

НОДИРБЕК АБДУЛАҲАТОВ, ТОЛИБЖОН ҒОЗИЕВ

ШОҲИМАРДОН

“Янги аср авлоди”

Тошкент – 2010

Тақризчилар: А. Турдиалиев,

тарих фанлари номзоди

А. Аширов,

тарих фанлари номзоди

Ш. Зиёдов,

тарих фанлари номзоди

Масъул муҳаррир:

Аширбек Мўминов,

тарих фанлари доктори.

Мазкур рисола Муҳаммад алайҳиссаломнинг амакиваччаси ва куёви, чаҳорёрлардан бири ҳазрат Али бин Абу Толиб (600–661) каррамаллоҳу ваҷҳаҳу (ул зотнинг юзини Аллоҳ мукаррам қилсин) билан боғлиқ муқаддас зиёратгоҳлар ва халқона қарашлар, ривоятлар ҳамда зиёратгоҳларда ўтказиладиган турфа хил расм-русмлар ва урф-одатлар ҳақида ҳикоя қилади.

Китоб «Водий қадамжойлари» рукнида чоп этилиб, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© Нодирбек Абдулаҳатов, Толибжон Ғозиев.

*Ушбу китобни укаларимиз
Фарҳоджон ва Авазбекларнинг ёрқин
хотирасига бағишлаймиз.*

Халқимизда «Куёвни пайғамбарлар сийлабди» деган ажойиб мақол бор. Мозийдан бизнинг кунимизгача асрлар оша, авлодлар ва аждодлар оша, эллар ва эллатлар оша етиб келган ушбу мақолни ҳар биримиз кўп бор эшитганмиз. Ақл-заковат билан оқилона айтилган мазкур ҳикматли сўзнинг маъносини англамаганларга, албатта, ўша жойнинг ўзида ёши улўғ инсонлар тушунтиришга уринадилар: «Муҳаммад пайғамбар ҳам ўз куёви ҳазрати Алини сийлаган экан».

Кундалик ҳаётимизда шу сабабдан маросим ва тўй-тўйчиқларда ҳазрат Алининг номи тез-тез қулоғимизга чалинади. Бундай пайтларда Муҳаммад саллалоҳу алайҳи васалламнинг куёви деган юксак шарафга муяссар бўлган ҳазрат Алидек улўғ зотга нисбатан яна бир бор ҳурматимиз ошади. Аммо орамизда унинг фақат Пайғамбар (с.а.в.) томонидан эъзоланишининг сабаби фақат куёв бўлганлигида, деб тушунганлар ҳам йўқ эмас. Хўш унда бунинг сабаблари нимада?

Айтиб ўтиш жоизки, биринчи марта ҳазрат Али номини болалик кезларимизда Фарҳоджон укамиздан айрилиб қолган кунимиз эшитган эдик. Ўша мусибатли кунда Қумри энамиз, Худо охиратини обод қилсин, кун бўйи: «Алидек полвонимдан айрилдим-оов», деб йиғлаган эдилар. Ҳали ҳануз ёдимизда, Қумри энамизнинг йиғиси бошқаларни ҳам йиғлатган. Кейинчалик, Қумри энамиз бизга кўп марта ҳазрат Али, унинг Дулдул оти ва зулфиқор қиличи ҳақидаги қиссалардан сўзлаб берганлар. Айниқса, ҳазрат Алининг серфайз мозори ҳақидаги эшитганларимиз ҳозиргача хотирамизда муҳрланиб қолган. Ҳар сафар Шоҳимардонга борсак, ҳазрати Али мазорини зиёрат қила туриб, Қумри энамизнинг йиғиси қулоғимизга эшитилади: «Алидек полвонимдан айрилдим-оов...»

Муҳтарам ўқувчи, мазкур китобда биз ҳазрат Алининг ҳаёти ва фаолияти ҳамда у билан боғлиқ ривоятлардан айримларини келтириш билан чекландик, холос. Қолаверса, ул зотнинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар тўғрисидаги маълумотларимиз ҳам тўлиқ эмас. Бунинг учун ўқувчилардан минг бор узр сўраймиз.

ҲАЗРАТ АЛИ ШОҲИМАРДОН

*Алийи Муртазо шоҳи диловар,
Имоми барҳақ ул соқийи кавсар.
(Саййид Қосимий)*

Юртимизда неча асрлардан буён халқимиз томонидан ихлос билан эъзозланиб, зиёрат қилиб келинаётган Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд (Бухоро), Қусам ибн Аббос, Имом ал Бухорий (Самарқанд), Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд (Хоразм), Ҳазрати Имом Қафғол Шоший, Шайх Хованд Таҳур (Тошкент), Ҳазрати Султон (Шаҳрисабз), Султонбобо (Қорақалпоғистон) сингари муқаддас мазорлар ҳақида сўз юритганимизда, Фарғона водийсининг машҳур зиёратгоҳлари Шоҳимардон, Пур Сиддиқ, Тахти Сулаймон ва Сафед Булон зиёратгоҳлари ҳақида ҳам беихтиёр сўз очамиз. Албатта, бу муқаддас жойларнинг фазилатлари ҳақида эшитмаган ва уни бориб зиёрат қилмаган инсонлар камдан-кам учрайди. Ўтмишда кишилар масофадан қатъий назар хоҳ отда бўлсин, хоҳ пиёда уларни зиёрат қилишдан тўхтамаганлар.

Ушбу зиёратгоҳларнинг барчаси Ўрта Осиёга ислом динини илк бор кириб келиши ва Муҳаммад пайғамбар саллалоҳу алайҳи васалламнинг яқин сафдошлари бўлмиш чорёрлар, хулафои рошидин деб аталган Абу Бакр Сиддиқ(р.а.), Умар ибн Ҳаттоб(р.а.), Усмон ибн Аффон(р.а.), Али ибн Абу Толиб(к.в.) авлодлари билан боғлиқ эканлиги ёзма манбаларда тилга олинади. Қизиғи шундаки, мазкур зиёратгоҳларни зиёрат қилиш ўтмишда маҳаллий аҳоли томонидан «Кичик ҳаж» сифатида қабул қилинган бўлиб, ўша даврларда ёзилган рисолаларда ҳам бу қарашлар акс этган.

Ўш шаҳридаги Тахти Сулаймон тоғи фазилатлари ҳақида «Рисолайи Ҳайри Билод» асарида «...кимки Ўш заминидан бир кеча тоат-ибодат қилса, унинг савоби неча минг марта газот қилган билан, неча минг марта ҳаж қилган билан, етмиш минг қулни озод қилган билан баробар эрур»¹. дея таърифланса, «Сафед Булон қиссаси»

¹Рисолайи Ҳайри Билод. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи. Қўлёзмалар фонди № КП 4432.

китобида «Тавофи Каъбага бориб нетарсан, савоб-и Каъбани мунда топарсан» - деган ибораларни кўриш мумкин. Гарчанд бу сўзлар муболаға бўлса-да, аммо уларда халқимизнинг зиёратгоҳларга бўлган ҳурмат ва эҳтироми ўз ифодасини топган. Шоҳимардон зиёратгоҳи хусусида ҳам шу фикрни билдириш мумкин. Зеро, ҳар қандай даврларда ҳам Шоҳимардонга бораётган зиёратчиларнинг қадами узилмай келганлигининг гувоҳи бўламиз.

Ҳозирги кунга қадар қайси бир киши «Шоҳимардонга бораман»,- деб ният қилган бўлса, албатта бориши лозимлиги, акс ҳолда унга зиён етиши муқаррарлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Абу Муҳаммад Маҳбубий Марғилоний (1928–2007) айтганидек: «Бир одам сизларга зиёратга борамиз, деса йўқ деманглар, айниқса ҳазрат Шоҳимардонга, чунки улуглар зиёрати мустаҳаб бўлса ҳам фойдаси жуда кўпдур, тириклигида одамлар қанча фойдаланасалар, ўтганларидан кейин неча баробар ортиқ фойдаланса бўлади, тажрибада жуда кўп кўрилган, ўтганидан кейин улар Аллоҳ таолонинг олдида бўлишади ва гуноҳлари қолмайди, фойдаси кўп тегади»¹.

Юқорида келтирилган фикрлардан кўришиб турибдики, Фарғона водийсида ҳазрат Али(к.в.) шахси билан боғлиқ қарашлар шу вақтга қадар ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Гарчанд, Ўрта Осиёда Али(к.в.) шахси билан боғлиқ муқаддас жойлар хусусида шу кунга қадар бир неча мақолалар ёзилган бўлса-да, бироқ, Фарғона водийсида унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавзуси кенг ёритилмаган.

Модомики, ҳазрат Али(к.в.) Турон заминига келмаган экан, унинг бу ерда шу қадар машҳурлигининг сабаби нимада? Нима учун халқимиз ҳозирги кунда ҳам унинг қадамжойларини муқаддас зиёратгоҳ сифатида эъзозлаб келишади? Айниқса, қадимда халифаликнинг шарқдаги энг чекка ўлкаси дея таъриф берилган Фарғона водийсида ҳазрат Али(к.в.) билан боғлиқ зиёратгоҳлар қандай пайдо бўлган? Бу саволларга жавоб беришдан олдин, аввало, ислом тарихига назар ташлаш лозим.

Маълумки, ҳазрат Али (к.в.) Расули акрам Муҳаммад (570/571-632) алайҳиссаломга энг яқин олти кишидан ҳамда жаннати эканликлари башорат қилинган ўн саҳобадан бири бўлган. Манбаларнинг кўрсатишича, Алининг отаси Абу Толиб камбағал

¹Шайх муфассир мутаққий Абу Муҳаммад Маҳбубий Марғилоний ҳазратларининг фарзандларига қилган насиҳатлари. Фарғона.: Фарғона, 2005. – Б.27.

бўлган, шу сабабдан пайғамбаримиз (с.а.в.) у кишининг ўғлини ўз тарбиясига олган эди¹. Ҳатто Пайғамбар (с.а.в.) Хадичаи Куброга (тахм.556-621) уйланиб, алоҳида оила қургач, яхшиликка йўйилсин деган ниятда Алини ҳам ўз фарзандидек ёнларига олганлар. Бу билан у амакилари Абу Толибга моддий ёрдам бергандай бўладилар.

Али ибн Абу Толиб туғилганда, Расули акрам ўттиз ёшда эди. Али Абу Толибнинг энг кичик ўғли эди. Алининг онаси Фотима хонимнинг айтишига кўра, ўғли туғилганда унга Али деган номни пайғамбар (с.а.в.) танлаган экан, ҳатто тилларини унинг оғзига солиб, озгина эмдирган ҳам экан². Ҳазрат Алининг дунёга келиши билан боғлиқ воқеани Балқиз Аладдин ўзининг «Муҳаммад қиссаси» китобида қуйидагича ҳикоя қилади:

«Абу Толибнинг хотини - Фотима бағоят тақводор аёл эди. Алининг туғилишидан сал олдинроқ у ибодат қилиш учун Каъбага боради. Ғойибдан келган овоз унга «ичкарига кир» деб буюради. Девор сурилиб, йўл очилгач, Фотима ичкарига киради. Девор яна беркилади.

Қурайшлар буни эшитиб, ҳаяжонга тушадилар. Улар Каъба эшигига калит солиб очмоқчи бўлишади. Бироқ, қанча уринишмасин, қулфлар солинган калитлар айланмайди. Улар Каъба эшигини очолмай, тақдирга тан беришади.

Уч кундан сўнг ҳангу-манг бўлган қурайшларнинг кўзи ўнгида қулфлар ўз-ўзидан ечилиб, Каъба эшиги очилади. Эшикда чақалоқ Алини бағрига босиб, Фотима кўринади.

Алининг туғилганини эшитиб, Муҳаммад Каъбага ошиқади. Фотима ичкаридан чиқиб келиб, болани Муҳаммадга тутади. Шундай қилиб, Алининг дунёга кўз очиб, биринчи кўрган кишиси Муҳаммад бўлади.

Мажусий араблар чақалоқ туғиларкан, уни шайтонлар ўраб олишади, шу сабабли бола чирқираб йиғлайди, деб ишонар эди. Улар гўдак Алининг ҳадеб табассум қилишини кўриб, ҳайрон қолишади»³. Бу воқеа кейинчалик мусулмон адабиётида кенг ёритилган ва жуда машҳур бўлиб кетган. Чунончи, ҳазрат Алининг дунёга келиши хусусида сўз кетганда, шоирлар ушбу мавзунини алоҳида эътибор билан ёдга

¹Большаков О.Г. История халифата. В 4 т. Т.1. Ислам в Аравии (570-633). М., 2002. С.66.

²Абдусодиқ Ирис. Чаҳорёр // Мулоқот. Т., 1993, № 3-4.- Б. 39.

³Балқиз Аладдин. Муҳаммад қиссаси // Сирли Олам. 1991. №2. – Б. 47.

оладилар. Жумладан, XIII асрда яшаб ўтган машхур шоир Юнус Эмро бу ҳақда:

Муҳаммадни яратди Маҳлиқо шафқатидан,
Ҳам Алини яратди мўминларга фазлидан
деган эди¹.

Алалхусус, ҳазрат Али(к.в.) кейинчалик, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг йўлдошига айланиб, ҳатто кечалари ҳам у билан ёнма-ён ухлаган. Ҳазрат Али Расули акрамнинг дунёдан эрта ўтиб кетган ўғилларининг ўрнини босганлиги учун ҳам улар бир-бирларига ота ва ўғилдек бўлиб қолганлар². Ул зот Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбар бўлишларининг иккинчи кунда, ўн яшарликларида иймон келтирганлар. Бу борада шарқшунос Абдусодиқ Ирисовнинг (1928-1998) келтирган маълумотларига эътибор берайлик:

«Манбаларда кўрсатилишича, дастлаб ва биринчи бўлган мусулмон бўлган зот Хадича эди, деб танилган. Ундан кейин эркаклардан исломни қабул қилган зот Али, дейишади. Аммо манбаларда нақл қилинишича, Абу Бакр Алига қараб, мен сендан олдин мусулмон бўлганман деганда, Али унга қарши бир нарса демаган.

Аммо Али исломни қабул қилди-ю, лекин уни ошкор этмади, отасидан яширин тутди. Абу Толиб ўглини Пайғамбар (с.а.в.)дан хулқ-одоб ўргансин, деб у киши ҳимоясига топширган эди. Пайғамбар(с.а.в.) ёшлигида кўрсатган муруввати эвазига амакисига яхшилик қилиш ниятида уни беш яшарлигидан тарбиясига олади. Шу сабабдан Али Хадичадан сўнгра исломни қабул қилган шахс саналади»³.

Унинг ислом динини қабул қилиш билан боғлиқ воқеа «Ашарайи мубашшари» асарида куйидагича ҳикоя қилинади:

«Эрта саҳарда ўринларидан туриб, хонадан ташқари чиқиб кетаётганларида, бир неча ёш йигитларга йўлиқдилар. Улар Алини қаттиқ овоз билан чақираётган эдилар. Улардан биттаси туриб: «Эй Али, онанг сени санамлар уйида туққан бўлса, сен эса боришдан бўйин товласанг, бу қанақа гап?», деди. Али эса унинг сўзини бўлиб: «Балки Иброҳимнинг уйида туққанлар, аммо сизлар топинадиган бутларга келсак, мен унга юзимни кўрсатишдан ор қиламан», дедилар. Улар ўз йўлига кетавердилар. Али эса дарҳол Расулуллоҳнинг олдига келдилар ва

¹ Алимбеков А. Ишқ асири бўлган жон. Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б. 26.

²Вахтин Ю. Б. Жизнь пророка Мухаммеда. Т.: Литературно-художественное издание, 1991 С. 35.

³Абдусодиқ Ирис. Чаҳорёр... – Б. 40.

шундай дедилар: «Эй амакиваччам, мен сиз айтган ҳамма гапларингизни эшитдим ва ҳаммасини дилимдан қабул қилдим. Ҳамда мен Аллоҳдан ўзга ҳеч бир лойиқи ибодат зот йўқ деб, сиз – Аллоҳнинг барҳақ пайғамбарисиз деб, Ислом шаҳодатини бераман». Кейин эса «Ё Расулulloҳ, мен отамга эшиттиришни ва динни қабул қилишлигимда маслаҳатлашишни истамадим. Таҳқиқ, Аллоҳ мени яратишликда отам билан маслаҳат қилмаган-ку, албатта мен, ё Расулulloҳ, Аллоҳ томонга етакландим. Мен бу динга Аллоҳнинг розилигини истаганим учунгина кирдим»¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ҳазрат Али асло бутларга сиғинмаганлар. Шунинг учун ҳам унинг муборак исмлари айтилганда «Каррамаллоҳу важҳаҳу» (ул зотнинг юзини Аллоҳ мукаррам қилсин) дея таъзим бажо келтирилади². Бу ҳақда ҳазрат Али(к.в.) ўзининг шеърий ҳикматларида баён этади:

Мен Али, Абдумуталлиб наслиман, эй дилхароб,
Додари фаҳри жаҳон, пайғамбари олийжаноб.
Мен – Расулнинг ақрабоси, барча билгайдир буни,
Ақрабойим, деб Расули Ҳақ менга этмиш хитоб.
Жисми поки чун кумушдир, манглайи олтин мисол,
Мен уни шод эттали майдонга тушгаймен шитоб.
Худованд бирла шамширим мададкор менга, эй аҳбоб,
Ғанимлар бошида чақмоқ эрур бу тиғи оташтоб³.

У Пайғамбар (с.а.в.)га амакивачча, кейинчалик тутинган ўғил, куёв ҳамда охиратлик дўсти даражасига эришган зот сифатида машҳур бўлди. Бу ҳақда дин ва давлат арбоби Алихонтўра Соғуний (1885–1976) шундай ёзган эди: «Расулаллоҳ муҳожир–ансор саҳобалар ўрталарида диний бир қариндошлик боғладилар. Дедиларким: «Аллоҳ айтмаган сўзни «Аллоҳ айтди», демакдин ўзини сақласун, Худо йўлида икки-иккидан қардош бўлайлик, деб Ҳазрат Алини қўлларини тутиб, менинг қариндошим шудур, дедилар. Икковлари охиратлик дўст бўлдилар... Шу юқорида айтилишича, бу боғланган чин дўстликда ҳар бир икки биродарнинг бириси муҳожир, иккинчиси ансорийлардан

¹Ашараи Мубашшара. Араб имлосидан ҳозирги имлога ўтириб нашрга тайёрловчилар: Асадали Ҳакимжон, Анварали Ҳакимжон. Т., 1994. – Б. 14.

²Osmonlicha ansiklopedik buyuk lug'at. Anqara, 1993. - Б.55.

³Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон. Жамол Камол таржимаси. Т.: Мовароуннаҳр, 2005. –Б.52.

бўлиши шарт эди. Аммо ҳазрат Али ҳақида бу иш бўлмади. Балки, Расулаллоҳ у эр йигитнинг қўлини тутиб, бу менинг қариндошим», дедилар. Пайгамбаримизнинг бундоқ улуғ илтифотларига учраганлигидан дунё ва охираш шарафига эга бўлдилар. Худо ва унинг пайгамбари Расулаллоҳ олдида бу марди – ҳақнинг қандай улуғ мартаб топганлари бу ишдан маълумдир»¹.

Ҳазрати Али(к.в.) Муҳаммад алайҳиссаломнинг умрини охиригача котиби бўлиб хизмат қилди². Алалхусус, Расулаллоҳ вафот этгач, жанозанинг ғусли (ювиш) билан машғул бўлиб, унинг муборак танасини сувга олган ҳам Али эди³. Бу ҳақда Алихонтўра Соғуний шундай ёзади: «Бу муборак хизматга кирганларнинг ҳаммалари қариндошларидан: амакилари ҳазрати Аббос, ҳазрати Али, ҳазрати Аббоснинг ўғиллари Фазл ва Қусам, яна Расулаллоҳнинг икки озод қилган қулларидан бири Усома ибн Зайд ва Шақрон эди. Мана шу номлари ёзилган олти одам муборак хизматга киришдилар. Лекин Расулаллоҳнинг қутлуғ жасадларига қўл урган киши ҳазрат Али эди.

Расулаллоҳ васият қилиб:

– Мени Али ювсин, ўзга одам ювмасинким, ундан бошқа кишининг кўзи авратимга тушиб қолса, кўр бўлиб қолгай, – деган эди»⁴.

Ҳазрат Али(к.в.) ҳикматларида ҳам унинг жаноби Пайгамбар(с.а.в)га бўлган садоқати акс эттирилган:

Мен ҳар нафас авайладим, асрадим уни,
Инсонларнинг энг яхшисига жон этиб нисор.
Расули Ҳаққа макр айлаб, ғанимлик этдилар куффор,
Нажот эҳсон этиб ҳар гал, ҳимоят айлади Саттор.
Ётоғида ётиб, бўйнимга олдим бўйла қисматни,
Асорат ҳам ўлимга мен ўзимни айладим тайёр⁵.

Ушбу сатрлардаги айтилган воқеа шундай содир бўлган. Муҳаммад пайгамбар (с.а.в)га қурайшларнинг душманчилиги кун сайин кучайиб, уни ўлдириш учун фитна ўйлаб топишади. Қурайшлар уни бир қавм эмас, барча қавмлар биргалашиб ўлдириш керак деган қарорга келишади. Улар Пайгамбар

¹Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий.Биринчи китоб. Т.: Оқ булоқ, 1991. –Б.78.

²Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. Т.: Фаъ, 1977. - Б.36.

³Ҳазрат Пайгамбар ҳаёти.Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. - Б.97.

⁴Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий... - 629-630.

⁵Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон...- Б.120.

(с.а.в.)нинг уйига эрталабки бомдод намози пайти бостириб кириб, уни ўлдирмоқчи бўлишади. Қачонки улар Пайғамбар (с.а.в.)нинг уйига бостириб киришган вақти Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) тўшагида ҳазрат Али ётганлигини кўриб, қабиҳ режаларини амалга ошира олмайдилар¹. Мазкур воқеага Муҳаммад (с.а.в.) ҳаёт йўлини баён қилишга бағишланган диний-тарихий асарлар жумласига кирувчи сийраларда алоҳида эътибор бериб келинган. Масалан, «Сийраи шариф туркий» ҳам бундан мустасно эмас.

«Саййиди олам(с.а.в.) ўшал ҳолда кофирлар қасдидин огоҳ бўлдилар. Али (к.в.)га айдилар: «Ё Али, ушбу кунда Ҳақ таолодин менга ваҳий келди. Андоғ фармон бўлдимки, Маккадин чиқгайман, Мадинага ҳижрат қилгайман. Ва кофирлар мени ўлдурмоқга қасд қилибдурлар. Тонгла сафар асбобини муҳайё қилиб, Мадинага мутаважжих бўлурман ва ул омонатларимки, баъзи халқдин менинг олдимда борадур. Ани сенга топшурурман то ани соҳибларига еткаргайсан. Андин кейин ўзунгни Мадинада менга еткургайсан. Бу кеча кофирлар мени ўлдурмоқга қасд айлабдурлар. Мени жомамни кийгайсен ва жома хобимда ётқайсан. Кўнгулни қавий тутгилки, ҳеч макруҳи сенга етмагай. Алийи муртазо ул Сарвари (с.а.в.)нинг амрларини тутуб, жомаларини кийиб, жома хобларида ётдилар. Ридо муборакни устиларига ташладилар ва нафас нафисларини ва жон азизларини ул Сарвар (с.а.в.)га фидо қилдилар. Нақлдурким, ўшал кеча Алийи муртазо Саййиди олам (с.а.в.)ни хобгоҳларида ётилар ва ширин жонларини ул султон унс ва жон тақдимларига фидо қилдилар. Ҳазрати жалол аҳадият жала ва ала Жаброил ва Микоил (а.с.)га ваҳий қилдики: «Ё Жаброил, Эй Микоил, мен икковингиз орангизда ақд мавоҳат боғладим, яъни биродарлик ақдини. Ҳар иккингиз орангизда банд қилдим ва ҳар икковингизни умрунгизни бири-бирингиздин зиёда қилдим. Қайси бирингиз умрингизни зиёдасини кам умрлиққа берурсиз. Анинг ҳаётини ўз ҳаётидек билурсиз. Ўз ўлумини дўст тутур ва ўз ҳаётидан ўтар». Бу икки фаришта муқарраб айдилар: «Худовандо, биз ўз тириклигимизни дўст тутармиз ва умримиздан бир-биримизга бермаймиз». Ҳақ таолодин ваҳий келди: «Ё Жаброил ва эй Микоил бу боисда Алийи муртазодек бўлмассизки, мен муни бирла Муҳаммад(с.а.в.)ни орасида биродирлик ақдини боғладим. Ул бу кечада жон азизини дўстим Муҳаммад (с.а.в.) мақдамига фидо қилди. Ҳабибимнинг ҳаётини ўзини ҳаётидек билди ва анинг хобгоҳи қилди. Эй Жаброил ва эй Микоил энди бу кеча тоат савмаасини холи

¹Балқиз Аладдин... – Б. 54.

холи қўйунглар. Ва бу торами хазродин габрога боринглар, яъни осмондин ерга тушинглар Алийи муртазони шароратдин сақланглар. Жаброил ва Микоил (а.с.)... ул кеча ул сакфи нигунидин парвоз қилиб, рубъи маскунга тушдилар. Жаброил амин бо амри Раббил оламин Алийи муртазони бошларига ўлтурдилар ва Микоил (а.с.) оёғларига ўлтурдилар»¹.

Кўринадики, шу аснода ҳазрат Али ўзининг Расуллуллоҳга нақадар садоқатли эканлигини яна бир бор исботлаган эди.

Шу боис Абу Абдуллоҳ Рудакий (860-941) ҳазрат Али(к.в.)га бўлган юксак эҳтиромини қуйидаги мисралари орқали баён этган:

Касеро, ки бошад ба дил меҳри Ҳайдар,

Шавад сурх ру дар ду олам баовар².

Мазмуни:

Кишининг дилида бўлса Ҳайдар(Али)га меҳри,

Икки олам аро бўлгай шодон юзи.

Кейинчалик Рудакийнинг шеърятидан баҳра олган шоирлар ижодида ҳам ҳазрат Алини улуғловчи қасидалар битилган. Абулқосим Фирдавсий (тахм.940-1020) ўзининг «Шоҳнома» достонида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) мисоли қуёш бўлса, Али унинг юлдузи эканлигини гўзал мисралар орқали баён этган эди³. Чунончи, XII асрда яшаб ижод қилган Низомий Арузий Самарқандий ўзининг «Чор мақола» дея номланувчи асарига Фирдавсийни ҳазрат Али тўғрисида битган мисраларни келтириб ўтади:

Дунёни денгиздек яратиб доно,

Тўлқин солди унга боддан ҳамоно!

Унда етмиш дона кема ясаркан,

Ҳар бир кемасида кўтарди елкан.

Ичида бир кема – келиннинг ўзи,

Чиройда гўёки охуннинг кўзи!

Устида пайғамбар ва Али турар,

Авлоди ёнида қатор ўтирар.

Жаннатга тушмоқни айласанг хаёл,

Набив а Алининг ёнидан жой ол...⁴

¹ Сийраи шариф туркий...– Б.4-5.

² Заңд М.И. Антихалифатские и социально-обличительные мотивы в таджикской поэзии X в // Труды том XXVII. С., 1954. С.204.

³ Фирдоуси. Шахнаме. Том первый. М., 1957. С. 13.

⁴ Низомий Арузий Самарқандий. Чор мақола. Т., 1985. – Б.49.

Буюк мутафиккир Абу Али ибн Сино (980-1037) асарларида ҳам бу ҳолат яққол ўз ифодасини топган¹. Рудакий ва Фирдавсийларнинг Али(к.в.) ҳақидаги эътирофлари ўз даврида шайх ул-имом номини олган Бурҳониддин аз-Зарнужий (XII аср) ижодида ҳам кўзга ташланади:

Тўртинчи ёр эрур ҳазрати Алий,
Усмоңдин кейин у барчадан олий.
Расулнинг ёнида барча асҳоби,
Карам осмонининг ёрқин офтоби².

Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) нинг Али(к.в.)га бўлган меҳри унинг қуйидаги сўзларида ўз ифодасини топган: «Али Аллоҳ ва Расулни севар, Аллоҳ ва Расул ҳам уни севади. Алини севган мени, мени севган Аллоҳни севади. Мен Алиданман, Али эса мендадур. Кимки Алини севса у мени ҳам севар»³.

Бу борада Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асаридан қуйидагиларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин: «Ўн саккизинчи кун «гадир ҳумм» деб аталади. Бу манзиллардан бирининг номи бўлиб, пайғамбар алайҳиссаломнинг «видолашиш ҳажжи»дан қайтаётганида шу ерга тушиб [туяларнинг] эгар-жабдуқларини йигдирган ва Али ибн Абу Толибнинг билагидан тутган ҳолда, тўпланган нарсалар устига чиққан ва: «Эй халойиқ, мен ўз жонларингиздан кўра сизга яқинроқ эмасманми?» – деган. Одамлар: «Тўғри [яқинроқсиз]» – деганлар. Пайғамбар: «Ким мени ҳурмат қилса, Алини ҳурмат қилсин. Ё Олло, Алининг дўстига-дўст, душманига-душман бўл, унга ёрдам берган кишига ёрдам бер, уни хўрлаган кишини хўрла, у қаерда бўлса, ҳақ ва ҳақиқатни у билан бирга қил!» – деган»⁴.

Мазкур маълумотга кенгроқ изох бериш мақсадида ҳурматли Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг шарҳига

¹ Зоҳидов А. Абу Али ибн Синонинг фалсафий ёзишмалари тўғрисида // Абу Али ибн Сино туғилган кунининг 1000 йиллигига (мақолалар тўплами). Т.: Фан, 1980. – Б. 95.

² Маҳмуд Ҳасаний. Устод ва шогирд. Т., 2000. –Б. 26.

³ Абдусодиқ Ирис... - Б.42.

⁴ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I том. Т.: Фан, 1968. –Б. 395.

эътиборимизни қаратсак. Бинобарин, муҳтарам ҳамюртимизнинг ҳазрат Али хусусида келтирган маълумотлари шубҳасиз ҳар қандай ўқувчини беътибор қолдирмайди:

«Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: Алини мунофиқ яхши кўрмайди. Уни мўмин ёмон кўрмайди», дер эдилар».

Термизий ривоят қилган.

Шарҳ: Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бу ҳадиси шарифлари, мунофиқликнинг аломатларидан бири Алини яхши кўрмасликдир, мўминликнинг аломатларидан бири эса, Алини ёмон кўрмасликдир, деган маънони англатади, десак, заррача муболага қилмаган бўламиз.

Дарҳақиқат, ҳар бир мўмин бошқа мўминларни дўст тутмоғи, яхши кўрмоғи оддий ҳақиқатдир. Бу ҳақиқат дин талаби, иймон талаби, виждон талабидир. Айниқса, ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳудек мусулмон умматининг улуғларини яхши кўрмоқлик ҳар бир мўмин учун матлуб нарсадир. Агар биров ўзининг мўминлигини даъво қилсаю, ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳудек улуғ зотни яхши кўрмаса, унинг мўминлиги сохта бўлади, у мунофиқлик Исломни даъво қилаётган бўлади.

2853. Бурайда розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Албатта, Аллоҳ мени тўрт кишига муҳаббат қилишга амр этди ва У Зот Ўзи уларга муҳаббат қилишининг хабарини берди», дедилар. «Эй Аллоҳнинг Расули, бизга уларнинг исмларини айтиб беринг», дейилди. «Али улардан биридир», деб уч марта айтдилар. Кейин Абу Зарр, Миқдод ибн ал-Асвад ва Салмон. У Зот менга уларга муҳаббат қилишни амр қилди ва, албатта, Ўзи ҳам уларга муҳаббат қилиши хабарини берди», дедилар».

Термизий ривоят қилган.

Шарҳ: Аллоҳ таоло Ўзининг энг афзал ва энг охирги Пайгамбарига: «Мен фалончини яхши кўраман. Эй Пайгамбарим, сен ҳам уни яхши кўргин», демоғи улкан ишдир. Ушбу ҳадиси шарифда номлари зикр қилинган саҳобаи киромлар ана шундоқ улкан мақомга етишган зотлар экан. Уларнинг ичида ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу алоҳида ажралиб турар эканлар. Чунки у кишининг муборак исмлари биринчи бўлиб ва уч марта қайта-қайта зикр

қилинмоқда.

Бу ҳадиси шарифдан ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳунинг фақат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларида эмас, балки Аллоҳ таолонинг ҳузуринда ҳам алоҳида эътиборга сазовор зотлардан эканлиги келиб чиқади. Ушбу нарса улкан фазл бўлмай, нима ҳам фазл бўлиши мумкин?»¹

«Сийраи шариф туркий» да бу ҳақда қуйидагилар нақл қилинади: «Сизларни хожангиздурман ва барча мўминларни хожасидурман. Андин кейин Алини иликидин тугиб айдилар: «Кимки, мен анга хожудурман, Али ҳам хожадур. Худовандо! Дўст тутқил ул кишинингким, Алини дўст тутар ва душман тутқил ул кишиники, Алини душман тутар. Ҳар кимки қўяр муҳаббатини кўнглига олмас, сен ҳам ани қўйгил ва ҳар кимки, Алига ёр бўлур, сен ҳам анга ёр бўлгил ва ҳар ерда бўлсун Ҳақ анингдин жудо қилмагил».

Келтирубдирларким, кўб саҳобалар ва азвож мухтаротлар ҳам бу ишда Алийи муртазони муборақбодлиг қилдилар. Умар ал Форуқ (р.а.) айди: «Эй Али, бизни ва барча эру хотинларни хожаси бўлдинг»².

Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳазрат Али хусусида айтган мазкур сўзларини Мавлоно Жалолиддин Румий (1207-1273) «Маснавий»да шундай талқин этади:

Чун Набий асҳобла-ла ҳамсуҳбат эди,
Сизга мен мавло, Али мавло, деди.
Ким боқаркан дўсту мавло деб менга,
Бас, Али ҳам дўсту мавлодир анга³.

Қон-қонигача диндор бўлган ҳазрат Али(к.в.) очиқ кўнги ва софдил киши сифатида мусулмон оламида шуҳрат топган бўлиб, унинг бу хислатлари кўплаб ахлоқ ва одобга доир асарларда улуғлаб келинган.

Бу ҳақда Муҳаммад ибн Абу Бакр «Ҳадиси Усфурий» асарида қуйидаги ҳикояни келтиради:

«Бир куни ҳазрат Али (к.в.) намози бомдодга шошиб масжидга кетиб турур эрдилар. Йўлда бир мўйсафид одамни орқасидин етиб

¹Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис. Усмон ва Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳумо. 22 жуз. Т.: Шарқ, 2008. –Б.189-190.

²Сийраи шариф туркий. Тошбосма. Йили ва матбааси сақланмаган. – Б. 350.

³Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Олтинчи китоб. Форсийдан Жамол Камол таржимаси.Техрон., 2004. – Б.401.

бордиларки, қарилик сабабидин камқувват бўлибдур ва ниҳоят даражада оҳиста юруб кетатурубдур. Ҳазрат Али (р.а.) ҳам ани мўйсафидлигини ҳурмат қилиб оҳиста юрибдурлар. Ҳаттоки то масжидга боргунча офтоб чиқар вақтига яқин бўлди. Ул мўйсафид масжидга кирмай ўтув кетди. Андин сўнгра маълум бўлдики, ул одам насроний (христиан) эркан. Андин сўнгра ҳазрат Али масжидга кирдилар. Кўрдиларки, пайгамбар алайҳис салом рукуъда турубдурлар ва бир рукуъда икки бор рукуъ қилмоқ миқдорига таъхир қилиб туруб қолдилар. Ҳазрат Али (р.а.) келиб иқтидо қилдилар. Андин сўнгра пайгамбар алайҳис салом рукуъдан туриб намозни тамом қилдилар. Саҳобалар сўрдиларки, ё Расулаллоҳ, нима сабабдин рукуъда кўп туриб қолдингиз?

Пайгамбар алайҳис салом айтдиларки, ман рукуъ қилиб субҳана рабийял азийм дегандин сўнгра бошимни кўтармоқни қасд қилиб эрдим, Жаброил алайҳис салом келиб, қанотлари билан орқамдин босиб турдилар. Бинобарин, рукуъда кўп туруб қолдим. Вақтики ул киши қанотларини кўтариб эрдилар, ман ҳам бошимни кўтардим, дедилар. Саҳобалар сўрдиларки, ё Расулаллоҳ, Жаброил алайҳис салом келиб сизни босиб турмоқларини сабаби нимадур? Пайгамбар алайҳис салом айтдиларки, сабабини сўрмадим. Андин сўнгра Жаброил алайҳис салом нозил бўлдилар. Айтдиларки, ё Муҳаммад, асҳобларингизга хабар берингки, ҳазрат Али (р.а.) намози бомдодни жамоат бирла ўқимоқ учун шитоб ила келатуруб эрдилар. Йўлда бир мўйсафид насронийни орқасидин етиб келдилар. Андин илгари ўтув кетмоқга ани мўйсафидлигини ҳурмат қилиб йўлда кечикдилар. Аллоҳ таоло ҳазрат Али (р.а.) жамоатдин қолмасунлар деб Микоил алайҳис саломга амр қилдики, ё Микоил, ҳазрат Али намозини ўқиғунча бориб офтобни қантинг бирла тўхтатиб тургил токи офтоб чиқиб намозни вақти қазо бўлмасун, деди. Ва менга амр қилдики, ё Жаброил, бориб Муҳаммад алайҳис саломни рукуъда тўхтатгил, токи ҳазрат Али жамоатдин қолмасин, деди. Шу сабабдин мен келиб сизни рукуъда босиб туруб эрдим, дедилар. Эй биродалар билингларики, ҳазрат Али бир мўйсафид насронийни қарилигини ҳурмат қилгон сабабларидин Аллоҳ таоло ул кишига мундоғ даража ато қилди ва ҳолоки ул мўйсафид насроний эрди, энди агар мўъмин ва мусулмон мўйсафидни ҳурматини бажо келтирулса Худованди карим бениҳоят даражалар ато қилса керак»¹.

¹Муҳаммад ибн Абу Бакр. Ҳадиси Усфурий. Нашрга тайёрловчи, масъул муҳаррир, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Маҳмудхон Маҳмуд Ҳсанхон Маҳдум ўғли. Т.: Мовароуннаҳр, 2002. – 9-10.

Табийки, Ҳазрат Али тўғрисидаги халқ қиссаларидаги ҳикоят ва ривоятлар чуқур илмий тадқиқотни талаб қилади. Шу боис ул зот билан боғлиқ айрим ҳикоятлар баҳсталабдир. Чунончи ҳазрат Алига доир баъзи ҳикояларнинг мазмуни диний чегарадан чиқиб, фольклор асарига айланганлиги ўқувчилар таажжубга солмаслиги керак. Шу ўринда юқорида келтирилган ҳикоя ҳам балким ортиқ даражада бўрттириб юборилгандир. Бу борада халқимизнинг ҳазрат Али ҳақидаги ҳар бир ҳикоятни ўз ақл элагидан ўтказишига шубҳа қилмаймиз. Бироқ ҳикоянинг мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, унда ҳазрат Алининг ёши улўғ инсонларга нақадар иззат-икромли зот бўлганлигини яна бир бор англаб етишимизга ёрдам беради.

Шу ўринда Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг (1440-1504) «Ахлоқи муҳсиний» номли асарида ҳазрат Али билан боғлиқ келтирилган қуйидаги ҳикоятга эътибор берайлик:

«Ҳикоятда келтирибдурларки, ҳазрати Али Муртазо халифалик даврида кундузи халқ иши билан, кечаси Холиқ иши билан банд бўлар эдилар. Кишилар дедиларки: «Ё Али, нима учун ўзингизни мунча машаққатга қўясиз. На кундузи ором бор, на кечаси осойиш бор?».

Ҳазрати Али розияллоҳу анҳу дедилар: «Агар кундузи ором олсам, раият хожати раво бўмай қолур. Агар кечаси ором олсам, қиёмат кунни ўзимни хожатим раво бўлмас»¹.

Ҳазрат Али шахсияти хусусида сўз кетганда тадқиқотчилар уни «Ахлоқ ишларида у кам учрайдиган даражада назокатлиги билан ажралиб турарди, шуҳратпараслик ва таъмагирликни билмаган» дея таъкидлаб ўтадилар². Бу ҳақда «Ҳазрат Али ва миллат моли» номли халқ ҳикояти диққат-эътиборга лойиқдир:

«Ҳазрат Али қиш келиб қолса ҳам ёзлик кийимида юрарди, дир-дир титрайди. Унга Байтул молдан, яъни давлат хазинасидан қишлик бир кийим олишни таклиф этадилар. Шунда у: «Бўлмайди. Бу ёзлик кийимда юриш сиз таклиф этган ишдан хайридир. Чунки миллат молида етимларнинг ҳаққи бордир», дея жавоб берган экан³. Абу Али Солиҳ эса бу тўғрисида қуйидаги воқеани ривоят қилган:

¹Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи муҳсиний. О.А.Порцев литографиясида (йили кўрсатилмаган) чоп этилган.

²Иброҳимов Н. Ҳазрат Али. «Мухбир» журналининг 1990 йил. №10 сони.

³Очилов С. Ҳазрат Али ва маънавияти. Т.: Ўқитувчи, 1998. – Б. 39.

«Ҳазрат Али розияллоҳу таоло анҳу бундай дейдилар: «Расулуллоҳ саллаллоҳи алайҳи ва салламнинг қизлари Фотима розияллоҳу таоло анҳога (кўрпа-ёстиқ) ҳадя қилинди, бунга қадар бизнинг бир қўй пўстагидан бўлак ётарга кўрпа-ёстигимиз йўқ эрди»¹. Шунга кўра, Ҳишом ибн ал-Қалбий (820 йилда вафот этган) «...Расулуллоҳдан кейин одамларнинг энг шарафлиси... бу Али ибн Абу Толибдир» дея таъриф берган². Бу таърифлар ҳазрат Али(к.в.)нинг ҳикматларида ҳам ўз ифодасини топган:

Мен Алимен, барча билгайларки, мен олий насаб,
Чун Набий аввал, кейин мен соҳиби фазлу адаб.
Ким кўруб лутфу карам мендин, мағрур эса,
Мисдин олтинни айриган ким эмиш, айтсин ўша.
Мен ғуломи Мустафодирманки, ул олийнасаб,
Илдизим Абдумуталибдир, ўшал мири араб³.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, муборак ҳадислардан бирида «Кимки Алини дўст тутса, мени дўст тутмиш ва ҳар кимки анга душманлик қилса, менга душманлик қилмиш», деб айтилган бўлиб, «Қисаси Рабғузий»да ушбу ҳадисга қуйидагича изоҳ берилган:

«Расул алайҳис-салом айди: «Ё Али сени сувган-мўъмин турур, сени душман тутқан-мунофиқ турур». Яна ёрлиқади, Алининг сувукли ёзуқни тугатур, нетакким ўт ўтунни тугатур. Яна ёрлиқадиким, Алини кўнгул бирла сувса, манинг умматимнинг учдан бирининг савоби берилгай. Тақи Алини ҳар ким кўнгли тақи тили бирла сувса, умматимнинг икки улушининг савоби берилгай. Тақи Алини кўнгли тақи жони бирла сувса, қамуг умматимнинг туби берилгай». Имом Абу Ҳанифадин савол қилдилар: «Абу Ҳанифа Алига не теюрсен?» Айди: «Халойиқнинг кўпраги қўрқунчдин ислом келтурдилар. Расул алайҳис-салом айди: «Илм учун Одамни кўрайин, фаҳм учун Нуҳни кўрайин, ҳилм учун Иброҳимни, қувват учун Мусони, зуҳд учун Исони, маҳобат учун Муҳаммадни, амонат учун Жаброилни, раҳм учун Мекоилни.

¹Нажмуддин ан-Насафий. Самарқандия. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. –Б. 46.

²Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. Т., 1995.-Б. 49.

³Ўша асар. – Б.54.

Ёруқ кунни кўрайин, ойни, юлдузларни кўрайин теса, бу йигитга боқсун, яъни Али каррамаллоҳу важҳаҳу»¹.

Ҳазрат Али(к.в.)га бўлган яна шундай гўзал таърифни XV асрда яшаб ўтган тарихчи Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарида ҳам кўриш мумкин: «Яна дуою саломлар пайгамбарнинг золиб шери амир ал мўъминин Али ибн Абу Толибга бўлсинким, у ҳашамат ва виқорли имом, Дулдул от ва Зулфиқор қилич соҳиби, «Хал ато» сураси унинг учун Тангридан фармон, «До фато» ибораси шаҳрида машҳур пайгамбарнинг ички ва ташқи сирларига маҳрам, унинг «Сен менга Ҳорун ўрнидадирсан» деган илтифотига мушарраф бўлган. Имомлик насаби унга «мен кимга хожа бўлсам, Али ҳам ўшанга хожадир» деган ҳадис таъкиди билан қарор топган. Унинг халифалик мажлиси «Ё Аллоҳ, Али қайси томонга юрса, ҳақликни у билан бирга юргаз», деган пайгамбарнинг дуосининг шамои билан мунаввар бўлган. Насабининг номаси Ҳазрат пайгамбарнинг девонидан «сенинг этинг менинг этим» деган илтифоти билан унвонлаган. Улуғлик даражасининг тўни набийлик корхонасидан «Алига адаб ўргатдим ва унинг адабини яхши қилдим» деган ҳадис билан зийнатлаган. Кимда-ким унинг зотини мақтаса, қуёшни равшанлиги учун, осмонни баландлиги билан мақтаган кабидир»²

Ҳазрат Али(к.в.)нинг Расул алайҳиссаломга бўлган садоқатини шоир Сайқалий шундай ифодалайди:

Али муртазони кўрди ул шоҳ,
Деди: «Сен қочмадинг, эй шери эй даргоҳ».
Али айди: «Аё, шамий пурнур,
Қачон парвона бўлғон шамъдин дур.
Бўла олмас сояким, тандан жудо бўлмас,
На бўлғай муқтадо, бе муқтадо бўлмас.
Кечар ошиқ бари жону жаҳондин,
Ки булбул куйса кетмас гулистондин.
Манам бир зарра, сан бир шамъи анвар,
Шаҳоншоҳим сану ман санга чокар»³.

¹Носуридин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2- китоб. Т.: Ёзувчи, 1991. – Б.135.

²Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б.16.

³«Қиссаи Сайқал». Казань. Типография императорского университета. 1897. – Б.83.

Юқорида келтирилган шеърий парчага яна бир далил сифатида Балқиз Аладдин қуйидагиларни баён этади:

«Муҳаммад қирққа яқин қариндошини уйига таклиф этади... У жиддий туриб: «Мен сизларга илгари ҳеч кимса айтмаган ажойиб бир нимани айтмоқчиман. Агар мен «Душман сизга ҳужум қилмоқчи, десам, менга ишонасизларми?» дейди.

Ҳозир бўлганлар: «Албатта ишонамиз, чунки сен илгари ҳеч қачон ёлгон гапирмагансан», деб жавоб беришади.

«Унда менга ишонинглар, дейди, ишонингким, Аллоҳ мени сизларни тўғри йўлга бошлаш, унинг муқаддас иродаси ва қаҳру газабидан огоҳ этиш учун юборди. Мусога эргашиган Аърондек менга ким эргашади? Ким менга биродар, ворис ва халифа бўлади?».

Ҳеч кимсадан садо чиқмайди, ёлғиз ёш Али ўрнидан туриб, дейди: «Ё Муҳаммад, мен сизга эргашаман, сизга зиён етказганларни қиличдан ўтказаман. Мен сизга мадакорман, ё расулиллоҳ!»¹.

Шеърият мулкининг султони Мир Алишер Навоий (1441-1501) «Лисонут тайр» достонида Ҳазрат Али(к.в.)га гўзал таърифлар бериб, жумладан, қуйидагиларни келтириб ўтган:

«У илм дарёси ва валилик гавҳари бўлиб, олам аҳли орасида ноёб бир киши эди. У пайгамбарлар бошлигига фарзанд, одамлар ичида тенги йўқ зотдир. Макка тоmidан Хубал бутини тушираётганда, эгни Ҳазратнинг оёгига зина бўлгандир. Пайгамбар қатлдан қочган пайтда, у жонидан кечиб, унинг ўрнида турган эди. Унинг зоти олам васфлари била зийнатлидир. Зотан биров билади, биров кашф этади.

У дин аҳли орасида мўминлар амири ва тақводорлар орасида тақводор имомдир. Илм шаҳри ва набиликда етқулиги учун унинг васфида Алии бобаҳо дейишган. Дулдулининг югуриши яшинга ўхшайди, зулфиқоридан ёв қон ичра гарқдир. Набийлар шами билан унинг аҳди шундай бўлган: мен сеникиман, сен меникисан. «Гўштим гўштингга» ибораси ҳам унинг шаънига айтилган. У тақдир ўрмонининг ҳайбатли шери бўлиб, унинг олдида шер қўрқа-писа титроққа тушади. У кофирларга тегишли жавобни берган ва паҳлавонлик наърасини ургандир. Пайгамбарнинг фарзанди бунинг пайванди ва бунинг фарзанди унинг фарзандидир»².

Шунингдек Алишер Навоий ўзининг “Фавойид ул-кибар”

¹Балқиз Аладдин... – Б.50.

²Алишер Навоий. Лисонут тайр. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.279.

девонидаги “Соқийнома”нинг олтинчи бўлимини ҳам қуббатул ислом Ҳайдарга, яъни ҳазрат Алининг васфига бағишлайди¹. Алишер Навоий уни шундай таърифлайди:

Боқибон қубаттул ислом сари,
Ичисун ушбу ғам ошом сари.

Улки Ҳайдар отидур, хулқи ҳасан,
Ҳар неким қилса, бари мустаҳсан.

То абад ҳашматдин топсун ком,
Мулки исломда аҳли ислом².

«Бадойиғу-р-ривоёт» рисоласида ислом тарихида биринчи халифа ҳисобланмиш Абу Бакр Сиддиқ (572–634) розияллоху анху Али(к.в.)нинг мардлиги ҳақида юксак баҳо берганлиги қуйидаги жумлалар орқали баён этилган: *«Ман бир кун Расулу алайҳиссаломдан эшитиб эрдим. Алий урушқа кириб, қўлига зулфиқор ва бир қўлига чўп дастаи Нуҳ алайҳиссалом олса, агар мағрибу машриқ халқи йигилса ҳам баробар келолмас»*³. Бу ҳақда шоир Сайқалий шундай ёзади:

Деди ровий ўшал кун Шоҳимардон,
Ки қилди ўнг минг одами ерга яксон.
Муовия кўрибон кори Ҳайдар,
Шу келди ёдиға қавл пайғамбар.
Деб эрди кўрқингиз ул кун Алидин,
Али шери Худо отлиғ валидин.
Қўлиға чўб дастин олғон сўнг,
Қизил дастор бошиға қўйғон сўнг.
Агар мағриб машриқ бўлса лашкар,
Қириб соф айлагай ул кунда Ҳайдар.
Бу сўзлар ёдиға тушган банагоҳ,
У ердин юз ўгуруб қошти ул шоҳ⁴.

¹ Қаюмов А. Асарлар. 4-жилд. Т.: Mumtoz so'z, 2009. – Б.348.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Олтинчи том. Т.: Фан, 1990. - Б.

³ Бадойиғу-р-ривоёт. Т.: Ёзувчи, 1995.-Б. 34.

⁴ «Қиссаи Сайқал»... – Б.144.

Ҳазрат Али(к.в.) Бадр, Уҳуд (бу ерда 16 жойидан жароҳатланган) жангларида ва Муҳаммад алайҳиссалом олиб борган барча ғазот жангларида иштирок этган. У айнан ушбу жанглarda ўзининг моҳир жангчи эканлигини намоён этган ва Аҳмад Югнакий тўғри таъкидлаганидек тўрт халифа ичида баҳодирлиги билан машҳур бўлган¹. Хусусан, ҳазрат Али(к.в.) нинг Бадр ва Уҳуд жангларида кўрсатган мардликлари тўғрисида мусулмон адабиётларида кўплаб маълумотлар мавжуд². Алихонтўра Соғуний Бадр ва Уҳуд жанглари тўғрисида қуйидагиларни баён этади:

«Билмак керакким, Расулulloҳнинг қилган ғазотлари ичида энг улугроғи икки ғазотдир. Бири Бадр, иккинчиси Уҳуддур. Бу ғазотларда ҳазрати Жаброил, Микоил бошлиқ кўп фаришталар ҳозир бўлганликлари ояту собит бўлмишдур. Қуръони каримда Оли Имрон сурасида олтмиш оят билан Уҳуд ғазоти баён қилинди»³.

Унинг ушбу жасоратларини XIX асрда яшаб ўтган ўтган қувалик шоир Абдуқаюм Ваҳмий ўзининг ҳазрат Али(к.в.) га бағишланган достонида қуйидагича баён қилади:

Ўшал лашкар ичида паҳлавони,
Баҳодурдур бениҳоят, Али.
Қирар қанча лашкар келса жуқ-жуқ,
Ани паҳлавонлиғига ҳеч тараф йўқ.
Неча қалъани олдилар ани бас,
Ки юз минг лашкаринг бас келолмас.⁴

Сўзимизни Салама (ибн ал-Акваъ) розияллоҳу анҳунинг Али(к.в.) ҳақидаги таърифи билан давом эттирсак:

«Ҳазрат Али Хайбар ғазотига Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламдан кечикиброқ чиққан эдилар. Чунки кўзлари оғриб қолган бўлиб, ўшанда «Мен Хайбарга Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламдан кечикиброқ чиқурман»,– деб айтгандилар. Кейин, ҳазрат Али йўлга тушиб, Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламга етиб олгандилар. Аллоҳ таоло тонггида (Хайбарни) фатҳ қилиб берган кечанинг(куннинг)

¹Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида. Т.: Фан, 1972. – Б.219.

²Аллома Абдушукур Лакҳнави. Хулафои Рошиддин. Д., – Б.160.

³Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий... – Б.244.

⁴Абдуқаюм Ваҳмий. Достон ва ва ғазаллар. Ф.: Фарғона, 2001. –Б.13.

кечки пайти бўлганда, Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Эртага байроқни Аллоҳ таоло ва унинг Расули севган кишига берурман», – дедилар ёхуд: «Эртага байроқни Аллоҳ таолони ва ва унинг Расулини севган киши олур, Аллоҳ таоло унинг қўли бирлан (Хайбарни) фатҳ қилур», – дедилар. Кейин, (эртасига) энди Али келмасалар керак, деб турганимизда одамлар: «Ана Али келдилар» – деб қолишди. Шунда Жаноб Расулulloҳ байроқни Алига бердилар, Аллоҳ таоло ул кишининг қўллари билан (Хайбарни) фатҳ қилди»¹.

Бу ҳақда «Сияри Набий» китобида шундай баён этилган: «Ҳазрат Пайгамбар (с.а.в.) Хайбарийларга сулҳ таклиф этди, аммо уларнинг бошлиғи Мишкам ўғли Саллам рад жавобини берди. Шундан сўнгра мусулмонлар ҳужум бошладилар. Арабларнинг минг йигитга тенг келади, деб ҳисобланган Марҳаб исмли машҳур яҳудий паҳлавони бор эди. Кураш жуда шиддатли давом этарди. Ҳазрат Али бу жангда жуда катта қаҳрамонликлар кўрсатди. Қўлидан қалқони тушиб кетганда, қўлига кирган бир эшикни қалқон каби қўллаб, курашда давом этибди ва қалъани қўлга киритибди. Шу тариқа қалъалар бирин-кетин мусулмонлар қўлига ўтибди. Энг мустаҳкам қалъа бўлган Камус қалъасига навбат келганда, яна ҳазрат Али бу қалъа қўмондони Марҳабни ер билан яксон қилиб, «Хайбар фотиҳи» унвонига мушарраф бўлибди»².

¹Нажмуддин ан-Насафий. Самарқандия. .. –Б. 219.

²Ҳазрат Пайгамбар ҳаёти... – Б. 74.

Уҳуд жанги. XVI аср миниатюрасидан¹.

Асрлар давомида Хайбар жанги мавзуси кўплаб тарихчи ва шоирларнинг диққат-эътиборини ўзига қаратган. Шу сабабдан, мусулмон оламида ҳазрат Али(к.в.)нинг жасоратларини ҳақида сўз очган ҳар бир муаррих Хайбар жанги ҳақида беихтиёр тўхталиб ўтади. Масалан, Алихонтўра Соғуний Хайбар жанги воқеасини шундай баён этади:

«Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам «Калимаи таййиба» ёзилган оқ туғни ҳазрати Алига тутқазиб туриб:

– Ё Али, олга қараб интил, Аллоҳ сенга ёр бўлмай, ҳеч ёққа боқмагил, бу қалъалар қопқаси сенинг қўлингдан очилгай, – дедилар... Ўнг ёгинда Жаброил, қўлида қилич, сенинг учун ёрдамга келмишдир. Эй Али, сен араб халқининг сайиди, мен одам наслининг сайидидурман, – дедилар.

¹Мазкур миниатюра қуйидаги китобдан олинди: Дорошевич В.М. Легенды и сказки. Алма-ата.:Онер, 1991.

Сўнгра Расулulloҳ ўз белларига боғланган зулфиқорни, эгниларига кийган темир совутни бериб:

– Бор энди, Аллоҳ ёрдамингда бўлсин, Хайбар сенинг қўлингда фатҳ бўлсун, – деб ҳужумга буюрдилар.

Сўнгра ҳазрати Али, каррамulloҳу ваҳҳа, аскар олдига тушиб ўнг қўлида зулфиқор, сўл қўлида туғ тутиб, бутун аскар баробар «Аллоҳу акбар» садоси билан кўкка етгудек қичқириб югурдилар... Урушда қалқонсиз туриш мумкин бўлмаганлигидан Хайбар шаҳрининг қопқасига қўл уриб, қудрат билагининг ёрдами билан дарвозани юлиб олдилар. Уни қалқон ўрнига ушлаб, яна ҳужумга кирди, бу қалъа бутун фатҳ бўлгунчалик шу қопқа анинг қўлида эди. Ҳазрат Али билан уруш майдонида Марҳаб йўлиқишдилар. Бу галда эрса зулфиқорни ҳавола қилиб, андоқ урдиларким, қаватланган қалқон дубулгалардан ўтиб, бошини ёриб, бўйин бўғинига етди. Мунки кўриб бутун Ислом аскарлари такбир айтдилар. Раислари ўлдирилиб, туғлари йиқилгач, яҳудлар қочиб, қиличдан қутулганлари бу қалъани ташлаб, иккинчи қалъага кириб қамадилар.

Шу билан бу қалъа Расулulloҳ айтганларидек ҳазрати Али қўлида фатҳ бўлди. Дарвоза ташланган сўнгра, уни ўрнидан қирқ киши қимирлата олмадилар, етмиш киши деган ҳам ривоят бордур. Қандоқ бўлса ҳам шу ишлар Расулulloҳнинг мўъжизаларидур»¹.

Дарҳақиқат ҳазрат Али (к.в.)нинг Ҳайбар қалъасини фатҳ қилиш борасида кўрсатган жасорати шак-шубҳасиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг мўъжизалари туфайли содир бўлган эди. Зотан ёлғиз бир кишида бу қадар куч-қудратнинг намоён бўлиши фақат пайғамбар(с.а.в.)нинг мўъжизаси ёрдамида амалга оширилиши мумкин бўлган. Шу сабабдан ҳам сийраларда Ҳайбар фатҳи мавзусидан сўз юритилганда Алийи муртазонинг баҳодирлигини таърифига кенг ўрин берилган. Масалан, худди шундай таърифлар «Сийраи шариф туркий» да ҳам нақл қилинган. Эҳтимол мазкур сийрада ҳикоянинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида илмийликдан кўра, бир оз бадий тасвирий воситаларига кўпроқ ўрин берилгандир. Аммо ҳазрат Алининг Ҳайбар жангида кўрсатган шижоатлари хусусида улуғ сиймоларнинг юқорида баён этган фикрлари назарда тутиб, бу борада бошқа бир фикрни келтирмоқчи эмасмиз.

«Ҳазрат Шоҳимардон гайратга келиб, Қамус қалъасини

¹Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий...– Б. 349-350.

дарвозасига етиб бордилар ва хандақдин сакраб ўттилар ва дарвозага еттилар ва фўлод панжаларини дарвозани халқасига урдилар. Темур дарвозани қимирлатуб кўчуруб олиб бошларига сарв қалқон қилдилар.

Нақлдураким, Имом Боқир (р.а.)динким, Алийи муртазо (к.в.) Қамус дарвозасини тутуб иргиттилар. Эrsa тамоми қалъага онча ларза пайдо бўлдики, Ҳай ибн Ахтабни қизи тахтдин йиқилди ва юзи ёрилиб яролиг бўлди ва жангдин фориғ бўлуб Алийи муртазо ўшал дарвоза етмиш газ орқаларига ташладилар...Ҳамма жамъ бўлуб, иттифоқ қилиб ўшал дарвозани кўтармоқ бўлдилар. Ҳамма кўтармоқдин ожиз келдилар. Андин кейин қалъа халқи ал омон, ал омон деб фарёд қилдилар. Алийи муртазо (к.в.) Ҳазрат (с.а.в.)ни рухсатлари бирла омон бердилар. Ул шарт бирлаки, ҳар киши бир тевага таом юклаб олиб чиқсун нақдиналарини матоъ ва кумушларни ва салоҳлари ва молларини мусулмонларга қўйсунлар. Ҳеч нимарсани яшурмасинлар ва агар ҳар нимани яшурсалар омонлари иймонларидек зойил бўлғай. Вақтиким, бу фатх зафар хабари Саййиди башар (с.а.в.)ни самиъ ақдасларига еттилар. Эrsa бениҳоят шоду хуррам бўлдилар. Али (к.в.) кофирлар ишини саранжом бериб, Ҳазрат (с.а.в.)ни хизматларига келдилар. Хожаи олам (с.а.в.) муборакбодлиг қилдилар. Алийи муртазони қучтилар. Икки кўзи орасига бўса қилдилар ва айдилар: «Яши кирдоринг менга етти. Сендин Худо рози ва хушнуддур ва мен ҳам ризодурман. Ул вақтиким, ул ҳазрат Алийи муртазодин ризолиқ изҳор қилдилар. Эrsa Муртазо Алига холати рўй берди. Йиглай бердилар. Саййиди олам(с.а.в.) сўрадиларки, шодлиқлигму ваё андуҳлиқму? Алийи муртазо айдилар: «Шодлигдин йигларман. Нечукдин шод бўлмагайманки, сиз мендин хушнуд бўлғайсиз». Ҳазрат (с.а.в.) айдилар:

«Танҳо мен эмасман. Балки Худо рози ва фаришталар розидурлар»¹.

Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг (1859-1923) «Шажараи Хоразмшоҳий» асарида ҳам Хайбар мавзусига алоҳида таъриф бериб ўтилган:

Алийи вали эрди тўртунчи ёр,
Амакзодаи шоҳи раф-раф савор.
Вужуди эди манбаъи илми жуд,
Атоси масокинга буду набуд.
Олиб отди Хайбарни дарвозасин,
Баёний чун ул эрди шерри худо,

¹ Сийраи шариф туркий...– Б. 248-249.

Дегил сўз узотмай онга жон фидо¹.

Пайғамбар(с.а.в.)нинг Хайбар куни Али ибн Абу Толиб (к.в)га: «Аллоҳга қасамки, Аллоҳ сенинг сабабингдан бир кишини ҳидоятга солмоғи, сен учун энг афзал неъматлардан кўра яхшироқдир», деган сўзлари мусулмонларнинг фатҳ ишларидаги шиори бўлиб қолган эди².

Ҳазрат Али(к.в.) ни пайғамбар (с.а.в.)га ҳам биродар ҳам ворис бўлиб³ қолганлиги тўғрисида ҳадислар мавжуд бўлиб, бу ҳақда «Ал-жомийъ ас-саҳиҳ»да қуйидагилар келтирилган: «Иброҳим ибн Саъднинг оталари ривоят қиладилар: «Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва саллам Ҳазрат Алига: «Сен менинг олдимда Ҳоруннинг Мусо алайҳиссалом олдиларида тутган ўринлари каби ўрин тутмогингга рози бўлмайсанми?!» дедилар». Бу ҳақда ҳазрат Али (к.в.) нинг ўзи шундай ҳикоя қилади: «Бир куни сарвари олам Муҳаммад Мустафо саллalloҳу алайҳи васаллам мени ҳузурларига талаб қилдилар. Вақтики, хизматларига бордим, менга меҳрибонликлар қилиб айтдилар: «Ё Али, сен менга Мусо алайҳиссаломнинг Ҳорун деган акаси каби яқинсан. Лекин Ҳорун каби пайғамбар эмассан. Чунки мендин сўнгра пайғамбар чиқмас»⁴.

Муҳтарам Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф мазкур ҳадисга қуйидагича шарҳ беради:

«Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳуни ўз ўринларига Мадинада қолдириб, Табук урушига жўнаб кетганларидан сўнг мунофиқлар «Пайғамбар Алини дангасалик қилгани учун қолдириб кетди» деган изво тарқатганлар. Шунда Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҷҳаҳу қурол-аслаҳаларини олиб, Пайғамбар соллalloҳу алайҳи васалламнинг ортларидан юриб, Журф номли жойда у зотга етиб олганлар. Шунда иккиларининг ораларида юқорида келтирилган ривоятдаги гаплар бўлиб ўтган.

Бир вақтлар Мусо алайҳиссалом Бани Исроилдан танланган кишиларни олиб, Аллоҳ таоло билан роз айтишгани кетаётганларида акалари Ҳорун алайҳиссаломни ўринларига қолдириб кетган эдилар. У киши ўз қавмлари ичида Мусо алайҳиссаломнинг ўринларига у

¹Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.- Б. 11.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис... - Б. 239.

³Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ...-Б. 524.

⁴Муҳаммад алайҳиссаломнинг васиятлари. Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б.5.

кишининг ишларини юритиб туришлари керак эди. Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳам ишларни юритиб туриш учун ўз ўринларига Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳуни қолдириб кетаётган эдилар. Бу ўхшаш икки ҳолатда биргина фарқ бор эди — Хорун алайҳиссалом ҳам Мусо алайҳиссалом билан бир вақтда набий бўлган эдилар. Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҷҳаҳу эса, набий эмас эдилар, чунки Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламдан кейин бошқа набий бўлиши мутлақо мумкин эмас.

Албатта, бу мақом ҳам ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу учун мисли кўрилмаган улкан бир мақом эди. Бу мақом у кишидан бошқа ҳеч кимга насиб этмаган»¹.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Али (к.в.) ўрта бўйли келишган қоматли бўлган. Бу ҳақда тарихчи олим Абдусодиқ Ирис шундай ёзади: «Кўрганларнинг айтишича, Али ўрта бўйли, кўзлари қора ва ва катта-катта, юзи хушрўй, келишган, икки яғрини кенг, қорни бироз чиққан, бошининг тепаси сочсиз, қадди тик, қўл бармоқлари бақувват эди, жангга дадил, силкиниб-силкиниб киришиб кетарди, ўзиям худо берган куч-қуввати бор, ким билан яккама-якка жанг қилса устун келмай иложи йўқ эди. Қорачадан келган, кўксини тўлдирар даражада серсоқол, лекин оппоқ эди. Сочлари узун бўлганидан уни иккига бўлиб, икки томонга ташлаб юрар эди. Бош кийимига қора сариқ йўл тикдириб, саригининг бир учини орқа томонига тортиб қўярди.

Ҳазрат Алининг қиш кунларида бир гал эғнига ипак аралаш читдан кийганини, эл аро қитр деб атанилган пахталикдан иштон кийиб, қутбага чиққанини сўзлашади.

Қайс ибн Аббод деган олим ёзган экан: «Мен илм олиш мақсадида Мадинага келган эдим. Эғнига икки хил парчадан либос кийган, ўрилган сочи икки ёнига ташлаган, қўлини Умарнинг елкасига қўйиб келган бир зотни кўрдим. Шунда «бу киши ким?» деб сўраган эдим, Али дедилар», деган экан»².

Айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Али(к.в.) га берилган ушбу таърифлар кейинчалик ўрта асрларда шиалар (араб.-гуруҳ, тарафдорлар, исломдаги асосий йўналишлардан бири-муаллифлар) томонидан унинг сиймосини суратларда тасвирлашга олиб келди. Бу ҳолат Эронда Сафавийлар (1501-1732) сулоласининг

¹Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис... - Б. 246.

²Абдусодиқ Ирис... - Б.40.

хукмронлиги даврига тўғри келади¹. Шу ўринда ҳазрат Али жасоратларини тасвирловчи жангнома жанридаги қиссаларни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Жумладан, Ибн Хусимнинг (XV аср) «Хабарнома»сида ҳазрат Алининг қаҳрамонликлари мусаввир томонидан акс эттирилган. «Хабарнома» да ҳазрат Алини аждарҳо билан қилган жанги, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)га ҳазрат Жаброил (а.с.) Аллоҳ таолодан Али тўғрисида олиб келган башорати, ҳазрат Алини Сулаймон (а.с.) томонидан ғордаги чашма устига ўрнатган устунни олиб ташлаб, чашма кўзини очиши тўғрисидаги воқеалар зўр маҳорат билан тасвирланган². Бундан ташқари XVI-XVII асрга доир миниатюраларда ҳам ҳазрат Али жасоратлари кенг ифодалаб берилган.

Мазкур анъана кейинчалик XX асрга келиб, янада кенг авж олиб кетган. Таниқли олим Л.И.Климовичнинг келтирган маълумотларига кўра, бу вақтга келиб, босмахонада чоп этилган ҳазрат Алининг суратини Бағдоднинг ҳар бир кўчасидаги газета дўконида учратиш мумкин бўлган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай баён этади:

*«1959 йили Бағдоддаги шиаларнинг еттинчи имоми дафн этилган Қозимейна масжидига бориш йўлидаги кўча деворларида халифа Алининг босмахона чоп этилган суратлари ёпиштирилган эди. Худди шундай халифа Алининг суратлари Бағдоддаги газета дўконларида ҳамда Карболодаги ҳазрат Аббос масжидининг ички йўлак ҳовлисида сотилган. Маҳаллий муллолардан бири менга ушбу сурат ҳақиқий бўлмай, эронлик рассомнинг ҳаёлий фантазияси эканлигини тушунтириб берди»*³.

Суратларда ҳазрат Али(к.в.) сиймоси қуйидагича тавирланган:

- Ҳазрат Али зулфиқор қиличини ушлаб турган ҳолда;
- Ҳазрат Али фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн билан бирга турган ҳолда;
- Ҳазрат Али Имом Ҳасан ва имом Ҳусайн ҳамда Фотимаи Заҳро билан турган ҳолда;
- Ҳазрат Али шер устида ўтирган ҳолда;
- Ҳазрат Али Дулдул устида ўтирган ҳолда.

¹Мехди Дибба. Мусульманская иконография в Иране // III Международный конгресс по Иранскому искусству и археологии. М.-Л., 1935. С.55.

²Қаранг: Дорошевич В.М. Легенды и сказки. Алма-ата.:Онер, 1991.

³Климович Л.И. Ислам. М., 1962. С.123.

Мазкур суратлар XIX асрнинг охирларидан бошлаб, Эронда бўлган туркистонлик ҳожилар ва савдогарлар томонидан Турон заминига ҳам олиб келинган. Чунки ҳозирги вақтда ҳам ўша даврларда чоп этилган тошбосма китоблар орасидан ҳазрат Али сиймоси туширилган суратларни учратиш мумкин.

Абу Ҳомид Ғаззолийнинг (1058-1111) «Ҳазрати Али карамаллоҳу ваҷҳа вақти намоз ўтамоққа турсалар, тамом аъзоларига ларза тушиб, ранглар ўзгарар эди. Ва айтур эрдиларки, ул омонатни вақти еттиким, етти осмону заминга арз қилдилар, тоқат келтиролмади»¹, дея ҳазрат Алига берган таърифини турк олими Усмон Турар куйидагича изоҳлайди: «Ниҳоят даражада тақво эгаси бўлган ҳазрати Али намоз вақти кирганда ларзага келар, ранги ўзгарарди. «Нега бу ҳолатга тушасиз?» деганларида, «Аллоҳ омонатини еру осмонга, тоғу тошларга бераман» деганида, улар масъулиятдан қўрқиб қилмаган фақат инсониятгина қабул қилиб, масъулиятини бўйнига олган қарз-омонат(намоз)нинг адо этилиши вақти келди. Устимдаги омонатни гўзал равишда бажара оламанми-йўқми билмайман», деган эканлар.

Куйидаги ҳадиси шариф ҳам ул зот ҳақида: «Албаттаки, Қуръон етти ҳарф узра нозил бўлди. Ҳар ҳарфнинг зоҳири ва ботини бор. Али ибн Абу Толибда зоҳир ва ботин илми мавжуд»².

Ёзма манбаларда ҳазрат Алининг гўзал ахлоқи тўғрисида баён этилган ҳикоятлар орасида унинг ғоят камтар бўлганлиги алоҳида таъкидланади. Бу борада Имом Зарнужий куйидагича нақл қилади.

«Ривоят қилишларича, ҳазрати Али (к.в.) халифалик даврларида катта жамоат ичида бир масалани ечиб берган эканлар. Шунда бир араб ўз одатларига кўра, ҳазрат Алини мақтаб, наслу насабларини ифтихор билан тилга олди. Ҳазрати Али бу муҳтарам зотни мақтовдан тўхтатиб:

- Азизим! Сиз мени аввалимни, охириمني биласизми? - деб сўрадилар. Ҳалиги киши жавобга қийналиб қолди. Шунда ҳазрати Али ўзлари жавоб бердилар.

- Менинг аввалим бадан ёки бирон жойга тегса бенамоз қиладиган, нуфта, оби манийдир. Ажирим эса, сасиқ, чирик, қурт-қумурсқалар еб битказадиган жийфа ўлимтикдир. Бунинг орасида эса, бу жасад аҳлат ташувчи ҳаммолдир. Мана менинг бор ҳақиқатим, сен эса нималар

¹Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. Т.:Адолат. 2005– Б.160.

²Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Т.: Истиқлол, 1999. –Б. 46.

деяпсан?!»¹.

Имом Али ибн Мусо ар-Ризо ўзининг «Луълуъ ул-макнун» («Яширин марвардлар») асарида ҳазрат Алининг камтарлик хусусида айтган қуйидаги ҳикматларини келтиради: «Чунончи , ҳазрати Али – Аллоҳ унинг юзини мукаррам қилсин, - айтадилар: «Жамол ул-маръи фи таййи лисониҳи, ло фи-тайласаниҳи» («Кишиларнинг зийнати тайласони (чопони)да эмас, балки лисони(тили)дадир»)..

«Шараф ул-инсони бил-фазли ва-адаби, ла би-л-асли ва-н-насаби» («Инсоннинг шарафи асли ва насли билан эмас, балки фазли ва даби билан»)².

Бир кун ҳазрат Али намозга кетар экан, мушриклар - бутга сиғинганлардан бирига дуч келади. Мушрик ҳазрат Алига шундай деди:

– Ё, Али! Мен сизнинг аҳволингизни кўриб, ҳеч тушунмайман. Охират бор, инсон бу дунёда қилаётган ҳар бир ишига жавоб беради, деб намоз ўқийсиз, рўза тутасиз. Жаннат бор, жаҳаннам бор дейсиз... Мен эса, буларга ҳеч ҳам ишонмайман. Орамизда қандай фарқ бор, сиз ҳам яшаяпсиз, мен ҳам яшаяпман. Бу қадар ғайрат кўрсатишнинг сабаби нима? Ҳар куни вақтида намоз ўқийман, рўза тутаман, деб бунчайик жафо чекишнинг боиси нима?

Виқор ва сукут билан бу гапларни тинглагач, ҳазрат Али шундай жавоб бердилар:

– Эй ғофил одам! Ўлимдан сўнг ҳаёт йўқ деб, фараз қил, (Ёки бор деб...). Бизда имон-ишонч бордур. Иккинчи ҳаёт-охират ҳаёти бордир. Агар сенинг айтганинг каби қайта тирилиш йўқ бўлган тақдирда ҳам, мен бу қилаётган ишларим билан ҳеч нарса йўқотмайман-ку. Намоз ўқийман, Аллоҳимнинг, динимнинг амрларини тўла бажараман, рўза тутаман-булар менинг қуллик вазифаларимдир. Бу ишларимдан бу дунёда зарар кўрдим. Охиратда бу ишларим учун зарар кўришим мумкинми? Сен нима дейсан?

Мушрик бироз ўйлагач:

– Зарар кўрмайсиз, эй Али, - деди.

¹Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари / Таржимон: Зокиржон Шарифов. Т.: Мовароуннаҳр, 2004. -Б. 60.

²Имом Али ибн Мусо ар-Ризо. «Луълуъ ул-макнун» («Яширин марвардлар»). Форсийдан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. Т.: Мажнунтол, 1991. – Б. 7.

Ҳазрат Али:

– Рўза тутаман, мана, қаршингда турибман, сен мендан бирор зарар кўряпсанми? - деб сўрадилар.

Мушрик уларга жавоб бериб:

– Йўқ, кўрмаяпман, - деди.

Ҳазрат Али:

– Фақир, мухтож кишиларга ёрдам берсам, закот берсам ва динимиз бошлаган йўлга юрсам мен инсонларга ёрдам берган бўламан. Бундан мен қандай зарар кўришим мумкин? - дедилар.

Мушрик:

– Зарар йўқдир, - деди.

Ҳазрат Али:

– Агар охират бор бўлса, бу дунёдаги ишларингдан жавоб бериш лозим бўлса, имондан, намоздан, рўза ва закотдан, қилган аъмолингдан ҳисоб-китоб қилинса, у замон ҳолинг қандай кечади? - дедилар.

Умрини бутга сиғиниб ўтказган бу қари мушрик Ҳазрат Алининг сўзларини тушуна бошлади ва:

– Ё, Али! Сиз айтгандай бўлса, ўлимимдан сўнг тирилсам, Аллоҳ ҳузурига борсам, унда аҳволим қандай бўлади? - деб дарҳол имон келтирди.

Шундай қилиб, у ақлини остин-устун қилган шубҳа ва имонсизлик қоронғулигидан, динсизлик зиндонидан қутулди ва ҳидоятга эришди. Ҳазрат Алининг имони кучлилиги, виқорли ҳаракати, кучли эътиқод билан қувватланган сўзлари бир ҳидоят нури ўлароқ, ул одамнинг қалбида порлаб, ҳидоятга эришишига восита бўлди ¹.

Ҳазрат Али хутбаларининг бирида қуйидагиларни айтган эди:

«Эй инсонлар, қанчадан-қанча кишилар борки, бир неча кунлик умр қолганини билмайдилар, лекин улар ҳамон очкўзлик билан дунёлик пайида бўладилар. Дунёда кўрган зарарларингиз туфайли йиғлаб-сиқтаманг, чунки улар келаверади, кетаверади; қўлга киритган неъматларингиз туфайли жуда хурсанд бўлиб ҳам кетманг, чунки вақти –соати келгач, ул неъматлар йўқолади. Мен очкўзлик билан дунёлик пайид ҳовлиқиб юрган кимсаларни кўрсам ҳайратланаман, чунки ўлим унинг кетида юрибди-ку, нега у бунчалик гофил, дейман.

¹Юсуф Товаслий. Ҳикматлар хазинаси. Т.: Қатортол-Камолот, 1998.-Б. 5.

Ҳобуки, ўлим ундан гофил эмас»¹.

Ҳазрат Али (к.в.) билан юз берган учрашувдан сўнг мушрикларни ислом динини қабул қилиб, мусулмон бўлганликлари тўғрисида ёзма манбаларда кўплаб маълумотлар учрайдики, бу аввало ҳазрат Алининг ўз суҳбатдошига нисбатан нақадар самимий эканлигидан далолат беради. Шундай суҳбатлар чоғида Аллоҳнинг шери ҳар доим ўзини хокисор инсон тарзда тутганлиги манбаларда эътироф этилган. Ана шундай воқеалардан бирини Абдусодиқ Ирис қуйидагича баён этади:

«Али урушда қалқонини йўқотиб қўйди. Уруш тугаб, Куфага қайтаётганида, қалқонини бир яҳудий қўлида кўрди. Шунда Али ўша яҳудийга қараб:

– Ие, бу менинг қалқоним-ку, сенинг қўлингга қандай қилиб тушиб қолди? – деди. Мен уни на бировга ҳады қилганман ва на сотганман.

– Яҳудий бўлса:

– Бу менинг қалқоним, кўрмаябсанми, бу менинг қўлимда турибди-ку, – деди.

Али уни тортиб олиши ҳам мумкин эди, аммо ўзиникилиги маълум бўлгач, барибир оламан-ку, майли яхшиликча, жанжалсиз олай, деди-да, уни қозига бошлаб борди. Қози Алидан даъвосини исбот этадиган далил, гувоҳ талаб қилди. Шунда Али қозига қараб:

– Хизматчим билан ўғлим Ҳасан бунга гувоҳ, – деди.

Қози бўлса:

– Ўғли отасига гувоҳ бўлолмайди, – деди.

Шу билан қози назарида Алининг етарли далили бўлмаганлиги учун яҳудий фойдасига қарор чиқариб берди

Яҳудий ўзининг галаба қилганини намоёниш қилиб деди:

– Мўминлар амири мени қозига судради, лекин далили етарли бўлмагани учун қози менинг фойдамга ҳукм чиқарди. Шундан билдимки, бу дин ҳақ дин экан, қозилари ҳам ҳақгўй одамлар экан. Шу сабабдан мен исломни қабул қиламан деб, мусулмон бўлишга аҳд қилдим. Бу қалқон аслида сеникидир. Туянгдан тушиб қолганда, мен олган, – дейди.

Ҳазрат Али бу ҳолдан жуда севинди.

– Модомики, сен мусулмон бўлдинг, мен бу қалқонни сенга совға

¹Абу Ҳомид Ғаззолий.Мукошоафат-ул қулуб... – Б.200.

қиламан, – деди»¹.

Усмон Турарнинг Али(к.в.)нинг тақводорлиги тўғрисидаги фикрларига қуйидаги ҳикоят мисол бўлади:

«Ғазот жангларининг бирида, шундай нақл қиладиларки, шоҳ (Ҳазрат Али) душмандан ўқ ебди. Ўқнинг учи суягига ботиб, ҳеч тортиб олишнинг иложи бўлмабди. Бу ҳолни Пайгамбар (с.а.в.)га айтганларида, у тўғри йўл кўрсатиш газнаси шундай депти: «У намоз ўқий бошлаган пайтда ўқни тортиб олиш пайида бўлингиз. Жароҳатнинг ўқ учи жойлашган жойидан кучингиз етганича ўқни тортиб олишга ҳаракат қилинг. У намозга шундай берилган бўладики, ўқни тортиб олганларингни билмай қолади»².

Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» асаарида мазкур воқеа ғоят гўзал тасвирлаб берилган: «Тўғри йўл кўрсатиш шами шу сўзни дегач, кишилар бу ишга киришдилар ва Аллоҳ кушойиш берди. Айтилганига амал қилиб, шоҳ шом намозининг саломини айтиши билан, ўқни шундай тортидиларки, бир лаҳзада жароҳатда на дарду на ўқ учи қолди. У ҳайрон бўлиб, воқеани суриштирган эди, унга пайгамбарлар шоҳининг кўрсатмасини айтдилар.

Ҳайдари Каррор бунга шукр қилиб, бу иш сирини шундай айтдиларки: «Ажал ўқининг учидан фақат наби эҳсони билангина қутилиш мумкин. Бизга ҳар қандай ғамдан нажот, балки ҳаёт расми у туфайлидир»³.

Абу Райҳон Беруний: «Кўпчилик томонидан ботирлик деб танилган феъл-атвор, яъни уруш майдонларида баҳодирлик қилиш ва турли-туман ҳалокатларга дуч келишни писанд қилмаслик ҳам шижоатнинг бир туридир. Аммо унинг ҳамма турлари ичида энг юқори даражали бир хили – тўғри сўзлаш ёки тўғри иш қилишда ўлимни ҳам писанд қилмасликдир», деган эди⁴. Алломанинг ушбу ҳикматли сўзларини келтиришимизнинг боиси, чиндан ҳам Ҳазрат Али ислом дини равнақи йўлида ҳеч қачон ўлимни писанд қилмай шижоат кўрсатганлигидир. Жумладан, Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий шундай ҳикояни нақл қилади: «Амирул мўъминин ҳазрат Али карамаллоҳу важҳаҳу жанг пайтида кофирлар сафига ўзларини урар эдилар. Қаерда душман лашкари кўп бўлса, ўша ерга ўзларин урар эдилар.

¹Абдусодиқ Ирис. Чаҳорёр...–Б. 41-42.

²Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Б. 46.

³Алишер Навоий. Лисонут тайр... – Б 280.

⁴Абу Райҳон Беруний. 100 ҳикмат. Таржимон ва нашрга тайёрловчи А. Ирисов. Т.: Фан, 1993. –Б.12.

Бир киши дедики: “Эй амирул мўъминин, шундай шижоат кўргизмоқдасизки, ўз жонингизни асрашдан гофил бўлиб қолмоқдасиз.

Ҳазрат Али Муртазо дедиларки: “Аниқ билурманки, агар ажал етган бўлса, ундан қочиш фойда бермайди. Агар қазо ҳокими ўлим ҳукмини ёзмаган бўлса, менга бу журъат ва шижоат зарар етказмайди».

Тарихдан маълумки, вақтики хулафои рошидинлардан учинчиси - ҳазрат Усмон (р.а.) исёнчилар томонидан ўлдирилгандан кейин мусулмонлар кўпчилигининг розилиги билан ҳазрат Али халифа этиб сайланади. Дину имонни, эътиқодни маҳкам тутган янги халифа мамлакатда тартиб-интизом ўрнатишга, баъзи бир дунёвий бойликларга ҳирс қўйган худбин кимсаларни тийиб қўйишга киришади. Турган гапки, бу айрим мансабпараст, шу жумладан халифалик мансабига ҳам кўз тиккан кимсаларга ёқмайди. Улар ҳазрат Алига қарши иғво ва фитналар туза бошлайдилар. Бу кимсалар ўз ёнларига анча нуфузли саҳобаларни, хусусан пайғамбаримизнинг бевалари, уммул мўъминин, яъни имонлиларнинг онаси ҳазрат Оишани ҳам тортадилар. Ҳазрати Оиша исёнчилар томонидан ўлдирилган Усмоннинг хунини талаб қилиш шиори билан чиқиб, одамларни жангга чорлайди, ҳазрат Алини эса Усмоннинг қотилларини тезда топиб жазоламаганликда, қисқароғи исёнчиларга тарафдорликда айблайди. Ҳазрат Али қийин аҳволда қолса ҳам ислом аҳлининг иккига бўлиниб кетиши ва беҳуда қон тўкилишининг олдини олиш учун қўлидан келган барча ҳаракатларни қилади, жанжалнинг тинч йўл билан ҳал этилиши учун тиришади. Аммо ҳазрат Оиша ва унинг тарафдорлари тўплаган қўшин билан ҳазрат Али бошчилигидаги қўшин ўртасида қаттиқ жанг бўлади, бу жангда Али(к.в.) тарафдорлари енгади ва ҳазрат Оиша асир олинади. Ҳазрат Али у билан жуда яхши муомиалада бўлади ва тезда озод қилиб, қимматбаҳо совға-саломлар билан уйига жўнатиб юборади.

Айтиб ўтиш жоизки, тарихчилар Уммул-мўминин ҳазрати Оиша (613-678) билан ҳазрат Али(к.в.) ўртасидаги бу воқеага турлича ташбиҳ берадилар. Улар Оиша она билан Али ўртасидаги келишмовчилик анча илгари пайдо бўлганлигини айтадилар.

Маълумки, Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётликлари пайтида бир сафар чоғида ҳазрати Оиша карвондан қолиб кетганда, мусулмонлар ўртасида турлича гап-сўзлар пайдо бўлади. Муҳаммад алайҳиссалом бу ҳақда ҳазрат Алига маслаҳат солганларида, у пайғамбарнинг

шаънига заррача бўлса ҳам соя тушмаслиги шартлигини ўйлаган ва жуда керакли маслаҳатни бера олган эди. «Сийраи шариф туркий»да мазкур воқеа хусусида қуйидаги ҳикоя нақл этилган:

«Андин кейин амирул муъминин Алийи муртазо (к.в.) кирди. Анга ҳам бу сўзни орага солдилар. Али айди: «Ё Расулуллоҳ, ушбу сўз мунофиқларни ёлгон сўзидур. Мени сўзумни ростлигига далил улдурки, бир кун сиз бирла намозда эрдук ва намоз ўқур аснода муборак оёгингиздан наълин(кавуш)ни чиқардингиз ва биз ҳам сизга бу амрда мувофақатлик қилдук. Вақтиким намоздин фориғ бўлдук. Биз сиздан ушбу иш боисдин савол қилдук. Сиз айтдингиз: «Мени анинг учун кавушимни чиқардимки, Жаброил(а.с.) келиб менга хабар қилдиким, - сенинг наълин нажосат бирла олудаду(булганган). Биз айдик, биз ҳам сизга мутобаат учун кавушимизни солдук. Ул вақт муборак наълингиз олуда экан, Ҳақ таоло ваҳий юборди, - наълининг бенамоздур,-деб. »

- Агар бу ҳолат воқеа бўлса эрди, албатта ваҳий юбориб огоҳ қилур эрди. Хотирингизни жам қилингки, Оишани баротига Ҳақ таолодин оят келган. Ҳазрат (с.а.в.) хурсанд бўлдилар. Андин кейин ўрниларидан туриб, Абу Бакрни уйига бордилар»¹.

Ҳазрати Оиша шу сабабдан ҳам ҳазрат Алининг бу қадар мардлигига юксак баҳо берган ва унга ўзининг ҳурмат-эҳтиромини ҳадиси шарифларда баён этган. Бу ҳақда ҳиндистонлик машҳур исломшунос, тарихчи олим Саййид Сулаймон Надавий (1857-1914) ўзининг «Ҳазрати Оиша» номли китобида шундай ёзади:

«Ҳазрати Оишанинг ҳазрати Алидан ранжимаганлигини исботлайдигон далиллардан бири унинг ушбу ҳадисидир: «Бир кунни ҳазрати Оишадан Пайгамбар алайҳиссаломнинг ҳаммадан кимни яхши кўргонлиги сўролгонда у : «Расулуллоҳ ҳаммадан Фотимани яхши кўрар эди» деб жавоб берган эди. Пайгамбар алайҳиссалом эрлар ичида ҳаммадан кимни яхши кўргонлиги сўралгонда у: «Фотиманинг эрини. Чунки у (Али) намозни кўб ўқийди ва рўзани кўб тутуди» деган эди»².

Албатта, ҳозирги кунга қадар ҳазрат Алининг халифалик даврида юз берган ихтилофлар борасида ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга нисбатан ҳам бир-бирига қарама-қарши бўлган фикрларни айтадилар. Жумладан, айрим тадқиқотчилар ул зотнинг фаолиятига нисбатан танқидий

¹Сийраи шариф туркий...– Б.159.

²Саййид Сулаймон Надавий. Ҳазрати Оиша / Таржимон Тўхти ҳожи Тилло. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2008. – 124.

қарашлар ҳам билдирганлар. Биз бу борада ўша даврда яшаб ўтган саҳобаларнинг ҳазрат Али тўғрисидаги танқидий фикрларга қарши бўлган фикрларини келтириб ўтмоқчимиз. Алалхусус, доктор Абдурахмон Раёфат ал-Бошонинг «Саҳобалар ҳаётидан лавҳалар» рисоласидаги Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.)нинг (619-686) ҳазрат Али(к.в.) тўғрисида айтган сўзлари эътиборга моликдир:

«Муовия билан бўлган урушда Алидан баъзи тарафдорлари юз ўгиришди. Абдуллоҳ ибн Аббос Алига:

– Рухсат этинг, амирул мўминин, мен бориб, улар билан гаплашиб кўрай, — деди.

– Аммо улар сизга зарар етказишлари мумкин, — деди хавотирланиб халифа.

– Ҳаммаси жойида бўлади, иншоолоҳ, — суҳбатдошини тинчлантирди ибн Аббос.

Сўнг Алидан норози бўлганларнинг ҳузурига жўнади. Улар ибодатга қаттиқ берилган қавм эди. Элчини очиқ чехра ила қарши олишди:

– Хуш келибсиз, эй Аббоснинг ўғли! Қайси шамол учирди?

– Сизлар билан суҳбатлашиб кетай, дедим, — жавоб берди ибн Аббос.

– У билан гаплашманг, — дейишди баъзилар. Баъзилар уларга қарши чиқишди:

– Сўзлайверинг, қулогимиз сизда.

Абдуллоҳ сўз бошлади:

– Айтингчи, Пайгамбарнинг амакиваччаси, кўёви, у кишига биринчи бўлиб иймон келтирган одамнинг қайси ишидан нолийсиз?

– Биз унинг учта ишидан рози эмасмиз, — жавоб беришди норозилар. Биринчиси — у Аллоҳнинг динига тааллуқли масалани ечишни одамларнинг қўлига топширди (Бу ерда Алининг Муовия билан ўртасидаги низони ечишни Абу Мусо ал-Ашъарий ва Амр ибн Осга топширишга рози бўлгани назарда тутилади). Иккинчиси — Оиша ва Муовияга қарши урушиб, улардан ўлжа ҳам, асир ҳам олмади. Учинчиси — ўзидан «амирул мўминин» деган унвонни олиб ташлади. Ваҳоланки, мусулмонлар унга байъат беришган ва ўзларига амир қилиб кўтаришган эди.

– Айтингчи, бу айбловларингиз ноҳақ эканига Аллоҳнинг китоби ва Расулуллоҳнинг ҳадисларидан рад этиб бўлмас далилларни келтирсам, даъвойингиздан воз кечасизми?

– Ҳа.

– Аввало уни Аллоҳнинг динига тааллуқли масалани

одамларнинг ечимига топширишда айбладингиз. Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло айтадики: «Эй мўминлар, ихромда бўлган чоғингизда бирон овни ўлдирманг! Сизларнинг орангиздан ким қасддан бирон овни ўлдирса, (унинг зиммасида) чорва молларидан ўлдирган ови баробарида жазо бор. Унга ўзларингдан икки адолат эгаси ҳакамлик қилур» («Моида» сураси, 95-оят). Аллоҳнинг номини ўртага қўйиб сўрайман, нархи чорак дирҳам турадиган қуённи ўлдирган одамнинг масаласини ечиш муҳимми ёйинки кишиларнинг моллари-ю, жонлари, ўзаро муносабатлари масаласини ечишми?

– Албатта, мусулмонларнинг жонлари, ўзаро муносабатлари муаммосини ечиш муҳим.

– Бу ҳужжатдан кўнглингиз тўлдими?

– Ҳа.

– Энди, Али урушди-ю, ҳеч кимни асирга олмади, Расулуллоҳга хилоф қилди, деган даъвойингизга келсак. Нима, сиз онангиз Оишани асирга тушириб, уни ўлжалар қатори талон-тарож қилмоқчимисиз? Агар «ҳа», десангиз, кофир бўласиз. «Оиша бизнинг онамиз эмас», десангиз, унда ҳам кофир бўласиз. Чунки Аллоҳ таоло: «Пайгамбар мўминларга ўзларидан ҳам ҳақдорроқдир, унинг аёллари эса уларнинг оналаридирлар» («Аҳзоб» сураси, 6-оят), деган. Хўш, қайси жавобни ихтиёр қиласиз?

Қавм индамади.

– Бу масалани ҳал қилдикми? – сўради ибн Аббос .

– Ҳа, – жавоб беришди улар.

– Учинчи даъво – «Али ўзидан «амирул мўминин» унвонини олиб ташлади». Эсланг, Худайбия сулҳида Расулуллоҳ (с.а.в.) «Бу Аллоҳнинг элчиси Муҳаммад ва Қурайш қабиласи ўртасидаги битимнома», деб ёздирдилар, аммо мушириклар «Биз сени Аллоҳнинг элчиси деб тан олсайдик, сен билан урушмасдик, Байтуллоҳдан тўсмасдик. Яхшиси, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ, деб ёздир, дейишган. Саййидимиз уларнинг гапига кўнганлар. «Худо ҳаққи, не десангиз. деяверинг. Мен, барибир. Аллоҳнинг элчисиман», деганлар. Гапим тўғрими?

– Ҳа, албатта.

Абдуллоҳ ибн Аббос тарафидан етук ҳикмат ва кучли ҳужжатлар кўрсатилиши натижасида йигирма минг киши Алининг сафига қайтди. Тўрт минг киши қайсарлик қилиб, ҳақдан юз

ўғирди»¹.

Қувалик меҳнат ва уруш фахрийси Акбарали Зокиров (1922–2004) ҳазрат Али ҳақида кўплаб қиссаларни ёддан билар эди. У ҳар бир қиссани шундай жонли тарзда таъсирчан ҳикоя қилиб берар эдики, гўё ҳазрат Алининг кўрсатган қаҳрамонликлари тингловчининг худди кўз олдида содир бўлганидек туюлар эди. Афсуслар бўлсинким, болаликнинг шўхликлари панд бериб, тажрибасизлигимиз туфайли биз бу қиссаларни қоғозга туширишни ўйлаб кўрмабмиз. Инчунун, ҳозирга келиб, ушбу қиссаларнинг айримларигина хотирамизда узук-юлуқ сақланиб қолган, холос.

Айтишларича, ҳазрат Алини дин учун бўлган урушларда Аллоҳ таоло ўзи асраб келганлиги боис ҳеч бир душман уни ўлдиролмас экан. Унинг Дуддул оти ва Зулфиқорининг қудратидан ҳуши учган ғанимлари қандай бўлмасин уни жонига суиқасд қилиш пайида юрар эканлар. Бу ғанимлари орасида Абдурахмон ибн Мулжам ҳам бўлиб, у ўзини Али(к.в.)га худди фарзандидек кўрсатар экан. Кунлардан бирида Абдурахмон ибн Мулжам Ҳазрат Алидан енгилмаслигининг сирини сўрабди. Ҳазрат Али у бадниятнинг асл кимлигидан беҳабар «Мени жанг майдонида ҳеч бир ғаним енга олмайди. Мен қалб ҳузури билан намоз ўқиётганимда, дунё остин-устун бўлиб кетса ҳам сезмай қоламан. Намозга ўтирган пайтим баданларим худди ёғдек эриб кетгандек бўлади. Шу пайтдагина танамга тиғ ўтади», деб айтибди. Мардлар шоҳининг бу сўзларини эшитган қотил Абурахмон ибн Мулжам ўша кундан бошлаб қулай фурсатни кута бошлабди. Қачонки, ҳазрат Али намозга келиб, сидқидилдан намоз ўқиётган пайт биров билмас писиб келиб, бошига қилич билан урган экан. Айрим манбаларда эса қотил Али(к.в.)ни ханжар билан ўлдирилганлиги айтилади².

Айтиш жоизки, ушбу ривоятнинг турли талқинлари мавжуд. Хусусан Туркистон хожаларига мансуб насабномаларнинг бирида нафақат ҳазрат Али балки унинг авлодларини ҳам жангда енгиб бўлмасликни, фақатгина уларни намоз чоғидаги маҳв этиш чораси борлиги ҳикоя қилинади:

¹Абдурахмон Раъфат ал-Бошо. Саҳобалар ҳаётидан лавҳалар / Таржимон: Д.Анорбоев. Т.: «Қаторгол-Камолот», «Мовароуннаҳр», 1998. – Б.16-18.

²Тарихи муқаддас. Т., Типография при Канц.Турк. Ген. Губ. 1916.-Б. 52.

«Шоҳ Абдурахмон Боб ўн икки минг саҳобаларни бошлаб Ўзганд, Фарғонага бордилар. Муғ тарсолар бирлан тўқуш қилдилар. Ўзганд, Фарғона, Косон, Ўшни олдилар. Мусулмонлик ошкора бўлди. Анда икки кофир бор эрди. Бирининг оти Корвонбаст эрди. Бирининг оти Ихшит кофир эрди. Вилоятни топшурди ва яна қизини ҳам Шоҳ Абдурахмон Бобга берди. Мусулмон ошкора бўлди. Кунлардан бир кун бир Қуртуқа Ихшит кофирга айтди:

– Ман бир иш қилай. Ихшит айди:

– Ишқилиб Абдурахмон Бобни ўлдурсанг давлатхоҳ (меросхўр)им бўлғил.

Кунлардан бир кун Қуртуқа Шоҳ Абдурахмон Бобнинг эшигида йиғлаб ўлтурди. Шоҳ Абдурахмон Боб айди:

– Қуртуқа не ғаразинг бор? Қуртуқа айтди:

– Эй подшоҳим. Мен бир ғарибман. Подшоҳнинг раҳми келди ва уйига (у билан) келди.

(Хотинига) айтди:

– Бир заиф бечора бор ва меҳрибонлиқ қил.

(Хотини) айтди:

– Эй подшоҳим, бу иш яхши эрмас. (Унинг) макр ва хийласи бор турур.

Подшоҳ айтди:

– Худонинг ҳукми бўлса, чора бўлмас!

Подшоҳ айтди:

– Эй Қуртуқа, ички ҳарамга киргил ва яна ходим бўлғил.

Кунлардан бир кун Қуртуқа айтди:

– Эй Ойим, подшоҳдин сўрағил урушда не учун ўқ, қилич ва найза (унга) ҳеч кор қилмас?

Ойим подшоҳдин сўради. Подшоҳ айтди:

– Эй муғбачча, биз авлоди пайғамбармиз. Авлоди Шоҳимардонмизки, ҳеч нарса кор қилмас. Ҳар вақтки намозда жамиъ аъзомиз қўрғошин ва сув бўлур.

Ойим (бу сирни) Қуртуқага айтди. Қуртуқа Ихшити кофирга айтди. Суюнчилар тилади. Кунлардан бир кун Шоҳ Абдурахмон Боб ўн икки минг саҳобалар бирлан намоз ўқур эрдилар. Ихшит кофир Сафид Булонда барча мусулмонларни шаҳид қилдилар»¹.

¹Исламизация и сакралные родословные в Центральной Азии: наследия Исхак Баба нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Составители, перевод на

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, хаворижлар бежиз намоз вақтини танламаган эдилар. Чунки ҳазрат Али(к.в.) билан юзма-юз келган ҳар қандай душман унинг ҳайбатидан титроққа, тушиб қўлига қурол тута олмас эди. Зеро, жанг майдонида ҳеч бир қудратли душман уни енга олмаган. Бунинг сабабини адиблар ҳазрат Али(к.в.)да эътиқод кучи ва руҳий қувват қўшилиб кетганлигидандир деб изоҳлайдилар¹. Шунинг учун ҳам ҳазрат Али ҳикматларида:

Кўзи ўт, келбати тоғдек арслонманки, тенгим йўқ,
Саваш асносида ҳеч қўрмагаймен, душманним титрар.
Менга Раббим берар нусрат, ўшал ёлғиз мадакорим,
Унинг бирлигига иймонли, мўмин бандамен, шокир.
Совутлар дош беролмас зарби шамширимга, қалқон
ҳам,
Ҳабибуллоҳ ҳамиша бошим узра ҳозир нозир,
Алидурмен, бериб қудрат, музаффар этди Аллоҳим,
Баҳодирликда номим тарқалиб чун, бўлди оламгир².

дея ўзининг мардлик хислатларини айтиб ўтган эди.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Алига юз беражаг мудҳиш воқеани олдиндан башорат берилганлиги тўғрисида турли ривоятлар мавжуд. Жумладан, бу ҳақда муҳатарам Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф шундай ёзади:

«Имом Абу Довуд ва Ибн Асокирнинг Қатода розияллоҳу анҳудан ривоят қилишларида, ўша кун кечаси ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу тинмай безовта бўлавердилар. У кишининг аҳли аёллари бундан ташвишга тушдилар ва тўпланишиб, у кишидан эҳтиёт бўлишни илтимос қилдилар. Шунда Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҳҳаҳу уларни тинчлантириб:

«Албатта, ҳар бир одамга икки фаришта вакил қилинган. Улар уни қадари келгунча ҳимоя қилиб турадилар. Қачон қадари келса, қадари билан унинг орасини очиб қўядилар», дедилар. Сўнгра туриб,

русский язык, комментарии, приложенияи указатели: А.Муминов, З.Жандарбек, Д.Рахимжанов, Ш.Зиядов. Алма-аты.: Дайк-пресс, 2008. С.87-88.

¹Бакир Юлдуз. Карбало фожиаси. Ҳалифа Ҳазрат Али ва имом Ҳасан, Имом Хусайнларнинг қатл этилиши тарихи / Русчадан Собир Ўнар таржимаси. Т.: Чўлпон, 1993. –Б. 8.

²Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон... – Б.122.

масжидга ёлгиз ўзлари намозга жўнадилар»¹.

Ушбу машъум воқеани кенгроқ ифода этиш мақсадида 1897 йилда Қозон шаҳрида чоп этилган Сайқалийнинг «Қиссаи Сайқал» номли китобидан парча келтирамиз:

Али солғач эшиқдин бош у дам,
Ишорат қилди уз деб ибн Мулжам.
Бири солди қилич бирла Алиға,
Қилич тегмади лекин ул валиға.
Текибон учти ул дам тоқи масжид,
Яна солди бири тиғ ила бир жад.
Они тиғ келиб девора тегди,
Қачон ондин Алиға йора тегди.
Ул иккиси чиқибон қошти ул дам,
Нетарин билмади ул ибн Мулжам.
Деди пайдо бўлур, бу дам жамоат,
Тутулдим қилсам бир иш бу соат.
Дебон ул дам қилични кўторуб,
Ки меҳробни ёниға турди бориб.
Кўрорким, ул Али қойим намоз,
Қилур тоат худои бениёза.
Қилиб бир сажда эрди жилсада шоҳ,
Алини бошиға шобти баногоҳ.
Қилич мағз сариға етти боруб,
Амомадин ўтуб, сўнтакни ёруб.
Уруб наъра Али ул Шери даргоҳ,
Деди фаруз тобтим суйи Аллоҳ².

Нақл қилишларича, ўша кунги хавориж қотилнинг туйқусдан урилган қаттиқ қилич зарби ҳам ҳазрат Алини саросимага солмаган. У бу ҳолатни мардона қабул қилган. Бу ҳақда тарихчи Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482) ўзининг машҳур «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» номли асаида келтириб ўтади: «Чунончи мутлоқ шижоат эгаси бўлган шоҳимардон ва шери яздон ҳазрат амирулмўминин Али алайҳисаломдан келтириб айтилганига кўра, у зарба еган вақтида «Каъба эгаси номи билан қасам ичаманки, мен

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис... - Б. 331.

² «Қиссаи Сайқал». Казань. Типография императорского университета. 1897. – Б.180-181.

галабага эришдим» деган экан»¹.

Шу ўринда Ҳазрат Алининг муборак жонларига қасд қилган хаворижлар хусусида Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг мулоҳазаларини келтириб ўтишни лозим кўрдик:

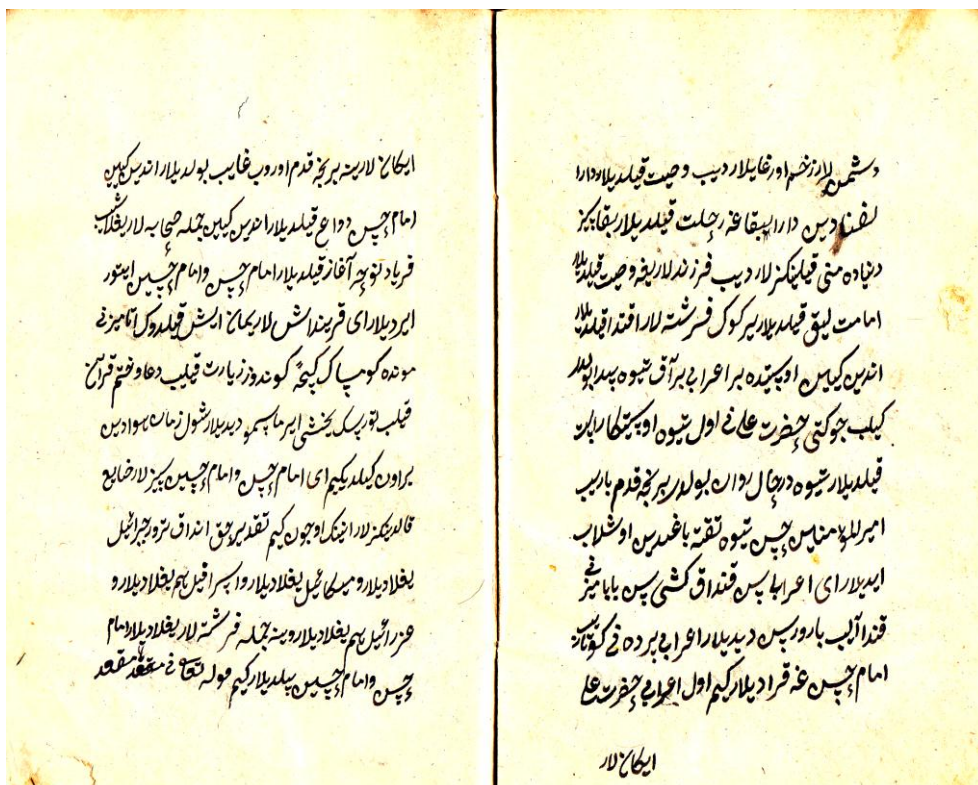
«Хавориж аслида «хуруж қилувчи» — «мусулмонлар бошлигига ва жамоасига қарши чиқувчи» деган маънони билдиради. Уларнинг тарихи яхшилаб ўрганилган. Аслида хаворижлар таълим-тарбия кўрмаган шахслардир. Аммо улар диндорликнинг чўққисига чиққанмиз, деб даъво қиладилар. Улар илмсиз бўлганликлари учун озгина билган нарсаларини маҳкам тутиб олиб, ҳаддан ошиш ва бошқаларни нуқсонда айблаш билан ўз камчиликларини хаспўшлашга ўтадилар. Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу важҳаҳунинг даврларида бош кўтарган биринчи хаворижлар асосан саҳролик тарбиясиз дайдилар ва қалби қасоватли аъробийлардан иборат эди. Уларда одоб-ахлоқ, ҳилм ва босиқлик каби хислатлардан асар ҳам йўқ эди. Илмлари бўлмаганлиги учун ўзларига ёқиб қолган нарсага маҳкам ёпишиб олар эдилар. Худди ана шу омиллар хаворижларни ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳунинг энг ашаддий тарафдорларидан энг ашаддий душманларига айлантирган эди»².

Айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Али(к.в.) заҳарли қиличдан оғир яралангач, умрининг сўнги дамларини кечираётган бир дамда ҳам фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн ҳамда Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийани чорлаб васиятлар қилган. Унинг васиятлари ёзма манбаларда турлича талқин этилади. Бу ҳақда биз Ҳазрат Али ҳаётини ҳикоя қилувчи кўлёма асардаги маълумотларни эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз. Мазкур нодир кўлёмани ким томонидан қачон ва қаерда ёзилганлигини аниқлашнинг имконияти бўлмади. Чунки асарнинг биринчи ва сўнги саҳифалари сақланмаган. Бироқ тахминимизга кўра, ушбу кўлёма «Ҳазрат Али жангномаси» туркумига кирувчи халқ китобларидан бири бўлиб, XIX асрнинг биринчи ярмида маҳаллий ҳаттот томонидан Қўқон қоғозига кўчирилган. Шу сабабдан биз ҳам шартли равишда мазкур асарни «Ҳазрат Али жангномаси» дея номладик. Қуйидаги ҳикоят ушбу асардан олинди:

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккинчи қисм. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Асомиддин Ўринбоев. Т.: Ўзбекистон, 2008. –Б. 103.

² Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис...-Б.322.

«Ҳазрат Алининг одатлари ул эрдиким намозга шуруъ қилсалар титрар эрди. Ҳазрат Али намозни мундог шавқ-завқ била ўқур эрдилар. Ул бадният (Абурахмон ибн Мулжам) масжид эшигида туруб фикр қилди ва айди: «Бу масжидда Алини ҳалок қилсам ул қизни олурман», деб андиша қилди. Дарҳол қилич била Алининг икки қошларининг ўртасига чобти. Ҳазрат Али йиқилдилар. Муржум (Мулжам) ўгли Абдурахмон чиқиб айди: «Мен Алини ўлдурдум», деди. Ҳазрат Алининг фарзандларига хабар бўлдики, фарзандлар жам бўлуб келдилар. Кўрдиларким, меҳробга қонлар сачраб турур. Ҳоло(ҳозир) ҳожилар Куфага борсалар, Куфанинг Одина масжидининг меҳробидаги қонларни кўрарлар.

«Ҳазрат Али жангномаси» XIX асрда кўчирилган.
 «Hazrat Ali jangnomasi» XIX asrda ko'chirilgan.

Ҳазрат Али ўғлонларига айдилар: «Расул алайҳиссаломнинг кафанларидин бор эрди. Ўзумга кафан қилайин деб асраб эрдим. Ани кафан қилинглар. Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн бошлаб намозимни ўтангизлар. Андин кейин кўргайсизлар. Бир оқ тева (туя) келиб, эшикда чўкуб ётқай. Мани ул тевага юклаб қўяберингизларким, қандай элтса, анда элтсун», дедилар. Мани дафн қилмоқ ул тевага юкламоқ турур, дедилар.

Эрса, қиёмат куни ман ҳам сизлар била бўлурман. Манга йиглашманг, дедилар. Андин кейин Али розияллоҳу анҳуни кўториб уйга

элтилар. Бир қадаҳда шарбат келтурдилар. Али розияллоҳу анҳу ушбу шарбатни ичмадилар. Абдурахмонни топиб келтурунглар деди. Бул шарбатни ул ичсун. Андин кейин ман ичойин деб айдилар. Яман вилоятларига киши йибориб Абдурахмонни келтурдилар. Аввал анга ичурдилар. Андин кейин ҳазрат Алига ичурдилар. Анинг учунким, Али розияллоҳу анҳу шафоатим Абдурахмонга бўлсун дедилар. Тамуз (дўзах) ўтидин ҳар иккаласи амонда бўлсун дедилар. Қиёмат кунни ҳусумат бўлмагай дедилар.

Али розияллоҳу анҳу аёлларига боқиб айдиларким, «Эй кўзумнинг ёруги! Эй бағримнинг парчасидай кўнглумнинг мевалари ва эй Муҳаммад алайҳиссаломнинг набиралари! Расул алайҳиссалом кунлардан бир кун хабар бердилар. Рост эмди васиятим сизларга ушбудур. Мани ўлтурсон Абдурахмонни кўрсангизлар, ани ортуқроқ иззат қилингизлар, деб айдилар. Қиёмат кунни ҳусумат бўлмагай.

Иккинчи васиятим ул турурким, ювуб, кафанга юргаб, намоз қилгондин кейин, ул оқ тевага юклаб йиборингизлар. Қандай элтса, элтсун. Анинг учунким, манинг душманларим кўб турур. Гўрда ётқали қўймаслар. Беадаблиқ қилгайлар деб айдилар.

Учунчи васиятим ул турурким, мундин сўнг, Куфа шаҳрида турмангизлар. Мадинада сокин бўлунгизлар. Боболарингизни зиёрат қилингизлар, дедилар.

Андин кейин юзларини Муҳаммад Ҳанафийага қилиб айдилар. Эй Ҳанафийа! Мунинг бирла Маккага борингизлар. Анда қарор қилингизлар. Ҳар бир ўғулларининг ҳар тарафга васият қилдилар. Андин кейин бир кичик ўғуллари бор эрди. Бағоят порсо эрди. Анга боқиб айдиларким, эй ўғлонларим, ман сизларни анинг учун ҳар тарафга борингизлар, деб айтурман. Агар ҳар ерда бўлсангизлар душманлар захм урмагайлар, деб васият қилдилар»¹.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Али(к.в.) сўнгги нафасига қадар фарзандларига мўмин кишиларга хос фазилатли инсонлар бўлиб етишлари кераклиги тўғрисида васиятлар қилган. Бу ҳақда турк олими Ихсан Сурайё Сурма шундай ёзади:

«Ҳазрат Али йиғлаётган Ҳасанга шундай деди:

– Ўғлим сенга айтадиган саккизта насиҳатим бордурки, ҳаётда уларга доим амал қилгин.

¹Ҳазрат Али жангномаси. 5-варақ. Ушбу кўлөзма Учкўприк тумани Катта Кенагас қишлоғида жойлашган Зиёвуддин Ҳазиний уй музейида №46 рақам остида сақланади.

Ҳазрат Ҳасан «Улар нимадир, отажон» дея, сўраган вақт ярадор ётган ҳазрат Али шу тарзда жавоб берган:

Буларнинг тўрттаси шудир.

1. Бойликларнинг энг буюги ақлдир.
2. Фақирликнинг энг каттаси аҳмоқликдир.
3. Ваҳшийликнинг энг каттаси кибрдир.
4. Фазилатнинг энг буюги гўзал ахлоқдир ».

ҳазрат Ҳасан қолган тўрт васиятни сўраган замон ҳазрат Али шундай давом этди:

1. Аҳмоқлар билан дўст бўлма! Чунки аҳмоқ сенга фойдалик бўламан деб зарар келтиради.

2. Ёлгончилар билан асло дўст бўлма! Чунки улар сенга узоқ бўлганни яқин, яқин бўлганни узоқ қиладилар.

3. Хасислар билан дўстлик ришталарини боғлама! Чунки хасислар сенинг эҳтиёжинг учун энг зарур бўлган нарсани ҳам бермайдилар.

4. Динга лоқайдлик қилганлар билан асло дўст тутинма! Чунки улар сени фахш йўлларга етаклайдилар.

Умрини сўнги лаҳзаларини бошидан кечираётган ҳазрат Алига қотил қўлга олинганини айтганларида, йиглаб турган фарзандларига яна шу сўзларни айтади: «Жонга-жон, қонга-қон, агар ўлиб кетсам, уни ҳам мени қандай ўлдирган бўлса, шундай ўлдириб юборинглар. Агар тирик қолсам, уни нима қилишни ўзим ўйлаб кўраман. Эй, Бани Абдул Муталиб, амир ал мўъмининни ўлдирди, деган баҳона билан мусулмонларнинг қонларини тўкманглар, мени бир қотил ўлдирди, холос. Мен мана шу зарба сабабли ўлсам, уни ҳам худди шундай зарба билан ўлдиришглар, Зеро, мен Расулуллоҳнинг «Кутурган ит бўлса ҳам, қийнаб ўлдиришдан сақланишглар», деганларини эшитганман», деди.

Ҳазрат Али кейин ўз ўғилларига шундай васият қилди: «Эй, азиз фарзандларим, мен сизларни Аллоҳга тақво қилишга чақираман. Дунёга алданиб қолманглар. Йўқотган нарсаларинг учун дард чекиб йигламанглар. Доимо ҳақни гапиришга одат этинглар. Бечораларга раҳм-шафқат қилинглар. Золимга душман, мазлумга эса ёрдамчи бўлинглар. Сизларни маломатчиларнинг маломати рост сўзлашдан тўхтатиб қўймасин»¹.

Шу ўринда ҳазрат Алининг қотили Абдурахмон ибн Мулжамдан қандай қасос олинганлиги хусусида ҳам тўхтаб

¹Ihsan Surayo Surma. O'rnak xalifalar do'nemi. Istanbul, 1990. –Б.169.

ўтмоқчимиз. Зеро, ўқувчиларимиз шак-шубҳасиз бу малъун қотилнинг тақдири қандай бўлган деб савол беришлари мумкин. Шу сабабдан яна «Ҳазрат Али жангномаси»га эътиборимизни қаратсак:

«Таъзият тамом бўлди. Андин кейин қасосига Мўржум (Мулжам) ўғли Абдурахмонни келтурдилар. Имом Ҳасан қилич била ул бадбахтни урдилар. Яна бир зарб урайин деб эрдилар куфалиқлар қўймадилар. Айдиларким, ул бир зарб урди Алини. Сиз ҳам қасос олурсиз бир зарб урунг. Икки зарб урсангиз раво эрмас дедилар. Ҳазрат Алининг ўғли фарёд қилдиларким, биз ўн саккиз ўгул турурмиз. Ҳар биримиз бир зарб урармиз дедилар. Имом Муҳаммад ал-Ҳанафийа қилич олиб турдилар. Айдиларким, ким ҳимоят қилур бўлса, анинг бирла сўзлашурман дедилар. Куфалиқлар қўрқуб қочтилар. Андин кейин амирул мўъминин Ҳусайн қилич тортиб турдилар. Андоғ урдиларким, Абдурахмон ибн Мўржум(Мулжам)нинг боши сачраб ўн қадам ерга йироқ тушти»¹.

Маълумки, ҳазрат Алининг фожиаи ҳалокатидан кейин тез орада унинг қобияти ҳақида кетма-кет афсоналар тўқила бошланди. Бу тарихий шахснинг авлиёлар қаторига қўшиб юборилиши мусулмон агиологияси (мусулмон авлиёларининг ҳаётлари ҳақида тўқиб чиқарилган ривоятлар)нинг сиёсат билан алоқаси қандайлигига ёрқин намунадир. Ҳазрат Али ҳақидаги дастлабки афсоналар унинг тарафдорлари томонидан яратилиб тарқатилди ва бу ўз ўрнида уларнинг ҳокимят учун олиб борган курашларидаги муваффақиятсизликнинг ўрнини қоплагандек бўлди. Йиллар ўтиши билан Али ҳақидаги ҳикоятлар янги тафсилотлар билан ўзгариб, бойиб мусулмон оламида кўпайди ва тарқалиб кетди².

Маълумки, шиалар ўртасида Али(к.в.) қаҳрамонликлари ва саргузаштларини тасвирловчи жуда кўп афсоналар тўқилган ва уларнинг баъзиларида ҳазрат Али шахси илоҳийлаштирилиб юборилган. Бу афсоналар суннийлар ўртасида ҳам кенг ёйилган. Шу сабабдан ҳазрат Али (к.в.) суннийларда фақат-чорёрлардан бири эмас, саркарда ва қаҳрамон шахс деб ҳам танилган. Бинобарин аҳли сунна Али (к.в.) шахсига мўътадил ва тўғри баҳо беради³.

¹Ҳазрат Али жангномаси... 6 - varaқ..

²Снесарев Г. Ҳазрат Али... –Б. 146.

³ Ислом энциклопедия... –Б.26.

Мазкур афсона ва ривоятлар шуниси билан қизиқарлики, ислом динининг машхур намояндаси ҳазрат Алининг жасорати, мўъжизалари ҳақидаги барча маълумотлари бу ўринда бир-бири билан йўғрилиб кетган. Буларнинг ҳаммаси мусулмон оламидаги бошқа барча авлиё зотларнинг намоёиш қилган кароматларидан бутунлай фарқ қилади. Чунончи, ҳазрат Али(к.в.) ривоятларда жаҳонгашта валломат, ҳар қандай ёвузликка қарши курашувчи, одамларга ёрдам берадиган мард инсон, яъни ноёб шахс сифатида тасвирланади. Бинобарин, унинг мўъжизалари – бу баҳодирнинг жасоратларидир. Масалан, ўлганидан сўнг жасадини ўзи олиб кетиши тўғрисидаги ривоятни олайлик. Ушбу ривоятнинг турли вариантлари бўлиб, Шарқий Туркистоннинг Хўтан вилоятида сақланиб қолган ривоятга кўра, ҳазрат Али ўлимидан сўнг ҳам душманлар билан жанг қилишда давом этади:

«Айтишларига қараганда, ҳазрати Имом Али вафот этишидан олдин фарзандларига: «Менинг нафасим узилганидан кейин Дулдулга минган бир киши келиб, жасадимни олиб кетади. Сизлар у одамдан «Отамизни қаерга олиб борасиз», деб сўраманглар» дея васият қилиб, дунёдан кўз юмибди. Айтганидек, Дулдулга минган киши келиб, Имом Алининг жасадини олиб йўлга тушибди. Бу чоғда шайтон Имом Алининг фарзандларининг кўнглига: «Оталарингни жасадини биров кўрмаган ёт бир одам олиб кетса, индамай қараб туришларинг нимаси? Нима ундан бир оғиз бўлса-да, гап сўраб боқмайсизлар» деган васвасани солиб, гап очишга ундабди. Шу сабабдан Имом Алининг фарзандлари ҳалиги кишидан: «Бизга айтиб беринг, отамизнинг қабрини қаердан излаймиз» дейишибди.

- Ҳэй болаларим! Мен сизлардан мана шундоқ гапларни сўраманглар деган эмасмидим? деб халиги нотаниш киши юзини очибди. Бу асли Имом Алининг руҳи бўлиб, юзини очганда чиройи аниқ кўришибди. У «Ўзингларга ҳам, менга ҳам қилмадинглар. Энди сизлар билан кўриша олмайман. Агар қабримни топмоқчи бўлсанглар «Мозор тоғ»дан изланглар» деб кўздан гойиб бўлибди.

Имом Али аслида Аллоҳ таолога илтижо қилиб: «Эй Худо! Мен дунёдан ўтганимдан кейин, руҳимни Дулдулга миндириб, жасадимни олиб келишга юборсанг. Мен яна аслимга келиб, руҳларга қўшилиб, бутун оламни бир марта саёҳат қилиб чиқсам. Кейин қабримни фарзандларимнинг тушида зоҳир қилиб қўйсанг» деб, илтижо қилган экан. Аллоҳ таоло Имом Алининг бу дуосини ижобат бўлишини унинг

кўнглига солган экан...

Шундай қилиб Имом Алининг оламга қиладиган саёҳати бошланибди. Учар Дулдулга миниб, шаҳарма шаҳар, юртма юрт кезибди. Таклимакон қумлигининг ўртасидан ўтиб кетаётганида тоғдан дудланган қўй гўштлари билан тутунни кўрибди. У билибдики, бу душманларнинг келаётганлини англади. Улар урушиш учун эл-юртлардан талаб олинган ош-озуқани тайёрлаётган эканлар. Имом Али Дулдул устида туруб Аллоҳга илтижо қилиб, дуо қилибди. Имом Алининг дуоси ижобат бўлибди. Яъни, душманларнинг егуликлари бир дамда тоққа айланиб қолибди. Бунга шукрона намозини ўқиш учун Имом Али ўша тоғнинг устига қўниб, икки ракат шукрона намозни ўқибди. Дудулга охур ясаб ем берибди. Кўп ўтмай у яна йўлга равона бўлибди»¹.

Нақл қилишларича, қотил Абдурахмон ибн Мулжамнинг ўлими ҳазрат Али фарзандлари томонидан олинга интиқом билан ниҳоясига етмаган. Ёзма манбаларда ҳазрат Али (к.в.)ни ўлдирганлиги учун бундай малъун қотил қиёматга қадар азобда бўлиши хусусида ривоятлар ҳам мавжуд. Чунончи, Миср ҳукмдори Абулқосим Унгур ибн Ихшид (946-960)нинг яқин аёнларидан бўлган тарихчи Муҳаммад ал-Фарғоний (972 йилда вафот этган) келтирган маълумоти бу борада чиндан ҳам жуда қизиқдир. Чунки унга кўра, X асрдаёқ Абдурахмон ибн Мулжамга нисбатан кишиларнинг шу қадар нафрат қаттиқ бўлган эдики, уларнинг тасавурида қотил хатто қабрида ҳам сира тинч ётмайди. Шу сабабдан биз Муҳаммад ал-Фарғоний томонидан нақл қилинган ҳикоятни келтириб ўтмоқчимиз:

«Маяфарикина (ҳозирги Туркиядаги ўрта асрларга мансуб шаҳар – муаллифлар) яқинида қандайдир насроний зоҳид одам тумшугида гўшт парчасини олиб келаётган қушни кўрган. Қуш учиб келиб, гўштни ташлаб кетар ва шу ҳолат бир неча бор такрорланган. Охир оқибатда қуш келтирган гўштлар йигилиб, ундан одам пайдо бўлади. Шунда халиги қуш яна учиб келиб, уни тумшуги билан чўқиб, парчалаб ташлайди. Тилка-тилка қилиб ташланган ўша бахтсиз одам зоҳиддан ёрдам сўраб илтижо қилади-ки, қушлар уни шу тарзда умрбод чўқиб, парчалаб, яна ўз ҳолатига келтираётганлигини айтади ва ўзини ҳазрат Алининг қотили ибн Мулжам деб таништиради. Бу даҳшатли ҳолатни

¹Дунёда бир Хўтан бор / Тузувчи Абдулло Сулаймон. Урумчи.: Шинжонг университети нашриёти, 2006.-Б. 46.

шоҳиди бўлган зоҳид шундан сўнг ўз ҳужрасини тарк этиб, исломни қабул қилган»¹.

Ҳазрат Али шаҳодатликка эришган вақтларида ёшлари Пайғамбар (с.а.в.) сингари олтмиш учда бўлганлигини Абу Мансур ас-Саолибий шундай ёзади: «Расулуллоҳ – унга Тангрининг улуглаш ва саломи етсин – олтмиш уч йил яшади; Абу Бакр - Тангри ундан рози бўлсин – ҳам шунча; Умар, Али - Тангри ундан рози бўлсин – ҳам шунча»². Яна бир ўхшаш жиҳати шундаки, Пайғамбар (с.а.в.) сингари Али (к.в.) ҳам душанба куни оламдан ўтган. Бу ҳақда Абу Ҳомид Ғаззолий «Мукошоафат-ул қулуб» асарида баён этади:

«Ҳазрат Фотима айтади:

-Душанба куни уммати Муҳаммад буюк мусибатга дучор бўлди.

Умму Гулсум айтади:

- Душанба куни мен дучор бўлган мусибатга Куфада ҳазрат Али ҳам дучор бўлди. Расулуллоҳ ўша куни вафот этгандилар. Ҳазрат Али ҳам ўша куни шаҳид этилди»³.

Араб жангчиси. XIX асрда чизилган сурат⁴.

¹ Мец А. Мусульманский ренессанс... С.276.

² Абу Мансур ас- Саолибий. Ажойиб маълумотлар...-Б. 70.

³ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошоафат-ул қулуб. II.Т.: Минҳож, 2004. – Б.317.

⁴ Мазкур сурат қуйидаги китобдан олинди: Библиейская энциклопедия. Трудъ и издание Архимандрита Никифора. М., 1891.

Биз юқорида Сайқалийнинг достонида бир неча бандлар келтирсак-да, шоир ҳақида бир оғиз сўз айтмаган эдик. Шу сабабдан куйида у ҳақида тўхтаб ўтишни бурчимиз деб билдик. Зеро, Сайқалийнинг ўзи ҳам валий зотлардан бири бўлган. У XVIII асрда яшаб ўтган. Бу борада кўқонлик маърифатпарвар муаллим, адабиётшунос ва ўлкашунос олим Пўлотжон Домулла Қайюмов (1885-1964) шундай ёзади: «Бу киши Ҳисор ўзбекларидан бўлиб, номи Муҳаммад Собир Ҳожи ўғлидур. Собир ўз назм муқаддимасида «Ҳожи ўғли» деб кўрсатадур. Мавлавий Хўқандий Сайқалий тўғрисида тубандагича нақл этмиш эди: «Шоир Сайқалий муҳаббати олаболардандур. Бу зўр қобилиятга эга бўлмиш зот кўрунишида қотма, чўққи соқол, қорамтил пусти арриг гавдали бўлуб, бир кўзлари кўр эканлар. Кўрунишида бу фазлу фазоил соҳиби шоирнинг қиёфаси ақли дароятга мос бўлмагани тўғрисида кўп латифалар содир бўлар эмиш.

Жумладан, бир кун шоирнинг ёзган асарлари орқали муҳаббат этмиш бир киши узоқдан Ҳисорга зиёрат учун келадур. Ниҳоят маҳалласига бориб сўраб? бир кишидан мана шул тор кўчадан бориб? ариқчадан ўтуб? чап томондаги боқчали ҳовлининг олдида тўхтаб чақиринг? деган жавоб оладур. Кўрсатма бўйича борса, бир арриқ, қорача гавдали бир кўзи кўр кишига учрайдур. Сайқалий эканига ишонмай салом берадур. Ҳайрон бўлиб турганда назар солиб зоир эканининг фаҳмлайдур. Бир бузуқ деворнинг лой билан тузатиб туриб экан. Қўл лой бўлган ҳолда, кимни истайсиз? деб сўрайди. Зоир, мавлоно Сайқалийнинг охтариб келиб эдим, дегач, нима қилар эдингиз? дегач, ул биз кўрсак дейди. Сайқалий дарҳол қўлини ариқда ювиб, артиб келиб, зоирга ўшал сиз истаган ва айтган кўр сак биз-да деб лутф сўзлаб кулиб сўрашадур. Зоирни ҳовлисига ҳурсандчилик ила қабул этадур»¹.

Шоир Сайқалийдаги бу камтарлик бизга ҳазрат Али(к.в.)нинг олижаноб хислатларини ёдга солади. Зеро, шоир Сайқалий ҳам ҳазрат Алининг ҳаёти ва унинг айтган ҳикматлари асосида умргузаронлик қилган.

Юқорида Шарқнинг буюк мутафаккирларининг ҳазрат Алига бағишланган назмий баёнларидан айрим парчаларни келтириб ўтган эдик. Жумладан, улуғ шоир Юнус Эмронинг ҳазрат Али тўғрисидаги фикрларига эътиборини қаратган ўқувчида Юнус

¹Пўлотжон Домулла Қайюмов. «Тазкираи Қаюмий». Т.: ЎзРФА Қўлёзмалар инсититути тахририй нашриёт бўлими, 1998. – Б. 73-74.

Эмро алавий (Алипараст, яъни шиа мазҳабига мануб) бўлганми деган саволни туғилиши шубҳасиз. Бу борада айнан шу мавзуга таълуқли Маҳмуд Асъад Жўшоннинг фикрларига диққат қилайлик:

«– Юнус шундай фикрлар экан, ажабо у чегарадан чиққан кишими?

– Йўқ!

– Йўқса даъвогар бўлганига қараганда алавийми бу киши?

– Алавий ҳам эмас! Илмий жиҳатдан ҳам буни айтиб ўтиш ҳам бизнинг бурчимиз. Лекин буни қандай қилиб исботлаш керак? Чунки алавий оталар, боболар: «Юнус алавий эди, Аҳмад Яссавий алавий эди», – деб тинимсиз таъкидлашади. Ундай бўлса ҳазрати Али(р.а.) ҳам алавий эди.

Юқоридаги фикрлардан табиий равишда: «Лекин у ўз моҳият – эътиборига кўра сиз билган алавий эмас», деган хулоса келиб чиқади. Ҳазрати Али(р.а.)ни севишдан иборат бўлса, биз ҳам алавиймиз. Уни ҳаммамиз севамиз, лекин ҳаёт тарзимиз қандай? Мана шу ерда эски Юнуснинг бир сўзи хотирга келади:

Сен намоз ўқимаганни

Мусулмон деб атама.

Ҳаргиз мусулмон бўлмас,

Қалби айланган тошга.

Эски Юнус – Юнус Эмро жуда асабий феъли, қаҳри киши, у намоз ўқимаганни мусулмон демайди. Намоз ўқимадимми, худди кўнгил ранжитганни дафтардан ўчиргани каби уни ҳам дафтардан ўчиради, намоз ўқимаганларни калтак олиб қувлайди.

Алавий биродларларимиз саҳобаларни тоифаларга ажратади, биз эса ажратмаймиз.

Асҳабий кан-нужума, яъни «Менинг асҳобларим юлдузлар кабидир» деганлар жаноб Пайғамбаримиз (с.а.в.) Яна (би аййихим иқтадайтум ихтадайтум), яъни «Қайси бирига эргашисангиз ҳам ҳақ йўлга, жаннатга йўл оласиз» деганлар.

Биз саҳобаларга тил теккизмаймиз. Чунки Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Асҳобимга тил теккизиб, мени жонимни қийнаманг! Асҳобим ҳақида аввал ҳам, кейин ҳам гапириб мени ранжитманг», деганлар. Шу боис ҳам биз асҳобнинг ўз ораларидаги масалаларни баҳс мавзуи қилмаймиз.

Лекин уларда (алавийларда) тавалло ва табарро, яъни ҳазрати Али (р.а.) жанобимизнинг дўстларини севиш ва душманларига душман

бўлиш, баъзи саҳобаларга қарши чиқиш, тил теккизиш бор. Эски Юнусда булар йўқ.

Бу гапларни атайлаб таъкидлашдан мақсад шуки, Юнуснинг ҳақиқий гоёсини ҳамма билсин, уни яқиндан танисин»¹.

Ҳикоятлардан бирида Али(к.в.)нинг гўзал фазилатлари ҳақида шундай мисол келтирилган: «Имоми Али розияллоҳу анҳу бир кофирни кўтариб ерга урибди. Қиличини кўтариб чопиб ташламоқчи бўлган экан, халиги кофир уларнинг юзига тупуриб юборибди. Шунда ул зот кофирни чопмай қўйиб юборибдилар.

– Нега мени чопиб ташламадинг, - деб сўрабди кофир.

– Сени Аллоҳ учун чопиб ташлайман деган эдим. Аммо сен менга тупурдинг. Ғазабим қўзғаб кетди. Иззат-нафсимдан бир ҳисса бу ишга аралашиб қилгани учун ихлосимга путур етди. Шу сабабли сени чопиб ташламадим.

– Мени тезроқ чопиб ташлашинг учун сенинг ғазабингни келтиргандим, - деди кофир.

– Сен имон келтирган дин шундай соф ва холис бўладиган бўлса, бу ҳақ дин экан, деб кофир ўша онда иймон келтирди ва мусулмон бўлди»².

Ҳазрат Алининг баҳодирона курашлари ҳақидаги қисса ва ҳикоялар нафақат оддий халқ томонидан балки, мамлакат подшоҳлари томонидан завқ билан тингланганлиги боис улар саройидаги шоирларига Али(к.в.) ҳақида дostonлар битишларига фармон берганлар. Ҳиндистонда Бобурийлар саройида яшаб ижод қилган шоир ва давлат арбоби Муҳаммад Рафихон (XVIII аср) томонидан ёзилган «Ҳамлаи Ҳайдарий» асари ҳам бунга мисол бўла олади³.

Ўрта Осиёдаги мавжуд халқ дostonларидаги қаҳрамонлар бошига мушкул иш тушса, ҳазрат Алидан номини васила қилиб, мадад сўраб илтижо қилганликлари маълум. Масалан, қозоқ халқининг қаҳрамонлик эпосларида Али(к.в.) мазлумларнинг ҳимоя қилгувчи фидойи жавонмард сифатида тасвирланади⁴. «Жумладан, «Қобланди ботир» дostonида Қобланди ботирнинг

¹Маҳмуд Асъад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф / Таржимон ва шеърларни нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллоҳ. Т.:Фан, 2001. – Б.38-39.

²Osmonlicha ansiklopedik buyuk lug'at... – Б. 235.

³Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том VI. Т.: Издательство Академии Наук, 1963. С. 277.

⁴Нуртазина Н. Суфийский идеал рыцарства и героические традиции кочевников // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007. С.202.

химоя қилувчи азизлардан бири ҳам ҳазрат Али эканлиги тилга олинади¹. «Саёд ва Ҳамро» достонидаги «Шоҳимардон устимизда далдадир» деган жумлани ўзи фикримизнинг яққол мисолидир².

Қолаверса, эртак ва дostonлардаги идеал қаҳрамонлар сифатлари ҳазрат Алига қиёслаб келинган ва халқ бахшилари ҳам Алининг илоҳий куч – қуввати, мардлиги ҳақидаги афсона ва ривоятлардан келиб чиқиб, ўз севган қаҳрамонларига Али сифатларини тақаганлар³. Хусусан, X асрдан тортиб то XX аср бошларига қадар Ўрта Осиёда яшаб ижод этган кўплаб адибларнинг асарларидаги бош қаҳрамоннинг хислатларини айнан ҳазрат Алига қиёслаш анъанага айланганлиги барчамизга маълум. Чунки ҳазрат Али қаҳрамонлардек – халқ идеали. У беқиёс куч тимсоли, тинчлик, мустақиллик, мардлик, паҳлавонлик, тўғрилик, меҳрибонлик, дўстлик, адолатпарварлик, соддадилликнинг рамзий ифодаси. Унинг жасур ҳаракатида оғирлик, салмоқдор вазминлик бўртиб турса-да, кераксиз шошқалоқлик, исёнкор руҳ бегона. Ҳар бир фаолияти ягона мақсад томон йўналтирилган⁴. Айнан шу сабабдан кўплаб мусулмон адиблари қадимда ўз қаҳрамонларини мардлик рамзи ҳисобланмиш Али ибн Аби Толибга қиёслаб таърифлашга алоҳида урғу берганлар. Масалан, «Шайбонийнома» асарининг муаллифи шоир Муҳаммад Солиҳ (XVI аср) Шайбонийхонни

Хон эмас нақди Скандардур,
Ё халофат била Ҳайдардур бу.
Дунйи олмоққа Скандарлик этар,
Дин асоси била Ҳайдарлик этар⁵.

дея улуғласа, XIX асрда яшаб ўтган қўқонлик шоир Нодир «Ҳафт гулшан» («Етти гулшан») достонида Қўқон хони Амир

¹Кобланды Батыр. Казахский героический эпос. М.: Главная редакция восточной литературы, 1972. С. 101.

²Саёд ва Ҳамро. Ўзбек халқ дostonлари / Нашрга тайёрловчи: Ж.Қобулниёзов. Т.:Фан, 1964. – Б.19.

³Саримсоқов Б. Дostonлар юзасидан тестологик қайдлар // Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4 китоб.Т.: Фан, 1976. –Б.141.

⁴Имомов К. Эртак ва дostonларда идеал қаҳрамон талқини масаласига доир // Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4 китоб. Т.: Фан, 1976. –Б.127.

⁵Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома / Нашрга тайёрловчи: Насрулло Даврон. Т., 1961. – Б.177.

Умархонни Ҳазрат Али сингари қувват соҳиби сифатида таърифлайди¹.

Ҳайдар Хоразмий «Гулшан ул-асрор» фалсафий-дидактик достонида барча сахийларнинг имоми ҳазрати Али эканлигини эътироф этса², XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ўтган ҳазрат Эшони Ургутий: *«Ҳайдари каррор худо у зотдин рози бўлсин, мард, шижоатли, худо розилиги учун, халқнинг айбларини беркитувчи эдилар»* дея таъкидлайди³.

Тасавуф тариқати вакиллари сахийлик, футувват, мурувват, жўмардлик сингари юксак ахлоқий фазилатларни ҳазрат Алидан тарқалган ҳам дейишади⁴. Шу сабабдан ҳам XV асрда яшаб ўтган машҳур турк шоираси Меҳри Хотин ўз шеърларининг бирида Ҳазрат Али тўғрисида қуйидаги гўзал мисраларни келтирган эди:

Манбаи кону саходир ул вали,
Улдир жумла валилар аввали⁵.

Нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси Абдурахмон Жомийнинг (1414-1492) «Баҳористон» асарида ҳам ҳазрат Алининг сахийлиги тўғрисида қуйидаги ҳикоят келтирилади:

«Бир бадавий араб мусулмонлар амири ҳазрати Али қаршисига келиб, индамай ўтираверди. Қашшоқлик ва хорлик, гадолик ва зорлик аломатлари чехрасидан намоён эрди.

– Менга нима ҳожатинг тушди,- деб сўради ундан ҳазрати Амир.

Бадавий тилга олишга уялган сўзини ерга чизиб: «қашшоқман» деб ёзиб қўйди.

Ҳазрати Амир унга икки бўлак мато берди. Ундан бошқа нимаси йўқ эди.

Бадавий ўрнидан туриб бир бўлак матога танасини ўради, иккинчисини бошига салла қилиб олди ва бу ҳолатига мувофиқ фасоҳат

¹Нодир.Ҳафт гулшан / Нашрга тайёрловчи: Тамила Ғофиржонова. Т., 1961. – Б.11.

²Ҳайдар Хоразмий // Асрлар нидоси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. –Б.26.

³Шайх Муҳйиддин Ургутий. «Мактубот» / Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: М.Қ.Муҳиддинов. Т.: Мовароуннаҳр, 2006. –Б.38.

⁴Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул авлиё... – Б.126.

⁵Михри-Хатун. Диван. Критический текст и вступительная статья Е.И. Маштаковой. М.: Наука, 1967. С.40.

ва балогатда баркамол бир неча байтни филбадиҳа ўқиди. Мўминлар амири Ҳасан ва мўминлар амири Ҳусан (р.а.) шахзодалар ҳақи бўлган уч динор пул ул кишининг олдиларида эди, шуларни ҳам бадавийга инъом қилиб юбордилар.

Бадавий пулни олиб:

– Эй мўминлар амири, мени уругингдаги энг бадавлат киши қилиб қўйдинг, - деди ва чиқиб кетди.

Карамли амир деди: «Мен Ҳазрати пайгамбар саллаллоҳу алайҳи васалламдан эшитган эдимки: «Ҳар бир кишининг қадру қиммати унинг феълу камоли ва сўзлари жамоли билан ўлчанади»¹.

Ҳазрат Алининг сахийлиги хусусида «Қуръони карим»нинг «Моида» сурасида қуйидаги оят нозил бўлган: «Дарвоқе, сизларнинг дўстингиз фақат Аллоҳ, Унинг расули ва имон келтирганлар ҳамда намоз ўқийдиган ва рукуъ қилган ҳолларида ҳам закот (садақа) берувчилардир»(Моида сураси, 55-оят). Мазкур оятнинг тафсири қуйидагича: «Бу оят ҳазрат Али ибн Абу Толиб (р.а.) хусусида нозил қилинган. У киши намозда рукуъга энгашиб турганларида, бир гадо келиб тиламчилик қилади. Ҳазрат Али бармогидаги узукни чиқариб, гадо томонга отиб юборадилар»².

Ҳазрат Али (к.в)нинг сахийлиги хусусида сўз борар экан албатта унинг меҳмондўстлиги ҳақида ҳам айрим маълумотларни келтириш лозим. Чунки унинг меҳмонсевар, саховатли киши эканлиги ёзма манбаларда алоҳида эътироф этилган. Масалан, Абу Ҳомид Ғаззолий «Мукошоафат-ул қулуб»да шундай ёзади:

«Бир кун ҳазрат Али йиглаб ўтирарди. Кўрганлар нега йиглаётганини сўрашди. Шундай жавоб берди: «Етти кундирки, дастурхонимга битта ҳам меҳмон келмади. Аллоҳнинг назарида эътибордан қолганга ўхшайман. Шундан қўрқиб йиглаяпман»³.

Ўзганинг манфати йўлида ўз жонидан кечиш ва кечириш сингари олижаноблик фазилатлари ҳазрат Али(к.в.) номини Ўрта Осиё халқлари орасида умрбоқий яшаб келишига замин яратди. Зеро, у мурувватли бўлишлиги билан бирга ҳар қандай вазиятда ҳам ўз ғазабини тия олганлиги учун ҳам доврўф қозонган зотдир. Бу борада унинг сукут сақлай билишнинг фазилати тўғрисидаги

¹Абдурахмон Жомий.Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. –Б.318.

²Қуръони карим. Маъноларнинг таржима тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур. Т., 2004. – Б. 117.

³Абу Ҳомид Ғаззолий.Мукошоафат-ул қулуб... – Б.100.

ҳикматли сўзлари эътиборга моликдир¹. Шунингдек, ҳазрат Али (к.в.) дан «Қайси кишилар мард ва курашчан ҳисобланади?», деб сўраганларида, қуйидаги жавобни берган:

«Жаҳли чиққан вақтда ўзини қўлга олган киши. Чунки жаҳлдан тушса, қилган ишидан пушаймон ейди, бундан фойда йўқ. Улуғ ва мард киши жаҳл қилмайди. Унинг ақли газабидан устун бўлиши керак, жаҳли ақлидан эмас. Бировнинг нафс ҳавоси хирад (ақлидан) устун бўлса, жаҳли чиққанда, унинг газаби ақл кўзини ёпади ва девоналар қилмишини қилади. Агар кишининг ақли нафс ҳавосидан золиб чиқса, жаҳли чиққан пайтида ақлу ҳуши нафсини босади ва оқилларга маъқул келадиган ишларни бажаради. Одамлар ҳам унинг газабланганини сезмай қолади»².

XV асрда яшаб ўтган яна бир шоир Саййид Қосимий ўзининг «Ҳақиқатнома» номли достонида Али(к.в.) билан боғлиқ ҳикоятни келтиради. Унда айтилишича, Алийи Муртазо Дулдулни миниб сайрга чиққан маҳал қаршисида бир паҳлавон пайдо бўлиб, у билан жанг қилмоқчи бўлади. Аммо ҳазрат Алидан енгилиб, сал бўлмаса жонидан айрилаёзади. Алийи Муртазо ошиқ йигитнинг нола фиғонларидан не мақсадда у билан олишмоқчи бўлганини билгач, ўз жонини ҳадя қилмоқчи бўлади:

Олиб борсам анга Ҳайдар бошини
Битурсам хешу пайвандлик ишини.
Анинг учун қилурман нолаю зор,
Йўқ эрса ўлмагимдан не ғамим бор.
Эшиткач ушбу сўзни Шоҳимардон,
Ўшул кони мурувват шери яздон.
Қўпуб устидин отин берди зинҳор,
Қўлин ештию қилди узр бисёр.
Айтди: - Мен Алиман ушбу бошу жон,
Турубман ҳар на қилсанг ҳукму фармон³.

Ҳазрат Али тимсолида аҳли мусулмон ўз ғояси, дин-эътиқодига нисбатан садоқатининг ғоят мустаҳкамлиги, маънавий қиёфасининг тиниқлиги жамланган⁴. Бунга «Жавоҳиру-л-ҳикоя» китобида келтирилган ушбу ҳикоятни мисол қилиш мумкин:

¹Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М.,2003. С.652.

²Низомулмулк. Сиёсатнома. Т.: Адолат, 1997. – Б.125.

³Саййид Қосимий. Маснавийлар мажмуаси. Т.: Фан, 1992.-Б. 136.

⁴Очилов С... – Б.36.

«Ҳазрати Мусо алайҳиссалом бирла ҳазрати Хизр алайҳиссалом бир кунни бир қишлоққа бориб эрдилар. Ул қишлоқнинг аҳли ниҳоятда бахил эрдилар. Ҳазрати Мусо ва ҳазрати Хизрни кутиб меҳмон қилмадилар, ҳаттоки яримта нон ҳам бермадилар. Ҳазрати Мусо ва ҳазрати Хизр кўп маънос бўлуб чиқиб кетганлар ва ушбу ҳикояни Аллоҳу таоло Каломида «Фа абав ан юзаййифухумо»,– деб хабар берган эди. Бир кунни ҳазрати Умар разияллоҳунинг халифалик замоналарида ўшал қишлоқнинг аҳлларидин бири ҳазрат Али каррамаллоҳу важҳаҳунинг хизматларига келиб: «Ё амирул мўъминин! Манинг бир сизга ҳожатим бордур. Агар ҳожатимни раво қилсангиз сизга ўн тева(туя)га ортилгон тилло теvasи ила берурман», деди. Бас, ҳазрат Али каррамаллоҳу важҳаҳу: «Нима ҳожатинг бордур?» деб сўраб эрдилар, ул айтдики: «Ё Али, сизларнинг қуръонларингизни тиловат қилса, Сураи Каҳфни «Фа абав ан юзаййифухумо» деган оятни ўқиган вақтда бизларнинг боболаримизга лаънат айтурлар ва бизлар ушбу сабабдин кўп хижолатлик бўлурмиз. Эмди агар «Фа абав»даги «б» ҳарфини «т» ҳарфига айлантуруб ўқусангиз иборат «Фа атав» бўлса, маъносида Мусо ва Хизр алайҳиссаломлар зиёфат қилмоқ учун келдилар, деган маъно ҳосил бўлуб бизларга обрў бўлур эрди. Бинобарин ман сизга ўн тева тилло берурман”, дер эрди.

Ҳазрат Али каррамаллоҳу важҳаҳу даргазаб бўлуб:

– Эй бадбахт! Сан ҳозирда ўн тева тилло бергунча ўшал вақтда бобонг яримта нон берса бўлмас эрдиму? Эмди ман санинг тиллонг учун Каломуллони бузиб, Аллоҳу таъолонинг Қуръонини бузсам ман ҳам сизлардек малъун ва матъун бўлурманму?– деб ҳайдаб чиқардилар¹.

Биз шунингдек фикримизнинг яна бир исботи тариқасида ҳазрат Алининг турли саволларга берган жавобларидан баъзиларини ҳам келтириб ўтамиз:

«Али каррамаллоҳу важҳадан қуйидаги етти нарса ҳақида сўралганда, шундай жавоб қилган эканлар:

1. Осмондан оғирроқ нарса нима?

– Пок кишиларга бўҳтон қилиш.

2. Ердан кенгроқ нарса нима?

– Ҳақиқат.

3. Денгиздан бойроқ нарса нима?

– Қаноатли кишининг қалби.

¹Боситхон бин Зоҳидхон Ҳаким. Жавоҳиру-л-ҳикоя. Тўплаб нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан.Т.: Фан, 2004 – Б. 101.

4. Тошдан қаттиқроқ нарса нима?

– Мунофиқнинг қалби.

5. Оловдан иссиқроқ нима?

– Золим подшоҳ.

6. Муздан совуқроқ нарса нима?

– Пасткашга муҳтож бўлмоқ.

7. Заҳардан аччиқроқ нарса нима?

– Сабр »¹.

Унинг тўғри сўзлиги ва адолатпарварлиги учун Шайх Фаридиддин Аттор:

Сўзи бирлан Раҳнамун эрди мудом,
Соҳиби сирри салун эрди мудом.
Муқтадойи дин эди, дарё кўнгил,
Муфтийи мутлақ, Алийи олим ул.
Тоқ эди Ҳақ оламида ончунон,
Ким унинг илмига этгайдир гумон?
Тўғри ҳукм этгувчи доим ул эди,
Зоти Ҳақ бирлан мудом машғул эди.
Гар ўлик танни тирилтирди Исо,
Чун кесик қўлни тузатди Муртазо ²,

дея васф этар экан, «Тўғри ҳукм этгувчи доим ул эди» сатри орқали «Энг тўғри ҳукм этгувчи кимса Алидир» деган ҳадисга ишора қилади.

Таъкидлаб ўтиш керакки, ҳазрат Алининг тўғри ҳукм қилиши тўғрисида доир кўплаб ҳикоятлар ёзма манбаларда мавжуддир. Жумладан, мазкур ҳикоятлардан бирини XV асрнинг охири – XVI асрнинг бошларида яшаган улкан олим ва адиб Мавлоно Али Сафийнинг қаламига мансуб «Латойиф ут-тавойиф» («Латофатнома») асарида ҳам келтириб ўтилган:

«Бир кунни ҳазрати Алининг олдига икки хотин битта гўдакни талашиб келдилар. Иккиси ҳам бу гўдак меники деб даъво қиларди. Шунда мўътабар зот хизматкорларидан бирига буюрди:

– Бориб менинг Зулфиқор қиличимни олиб чиқ, токи бу гўдакни нимта қилай. Ҳар бўлагини даъвогарларнинг бири олади.

Боланинг ҳақиқий онаси титраб-қақшаб, у зотга ялина бошлади:

¹Шайх Аҳмад ибн Али-Асқалоний. .. – Б.47.

²Шайх Фаридиддин Аттор. Мантикут Тайр. Т.: Фан, 2006.-Б. 46-47.

– Ё амирал мўъминин, шафқат қилинг, мен даъвоимдан ўтдим. У менинг болам эмас, ҳақиқатан ўша хотиннинг боласи, болани ўлдирманг, унга топширинг.

Мўътабар зот у хотиннинг ўрнидан турғизиб деди:

– Бу ўғлон сеникидур, сенга бердик. Сенинг фарзандингга чанг солган даъвогар эса жазога мустаҳиқдур»¹.

Ҳазрат Алининг қозилик борасида чиқарган адолатли ҳукмлари хусусида Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ўзининг «Ҳаёт ва ҳадис» китобида баён этади:

Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу важҳаҳунинг қозилик бўйича қилган ишлари, оғир масалаларни ҳам осонлик билан ечишларига юқорида намуналар келтирилди. Мазкур саҳифада эса яна бир донна янги мисол келтириш билан кифояланамиз.

Ибн Абу Хотим Абдуллоҳ ал-Жуҳайнийдан қуйидаги қиссани ривоят қилади:

«Биздан бир киши Жуҳайна қабиласига мансуб аёлга уйланган эди. У олти ойдан кейин бола туғди. Эри халифа Усмон розияллоҳу анҳунинг ҳузурларига бориб, бўлган воқеани айтди. У киши аёлни келтиришга одам юбордилар. Аёл туриб, кийимларини кияётганда синглиси йиглай бошлади. У синглисига қараб:

«Нимага йиглайсан? Аллоҳга қасамки, менга эримдан бошқа ҳеч ким қўл теккизгани йўқ. Аллоҳнинг Ўзи нимани хоҳласа, шу бўлади», деди.

Уни ҳазрати Усмоннинг ҳузурларига олиб келишган эди, у киши аёлни (зинода айблаб) тошбўрон қилишга буюрдилар. Бу хабар ҳазрати Али каррамаллоҳу важҳаҳуга етганда, ҳазрати Усмоннинг олдиларига келиб:

«Нима қиляпсиз?» дедилар.

Ҳазрати Усмон:

«Олти ойда туғибди, шундай бўлиши ҳам мумкинми?», дедилар.

Ҳазрати Али: «Агар бу аёл Қуръондан далил келтирса, сизни ютади», дедилар.

Ҳазрати Усмон:

«Қандай қилиб?» деб сўради.

Ҳазрати Али:

¹Фахриддин Али Сафий. Латофатнома / Форсчадан Сотимхон Хожа Инъом Мунаввар таржимаси. Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – Б.13.

«Аллоҳ таолонинг: «Унинг ҳомиласи ва кўкракдан ажратиши ўттиз ойдир», деган калимасини ўқиганмисиз? «Оналар болаларини икки йил тўлиқ эмизадилар», деганиничи? Шунда орадаги муддат олти ой қолмайдими?» дедилар.

Ҳазрати Усмон:

«Бу ери хаёлимга келмабди. Али бўлмаганида, ҳалокатга учрар эканмиз», дедилар»¹.

Тарихий маълумотларга кўра, тўғри ҳукм қилувчи Али(к.в.) адолатсиз қозиларни қаттиқ танқид қилган. Уларни ноҳақдан зулм қилувчи золимлар эканлигини айтар экан, бундай кимсалар қабр азобига дучор бўлишларини таъкидлайди. Бу ҳақда XVI асрда яшаб ижод этган Абдулваҳобхўжа ўғли Пошшоҳўжа (тахалусси Хожа)нинг «Мифтоҳул-адл» асарида ҳам нақл қилинади:

«Энди манга қозилик керакмас, деб жавоб берди (толибул илм). Султон айди: қозиларга гўр азоби қотизми бўлур? Ул толибул илм айди: бир кун Куфа шаҳрида амирал муъминин Али... ёнларига бир киши келди, айди: ё Али, уч йил бўлди экин экарман, ул ер ҳеч ҳосил бермас, теди. Али айдилар: давоту қалам келтиринглар. Давот билан қалам келтурдилар. Бир хат ёзиб берди, экин экотургон кишининг қўлига, айди: бу хатни элтуб экиннинг ўрта еринда кўмгил. Элтиб кўмди, эрса ул ер зиёда кўб ҳосил берди. Ул киши таҳсин қолди, ажабтур, теди. Бу хат не эркон деб ул ердин очиб хатни олиб ўқуди, эрса ёзилмишким, эй ер, бу йил ҳам ҳосил бермасанг, бир золим қози ўлган бўлса, ўликини келтуриб, санинг ўртонгда кўмарман, деган хат эркан. Эмди мундин маълум бўлдиким, золим қозиларни ер ҳам қабул қилмас эркан, – анинг азобидин қўрқор...»².

Адабиётшунос олим Саидбек Ҳасан «Ислохий маданият, тарих ва адабиёт ўзбек халқи тарихининг бутун бир маънавий-ахлоқий анъаналарини белгилайди, Бу маданият сарчашмандларидан баҳраманд бўлмай туриб мозий адабиётимиз табиатини англаш мумкин эмас» дея таъкидлаб ўтган эди³. Жумладан, Ўрта Осиёда кенг тарқалган ҳазрат Али қиссалари хусусида ҳам шундай фикрни билдириш мумкин. Зеро, мазкур қиссалар азалдан аجدодларимиз томонидан, қиссахонлар тарафидан чойхоналарда, тўй-ҳашамларда, махсус

¹Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис...-Б. 287.

²Пошшоҳўжа. «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»дан. Т., 1962. – Б. 29.

³ Боситхон бин Зоҳидхон Ҳаким. Жавоҳиру-л-ҳикоя. Тўплаб нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан.Т.: Фан, 2004 – Б. 3.

йиғилишларда ўқилган. Одамлар ҳатто махсус қиссахонлик кечалари ташкил этиб, тонггача жангномалар эшитиб, ундан ҳузур-ҳаловат, маънавий лаззат топишган¹. Бу ҳақда марҳум устозимиз, Аллоҳ охиратини обод қилсин адабиётшунос олим Баҳодир Саримсоқовнинг (1944-2007) куйидаги сўзларига эътибор берайлик:

«Ялдо тунлари. Бутун борлиқ қорға бурканган, қишлоқ эса аччиқ изгирин оғушида сокин мудрайди. Тасаввур қилинг, сиз ўтган асрларнинг ана шундай қоронғу ва совуқ бир тунда қишлоқ кўчаси бўйлаб кетяпсиз. «Бу қишлоқда тирик жонзот қолмабди-да» деган ваҳимали бир ўй хаёлингиздан кечади. Сиз бу ўйни хаёлингиздан қувиб, йўлингизда давом этаверинг. Кўп ўтмай қишлоқ гузаридаги уйнинг дарчалари тирқишидан таралаётган ингичка нурга кўзингиз тушади. Кимсасизликдан, совуқ ва зим-зиё тундан даҳшатга тушган дилингизни илиқ севинч, умид қоплайди, оғир кўчаётган қадамларингиз дадиллашади ва бориб уйнинг эшигини қандай очиб, ичкарига кирганингизни билмай қоласиз. Ичкарида бутунлай бошқа олам, ўзгача руҳ, ўзгача вазияту ўзгача кайфият.

...Алқисса, Мақотил ҳазрати Алини кўруб айди: – Ай йигит, қайдин келдинг, на мақсадинг бор? Ҳазрати Али айдилар: – Мани шоҳ Занги юборди. Отим – Муаммар, – дедилар...»².

Айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Али(к.в.) номи нафақат халқ китобларида, балки фольклоршунос олима Музайяна Алавия (1999-1988) тўғри таъкидлаб ўтганидек тўйлардаги ёр-ёр қўшиқларида ҳам тилга олинади³. Масалан:

Ёр-ёр айтиб қиз бермак,
Андин қолган, ёр-ёр.
Фотимадай гул қизни
Али олган ёр-ёр⁴.

Ҳазрат Алининг фазилатлари, у ҳақдаги жангнома дostonларда, тарихий асарларда жумладан, Хожи Саййид Абдулхусайн ибн Абдуллоҳ Мусавийнинг «Ойат ан-назила фи шани

¹Сайфиддин Рафиддин. Ҳазрат Али ҳақида қиссалар.Т.: Ёзувчи, 1992. – Б. 4.

²Саримсоқов Б. Ўрта асрларнинг нодир инжулари / Иброҳим Адҳам қиссаси. Т.: Ёзувчи, 1991. – Б. 3.

³Музайяна Алавия. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Т.: Фан, 1974. – Б. 16.

⁴Ой олдида бир юдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тўплаб нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев. Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.-Б.43.

Али ва тафсирҳа», Мустафо ибн Иброҳим Табризийнинг «Иршод ал қори», Али ибн Иброҳим Ҳанбалийнинг «Дур баҳр ал маноқиб фи фади Али ибн Абу Толиб», шунингдек, «Ахбори Алия дар ғазовоти Муртозавийа», «Ҳамлаи Ҳайдарийа», «Шамоилнома», «Равзат аш-шуҳадо», «Маноқибии Муртазо», «Жазбаи Ҳайдарий», «Ифтихорномаи Ҳайдари», «Жангномаи Шоҳимардон», «Сайид ас-Саодат», «Асрор аш-шуҳадо», «Ғазовати амир ал мўминин», «Мўъжизот ал ҳикоят Мавлоно амир ал Мўминин», «Кифоят ат-толиб фи маноқиб Али ибн Абу Толиб», «Тарихи Аҳмад Кўфий», «Қиссаи Муҳаммад Ҳанафийа», «Қиссаи кийик», «Қиссаи Ҳазрат Али», «Ҳафтда ғазот», «Анқо ва Қаҳқаҳа қиссаси», «Зарқум қиссаси», «Фаттоҳул ислом», «Зайнул араб қиссаси», «Абу Муслим жангномаси», «Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн», «Бобо Равшан» ва бошқа халқ китобларида ўз аксини топган¹.

Таъкидлаб ўтиш керакки, «Сират Антара» номли халқ романида арабларнинг миллий қаҳрамони Антара тимсоли билан афсонавий жасур инсон Ҳазрат Али тимсоли қиёсий йўсинда бадиий тадқиқ этилади². Бу ҳақда атоқли олим академик Н. Иброҳимов жумладан шундай ёзади:

«Қизиқарли томони шундаки, олдиндан башорат қилиш қобилияти фақатгина Муҳаммадга эмас, балки Алига нисбатан ҳам каромат қилинган. Алининг дунёга келиши гўё Инжил ва Тавротда айтилган эмиш. Абдул Муталлиб тушида бу ҳақда хабар берувчи сирли овозни эшитади, «Насл-насабига лойиқ, мардларнинг марди дунёга келиши биланоқ ҳақиқатни тан олмайдиган араб қаҳрамонлари (яъни, араб — будпарастлар — Н. И.) тезда ер билан яксон қилинади. Зулфиқор (Алининг қиличи — Н. И.) қинидан чиқиб, кўп худоли ҳар бир шавкатли чавандоз ва қўрқмас шернинг боши танидан жудо қилинганда, душманлар ажал шарбатини ичганда ўзини мард санаганлар бошига кулфат тоши ёгилиб, мўъжизалар-мўъжизаси рўй беради... Унинг номи душманлар бошини мажақлаган, мангу улугланадиган йўлчи юлдуз, Муҳаммаднинг издоши ва амир, мусаффо ва олий зот сифатида барча даврларда шарафланади. Унинг исми

¹Қаранг: Семенов А.А. Исмаилитский панегирик обожествленному Алию Федаи Хоросанского // Иран. III. Л., 1929; Стори Ч. А. Персидская литература. I-III том. М.: Наука, 1972; Каталог фонда института рукописи. I том. Т.: Фан, 1989; Дмитриева Л.В. Каталог тюрских рукописей института Востоковедения Российской академии наук. М.: Восточная литература, 2002.

²Ибрагимов Н. Арабский народный роман. М.: Наука, 1984. С. 137.

шарифи турли китобларда турлича. Тавротда Илия, Инжилда Бириядир... Уни Зайд ва Хайдар деб ҳам айтишади. У ўзининг Зулфиқори билан бутун Шарқда довруғ таратган, ўлимдан ҳам қўрқмай шайтонлар билан жанг қилган шавкатли ва олижаноб қаҳрамондир(СА.4. – Б.389.).

Биз бу парчани қадимги фольклор оҳанглари (эпик қаҳрамонлар – одатдан бўлак кучли, мўъжизавий қиличга эга бўлган, шайтонлар билан жангда сеҳрли қудрат кони) билан авлиё-анбиёлар қиссаларига доир ўрта аср адабиёти (башоратли туш, «сара насл-насаблик ислом моҳияти) учун характерли оҳангларнинг уйғунлашиб кетганини кўрсатиш мақсадида келтирдик»¹.

Халқ дostonларида ҳазрат Али(к.в.) ҳар қандай ёвуз кучни енгишга, ҳамда дунёдаги барча паҳлавонлар устидан ғолиб инсон сифатида тасвирланади:

Ул жаҳоннинг полвони,
Мен Алидирман, Али².

Бу ҳолат, айниқса, эртақларда янада ёрқинроқ тасвирланган. Масалан, «Али ва Рустам» эртагини олайлик:

«Қадим замонда ҳазрат Али жангдан қайтиб келгач, Муҳаммад пайгамбар «Ё Али! Сен худди Рустамдек жанг қилдинг», дебди. Буни эшитган Али кунлардан бир кун «Ўша сиз айтган Рустам ўзи ким?», деб сўрабди. Шунда Муҳаммад пайгамбар «боргин ва уни кўргин» дея жавоб берибди.

Шундай қилиб эртаси куни мўминлар амири ҳазрат Али Дулдулга миниб йўлга отланибди. Йўлда ногаҳон қаршисида худди тоғ устида тоғ келаётгандай улкан паҳлавонни учратиб қолибди.

Бу паҳлавон Рустам бўлиб, у севимли оти Рахшани миниб келаётган экан. Паҳлавон Рустам ҳазрат Али ёнидан ўтаётган чоғи отидан тўрваси ерга тушиб кетибди. Шунда Рустам Алига қараб:

– Эй йигит, менга тўрвамни олиб бергин, дебди. Ҳазрат Али паҳлавон Рустамнинг тўрвасини олиб бермоқчи бўлиб, Дулдулдан тушибди. Аммо ҳарчанд уринмасин тўрвани ердан тиззасига қадар зўрга кўтара олибди, холос. Буни кўриб паҳлавон Рустам «Тўрвани ерга қўй,

¹Ибрагимов Н. Позднесредневековый арабский книжный эпос. Т.: Фан, 1994. С. 38.

²Болтакай ботир. Айтувчи Қурбонбой Тожибой ўғли. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Ф. Султонова. Т.: Фан, 1971. –Б.66.

уни сен кўтара олмайсан», дебди. Ҳазрат Али тўрвани ерга қўйгач, Рустам Рахшадан тушмай эгарда туриб, қамчисини учида тўрвани олиб, отини чоптириб кетибди.

Ҳазрат Али шундан сўнг жуда гамгин ҳолда ортга қайтибди. Муҳаммад пайгамбар «Нега бунчалик гамгинсан» деб, сўрабди. Бунинг сабабини ўзингиз жуда яхши биласиз, деб Али жавоб берибди. Ё Али, хафа бўлмагин. Ўша тўрва ер ва осмон қанча оғир бўлса, шу қадар оғир эди. Фақатина сенгина уни тиззанггача кўтаришга қодир бўлдинки, бошқа биров ҳеч қачон бу ишни қилган эмас. Агар сен уни янада баланд кўтарганигда ер ва осмон тескари бўлиб қолар эди. Эртага Рустамни курашга чорла ва сен албатта уни енгасан» дебди.

Эртаси куни ҳазрат Али яна ўша дарага бориб, Рустам билан учрашиб, «Эй паҳлавон Рустам, иккимиз курашга тушайлик», дебди. Шунда Рустам: «Менинг отимни ҳатто тўрвасини кўтара олмаган бўлсанг, қандоқ қилиб сен билан курашга тушаман», деган сўзни айтибди. Ҳазрат Али тўрвани унут ундан кўра куч синашайлик дегач, икки паҳлавон отларини бир четга боғлаб, майдонга тушибдилар. Ҳазрат Али паҳлавон Рустамга қараб қанча куч-қудратинг бўлса кўрсатавер, дебди. Аммо паҳлавон Рустам қанчалик уринмасин Алини жойидан қўзгата олмабди. Навбат ҳазрат Алига келгач, у Рустамни шу қадар баландга отиб юборибди-ки, унинг қулогига фаришталар овози ҳам эшитилибди ва у «Худойим мени ушлаб қол» дея қичқирибди. Шу пайт зойибдан «Сени ушлаб қолгани Худонинг қўли йўқ, Худонинг қўли бу Алидир. «Ё, Али! Ё, Али!» деб қичқиргин» деган овоз келибди. Паҳлавон Рустам ерга қулар экан «Ё, Али ушла! Ё, Али ушла!» дея бақирибди. Ҳазрат Али уни бир қўли билан ушлаб қолиб, ерга аста тушириб елкасига уриб қўйибди. Шундан сўнг олдин оташпараст бўлган Рустам тавба қилиб, мусулмон бўлибди»¹.

Албатта, бу сингари эртақларни эшитган ҳар бир киши ҳазрат Алининг мўъжизавий сеҳрли қудрат соҳиби сифатида тасаввур этган. Шу сабабдан юқорида айтиб ўтганимиздек, Ўрта Осиё халқлари тасаввурида ул зот тўғрисида асрлар мобайнида турли муболағали, лекин жуда қизиқарли ҳикоятлар ва ривоятлар пайдо бўлган. Айниқса, унинг одоб-ахлоқ борасида қилган панд-насихатлари ўрта асрларда яшаб ўтган кўплаб адибларнинг

¹Сказки и легенды Систана. М.: Наука, 1981. С. 254.

асарларида ўз ифодасини топган¹. Масалан, XII асрнинг охириги чораги ва XIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Муҳаммад Авфийни олайлик. Унинг «Жавомиул-ҳикоят» номли тарихий ва фольклор материалларига асосланиб ёзилган асарида ҳазрат Али тўғрисида қуйидаги ҳикоялар мавжуд:

«Бир кун амир Алининг олдига бир мўйсафид келиб: «Ё амир, қариб қолдим, кун ўтказиш машаққатли бўлиб қолди. Тирикчиликдан ҳеч бир роҳат тополмаяпман. Менга панду насиҳат қилсанг, шояд сенинг насиҳатинг туфайли Худойи таоло менинг ишларимни яхши йўлга бошласа», деди.

Амир Али мўйсафидга хитоб қилди: «Эй шайх, агар эсда тутувчи бўлсанг, икки нарсани эсдан чиқар: халқ учун қилган яхшилигингни, биров сенга қилган ёмонликни».

«Мардлик ва одабийлик ҳақида бирор сўз айтгин», деди мўйсафид.

«Одабийлик улдирки, миннат юкига бардош беролса, мардлик улдирки, қўлидан келадиган ишни ўзгандан дариг тутмаса», деди.

«Ё амир, – деди мўйсафид, – ҳамма вақт мўмин ва мусулмон бўлмоқлик ҳақида бирор сўз десанг... »

«Кишини айбини қидирмаслик мусулмонликдир. Ёмон сўзларни гапирмаслик мўминликдир. Агар билсанг, барча яхши ахлоқни ушбу жумлаларда баён қилдим. Ушбу айтган сўзларимни ёдингда тутиб, шунга амал қилсанг, шубҳасиз, яхши ахлоқ эгаси бўласан», деди амир»².

Айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Алини «ёлғончилар билан асло дўст бўлма», дея фарзандларига панду насиҳатлари борасида турли ҳикоятлар мавжуд. Муҳаммад Авфий ҳам юқорида кўрсатиб ўтилган асарида Али(к.в.)нинг ёлғоннинг ёмонлиги хусусида айтган ибратомуз ҳикматларига доир ушбу ҳикоятни келтиради:

«Ислом динини қабул қилганлардан бири амир Алининг олдига келиб:

– Ё амир, исломда манъ қилинган нарсалар кўп. Мен ана шу гуноҳ ишларнинг ҳаммасидан бирданга халос бўлолмаяпман. Бинобарин, яхши фазилатлардан бирини ўргатгин, токи гуноҳ қилмоқдан халос бўлай, – деди.

– Ёлгон сўзлашдан ўзингни сақлагин! – деб буюрди амир Али.

¹Бу ҳақда қаранг: Имад ибн Муҳаммад ан-Наари. Жемчужини бесед. М.: Наука, 1985.

²Муҳаммад Авфий. Нодир ҳикоялар / Форс тилидан И.Низомиддинов ва Т.Файзиев таржимаси. Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – Б.38.

Киши Алининг ҳузуридан чиқиб, ўз йўлига кетди. Йўл устида майхона бор эди. Унинг дилида шароб ичишга майл туғилди ва шароб ичмоқчи бўлди. Яна ўз-ўзига: «Агар амир мендан «шароб ичдингми», деб сўраса, мен ҳа деб жавоб берсам, у ҳолда мени худо уради. Агар «йўқ» деб жавоб берсам, алҳол ёлгон гапирмайман деб аҳду паймон қилганман», деди-да, шароб ичмоқнинг баҳридан кечди.

Шунингдек, йўлда бир хотинни учратиб, шаҳвоний ҳирси қўзиб, зино қилмоқ ҳаракатига тушди. Бироқ аввалгидек қилган аҳду паймони эсига тушиб, бу маишатдан ҳам воз кечди.

Натижада, қайси бир гуноҳ ишнинг устидан чиқса, эсига ёлгон гапирмаслик ҳақида қилган аҳду паймони эсига тушиб, ўзини тўхтатиб қолар эди. Шундан сўнг, у киши амир Алининг олдига келиб:

– Ё Амир, менга барча тўғри йўллари кўрсатдинг. Барча ёмонликларни бошланиши ёлгон гапиришдан вужудга келишини энди тушундим, – деди.

Шу кундан бошлаб барча ёмон ишларнинг баҳридан кечди»¹.

Ҳазрат Али(к.в.) ҳақидаги қиссаларда ҳам тарихий ҳақиқат, реал воқелик бадий тўқима, хаёлий фантазия билан йўғрилгандир. Мазкур асарларда ҳазрат Али жасур, вафодор, софдил, садоқатли, ростгўй, тадбиркор бўлиши билан бирга ожизларга ёрдам берувчи, яхшиларнинг ёмонларнинг ҳужумидан ҳимоя қилувчи, андишали, камтар ва сахий пок қалб эгаси сифатида тасвирланади. Ул зотнинг бу хислатлари ҳар доим ўз даврининг машҳур тариқат намояндалари ва муаррихлари томонидан юксак қадрлаб келинган.

Ҳазрат Али тўғрисидаги саргузаштларга бой, гоят қизиқ ҳикоялар ҳаёт ташвишларидан, золимлар зулмидан эзилган мазлумлар қалбида умид учқунларини ёндирган ва ҳар доим кишиларни одамийлик сари ундаб келган. Шу сабабдан ҳазрат Али тўғрисидаги қиссаларни халқимиз азалдан қадрлаб келган. Ҳар бир қиссахон ўзига хос тарзида янада таъсирли бўлиши учун ҳазрат Али жасоратларини бўрттириб ҳикоя қилишга интиланлар.

¹Ўша асар. – Б.124.

ҲАЗРАТ АЛИ ИСМЛАРИ

*Менинг пириим Али деб,
Ғойиб эран вали деб.
Урди қамчи Ғиротга,
Гўрўглининг йўли деб.*

(«Қундуз билан Юлдуз» халқ достонидан).

Маълумки, лақаб олган қаҳрамоннинг хусусияти унинг ана шу лақабидан ҳам англашилиб туради. Чунки, лақаб унга бошқалардан ажратиб турадиган бир хусусияти борлиги учун ҳам берилади. Лақаблар ҳам кишиларга атаб қўйиладиган атоқли отларга ўхшаб, бир кишини бошқа бир кишидан (бир номга эга бўлган бир неча кишини) ажратиш, фарқлаш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам у баъзан кишининг исми ўрнида ҳам қўллана олади¹. Жумладан, лақаб хусусида Т.Қораев ва А.Воҳидовлар куйидагича фикр билдирадilar:

«Айрим лугатларда «лақаб» сўзи ҳозиргига нисбатан кенгроқ шарҳланади. Бу жиҳатдан «Фарҳанги забони тожики» характерлидир. Лугатнинг 598-бетида шундай ёзилган: «Лақаб – араби – номи дуйуме, ки ба тариқи ифтихор, мадҳ, ё ҳачву мазаммат ба номи аслии касе илова шудаст ё жои номи аслии ўро гирифтааст; лақаб кардан- номи иловаги додан. Таржимаси: Лақаб арабча сўз бўлиб, фахрланиш, мадҳ этиш, ҳажв ва танқид қилиш мақсадида қўйилган иккинчи номдир. Лақаб маълум шахснинг номига қўшимча сифатида қўшилади, ё унинг асл номи жойини олади. Лақаб олмоқ – қўшимча номга эга бўлмоқ демакдир. Келтирилган изоҳ мақсадни янада ойдинлаштиради, лақабга хос хусусиятларни, характерли белгиларни конкрет кўрсатишга хизмат қилади»².

Чунончи, ҳазрат Али(к.в.)га халқ китобларида таъриф берила туриб, турли исм ва лақабларини қўллаганлар. Масалан, Ҳайдар (арслон, жасур, довюрақ, қудратли маъносида), Шоҳимардон (мардлар шоҳи), Шери яздон (Аллоҳнинг шери), Абуҳасан (Ҳасаннинг отаси), Абутуроб (тупроқ отаси), Асадуллоҳ (Аллоҳнинг

¹Абдурахмонов Д, Бектемиров Ҳ. Ўзбек халқ достонларининг ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди. Т.: Фан, 1967. – Б.185.

²Қораев Т., Воҳидов Р. Тахаллуслар. Т.: Фан, 1979. –Б. 9.

шери), Васийулла (Аллоҳ асрайдиган), Муртазо (танланган, сайланган) сингари исм ва лақаблар шу номлар жумласига киради. Уларнинг яна бири ар-Раддий (ёқимли, мамнун) лақаби ҳам бўлганлиги манбаларда тилга олинади¹. Қолаверса, ҳазрат Алининг Нажафдаги мозори шарафига Нажафали исмини ҳам қўйиш ҳозирда анъанавий тус олган².

Ҳазрат Алининг бу исмлари кейинчалик авлодларига нисбатан қўлланилган³. Шарқшунос Н. С. Ликошин Алининг Ҳайдари Каррор лақаби тўғрисида қуйидаги ривоятни келтиради:

«Айтишларича, Али Муҳаммад пайгамбарнинг амри билан аждарҳони икки бўлак қилиб ташилагач, пайгамбар бир неча маротаба «Али Ҳайдар», деб шу исмни такрор айтган. Шундан сўнг, тўртинчи халифа Ҳайдар (илонлар устидан золиб келувчи) ва Каррор(қайтувчи)» лақабини олган»⁴.

Маълумотларга кўра, уни Каррор – «қайтарувчи», «такрор ҳамла қилувчи» лақабини олишига жангда душманга қайта-қайта ҳамла қилганлиги сабаб бўлган. Бу, ҳазрат Алининг жанг қилиш усулларида бири бўлган. Уни етти ном билан машҳур бўлганлиги халқ китобларда ҳам айтиб ўтилган:

*«Жанг бобида шарҳи келмас анжома,
Бу қулингни асли оти Алидур.
Майдонга кирганда эҳтиёти бор,
Ҳар тарафга учар каромати бор.
Етти осмон қўйган етти номи бор,
Бу қулингни асли оти Алидур»⁵.*

Унинг «Аллоҳнинг шери» деб ном олиши ҳақида қуйидаги ҳикоят келтирилади:

«Ровий айтибдурки, ўшал вақтиқи, Расул алайҳиссалом ўзларини тошнинг тагига олдилар, шул соат овози шаҳпари Жабраил алайҳиссалом айдилар: «Ё Муҳаммад, Худойинг санга салом айди. Саломдин сўнг фармон улдурки, фариштадан мадад тилармусан ё Алидан». Расул алайҳиссалом айдилар: «Алидан тиларман». Жабраил

¹Баҳодиров Р. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. Т.: Ўзбекистон, 1995.-Б. 81.

²Ғафуров О. Асма ул-хусна ёхуд табаррук исмлар. II қисм. Т., 1998. Б.14.

³Абу Мансур ас-Саолибий... – Б.233.

⁴Дивана-и-Машраб. Т., 1992. С.118.

⁵Бобо Равшан қиссаси. Т.: Ёзувчи, 1991. - Б181.

алайҳиссалом айдилар: «Ё Муҳаммад, Худойи таоло Алини «Шерим», деди. Алига башорат бергил». Шоҳимардон ул кун йўқ эрдилар. Ғазотга бориб эрдилар. Жабраил алайҳиссалом айдилар. «Ё Али» деб қаранг. Расул алайҳиссалом «Ё Али» деб қарадилар. Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳу биёбондин мисли боди раф-рафдек етиб келдилар. Расул алайҳиссалом айдилар: «Башорат сизга, Худойи таоло сизни «Шерим» дептур»¹.

Уни Абу Туроб, яъни «тупроқ отаси» деб аташларининг сабаби ҳам умри мобайнида шоҳона ҳаёт кечирмай, балки баъзида тупроққа ётиб, тонглар оттирганлигидан далолат беради. Ҳатто ҳадисларда келтирилишича, Али учун Абу Туроб исмидек маҳбуброқ исм бўлмаган². Ҳазрат Алининг мазкур лақаби Бу Туроб шаклида ҳам тилга олинади³. “Сийраи шариф туркий” да қуйидагича нақл қилинади:

«Ривоятдурким, шул сафарда («Ал-ушайра» газотида - муаллифлар) Саййиди олам (с.а.в.) Алийи муртазо (к.в.)нинг лақабларини Абу Туроб қўйдилар. Аммор ибн Ёсир (р.а.) айтурки, Ал-ушайрада мен Алийи муртазо икковлон бир хурмо дарахти остида истироҳат қилиб ётиб эрдук ва ул ер кўб туфроқлик эрди. Бизлар туфроқ орасида губор олуида бўлуб ётур эрдук. Саййид олам (с.а.в.) бизларнинг бошимизга етиб келдилар ва бизларни уйғотдилар. Алийи муртазо (к.в.)га боқиб, хитоб қилиб айдилар: «Тургил эй Туфроқ отаси!» Алийи муртазо (к.в.) ўрнидин турди. Саййид олам (с.а.в.) айдилар: «Ё Али, хабар берайму сенга бадбахтарин халқи қайси кимарса?». – Ҳа ё Расулulloҳ, айтингни ул қайси кимарсадур.

Расули акрам (с.а.в.) айдилар: «Бадбахттарин мардум улар икки кишидурлар. Бир ул кимарсадурки ноқе Солиҳ (а.с.)ни пай урди ва чўлоқ қилди. Ва яна бири ул кимарсадурки, сенинг бу юзунгни ва соқолингни ўз қонинг бирла ранг қилгай». Мундоғ сўзни деб Алийи муртазо (к.в.)нинг юзи ва боши ва кўзига қўлларини силар эрдилар»⁴.

Ҳазрат Алига Асад (шер) деб онаси ном қўйган. Манбаларнинг ёзишича, Алининг онаси тавсифи зўр, хушфеъл, хулқи-атвори хўб аёл бўлган. Шу сабабдан пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам уни кўп ҳурмат қилар, ҳатто туш кезларида улар уйида ухлаб дам оларди. Ҳатто

¹Ҳазрат Али ҳақида қиссалар.Т.: Ёзувчи, 1992. -Б. 91.

²Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. Т.: Қомуслар бош таҳрирляти, 1997. – Б. 523.

³Мирзо Ғолиб. Ғазаллар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. –Б. 3.

⁴Сийраи шариф туркий...– Б.53-54.

пайғамбар (с.а.в.) қизи Фотима улар уйига келин бўлиб тушганда ҳам келин-қайнона жуда аҳил яшаганлари ҳақида манбаларда ёзилган. Алининг онаси Фотима бинти Асад ҳижратнинг тўртинчи йили Мадина шаҳрида вафот этади. Шунда пайғамбар (с.а.в.) бу ҳақда гапириб, шу кунни эслаб, «Ўша куни онам вафот этган эди», деганлар. Яна у киши кўйлагини ечиб, у зоти каримага кафанликка берганлар. Ҳатто унинг қабри ичига кирганликларини, кўзларига ёш ҳам олганларини одамлар кўрган...Пайғамбар (с.а.в.) бу аёлни кўп зикр қилар эканлар: «Аллоҳ сени раҳмат этсин, онам, сен менинг онамдан кейин онам эдинг, ўзинг оч қолсанг ҳам мени тўйдирар эдинг, ўзинг киймасанг ҳам, менга кийгизардинг, энг яхши овқатларингни ҳам ўзинг емай менга едирар эдинг. Ё Аллоҳ, онам Фотима бинт Асад гуноҳини кечир, гўрини кенг қил! Менинг дуоимни қабул эт!», деб уни дуо қилар эканлар¹.

Ҳазрат Алига Ҳайдар исмини онаси қўйганлиги ҳақида ул зотнинг ҳикматларида ҳам таъкидлаб ўтилган:

Жаноби Мустафога уммат ўлдик, динимиз барҳақ,
Чун бизни собир этмиш лутфи бирлан Қодирул қаҳҳор.
Ҳарбу зарбнинг наслидирмиз, жанг аро соҳиб ҳунар,
Ҳамламининг шиддати ҳар не ғанимни кўрқитар,
Бир далил эрмиш анга майдонда гурроси зафар.
Мен ул зотмен, онам қўймиш менинг исмимни чун
Ҳайдар,
Арслонмен, тушиб майдонга ким мен мен бирла жанг
айлар? ².

Шу ўринда шарқшунос олим О. Ғофуровнинг ҳазрат Алининг исмлари тўғрисида келтирган фикрларига эътибор берайлик:

«Али. Бу исм мусулмон оламида энг кенг тарқалган исмлардан биридир, чунки Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг куёвларининг исми Али эди.

Халифалардан тўртинчиси ҳисобланган ҳазрати Али мусулмонлар тасаввурида ниҳоятда ботир, ҳалол душманлардан чўчимайдиган, мағлубларга шафқатли, ўлим билан тиккама-тикка олишадиган ёвқур инсон бўлганлар. Ҳазрати Али ҳақидаги афсоналар диний доирадан чиқиб, халқ оғзаки ижоди билан ҳамоҳанг бўлиб кетган.

¹Абдусодиқ Ирис... – Б. 40.

²Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон. .. – Б.122.

Шунинг учун халқ эртақларида ҳазрат Али кўпинча ўзлари асло бўлмаган жойларда пайдо бўлиб қоладилар, худди тожик халқ оғзаки ижодида бўлгани каби ўзларидан бир неча асрлар нари-беридаги баҳодирлар билан олишадилар. Рустам ва Али бу икки баҳодир тожик халқ оғзаки ижодида энг севимли қаҳрамонлар ҳисобланади. Шу боисдан ҳам Рустамали исми тез-тез учраб туради.

Али (علي) арабчадан таржимада «олий», «юксак» деган маънони билдиради. Алини илоҳийлаштириш мусулмон исмларида ҳам ўз аксини топган, у ҳатто Эрон шоҳларининг унвонларида ҳам учрайди. Сафавийлар(1502-1736) сулоласидан бўлган Эрон ҳукмдорлари бу мамлакатда шиани етакчи дин даражасига кўтариб, расмий равишда ўзларини гоҳ Қалбали – «Али эшигининг ити», гоҳ Фуломали — «Алининг қули» деб атаганлар. Арабчада Фуломали эронча Бандаали ва туркийча Алиқули билан бир қаторда «Алининг қули» маъносини англатади ва бу исмлар Эроннинг мусулмон аҳолиси ўртасида кенг тарқалгандир. Агар шиалардаги Али билан қиёсланганда, фақат унинг ити ё қули бўла олса, Алининг ўзи Аллоҳнинг шери саналган. Дарвоқе, унинг шахсий жасоратлари учун ҳали ҳаётлик давридаёқ ҳазрати Али Ҳайдар – «шер» деган фахрий лақаб олган эди. Эронликлар таомилида унинг форсча муқобили – Шер пайдо бўлган. Ҳайдарали, Шерали, Алишер қабилидаги қўшимча исмлар шундан келиб чиққан ва ўзбек тилига «Али Аллоҳнинг шери» деб таржима қилинади.

Али таркибли яна шундай исмлар борки, улар махсус унвонлардан келиб чиққан. Қожорлар сулоласидан Эрон шоҳи Фаталишоҳнинг(1797-1834) исми Бобоҳон эди. Ўзбек тилига тахминан «Алининг голиб шоҳи» деб таржима қилинадиган Фаталишоҳ унинг ҳали тахтга ўтирмасидан аввал олган фахрий лақаби ёки унвонидир. Кейинчалик Али исми ўз маъносига кўра нафақат Эрон шиаларида, балки Ўрта Осиёнинг сунний аҳолиси ичида ҳам мусулмон пайгамбарларининг исмлари билан бир қаторда ўрин олди. Ўрта Осиё халқларида энг кенг тарқалган исмлардан бири Али Муҳаммад (кўпинча унинг Муҳаммадали деган тескари шакли ҳам учрайди) бунинг ёрқин далилидир»¹.

Маълумотларга кўра, Умавийлар даврида ҳатто Али(к.в.) қабрининг ўрни ҳам сир тутилган². Қолаверса, нафақат унинг қабри, балки, Али исмининг ўзи ҳам Умавийларни даҳшатга солиб келган.

¹Фафуров О. Асма ул-хусна ёхуд табаррук исмлар. I қисм. Т., 1998.-Б.17-18.

²Ислом энциклопедия... –Б.180.

Шу сабабдан, Умавий халифалари даврида Али авлодларини таъқиб қилиш билан бирга Али исмли болалар ҳам жазодан бебаҳра қолмаганлар. Бунга мисол тариқасида Мисрда яшаб ўтган фақиҳлардан бири Али ибн Рабаҳ ал Лаҳмий ал -Мисрийни (636-735) олайлик. Асл исми Али бўлса ҳам Умавийларнинг таъқибига учрамаслик учун отаси уни Улай деб аташга мажбур бўлган. У ўғлини ким Али исми билан чақирса бундан доим ғазабга тушган экан¹.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, она томонидан халифа Умар I нинг эвараси бўлган Умавийлар халифаси Умар ибн Абдулазиз (Умар II), (681-720) хукмронлик қилган қисқа даврдагина (717-720) Ҳазрат Али шахсига нисбатан масжидларда жорий этилган нафратомуз сўзларни айтиш бекор қилинган². Чунки Умар ибн Абдулазиз Ҳазрат Али авлодлари билан келишишга интилган эди.

Ёзма манбаларда Умавийлардан кейинги даврларда хукмронлик қилган сулолаларда ҳазрат Алининг исмига нисбатан бўлган самимий ҳурмат хусусида қизиқарли маълумотлар учрайди. Масалан, Бобурийлар сулоласининг вакили Аврангзебнинг (1618-1707) қизи, Шарқ ғазалиётининг маликаси бўлмиш Зебуннисо бегим (1639-1702) билан боғлиқ юз берган воқеани олайлик. Бу ҳақда темурийшунос олим Т.Файзиев (1929-2003) қуйидагиларни ҳикоя қилади:

«Сарой шоирларидан бўлмиш ҳинд шоир Носир Али ҳам Зебуннисо бегимга шайдойи ошиқларан эди. Бинобарин бир-бирларига мушоира учун байтлар ёзишиб турардилар.

Кунлардан бир кун Зебуннисо бегим боғ ичра сайр қилиб юраркан, ариқ бўйидаги олма дарахтидан бир дона пишиб, етилган чиройли олмани узиб олиб тишлаб, унинг лаззатидан илҳомланиб, мушоира учун Носир Алига қуйидаги газални ёзиб юборади:

Аз ҳан намешавад зи ҳаловат жудо лабам.

Яъни: «Ҳаловатдан лабларим бир-биридан ажралмаябди».

Бунга жавобан Носир Али:

Гўё расида бар лаби Зебуннисо лабам.

¹Бойко К. А. Арабская историческая литература в Египте VII – IX вв. М.: Наука, 1983. С. 53.

² Умянков И.И. Аннотированная библиография трудов В.В.Бартольда. М., 1976. С. 106.

«Гўё лабим Зебуннисонинг лабига теккандай», - мазмунидаги мисрани ёзиб юборади. Бу ибосиз мисрадан газабланган Зебуннисо бегим Носир Алига қуйидаги байт билан дашном беради.

*Носир Али ба номи Али бурдаийи паноҳ,
Вагарна ба Зулфиқори Али сар буридамат.*

Мазмуни: Носир Али, Али номини қалқон қилибсан, вагарна (йўқса) Алининг зулфиқори билан бошингни кесардим»¹.

1880 йили рус тадқиқодчиси Ф. Жуков Амударёнинг юқори оқимларини тадқиқ эта туриб, маҳаллий аҳоли ҳазрат Алининг Қашамшам номи билан ҳам тилга олганликларини таъкидлаб ўтган эди². Дарҳақиқат халқ китобларида Али(к.в.) ўзини Қашамшам исми билан атаганлиги тўғрисида мисоллар учрайди. «Бобо Равшан» қиссасида бу ҳақда қуйидагича баён этилган:

«Алқисса ҳазрат Али Бобо Равшанни салласини учини муборак бўйниларига боғлаб, бир учини Бобо Равшанни қўлига бериб жўнадилар, «баҳомни сўрсалар минг қулни баҳоси дегил», - деб бир сўз дедилар:

*Қашамшам, деб сўрса отим,
Шулдур санга эҳтиётим,
Ҳасан Ҳусан зурриётим,
Борсанг салом айтгин, бобо³.*

Ҳазрат Алининг Қашамшам исми хусусида олиб борган тадқиқотларимиз ҳам ўз самарасини берди. Маълумотларга кўра, ўтмишда Фарғона водийсида маҳаллий аҳоли Қашамшам сўзини «маҳкам, мустаҳкам» маъносида талқин этганлар. Чунки, Бобо Равшаннинг мушкулини осон қилиш учун ўз сўзида мустаҳкам қатъий туриб, Марғуб подшоҳнинг барча шартларини бажарганлиги сабабидан шу номни олган эмиш⁴. Шунингдек помирликлар орасида сақланиб қолган ривоятларга кўра ҳазрат Али Ҳайдари Сафдар лақаби билан ҳам машҳур бўлган экан⁵.

¹Файзиёв Т. Зебуннисо. Т.: Фан, 1991.- Б. 14.

²Жуков Ф. Верхнее течение Аму Дарьи // Туркестанские ведомости, 21, 27 мая 1880.

³Бобо Равшан қиссаси. .. – Б.156.

⁴Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Бешариқ тумани, Узун қишлоғи.

⁵Сарчашмаи ривоят – воқеият (ривоятҳои Вахон). Мусанниф ва мураббит Н. Шакармамадов. Хоруғ, 2007. – Б.9.

Қадимги даврлардан буён аجدодларимиз фарзандларини ҳазрат Алидек шижоатли ва жасур бўлиб ўсишларини истаганликлари боис, уларга Муртазо, Асадуллоҳ, Шоҳимардон, Ҳайдарали, Алишер, Алижон, Алимардон сингари исмларни қўйганлар¹.

Исмларга Али исмини қўшиб айтишда болани Али ўз паноҳида асрасин деган тушунчалар ётган². Масалан, Шерали ва Алишер исмларини олайлик. Мазкур исмлар «Шердек жасур дойорақ ўғилни Али ўз паноҳида асрасин» деган маънода бўлиб, кишилар бундай исмлар болаларни асраб, уларни ҳимоя қилиб келишига ишонганлар³. Бундан ташқари чақалоққа Али исмини берилиши унинг ҳаётига, тақдири ва бахтига катта таъсир кўрсатади деб қаралган⁴. Чунки Али билан боғлиқ исмлар хосиятли номлардан бири бўлиб, болада ҳазрат Алига хос яхши хислатларни юзага келтиришига шубҳа қилмаганлар. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ўзбек халқи орасида фарзандларига айнан Али, Алишер исмини қўйиш анъанага айланган⁵. Чунинчи, тарихда Али исми билан аталган жуда кўплаб машҳур зотлар яшаб ўтганларки, беихтиёр уларни бу қадар машҳур бўлишларида хосиятли исмларнинг ҳам таъсири бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Биргина XV аср жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси Низомиддин Мир Алишер Навоийни олайлик. Ул зотнинг саҳоват, мурувват бобидаги жавонмардлиги ҳазрат Алига хос хислатларнинг мавжудлигидан эмасми? Умрини дўстлар хизматида бағишлаш, фақат яхшиликни ўйлаб, яхшилик қилишдан чарчамаслик, эзгу хулқ-атворга эга бўлиш, борини ўзгалар билан баҳам кўриш, муҳтожларга ёрдам бериш, пиру-устозлар, дўст-биродарлар номусу шарафини ҳимоя этиш, зоҳиран ва ботинан покиза юриб, покиза инсонлар суҳбатини қозониш сингари энг улуғ хислатлар соҳиби даражасига кўтарилишида Мир Алишер учун ҳазрат Али ғойибдан

¹Маллицкий Н. Г. Система наименования у коренного населения (гор. Т) // Известия Средне-Азиатского комитета. Выпуск третий. Т., Средазкомстарис. 1928. С. 243.

²Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари.Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1998. – Б.27.

³Гафуров А. Имя и история. М.: Наука, 1987. С. 40

⁴Абдулаҳатов Н., Азимов В. Эл ва ер фарзанди. Т.: Шарқ, 2008. – Б. 32.

⁵Никонов В.А. Узбеки // Системы личных имен у народов мира. М.: Наука, 1986. С.314.

маънавий устоз бўлганлиги шак-шубҳасиздир. Бинобарин, Алишер Навоининг «Назм ул жавоҳир» шеърлар мажмуаси ҳазрат Алининг «Насрул-лаолий» асаридан илҳомланиб ёзилганлиги ҳам фикримизнинг яққол далилидир¹.

Айтиб ўтиш жоизки, ўрта асрларда Алишер исмига атаб мувашишаҳ услубида шеърлар битилган ва бу шеърлар аҳоли орасида машҳур бўлган. Бу ҳақда Атоуллоҳ Хусайний (XV аср) «Бадойиғу-с-анойиғ» («Санъат янгиликлари») номли асаридан қуйидагиларни баён этади:

«Тавшиҳ ажам шуароси наздида андин ибораттурким, шоир мисра ёки байтларнинг бошида ё аларнинг ўртасида бир неча ҳарф ёки бир неча сўз келтирурким, ул ҳарф ёки сўзларни жамъ қилинса, бир исм ё бир лақаб, ё бир мисра ё бир байт бўлур ёки анга ўхшаш бир нима ҳосил бўлур ва бу санъатни ўз ичига олган шеърни мувашишаҳ дерлар. [Ул] бу қитъадектур (қитъа):

Иззату давлат, илоҳий, бод бо фатҳу зафар,
Шаҳриёр-и мулк-и донишро ҳамеша бешумор!

Лутф кун дар зилл-и шаҳ, ё раб, бидораш то магар,
Ёбад оромиш ба иззу адл-и эшон рўзғор.

Ё раб, эҳсон кун ба фазлат давлат-и уқбо, ки ў
Расм-и эҳсон кард дуне ба давлат ошкор.

(Мазмуни: Илоҳим, илм мулкининг шаҳриёрига ҳамеша ҳисобсиз фатҳу зафар билан иззату давлат келсин! Ё раб, лутф қил, уни шоҳ соясида, сақла, токи уларнинг қудрати адлидан замона тинч бўлсин! Ё раб, фазлинг билан унга охираат давлатини эҳсон қил, чунки у давлатга бу дунёда эзгулик расмини бунёд қилди).

Биринчи мисраларнинг бошидаги ҳарфларни жамъ қилинса Али ҳосил бўлур. , иккинчиси мисраларнинг олдидаги ҳарфларни жам қилинса, шер ҳосил бўлур»².

Ислом адабиётида барча ижобий хусусиятларга эга бўлган ёш, баҳодир йигитларга «фато» тушунчаси қўлланилган. Аммо бу

¹Ҳасанхожа Нисорий. Музакири Аҳоб. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.284.

²Атоуллоҳ Хусайний.Бадойиғу-с-анойиғ / Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 84-85.

тушунча барча учун эмас балки алоҳида улуғ зотларга, жумладан Ҳазрат Алига нисбатан қўлланилган. Қуръони каримнинг 21-сура, 60-оятида Иброҳим алайҳиссалом «фато» деб аталган. 18 – сураининг, яъни «Ал- Қаҳф» сурасининг 10-оятида эса ғорда 309 йил ухлатиб қўйилган йигитлар ҳам «фато» деб аталади ¹.

Ҳадисларда эса Али ибн Абу Толиб «фато», яъни мард эканлиги айтилади ва халқ орасида ҳазрат Алига бағишланган қуйидаги мисралар жуда машҳур бўлган:

Ло фато илло Али ло сайф илло зулфиқор,
Ҳар балойи пиш ояд даф кун парвардигор.

(Мазмуни: Алидан бўлак фато (мард) янглиқ мард киши йўқ, зулфиқордек қилич йўқ, Ҳар келган балони ўзинг қайтар парвардигор).

Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларидан олинган ушбу ҳикматли сўзлар кейинчалик, шеърый мисраларга айланиб, Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Мазкур мисра қаландарларнинг қулоқларига, дўппиларга ёзилган². Замбаракларга ўйиб битилган. Қилич ва пичоқларнинг тиғига, хонадонлар эшигига осиб қўйилувчи панжаларга туширилган. Уни аёллар диний мактабларида қўшиқ қилиб қуйлаганлар. Касални даволаётган эшон ва муллалар ўз дуоларни шу мисралар билан яқунлаганлар ³.

Аллоҳ раҳмат қилсин, қувалик мулло Абдулаҳад Охунд Исроилбой ўғли (1897-1955) фарзандларига қилган ўз насиҳатларида «Исмнинг фазилати кўп бўлади, фарзандларингизга исм беришда шошилиб, эсанкираб қолманг. Фарзандингиз ўз исмидан бир умр ўкиниб, уялиб ҳам қолмасинлар. Фарзандингизга берилган исмнинг мазмунига жиддий эътибор берингларики, уларнинг келгуси тақдирларига сиз қўйган исм ҳам таъсир қилади», дея тез-тез такрорлаб турар эканлар.

Афсуслар бўлсинки, аждодларимизни исм беришдаги бундай юксак ахлоқий қарашлари олдида баъзан ўзимизнинг саёз қарашларимиз панд бериб қўяди. Гарчанд ҳозир ҳам ота-оналар

¹Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Т.: Шарқ, 1999. – Б. 71.

²Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. XXI. М.: Наука, 1954. С. 335.

³Сухарева О. А. к вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Института истории и археологии. Том II. Т.: Издательство АН Уз, 1950. С.169.

фарзандларига Али исми билан боғлиқ номларни қўйсалар-да, лекин унинг мазмунига эътибор бермайдилар. Улар учун фақатгина бу гўзал исмлар жумласига киради, холос. Умуман олганда, Али исми Ўрта Осиёда кенг тарқалган ва кўплаб муқаддас жойлар ҳам Али исми билан боғлиқдир.

ҲАЗРАТ АЛИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЗИЁРАТГОҲ ВА ЖОЙ НОМЛАРИ

*«Ғам ема, умматим,- деди пайғамбар
Остида дулдули, белда зулфиқор.
Жиловида Бобо қамбар жиловдор,
Ғамингда отланди Шоҳимардон пирлар».*
(«Алпомиш» достонидан)

Географик харитага кўз ташлаган ҳар бир киши Ўрта Осиё худудида одамлар номи билан боғлиқ жой номлари кенг тарқалганлигига амин бўлади. Бундай жой номлари ичида, албатта, ҳазрат Али(к.в.) исми билан аталган жой номларини ҳам учратиш мумкин. Бу ҳақда тарихчи олим Ш.Камолиддинов қуйидагича фикр билдиради: *«Ўрта Осиё тарихий анропотопонимиясининг муайян қисмини қадимги араблар ва илк ислом даври билан боғлиқ бўлган тарихий шахсларнинг исмларидан ясалган жой номлари ташкил этади. Айрим аҳоли масканларининг номлари ислом дини йўлида қурбон бўлиб, кейинчалик одамлар тасаввурида авлиёлар қаторига қўшилган саҳобалар, яъни Муҳаммад (с.а.в.) сафдошларининг исмлари билан боғлиқ. Масалан, Самарқанд, Балх ва Ўрта Осиёнинг бошқа жойларидаги Алиобод номли бир нечта шаҳарларнинг номларини Муҳаммад пайғамбарнинг куёви – тўртинчи халифа Али ибн Абу Толибнинг исми билан боғлиқ»¹.*

Маълумки, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг куёви ва амакиваччаси, афсоналарга бой тарихга эга инсон, ислом динининг улуғ ва кўрқмас тарғиботчиси, «Асадуллоҳ», яъни «Худонинг шери», «Шоҳимардон», яъни «Мардлар шоҳи» тахаллусини олган ислом лашкарбошиси, чорёрларнинг тўртинчи ва сўнггиси бўлган ҳазрат Али(к.в.) милодий 661 йил 21 январда Куфа масжидида намоз

¹Камолиддинов Ш. Араб исмларидан ясалган қадимги жой номлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2006. №1. –Б.38.

ўқийётган чоғи 63 ёшида шаҳид бўлган ва Нажаф шаҳрида дафн этилган. Биз шу ўринда Нажаф шаҳридаги ҳазрат Али зиёратгоҳи хусусида мухтасар маълумот бериб ўтишни лозим кўрдик.

Лоҳурлик исломшунос Х.У.Раҳмоннинг келтирган маълумотларига кўра, Ҳазрат Алининг васиятига биноан унинг жасади дастлаб шу шаҳарда дафн этилган¹.

Тарихдан маълумки, Бағдод шаҳридан жанубда 160 км узоқликда жойлашган Нажаф шаҳри қадимдан ўзининг зиёратгоҳлари билан машҳур бўлган. XVI асрда яшаб ўтган турк олими Сейди Али Раиснинг «Миръотул мамолик» («Мамлакатлар кўзгуси») китобида баён этилишича, ҳазрат Одам (а.с.), Нух (а.с.) ва Шамъун (а.с.) каби пайғамбарларнинг қабрлари ҳам худди шу шаҳарда жойлашган эди². Ривоятларга кўра, ҳазрат Али(к.в.)га атаб дастлабки сағана Аббосийлар халифаси Ҳорун ар-Рашид (786–809) кўрсатмасига биноан, 791 йилда барпо этилган. Ибн Ҳавқалнинг хабар беришича, Мосул ҳокими, ҳамдонийлардан бўлган Абу Хайжа унинг тепасига қатта гумбаз ўрнатган³. Ўша даврлардан бошлаб Алининг Нажафдаги мақбараси улкан мажмуага айланиб, Макка ва Мадинадан кейинги учинчи зиёратгоҳ сифатида машҳур бўлган. Унинг бу қабри ҳақида араб шоири Ас-Саййид Муҳсин ал-Амин ал-Хусайний ал-Омилий «Ҳазрат Али қабри қасидаси» номли шеърида: *«Бу жойга келсанг, оёқ кийимларини ечиб олгин, чунки сен оёқ кийими билан юрадиган ҳар қандай жойдан устун водийдасан»* деган мисраларни келтирган бўлса⁴, буюк шоир Ҳофиз Шерозий ғазаларининг бирида *«Ҳофиз, агар қадам қўяр, сидқ йўли хонадонига, ҳамсафари йўлинг бўлур ҳиммати шаҳнаи Нажаф»*⁵, дея Нажафдаги ҳазрат Али(к.в.) мазорининг улуғлигига ишора қилади.

Маълумотларга кўра, Нажафдаги ҳазрат Али(к.в.) мақбараси мажмуасида 550 дона қадимги Қуръон каримнинг нусхалари сақланган. Айтишларича, уларнинг ичида ҳазрат Алининг шахсан ўзи кўчирган Қуръон ҳам мавжуд бўлган. Мазкур бебаҳо китоблардан ташқари бу ерда 420 дона турли хил қимматбаҳо

¹Раҳман Х.У. Хронология исламской истории: 570-1000 гг от Р.Х. Нижний Новгород, 2000. С.44.

²Сейди Али Раис. Миръотул мамолик. Т.: Фан, 1963. – Б. 48.

³Ислом энциклопедияси. Т.,2004. – Б. 180.

⁴Очилов С. Ҳазрат Али ва маънавияти... – Б.42.

⁵Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар / Олимжон Бўриев таржималари. Техрон-Тошкент, 2005. – Б.131.

тақинчоқлар ҳамда 214 дона олтиндан ишланган чироқдонлар ҳам бор эди. Шунингдек, зиёратгоҳда махсус ҳазрат Али мозори учун саккиз аср давомида тўқилган 300 дан ортиқ ҳашаматли гиламлар ҳам бўлиб, ушбу нодир буюмларнинг барчаси зиёратгоҳга вақф қилинган.

Ҳазрат Алининг Нажафдаги зиёратгоҳи ёзма манбаларда «Машҳади муқаддас» деб ҳам тилга олинади. Ўрта асрларда ушбу зиёратгоҳ тасвввуф тариқати аҳллари томонидан тез-тез зиёрат этилганлиги боис шоирлар томонидан ҳазрат Алининг файзли мозорига атаб қасидалар битилган.

Мавлавия-сўфийлик тариқатининг асосчиси Жалолиддин Румийнинг устози «Султонул авлиёи вал-восилин» «Тоҷул-маҳбубин», «Қутбул-орифин», «Фахрул-мавҷудин» сингари лақаблар соҳиби бўлган¹ Мавлоно Шамсиддин Табризийнинг қуйидаги байтлари фикримизнинг яққол далилидир:

Ошиқлар-эй, ошиқлар-эй, мен жону жонон топдим,
Содиқлар-эй, содиқлар-эй, мен нури иймон топдим.
Орифлар-эй, орифлар-эй, то Муртазони англадим,
Ҳам дардга дармон эдим, ҳам дору дармон топдим.
Мункирлар-эй, мункирлар-эй, ҳаққоки, мен жоним билан,
То бандаи Ҳайдар эдим, мулки Сулаймон топдим...
Мен Ҳайдарим-ла Ҳайдарам, йўқ эрса Ҳайдар кофарам,
Ҳаққоки, ҳақдир «Манн араф», мен Шоҳи Мардон топдим.
Сирри набийи Мустафо – сирри Алийи Муртазо,
Сендан фақат, оли Або, иймон ва эҳсон топдим.
Дейди менга бу муддаий: «Мавло, нима топдинг, қани?»
Дил топдимۇ дил топдимۇ жон топдим².

Шунингдек, Фахруддин Али Сафийнинг (1463–1503) «Рашаҳоту айнил-ҳаёт» («Обихаёт томчилари») асарида мутасаввуф шоир Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг 1472 йилда Нажафга қилган зиёрати хусусида қуйидагилар баён этилган:

«Ва шаввол ойининг авохирида Нажафнинг ҳурмати Ҳарамагаким, қиблаи иззату шарофат турур, етушдилар. Ва ул мақоми муборақда манзили мутабаррикда бу газални ойтдилар.

¹Ҳамза Камол. Мавлоно Шамсуддин Сабзпўш // Чаҳордах мазор. Д., 2001. – Б.42.

²Шамс Табризий. Ғазаллар / Форсийдан Асқар маҳкам таржимаси. Т.: Ўқитувчи, нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2006. – Б.101-102.

Ғазал:

...Жомий аз қофилан солор ҳаққийи ишқи туро

Гар бипурсанд, Ки он кист, Али гўй, Али.

(...Эй Жомий, карвонбоши сендан ишқингни ҳақиқатини,

«У кимдир?» деб сўраса, Али деб айт.)

Машҳади муқаддаснинг зиёратидин сўнг ва ҳазрати Амири каррамаллоҳу ваҷҳаҳунинг марқади мунуввараларининг зиёратидин сўнг ул Ҳазратнинг манқабати шарифларида бир қасидае назм силкига келтурдиларким, матлағи бу турур.

Ғазал:

Асбаҳту зойиран лака шаҳна-туннажаф,

Баҳри нисори марқади ту нақди жон бакаф.

(Эй Нажафнинг саййиди! Сени зиёрат қилгани келдим.

Қабринга нисор қилиш учун жонимни кафтимда олиб келдим.)»¹.

Таъкидлаб ўтиш керакки, ҳазрат Али(к.в.) билан боғлиқ зиёратгоҳлар ўрта асрларда мусулмон мамлакатларининг бир қанча шаҳарларида мавжуд бўлган. Масалан, X асрда ёзилган муаллифи номаълум «Китоб ҳудуд ул-олам мин ал-машриқ ила-л-мағриб» («Оламнинг машрқдан мағрибгача бўлган чегаралари ҳақидаги китоб») аноним асарда ҳазрат Алининг қабри Куфа шаҳрида эканлиги айтилса-да², бироқ шу даврда яшаб ўтган араб географ олимлари ал Масъудий ва ибн Хавқаллар ҳижрий 332 (милодий 944) йилга қадар ҳазрат Алининг қабри аниқ қаерда эканлиги номаълум бўлиб келганлигини таъкидлайдилар. Уларнинг келтирган маълумотларига кўра, ўша даврларда ҳазрат Алининг қабрини баъзилар Куфадаги масжид ичида деб кўрсатсалар, яна бирлари Мадинадаги Биби Фотиманинг (тахм.605/606 – 632/633) қабри олдида дафн этилган, дея эътироф этганлар. Бу ҳақда ибн Хавқал ҳатто айрим кишилар, ҳазрат Али тобути ортилган туя адашган ва арабларнинг ат-Тай қабиласи яшайдиган вилоятда дафн этилган дея сўзлаганликларини эшитганлигини айтиб ўтади³.

¹Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ. Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. – Б.194–195.

²Ҳудуд ул-олам / Тузувчи: Аблат Нурдун Қурғор. Қашқар.: Қашқар уйғур нашриёти, 2003. – Б. 224.

³Мец А. Мусульманский ренессанс. М.: Наука, 1966.С. 68.

Тарихчи Жамол Қаршийнинг «ал-Мулхақот би-с-сурах» асарида баён қилишича, ҳазрат Алини кечаси ал-Куфада шахрида дафн этадилар. Аммо қабрининг аниқ жойи қаерда эканлиги номаълум бўлиб қолади. Бунинг сабаби ҳазрат Алининг жасади туяга ортилган ва туя ғойиб бўлган. Шу боис ҳеч ким уни қаерга дафн этилганлигини билмай қолган¹.

Ҳазрат Али авлодидан бўлганлиги учун Саййид Носир деб ҳам аталган², форс-тожик шоири Носир Хисрав (1004–1084) ўзининг «Сафарнома» номли китобида ҳам бу ҳақда қуйидагиларни келтириб ўтган: «Басрада Али ибн Абу Толиб солаватуллоҳи алайҳ номи билан боғлиқ ўн уч машҳад бор. Улардан бирини «Бани мозин машҳади» деб аташади...Қолган ўн бир машҳаднинг ҳар бири турли мавзеда жойлашган ва мен уларни барчасини зиёрат қилдим»³.

Шу ўринда Саиджалол Бадахшийнинг келтирган маълумотларига эътибор берсак. Унга кўра Носир Хусрав ҳазрат Алининг ўнинчи авлоди бўлиб, катта бобосига авлодлар шажарасида қуйидаги тарзда бориб уланган. Носир ибн Хусрав ибн Саид Али ибн Шоҳсаидҳасан ибн Али Мусо ибн Мусо Козим ибн Жаъфар Содик ибн Муҳаммад Боқир ибн Зайнобиддин ибн Ҳусайн ибн Али абу Толиб⁴.

XIV асрда яшаб ўтган тарихчи Ибн Батута ҳам Дамашққа қилган сафари чоғида бу ерда ҳам, ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжудлигини таъкидлаб ўтади⁵.

Ривоятларга кўра, ҳазрат Алининг васиятига биноан, еттига бир хил тобут ясаиб, етти туяга ортиб, етти тарафга юборадилар. Бу туялар қайси мамлакатга бориб тўхтаса, ўша ерга дафн қилишлари буюрилади⁶. Шу боис ҳазрат Алининг ҳақиқий мазори қаердалиги номаълум эканлиги сабабли, унинг қабри Ироқ, Шом, Эрон, Афғонистон, ҳамда Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарларида

¹Джамал ал-Карши. Ал-Мулхақот би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005. С. 149.

²Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш - шуаро...- Б.148.

³Носир Хисрав. Сафарнома. Т.: Шарқ, 2003. – Б.92.

⁴Саидчалоли Бадахший. Баҳр -ул -асрор. Хоруғ.: Помир, 1992. – Б.5– 67.

⁵Путешествия Ибн Батуты(Арабский мир и Центральная Азия). Т.: Главная редакция энциклопедий, 1996. С. 124.

⁶Тўхтиев Ш. Ўзбекистон ҳудудида Ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар масаласи // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. Т., 2006. – Б.53.

мавжуд эканлиги айтиб келинган ва шу тарзда Алининг етти қабри мавжуд деган маълумотлар пайдо бўлган¹.

Қизиғи шундаки, туя ёки аробага ортилган жасад ҳақидаги ривоятлар кейинчалик мусулмон дунёсидаги бошқа улў авлиёларга нисбатан ҳам келтириб ўтилган. Жумладан, Увайс Қараний ва Сайид ота тўғрисида ҳам худди шундай ривоятлар мавжуд². Биз бу ҳақда қуйида алоҳида сўз юритамиз.

Маълумотларга кўра, Али ибн Абу Толибнинг яна бир мозори Султон Санжар замонида 1136 йили Балхнинг шарқий тарафида, шаҳардан 20 км масофада жойлашган Хожа Хайр қишлоғида аниқланган эди. Андалусиялик олим Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Аҳмад ал-Гарнатийнинг берган маълумотларига кўра, бу ерда халифа Али дафн қилинган³. Эҳтимол айнан ҳазрат Али мозорини назарда тутган ҳолда XIII асрда яшаб ўтган тарихчи Аловуддин Ота Малик Жувайний «У ўтмишда Шарқнинг Маккаси бўлган»,⁴ дея Балхга бежиз таъриф бермагандир.

Ҳазрат Алининг мазкур зиёратгоҳи хусусида ҳуқуқшунос олим Абдулҳаким Шаръий Жузжонийнинг «Равзаи шариф» номли мақоласини алоҳида тилга олиб ўтмоқчимиз. Зеро, унинг мақоласида Мозори шарифдаги ҳазрат Али зиёратгоҳи тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтириб ўтилган. Қуйида айнан Абдулҳаким Шаръий Жузжонийнинг ушбу мақоласидан маълумотлар келтирмоқчимиз:

«Ҳазрат Али ҳаётлик даврида ҳеч қачон Хуросон ва Мовароуннаҳр ўлкаларига сафар қилмаган. Шундай бўлса, унинг қабри Балх вилояти маркази Мозори шариф шаҳрида эканини исботловчи бирон далил борми?»

Афғонистонлик тадқиқотчи олим Ҳофиз Нурмуҳамамад Кўҳгадой Мозори Шариф тарихи ҳақидаги китобида тарихий манбалар асосида Алининг тобути қандай қилиб Нажафдан Балхга келиб қолгани борасида маълумот бериб ўтади. Муаллиф бу фикрни исботлаш учун қуйидаги манбалардан фойдаланган:

1. Махдуми Аъзам авлодларидан бўлмиш Амир Маҳмуд китобдор

¹Усмонов Й. Жаннат боғи. Ф.: Фарғона нашриёти, 1995. – Б.38.

²Ҳаким ота китоби. Қарши.: Насаф, 1993. –Б. 25.

³Джо – Анн Гросс. Мусулманская Центральная Азия: Религиозность и общество. Д., 2004. С. 150.

⁴Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. Т.,1999. – Б 82.

ибн Мулло Валий Балхий қаламига мансуб «Баҳрул-асрор» китобининг тўртинчи жилди. Муаллиф унда Бухоро ва Балх подшоҳи султон Надрмуҳаммадхон буйруғига биноан Балх тарихи ва ундаги мозорлар ҳақида сўз юритиб, Ҳазрат Алининг тобути қандай қилиб у ерга келтирилиб, дафн этилгани ҳақида ҳам маълумот берган¹;

2. Абдумўминхон ибн Абдуллахон буйруғига биноан Муҳаммад Солиҳ Бадаоний томонидан ҳижрий 1003 (милодий 1593) йилда ёзилган «Балхнинг 70 машойихи тазкираси»;

3. Номаълум муаллиф қаламига мансуб «Тарихи акобири дин» («Дин пешволарининг тарихи») китоби;

4. Муҳаммад Мурид Муҳйиддин Ҳанафий ал-Қодирий ёзган «Хужжатул-байзо фи радди аҳлит туго» («Саркашларга қарши ёруғ хужжат») номли Бўмбай шахрида ҳижрий 1319 (милодий 1901) йили нашр этилган китоб;

5. Хожа Ҳожи Фазлуллоҳнинг «Умдат ал-муқомот» китобининг Лоҳур нашири;

6. Надрмуҳаммадхон ибн Динмуҳаммад даврида Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосим томонидан ёзилган «Ажойиб-ут табақот» китоби;

7. Бобурий шахзода (Аврангзебнинг акаси) Муҳаммад Дорошукӯҳ Қодирий ибн Шоҳжаҳоннинг «Сафинат ул-фузало» асари;

8. Шибиргонлик Муҳаммад Юсуф мунший томонидан Балх подшоҳи Саид Муқимхон ибн Саид Субхонқулихон буйруғи билан битилган «Тарихи Муқимхоний» китоби. Бу китоб 1996 йилда Шибиргонда биринчи марта нашр этилди.

Тарихий манбаларда таъкидланишича, Умавийлар сулоласи(660-750) ҳокимиятга эришгандан кейин Ҳазрат Алининг авлодлари ўлдирилиб, уларга ҳурматсизлик кўрсатилган. Жумладан Умавийлар тарафдорлари Зайд ибн Алининг мурдасини қабрдан чиқаришиб бошини кесиб олиб халифа Ҳишомга(724-743) юборганлар, жасадини эса Дамашқ дарвозасига осиб қўйишган. Ҳишомдан кейинги халифа Валид(743-744) эса уни куйдириб юборади.

Ўшанда хуросонлик саркарда Абу Муслим Аббосийлар ҳомийси сифатида Умавийларга қарши курашиб, катта муваффақиятларга эришган эди. У олтинчи имом Жаъфар Содиққа махфий хат йўллаб, уни халифалик мақомига кўтариш ниятида эканини билдиради. Бунга жавобан Жафар Содиқ, аввало, Абу Муслимнинг имкониятини, кучи ва

¹Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Равзаи Шариф // Тафаккур. 1999. №2. – Б. 66.

содиклигини синаш мақсадида, иккинчидан Хуросон аҳолисининг ҳазрат Али оиласига ихлос ва эътиқодини ошириш, қолаверса, унинг қабрига душманлар томонидан ҳурматсизлик кўрсатилишига йўл қўймаслик учун Абу Муслимга халифанинг тобутини Балх вилоятига элтиб, вақтинча у ерга дафн этиб қўйиш вазифасини топширади.

Абу Муслим топшириқни камоли ифтихор билан қабул қилиб, уни бажаришни бу каби ишларга қодир аййёрлари жумласидан бўлмиш Зўлобий Марвазийга топширади. Аййёрлар Алининг жасади солинган сандиқни кечаси туяга ортиб, Марвишоҳжаҳон томон йўл оладилар. Кўҳинур ва Калаф (ҳозирги Килифт) йўлидан Амударё орқали уни Балхга олиб бориб, шаҳарнинг шарқий томонида жойлашган Хайр ё Хайрон деган қишлоқда, сандиқ устига ҳақиқат ёзилган бир лавҳани қўйиб, яширинча кўмадилар»¹.

Шу ўринда Абдулҳаким Шаръий Жузжонийнинг ушбу фикрларига айрим маълумотларни қўшимча қилиб ўтсак.

Тарихдан маълумки, Абу Муслим (лақаби Або Муслим, Абу Муслим Хуросоний, Абу Муслим Марвазий; асл исми Абдурахмон) (тах. 727–755) Хуросон ва Мовароуннаҳрда Умавийлар сулоласига қарши ҳаракат раҳбари сифатида машҳур бўлган эди. Шу сабабдан Абу Муслим вафотидан кейин, ҳаттоки унинг ўзи ҳаётлик чоғларидаёқ, халқ орасида оғзаки ҳикоя ва ривоятлар тўқила бошлайди. X–XI асрларга келиб оғиздан-оғизга ўтиб юрган бундай ривоят ва афсоналар асосида яхлит асарлар яратилади. Бу асар китобат қилиниб, форс-тожик тилидан туркий, араб ва бошқа тилларга таржима қилинади. Мана шу тариқа Хуросон ва Мовароуннаҳр амири Абу Муслим тарихий шахсдан афсонавий эпик қахрамонга айланади. Унинг номи Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари орасида энг фахрли номга айланади. Ўз фарзандининг жасур ва ватанпарвар, ботир, доно паҳлавон бўлишини орзу қилган ҳар бир ота-она, албатта, унга Абу Муслим деб исм қўядиган бўлади². Айнан мана шу ривоятлар асосида яратилган «Абу Муслим жангномаси» асарида Абу Муслимни бешинчи имом Муҳаммад Боқирдан (676-734) таълим олганлиги баён этилган:

«Алқисса ровий айтибдурки, ҳазрати Имом Боқир тўрт минг ояти каламулло ўқуб, тафсир қилдилар ва тўрт минг ҳадис ўқуб, ул ҳадисни маъниларини таълим бердилар. Амир (Абу Муслим) Имомни

¹Абдулҳаким Шаърий Жузжоний. Равзаи Шариф... – Б. 66.

²Абу Муслим жангномаси / нашрга тайёрловчи Б. Саримсоқов. Т.: Ёзувчи, 1992.

муборак тилларидин ёд қилиб олдилар ва яна ҳазрати Имом Амирга етмиш етти насихат ва етмиш икки васият қилдилар...

Андин ҳазрати Имом муборак қўлларига қалам олиб айдилар: «Эй Абулато ва Абулҳасан, сизлар гувоҳ бўлингларки, ман битдим номани баноми Абу Муслим. Ул мани ноибимдур,-деб ҳоҳладиларки қозоғга битсалар»¹.

Гарчанд Абу Муслимнинг ҳаракатлари Имом Муҳаммад Боқир вафотидан кейин бошланган бўлса-да, бироқ ўша даврларда аҳоли орасида Умавийларга қарши курашда Абу Муслим Муҳаммад Боқирдан таълим олган деган қарашлар ҳам мавжуд бўлган кўринади. Зеро, Абу Муслим ҳазрат Али авлодларини Аббосийлар ҳокимиятининг раҳбарлигига қўйишга интиланган. Шундай экан, бу борада уни Имом Муҳаммад Боқирнинг ўғли Имом Жаъфар Содиқ (702-765) билан яқиндан алоқалари бўлганлиги эҳтимолдан холи эмаслигини кўрсатади. Бу ҳақда Шарқий Туркистоннинг Хўтан вилоятидаги Имом Жаъфар Содиқ билан боғлиқ қуйидаги ривоятни келтириб ўтсак:

«Имом Муҳаммад Боқир тушида аён бўлган башоратга асосан, Имом Жаъфар Содиқни Марвоннинг зиён-заҳматидан сақлаш учун Сифати кўҳга юборибди. Оқсу подшоҳи шоҳ Баҳром тилида «Имом Жаъфар Содиққа итоат қилган қиёфага кириб олибди. Имом Жаъфар Содиқ Сифати кўҳда 20 йилгача туриб қолибди. 20 йилдан кейин унга амир Або Муслим Шом шахрига ҳужум қилиб, Имом Жаъфар Содиқнинг буvasи Имом Хусайннинг қасосини олмоқчи бўлганлиги тўғрисида хабар етказибди. Имом Жаъфар Содиқ амир Або Муслим билан бирлашиб буvasининг интиқомини олиш учун сафарга чиқибди. Оқсунинг подшоҳи шоҳ Баҳром Марвоннинг кўрсатмаси бўйича, Имом Жафар Содиқни Макка, Мадина тарафга бошламай, Чин мочин (Хўтан) тарафга бошлабди. Марвон Хўтан хонига ҳам хат ёзиб, Имом Жаъфар Содиқни йўқотишни, ўзи томонга келтирмасликни уқтирибди. Шом шахридин Марвоннинг амри билан Имом Жаъфар Содиқни йўқотиш учун отланган лашкарлар унинг изидан қувлаб етиб келибди ва намоз ўқилаётган пайтда фурсатдан фойдаланиб қуришовга олиб, Имом Жаъфар Содиқнинг ҳамроҳларини қатл қилибдилар. Имом Жаъфар Содиқни тирик тутуш учун тўққиз қават қуришовга олишибди. Имом Жаъфар Содиқ Аллоҳга илтижо қилиб мушкилини осон қилишини

¹Ўша асар. – Б. 212.

сўрабди. Тилаги ижобат бўлиб, қаттиқ бўрон бошланиб, кўзни очишга йўл қўймабди. У шу бўронда зойиб бўлибди»¹.

Маълумотларга кўра, Абу Муслим ҳарбий ва сиёсий ишлар билан банд бўлгани сабабли мазкур воқеани оммага эълон қилишга улгуролмай, бир муддатдан кейин аббосий халифа Мансур Давоникий томонидан ўлдирилади. Мазкур вазифани бажарган кишилар ҳам ё ўлдирилиб ёки тумтарақай бўлиб кетадилар. Имом Жаъфар Содик ҳам қазо қилади. Шу тариқа ҳазрат Али жасадининг Балхда эканлиги махфий қолади.

Аббосийлар ҳокимлигидан кўп йиллар ўтгач, халифа Ҳорун ар-Рашид бир қариядан амакиваччаси Али ибн Абу Толибнинг Нажафда кўмилгани ҳақидаги хабарни эшитиб, у ерда бир мухтасар бино қурдиради. Ундан кейин Аздуддавла Дайламий ва сўнги даврларда Нодиршоҳ иморатни такмил этиб, баланд миноралар, олтин қандиллар билан безайдилар.

Манбаларда айтилишича, Абулҳорис Санжар ибн Маликшоҳ Салжуқий (1117–1157) салтанатидан 19 йил ўтганда Марв шаҳри дорул-имораси (амирлик маркази)да Абу Муслимга тегишли бўлган «муамолот дафтари»да мазкур ҳодисани эслатувчи бир қанча ҳужжат ва маълумотлар топилади. Улар орасида Абу Муслим Имом Жаъфарга ёзган мактуб ва имомнинг Абу Муслимга ҳазрат Али тобутини Нажафдан Балхга олиб бориш учун қилган тавсияси, Зўлобий орқали бу иш бажарилгани, тобут Ҳайрон қишлоғида кўмилгани ҳақида маълумот бор эди»...

Султон Санжар фармони асосида Амир Кумоч олимлару саййидлар ва давлат арбоблари билан Ҳайрон қишлоғига бориб Тали Али деган жойни қидирганларида қулфланган эшикли бир гумбаз кўзга ташланади. Машойихлар кўп истихоралардан кейин қулфни очиб, бир ҳужрага қадам қўядилар. У ерда пўлат сандиқ устида кўфий жалий ёзуви билан кийик терисига битилган бир Мусҳаф (Қуръон), бир катта қилич ва устига «Ҳазо валийуллоҳ Али асадуллоҳ...» («Бу Аллоҳнинг дўсти ва арслони Али...») иборалари ёзилган ғиштсимон бир тошни кўрадилар. Олимлар рухсати билан сандиқ очиб қаралса, Ҳазрат Алининг жасади тирноқлари ўсган, сочлари қулоқлари тагига тушган, бошида ханжар яраси билан уйқуда ётгандек бир ҳолда намоён бўлади.

Сандиқ устидан топилган лавҳа баъзи манбаларда оқ мармар,

¹Дунёда бир Ҳўтан бор...- Б. 78.

баъзиларида эса қизил ғишт деб кўрсатилган. Унга ёзилган иборалар борасида ҳам баъзи фарқлар кўринади. Жумладан, Тошкентда нашр этилган «Тарихи Касйира»нинг 112-бетида бу сўзлар «Ҳазо қабру Асадуллоҳ ахи Расулуллоҳ Али валийуллоҳ» тарзида ёзилган, деб таъкидланади.

Кўҳдагонийнинг ёзишича, «Равзаи шариф» фондида сақланаётган лавҳа аслида қизил ғиштан иборат бўлиб, сингандан кейин пайванд қилингани учун юзидаги сўзларни мукаммал ўқиб бўлмайди, фақат баъзи парчалар орасидан «Ҳазо валийуллоҳ Али асадуллоҳ...» иборасини ўқиш мумкин. Лавҳа аслида бундан каттароқ бўлиб, унинг синган қисмлари йўқолган.

Қабр топилгандан кейин Амир Кумоч бу хабарни Султон Санжарга ёзиб юборади. Султон кўп назру ниёз олиб, лашкари билан Марвшоҳжаҳондан Балхга келиб, қабрни зиёрат қилади. Сандиқни Марвга олиб кетмоқчи бўлади, лекин истихоралардан изн тополмай, тепанинг тагида рухом тошдан бир гумбаз ва тепа устига хом ғиштан бир мазор қуриб, келажакда унинг ўрнига мақбара барпо этиш ниятида ўз мулкига қайтиб кетади. Лекин умрининг охиригача ниятини амалга ошириш учун имконият тополмай дунёдан ўтади¹.

Бу қабр Чингизхон (1162-1227) истилоси даврида вайрон бўлиб, 1480 йил темурий Султон Ҳусайн Бойқаро (1469–1506) тарафидан қайта тикланган. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, хижрий 885 (1481) йили шайх Боязид Бистомийнинг авлодларидан бўлган Шамсиддин Муҳаммад китоблардан бирида ҳазрат Али мазори мавжудлигини аниқлайди ва кўрсатилган жойдан «Бу қабр Аллоҳнинг шери, Расули Худонинг домоди, ҳазрат Алининг қабридур», деб ёзилган оқ мармар тошни топишга муяссар бўлган. Ал-Гарнатийнинг келтиришича, Балх ҳокими ва унинг навкарлари ҳамда уламолар ҳазрат Алининг чиримасдан яхши сақланган танасини ўз кўзлари билан кўришга муяссар бўлганлар².

Абдулҳаким Шаръий Жузжонийнинг келтирган маълумотларига кўра, бу хушxabарни эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро саратон жазирамасига қарамай, чиғатой улусидан минг киши, тўққиз минг аскар ва барча шаҳзодалар, амирлар, аъёнлар

¹Абдулҳаким Шаръий Жузжоний... – Б. 67-68.

²Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том I. М.: Наука, 1966. С. 646.

ҳамда Ҳирот шаҳрининг эътиборли одамлари билан Балхга қараб йўл олади. Султон қулунж (қорин оғриғи) касаллигига чалингани сабабли тахтиравонда келган бўлса ҳам бениҳоя одоб ва ихлос юзасидан ҳозир «Дарби назаргоҳ» деб аталадиган жойда қуйидаги илтижономасини баланд овоз билан ўқиб, ёнбош ётиб юмалай-юмалай ўзини мозорга етиштиради. Ўша ғазалнинг матлаъ ва мақтаби:

Ассалом, ай боргоҳи
Шоҳи мардон, ассалом!
Қиблатан линноси, ҳисналхалқи,
маъман лил-аном!
Бардорат оммаад гадои
бенаво Султон Ҳусайн,
Раҳм кун бар ҳоли ин муштоқ,
ай шоҳи киром!

Маъноси: Салом, эй Шоҳимардон (Али) даргоҳи, ассалом, эй одамлар қибласи, халқ қўрғони, кишиларнинг бежавотир жойи! Бенаво Султон Ҳусайн эшигинг бўсағасига бош эгиб келди, эй мукаррам султон, бу муштоқнинг ҳолига раҳм қил!

Султони олийшон камоли ихлос билан маросимини бажариб, тухфа ва назрлар нисор этганидан кейин ихлос ва ақидат кучи билан қулунж касаллигидан соғайиб, ўзи билан олиб келган суҳбатдошлари Мавлоно Абдурахмон Жомий, «Муорижун нубуват» китобининг муаллифи Мавлоно Муин, Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий шунингдек, Алишер Навоий ҳазратлари билан тобутни Ҳиротга олиб бориб, Гавҳаршодбегим мадрасаси ёнида дафн этиш ҳақида маслаҳат қилади. Лекин Султон Ҳусайн Бойқаро ҳар қанча истихора қилса ҳам руҳсат тополмайди. Қолаверса, Абу Муслим Имом Жаъфарнинг буйруғи билан бу ишни бажарган экан, шунингдек, ҳазрат Алининг ўзи бунга ишора қилган бўлиши мумкин, шу боис уни бу ердан олиб кетиш ёмон оқибатларга олиб келади, деган мулоҳаза айтилади. Мазкур далилларга биноан Султон ниятидан воз кечади¹.

Бу ҳақда XX аср бошларида Марғилон шаҳрида ёзилган муаллифи номаълум «Равзат ул ансоб» асарида ҳам маълумотлар учрайди:

¹Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. – Б. 69-70.

Саккиз юз тўқсон икки тарихи сол,
Эрди адл Султон Ҳусайн соҳиб камол.
Ҳазрат Жомий билан кўп оломон,
Азм Балх етканда ул Соҳибқирон,
Топибон шундоғ башорат подшоҳ,
Ҳазрати Шери Худодин Жалий жоҳ.
Очтилар марқади шарифларин топиб,
Юз нишона бирла гунбазлар топиб¹.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Алининг Балхдаги серфайз мозори дастлаб «Ҳазрати Имом равзаси» номи билан машҳур бўлган. Жумладан, Алишер Навоийнинг «Муншаот» китобида мозор айнан шу ном билан тилга олинади:

«Қуллуқона дуодан сўнгра шуни маълум қилинадикки, бу банданинг бетоблиги туфайли қувватсизлиги ва овозининг бўғилиб қолиши шу даражага етган эдики, табиблаа ани аниқлашда ва ҳакимлар уни даволашда чорасиз эдилар. «Сафар қилинг, саломат бўласиз» деган сўзларга амал қилиб ҳазрати Имом равзасигача рухсат билан келинди, ҳаёлда остонани ўпиш орзуси зоятда кучли ва кўнглида айрилиқдан саргайган юзимизнинг бўсагангизга суртмоқ муддаоси ниҳоятда зўр эди. Фалончиким, нозик ва гўзал табиати билан Масиҳ каби жон бағишловчи, назми эса равшан ва равонлиги билан Хизр сувининг хусусиятини беради – бу ҳолатдан воқифдир. Ҳукмингизга итоат этган ҳолда қайтдим...

Қуллик дуосидан сўнра шуни арз қиламизким, Ваҳфада зиёрат қилиш муносабати билан билан Имом равзасига келинган эди, давлатингиз дуоси қилингайким, Илдишим келди. Яна бир дуо билан ўзни эслатмоқ кўрилди.

Ҳар қаянга юриш қилсангиз фатҳу зафар ёрингиз бўлсин ва барча офатлар ва балолардан ҳақ таоло посбонингиз омин»².

Тарихчи Муҳаммад Тоҳирнинг ёзишича, Балхда Али(к.в.)га атаб қурилган мақбаранинг бош меъмори машҳур шоир, тарихнавис, мусиқашунос Камолиддин Биноий (1453–1512) бўлган. Муҳаммад Тоҳирнинг эътирофига кўра, Биноийнинг маҳорати билан барпо этилган ушбу мақбара икки аср ўтса ҳам ўз

¹«Равзат ул ансоб» кўлёмаси. – 126 в. Ушбу кўлёмза Марғилон шаҳри, Жўрахон Султонов кўчаси №60 уйда яшовчи 1946 йилда туғилган Қиличхонов Ахрорхон хонадонидан сақланмоқда.

²Алишер Навоий. Муншаот / Изоҳли баён муаллифи, нашрга тайёрловчи: Ю.Турсунов. Т.: Маънавият, 2001. – Б.35, 41.

маҳобатини сира йўқотмаган эди¹. Кейинчалик, ҳазрат Али мозори атрофидаги қишлоқлар, ҳаммом ва бозорлар шу мозорга вақф тариқасида инъом этилган². XIX асрга келиб, қишлоқ катта шаҳар қиёфасини олди ва ҳазрат Али мозорининг шарафига «Мозори Шариф» дея юритила бошланган³. Ўзбек хонлари даврида ҳам бу мозор хонларнинг сеvimли зиёратгоҳларидан бири саналган. Жумладан, Ҳофиз Таниш Бухорий (тахм.1549-1635) «Абдуллонома» асарида Абдуллахон II 1584 йили мазкур мозорни қандай зиёрат қилганлиги батафсил ҳикоя қилинган:

«У яхши оқибатли вилоятларда ётган улуғ машойихлар, кароматли ақобирларнинг пок деб мақталган қабрларига таважжуҳ қилиб, уларнинг муборак, қутли ботинидан файз олиб, мадад сўради. Ул зотларнинг фаришта шаклли арвоҳларини васила қилиб, сўнгра инсонларнинг афзали, улуғ авлиёларнинг пешвоси, валийлик саропардасининг султони, ҳидоят фалакиннинг қуёши, авлиёлар дафтارينинг дебочаси, асфиёлар девонининг бай ул қасидаси, яъни энг гўзали, унинг ҳақида пайгамбар: «Эй Тангри, уни дўст тутган кишини дўст тут, душман тутган кишини душман тут!» деган эди, танзил, яъни Қуръон ояти нақшининг котиби, таъвил, яъни Қуръон ганжининг хазиначиси, ҳамма талаб аҳлининг матлуби, Аллоҳнинг голиб шери, мўминларнинг амири Али ибн Абу Толибнинг, Тангри ул кишидан рози бўлсин, турбатига қараб юришни ният қилди. Ул жанобнинг муқаддас машҳади, покиза марқади атрофига етгач, у жой фалак асарли аскарларга манзил бўлди. Сўнгра ҳоқон ёлвориш пешонасини ва мискинлик жабҳасини ул ҳожатмандлар қибласи, муножотчилар Каъбаси бўлган баланд равза, олий турбатга қўйди. У нур сочар муборак мозор, табаррук манзилнинг барокатидан ўзига мадад топди»⁴.

Мазкур муқаддас жойни зиёрат қилиш Шайбонийлардан кейинги Аштархонийлар (1602-1753) даврида ҳам муҳим аҳамият касб этганлигини кўраимиз. Чунончи, Аштархонийлар сулоласига мансуб хонлар томонидан Балхдаги ҳазрат Али мозорини зиёрат қилиш уларнинг анъанавий одатларидан бири бўлганлиги «Тарихи

¹Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Т.: Фан, 1985. С.18.

²Бартольд В.В. Сочинения II часть 2. М.: Наука, 1964. С. 235.

³Вечеслов М.Г. Археологические памятники в Афганистане // Афганистан. М., 1923. С. 131.

⁴Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. Иккинчи китоб. Т.: Шарқ, 2000. –Б.152.

Муқимхоний» асарида ҳам ўз ифодасини топган¹.

«Тарихи Муқимхоний»да зикр этилишича, Саид Субхонқулихон даврида (1680-1702) Балх шаҳрида қаттиқ zilzila юз бериб, хонақоҳ гумбази қулаганда, хон дарҳол равзани зиёрат қилиб, гумбазни чиройли ва шукуҳли шаклда қайтадан қурдиради. Шунингдек, Аштархонийлар сулоласининг иккинчи подшоҳи Вали Муҳаммадхон ибн Жонихон ҳукмронлиги даврида (1606–1608) муборак равза ва унинг қўшимча биноларини безатиб ҳижрий 1013 (милодий 1604) йили юз жириб (20 гектар) ерда анвойи гуллар билан безатилган 18 чамандан иборат бир чорбоғ бино этиган (ҳозирги Боғиҳузур ва Ҳаждачаман маҳалласи ўрнида). Мирзо Кичик Жузжоний мазкур боғнинг қурилиш йилини ҳижрий 1013 (милодий 1604) ҳамал ҳисоби асосида «жаннати соний» иборасида топган. Бу тарих подшоҳ амри билан Назаргоҳ дарвозасида тош устига ўйиб ёзилган.

Ҳазрат Алининг Мозори Шарифдаги зиёратгоҳи². 2007 йил.

¹Мухаммед Юсуф Мунши. Муқимханская история. Т.: Издательство АН, 1956. С. 226-227.

²Сурат Петр Дрбохлав томонидан суратга олинган.

Hazrat Alining Mozori Sharifdagi ziyoratgohi. 2007 yil.

«Ажойиб-табақот» ва «Баҳрул-асрор»да қайд этилишича, Вали Муҳаммадхон чорбоғнинг шимолий томонида катта бир ҳовуз қаздириб, атрофини чинор дарахtlари билан безатган экан. Кўҳдагонийнинг ёзишича, 1325 йил (милодий 1907 йилгача) ўша чинорлардан тўрттаси ҳовузнинг атрофида мавжуд экан. Шунингдек, Вали Муҳаммадхон Балх шаҳридан «Равзаи шариф»гача борадиган йўлни қайтадан қуриб, кенгайтириб, икки томонига мевали дарахtlар ўтқазиб, Регистон саҳнидаги катта ҳовуз бўйида шафоҳона бино этган экан. Унда ҳозиқ табиблар беморларни даволаш билан машғул бўлганлар¹.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Алининг Мозори шарифдаги қабрини зиёрат қилиш мавзуси ўша даврнинг улуғ шоирлари ижодида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, XIX асрда Хоразмда ижод қилган тарихчи олим ва шоир Комил Хоразмий ғазалларининг бирида ҳам айнан шу мавзу тилга олинади².

2003 йили Бобур номидаги номидаги халқаро илмий экспедициянинг аъзоси сифатида Мозори Шарифга ташриф буюрган ёзувчи Қамчибек Кенжа ўзининг «Буюклар изидан» номли асарида ҳазрат Али зиёратгоҳи тўғрисида қизиқари маълумотлар келтириб, жумладан сафар чоғида Мозори шариф хусусида қуйидагиларни баён этади:

«Афғонистоннинг тўрт йирик шаҳридан бири, мамлакатнинг шимолий қисмида, Балх воҳасида жойлашган Мозори Шариф Балх вилоятининг маъмурий марказидир. Қомусий китоблардаги маълумотларга қараганда, ўрта асрларда Мозори Шариф ўрнида Хайр отлиг кичик қишлоқ бўлган, кейин Хўжа Хайрон деб номланган. Нақл қилинишича, тўртинчи халифа, Муҳаммад пайғамбарнинг суюкли кўёви ҳазрати Али розияллоҳу анҳунинг жасадлари шу ерга дафн этилган. XV асрнинг иккинчи ярмида ўша қабр устига катта мақбара барпо қилинган, шундан кейин шаҳар Мозори Шариф («Муқаддас мозор») деб юритила бошланган ва зиёратгоҳга айланган...

Ҳазрат Али ёдгорлиги – «Равзаи шариф» зиёратида ҳам асосан аёллар кўзга ташланарди. Кейин билсак, бугун мақбарани аёллар зиёрат

¹Абдулҳаким Шаръий Жузжоний... - Б. 71.

²Комил. Девон / Нашрга тайёрловчилар: А.Ҳайитметов, В.Мўминова. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.- Б. 23.

қиладиган кун экан, биз билмасдан кирибмиз...

Ҳазрат Али мақбарасининг безакларига, ёдгорлик ижодкорларига ва бунёдкорларнинг ҳафсаласига, дидига, санъатига гап йўқ, гумбазли шифтлар, равоқлар моҳир чеварлар каштасидай жимжимадор ва силлиқ тўқилган эди»¹.

Тарихий манбаларга кўра, бундан кўп йиллар муқаддам ҳар йили уч марта «Равзаи шариф» атрофида байрам бўлиб, яқин ва узоқ шаҳарлар, қишлоқ ва яйловлардан минглаб зиёратчилар тўпланиб, маросим ўтказишар ва назру ниёзлар тақдим этишар эканлар. Кейинроқ ҳар йили Наврўз кунидан бошлаб ўттиз-қирқ кунга қадар қизил гул майлиси, яъни байрами бўлиб ўтадиган бўлди. Четдан ва ўлканинг турли вилояту шаҳарларидан «жанда кўтариш», яъни анъанага биноан безатилган узун ёғоч учига ўрнатилган қубба ва туғни баланд кўтариш маросимида иштирок этиш мақсадида неча ҳафталар олдин ўн минглаб зиёратчилар тўпланарди. Бундан бир неча йил муқаддам тинчлик шароитида бир-икки кунгача катта йўллар зиёратчилар билан банд бўлади².

Байрам бир ойдан кўпроқ давом этиб, анъанага кўра, «жанда туширилиш» маросими билан тугайди.

Маълумотларга кўра, Мозори шарифдан ташқари Афғонистон диёрида ҳазрат Али (к.в.) номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Қобул, Сарипул, Жузжон вилоятларида ҳам мавжуддир³. Шундай экан, ҳозирга қадар ҳазрат Али(к.в.) номи билан боғлиқ рамзий қадамжойлар қайси юртларда мавжуд эканлиги масаласи ўз ечимини топган эмас.

Ҳазрат Алининг қачонлардир Ўрта Осиёга келганлиги ҳақида ҳеч қандай ишончли тарихий маълумотлар йўқ, аксинча, тарихий маълумотларга қараганда, араблар томонидан бу ҳудудларнинг забт этилиши ва хусусан маҳаллий аҳолининг исломлаштирилиши Али ибн Абу Толиб ҳалокатидан кейин анча йиллар ўтгач, содир бўлган. Шунга қарамай, Ўрта Осиёнинг исталган ҳудудида Алининг «қадамжой»ларини кўрсатадилар ва «Ҳазрати Али» билан боғлиқ бўлган бирон афсонани айтиб берадилар. Бу афсоналарда у ҳақиқат ва адолат учун жасорат кўрсатган паҳлавон, шоҳи мардон (эркаклар

¹Қамчибек Кенжа. Буюклар изидан. Т.: Шарқ, 2006.- Б. 30-32.

²Абдулҳаким Шаръий Жузжоний... – Б.72.

³Тригорьев С.Е. Святые реликвии ислама и Афганистан. Хирка пророка Мухаммада по материалам афганских исторических источников // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007. С. 256.

пири) сифатида тасвирланади¹.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, халқ орасида ҳазрат Али(к.в.) билан боғлиқ комил инсон сифатидаги қарашлар асрлар давомида кишилар онгида шаклланиб келган. Унинг жасурлиги одамларнинг таҳсинига лойиқ бўлса, саховатпеша, жавонмардлик фазилатлари барчани ҳайратда қолдирган. Айниқса, ислом дини йўлида ғазот учун олиб борган жанглари ҳазрат Али(к.в.) шахсининг янада улуғланиб келишига олиб келган. Шу сабабдан кишилар теварак атрофдаги ғайри оддий нарсаларни, ўтмишда юз берган урушларни ҳазрат Алининг иштирокисиз тасаввур қила олмаганлар. Масалан, кекса тут дарахтининг эгри ҳолда ўсишини Ҳазрат Али дам ола туриб унга суянганлиги учун ёки тошлардаги излар унинг қиличчини ўрни деб қараш оддий ҳолга айланган².

Ҳар бир қадимги шаҳар ёки тепаликнинг ғайриоддий кўриниши кишилар тасавурида ҳазрат Али билан боғлиқдек қаралган³. Шу ўринда биз мисол тариқасида академик Т. Н. Қори-Ниёзийнинг (1897-1957) ўтган асрнинг 20-йилларига доир Шоҳимардон қишлоғидаги (Фарғона вилояти) ҳазрат Али зиёратгоҳи билан боғлиқ хотираларини баъзи бир қисқартиришлар билан келтирмоқчимиз:

«Кунларнинг бир кун дам олиш мақсадида велосипед билан Фарғонанинг энг чиройли ерларидан бири бўлган Шоҳимардонга борган эдим. Бу ер шаҳардан 52 километр жанубда, Олай тизма тоғларининг шимолий ён бағридаги Оқсув дарёси водийсида, денгиз сатҳидан 1550 метр баландлик жойлашган бўлиб, ўзининг гўзал манзараси ва оромбахш курорт жой бўлиши билан азалдан машҳурдир...

Мен Шоҳимардонга борганда баҳор пайти эди. Бу ер, одатда, ёзда гавжум, бўлади. Шунинг учун саёҳатчилар ҳали кам эди. Бир оз дам олгандан кейин, чойхонада ўтирганларга мурожаат қилиб, тоққа чиқадиган йўлни сўраган эдим, улардан бири жавоб ўрнига:

– Бу ерга биринчи марта келганга ўхшайсиз, - деди.

– Тўғри айтасиз, биринчи келишим,- дедим.

¹Снесарев Г. Ҳазрат Али (эътиқод, ибодат ва афсоналар) // Атеистик суҳбатлар. Т.: Ўзбекистон, 1990. – Б. 146.

²Снесарев Г. П. Хорезмские легенды... – Б.66.

³Мандельштам А. М, Розенфельд А. З. Кала-Имлок и Калаи-Джамахур в Каратегине и связанные с ними легенды // Памяти Михаила Степановича Андреева. Труды, т. СХХ. С., 1960. С. 97.

– Ундай бўлса, мен сизни бир айлантириб келай, –деб то мен унга жавоб бергунча, бир киши ўрnidан туриб, менга қараб кела бошлади.

Кишининг қўлида тасбеҳ, бошида салла, устида малла тўн, оёғида кавуш маҳси, ўзи эса ўрта бўйли, паҳмоқ соқол, 50 ёшларда эди...

– Жуда яхши! – дедим.

– Қани юринг, – деди ҳалига киши менга қараб, – ана у тўғрингиздаги тоғнинг устида мазор бор.

– Мулла ака, сиз ўзингиз нима иш қиласиз? – деб сўрадим юриб туриб.

– Мен бу ерда шайхларнинг хизматларини қиламан, тоат-ибодат қиламан, – деди...

Бу ерларни қадамжой дейдилар, деб яна сўз бошлади ҳалиги мулла, – Муҳаммад алайҳиссаломнинг Фотима деган қизларининг шавҳарлари ҳазрати Алининг муборак қадамлари теккан жойлар!

– Ҳазрат Али бу ерга нима учун келган эканлар?

– Албатта Олло таолонинг иродаси билан, унинг иродасиз дунёда ҳеч нарса бўлмайди!

– Ҳазрат Алининг бу ерда бўлганлигини кўрсатадиган бирон бир аломат борми?

– Албатта бор, ҳоҳласангиз ман уни кўрсатаман сизга.

– Мен сиздан уни кўрсатишингизни илтимос қилардим.

– Ҳўп бўлади!

Кўп фурсат ўтмай, зина билан юқорига чиқиб кетдик. Ниҳоят зинанинг сўнги босқичи қолганда:

– Мана, ана шу мазор бўлади, – деди мулла.

Бу ердан атрофга қараганда чиройли манзара очилар, катта чинор ва қайрагочлар соясида узун ва кенг айвон, хонақо ва мақбара бўлиб, айвонда шайхлар ўтиришган эди.

– Олдин шайхларни зиёрат қилиб, назр-ниёзингизни бериб келайлик, сўнгра мен сизга яна бошқа жойларни кўрсатаман, – деди мулла...

Ниҳоят, бу ердан тоғ устидаги йўл билан жўнаб кетдик. Анча юргандан кейин, мулла тўхтаб:

– Мана қаранг, – деди қўли билан тоғдаги дарани кўрсатиб, – ҳазрати Алининг бу ерда бўлганлигига далолат!

– Дарани айтяпсизми?

– Ҳа, дарани!

– Афв этасиз, тушунмадим!

– Ҳазрати Али Дулдуллариға миниб келиб зулфиқорлари билан тоғни бир урганларида ана шу дара ҳосил бўлган!

Қаршимизда кўриниб турган даранинг баландлиги бир неча юз метр келарди...

– Мўъжиза! – дедим... Сўнгра бир оз сукунатдан кейин,- бу тоғнинг баландлиги қанча экан? – деб сўраган эдим, бунга:

– Худо билади! – деди.

– Ҳар ҳолда бир неча юз метр бўлса керак?

– Албатта, агар кўп бўлмаса!

– Ундай бўлса, тоғни кесган зулфиқорнинг узунлиги ҳам бир неча юз метр бўлса керак?

– Бўлмасам-чи!

– Ундай бўлса тоғни кесган бундай қиличнинг оғирлиги ҳам бир неча юз пуд бўлса керак, шундай эмасми?

– Шундай бўлса керак!

– Бундай қилични идора қилиш учун ҳазрати Алининг бўйи ҳам бир неча юз метр бўлса керак?

– Албатта, ҳазрати Али бўлгандан кейин, бўлади-да!

– Ҳақиқатда ҳам ана қадду қомату фавқулодда куч!..

– Иродаи ҳақ шундай бўлгандан кейин, - деди мулла, – ҳеч гап эмас, – нимаки бу дунёи фонида бўлса, билингики у аршда ёзилган бўлади!»¹.

Уларнинг ўзаро суҳбатидаги «Албатта, ҳазрати Али бўлгандан кейин, бўлади-да», деган жумлага эътибор беринг. Аждодларимизнинг Али(к.в.) тўғрисидаги тасаввурлари меҳр ва ишонч билан йўғрилганлиги боис улар учун инсон боласи қодир бўлмаган барча улкан ишларнинг ижросини фақатгина ҳазрат Алини удалай олишига шубҳа қилмаганлар. Шу билан бирга кўҳна шаҳарлар номини ҳам ҳазрат Али билан боғлаб келганлар. Жумладан, Туркманистоннинг собиқ Совет ҳокимияти даврида Красноводск деб юритилган шаҳрининг илгариги Шоҳқадам номига эътибор берайлик. Шоҳқадам дейилишига сабаб шуки, шу ердаги қояда Шоҳнинг (Алининг) излари бор эмиш². Аслида бу излар геологик йўллар билан вужудга келган бўла-да, бироқ аҳоли тасавбурида у ҳазрат Алидан қолган. Н. Г. Маллицкийнинг (1873-1947) келтирган маълумотларига кўра, Марғилон номини келиб

¹Қори-Ниёзий. Т. Н. Ҳаёт мактаби. Т.: Фан, 1970. – Б.163-165.

²Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? .. –Б.138.

чиқишини ҳам маҳаллий аҳоли ҳазрат Али номи билан боғлаганлар¹.

1893 йили Ўратепанинг Шаҳристон қишлоғидаги қадимги ёдгорликларини тадқиқ этган академик В. В. Бартольд (1869-1930) Чилхужра деб аталувчи бинони маҳаллий аҳоли томонидан ҳазрат Али билан боғлашлари тўғрисида маълумотларни келтирган². Маҳаллий халқ орасида Чилхужрада ҳазрат Али яшаганлиги тўғрисида ривоятлар ҳозирга қадар сақланиб қолган³.

Тошкент вилоятининг Ўрта Чирчиқ туманидаги Тўйтепа археологик ёдгорлигини Ҳ. Ҳасанов «Қалъа, Қўрғонтепа, лашкартепа» деган маъно билан боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтган⁴. Бироқ, маҳаллий аҳоли мазкур тепаликни ҳазрат Али билан боғлиқ деб қараб келган. Академик М. Е. Массон(1897-1986) 1928 йили бу ерда бўлган чоғи ҳазрат Али билан боғлиқ ривоятни мавжудлигини айтиб, бу ҳақда қуйидагиларни келтирган эди:

«Ривоятда айтилишича, қадим замонларда Қашқар, Туркистон, Афғонистон, Кавказнинг ҳукмдори Заркўл исмли подшоҳ бўлган. У халифа Алининг исломни ёйишида мўъжизавий қиличи Зулфиқор ва машҳур Дулдул оти билан қўлга киритган ютуқларидан қаттиқ ташвишланиб, Алини ўлдирган паҳлавонга қизи Ҳумоюнрўйни турмушга беришга ваъда берибди. Паҳлавон Қобил бошқа одамни ўлдириб, калласини олиб келиб, маликага уйланибди. Тўй учун уюлган тепаликда бир неча кун тўй бўлибди(шундан бу тепалик Тўйтепа номини олган экан). Бироқ, кутилмаганда Али пайдо бўлиб, Қобил ва унинг қўшини устидан галаб қозонибди»⁵.

Муҳаммад Солиҳхўжа Тошкандийнинг (тахм.1830-1890 дан кейин) «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида ҳам ушбу ёдгорликнинг пайдо бўлиши тўғрисида маълумотлар келтирилган. Унга кўра, Қурама яқинидаги Жанодил шаҳар харобаси бўлиб, ривоятга кўра унинг ҳукмдори Жанодил Ҳазрат Али томонидан Аҳтам саҳоба ортидан бу юртларга юборилган. Араблар бу ерларга

¹Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству Таджикского народа. С., 1956. С.146.

²Бартольд В. В. Сочинения. Том IV. М.: Наука, 1966. С.90.

³Пулатов У. П. Чильхуджра. Д.: Дониш, 1975. С. 7.

⁴Ҳасанов.Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан.Т.: Фан, 1965. –Б.53.

⁵Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафур Гуляма, 1976. С. 35.

келганда маҳаллий аҳолида тўй мавсуми бўлиб, тўй томошагоҳи Муҳаммад Солиххўжа даврига келиб Тўйтепа деб аталган экан¹.

Тошкент вилоятидаги ҳазрат Али номи билан боғлиқ яна бошқа зиёратгоҳлар Чирчиқ дарёсини бўйидаги Хўжакент қишлоғида ҳам мавжуд бўлган. Бу ҳақдаги маҳаллий ривоятларни рус тадқиқоқчиси С. Лидский «Туркестанские ведомости» тўпламида чоп этилган «Тошкентнинг тоғлиқ ҳудудлари» номли мақоласида ҳавола этади:

«Хўжакент маҳаллий аҳолининг ривоятларига кўра, Муҳаммад пайгамбарнинг амакиваччаси ҳазрат Али номи билан боғлиқдир... 3-4 йил муқаддам Хўжакентнинг бообрўли қарияларидан биридан қуйидагиларни эшитган эдим...

Қачонки, ҳазрат Али пайгамбар динини ёйиш учун бу ерларга Арабистон диёридан келган вақти, юришларнинг бирида Хўжакентга ҳам етиб борган экан. Ҳазрат Али эҳтиёж шарт Чирчиқ дарёсини сувини бошқа томонга буриш учун зулфиқори билан тоғдаги улкан харсангларни кесиб олиб дарёга ташлай бошлабди. Бироқ, ҳарчанд уринмасин қайсар дарё Алига итоат қилмай тўғонни бузиб кетаверибди. Ҳазрат Алининг газаби келганми ёки асов дарёнинг бебошлигига тан берганми, буниси номаълум. Аммо ўшандан буён фақатгина Чирчиқ дарёсигина ўзининг ирмоғи бўйлаб оқар экан...

Шундан кейин Хўжакентдан икки чақирим Чимён томонда яшил майсазорнинг ўртасида баландлиги 20 фут, узунлиги 20 футдан иборат тўртбурчак харсанг тош ётган бўлиб уни ҳам Ҳазрат Али билан боғлайдилар. Нақл қилишларича, Али ушбу тошни Чирчиқни бойлаш учун олиб кетаётса, Хўжакентдан келаётган халқ ичида ахлоқсизлиги билан танилган нопок аёлга дуч келибди. Ҳазрат Алининг бундай ифлос

¹ Аҳтам саҳоба ва Жанодил воқеаси «Аҳтам саҳоба» қиссасида ҳам ёритилган. Муаллифи Собир Сайқалий Ҳисорий (1730-1798) деб кўрсатилган бу қисса «Аҳтам саҳоба қиссаси», «Қиссаи Шоҳ Аҳтам», «Аҳтамнома» каби турли номлар билан аталади. Форс ва ўзбек тилидаги қўлёзма, тошбосма нусхалардаги матни бир биридан анча фарқ қилади. Уларнинг бирида Аҳтам саҳоба аёл киши бўлганлиги, иккинчисида Аҳтам Ҳазрат Али амакисининг ўғли бўлганлиги тилга олинади. Жанодил эса шаҳар ва унинг ҳукмдори исми сифатида тилган олинган. Аҳтам жанодилликлар томонидан ўлдирилгач, Ҳазрат Али бошлиқ мусулмонлар Аҳтам учун қасос олиб Жанодил подшосини ўлдириб аҳолисини исломга киргизади. Ушбу маълумотлар Ў. А. Султоновнинг «Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари» номли китобидан олинди.

аёлга дуч келганидан қаҳри келиб, тошни шу ерга ташлабди-да, тоғ томонга кетганича, Хўжакентга қайтиб келмабди»¹.

1954-1955 йилларда Тожикистоннинг Қоратегин воҳасида археологик тадқиқотларини олиб борган археолог олимлар Қалаи Имлок, Қалаи Жамахур, Қалаи Деви сафид сингари археологик ёдгорликларни маҳаллий аҳоли ҳазрат Али билан боғлашлари тўғрисида ривоятлар мавжудлигини таъкидлаб ўтган эдилар². Шунингдек, шарқшунос А. В. Станишевский ҳам ўзининг Тожикистонга қилган сафарлари ҳақидаги асарларидан бирида Помирдаги «Шаҳри Барбар» қалъаси ҳам ҳазрат Али билан боғлиқлиги ҳақида маълумотлар келтириб ўтган эди³.

1959-1960 йилларда Сурхондарё вилояти Денов туманидаги Далварзинтепа археологик ёдгорлигида тадқиқот ишларини олиб борган Г.А. Пугаченкова (1915-2007) ҳам маҳаллий халқ орасида Далварзинтепа ҳақидаги ҳазрат Али билан боғлиқ ривоятлар мавжудлигини таъкидлаб, бу тўғрисида Дол Зол ривоятини келтиради. Унга кўра, қадимги Далварзин шаҳрини олиш учун Али Дол Зол исмли мажусийлар подшоҳига қарши уч ой жанг қилган экан⁴. Айтиб ўтиш керакки, Сурхондарё вилоятида яна бир жой номи ҳазрат Али билан боғлиқ эканлиги хусусида ривоятлар мавжуд.

Ривоятларга кўра, Шеробод жуда қадимий шаҳар бўлиб Искандар Зулқарнайн замонидан бошлаб уни Шаҳри Хайбар деб атаган эканлар. Араблар шаҳарни эгалашгач, уни батамом бузиб ташлаб, унинг ўрнида янги шаҳар барпо этганлар ва уни ҳазрат Али шарафига Шеробод деб ном берган эканлар⁵. Аҳоли орасида ҳазрат Алининг Шерободга келиши билан боғлиқ ривоят ҳам мавжуд:

«Ривоят қилишларича, ҳазрат Алининг яқин қариндоши бўлган Аҳтам саҳоба бир кун икки овга чиқиб, Муҳаммад пайгамбарга кийик отиб

¹Лидский С. Горные окрестности Ташкента // Туркестанские ведомость. №48. Т., 886. С. 184. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг қўлёзма ва хужжатлари фонди. КП №5858.

²Мандельштам А. М, Розенфельд А. З. Кала-Имлок и Калаи-Джамахур в Каратегине и связанные с ними легенды. .. – Б. 98.

³Абаева Т. Г. Исследования А. В. Станишевского (Азиза Ниалло) о Памире // Страны и народы Востока. Вып. XVI. Памир. М.: Наука, 1975. С. 279.

⁴Пугаченкова Г. А. К исторической топографии Чаганиана // Научные труды. Выпуск 200. Археология Средней Азии VI. Т., 1963. С. 55.

⁵Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. Т.: Ўзбекистон, 1996. С. 126.

келиш учун отланади. Пайгамбар унга оқ фотиҳа берар экан, ов қилаётиб, ҳар қандай вазиятда ҳам шарққа қараб юрмаслигини тайинлайди. Лекин, Аҳтамнинг чаққонлиги ва абжирлигига қарамай овда омади келмаган. Қуруқ қайтишни ор деб билган Аҳтам ўз йигитлари билан шарққа қараб юришга мажбур бўлади.

Улар узоқ юришиб, Балх яқинига келиб қолишади. Шаҳар майдонига етиб боришганида, рўпараларидан, тахминан минг кишидан иборат қуроолланган кўпгина одамлар келаётганлигини кўришади. Аҳтамнинг «Бу қанақа қўшин?» деб берган саволига қўшиннинг саркардаси Майкат ҳазрат Али билан куч синашга кетаётганлигини, уни ҳеч қачон кўрмаган бўлса ҳам, ақлли, жасур, мард деб эшитганлигини ва шунинг учун ҳазрат Алини ўзига мос рақиб деб билишини айтади. Саҳоба Аҳтам ўзини Али деб таништиради. Бунини эшитган Майкат унга ташланади. Икки ўртада муҳораба бошланади. Аҳтам ва унинг йигитлари шердек олишсалар-да, душман сон жиҳатдан кўп бўлганлиги учун мажусийлар қўли баланд келади. Оз қолган Аҳтам қўшини қуршаб олиниб, қириб ташланади. Аҳтамнинг эса бошини танасидан жудо қилишади.

Жангда галаба қозонган мажусийлар Шаҳризол (Шеробод)га келишиб ўз галабаларини тантана қилишга киришадилар. Бу вақтда Маккадаги юрган ҳазрат Али жияни Аҳтамнинг ҳаяллаб қолганидан ҳавотирга тушиб қўшин билан Балх томонга юриш бошлайди. Балх йўлига чиқишгач Аҳтамнинг қонига бўялган отини учратган ҳазрат Али нима гап бўлганини тушунади. Шаҳар майдонига кириб борган ҳазрат Али жасадлар орасидан Аҳтамнинг бошсиз жасадини топади ва унинг олдида тиз чўкади. Шунда Аҳтамнинг бошсиз жасадидан овоз келади: «Қондошлик шуми? Шунчалик кеч келдинки, хатто бошимни кесиб улгуришди». Ҳазрат Али бу сўзлардан фарёд чекиб: «Қондошлик шуми? Бошингни узишмасдан олдин нега хабар бермадинг?» деб Аҳтамнинг бошсиз танасини қўшин билан бирга Балхда қолдириб, Шаҳризолга қараб йўл олади. Қотил Майкат қозонилган галабаси шарафига базми жамиид қилиб ўтирган пайтда ҳазрат Али шаҳар дарвозасидаги соқчига ўзини мажусий шоҳнинг ўғли деб таништириб, Майкатни зафари билан қутлагани келганини айтгач, соқчи уни Майкат олдига олиб боради. Шунда ҳазрат Али отасининг буйруғи билан келганини, хавфли душмани Алининг ўлганига тўла ишонч ҳосил қилиш учун унинг калласини олиб келиш учун юборганлигини айтади. Ўз галабасидан гурурланган Майкат хуржундан Аҳтамнинг бошини олиб Алининг

қўлига беради. Ҳазрат Али Аҳтамнинг бошини қўлига олгач, ташқарига олиб чиқади ва бир тепаликка вақтинчалик кўмиб қўяди (кейинчалик бу ерга мазор қурдиради). У Аҳтамнинг бошини кўмиб келгач, яна Майкатнинг олдига қайтиб киради. Ҳазрат Али Майкат билан маишат қилмоқчи эканлигини билдириб, «Кел бир куч синашамиз» – дейди. Ўзининг Алини енгган киши деб билиб, анча талтайиб кетган Майкат бунга рози бўлади. Шунда Ҳазрат Али:

– Қайси қўлинг билан Алини ўлдирдинг? – деб сўрайди.

– Ўнг қўлим билан! – деб Майкат Ҳазрат Алига ўнг қўлини узатади.

Буни кутиб турган Ҳазрат Али унинг ўнг қўлидан ушлаб, даст кўтариб, боши узра айлантириб ерга уради. Майкат тил тортмай ўлади. Шундан сўнг Ҳазрат Али Аҳтамнинг боши билан жасадини олиб, Маккага қайтади»¹.

Қашқардарё вилоятида ҳам Ҳазрат Али номи билан бир неча муқаддас қадамжолар мавжуд. Булардан бири Яккабоғ тумани Тошқўрғон қишлоғи яқинида жойлашган. Мазкур қадамжо тўғрисида Владимир Соснин ва Муҳаммад Очилларнинг «Амир Темури ғори ажойиботлари» рисоласида маълумотлар қайд этилган: «Шу ўринда маҳаллиқ халқ томонидан, неча йиллардан буён оғиздан-оғизга кўчиб келаётган Қалъа Шерондаги «излар»га даҳлдор яна бир машҳур ривоятни ҳам ёддан чиқармаслигимиз зарур. Тошқўрғонликларнинг тўлқинланиб ҳикоят қилишларича бу заминга, ана шу тоғу тошларга пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Ҳазратларнинг кўевлари бўлмиш Ҳазрат Алининг муборак пой қадамлари етган эканлар. Қоя бағридаги «излар» эса ҲазратАлининг севикли аргумоғи Дулдулнинг сеҳрли туёқларидан авлодларга қолдирилган ёдгорлик саналаркан. Ул зот Дулдули билан душманларини кунпаякун қилган эканлар. Бу ривоят илмий фаразни заррача бўлса-да, йўққа чиқармайди. Аксинча, маънавий ички дунёмизга янада жозиба бахш этади. Афсоналар ва ривоятлар силсиласидан туриб узоқ мозийга боқар эканмиз, бу манзилга 630 йил олдин ташириф буюрган буюк бобомиз Амир Темур ўз ҳаётининг суронли ва шиддатли онларида Ҳазрат Алининг мардлигидан руҳланмаган, ундан маънавий қудрат олмаган, дея ким айта олади»².

¹Аршавская З.А. Легенды и памятники // Вехи Времени. Т., 1989. С.98.

²Соснин В., Очил М. Амир Темур ғори ажойиботлари. Т.: Чўлпон, 1993. – Б.24-

Шунингдек Қарши шаҳридаги Ерқўрғон ёдгорлиги ҳақида ҳам ҳазрат Али номи билан боғлиқ афсона ва ривоятлар сақланиб қолган. Афсона талқинларидан бирида айтилишича, ҳазрати Али мамлакатни исломга киритиш учун узоқ уринса-да, мустаҳкам деворлар билан ўралган ушбу шаҳарни забт эта олмайди. Ҳазрат Алини шаҳар деворидан кўриб, уни севиб қолган Ерқўрғон ҳукмдорининг қизи унга яширинча хабар юбориб, шаҳарни сувсиз қолдириш керак, бунинг учун шаҳар ёнидан оқиб ўтадиган анҳорга сомон ташлаш керак, қаерда сомон гирдобга дуч келса, шу жойдан шаҳарга сув кираётган бўлади, ана шу яширин қувурни беркитибгина шаҳарни сувсиз қолдириш мумкин, дейди. Ҳазрат Али худди шундай қилади. У шаҳарга оқиб кирадиган сув йўлини беркитиб, чанқоқликдан қаттиқ азоб чекаётган шаҳар ҳимоячиларини таслим бўлишга мажбур этади¹.

Бухоронинг қадимги Пайканд шаҳри тўғрисида ҳам ҳазрат Али билан боғлиқ афсона мавжуд: *«Ҳазрат Али Пайкандни қамал қилиб ололмабди. Кейин у дор қуриб, дор ўйини кўрсатибди. Умрида дорни кўрмаган пайкандликлар эшикларини очиб чиқиб кела бошлабдилар. Ҳазрат Али одамлар қаерга кириб кетишганини кўрибди ва ҳаммасини қириб ташлабди. Қалъанинг дарвозасини қўпориб отган этган, ҳозир ҳам унинг бориб тушган жойи баланд тепалик бўлиб турган эмиш. Отини ўтлагани қўйвориб, қачон чақирса келар экан. Бу сафар ҳар қанча чақирмасин, келмабди. Қирнинг ўти шунақа кўп эканки, от ўтлашга берилиб кетиб, эгаси чақирганида келмабди. Шунда ҳазрати Али қаргаган эмиш ва қирнинг устидаги ҳамма нарса тошга айланиб, ўт битмайдиган бўлиб қолган эмиш»².*

Чоржўй (Туркманистон) ва Помирнинг Гунта дарёси бўйида Алининг қадамжойлари бўлиб, аҳоли томонидан зиёрат қилинади. Бағсан дарёсининг бўйидаги «Авлиётош»га қозоқлар Алининг қадамжойи сифатида қурбонликлар келтирганлар. Бокуга яқин Каспий денгизининг айни қирғоғида «Алини оёғи» деб аталувчи тошга ҳам худди шундай муносабатда бўлганлар³. Яқин-яқингача ҳам Кофиристон деб юритиб келинган Ҳиндикуш тоғлари бағридаги Наматгул деб аталувчи қишлоқда ҳам ҳазрат Али номи

¹Сулаймонов Р. Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари.Т.: Маънавият, 2004. – Б. 37.

²Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002. –Б. 73.

³Климович Л.И... 272.

билан мазор мавжуд бўлган. Мазор ичидаги супада бир неча шамчироқлар ва 2 та шарсимон қора тош бўлиб, ҳар бирининг оғирлиги 1,5 пуддан келади. Афсоналарга қараганда, ҳазрат Али Панж дарёси водийсини бўйсундиришга келганда, шу тошларни ўйнаб машқ қилган эмиш¹.

1939 йили Катта Фарғона каналининг қазилиши муносабати билан қадимшунос олимлар каналга ўтган ҳудудлардаги кўплаб тарихий ёдгорликларни тадқиқ этишга муяссар бўлган эдилар. Жумладан, меъмор А. Зайнутдинов ўз кундаликларида Ашт туманидаги катталиги 2x2,5 x 2 м «Санги Алий» деб аталувчи тош ва у билан боғлиқ ривоят ҳақида ҳам маълумот келтириб ўтади. Ривоятга кўра, ушбу тош ҳазрат Алига таалуқли бўлган. Шу сабабдан маҳаллий аҳоли томонидан «Санги Алий», яъни Алининг тоши деб ном олган экан².

Хива шаҳрининг Ичан қалъа ташқарисида ҳам Шоҳимардон мозори бўлиб, бу ерга ривоятларга кўра, ҳазрат Али дафн этилган эмиш³. Бу мазор Турон заминидаги ҳазрати Алининг етти қабридан бири сифатида эътироф этилади⁴. Мазкур зиёратгоҳ тўғрисида А.Раҳмонов ҳамда С.Юсуповлар қуйидаги маълумотларни келтирадилар: *«Шоҳимардон бобо. Хева шаҳри ташқи қалъасининг «Шоҳимардон» дарвозасидан чиққач, бир километр нарида жойлашган «Бадирхон» қишлоғидаги катта қабристон ўртасида, руҳонийлар томонидан «авлиё» қилиб кўтарилган бир мазор бор...*

Хевадаги «Шоҳимардон бобо» мозори Хоразм музейидаги тарихий материалларда 1841 йилда Хева хони Оллоқули (1825-1842) хон томонидан Хеванинг ташқари қалъасини солдириш ва унинг 9-дарвозасига «Шоҳимардон» дарвозаси номини бериш пайтида катта гумбаз ва бир неча қорихоналар бино қилдирилганлиги ҳақида маълумот бор»⁵.

¹Шералиев М. Шоҳимардон ҳақида ўйлар. Ф.: Фарғона 1993.- Б. 8.

²Зайнутдинов А. Дневники БФК. 1939. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармаси архиви. Ф 1487/0 -21.

³Абдурасулов А. Хива.Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 48.

⁴Маньковская Л, Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1978. С. 177.

⁵Раҳмонов А, Юсупов С. Хоразмда «муқаддас» жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари. Т.,1963. №51.- Б. 8-9.

Хоразм худудида ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни пайдо бўлиш масаласи элшунос олим Г.П.Снесарев томонидан атрофлича тадқиқ этилганлиги унинг «Ҳазрат Али» мақоласида ўз ифодасини топган¹. Хусусан у Шоҳимардон мозори ҳақида қуйидагиларни келтиради:

«Хоразмда «Дулдул сакраган жой»га қараганда, тўртинчи халифа номи билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳ камроқ маълум. Бу Хива атрофида жойлашган, Шоҳимардон деб аталадиган мақбаранинг ўзидир. Ҳозирда бу мақбара ташландиқ ҳолда. Илгари эса анчагина нуфузга эга эди. Бу ҳақда масжид, хонақоҳ, қоринхона харобалари далолат бериб турибди: булар Хива зодагонлари намояндаларининг назр-ниёзлари билан қурилган эди. Албатта, буларнинг ҳаммаси шошилинич қурилган эди, акс ҳолда бу даражадаги харобазорга айланмаган бўларди: бир ерда пештоқнинг бир чеккаси осилиб қолган, яна бир ерда кошин билан безатилган девор лиқиллаб турибди, бир пайтлар қорилар яшаган ҳужраларнинг харобаларидан ҳовли саҳнининг режасини аниқлаш қийин.

Хива шаҳридаги Шоҳимардон мозори. 2007 йил.
Xiva shahridagi Shohimardon mozori. 2007 yil.

Али мақбарасининг ўз эса бу ерга хос анъанавий гумбазли иншоотлар сифатида покиза кўринади. Мақбара сағанаси бу ердаги оддий

¹Снесараев Г. П. Хорезмские легенды... 1983.

қабрлар сағаналаридан мутлақо фарқ қилмайди. Аммо деворларнинг янғитдан оқланганлиги, мақбара биносининг озодалиги, кираверишда ажиб манзара ҳосил қилган оппоқ тугларнинг ҳилпираб туриши – буларнинг ҳаммаси Хоразмда авлодлар хаёлоти билан ҳоқиқат дафн этилган имом Алини бу ерда ҳамон эсдан чиқармаганликларидан далолат беради. Тўғри, бу қабристонда бир неча марта бўлдим, бироқ бирон марта ҳам бир мўйсафиддан бошқа мақбарани зиёрат қилувчиларни учратмадим.

Бу мақбарани қўриқлагувчи ягона шайх менга Али мақбарасига баъзан бола кўрмаган ёки бемор аёлларнинг келиб туришини, назр-ниёз атаб, туглар илиб кетишини айтиб берди; унинг айтишича, аёллар мақбара ёнидаги қудуққа келиб ичига тикилишар, агар юлдуз кўрсалар – қиз, ой кўрсалар – ўғил бўлишини фол очар эканлар. Қачонлардир бу мақбара яқинида сайл ҳам ўтказилиб, унга катта издиҳом йиғилар экан. Эндиликда булар мутлақо унутилган.

Хоразмда Алининг қадамжойлари ҳисобланувчи бошқа жойлар ҳам бор. Исмамут ора мазори яқинида, истироҳат жой билан саҳрога туташ бир жойда дарахт тиккайган, ўша дарахтга Али ўзининг Дулдул отини бойлаган эмиш»¹

Хива шаҳридаги Шоҳимардон мазори. 2007 йил.

Xiva shahridagi Shohimardon mozori. 2007 yil.

¹Снесарев Г. Ҳазрат Али... –Б. 148..

Навоий вилояти Нурота туманининг Ғозгон қишлоғидаги Ҳазрат Али номи билан боғлиқ мазори ҳам юртимизнинг машҳур зиёратгоҳларидан биридир. Ушбу зиёратгоҳ хусусида турли афсоналар мавжуд. Бу ҳақда халқ бахшиси Раҳматулла Юсуф ўғли қуйидаги маълумотни келтиради: *«Ғозгон мармар кони яқинида Шоҳимардон зиёратгоҳи бор. Айтишларига қараганда, шу ерда бир томнинг ичига оқ мармардан ясалган чўкиб турган туянинг ҳайкали қилинган. Туянинг боши кесилган. Кесилган боши булоқ бошида ётган эмиш. Баъзилар бу ҳайкал Алининг жасади ортилган туя бўлиб, шу ерга келиб тошга айланиб қолган, деб ишониб сизинишар экан»¹.*

Тадқиқотларимиз давомида Ғозгон қишлоғидаги Туя бобо, Бобо Қамбар, Шоали бобо, Умар ато, Ғойиб ато зиёратгоҳлари Ҳазрат Али билан боғлиқ эканлиги маълум бўлди. Ушбу зиёратгоҳларни ҳар бирида турли ривоятлар мавжуд бўлиб, ғозгонлик адабиёт ўқитувчиси Раҳмон Асатов ўзининг «Ғозгоннома» рисоласида шундай ёзади:

«Айтишларига қараганда, ҳазрати Алининг зиёратгоҳлари Осиёнинг етти жойида Куфада, Нажафда, Мазори Шариф (Афғонистон), Шоҳимардон (Фаргона), Ғозгонда, Догистонда, Мадинададир.

Ғозгон усталари эса ўзлари ясаган мармар товоқларига Алининг қабрлари Ғозгонда деб ёзадилар.

Олимон нақл мекунад ҳафт жо қадамгоҳи Алист,
Марҳадаш байни ду кў наздики шаҳри Нурато.

Айтишларича, ҳазрати Алининг вафоти ўзларига маълум бўлган экан. Шу сабабали ўғиллари Имом Ҳасан ва имом Ҳусайнга, Муҳаммад Ҳанифага шундай васият қилиб, қолдирган эканлар. «Мен дунёдан ўтгач, майитимни ювиб, кафанлаб қўйинглар, уй олдига менинг севган оқ туям келиб чўкади, ана шу туяга майитимни боглаб қўйиб юборинглар, асло ортимдан борманглар, туя қаерга чўкса, у жой менга абадий макон бўлади», деган эканлар.

Ҳақиқатдан Али вафот этгач, оқ туя келиб уй олдида чўкади. Ўғиллар чуқур қайгу остида майитини туяга боглаб, қўйиб юборадилар. Туя лўкиллаб йўлга тушади. Бундан хабардор бўлган душманлар, Алининг мурдасини ҳақорат қилиш мақсадида унинг ортидан қувадилар

¹Боболардан қолган нақллар. Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев ва У. Сатторов. Т.: Фан, 1998. – Б. 41.

ва ҳориган туяга яқинлашадилар. Туя Аллоҳга илтижо қилиб ёлворади: «Э Аллоҳ, эгамни ҳақорат қилишига йўл қўймагил, бизга мадад бер». Шу пайт Аллоҳ қудрати билан оқ туя етти оқ туяга айланиб, етти тарафга йўл олади. Душманлар ҳайратда қайси туяда Али борлигини билолмай еттига бўлиниб, қувишига тушадилар. Ҳақиқий туя эса анча узоқлашиб, кўздан зойиб бўлади ва икки тоғ орасига ерга чўкади. Аллоҳ қудрати ила майит шу маконда гайри табиий равишда дафн этилади. Шу пайт осмонда тўда-тўда кабутарлар падо бўлиб, қабр устига соя соладилар. Туя эса яна йўлга тушиб, бир булоқ бошига бориб, сувсаганлигидан булоққа бўйнини чўзиб сув ича бошлайди. Шу пайт душманлардан бири етиб келиб, сув ичаётган туя бўйнига қилич солади. Ўткир қилич тиги туянинг калласини узиб ташлайди. Туянинг калласи учиб, ҳазрати Али дафн этилган жой яқинига тушади ва тошдек қотади, калласиз туя танаси ҳам тошга айланади. Бу Ғозгондаги Чоҳаи Дўстдаги «Тош туя» ва Шоҳимардондаги «Туя боши» зиёратгоҳларига тегишлидир.

Ғозгон қишлоғидаги ҳазрат Али зиёратгоҳи мажмуаси. 2009 йил.
Gozgon qishlogidagi hazrat Ali ziyoratgohi majmuasi. 2009 йил.

Энди Али қабри ҳақида. Эрта азонда қўй ҳайдаб чиққан чўпон бир гала кабутар соя солиб турган янги қабрни кўради. Шу пайт самодан «Эй чўпон, бу қабрга эҳтиёт бўл, уни авайла, унда буюк Али ётибди»

деган овоз келади. Чўпон қабр атрофини тош билан ўраб қўяди ва унинг устига айвон ва уй бино қилади. Йиллар ўтиб, чўпон оламдан ўтганида ҳам шу даргоҳга кўмишади. Бу Бобо Қамбар номи билан боғлиқ қабр бўлиб, Алининг туякашлари деб таъриф берилади. Йиллар ўтиб, Шоҳимардон тошдан бино қилинади...»¹.

Маълумотларга кўра, ушбу зиёратгоҳ Бухоро амири Абдулаҳадхон(1885-1910) ва унинг ўғли Саид Олимхон(1910-1920) ҳамда онаси томонидан қайта таъмирланган. Ҳазрат Али мақбараси ва масжидини таъмирлаш ишларида Уста Абдурахим Турдиали ўғли бошчилигидаги, уста Умар, уста Сафар, уста Ҳайитмурод, уста Бобомурод сингари фозғонлик сангтарошлар иштирок этганлар.

Меъморшунос олимлар Д. Нозилов ва А.Мухторовларнинг таъкидлашларича, зиёратгоҳ дастлаб XV–XVI асрларда барпо этилган².

Адабиётшунос олима Я. С. Ахметгалеевнинг таъкидлашича, «Кесик бош китоби» достонидаги воқеалар силсиласи ҳам айнан Нурота мавзеси билан боғлиқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Зеро, Нурота мавзесининг қадимдан машҳур бўлганлиги у ҳақдаги ёзма манбаларда келтирилган маълумотлардан кўриши мумкин³.

«Кесик бош китоби» дostonнинг бош қаҳрамони Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.) ва унинг саҳоблари олдида пайдо бўлган вақти ўзини Нур қалъасидан эканлигини айтади⁴. Ўтмишда «Кесик бош китоби» дostonи Ўрта Осиё халқлари орасида машҳур бўлган. Бу ҳақда элшунос олима А.Л. Троицкая (1898-1980) ўз тадқиқотларида таъкидлаб ўтган эди⁵. Афсуслар бўлсинким, мазкур дoston ҳақида ҳозирда биз ўйлагандек, ҳамма ҳам яқиндан таниш эмас. Шу сабабдан мазкур асарнинг қисқача мухтасар мазмунни келтирсакда, яна сўзимизда давом этсак.

Ривоятларга кўра, Аллоҳнинг расули Муҳаммад (с.а.в.) ўттиз минг нафар саҳобаларнинг қуршовида ўтирган замон унинг

¹Асатов Р. Фозғоннома. Т.: Наврўз, 2003. – Б. 20-21.

²Ўша асар. – Б. 22.

³Қаранг: Мирзаев ва бошқалар. Нурота тарихидан лавҳалар. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997; Раҳим Қодир. Нурота чашмаси.Т.: Ёзувчи, 1998; Бўлдиева С. Нурота. Т.: Шарқ, 2003; Умурзоқов С., Умурзоқов О. Т.: Фан, 2005; Бердиев Б. Навоий вилоятининг тарихий манзилгоҳлари. Т.: Мухаррир, 2008.

⁴Ахметгалеева Я. С. Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». М.: Наука, 1979. С. 34.

⁵Троицкая А. Л. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М.: Наука, 1975. С.203.

қаршисида танаси йўқ бир мўмин мусулмоннинг кесик боши пайдо бўлади:

Гавдаси йўқ бир ажойиб бош эрур,
Шаҳид эрмиш икки кўзи ёш эрур,

Кесик бош уларга ўзининг аччиқ тақдирдан барчани огоҳ этиб, шундай сўзларни айтади:

Зероким Аллоҳ дийдорин кўрмишам,
Муродимға, мақсудимға етмишам.
Бегумон Аллоҳ турур менинг била,
Сўзлашурман туну кун Аллоҳ ила.
Эллик кездин бориш эрдим Ҳажжа,
Ҳайр қилдим кўб очу яланғоча.
Гоҳ юрур эрдим ер юзида от ила,
Гоҳ чиқар эрдим кўкка мўъжизот ила.
Гоҳ чиқар эрдим фаришталар қотина,
Гоҳ кирур эрдим одам муритана.
Исми Аъзам дуосини ўқир эрдим,
Исо бирла ман намоз қилур эрдим.
Қалъа Нури маним шаҳрим эди,
Хизр, Илёс мунис ҳам ёрим эди.
Бир ҳалолим, бир хўб ўғлум бор эди,
Ул иккиси менга мунис ҳам ёр эди...
Гавдам ила ўғлумни бир дев еди,
Ё Расулллоҳ шафоат қил теди.
Ҳам ҳалолим олди кирди қаюғға,
Қайғу қўймас кўзларимни уйқуға.

Кесик бошнинг сўзларидан титроққа келган ҳазрати Али шундай дейди:

Али айтур ё Расул ман борайин,
Зулфиқор ила дев жигарин ёрайин.
Ҳақ иноят қилур эрса ман борсам,
Ё ман ўлам, ё дев танг бошин кесам,
Қутқорайин дев илкиндан аёлларни.

Шундан сўнг ҳазрати Али пайғамбарнинг изни ила кесик бош билан бирга Дулдулда отланиб, ёвуз девнинг маконига жўнайди:

Миңди оти, боғлади зулфиқори,

Ҳасан ила Ҳусан қилди зори.

Улар етти кунда дев маконига етиб бориб, у ердаги тубсиз кудуқ ичига тушадилар ва девни енгиб, барча тутқиндаги аёлларни халос этадилар.

Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги Қоратепа қишлоғида ҳам ҳазрат Али Шоҳимардон номи билан аталувчи зиёратгоҳ мавжуд¹.

Маълумотларга кўра, XIX асрнинг ўрталарида Хитойнинг ғарбий қисмидаги Уч Турфон ҳудудида ҳам ҳазрат Али ва унинг Дулдул отига атаб мазор кўтарганлар². Ушбу зиёратгоҳ ҳақида 1909 йилда Н. Н. Пантусовнинг (1849-1909) мақоласи чоп этилган эди. Ушбу мақолада қадим замонларда Уч Турфонда Барбар исмли подшоҳ ҳукмдорлик қилган бўлиб, халифа Али бу ерда унга қарши жанг қилиб, унинг устидан ғалаб қозонгач, маҳаллий халқ ҳазрат Али шарафига зиёратгоҳ бино қилганликлари ҳикоя қилинади³. Мазкур зиёратгоҳ тўғрисида Мулло Мўсо Сайрабийнинг (1836-1917) «Тарихи Ҳамиди» асарида қуйидаги маълумотлар келтирилган.

«... Яна Сувютқу деган бир қадимги жой бор. Сувютқу деб аталишига сабаб шуки, тарих ҳижрийнинг 33- йили (милодий 653-654 йили?) ...Қарамаш Сайид ул муслимин шаҳодатликка етгандан кейин, Пайгамбар охири замон, расули раҳмон Али шери яздон каррамаллоҳу важҳаҳуни Қаҳқаҳ жоду ва Зумза оташпарастларнинг шаҳрига боришқа амр қилгон экан. Бу чоғда ҳазрат Али шери яздон, Али шери Худо икки шаҳзодаи киром ва бир неча ёш саҳобазодаларни ҳамроҳ қилиб, савдогар шаклига кириб, ниҳоятда тезлик билан кеча-кундуз йўл юриб, ушбу шаҳри Барбарга келиб, бир булоқ бошига тушуб, Дулдулларини булоқ бошидаги бир толга боғлаб, қантариб, сувсатуб қўйгон экан... Бу толнинг тагида бир булоқ бор экан. Уни «Айнун сабон» (илонлар булоғи) деб аталар экан. Бир замонда Сулаймон алайҳиссаломнинг амр-фармони бўйича булоққа илонлар тўпланган экан. Ҳазрат Али каррамаллоҳу важҳаҳунинг қадами шарифлари бу ерга етганда, у «Хэй сабонлар (илонлар), булоқ устидан ўзларини бир тарафга олинглар, Пайгамбар охири замоннинг боргоҳларини тикамиз», деганда илонлар бу булоқ бошидан кўчибди. Лекин булоқ суви илонларнинг захри билан аччиқ

¹Салим Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи. Т.: Ёзувчи, 1998. – Б. 191.

²Климович Л. И. Ислам. М.: Наука, 1962. С. 272.

³Пантусов Н. Н. Мусульманские мазары в г. Уч-Турфане и окрестностях его. «Записки РГО по этнографии», СПб., 1904. С. 34.

бўлуб қолгон экан. Шаҳзода киромлар оғиз сув(тупурги)ларини мазкур булоққа ташлабди. Сув яна ширин бўлиб қолибди. Шу сабабдан бу жойни «Сувютқу мозор» деб аталибди. Халойиқ бу жойни зиёрат қилиб, булоқ сувини табаррук ҳисоблаб, ҳар томонга олиб кетади. Бу жойнинг тазкирасида мазкур мозорнинг ўрнини Али каррамаллоҳу важҳаҳуни қадам қўйгон ери деб баён қилингон. Лекин баъзи тарих китобларида Али каррамаллоҳу важҳаҳуни Ироқ заминидан бу тарафга ўтмаган деб баён қилингон. Бунинг рост ёки ёлгонлигини Худованди оламнинг ўзи билади. Аммо бу одатдаги жой эмас. Балки алоҳида кароматли бир мозордур»¹.

Айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Хитойнинг шунингдек Гансу вилоятида ҳам мавжуд. Маълумотларга кўра, Гансу вилоятининг Дунг Шиан деб аталувчи мавзесида маҳаллий аҳоли тилида «Гадамгоҳ»(Қадамжой) номи билан эъзозлаб келинган ҳазрат Али мозори жойлашган. Мазкур зиёратгоҳнинг деворида ҳазрат Али ҳикматлари ҳам туширилган². Бизнингча, Хитойнинг бундай ҳудудларида Али ибн Абу Толиб номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлишида тасаввуф тариқати намоёндаларининг фаолиятларининг таъсири муҳим аҳамият касб этган бўлса керак.

Ҳазрат Али номи билан машҳур зиёратгоҳлар ҳақида сўз юритганимизда бу муқаддас жойларни яна бошқа Али номли паҳлавонлар билан боғлиқ бўлиши мумкинлигини назарда тутиш лозим бўлади. Масалан, Алиён, Алишоҳ номи билан атавлувчи жой номларини олайлик³.

Бинобарин, бу масалада “Тарихи муллозода” китобида келтирилган қуйидаги фикрга эътибор берайлик: “*Кашиф ва аён аҳлидан бўлган баъзи кишилар айтишича, агар [зиёрат қилувчи] кишилар бирор бир азиз ёки улуг турбатига етишса ва ўша бузург шу жойда дафн этилган деб ишонч ҳосил қилса ва у ҳақиқатда бундай бўлмаса-да, ўша бузургнинг файзи ва мадади унинг камол тариқига нуқсонсиз етказди, чунки руҳлар оламидда яқинлик ва узоқ бўлиш*

¹Мулло Мўсо Сайрабий. Тарихи Ҳамиди. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2007– Б. 606-607.

²Мохаммад Джавад Омидварниа. Путь вероисповедания Кобравие в Китай // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007.

³Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX- начале XX вв.). Составители: И.Юлдашев, К.Убайдуллаев, О.Д. Чехович, К.З.Хакимова. Т.: Университет, 2001. С.19.

тушунчаси йўқдир... [Хожа Порсо] юқорида айтилганларни маъқулладилар. Бас, қайси бир мазор бирор-бир улуг номи билан шуҳрат топган бўлиб, аслида бошқа шахс кўмилган бўлса [ҳам], зиёратчи уни муаззам ва мукаррам тутмоғи лозим, токи ул азиз руҳининг баракотидан баҳраманд бўлсин”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, Турон заминида бир қанча Али исмли авлиёлар ва паҳлавонлар кўмилганлиги ҳақида маълумотлар ривоятлар ҳам мавжуд.

Бу ҳақда Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» асарида шундай ёзади: «Али ота Кумушкентлиқдур ва илми ва чароғи дарвешлар орасида шоедур. Неча йиллардурки ўзи ёндургон чароғи ўчмайду деб машҳурдир. Турк халойиқи назр анга берурлар»².

Туркманистондаги машҳур Али Абу Даққоқ мазорини олайлик. Али Абу Даққоқ билан боғлиқ ривоят «Искандар Зулқарнайн» ривоятига ўхшаш бўлиб,³ унга кўра, мадиналик бева аёлнинг ёлғиз фарзанди Али Абу Даққоқ етти ёшидаёқ паҳлавон келбатли бола бўлган. Унинг куч-қудратини кўрган ҳазрат Али Хуросонга ғайридинларга қарши кураш учун ўзи билан бирга олиб кетади.

Араблар Ниса шаҳрига келиб, шаҳар ташқарисидаги масжидда намоз ўқиётган чоғларида душманлар ҳужумга ўтиб, уларнинг барчасини қириб ташлайдилар. Фақатгина Аллоҳнинг иродаси билан ҳазрат Али намозини ўқиб бўлгунга қадар душманлар кўзига кўринмаслиги учун, уни булут ўраб туради. Намоздан сўнг ҳазрат Али Али Абу Даққоққа уйда беркиниб туришлигини айтиб, ўзи душманларга қарши курашга отланади. Ҳазрат Алининг жангини хонадан кузатиб турган Али Абу Даққоқ хожасига ёрдам бермоқчи бўлиб, жангга кириб ҳалок бўлади. Ҳазрат Али душманларни бир ёқлик этгач Али Абу Даққоқни дафн этади ва унинг қабри устига гумбаз кўтариб, Мадинага қайтади.

¹Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий “Муъин ал-фуқаро”. Тарихи муллозода(“Бухоро мазорлари зикри”). Сўзбоши, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Б.Аминов. Т.: Янги аср авлоди. 2009–Б. 31-32.

²Алишер Навоий. «Насойим ул-муҳаббат». Ўн бешинчи том.Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1968. –Б.155.

³Имомов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. Иккинчи том.Т.: Фан, 1989.- Б.26.

Мадинада ҳазрат Али Али Абу Даққоқнинг онасига дуч келади. У онаизорга бор ҳақиқатни сўзлаб бергач, аёл фарзандининг қабрини кўрмоқчи бўлади. Ҳазрат Али онаизорни Дулдулга ўтқазиб, кўз очиб юмгунча, Ниса шаҳрида пайдо бўлади. Улар Али Абу Даққоқ қабри олдига келиб тўхташгач она фарзандини «Ё, Али» деб чақиради. Унинг бу чақириғига ер остидан 72 минг овоз чиқади. Шунда шайхлар Али Абу Даққоқнинг онасига Али номи билан бир неча ўн минг шаҳид ётганлигини ва фарзандини тўлиқ исмини айтиб чақириши кераклигини тушунтирадилар. У шунда «Ё, Али Абу Даққоқ», дея яна фарзандини чақиради. Шунда ер остидан фарзандининг овози келиб, ўзини жаннатда эканлигини айтади. Шундан сўнг онаизорнинг кўнгли таскин топиб, Мадинага қайтади. Али Абу Даққоқнинг қабри эса зиёратгоҳга айланади¹.

Вақт ўтиши билан аҳолини ҳазрат Алига бўлган эҳтироми туфайли Али номи билан боғлиқ барча зиёратгоҳлар унга нисбат берилиб келинган. Шу сабабдан ҳам юртимизда ҳазрат Али номи билан болиқ зиёратгоҳларнинг кўплиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Масалан, Андижон вилояти Жалақудуқ туманидаги Шоҳ Қутайба мазори билан боғлиқ ривоятларни олайлик. Шоҳ Қутайба мазори ислом лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий (660–715) билан боғлиқ бўлса-да, халқ орасида Шоҳ Қутайба ҳазрат Алининг ўзидир деган қарашлар сақланиб қолганлигини ерлик аҳоли билан олиб борган суҳбатлар чоғимизда амин бўлдик². Фикримизнинг далили сифатида «Шоҳ Қутайба Кўкбулоқий Андижоний» насабномасида келтирилган маълумотлар бунга мисол бўла олади³. Мазкур қўлёзмада келтирилишича, Қутайба ибн Муслим ота тарафидан Али ибн Абу Толибнинг учинчи авлоди эканлиги айтилади⁴. Гарчанд мазкур маълумотлар ҳақиқатдан йироқ бўлса-

¹Массон М. Е. Городища Нисы в селении Багир и их изучение // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том I. Ашхабад, 1949. С. 104.

²Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Андижон вилояти, Жалақудуқ туман, Шоҳ Қутайба қишлоғи.

³Қаранг: Mazar documents from Hinjayg and Fergana (fakcsimile). Edited bu Sugawara Jun Kawahara Yayoi. Tokyo University of Foreign Studies 2006; Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Studu of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28. Tokyo University of Foreign Studies 2007.

⁴Мазкур шажара Андижон вилояти. Жалақудуқ туман Охунбобоев шаҳарчасида яшовчи Насруллохон Ҳасанов хонадонида сақланади.

да, Қутайба ибн Муслимнинг Фарғона водийсидаги олиб борган ҳарбий ҳаракатларини ҳам кейинчалик ҳазрат Алига нисбатан бериб келинган бўлса керак. Бу эса даврлар ўтиши билан Ҳазрат Али ва Қутайба ўртасида қариндошчилик ришталари мавжудлиги тўғрисидаги тушунчаларни келтириб чиқарганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қолаверса, ахборотчиларнинг айтишларича, улар кексалардан «Қутайба бу Алдир» деган сўзларни эшитганликларини таъкидлайдилар. Нима бўлганда ҳам, ҳазрат Али тўғрисида афсона ва ривоятларнинг пайдо бўлиши замирида арабларнинг Фарғона водийсига исломнинг илк даврларида қилган ҳарбий юришлари ҳам муҳим аҳамият касб этган кўринади.

Арабларнинг Ўрта Осиёга қарши қилган ҳарбий юришлари давомида улар ўзлари босиб олган ҳудудларда дин йўлида ўлдирилганлар, яъни «шаҳидлар» культини (ардоғланишини) пайдо бўлишига ҳаракат қилдилар. Халифаликнинг дастлабки йилларидаёқ жангчилар билан бир вақтнинг ўзида кириб келган ислом дини тарғиботчиларининг саъий-ҳаракатлари туфайли жойларда ғайридинлар билан бўлган жангларда ўлдирилган мусулмонларнинг қабрлари «Машҳад», яъни шаҳидлар мазорларининг сони ортиб борди¹. Шаҳидлар қабрига бориш уларни тавоф қилиш зиёрат сифатида кўрилгач, маҳаллий халқ орасида исломий зиёратгоҳларни зиёрат қилиш одат тусига кирди. Қуръони каримда шаҳидлар тўғрисида қуйидаги оят нозил бўлган: «Аллоҳ йўлида қатл этилувчи(шаҳид)лар ҳақида: «(Улар)ўликдир», -демангиз! Йўқ (Улар) тирикдир, лекин сизлар (буни) сезмайсиз».(Бақара сураси 154-оят)².

«Шаҳидлар ўлмаган» деган тушунча улар дафн этилган мазорларни зиёрат қилиш туфайли кишиларда турли балолардан халос бўлиш умидини уйғотганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қолаверса, пайғамбар ҳадисларининг бирида: «Шаҳид бўлган кишига қариндошларидан 70 кишини шафоат қилишликка ҳуқуқ берилади»³, деб айтилганлиги ҳам кишиларни шаҳид мазорларга бўлган ихлосини янада ошириши табиий эди.

¹Немцева Н. Б. Многофункциональный мемориально-культурный комплекс Ходжа Машад на юге Таджикистана // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1995. № 5-6-7-8. С. 128.

²Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур Т., 2004.

³Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т.: Камалак, 1991. –Б.121.

Шу боис ислом дини йўлида ғайридинлар томонидан ўлдирилган зотлар ривоятларда идеал қаҳрамон сифатида тасвирланган ва культ даражасига кўтарилган. Муборак ҳадисларда айтилганидек «Пайғамбарлар ва ҳам худо йўлида ғазот қилиб, сўқиш майдонларида ўлган шаҳидлар қабрларда чиримайдилар. Уларни ейишни Аллоҳ таоло тупроққа ҳаром қилди»¹. Шу сабабдан шаҳидлар ўлмаган, керак бўлганда чиқиб, авлодларга ёрдам беради, деган тушунча аҳоли ўртасида кенг тарқалган. Ҳақиқатдан ҳам, бу ишонч шуни билдирадики, «Бир вақтлар ҳаётда ўзлигини намоён қилган ҳар қандай улуғ зот, машҳур нарсалар изсиз йўқолмайди, бироқ, ғоятда беилж, хатарли дамларда қайта намоён қилиш учун вақтинча ўз кучини яширади. Вақти келганда, улуғ зотлар халоскор ва нажоткор ролида қатнашадилар»².

Аллоҳ олдидаги шаҳидлар мартабаси ҳақидаги ҳадислар бундай «Машҳад» мазорлар ҳақидаги диний қарашларни аҳоли ўртасида кенг тарқалишига сабаб бўлди. Самура розияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: «*Расулулоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салам бундай деб марҳамат қилдилар: «Кечаси мен тушимда икки кишининг (яъни, икки фариштанинг) қошимга келиб, мени (жаннатдаги) бир (баҳайбат) дарахт тепасига олиб чиқишганини кўрдим. Ул уй шул қадар муҳташам ва гўзал эрдик, мен ундан яхшироқ уйни сира кўрмаганман. Улар менга: «Бул уй – шаҳидлар уйидур»деб айтишди»*³. Яна бир ҳадиси шарифда: «Аллоҳ йўлида шаҳид бўлмоқ, қарздан бошқа ҳамма хатони ювиб кетади», дейилади.⁴

Бундан кўринадики, исломнинг илк давридаёқ мусулмонларнинг зиёратгоҳлари ислом йўлида шаҳид бўлган зотларнинг мазорлари билан боғлиқ бўлган. Бу мазорлар аксарият ҳолларда «Машҳад» ёки «Шаҳид» мазор номи билан аҳоли ўртасида машҳур бўлган.

Фарғона водийсидаги мусулмонларнинг дастлабки зиёратгоҳлари ҳақида Наршахийнинг 944 йилда ёзилган «Бухоро тарихи» китобида маълумотлар келтирилган. Унга кўра, Мовароуннаҳрга келган араб лашкарбошиси Қутайба ибн Муслимнинг қabri Фарғонада бўлган. Бу ҳақда у шундай баён

¹Алихонтўра Соғуний. .. –Б.129.

²Имомов К. Афсона... – Б. 27.

³Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. ..-Б. 228.

⁴Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар... – Б.98.

этади: «Қутайбанинг қабри Фарғонада машҳур бўлиб, у «Работи Сарҳанг» деган жойда, Коҳ деб аталадиган бир қишлоқда ўрнатилган. Вилоятлардан одамлар зиёрат учун ҳамиша у ерга бориб турадилар»¹. Наршахийнинг замондоши бўлган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал Мақдисийнинг 947-1000) «Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал ақолим» («Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма») китобида Фарғона водийсидаги Ҳазрат Айюб билан боғлиқ Айюб чашмаси (ҳозирда Қирғизистон республикаси Жалолобод вилояти)ни мавжудлигини тилга олиб ўтган². XIII аср охири - XIV аср бошларида яшаган Жамол Қаршийнинг «Мулҳақот ас-суроҳ» («Ас-суроҳга илова») номи билан машҳур бўлган асарида эса Фарғона водийсидаги бир қанча зиёратгоҳлар номи тилга олинган. Унга кўра, Фарғонанинг Исбид Булон (ҳозирда Сафед Булон) деб аталувчи мавзейида кофирлар билан ғазот қилиб шаҳид бўлган 2700 саҳоба ва тобеъинларнинг қабри бўлган³. Жамол Қарший Ўшдаги Осаф Ибн Барҳаё ва Қўқон шаҳри яқинида дафн этилган Имом Ҳусайннинг набираси Имом Абдулла ибн Али (ҳозирда Машҳади Майдон) мазорлари ҳақида маълумотларни келтириб ўтган⁴. Қизиғи шундаки бундай зиёратгоҳларга ўша даврларнинг ўзида маҳобатли мақбаралар қурганлар.

Мисол тариқасида Исфара туманидан (Тожикистон Республикаси, Сўғд вилояти) 21 км жанубда жойлашган Чоркўҳ қишлоғидаги ҳазрати Шоҳ мазорини олайлик. Мақбара X асрларда ёғочдан барпо этилган бўлиб, ҳозирга қадар яхши сақланиб қолган⁵. Ривоятларга кўра, бу ерда ҳазрат Алининг ўғли Имом Ҳусайннинг авлодларидан бири шаҳзода Абулқосим дафн этилган⁶. Таниқли шарқшунос С. Хмельницкийнинг таъкидлашича, ушбу зиёратгоҳга

¹Наршахий. Бухоро тарихи. Т.: Камалак, 1991. – Б.132.

²Бартольд В. Манғулар даврида Туркистон. Самарқанд.: Ўзбек Давлат нашриёти, 1931.-Б.110.

³Дьяконов М.М. Несколько надписей на кайраках из Киргизии // эпиграфика Востока. II. М., 1948. С. 14.

⁴Бартольд В.В. Статьи из «Энциклопедии ислама». М.: Наука, 1965. Том III. С. 535

⁵Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Тожикистон Республикаси, Сўғд вилояти, Исфара тумани Чоркўҳ қишлоғи.

⁶Ҳасанов Ф. Таърихи Мухтасари дехоти Исфара. Д.: Матбуот, 2001. –Б. 38.

VIII аср охири IX бошларида ислом дини учун бўлган жангларда шаҳид бўлган ҳазрат Али авлодларидан бири дафн этилган¹.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, вақтлар ўтиши билан Машҳад дейилганда ҳазрат Али авлодлари номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар тушунила бошланган кўринади. Бу ҳақда Сейди Али Раис ўзининг «Миръотул мамолик» номли асарида қуйидагиларни баён қилади: «Энг олдин Чоржўй шаҳрига бориб, имом Али Мусонинг биродари Хожайи Машҳад қабрини зиёрат қилдик. Сўнгра яна йўлга тушиб чўлдан, яъни Хуросон чўлидан Обиому қиргоғи бўйлаб Хоразмга равона бўлдик»².

Машҳад номи билан боғлиқ муқаддас жойлар маҳаллий аҳоли томонидан қадимдан ғоят табаррук зиёратгоҳ сифатида эъзозлаб келинган. Масалан, Машҳади ар-Ризони олайлик. Замонасининг машҳур адиби, тарихчи ва тилшунос олим Абу Мансур ас-Саолибий (961-1039) ўзининг «Латоиф ал-маориф» («Ажойиб маълумотлар») асарида жумладан шундай деган эди: «Тус. Унга хос нарсалардан бири шуки, Али ибн Мусо ар-Ризонинг шаҳид (бўлиб қўйилган) қабри ўша ерда Шоирлардан бири у (шаҳар) ҳақида (шундай деган):

Эй Тус замини, Тангри сенга ўз раҳматини ёғдирсин, Эй Тус, қандай яхшиликларни ўзингга қамраб олгансан.

Сенинг ерларинг дунёда ёқимли бўлсин ва уни Синободда дафн этилган бир бир шахс билан зийнатласин.

Эй қабр, сен (шундай) қабрсанки, уни илм, донолик, поклик ва муқаддаслик фахр билан қамраб олган.

Сен унинг жасади билан бахтлисан ва у (жасад) мўътабар малоикалар томонидан муҳофаза этилади»³.

Мазкур Машҳад зиёратгоҳи хусусида XIV асрда яшаб ўтган араб сайёҳи Ибн Батутанинг қуйидаги маълумотларига ҳам эътибор берайлик:

«Бу ердан Машҳади ар-Ризо шаҳрига бордик. Мазкур шаҳар амирал мўъминин Али ибн Абу Толибнинг ўғли шаҳид имом Хусайннинг ўғли Али Зайн ал Обиддиннинг ўғли Муҳаммад ал-Бакирнинг ўғли Жаъфар ас-Содиқнинг ўғли Али ибн Мусо ал Козимнинг шарафига шундай номланган, розийаллоҳу анҳум!

¹Хмельницкий С. Чорку. Амир Хамза Хастии подшо. Древнейшее деревянное здание Средней Азии с резным и скульптурным декором. Берлин – Рига, 2002. С. 132.

² Сейди Али Раис. Миръотул мамолик...- Б.103.

³Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар... – Б.93.

Машҳади шарифда зовиянинг ичкарасида ар-Ризо мақбараси бўлиб, унинг гумбази жуда катта ва (чиройли). Мадраса ва масжид ҳам шу мақбара ёнида жойлашган. Булар жуда чиройли қурилган бўлиб, деворлари нақшин кошинлар билан қопланган. Даҳманинг ёғоч гумбази устидан кумушдан тунука қопланиб, унга кумуш қандиллар осилган. Мақбаранинг остонаси ҳам кумушдан. Эшигига зарбоф шойи парда тўсилган, остига турли гиламлар тўшалган»¹.

Тарихий маълумотларга кўра, мазкур зиёратгоҳ Соҳибқирон Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шохруҳ Мирзо (1377–1447) томонидан қайта таъмирланган². Шохруҳ Мирзонинг набираси Абулқосим Бобур(1422-1457) ҳам ҳукмронлик даврида бобосининг ишини давом эттириб, Имом Ризо зиёратгоҳининг таъмирлаш ишларига алоҳида эътибор қаратган. Бу ҳақда Мавлоно Волаҳ қуйидаги байтларни битган эди:

Шох Абулқосим ки шуд дар даври ў хуштар зи худд,
Машҳади Султон Али Мусар-Ризо ораста³.

Мазмуни: Шох Абулқосим даврида Султон Али Мусо Ризо шаҳид бўлган жой(Машҳад) жаннатдан ҳам яхшироқ безакка эга бўлди.

Таъкидлаб ўтиш керакки, улуғ шоир Алишер Навоий Ҳазрат Али ва унинг авлодларига бўлган юксак ҳурматининг рамзи сифатида Имом Али Мусо ар-Ризо мазорини тез-тез зиёрат қилишни хуш кўрганлигини унинг ва ўша давр тарихчилари Мирхонд ва Хондамирнинг асарларида келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин: «Бу фақир Имом Али Мусо ар-Ризо...зиёратидин ҳамул йиликим, алар нақл қилдилар шаҳрга келдим»⁴. «Ушбу мусибатдан уч кун ўтгач, имом Ризо...ҳазратларининг мазори зиёрати учун Машҳадга кетган амир Алишер шаҳарга қайтди...»⁵

Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ» («Яхши хулқлар»)

¹Иброҳимов Н. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т.: Шарқ машъали, 1993. – Б.84.

²Додхудоева Л. Лидерство в культуре: Центральная Азия в древности и средневековье. Д.,2003. С.46.

³ Алишер Навоий. Мажолисун Нафоис... – Б.45.

⁴Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. Т.: Фан. 1966. – Б.64.

⁵Навоий замондошлари хотирасида / Тузувчи тарих фанлари доктори Б.Аҳмедов. Т.: Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б.50.

китобида айтилишича, Алишер Навоий зиёратчилар учун Имом Ризо зиёратгоҳи олдида кўркам бино барпо қилдирган:

«Шунингдек, буюк каромат эгаси Амир (Алишер Навоий) мансабдорлик кунларида, фуқаро ва дарвешларнинг фаровонлиги, ғариб ва мусофирларнинг фароғати учун Хуросон атрофларида кўп миқдорда хонақоҳ, рабат, ҳовуз ва ҳамомлар қурган...

Дорул-хуффош Машҳадда Имом Ризо равзасида қурилган. У жойни ложвард тош ва олтин билан мусулмон ва хитой услубида гоҳта ҳашаматли қилиб нақшлаганлар. Шунингдек ўша равада гоҳт юксак ва бениҳоят зеб-зийнатли бир айвон бино қилинган. Ҳар куни фақир, заиф ва етимларга овқат бериш учун ғалвурхона ҳам қурилган»¹.

Ўрта Осиё ҳудудларидаги Машҳад ёхуд Машад номи билан боғлиқ муқаддас жойлар хусусида ўрта аср ёзма манбаларида ҳам маълумотлар учрайди². Фарғона вилояти Бешариқ туманидаги Машҳади майдон зиёратгоҳи хусусида ҳам айнан шундай фикр билдириш мумкин. Ҳозирда зиёратгоҳ сақланиб қолмаган. Бироқ XIX аср Қўқон хонлиги даврига доир турли ҳужжатларда қишлоқ номи Шаҳид майдон ва Машҳади майдон номи билан атаб келинганлиги боис зиёратгоҳ ҳам айнан шу ном билан эл орасида машҳур бўлган³.

Маълумотларга кўра, зиёратгоҳ мажмуаси ўз навбатида шу ном билан аталувчи масжид ва мадрасани ҳам ичига олган. Ахборотчиларнинг таъкидлашларича, Машҳади майдон бува зиёратгоҳи гумбазининг баландлиги тахминан 10-12 метр бўлиб, мақбара ичида икки қабр жойлашган эди. Ҳозирда ушбу ёдгорлик мажмуасидан XX аср бошларига мансуб дарвозахона биносигина сақланиб қолган, холос. Дарвозахонанинг пештоқидаги ёзувлар устидан суваб юборилган. Фақат айрим оятларнигина зўрға ўқиш мумкин.

¹ Гиёсиддин бинни Хумомиддин Хондамир. Макоримул-ахлоқ. ...– Б. 66-67.

²Қаранг: Буряков Ю.Ф. Касымов М.Р, Ростовцев О.М, Археологические памятники Ташкентской области. Т.:Фан, 1973; Мирбобоев А.К. Мадраса Канибадама и Исфары как памятники архитектуры // Археологические работы в Таджикистане, вып. XIV(1974). Д.: Дониш, 1979; Абу Тохирхожа. Самария. Т.: Камалак, 1991; Немцева Н. Б. Многофункциональный мемориально-культурный комплекс Ходжа Машад на юге Таджикистана // Ўзбекистонда ижтимоий Фанлар. 1995. № 5-6-7-8; Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. Ф.: Фарғона, 2007.

³Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства. Т.: Фан. 1973. С. 372.

Машҳади майдон юзасидан олиб борган тадқиқотларимиз чоғида XIX асрларнинг бошида Имом Абдуллоҳ Боҳир мазори ва мадрасасига берилган вақфномага дуч келдик. Айнан ушбу нодир қўлёзма ҳужжат бизга мазкур зиёратгоҳ ким билан боғлиқ эканлигини аниқлашимизга имкон берди. Албатта, вақфнома хусусида сўз юритишдан олдин шубҳасиз муҳтарам ўқувчиларимиз хўш Имом Абдуллоҳ Боҳир ўзи ким, деган саволни беришлари турган гап. Бинобарин, ушбу савол ҳозир пайдо бўлмаган. Аксинча кўп йиллар буён ушбу савол жавобсиз қолиб келмоқда эди.

Тарихчи Жамол Қаршийнинг «ал-Мулхақот би-с-сурах» асарида келтирилган маълумотларга кўра, Ҳазрат Али ибн Абу Толибнинг набираси имом Зайн ал-Обиддиннинг Сулаймон, Абдурахмон, Умар ал-Ҳусайн, Муҳаммад Боқир, Абдуллоҳ ал-Боҳир, Абдуллоҳ ал-Аъраж, ал-Ҳасан, ал-Афтас, ал-Ҳусайн ал-Асғар исмли фарзандлари бўлган¹. Бундан кўринадики, Бешариқ мавзейидаги Имом Боҳир, яъни Машҳади майдон бува зиёратгоҳининг пайдо бўлиш тарихи айнан имом Зайн ал-Обиддиннинг фарзандлари ичида номи зикр этилган, Ҳазрат Алининг чевараси, VIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган имом Абдуллоҳ ал-Боҳир номи билан боғлиқдир. Шу сабабдан ҳам Бешариқ ҳудудидаги Машҳади майдон бува номи билан машҳур бўлган зиёратгоҳ тўғрисида сўз кетганда, аҳоли уни жуда қадимги зиёратгоҳ эканлигини таъкидлаб ўтадилар. Албатта, биз бу ҳақда қуйида батафсилроқ маълумот беришга ҳаракат қиламиз. Шу сабабдан биз сўз юритмоқчи бўлган имом Абдуллоҳ ал-Боҳир мазоридаги шу ном билан аталувчи мадрасага берилган вақфномага эътиборимизни қаратсак.

Ушбу вақфномани таҳликали замонлардан бизгача етиб келишининг ўзи бир тарих. Чунки, айнан шу вақфнома туфайли биз зиёратгоҳнинг нақадар машҳур бўлганлиги аниқлай олишга муяссар бўлдик. Вақнома ҳажми 87x32,5см бўлиб, форс тилида ёзилган. Гарчанд узоқ йиллар давомида вақфнома замона зайли билан яшириб келинган бўлса-да, аммо уни сақлашда йўл қўйилган хатолар туфайли бошланиш қисми йиртилиб кетган. Баъзи жойлари атайин ўчириб юборилган. Мазкур вақфномага 3 қаторда 15 та юмалоқ муҳр босилган.

Имом Абдуллоҳ Боҳир зиёратгоҳи маҳаллий халқ орасида

¹Джамал ал- Карши... С. 67.

Машҳади майдон бува номи билан машҳур бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимдир. Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланаётган хужжатлардан бирида келтирилишича, зиёратгоҳ «Машҳади майдон мозори» дея тилга олинади¹.

Шуни эътиборга олиш керакки, Имом Абдуллоҳ Боҳирнинг Фарғонага келиши вақти VIII асрнинг биринчи ярмига, яъни араблар ва маҳаллий ҳукмдорлар ўртасида юз берган кескин курашлар даврига тўғри келади. Қолаверса, айнан шу даврларда Умавийлар ҳукмронлигига қарши ҳаракатларнинг ҳам кескин тус олганлигини кўриш мумкин. Албатта бундай ҳолатда ҳазрат Али авлодларининг ҳам ўрни катта бўлган. Шу сабабдан Умавийлар уларни қандай бўлмасин таъқиб қилшига уринганлар. Маълумотларга кўра, Имом Абдуллоҳ ва Имом Муҳаммад Боқир сингари яна бир уларнинг Яҳё ибн Зайд исмли биродарлари ўша таҳликали даврнинг қурбонига айланади. Тарихчи олим А. М. Мухторовнинг келтирган маълумотларига кўра, Яҳё ибн Зайд ибн Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толиб 743 йили Умавийлар томонидан Ғузғон (Афғонистон) шаҳрида қатл этилиб унинг жасади шаҳар дарвозасига осиб қўйилган². Бундан кўринадики, айнан ўша даврларда Имом Абдуллоҳ Боҳир сингари бир қанча ҳазрат Али авлодлари турли сабабларга кўра ҳалок бўлишиб, уларнинг қабрлари шаҳид бўлган инсонлар сифатида эъзозланиб келган бўлиши мумкин.

Ўрта Осиёда, жумладан, Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлар ичида ҳазрат Али ва унинг авлодлари билан боғлиқлари муҳим ўрин эгаллайди³. Россиялик тадқиқотчи В. Л. Огудин келтирган маълумотларга кўра, Фарғона водийсида Ҳазрат Али билан боғлиқ 18 та табиий ёдгорликлар мавжуд⁴. Бироқ, бу маълумотлар нисбий олинган бўлиб, аслида шу вақтга қадар Фарғона водийсидаги ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар сони аниқланмаган. Чунки, Фарғона вилоятининг ўзидаги мазкур ёдгорликларнинг ўндан зиёд эканлигини 1998–2006 йиллар

¹ЦГА Уз. Фонд № И – 19.. ОП № 1, Д. 13965. л. 2.

²Мухтаров А.М. Эпиграфические памятники Гузгана (Северный Афганистан) // Прошлое Средней Азии. Д.: Дониш, 1987. С. 207.

³Саидбоев Т. С. Ислам и общество. М.: Наука, 1984. С. 118.

⁴Огудин В. Л. Места поклонения в исламе // Среднеазиатский этнографический сборник. М.: Наука, 2006. С. 182.

давомида олиб борилган дала тадқиқотлари давомида аниқлашга муяссар бўлдик.

Фарғона водийсида ҳазрат Али ва унинг ўғли Муҳаммад ал-Ҳанафийа набираси Имом Зайн ал-Обиддин, отбоқари Қамбар ота ва жияни Аҳтам саҳоба билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳозирги кунга қадар маҳаллий аҳоли томонидан муқаддас қадамжолар сифатида эъзоланиб келинади. Бу зиёратгоҳларни қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Шоҳимардон, Сўх, Қадамжой);

2. Ҳазрат Алининг фарзандлари Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа, имом Абдулла ибн Али билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Хўжа Туроб, Машҳаду Майдон, Хўжа Илғор, Имом Ота, Бобойи Хуросон, Шоҳ Толиб);

3. Ҳазрат Алининг ходимлари Қамбар, саҳоба Аҳтам, Умар Умия билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Бобо Қамбар, Қамбар ота, Бобо Аҳтам, Шоҳ Аҳтам, Умар Умия);

4. Ҳазрат Алининг сеvimли оти Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Дулдул ота, Пойи Дулдул, Кишноғич ота);

5. Ҳазрат Алининг оқ туяси билан боғлиқ зиёратгоҳлар: (Қора тош, Тош солар, Оқ мазор, Туятош);

6. Ҳазрат Али авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар¹.

Афсуски, мазкур рисолада баъзи бир зиёратгоҳлар ҳақида тўхтаб ўтиш имкониятига эгамиз, холос. Чунки ҳазрат Али авлодлари билан боғлиқ ҳар бир зиёратгоҳ тарихининг ўзи бир китоб дейиш мумкин. Шундай экан, биз ушбу зиёратгоҳлар ҳақида баъзи бир мухтасар маълумотларни келтириб ўтишни лозим топдик.

Ҳазрат Али билан боғлиқ жой номлари ҳақида сўз юритганимизда шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, аҳоли орасида ҳар бир сув ҳавзаси, дарахт ёки қояни баҳодир Али билан боғлаш аънавий характерга эга. Ўратепа шаҳридаги (Тожикистон) ҳазрати Шоҳ мазори олдидаги ҳовузни олайлик. Ривоятларга кўра, ушбу ҳовуз ҳам ҳазрат Алининг ҳассасидан пайдо бўлган экан².

¹Абдулаҳатов Н У. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши // ФДУ. Имий хабарлар. 2006. №4. –Б. 44.

²Рахимов Н. Т. Мавзолей Хазрати Шоҳ. Худжанд.: Нури маърифат, 2002. С. 7.

Арслонбобдан (Қирғизистон) 20 км узоқликда Қабркўл деб аталувчи қишлоқдаги мазорни ҳам маҳаллий аҳоли ҳазрат Али билан боғлашади. Шунингдек, Андижон вилояти (Ўзбекистон), Избоскан туманидаги Пойтуғ қишлоғи номининг келиб, чиқишини ҳам ҳазрат Алига боғлайдилар. В. П. Наливкин (1852-1918) келтирган афсонага кўра, ҳазрат Али бир ғалабадан кейин шу ерга дам олгани тўхтаб, ўз туғини тиккани учун, бу ер шундай ном олган¹. Наманган вилоятининг Ғова қишлоғидаги «Санги Лаънат» деб юритиладиган тикка тошлар ҳазрат Алининг қиличидан ва Косонсойдаги Кўкимбой хўжалиги ҳудудидаги тепаликлар эса Али минган Дулдул отнинг туёғида тушган тупроқдан ҳосил бўлган дейишади². Наманган вилоятидаги Зирк мазорни ҳам Али номи билан боғлашади. Ушбу зиёратгоҳ Чортоқ туманининг Арбағиш қишлоғида жойлашган бўлиб, аҳолининг муқаддас қадамжоларидан бири ҳисобланади³.

«Айтишларича, Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.) вафотидан олдин ўзининг тўнини Султон Воизга мерос қилиб қолдирган, уни эгасига топширишни ўз яқинларига васият қилган экан. Унинг вафотидан кейин бу тўнни Султон воизга топшириш вазифаси Муҳаммад(с.а.в.)нинг кўёви Алига юклатилибди. Али Султон Воизни ахтариб, гўё Зиркмозорга келганда, ўша ерда тўхтаб, Султон Воизни чақиртирибди. Кейин шу ерда намоз ўқибди. Али намоз ўқийётганда, бош қўйган жойдан дарахт, ҳассасини санчиб қўйган жойдан эса, булоқ чиққан эмиш. Шунинг учун бу жой Алининг қадами етган азиз жой ҳисобланармиш»⁴.

Чортоқ тумани (Наманган вилояти) 16 чақирим шимолда жойлашган Алихон қишлоғининг номини келиб чиқиши хусусида ҳам худди шу сингари ривоят мавжуд:

«...Али деган илми фозил билан бирга... Увайс Қараний яёв йўлга равона бўлишибди. Шунда Али ўз ҳамроҳига қарата «Сиз дам олиб ўтириб турунг, мен намозимни ўқиб олай. Дарвоқе таҳорат олиш учун сувни қаердан олсам экан - а», деб сўрабди. Ҳалиги киши адир тепасида турган бир туп дарахтни кўрсатиб, «Хў, ўша жойга боринг, унинг остида сув бор, борақолинг», дебди. Али кетибди, аммо қайтиб

¹Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886. С. 8.

²Саксонов Т. «Муқаддас» жойлар - хурофот ва бидъат ўчоғи. Т.: Медицина, 1986. – Б. 14.

³Юсупов И.Ю, Мирзалиев Э.Ю. Наманган вилояти меъморий обидалари. Наманган, 2008. – Б. 54

⁴Ипак йўли афсоналари. Т.: Фан, 1993. – Б. 74.

келавермабди. Ҳалиги киши роса кутибди. Дарахт олдига келса, Али йўқ эмиш. Атрофи қир – адир бўлганлиги сабабли кўринмабди. У овозининг борича «Али, хо Али!» деб чақирибди. Шарпа сезилмапти. «Алихон, хо-о Алихон!» деб қийқирибди. Али келибди. «Бу жой менга ёқиб қолди, мана бу дарахт зирк экан, тагидан кетмон сопидек сув оқяпти, анча роҳат қилдим» дебди. «Ундай бўлса, бу жой сиздан хотира сифатида Алихон бўла қолсин» дебди ҳалиги одам»¹.

Олтиариқ туманидаги Катпут ва Сўлиқур жой номларини ҳам маҳаллий аҳоли ҳазрат Али ва унинг Дулдул оти билан боғлашади. Масалан, Катпут сўзини «Катта пут», яъни «Ҳазрат Алининг оёғи» билан боғлиқ дейишади².

Катпут қишлоғи номини келиб чиқиши тўғрисида яна бир тахмин мавжуд. Бу ҳақда Ҳ. Ҳасанов ўзининг «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» номли китобида қуйидагиларни келтиради:

«Фарғонада Катпут қишлоғи бор. Шу ерлик Раҷаматов шундай халқ ривоятини айтади. Ривоятга кўра, қишлоқ атрофида қадимги замонда бутхоналар ва уларда тошдан ясалган катта бутлар бўлган. Уларни араблар синдириб ташлаган. Узоқ йилларгача ҳам ўша бутлар сақланган ва «катта бут» деб аталган. Қишлоқнинг номи ҳам ўша сўзлардан келиб чиққан»³. Бизнингча, ривоятлар тарихий ҳақиқатга айнан мос келмаса-да, аммо икки ривоятнинг ўхшашлик томони жуда қизиқдир. Яъни, улардаги воқеалар Фарғонага ислом динини кириб келиши билан боғлиқ ҳолда кечади. Демак, ривоятлар бежиз пайдо бўлмаган.

Айтишларича, ҳазрат Али кунларнинг бирида Дулдул отини чақирибди. Аммо Дулдул унинг биринчи чақирғидаёқ етиб келмабди. Жаҳли чиққан ҳазрат Али отбоқари Бобо Қамбардан Дулдулни қаерда ўтлаётганини сўраса, Бобо Қамбар адирликдаги майсазор борлигини айтибди. Шундан сўнг ҳазрат Али «У жойни ўти қурисин», дебди. Ўша - ўша у жойдан бирон бир гиёҳ унмай «Сўлиқур» деб аталган экан⁴. Ашт туманидаги (Тожикистон Республикаси, Сўғд вилояти) туз конларини пайдо бўлишини ҳам маҳаллий халқ ҳазрат Али номи билан боғлайдилар. Ривоятларга

¹Ғозиев Ҳ. Туманнинг жуғрофий ўрни ва қисқача тарихи // Чортоқ тумани тарихи. Т.: Университет, 1995. – Б.22.

²Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. Т.: Шарқ. 2005.-Б. 20.

³Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. .. – Б.29.

⁴Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари... – Б.20.

кўра, ҳазрат Алининг бир дуоסי билан тоғ тескари томони билан туриб қолган ва шу жой туз конига айланган.

Ривоят қилишларича, ҳазрат Али Сўх қалъасининг подшоси Қахқаҳага қарши жанг қилиб, уни қалъадан майдонга чиқара олмабди. Чунки Қахқаҳа ҳазрат Али баҳодирлигини яхши билганлиги учун майдонда юзма-юз жанг қилишдан қўрққан экан. Шунда Али Қалъа олдидаги майдонга дор тикибди ва ўзи дорбозлик қила бошлабди. Унинг дорда эпчил ҳаракатлари барчани лол қолдирибди. Қахқаҳа подшо ҳам мохир дорбознинг ҳаракатларини кўриш учун қалъадан чиқибди ва ҳазрат Али ўша онда уни тутиб олиб, занжирбанд қилибди. Қахқаҳа подшо тавба қилиб ислумни қабул қилибди ва агар ислумдан қайтсам «Сад балойи азим», яъни «Юз бор азим балога» дучор бўлай деб қасам ичган экан¹.

Сўх тумани Сариканда қишлоғидаги Ҳазрат Али зиёратгоҳи. 2005 йил.

**So'x tumani Sarikanda qishlog'idagi Hazrat Ali ziyoratgohi.
2005 yil.**

¹Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Сўх тумани, Сариканда қишлоғи.

Ҳозирда ҳазрат Али мазори Фарғона вилояти Сўх туманининг Сариканда қишлоғида жойлашган¹. XIX асрнинг охирида бу ерда Ҳазрат Али қабри ва унинг номи билан аталувчи масжид бўлган. Бироқ, мазор ва масжид ҳам Шўролар даврида бузиб юборилган. Қишлоқнинг «Сариканда», яъни кесилган бош деб аталиши хусусида ҳам турли ривоятлар мавжуд. Айримлар бу жойни шундай деб аталашига қишлоқ икки кесик тоғнинг орасида жойлашганлиги деб изоҳлайдилар. Баъзи бировлар бу жойга Ҳазрат Алининг кесилган боши дафн этилганлиги боис шу ном билан аталган деган тахминни мавжудлигини таъкидлайдилар.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳазрат Алининг дорбозлик маҳорати билан золим подшоҳни енгиши тўғрисидаги ривоятлар юртимизнинг бошқа ҳудудларида ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳақда Раҳматулла Юсуф ўғлининг келтирган маълумотларига диққатга сазовордир:

«Чўя тоғининг энг баландида Талайдар деган бир чўққи бор. Бу чўққининг устида пиширилган гиштан ясалган қўрғоннинг ўрни сақланиб қолган. Чўққининг баландлиги жанубдан тахминан 300 метрча бор. Шимолдан эса 600 метрча келади. Чўққининг устига бир оралиқ йўлак билан жануб томондан чиқиш мумкин. Йўлак ўртасида пиширилган рангдор гиштан ясалган қўрғон дарвозахонасининг харобалари бор. Бурунги одамлар айтиб кетган афсоналарнинг бирида бу ер Мақотил подшонинг қўрғони бўлган дейилади. Ҳазрати Али Мақотилни таслим қилолмаганидан кейин дор ўйинчи бўлиб келиб, Лангар чўққиси билан Талайдар чўққисига арқон ташлаб дор тортиб, Али ҳазратлари қўлига лангар ушлаб, дорда ўйин қилиб турганида, Мақотил томоша қилиб турган экан. Али ҳазратлари арқон устидан туриб, Мақотилни ўқ-ёйи билан отиб ўлдирган экан»².

Андижон вилояти Пахтаобод тумани, Бешкапа қишлоғидаги қадимги Жонодил-Мақотил қалъаси билан боғлиқ ривоятда ҳам айнан шундай афсона келтирилади:

«Кунларнинг бирида соқчилар уч ойдан бери бир дарвеш қалъа атрофида юрганини ва ҳар кун ибодат қилаётганлигини ҳукмдорга етказишади. Подшоҳ ўша қаландарни

¹Джахонов У. Земледелие таджиков долины Соха в конце XIX – начале XX в. Д.: Дониш, 1989. С. 68.

²Боболардан қолган нақллар...-Б. 48.

дарҳол «қалъа ичига олиб киришлар», деб буйруқ беради. Улар ҳазрати Алининг нима иш билан шуғулланишини, қўлида қандай ҳунари борлигини сўрашади. Шунда Ҳазрат Али: «Мен полвонлар билан курашаман, тош кўтараман ва яна дор ўйнайман», деб жавоб беради. Уни бу жавобларини эшитган подшоҳ ҳазрат Алини синаш мақсадида 90 та полвонни беллашишга чорлайди.

Ҳазрат Али 90 та полвоннинг барчасини енгач, Жонодилни ўн икки соат ичида, Мақотилни йигирма тўрт соат ичида елкасини ерга теккизади. Тош кўтариш бўйича ҳам голиб келади. Навбатдаги учинчи шарт «дор ўйнаш» эди. Ҳазрат Али қалъанинг жануби-ғарбий, шимоли-шарқий томонларига дор ипини тортади. Дорнинг марказидан қалъанинг ичига ип туширади.

Подшоҳ аскарларига дорвозани кузатиб боришни ва кўздан қочирмасликни таъкидлайди. Шундай бўлса ҳам, Ҳазрат Али дорнинг барча машқларини бажариб бўлгач, дор марказига келгач, бир наъра тортади. Унинг қўлида зойибдан бир қилич пайдо бўлиб, узунлиги 40 газга етади. Уни томоша қилиб турган барча соқчиларнинг ҳаммасини қиличдан ўтказади. Бу воқеадан чўчиб кетган Жонодил-Мақотил ҳам унга таслим бўлади»¹.

Шу ўринда Жонодил ва Мақотил тўғрисида. Бу икки образ Жонодил (аслида Жонобил) ва Мақотил ҳазрат Али билан боғлиқ қисса ва ривоятларда тилга олинади. Масалан, «Зарқум қиссаси»да Жанобил Зарқумнинг паҳлавони сифатида таърифланади:

«Зарқумнинг Жанобил номлиг бир паҳлавони бор эди ул майдонга кирди. Ани қадду қомати йигирма беш газ эрди. Бозуси(билагини) мисли бозуи фил эрди. Юз манн салоҳ кийиб эрди ва икки юз ботмон гурзиси, қарпусини зинга устивор этиб эрди»².

Ривоятларда Мақотил ҳам худди Жанобил сингари ҳазрат Алига қарши жанг қилган подшоҳлардан бири Қаҳқаҳанинг паҳлавони бўлганлиги айтилади: Қаҳқаҳа уриштирмоққа «Мақотил зангини олиб келишлар», – деб буюрди. Қирқ киши бориб олиб келди. Мақотил айди: «Эй подшоҳи Қаҳқаҳа, мани нима ишга келтурдинг?» Қаҳқаҳа айди: «Сан бу гўдак бирла уришгил». Мақотил занги айди: «Мани масхара қилурмусан? Мани уруш

¹Мамадалиев И, Абдумаликова Д. Жонодил-Мақотил қалъаси. Андижоннома. №41(17311) 20 май, 1997.

²Ҳазрат Али ҳақида қиссалар / Нашрга таёрловчи ва сўзбоши муаллифи Сайфиддин Рафъиддин. Т.: Ёзувчи, 1992. – Б. 98.

десанг Алига юборгил, наинки мани шул бачча бирлан уруш десанг. Мунинг бирлан урушгани ор қилурман»¹.

Айтиб ўтиш керакки, Жонодил образи айрим дostonларда ижобий қахрамон сифатида тасвирланади. Масалан, «Жонодил» дostonидаги Жонодилни олайлик: «*Бурунги ўтган замонда Антакия деган шаҳар бор эди, шу шаҳар подшосининг отини Искандар дер эди. Искандарнинг йигирма олти ёшлик бир ёлғиз ўғли бор эди: оёқлари бешикдек, ўмрови эшикдек, билаклари тўқмоқдек, яғринлари қопқоқдек, оғзи-бурни уймоқдек, сўзлаган сўзи қаймоқдек. Ўзи баҳодир полвон эди, ботири гаррон эди, хушсурат ўғлон эди. У асли нўғайли авлодидан эди, отини Жонодил полвон дер эди*»².

Бизнингча, Жанобил ҳам Мақотил сингари халқ дostonларида кўп ҳолларда салбий образ сифатида талқин этилган. Чунончи, Мақотил халқ дostonларида ёвузлик тимсолини англатиб келган. Масалан, «Абу Муслим жангномаси»да Абу Муслим Кўфа ҳокими Мақотилга қарши жанг қилади³. Шунингдек «Маликаи Айёр» дostonида ҳам Гўрўғли ва унинг йигитларига қарши ёвуз душман сифатида баҳайбат Мақотил пайдо бўлади:

«Авазхон Маликани излаб кетаётганида, йўлда «фил минган, икки оёғи чим ерни омочдай тилган, соқол мурти ўсиб кетган» бир одамнинг Чамбилга қараб келаётганини кўради. Бу Гўрўғли ва унинг йигитларини асир қилиб олиб келиш учун Арботин юртининг подшоси юборган баҳайбат Мақотил эди⁴. Авазхон ундан эътиборсиз ўтолмади. Мақотил ҳам биринчи учрашишдаёқ мақсадини айтади.

Сафар қилиб кўрай Чамбил белини,
Вайрон қилай Гўрўғлини элини.
Арботинда шоҳдан бўлди фармонлар,
Эшит Мақотилнинг айтган сўзини,
Олиб келсам, Чамбилнинг Авазини,
Шоҳим билан ваъдалашган шартим бор.

¹Ҳазрат Али ҳақида қиссалар... – Б. 85.

²Жонодил. Ўзбек халқ дostonлари / Айтувчи: Қурбонбой Тожибой ўғли. Т.: Фан, 1970. –Б. 3.

³Абу Муслим жангномаси. .. – Б. 207.

⁴Ашуров Т. Халқ дostonларида қахрамон-титанлар образи талқинига доир // Ўзбек халқ ижоди. Т.: Фан, 1967. –Б. 56.

Оламан юз бешга кирган қизини¹.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўришиб турибдики, Мақотил номли салбий қаҳрамон образи халқ дostonларида кенг ўрин олган. Бизнинг фикримизга кўра, Жанобил ва Мақотил образи ҳазрат Али билан боғлиқ қиссалар орқали халқ дostonларида ўз ифодасини топган кўринади.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Сўх тумани (Фарғона вилояти) худудида ҳазрат Али номи билан боғлиқ бир неча зиёратгоҳлар ва жой номлари мавжуд. Ахборотчилардан олинган маълумотларга кўра, қишлоқни Тул деб аталиши ҳам ҳазрат Али билан боғлиқдир. Ривоятга кўра, Али шаҳид бўлгач, унинг аёли энди тул қолдим деб фарёд қилган экан. Шу сабабдан қишлоқ номи Тул деб аталган эмиш².

Сўхнинг Девайрон қишлоғидаги зиёратгоҳ ҳамда Ворух қишлоғидаги Дулдул ота мазорлари ҳам ҳазрат Али билан боғлиқдир. Ахборотчи Райимжон Тошбоевнинг келтирган маълумотларига кўра, қадимдан халқ орасида ҳазрат Али мазори тоғлар орасида ва дарёларнинг туташган қисмида бўлади деган қараш мавжуд. Шу боис ҳам Сўх, Тағоби, Обишир дарёлари ўтган ва тоғлар билан ўралган Сўхда ҳазрат Али мазори тикланган. Тарихчи олим А. Йўлдошевнинг айтишича, мазорнинг тиклашдан яна бир мақсад ҳазрат Алининг Нажафдаги мазорига боришининг иложи бўлмаганлиги учун ҳам одамлар шу жойнинг ўзида ҳазрат Алига атаб мазор тиклаб, шу аснода «Дуоларимиз бу мазорда ҳам қабул бўлади», деб қараган эканлар³.

Таъкидлаб ўтиш керакки бундай мазмундаги афсоналарни Тожикистоннинг Помир тоғлиқ худудларида учратиш мумкин. Албатта бунда шиалик таълимотига мансуб исмоилийлар фирқаси намояндаларининг таъсир доирасини назарда тутиш лозим бўлади. Чунки бу худудларда аҳолининг муайян қисми шиаликка эътиқод қилган⁴.

¹Фозил Йўлдош ўғли. Маликаи Айёр / Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. Т.: Ўздавнашр. 1941. – Б. 29.

²Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Сўх тумани, Тул қишлоғи.

³Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Сўх тумани, Сариканда қишлоғи.

⁴Қаранг: Боборинский А.А. Секта Исмаилья в русских и бухарских пределах

Помирдаги хазрат Али номи билан аталувчи зиёратгоҳлардан бирининг кўриниши¹

XX аср бошида Юқори Панжда истиқомат қилувчи тоғликлар ҳаётини тадқиқ этган А. А Бобринскийнинг Али ибн Абу Толиб ҳақида ёзиб олган ривоятларида ҳам Ишкашим қалъасини забт этишда Қаҳқаҳа билан юз берган курашлар ҳикоя қилинади².

Маълумотларга кўра, бу ерда Қаҳқаҳ қалъаси ва унинг қаршисида Шоҳимардон мозори ҳам мавжуд бўлган. Нақл қилишларича, Искандар Зулқарнайн Помирни 3 йил мобайнида фатҳ этган бўлса, халифа Али ўзининг оқилона ҳаракатлари билан уч соат ичида Помирни забт қилишга муяссар бўлган экан³.

Айтишларича, Помирдаги Шоҳимардон мозори ўтмишда ўлим жазосига ҳукм этилган гуноҳкор бандалар учун панагоҳ вазифасини бажарган. Шу сабабдан ушбу мозорга келиб чин дилдан тавба қилган гуноҳкор кишиларни Аллоҳ гуноҳларидан

Средней Азии. Географическое распространение и организация. «Этнографическое обозрение». М., 1902; Андреев М.С. Таджики долины Хуф. С., 1953; Додихудоев Х. Очерки философии исмаилизма. Д., 1976;

¹ Мазкур сурат куйидаги китобдан олинди: Сарчашмаи ривоят – воқеият (ривоятҳои Вахон). Мусанниф ва мураттиб Н. Шакармамадов. Хоруғ, 2007.

² Бобринский А. А. Горцы верховьев Пянджа. М., 1908. С. 16.

³ Горненский. И. Легенды Памира и Гиндукуша. М.: Алетейл, 2000. С.113.

кечиради деган қарашлар мавжуд эди¹. Маҳаллий халқнинг тасавурида ҳазрат Али ҳаёт сўқмоқларида йўлдан адашган гумроҳларга раҳнамолик қилиб, уларни тўғри йўлга бошлар эмиш. Бу ҳақда помирликлар орасида қуйидаги байт машҳурдир:

Ё Муҳаммад дастгири бечарогон,

Ё Али раҳнамои гумроҳон.²

Мазмуни:

Ё Муҳаммад бечаролар мададкори,

Ё Али адашганлар раҳнамоси.

Помирликлар орасида шу кунга қадар ҳазрат Али ва Қаҳқаҳа тўғрисида қуйидаги ривоят сақланиб қолган:

«Нақл қилишларича, Қаҳқаҳа қалъасининг тассаруфига Намадгуд қишлоғидан Харчу қишлоғича бўлган яъни беш кунлик масофадаги ҳудуд кирган. Қалъа қурилишида 70 минг киши иштирок этган. Қурилиш хом ашёси фақат пишиқ гишт бўлиб, Харчудан олиб келинган. Атрофдаги маҳаллий аҳоли асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлиб қурилиш ишларидан беҳабар бўлганлар. Аммо шундай бўлсада уларни қалъа қуришга мажбур қурилган. Шу тарзда 3 йил давомида қалъа қурилган.

Қаҳқаҳанинг ўзи Қобул шоҳларининг авлодидан экан. Қобулда юз берган исёндан қўрқиб кетган Қаҳқаҳа тоғлик томонларга қочиб келиб ўзи учун яшашга Намадгудни танлабди. Унинг Қобулдан эканлигини ушбу сатрлар ҳам тасдиқлайди:

Қалъанг сени Ҳамзаи Сад,

Қаҳқаҳа деб аталур.

Қаҳқаҳа улкан қомат соҳиби экан. Унинг бўйи ўн икки газга бориб етган. Қаҳқаҳанинг Қумрисиёмо исмли қизи ва Зулхимор исмли синглиси бор экан. Синглиси дарёнинг нариги томонидаги сиёҳпўшлар маконида ўзи алоҳида турмуш кечирган экан.

Кунлардан бир кун сарой мулозимлардан бири Қаҳқаҳага туш кўрганлигини ва тушида Муҳаммад пайгамбарга иймон келтирганлиги айтибди. Муҳаммад номини эшитган замон Қаҳқаҳа ўша аённи

¹Розенфельд А. З, Колесников А. И. Материалы по эпиграфике Памира // Эпиграфика Востока. XXIII. Л.: Наука, 1985. С. 92.

²Ўша асар. – Б.88.

зиндонга ташлашни буюрибди. Бироқ мулозим зиндондан қутулиб, Макка сари қочишга муяссар бўлибди. У Муҳаммад пайгамбар ҳузурига бориб, бу ерга келишининг сабабини сўзлаб берибди. Муҳаммад (с.а.в.) Қахқаханинг қаерда эканлигини суриштириб билгач, Ҳошид ибн Вашид бошчилигидаги қўшинни юборибди. Қўшин Аспадев деган мавзегга етиб келиб Рин қишлоғининг рўбарасига дарёнинг нариги томонига жойлашибди.

Қахқаханинг мулозимларидан бўлган Мубошир Қахқахага Муҳаммад пайгамбарнинг амри билан қўшин келиб, Аспадевда тўхтаганлигини маълум қилибди. Қахқаха Мубоширга жанг қилишга 10 кун муҳлат сўраб келишни буюрибди. Ҳошид ибн Вашид ушбу муҳлатга рози бўлибди. Аммо Қахқаханинг ўзи учинчи кун кечаси тўсатдан Ҳошид ибн Вашидга ҳужум қилиб уни асир олибди. Фақатгина биргини жангчи аранг қочиб қутулибди. У уч ой деганда Маккага етиб келиб мудҳиш воқеадан барчани хабардор қилибди.

Муҳаммад пайгамбарнинг жияни ва кўёви бўлган ҳазрат Али Қахқаха билан жанг қилишга рухсат олиб, йўлга отланибди. У қўшини билан Аспадевга етиб келиб, шу ердаги булоқ ёнида ўрнашибди. Булоқ бўйида катта бир тош бор экан. Ҳазрат Али ўша тошни кўтариб улоқтириб ташлабди. Бунни кўрган Қахқаханинг соқчиси Мубошир ўз ҳукмдорига нелар бўлганлигини сўзлаб берибди. Бунни эшитган Қахқаханинг ҳуши учибди ва Мубоширдан улар кимлигини билиб келишга юборибди. Улар ўзларини Мубоширга турли томошаларни кўрсатувчи ўйинчи эканликларини айтибдилар. Бироқ Мубошир улар ўйинчи, эмас балки Ҳайдари Сафдар авлодидан эканлигини билишини маълум қилибди. Ҳазрат Али Мубоширдан буларни қаердан билишини сўрабди. Мубошир 18 саккиз ёшида Қахқага қул қилиб берганларини айтибди ва ҳазрат мусулмонларни галаба қозонишига ишонч билдириб, жангдан сўнг Қахқаханинг қизи Қумрисиёмони хотинликка олиб беришларини ҳазрат Алидан сўрабди. Ўз навбатида ҳазрат Али Шоҳимардон ҳам Мубоширни бу сирдин ҳеч ким воқиф бўлмаслиги кераклигини тайинлабди.

Шундан сўнг биргаликда қалъа томон жўнашибди. Қахқаха уларни кўриб бир оз хоотири жам бўлиб, ҳазрати Шоҳимардондан сўрабди: «Эй гўдак нима ҳунаринг бор?».

Ҳазрат Али: «Одамзотга қандай ҳунар хос бўлса барчасидан хабардонман. Чопиб кетаётган отнинг тақасини олиб яна қайта тақалай оламан. Тош ўйнатиб, қилич ишлатишда моҳирман. Кўп

кураш усулларни биламан», дея жавоб берибди. Қахқаха «бу ўйинчи менга маъқул бўлди. Бир ўйинларини томоша қилсам», дея қалъа таишқарисидаги майдон олдига лашкарини бир сафга тизиб ўзи қалъа тепасига чиқибди. Ҳазрати Шоҳимардон тош ўйнаётиб бир қанча Қахқаханинг лашкарини нобуд қилибди. Бунни кўрган Қахқахага тош ўйини хуш келмабди ва бошқа ўйинларни кўрсатишни буюрибди. Ҳазрати Шоҳимардон от пойгасида чопиб кетаётган отларни тақалай бошлаб. Бу ўйинда ҳам яна Қахқаха одамларидан айрилибди. Қахқаха яна норози бўлиб ҳазрати Шоҳимардондан: «Одамларин орасида менинг паҳлавонларим билан кураш тушувчилари борми?» дея сўрабди. Шунда ҳазрати Шоҳимардон: «Одамларим орасида энг кичиги менман. Аввал паҳлавонларин мен билан кураш тушсинлар» деб жавоб берибди.

Қахқаха ўз паҳлавонларини қалъадан чиқарибди. Улар орасида филни ҳам енгишга қодир паҳлавон бор экан. У кураш майдонида ҳазрати Шоҳимардонни кўриб ҳатто назарига ҳам илмабди ва Қахқахага қараб: «Сиз мени масхара қилиб устимдан куляпсизми. Наҳот гўдак билан кураш тушсам» дея газабга келибди. Шунда ҳазрат Али: «Мард киши аввал ишини битириб сўнг мақтанади», деб паҳлавонни курашга чорлаб майдон бўйлаб юра бошлабди. Ҳазрат Шоҳимардон: «Ҳамла аввал кофирдан» дебди. "Тутуқиб кетган паҳлавон ҳазрат Алини ушлаб ерга кўтариб урмоқчи бўлибди. Бироқ уни ҳатто ердан уза олмабди. Паҳлавон бунни кўриб ҳайрон бўлибди. Қахқаха ҳам ҳайратда қолибди. Навбат ҳазрат Шоҳимардонга келибди. У паҳлавони баланд кўтариб ерга урибди. Улкан паҳлавон шу онда тил тортмай ўлибди.

Ғазабланган Қахқаха ўзи қилич кўтариб майдонга тушибди. Ҳазрат Шоҳимардон: «Ҳамла аввал кофирдан» деб Қахқахани жанг қилишга ундабди. Қахқаха қилич билан ҳазрат Шоҳимардонни бошига солибди аммо Шоҳимардон қалқон билан уни тўсиб қолибди. Навбат ҳазрат Шоҳимардонга келибди у қиличини ураётиб Қахқахадан «ергами ё сувгами?!» дея сўрабди. Қахқаха ерга дея жавоб берибди. Ҳазрат Шоҳимардон унга қимирлашини айтибди. Қахқаха қимирлаган экан танаси иккига бўлиниб дарёга қулабди»¹.

Шунингдек, Қахқаха ва Ҳазрат Али жанги тўғрисидаги яна бир ривоятни Ҳисор қалъаси билан ҳам боғлашади. Ривоят

¹Фольклор Памира. Том 2. Мифы, легенды и сказания. Составитель, автор, предисловия и комментарии Н.Шакармамадов. Д., 2005. С. 80-83

қилишларича, бу қалъада Қаҳқаҳ жоду исмли подшоҳга қарши Ҳазрат Али жанг қилган экан¹.

Ҳазрат Али номи билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳ Хўжанд шаҳри Қалача қишлоғида ҳам мавжуд. Айтишларича, халифа Али Фарғонага боришдан олдин шу ерда икки ракат намоз ўқиган ва унинг тиззалари ўрни тошга чиқиб қолган экан. Ҳозирда қадамжойнинг устига мақбара кўтарилган².

Албатта мазкур маълумотлар тарихий ҳақиқатдан бир мунча йироқ. Чунки ҳазрат Алининг Мовароуннаҳрга келмаганлиги ва бу ерга арабларнинг илк юришлари унинг ўлиmidан кейинги даврларда содир бўлганлиги тарихдан маълум. Бироқ муқаддас жойлар (қадамжолар, зиёратгоҳлар) атрофида марказлашган “оммавий”, “халқ исломи” ҳақида ҳикоя қилувчи ёзма ҳужжатларда бу воқеалар айнан хулафои рошидинлардан бири Али ибн Абу Толиб даври билан боғлиқ тарзда талқин этилади. Бинобарин, муқаддас жойларни зиёрат қилгани келган ҳатто маҳаллий аҳоли ҳам бу ерга ким ва қачон қандай қилиб дафн этилганлигини ва у ҳазрат Алими ёхуд Пайғамбарнинг бошқа бир асҳоби эканлигини ишонч билан айта олмайди. Бундай муқаддас жойларга хизмат қилувчи ходимлар ҳар доим бир хил жавобларни айтишга уринадилар. Биринчиси – ҳа, бу у (Али) чиндан ҳам “Арабистонда” ҳалок бўлган. Бироқ унинг жасади тарафдорлари томонидан олиб келиниб, бу ердаги мақбарага дафн этилган, ёхуд – ушбу жойда у шаҳид бўлган ва унинг қони тўкилган. Шундан сўнг унинг жасадини ювишиб, Арабистонга олиб кетганлар (кўп ҳолларда Мадинадаги ал-Бақиъ қабристонига деб кўрсатилади). Одатда жасад ортилган оқ туя ва уни етти жойга тўхтаб ўтганлиги ва шундан сўнг дин йўлида шаҳид бўлганларнинг қабрлари пайдо бўлганлиги ёки еттита тобут тайёрланиб, турли ўлкаларга юборилганлиги ҳамда шу тарзда бир киши номи билан боғлиқ кўплаб зиёратгоҳларни пайдо бўлганлиги ҳақидаги ривоят келтирилади. Иккинчи жавоб – бу авлиёнинг қадамжойидир. Бу ернинг қадамжой эканлиги бир художўй кишини тушида башорат бўлган ёки қайсидир китобда ўқиб аниқланганган. Бундай жавобларнинг кўп вариантлиги ўз навбатида китобий мусулмонлар томонидан айтилажак танқидларидан сақлаб қолади.

¹Собири Шоҳони. Қалъаи Ҳисор. Д.: Ирфон, 2002. – Б. 50.

²Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Тожикистон Республикаси, Сўғд вилояти, Хўжанд шаҳри, Қалача қишлоғи.

Бошқа бир яна жиҳати – оддийлик, яъни кишиларни ўзларига муносиб бўлган тарихни истаганликларидир.

ҲАЗРАТ АЛИ ФАРЗАНДЛАРИ

*Абу Бакру Умар, Усмон, Алини,
Соқий этинг кавсарингга Алини,
Бизга раҳбар қилдинг шундоқ набини,
Ҳурматидин бизга жазо қилмағил.*

(Ҳазиний)

Осмон гумбазида ранг-баранг ёй тарзида вужудга келадиган етти хил рангли оптик ҳодисани ҳозирга қадар халқимиз «Ҳасан-Хусан ёйи» деб атаб келадилар.

Ривоятларга кўра, халифа Алининг ўғиллари Ҳасан ва Хусан камондан ўқ-ёй отганларида ҳавода ёй ўқлари кўзни қамаштирадиган даража товланиб ранг-баранг нур тарқатаркан. Шу ривоятга кўра, осмон гумбазида ҳосил бўладиган камалак Ҳасан-Хусан ёйи дейилган¹. Чунончи, камалак билар боғлиқ қарашларда Ўрта Осиё халқлари ўртасида муштарикликлар мавжуд. Масалан, осмон камалагини қорақалпоқлар ҳам «Ҳазрат Алининг қиличи», «Ҳасан-Хусан ўқ-ёйи» деб атаганлар². Бундан кўринадики, қадимдан Ўрта Осиё халқлари орасида Ҳасан ва Хусан тўғрисида турли ривоятлар кенг тарқалган. Шундай экан ҳазрат Али фарзандлари билан боғлиқ ривоятларнинг аҳоли орасида машҳурлининг боиси нимада?

Ҳазрат Али(к.в.) мусулмонлар қавми учун «Аҳли байт» деб, улуғлаб келинган пайғамбар (с.а.в.) авлодлари «Саййидлар»нинг Расули акрамдан кейинги давомчисидир³. Бу ҳақда қуйидаги ҳадис ҳам мавжуд: «Инни торикун фикум ассақалайний китобуллоҳий ва итрати» (яъни «албатта, мен сиз [инсу жин]ларга икки гўзал ва нафис нарса - бири худонинг китоби (Қуръон) ва бири хонадонимни қолдирдим)»⁴. Бу ҳақда Имом Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратларидан сўрадиларки, «Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазратларининг ёронларидан ва аҳли байтидан қайси бириси юксакдир?» деб. Буюрдики «Улуғлардан Сиддиқ ва Форуқ,

¹Ҳасан-Хусан ёйи. Фан ва турмуш. 1972. № 10. – Б. 21.

²Меремкулов В.Н. Кавказско-тюрские фольклорные связи // Фольклор литература и история Востока. Т.: Фан, 1984. С.306.

³Алишер Бек. Туркийзабон саййид авлодлари. Ф.: Фарғона, 1998. – Б. 10.

⁴Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир.Т.: Фан, 1965. –Б. 8.

йигитлардан Усмон ва Али, аёлларидан Оиша ва қизларидан Фотима розийаллоху анхум ажмаъийиндир»¹.

Манбаларга кўра, ҳазрат Алининг бир нечта хотинларидан (8 ёхуд 9) кўплаб фарзандлари – 14 (ёки 18) ўғил ва 19 (ёхуд 17) қизи бўлган ². Тарихчи Абдушукур Лакҳнавийнинг ёзишича, ҳазрат Али Фотимаи Заҳро ҳаётлик вақтларида икки марта уйланган эдилар³.

Ўзбек халқ достонларида ҳазрат Алини ўн бир нафар ўғил фарзанди бўлганлиги таъкидланади:

Коф тоғи устинда отди каманди,
Чолди зулфиқор, боғлади банди.
Шоҳимардон ўғли, ўн бир фарзанди,
Биза ҳиммат берсин ғариб ерларда⁴.

Ҳазрат Алининг Фотимаи Заҳро билан никоҳлари хусусида Алихонтўра Соғуний қуйидагиларни баён этади:

«Расулуллоҳнинг тўртинчи қизлари Фотимаи Заҳро эди. Ҳижратнинг иккинчи йили ҳазрати Алига никоҳ бўлди. Ҳазрати Фотима ўн беш ёшда, ҳазрати Али йигирма саккиз ёшда эдилар. Пайгамбаримизга ваҳий келишдан бир йил илгари туғилмиш эдилар. Ҳижратнинг ўн биринчи йили Расулуллоҳдан олти ой кейин вафот топди, розияллоху анҳо. Ёши йигирма саккизда эди.

Ҳазрати Али Фотимани сўраб келганида:

- Никоҳ маҳрига нима нарсанг бор? — деб сўрадилар эрса:
- Урушга киядиган ёлғиз совутим бордур, — деди.

Ҳазрати Алининг бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди. Шунини сотиб пулини келтирмоққа буюрдилар. Тўрт юз саксон тангага сотиб, пулини Расулуллоҳга келтирди. Тўй маҳрига шу пулни сарф қилиб, хурмо, майиз билан саҳобаларга никоҳ тўйи қилиб бердилар. Ичига хурмо қипиғи тўлғизилган бир ёстиқ, жундан тўқилган бир шолча, қурбонликдан қолган бир қўчқор териси, бир дона чойишаб, бир дона сув ташийдиган идиш, 2 дона кўзача бердилар. Фотимани узатганда унга қилган асбоблари шулар эди. Туширилган уйлари ичига қум тўшаб, шунинг устига қўчқор терисини солиб ётар эдилар, Никоҳ

¹Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул авлиё... – Б.9.

²Ислом энциклопедияси... – Б.26.

³Абдушукур Лакҳнавий... – Б.159.

⁴Саъд ва Ҳамро. Ўзбек халқ достонлари... – Б.88.

ўқилгандан сўнгра бир коса сув келтиринглар, деб буюрдилар. Унга «Бисмиллаҳ» айтиб дуо ўқигандан кейин шу сувдан олиб, ҳазрати Алининг юзларини, кўкракларини силадилар. Ҳазрати Фотимага ҳам шундоқ қилганларидан сўнгра:

— Эй бор Худоё, буларга ва буларнинг насларига баракот бергил, — деб дуо қилдилар.

Ҳазрати Фотимадан олти бола туғилди. Ўғиллари эрса Ҳасан, Ҳусайн, Муҳсин, қизлари Зайнаб, Умму Кулсум, Руқаййа эдилар. Муҳсин ёшлигидаёқ вафот топди. Имом Ҳасан, имом Ҳусайнлар бўлса, Пайгамбаримизнинг дуолари шуларга етиб, насларига Худо барака берди. Кўпинча азиз ва авлиёлар шулардан чиқдилар. Ислом тупроғида бу зотларнинг қадамлари етмаган жой йўқдур»¹.

Тарихдан маълумки, ҳазрат Али(к.в.) фарзандлари ичида энг машҳурлари Муҳаммад (с.а.в.) қизлари Фотимадан туғилган Ҳасан ва Ҳусайн ҳамда бану Ҳанифа қабиласидан бўлган хотинидан туғилган Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳисобланади. Мана шу уч фарзанддан тарқалган тармоқ олий ҳокимятга даъвогар бўлишган. Шиалиқда имомийлар оқими тан оладиган 12 имомдан 9 таси Ҳусайн трмоғига мансубдир. Исломнинг деярли бутун тарихи мобайнида Али(к.в.) авлодлари ёхуд уларнинг тарафдорлари олий ҳокимятга эришиш йўлида қуроли ва ғоявий кураш олиб борганлар. Улар имоматга фақат Али(к.в.) авлодлари ҳукмрон бўлиш ҳуқуқига эга деб ҳисобланганлар. Кураш жараёнида халифаликнинг турли чеккаларда ҳазрат Али(к.в.) авлодлари бош бўлган имоматлар барпо этилган. Уларнинг ичида энг машҳурлари Марокашдаги Идрисийлар(789-926), Шимолий Африка, Миср ва Суриядаги Фотимийлар(909-1171), Ямандаги Рассийлар(9-а. бошидан 1281 й.гача), Табаристон(863-928) ва Яман (1592-1962)даги Зайдийлар сулоаси ҳисобланади. Ҳозирги вақтда кўплаб ҳазрат Али(к.в.) авлодлари барча мусулмон мамлакатларида яшайдилар. Улар имтиёзли ҳуқуқларга эга бўлиб, яшил салла ўрайдилар ва саййидлар ёхуд шарифлар деб аталадилар². Ўрта Осиёда жумладан Фарғона водийсида ҳазрат Али авлодларига мансуб хонадон аҳлини «Саййид», «Тўра», «Тўрахон», «Тақсир», қиз-жувонларини «Пошша», «Пошшахон», деб атаб келганлар³.

¹Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий...– Б. 646.

²Ислом энциклопедия...– Б.26.

³Абдулахатов Н., Эшанбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари...-Б.84.

Тарихдан маълумки, Муҳаммад алайҳиссаломга набира бўлган Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайнлар ҳам худди оталари Али(к.в.) сингари дин-имон йўлида шаҳид бўлганлар. Шу сабабдан ушбу табаррук зотларнинг муборак исмларини муаррихлар ғоят эъзоз билан тилга оладилар. Масалан, Абу Мансур ас-Саолибий бу ҳақда шундай ёзади: «Эркакларнинг насаб жиҳатидан энг шарафлиси Ҳасан ва Ҳусайндир. Уларнинг отаси – Али, онаси-Фотима, бувалари – расулulloҳ, тоғалари расулulloҳнинг ўғли ал Қосим, амакилари-Жаъфар ат -Тайёр ва жаҳон хотинларининг хожаси Хадича уларнинг бувиларидир. Хотинларнинг насаб жиҳатидан энг шарафлиси Фотимадир. Унинг отаси-одамзотнинг хожаси Муҳаммад – Тангри унга салавот ва саломини йўлласин, онаси мўъминлар онаси Хадича, эри васий қилинганлар хожаси Али - Тангри ундан рози бўлсин–жаннат аҳли бўлган йигитларнинг хожалари (Ҳасан ва Ҳусайн) унинг икки ўғлидир»¹.

Ҳазрат Али қолган аёлларидан бир неча ўғил-қиз фарзандларни кўрган бўлиб, уларнинг исмлари қуйидагича: Ҳазрати Аббос, Жаъфар, Абдуллоҳ, Усмои, Убайдуллоҳ, Абубакр. Муҳаммадул-асғар, Яхё, Умар, Руқия, Муҳаммадул-авсат, Муҳаммад ал-Ҳанафийа номи билан машҳур бўлган Муҳаммадул-акбар, умми Ҳасан, Раҳматул кубро, Умми Гулсум-суғро, Умми Хони, Маймуна Зайнаби суғро, Рамлатус-суғро, Фотима Имома, Хадича, Умми Салима, Умми Жаъфар, Жамола, Нафиса шулар жумласидандир ².

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Ҳасан-Ҳусан исмлари халифа Али(к.в.)нинг ўғилларига, яъни Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг набираларига тегишли бўлгани учун ислом дини орқали кенг тарқалган. Ҳасан-Ҳусан исмлари арабча «Ҳасуна-чиройли, яхши бўлмоқ»дан олинган.

Ҳасан «яхши, кўркем» маъносини англатади. Ҳусан (Ҳусайн) эса унинг кичрайтилган кўринишидир.

Ҳусан тарихий манбаларда Ҳусайн шаклида кўпроқ учрайди. Ўзбек мумтоз адабиётининг таниқли намоёнлари асарларида бу исмлар ўзига хос маъно ва вазифаларни бажариб келган. Масалан:

Мен Атойимен Ҳусайни, ҳусн ичида сен Ҳасан,
Карбалодур равзои боғи жиной сизсиз манга.

¹Абу Мансур ас-Саолибий... – Б.44.

²Абдушукур Лакҳнавий... – Б.159.

Биринчи байтда Атоий ўзини Ҳусайнга, маъшуқани эса Ҳасанга ўхшатади. Бу ўхшатиш мажозий бўлиб, шоир Ҳасан-Ҳусан билан боғлиқ тарихий воқеага ишора қилади. Ҳақиқатан ҳам Ҳусайн Карбало даштида ўлдирилган. Шоир Ҳасан, Ҳусайн хусн сўзларини маҳорат билан қўллаб иштиқоқ ва танасуб санъатларини намоён этган»¹.

Маълумотларга кўра, Ҳасан ибн Али (625-669) юз тузилиши жиҳатидан Аллоҳнинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ўхшаган. Бу ҳақда Абу Мансур ас-Саолибий шундай дейди: *«Худонинг пайгамбарига – Тангри унга салом ва саловот йўлласин – ўхшаганлардан Жаъфар ибн Абу Толиб. Пайгамбардан – Тангри унга салом ва саловотин йўлласин – келтирилишича, у Жафарга шундай деган экан: «Сен менинг тузилишим ва хулқимга ва ал-Ҳасан ибн Али ибн Абу Толибга ўхшайсан». Унинг онаси Фотима ёшлигида уни ўйнатиб шундай дер экан:*

*«У Алига ўхшаб эмас отамга ўхшаб олдимга келди»*². Имом Ҳасан Муҳаммад (с.а.в.)нинг сеvimли набираларидан бўлганлиги учун Расули акрам уни «Жаннат ёшларининг саййиди» деб атаганлар³. Ривоятларга кўра, Имом Ҳасан (р.а.) заҳарлаб ўлдирилган ва Мадинада дафн этилган.

Имом Ҳусайн ибн Али (626-680) Муҳаммад (с.а.в.)нинг сеvimли набираларидан бўлганлиги боис Расули акрам: *«Ҳусайн мендадир, мен Ҳусайндаман. Аллоҳ Ҳусайнни яхши кўрганни яхши кўради»* деган эдилар⁴.

Маълумотларга кўра Имом Ҳусайн (р.а.) 680 йил 10 октябр куни Карбало даштида 70 нафар жангчиси билан халифа Язиднинг 4000 кишилиқ қўшинига қарши бўлган тенгсиз жангда шаҳид бўлган. Шундан сўнг Имом Ҳусайн(р.а.) тарих саҳифаларида «Саййид аш-шуҳадо», яъни «Шаҳидлар саййиди» номи билан машҳур бўлган.

Нақл қилишларича, Карбалода юз берган машъум воқеа куни бир неча саҳобаи киромлар ва Расулulloҳнинг хотинларидан бири Абу Умайянинг қизи Умму Салама (598-682) тушларида Муҳаммад (с.а.в.)ни ўта ғамгин ҳолатда кўрган эканлар⁵.

¹Ҳусанов Н. Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра... // Фан ва турмуш. 1996. №6.-Б. 24.

²Ўша асар. – Б.51.

³Osmonlicha ansiklopedik buyuk lug'at... – Б.440.

⁴Ўша асар. - Б.442.

⁵Раҳман Х.У. Хронология исламской истории...С. 51.

Айтиб ўтиш жоизки, ҳар даврда муаррихлар Карбало фожиаси машъум ва ўта маҳзун мавзу бўлиб келганлиги учун, бу ҳақда сўз юритишиш нақадар оғир эканлигини таъкидлаб келганлар. Ҳозир ҳам мусулмон олимлари ўз асарларида бу мавзудан сўз очар эканлар, айнан шу ҳолатни бошидан кечирганликларини айтадилар. Муҳтарам Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф «Ҳаёт ва ҳадис» китобида жумладан шундай ёзади:

«Имом Хусайн розияллоҳу анҳунинг ва у зотнинг яқинларининг ваҳшиёна ўлдирилишлари бутун Ислом оламини даҳшатга солди. Бани Умайяликлардан нафрат қилиш, ироқликларни сўкиш оддий бир ҳолга айланиб қолди. Хатто раҳбарлар ўзларини оқлаш учун гумаишталарини жазолашга ҳам ўтдилар. Мусулмон оламининг Имом Хусайн розияллоҳу анҳуга нисбатан бўлган чексиз муҳаббати уларни хавф-хатар остида қолдирган эди.

Бу улкан жиноят содир бўлганда дунё мусулмонларнинг кўзига бошқача кўриниб қолди. Бу ҳақда ҳар хил ривоятлар жуда ҳам кўп. Айниқса, Имом Хусайн розияллоҳу анҳунинг ўлдирилишлари тафсилоти кишининг юрагини қон қилмай қўймайди.

**Карбало жанги олдидан.
XVI аср миниатюрасидан¹.**

¹Мазкур миниатюра қуйидаги китобдан олинди: Дорошевич В.М. Легенды и сказки. Алма-ата.:Онер, 1991.

Эҳтимол, шунинг учундир, буюк аллома Жалолиддин Суютий «Тарихи Хулафо» номли китобларида: «Унинг (Имом Хусайн розияллоҳу анҳунинг) қатл этилиши узоқдир. Уни зикр қилишни қалб кўтара олмайди», деб ёзганлар.

Камина ходимингизнинг қалби ҳам бу мусибатни кўтара олмади. Ислом оламининг бу улкан мусибатини иложи борича юмшатиб ёзишга уринди. Шу билан бирга, ҳазрати Усмон розияллоҳу анҳуга қарши фитнадан бошлаб, ушбу фожиани ёзиб бўлгунича соч-соқолидаги оқларни сезиларли кўпайганини мулоҳаза қилди.

Машхур тарихчиларимиздан бирлари таъкидлаганларидек, бу мусибатларга Ислом умматидан бошқа уммат дуч келганида титилиб кетган бўлар эди. Аммо Аллоҳ таолонинг инояти бу умматни сақлаб қолди»¹.

Айтишларича, имомзодаларнинг ўлдирилиш тарихи анча узоққа бориб тақалар экан. Ҳикоя қилишларича, Расул алайҳиссаломнинг тўртинчи оталари Абдул Манофнинг ҳам эгиз ўғлилари бўлган экан, аммо иккаласининг ҳам орқалари бир-бирларига ёпишган ҳолда дунёга келган. «Буни нима қиламиз?» деб кенгаш ўтказганларида бир одам: «Биттасини ўлдириб ажратинглар, биттаси тирик қолсин», деб маслаҳат берса, яна биров: «Бирини ерга кўмайлик, ерда чириб ажралиб тушади, иккинчиси тирик қолади», дебди. Аммо ота - Абдул Маноф бошқача, дадил йўл тутади: Қўлига ўткир қилич олиб икки эгизакнинг орасини ёради, натижада ҳар иккала ўғли ҳам тирик қолади. Бу ҳақда «Ҳазрат Али жангномаси» асарига куйидагича баён этилган.

«Абдул Манофнинг икки ўғли бўлди. Орқалари бир-бирига ёпишқон эрди. Арабларнинг халқи кўруб таажжубга қолдилар ва айдилар. Муни айримоқ керак. Барчалари қийин кўрдилар. Алқисса, Абдул Маноф айдилар, айирғил деб. Абдул Маноф ўртасига қилич бирла чоптилар. Бир-биридан жудо қилдилар»². Эгизакларнинг бирини Ҳошим деб атайдилар, ундан Абдул Муталлиб деган ўғил туғилади, Абдул Муталлибдан эса, маълумки, Муҳаммад алайҳиссаломнинг оталари Абдуллоҳ ва Абу Толиб туғилади. Абу Толибдан эса Али туғилади. Иккинчи эгиз ўғилни Уммия деб номлашади, унинг ўғли Ҳарс, Ҳарснинг ўғли Суфён, Суфённинг ўғли Муовия ва унинг ўғли Язид туғилади.

Кўриниб турибдики, уларнинг илдизи бир, бир ота-онадан, ҳатто эгиз ака-укадан тарқалган фарзандлардир. Аммо яхшиликка ёмонлик деганларидек ўртага тушган қилич икки жоннинг тирик ва

¹Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис. Жаннат башорат берилганлар ва аҳли байт. 23 жуз. Т.: Шарқ, 2008. –Б.298.

²Ҳазрат Али жангномаси... 14-варақ.

алоҳида бўлиб яшашига сабаб бўлса-да, бу икки авлод ўртасида қилич кўтариш, адоватга сабаб бўлди. Ҳошимийлар авлодлари тўғрисидаги бундай қайғули ҳикоятлар шу билан ўз ниҳоясига етмайди¹. Аксинча, у янада фожеалар гирдобига ғарқ бўлади. Бинобарин, бир шажаранинг икки шохи доим бир-бири билан келишмай келди ва охири Язиднинг Ҳошим авлодлари Алининг ўғиллари - пайғамбарнинг набиралари Ҳасан билан Ҳусайнни ўлдириши билан якунланди. Ҳасанни Язиднинг қутқуси билан хотини заҳар бериб ўлдиради, Ҳусайн ва унинг ёш фарзандлари эса Карбало даштида бўлган даҳшатли жангда ўлдирилади. Боболар даврида ўртага солинган қилич шундай қонли оқибатга олиб келади².

Шу ўринда ҳазрат Али(к.в.) ва унинг фарзандлари билан боғлиқ зиёратгоҳларни бу қадар кўп эканлиги ҳақида қисқача тўхтаб ўтсак.

**Ироқдаги Имом Ҳусайн(р.а.) зиёратгоҳи.
Iroqdagı Imom Husayn(r.a.) ziyoratgohi.**

Қашқадарё вилоятининг Китоб шаҳридан 82 км шимоли-шарқда Тожикистон Республикаси билан чегарадош Зарафшон тоғ тизмасидаги Гавва чўқисини маҳалий аҳоли улуғлаб ҳазрати Султон деган ном билан атайди. Айтишларича, бу ердаги қабрда ҳазрат

¹Сетон Ллойд. Реки – Близнецы. М.: Наука, 1972. С. 152.

²Худойкулов М. Ривоятлар ва ҳикоятлар... – Б.156.

Алининг ўғли Имом Хусайннинг муборак бошлари дафн этилган экан.

Тарихдан маълумки, Умавийлар халифаси Язид ибн Муовия (680-683) лашкарлари Карбало жангида Имом Хусайнни тобеъинлари билан биргаликда ўлдирганлар ва унинг муборак бошини танидан жудо қилганлар. Имом Хусайн ва унинг қариндошларининг узилган бошларини шафқатсизларча найза учларига санчиб, Куфа кўчаларидан кўтариб ўтишади. Сўнгра Имом Хусайннинг азиз бошларини Язидга жўнатишади.

Ривоятларга қараганда, Язид лашкарбошларидан бири Хожа Довуд Дамашқий Султон Имом Хусайннинг боши ўрнига ўз ўғли Хусайннинг бошини кесиб қолдиради ва ҳаммаслак аскарлари ҳимоясида Имомнинг бошини олиб қочади... Гавва чўқисига кўп машаққат билан етиб келган Ҳазрати султон Имом Хусайннинг азиз бошларини шу ерга дафн этадилар¹. Манбаларнинг бирида бу воқеа тафсилоти қуйидагича ривоят қилинади:

«Ўшал вақтиги, Ҳазрати Султон - Хожа Ҳазрати имом Хусайннинг муборак бошларини Дамашқ вилоятидин олиб, Машириқ томон Кўҳи тавбага қараб келган. Вақтиги, Амударёдин ўтуб Термиз вилоятига келдилар. Ҳазрати Султон Амудан ўтмасдин илгари хаворижлар жонсўз юбориб Термиз вилоятидин Ҳазрати Султонни топиб Ҳисор томонига йўл бошлади. Ҳисор томонда қаттиқ уруш бўлиб, Ҳазрати Султоннинг лашкарларидан йигирма беш минг аскар шаҳид бўлдилар. Ҳазрати Султон Аллоҳ таолога муножат қилдилар. Осмондан фаришталар тушуб, хаворижлар лашкарига шикаст бердилар. Яна хаворижлар орқага қараб қочди. Ҳазрати Султон қолган аскарлари билан Ҳисор тоғига қараб йўл ола бошладилар. Ҳисор тоғига чиқдилар. Ҳозирги Оқдарё сарҳадидаги тоққа чиқдилар. Ўшал вақтда ҳазрати Имом Хусайннинг бошлари ҳазрати Султоннинг бўйинларига осилган эди. Аллоҳ таоло амри билан ҳазрати Имомнинг бошлари осмонга учди. Ҳазрати Султон ҳайрон бўлуб қолдилар. Бир неча соатдин сўнг бош Аллоҳ таоло амри билан осмондин пайдо бўлуб келиб, ҳазрати Султоннинг бўйинларига осилиб турди. Анда ҳазрати Султон айтдилар: «Эй жигаргўшайи Мустафо! Эй нури чашми Алийи Муртазо! Манга баён қилинг, қаерга бориб келдингиз?» Аллоҳ таолонинг амри билан ҳазрати Имом Хусайннинг муборак бошлари айтдилар: « Эй

¹Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манокіби. Т.: Шарқ, 1996.- Б. 10.

Ҳазрати Султон, ман Аллоҳ таолони амри билан етти бўлак бўлуб, етти мамлакатга бориб тушдим. Токим етти қадамжо бўлуб келдимки, бобомнинг умматлари тавоф қилиб, савоб ҳосил қилсунлар. Чунки уларнинг баъзилари мискин нотавондурлар». Яна Ҳазрати Султон йўл бошлаб, Ҳисор оғмасидин тушуб Кўҳи Тавбага чиқиб зойиб бўлдилар»¹.

XV асрда Мисрда яшаб ўтган тарихчи Абдурашид ал-Бакувий Имом Хусайн(р.а) боши дафн этилган зиёратгоҳ Фаластинга қарашли Аскалун шаҳрида эканлигини ёзади². Бироқ тарихий маълумотларга қараганда бундай зиёратгоҳлар Дамашқ, Қоҳира, Карбало, Нажаф, Мадина, Куфа, Ракка сингари шаҳарларда ҳам мавжуд бўлган³. Маҳмуд ибн Валининг келтиришича, Тохаристонинг Арханг сарой деб аталувчи шаҳрида ҳам Имом Хусайннинг муборак боши дафн этилган қабр бўлган⁴.

Ҳазрат Имом Хусайннинг муборак бошлари билан боғлиқ ривоятлардан кўришиб турибдики, ҳазрат Алининг фарзанди шаҳодат топганларидан кейин ҳам шароит тақозоси билан унинг муборак боши Турон заминига қадар олиб келинган ва шу тарзда муқаддас зиёратгоҳлар пайдо бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, Имом Хусайннинг муборак боши билан боғлиқ зиёратгоҳлар кейинчалик Ўрта Осиё халқлари орасида унинг фарзанди Зайн ал-Обиддинга (659-714) ҳам нисбат берила бошланган. Гарчанд Зайн ал-Обиддин бўлғуси халифа Ҳишомнинг(724-743) қутқуси билан заҳарлаб ўлдирилиб, Мадинада дафн этилган бўлсада, аммо уни худди отаси сингари шаҳид этилганлиги тўғрисида ривоятлар пайдо бўлган. Шу сабабдан Имом Зайн ал-Обиддиннинг кесик бошига атаб рамзий зиёратгоҳлар барпо этилган. Масалан, худди шундай зиёратгоҳ Наманган вилояти Поп тумани Чор-кесар қишлоғида жойлашган. Ривоятларга кўра, бу ерга Имом ота (Зайн ал-Обиддин)нинг боши дафн қилинган⁵.

¹Чориев А .. – Б.23.

²Абд Ар-Рашид Ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асрар ва аджаиб ал-малик ал - каххар. М.: Наука, 1971.С.48.

³Арутюнов С.А, Жуковская Н.Л. «Святые» релик.в.ии: Миф и действительность. М.: Политиздат, 1987. С.12

⁴Маҳмуд ибн Вали. Море тайн. Т.: Фан, 1977. С.19.

⁵Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Наманган вилояти Поп тумани Чор-кесар қишлоғи.

Имом ота (Зайн ал-Обиддин) зиёратгоҳи. 2004 йи.
Imom ota (Zayn al-Obiddin) ziyoratgohi. 2004 yil.

Шу ўринда Ҳазрат Алининг фарзанди Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя(637-700) ва унинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтсак.

Мусулмон оламида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя ва унинг онаси бўлмиш Биби Ҳанифа тўғрисида кўплаб равоятлар сақланиб қолган. Масалан, ҳазрат Алининг бану Ҳанифа қабиласига мансуб Биби Ҳанифага уйланиши билан боғлиқ воқеаларни олайлик. Ривоятларда Биби Ҳанифа Рум, Ҳинд ёхуд Ҳабаш подшоҳининг маликаси сифатида ҳам тилга олинади. Қизиғи шундаки мазкур ривоятларда Биби Ҳанифа нафақат малика, балки кураги ерга тегмаган машҳур паҳлавон қиз сифатида таърифланади:

«Подшоҳи Хабаш айди. Менинг бир паҳлавоним бор. Йигирма ёшда. Анинг бирла курашигин. Агар сен ани йиқитсанг мен иймон келтурай деди. Али (к.в.) қабул қилдилар. Подшоҳ қизига эътимод қилди. Қиз минг киши бирла курашиб ани ҳалок қилиб эрди. Подшоҳ қизини чорлади.

Қизи ҳозир бўлди. Подшоҳ айди. Эй, қизим! Бу йигит бирла курашгин деди. Бу қиз ҳазрат Али бирла курашдилар. Ровий айтадур, бу қиз уч кеча-кундуз ҳазрат Али билан жанг қилдилар. Икки кеча-кундуз курашдилар бўлмадилар. Ҳазрат Али муножот қилдилар. Айдиларки: «Худовандо! Каримо. Раҳимо. Бу кофирларнинг олдида мени шарманда қилмагил», деб яна курашга тушдилар. Али (р.а.) Ё, ҳазрат Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалам деб, зўр-зўр қилиб ерга йиқитдилар. Бу қиз белича ерга ўрнади. Али (к.в.) айдилар иймон келтургил. Ҳанифа имон келтуруб, мусулмон бўлди. Отаси ҳам иймон келтурди. Мусулмон бўлди. Жабраил алайҳиссалом фармон била ҳазрат Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалам қошларига келдилар хабар қилдилар: Ё Расулаллоҳ, Ҳабаш подшоҳи Ҳанифа била мусулмон бўлди» деб айди. Ҳазрат Али бу қизни ганимат бисёр била Мадинага равон қилдилар.

Ҳазрат Расули акрам бу хабарни эшитиб жамъи саҳобалар бирла истиқболга чиқтилар. Ҳазрат Али бирла мулоқот бўлуб навозиш қилиб Мадинага туштилар. Ҳазрат Фотима(р.а.) сўрадилар: «Ё Али, бу нечук қиздур?». Ҳазрат Али айдилар: «Бу Ҳабаш подшоҳининг қизи турур». Бу қиз сўради: «Бу кимдур?». Ҳазрат Али айдилар: «Бу икки жаҳоннинг фахри ҳазрат Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаламнинг қизлари турур» дедилар. Андин кейин ҳазрат Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн кириб келдилар. Салом қилдилар. Али (р.а.) мол ганиматни бу қиз бирла Муҳаммад мустафога таслим қилдилар. Ҳазрат саллаллоҳу алайҳи вассалам Ҳанифага майл қилдилар. Дарҳол Жабраил алайҳиссалом ҳозир бўлуб айдилар: «Аллоҳ Худои таоло салом ёрлақади. Алининг кўзи Ҳанифага тушти. Ҳанифани Алига берсун» деди. Ҳанифани Али каррамаллоҳу важҳаҳуға бердилар. Андин бир ўгул туғулди. Унга от қўйрға фикр қилдилар. Жабраил алайҳиссалом Худои таолонинг фармони бирла ҳозир бўлдилар: «Ё Муҳаммад, сизга мужда бўлсунким, Алининг ўглига сиз от қўйунг». Ҳазрат Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалам ўз отларини қўйиб Муҳаммад Ҳанифа атадилар»¹.

Қадимдан мусулмон дунёсида ҳазрат Алининг фарзанди Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийанинг ва унинг авлодларига эҳтиром юқори бўлган. Туркистон хўжалари билан боғлиқ насабномаларда келтирилган маълумотларга кўра, Муҳаммад ал-Ҳанафия халифа

¹Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун. Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №2. – Б. 83-84.

Усмон(р.а)нинг қизи Биби Шамсияга уйланган¹.

Ўрта асрлардаёқ Рум, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа номи билан боғлиқ муқаддас жойлар халқларнинг севимли зиёратгоҳига айланган. Сейди Али Раиснинг «Миръотул мамолик» китобида келтирилган маълумотларга кўра, имом Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийанинг қабрлари форс қўлтиғидаги Хорак ва Тус шаҳарларида мавжуд бўлган². XV асрнинг кўзга кўринган тарихчиларидан Фасих Аҳмад Хавофийнинг «Мужмамал-и Фасихий» («Фасихийнинг мажмуаси») асарида ёзишилича, Имом Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг Тусдаги яна бир қабри 1387 йилда аниқланган³.

Айтиб ўтиш жоизки, Шарқий Туркистоннинг Хўтан вилояти, Қорақош туманидаги «Ёлғиз ўғил мозори» деб аталувчи зиёратгоҳни ҳам маҳаллий аҳоли Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа номи билан боғлаб, қуйидаги ривоятни нақл қиладилар:

«Ривоят қиладурларки, ҳазрати Алининг ўғли Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа амал гавгоси ва мазҳаблар ихтилофидан безор бўлиб, шоҳликдан воз кечиб, Маккани ташлаб, онаси Биби Ҳанифа билан тоққа чиқиб кетибди. У бўз ерларни ўзлаштириб, боғ қилишни ҳам худди бир неча юз шаҳар халқини имонга келтириш билан баробар иш деб ҳисоблар экан. Шу сабабдан у фуқароларга бошчилик қилиб, тоғлар орасидаги жилгаларда ариқ қазиб, ер очиб, катта обод шаҳар-юртларни бино қилгандан кейин кишилар билан ҳайрлашиб, бу ерни тарк этар экан. У борган жойида ер очиб, чўлни кўккартириб, неча ўн йилдан кейин Дуво дарёсининг бўйига келиб қолибди. У шоху қамишлардан кана ясаб, онаси билан макон қурибдилар. У кечада онасига ҳамроҳ бўлиб ухлаб, эртаси кун қорнини тўйгазиб, Пийалмо чўлига бориб ер очибди. Кунлар мана шундай ўтаверибди. Бир кун кун тандирдек қизиб кетганда Имом Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа чарчаганлиги боис тушлик қилишга боргиси келмай тупроқ тағидаги сояда дам олибди. Ўғлининг тушлик қилгани келмаганлигидан хавотирга тушган Биби Ҳанифа ош ва кўзада сув кўтариб, ўғлининг ёнига борибди. Имом Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа

¹Исламизация и сакралные родословные в Центральной Азии: наследия Исхак Баба нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Составители, перевод на русский язык, комментарии, приложения и указатели: А.Муминов, З.Жандарбек, Д.Рахимжанов, Ш.Зиядов. Алма-аты.: Дайк-пресс, 2008. С.87.

²Сейди Али Раис... Б. 109.

³Фасих Аҳмад ибн Джалал ад-дин Мухаммад ал-Хавафи. Муджмаил-и Фасихи / Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой. Т.: Фан. 1980. С.110.

жуда ҳаёлик йигит бўлиб, ярим ялангоч ечиниб ўтирганлигини онаси кўриб қолганлигидан қаттиқ хижолатга тушиб қочиб кетибди. Онаси: «Вой болам тўхтанг» деб ортидан чопиб борибди. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя қоча-қоча ҳориб ҳолдан кетишга оз қолибди. Ортига қараса, онаси қувлаб келаётган экан. У онасига қарашидан уялиб тўхтамай югурибди. Қадам ташлагудек холи қолмаганда дуого қўл кўтариб: «Эй Аллоҳнинг замини... қўйинини оч» деб илтижо қилибди. Унга раҳми келган замин иккига ажралибди. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя ўзини ичига ташлаган экан, замин бир онда беркилибди. Биби Ҳанифа шу жойда ўглининг қабрини қилиб, қабр ёнида бир неча ой йиглаб, қақшаб жон берибди. Одамлар Муҳаммад ал-Ҳанафийяни ёлғиз ўғил эканлигини кўзда тутиб унинг қабрини «Ёлғиз ўғил мозори» деб атабдилар¹».

Самарқанд мозорлари ҳақида маълумот берувчи «Қандия» асарида баён қилинишича, Самарқанд шаҳрининг Ҳовузи Муҳаммад ва Муҳаммади Ҳабиб деб аталувчи зиёратгоҳлар ҳам Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя номи билан боғлиқ бўлган². Унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар жанубий Туркманистон ва жанубий Қозоғистонда ҳамда Ўзбекистон Республикаси Навоий вилоятининг Нурота тумани Деҳибаланд қишлоқларида ҳам мавжуд³. Жумладан, 1915 йилнинг ёз ойларида Нурота зиёратгоҳларини тадқиқ этган И. Кастанье Деҳибаланддаги Ҳазрат Али мозори ҳақидаги қизиқ ривоятларни келтирган эди. Унга кўра, фарзанди Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийяни излаб унинг ортидан йўлга чиққан Ҳазрат Али Деҳибаландга келган ва бу ерда Худога кўп илтижолар қилганлиги учун тошларда изи қолган эмиш. Кейинчалик Ҳазрат Али шу ерда фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн ҳамда Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийяни топганлиги айтилади⁴.

Фарғона водийсида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя билан боғлиқ Бобо Хуросон, Хўжа Илғор, Хўжа Абулқосим, Имом ота, Тош ота сингари зиёратгоҳлар бўлиб, уларнинг дастлабки учтаси Фарғона вилоятининг Олтиариқ, Риштон, Сўх туманларида жойлашган. Бу туманларда Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийя билан боғлиқ

¹Дунёда бир Хўтан бор... -Б. 146.

²Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Самарқанд.: Суғдиён, 1994. – Б.70.

³Мирзаев Б, Аҳматқулов К. Нурота тарихидан лавҳалар. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997. –Б.24.

⁴Кастанье И. Археологические разведки въ Бухарскихъ владенияхъ // Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Том XXI . Т., 1915. С. 39-41.

зиёратгоҳларнинг мавжудлиги уларни географик жиҳатдан бир бирига боғланиб турганлигидан бўлса, керак. Бобойи Хуросон мазори Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғининг Поён маҳалласида жойлашган.

Фарғона водийсида Хуросон ота номи билан боғлиқ яна зиёратгоҳлар Наманган вилоятидаги Короскон қишлоғида ҳамда Марҳамат туманининг Бобойи Хуросон қишлоғида жойлашган. Тарих фанлари доктори А.Қ.Мўминовнинг маълумотларига кўра, Ҳазрат Алининг ўғли Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа Хуросонни олиб, аҳолисини исломга киргизганлиги учун Хуросон ота лақабини олган¹. Бизнингча, Бобойи Хуросон мазори Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа номи билан боғлиқ бўлса керак. Чунки Фарғона водийсида Имом Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа билан боғлиқ зиёратгоҳлар юқорида айтиб ўтганимиздек кўп бўлган. Шу боис баъзи бир зиёратгоҳларни Имом Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг турли лақаблари билан боғлаб келганликлари эҳтимолдан ҳоли эмас².

Фарғона вилоятининг Риштон тумани Зарариқ қишлоғида Хўжа Илғор номи билан боғлиқ масжид, мазор ва ер ости ғори (Ушбу ғор сунъий равишда қавланган-муаллифлар) мавжуд. Ривоятларга кўра, Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ғайридинлар билан ҳозирги мазор ўрнида жанг қилаётиб беҳисоб душман қуршовида қолади. Шу пайт ғойибдан лашкар пайдо бўлиб, Хўжа Илғор (Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа)га мададга келдилар ва ислом кўшини зафар қозонади. Ахборотчи Ҳамрожон Болтабоевнинг айтишича, «Илғор» бу ғойибдан пайдо бўлиш деган маънони англатганлиги учун зиёратгоҳ Хўжа Илғор номини олган экан. Ривоятларга кўра, Муҳаммад ал-Ҳанафийа шу ерга келганида, душманлари кўз ўнгида ер остига кириб ғойиб бўлган³.

Ҳозирги кунга келиб, халқ орасида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа билан боғлиқ қуйидаги ривоят сақланиб қолган. Унга кўра, ҳазрат Али шу ерлик (Риштон назарда тутилмоқда) Биби Ҳанифа (Биби Ҳанифа - асл исми Хаула бўлиб арабларнинг Ҳанифа қабиласидан бўлган – муаллифлар) исмли қизга уйланган вақт

¹Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003. С.147.

²Абдулахатов Н. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги ривоятлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2006. №2. –Б.107.

³Ўша асар.-Б. 146.

Макка шаҳрига отланади. Ҳазрат Али кетар чоғи уни қаердан излаш кераклигини ва агар фарзанд кўрса, фарзанди сифатида узугини тақиб қўйишини тайинлаб, ўз узугини ташлаб кетади. Биби Ҳанифа ой-қуни етиб ўғил кўради ва исмини Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа деб атайти. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа кундан кунга ўсиб, бақувват, жасур бола бўлиб етишади. Тенгқурларининг биронтаси у билан курашда тенг кела олмайди. Курашдан йиқилган болалар аламларига чидай олмай уни «етимча» деб ҳақоратлайдилар. Кунларнинг бирида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа болалар билан копток ўйнаб турган пайт коптоги бир хонадонга тушади. У коптогини олиш учун кирган чоғи уй эгаси уни яна етимча дея ҳақорат қилади. Бу таҳқирлардан сабр косаси тўлган Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа онасининг олдига келиб, отасининг кимлигини сўраб, ҳоли жонига қўймайди. Шунда онаси унинг отаси ҳазрат Али эканлигини айтиб, қўлига отаси қолдирган узукни беради. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа узукни тақиб, отасини излаб, Макка томон йўл олади.

**Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа номи билан боғлиқ
Хўжа Илғор зиёратгоҳи.
Muhammad ibn al-Hanafiya nomi bilan bog'liq**

Хо'ja Илғор ziyoratgohi.

Не-не машаққатлар билан Маккага келган Муҳаммад ибн ал-Ханафийа шаҳарда курашиб турган икки паҳлавон йигитларни кўриб қолади ва улар билан майдонга тушади. Бу икки йигит ҳазрат Алининг фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайнлар бўлиб, уларнинг курашини отаси Али бир четда кузатиб турган экан. Икки азамат фарзандини бегона, нотаниш йигитдан йиқилганини кўриб, ҳазрат Али ҳам курашга тушади.

Отаси эканлигидан беҳабар бўлган Муҳаммад ибн ал-Ханафийа ҳазрат Али билан курашишга рози бўлади. Ҳазрат Али кураша туриб, Муҳаммад ал-Ханафийани кўтариб ерга урмоқчи бўлади. Ногоҳ кўзи йигитнинг қўлидаги узугига тушади ва бу паҳлавон ўз фарзанди эканлигини англайди. Ҳазрат Али Муҳаммад ибн ал-Ханафийани аста ерга қўйиб «Мен сенинг падари бузрукворинг ҳазрат Али бўламан», деб уни бағрига босади. Буни эшитган Муҳаммад ал-Ханафийа «Ўз отамни беҳурмат қилиб курашга тушибман», дея афсус-надоматлар билан ўша заҳоти ортига қайтган экан. Айтишларича, Муҳаммад ал-Ханафийа шу келганича ҳозирги Хўжа Илғор мозори ўрнида ғойиб бўлган эмиш. Худди шу ривоятга ўхшаш яна бир ривоят Андижон вилояти Хўжабод тумани Манақ қишлоғидаги Имом ота (Муҳаммад ибн ал-Ханафийа) зиёратгоҳида ҳам мавжуд¹.

«Бобо Равшан» ривоятида эса мазкур воқеа Имом Маъди(Имом Маҳди ёхуд Имом Адди)га нисбатан берилиб, куйидагича ҳикоя қилинади:

«Аждарҳони ўлдириб, подшонинг шартини бажарган Ҳазрат Алига шоҳ ўз қизини берибди ва ундан тугилган болага Имом Маъди деб исм қўйибдилар. Имом Маъди улғайиб, ўз отасининг юртига борибди ва танимасдан у билан олишибди. Али уч марта йигитни йиқитмоқчи бўлиб кўтараман деса кўтаролмабди, бурнидан тирқираб қон чиқибди. Навбат Имом Маъдига етибди. У «Оҳ катта бувам, мадад бер!», деб Алини кўтариб ерга урмоқчи бўлганида, Али «Сенинг буванг, отанг ким бўлади? Исминг нима?», деб сўрабди. Йигит: «Отам Али, ўзим Имом Маъди», деб жавоб берибди... Имом Маъди хижолат тортиб: «Мен отамнинг ёқасини ушлаб гуноҳкор бўлдим. Энди улар билан бирга яшай

¹Абдулахатов Н. Муҳаммад ибн ал-Ханафийа ҳақидаги ривоятлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2006. №2. –Б.107.

олмайман!», дебди-да, тоққа қараб қочибди. Тоққа: «Мени бағринга ол, мен ота-акаларим олдида шарманда бўлдим. Отамни ёқасини ушлаб гуноҳга қолдим», дебди. Тог очилиб, Имом Маъдини баҳрига олибди»¹.

Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа номи билан боғлиқ зиёратгоҳларда айнан «яширинган имом» тўғрисидаги ривоятларга дуч келамиз. Бу албатта тасодиф эмас. Чунки «яширинган имом» ҳақидаги дастлабки қарашлар айнан унинг номи билан боғлиқ². Бу ҳақда элшунос олим Г.П.Снесарев қуйидагича фикрларни билдиради:

«Яширинган имом» ақидаси билан боғлиқ равишда китобимиз қаҳрамонининг учинчи ўғли ҳақида эслатиб ўтиш ўринлидир. У Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа бўлиб, Фотимадан эмас, балки Алининг бошқа хотини – ҳанафийлар қабиласидан бўлган хотинидан тузилган. Алининг ўғли Имом Ҳусайн ўлдирилгач, сиёсий майдонга Муҳаммад имоматга даъвогар бўлиб чиқди. Уни шиа гуруҳларидан ҳасанийлар, карбитлар, боғийлар қўллаб –қувватладилар. Алининг бу ўғли 700-йилда ўлган, аммо унинг тарафдорлари ўртасида «у ўлмаган, ўлмайди ҳам... у яшириниб юрибди, қаердалиги ҳам номаълум», деган афсона кенг тарқалган. Бу ривоятнинг бошқа тарафдорлари эса имом Муҳаммад «яшириниб юриб, ерга яна қайтади ва мўминларнинг амири бўлади», бинобарин у «ҳаёт, ўлмаган ва Макка билан Мадина ўртасидаги Равда тоғида юрибди», дея аниқлик киритадилар.

Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа «яширинган имом» ҳақидаги ақидага сабаб бўлган деб тахмин қилиш мумкин»³.

¹Раҳмонова М. Тарихий афсоналарда ҳаёлий-мифологик образлар // Фольклоршунослик. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётига доир тадқиқотлар. 1-китоб. Навой, 2003. – Б.35.

²Муминов А. Святые места в Центральной Азии (Взаимодействие общеисламских и местных элементов) // Маяк Востока. 1986. № 1-2. С. 15.

³Снесарев Г. Ҳазрат Али... – Б. 153.

**Хўжаободдаги Имом ота
(Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа) ғори.
Ho'jaobodagi Imom ota
(Muhammad ibn al-Hanafiya) g'ori.**

Г.П.Снесаревнинг ушбу фикрини Андижон вилояти, Хўжаобод туманидаги Имом ота зиёратгоҳи билан боғлиқ афсоналар ҳам тасдиқлайди. Маҳаллий аҳоли орасида сақланиб қолган ривоятга кўра, Имом ота (Маҳаммад ибн ал-Ҳанафийа) ўлмаган ва у шу ердаги ғорга кириб ғойиб бўлган. Шу сабабдан зиёратгоҳ «Имом ота ғори» деб ном олган. Айтишларича иймонли, эътиқодли одамларга бу ерда йул очилади¹. Аҳолини ушбу ривоятга бўлган ишончи туфайли XIX асрда ғор оғзига нақшинкор эшик ҳам ўрнатилган. Эшикнинг чап томонига араб ёзувида «Амал Уста Қобил бин Отабек» деган ёзув туширилган.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, фарзанднинг ўз отаси билан жанг қилиши ва курашга тушиш мавзуси Ўрта Осиё халқларида паҳлавон Рустам тўғрисидаги афсоналар орқали машҳур бўлган. Бу Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонида Рустам билан Сухроб ўртасидаги содир бўлган курашда ўз аксини топган:

¹Дала тадқиқотлари. Андижон вилояти, Хўжаобод тумани, Имом ота қишлоғи.

Ечиб тошни кўрди Рустам бечора,
Ўз кийимларин ҳам айлади пора.
Дод солар: «О, ўғлим, жону жаҳоним,
Дастимдан ўлдингми, гурд паҳлавоним!»
Юзларин юмдалар, тупроқ ичра бош,
Сочин юлиб, кўздан тўкар қонли ёш¹.

Маълумки, ислом дини кириб келгач, қадимги қаҳрамонлик эпослардаги айрим воқеалар сюжети айнан ҳазрат Али образига кўчган эди². Натижада Ўрта Осиёда жумладан, Хоразм ва Фарғона водийсида ҳазрат Али ва унинг боғлиқ зиёратгоҳларда ушбу ривоят кенг тарқалган. Рустам ва Сухроб достонидаги аянчли хотимадан фарқли равишда ҳазрат Али билан юз берган воқеалар ижобий ниҳоясига етади. Зеро, оғзаки ижодиётда халқ ўз сеvimли қаҳрамонларининг ўлдирилишини, ўлимини истамайди³.

Ушбу мавзуга эътиборини қаратган Г.П.Снесарев ўз даврида, жумладан, қуйидаги фикрларни билдирган эди: *«Гап шундаки, Али номи билан боғлиқ бўлган барча афсоналар замирида халқ фантазияси билан исломдан илгари яратилган қадимий Эрон эпосининг баҳодири Рустам образи яширингандир.*

Рустамни антик дунёдаги Геракл билан тенглаштириш мумкин, у албатта қаҳрамон ярим худолар сулоласига мансуб турли динларнинг агиологиялари ўз авлиёларининг рамзларини шундан олганлар. Кўп асрлар мобайнида бутун Ўрта ва Олд Осиёда Рустам ҳақидаги афсоналар авлоддан-авлодга ўтиб келган. Халқ фантазиясида ҳазрат Али шу баҳодирга хос хусусиятлар билан гавдаланади, зотан биз уларни тўла равишда ўхшашлигини кўраемиз. Алининг Дулдули ҳеч шубҳасиз қадимги Эрон эпосидаги Рустамнинг Рахш деган отидир. Рустам ҳам Али ҳам аждарҳо билан олишиб енгадилар. 1961 йилда (тўғри, Хоразмда эмас, Қоратепа тоғ этакларидаги Сазагон атрофида) мен Рустам ҳаётидаги аянчли воқеанинг такрори бўлмиш ҳазрат Алининг ўз ўғлини танимай қолиб ўлдиргани ҳақидаги афсонани эшитганман: маълумки, Рустам ўз ўғли Сухробни танимай ўлдириб қўяди. Шунинг ҳам айтиш керакки,

¹Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. Биринчи китоб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 503.

²Иордан М.В., Кузеев Р.Г. Червоная С.М. Ислам в Евразии. М., 2001.С.43.

³Мирзаева М. Ўзбек халқ достонларида туркумлик. Т.: Фан, 1985. – Б. 43.

Хоразмда *Рустамни ва қадимий эроний қаҳрамонлар образларини ҳам Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари туфайли унутмаганлар»*¹.

Риштон туманидаги Хўжа Илғор ғори ва ундаги тут ҳақида ҳам турли ривоятлар мавжуд. Ривоятларга кўра, Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа бу ерга келган вақт қуёш найза баробари тепада экан. Ҳаво ҳаддан ташқари иссиқлигидан одамларнинг тиллари калимага келмас эмиш. Шунда Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа Аллоҳдан пана жой беришини сўраб илтижо қилибди. Шу заҳоти ер ёрилиб, каттагина ғор пайдо бўлибди. Яна бир ривоятда айтилишича, ер остидан чиққан аждарҳо тут дарахтига айланган эмиш. Қаҳатчилик замонида ушбу тутни кесмоқчи бўлганларида, тутдан қон оқаётганлиги кўрган кишилар тутни кесишдан воз кечган эканлар².

Сўх туманинг Обишир қишлоғида Хўжа Абулқосим мозори (Мозори Сурх ҳам дейилади) жойлашган. Маҳаллий қабристон ҳам унинг номи билан аталади. Ахборотчи Тулебой Бобоевнинг берган маълумотларига кўра, Хўжа Абулқосим мозори Сўхдаги энг қадимги мазор бўлиб, у етти ака-ука авлиёларнинг тўнғичи ҳисобланган. Лекин Хўжа Абулқосим аслида ким эканлиги ҳақида Т. Бобоев ҳатто ўзидан аввалги мазор шайхлари ҳам билмасликларини таъкидлайди. Унга кўра, Хўжа Абулқосим ҳазрат Алига қариндош бўлган. Бироқ, қандай қариндош эканлигини шу вақтга қадар била олмаган экан. Бизнингча, Хўжа Абулқосим Ҳазрат Али билан боғлиқ бўлса керак. Чунки Абулқосим Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг лақабларидан бири бўлган³. Демак, Фарғона вилоятидаги Хуросон ота, Хўжа Илғор ва Хўжа Абулқосим лақаби билан аталувчи зиёратгоҳлар Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийанинг номи билан боғлиқлиги эҳтимолдан холи эмас. Фақат вақт ўтиши билан Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийанинг тарихидан яхши хабардор бўлмаган кишилар бу зиёратгоҳларни аслида кимнинг номи билан боғлиқ эканликларини унутиб юборишган кўринади.

Биз юқорида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги маълумотларни бежиз келтирмадик, албатта. Чунки, унинг номини бу қадар машҳур бўлишининг ўзига хос сабаблари мавжуд.

¹Снесарев Г. Ҳазрат Али... – Б. 150.

²Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Риштон тумани, Зарарик қишлоғи.

³Сейди Али Раис... – Б.138.

Маълумки, ҳазрат Али ва унинг фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн ўлимидан кейин Али авлодлари ичида Умавийлар ҳукмдори халифа Абдулмаликка (685-705) қарши халифалик тахтига Имом Ҳусайннинг ўғли имом Зайн ал-Обиддин хали вояга етиб улгармаганлиги боис асосий даъвогар сифатида Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа майдонга чиқади¹. Унинг тарафдорлари халифаликнинг чекка вилоятларида ҳам тарғибот ишларини кучайтириб борадилар. Чунки бу даврда Умавийлар халифалигининг олиб бораётган сиёсатидан норози бўлган аҳоли сони кундан кунга ортиб бораётган ва халифалик зиндонлари улар билан тўлиб тошган эди².

Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа номи Алининг фарзанди сифатида машҳур бўлиб кетади. Халқ орасида ҳазрат Али билан боғлиқ қарашлар Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа номига кўчади. Бу эса ўз навбатида у билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг ҳам пайдо бўлишига олиб келади. Муҳаммад ал-Ҳанафийа ўлимидан кейин эса унинг авлодлари курашни давом эттирадилар. Уларнинг бу ҳаракатлари Умавийларнинг Ироқдаги ноибни Ҳажжож ибн Юсуф (661-714) томонидан таъқибга учраганлиги маълум. Бир қатор тарихчиларнинг келтирган маълумотларига кўра, Пайғамбар авлодларининг Басра, Куфа, Бағдод шаҳарларидан Мовароуннаҳрга келишларига Ҳажжожнинг бениҳоят золимги сабаб бўлган³. Чунки Ҳажжож замонида минглаб бегуноҳ мусулмонларнинг қони тўкилган бўлиб, улар ичида пайғамбар хонадони аҳли ҳам қаттиқ азият чекан. Шу сабабдан ўрта аср мусулмон тарихчи ва адибларнинг асарларида Ҳажжож Али авлодларининг қатл этган қонхўр золим шахс сифатида тасвирланади⁴. Демак, ўша даврлардаёқ, ҳазрат Али авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар Ўрта Осиёда пайдо бўла бошлаган кўринади⁵. Қолаверса, ўша даврларда Ҳазрат Али авлодларини мазкур ҳудудларга келиб ўрнашлари учун ҳар жиҳатдан қулай шарт-шароитлар мавжуд эди. Масалан, Мовароуннаҳр диёри бу вақтларда халифаликнинг бошқа

¹Массэ А. Ислам. М.: Издательство Восточной литературы, 1961. С. 47.

²Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М.: Наука, 1966. С. 199.

³Ханыков Н. Записки по этнографии Персии. М.: Наука, 1977. С. 91.

⁴Средневековая персидская проза. М., 1986. С. 42.

⁵Ғоибов Ғ. Имом Чаъфари Содиқ ва мазори масуб ба дар деҳаи Ҳазрати Имом // Чаҳордах мазор. Д., 2001. – Б.92.

ерларига нисбатан бир қадар тинч ва хавфсизроқ бўлишидан ташқари аҳолисининг ҳам ҳазрат Али авлодларига нисбатан эҳтиром юксак даражада эди¹.

Шуни айтиб ўтиш керакки, нафақат Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа балки унинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳам қадимдан Фарғона водийсида жуда машҳур бўлган. Масалан, Наманган вилоятидаги Мулло Бозор Охунд зиёратгоҳини олайлик. Бу ҳақда шарқшунос олим Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ (1927-2005) ўз мақолаларидан бирида шундай ёзади:

«Чуст шаҳрининг қози калони мулло Маъсуд Маҳмуд мулло Муҳаммад Мурод «Қиссаи Маираб» асарини рус тилига таржима қилган, Туркистонда яшаган шарқшунос Н.С.Ликошиннинг (1860-1922) илтимоси билан унга Мулло Бозор Охунд таржимаи ҳоли ҳақида сўзлаб берган: «Ҳақиқий муҳаббат қўёши, илм осмонининг тўлини ойи, ҳақиқат денгизининг дури яктоси, фан боғининг булбулгўёси, донолик чашмаси, Наманган авлиёларининг сўнгиларидан бири, Аллоҳнинг сидқан ибодат қилувчи бандаси, ўз мўъжизалари билан шуҳрат қозонган Мулло Бозор Охунднинг(Аллоҳ унга раҳмат қилсин) насаб шажараси Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа Али ўгли (Аллоҳ унинг юзини карамли қилсин)га бориб етади. Шундай қилиб, ҳазрати шери худонинг авлодларидандир. Бу авлиёнинг отаси Султон Муҳаммадхон Бобур Қорахон ўгли бўлиб, унинг аждодлари шажараси қуйидагича: отаси Бобур Қорахон, Қобил Қорахон ўгли ундан олдингилар Гадой Қорахон, Султон Қорахон, Санжар Қорахон, Мансур Қорахон, Авлиё Қорахон, Бузар Қорахон, Қилич Қорахон, Абдуманнонхон, Абдуфаттоҳхон.

Авлиёнинг ҳақиқий номи хожа Убайдуллоҳ бўлиб, у кўпроқ подшоҳ Хожа Домулло Бозор Охунд номи билан машҳурдир. Унинг фазилат ва мўъжизалари ададсиз, бу авлиёнинг Аллоҳга бўлган иштиёқи шунча кучли бўлганки, қачон Аллоҳ номини зикр қилса, оғзидан олов ёлтираб чиқар, ўтирганларнинг барчаси олов нурини кўриб туришган. Унинг отаси аввал туркистонлик авлиё ҳазрати Султон Яссавий мақбараси ёнида яшаган. Кейин у ердан Қўқон шаҳри яқинига кўчиб келган. Бироз вақт ўтгач, Наманганга кўчиб келиб уйланади ва иккита ўғиллик бўлади, улардан бири ҳазрати авлиё Мулло Бозор Охунд (Аллоҳ уни раҳмат қилсун), иккинчи ўгли ҳазрати Олим хожа бўлган. Отаси

¹Массон М. Е. Куфическая надпись мавзолея Мухаммеда сына Зайда в старом Мерве // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том XIV. Ашхабад.: Ўлым, 1969. С.205.

Наманганда вафот этгандан кейин унинг ўрнини Мулло Бозор Охунд эгаллайди. Бу вақтда Бухорода авлиё Мирза Баҳодир Бухорий яшаган эди. Домулло Бозор Охунд бу пирдан иршоднома (йўлланма) олади. Ҳозирги кунда Мулло Бозор Охунд қабрини Наманган шаҳрининг ўртасида курашхона гузари маҳалласига қўйилган...

Мулло Бозор Охунд Бобораҳим Машрабдек буюк авлиё, жозибадор шоир, Ўрта Осиё, тасаввуфининг йирик намоёндасининг биринчи устози, пири муршиди бўлган. Машраб ундан Қуръон, ҳадис илмларини, араб ва форс тилларини ўрганди. Тасаввуф сулуки, йўл-йўриқларидан таълим олди. Ўз асарларида Мулло Бозор Охунд номини мароқ билан ёзди. «Қиссаи Машраб» асарида Мулло Бозор Охунд билан Машраб орасида бўлиб ўтган суҳбатлар, баҳслар ҳақида ривоят қилинган. У ерда Мулло Бозор Охунд «Бузрук киши», «Ҳазрати эшони мулло Бозор» каби номлар билан тилга олинган»¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўрта Осиёда Ҳазрат Али шахсининг машҳурлиги ўз навбатида маҳаллий аҳоли томонидан унинг авлодларига бўлган эҳтиромни ҳам кучайишига сабаб бўлган.

Шуни айтиб ўтиш керакки, тарихда ҳукмдор сулола подшоҳлари ўзларинининг насл-насабини ҳазрат Алига етказишни шараф билишган. Буни Турон заминида ҳукмронлик қилган ҳар бир сулолалар мисолида кўриш мумкин. Чунончи, Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Темурийлар, ўзбек хонлари ҳазрат Али ва унинг авлодларига юксак ҳурмат эҳтиром кўрсатиш билан бирга улар билан қариндошлик ришталарини боғлашга интилганликлари тарихдан маълумдир². Жумладан, Сомонийлар (875-999) давлати асосчиси Исмоил Сомонийнинг қизи Моҳи Сиймо саййидзода Амир Абдуллоҳга никоҳланган. Улардан туғилган шаҳзодалар «Хонзода» ёхуд «Худованзодалар» деб аталишган³. Бу ҳақда «Насабномаи Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор» асарида қуйидаги маълумотлар учрайди:

«Абулмакорим, Аъло ул-Мулк ва Музаффар Хонзодалар Хонзода Муҳаммаднинг ўғилларидир. Хонзода Муҳаммад Ҳазрати Али

¹Ҳожи Исмагуллоҳ Абдуллоҳ. Хожа Убайдуллоҳ Мулло Бозор Охунд // Меҳрибоним сен ўзинг. Наманган, 2006. – Б.21-22.

²Toshqulov A. Documents of the Descendants of Hakim Termiziy // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hingjiang. 2008. P.15.

³Мирзаев Дж. З. К функционированию института накиба как главы саййидов // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Т., 2007. –Б. 91.

Акбарнинг ўғлидир. Шоҳ Мир Бузrug Али Асгарнинг ўғлидир. Улар Абул Маоний хонзода ҳазратларининг ўғилларидир. У Имоd ул-мулк фарзанди, у эса ҳазрат Ҳасан Абдуллоҳ Моҳрўйнинг ўғлидир. Унга Султон Исмоил Сомоний ҳазратлари қизини берган эди. Ундан бўлган фарзандларга Хонзода деб хитоб қилинар эди»¹. Бу Сомонийлар сулоласини ҳазрат Али авлодларига бўлган юксак эҳтироми намунаси эди. Шу сабабдан ҳазрат Али авлодларига ҳукумдорлар томонидан турли ер мулкларни олишга муяссар бўлганлар. Наршахийнинг келтирилган маълумотларига кўра, Сомонийлар даврида Бухорода Али авлодлари учун махсус экинзор ерлар ажратилган бўлиб, улар «Кораки Алавиён» деб аталган².

Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») асарида баён қилинишича, Сомонийлар даврида Бухоро яшаб ижод этган шоирлар ичида Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Зафар ал-Алавий, Али ибн Абу Али ал-Алавий, Аҳмад ибн Абу Али ал-Алавий, Абу-л-баракат Али ибн ал-Ҳусайн ал-Алавий сингари бир неча Ҳазрат Али авлодлари ҳам бўлган. Абу Мансур ас-Саолибий уларни барчасини олижанобликнинг ниҳоясига етган инсонлар сифатида таърифлар экан, шоир Абу-л-баракат Али ҳақида жумладан шундай дейди:

«Асли насабидан қолган меросни ўзи топган фазли билан безайди. Насабининг поклиги адабининг юқорилиги билан зийнатлайди, чиройли мурувват, карамли ахлоқ ва покиза ризқ билан огиздан-огизга нақл қиладиган хабарлари ва унга гувоҳлик берадиган асарларига насаби поклигини қайтаради»³.

Сомонийлардан сўнг Мовароуннаҳрни идора қилган Қорахонийлар ҳукмдорлари ҳам ушбу анъанага содиқ қолганлар. Масалан, Қорахонийлар давлатининг Улуғ хони (Қорахони) бўлган Сатук Буғраҳон Абу ал-Карим (955 йилда вафот этган) сеvimли набирасига Али исмини қўйганлиги бежиз эмас эди. Бу исм Сатук Буғраҳон набирасининг ҳаётида муҳим ўрин тутган бўлса керак.

¹Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисолалар. Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўз боши ва изоҳ муаллифлари – Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ, Ҳамидуллоҳ Амин. Т.: Адолат, 2004.-Б. 263.

²Наршахий. Бухоро тарихи...-Б. 108.

³Абу Мансур ас-Саолибий.Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср/ Тадқиқ қилувчи,таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи И.Абдуллаев. Т.:Фан, 1976. –Б.438.

Чунки кейинчалик айнан Али ибн Мусо Қорахонийга (998 йилда вафот этган) Мовароуннахрни эгаллаш насиб этди¹.

Тарихчи Нуриддин Муҳаммад Авфийнинг баён этишича, Қорахоний ҳукмдори Иброҳим Тамғочхон (XI аср) ҳазрат Али авлодидан бўлган Абу Шужони шу қадар ҳурмат қилган эдики, ҳатто унинг «сен ҳукмдорликка лойиқ эмассан» дея айтган сўзларига амал қилиб, тахтдан воз кечмоқликка ҳам аҳд қилади².

1075-1103 йиллар давомида Қорахонийлар давлатини бошқарган улугъ хоқон Тавғоч Буғро Қорахон Абу Али Ҳасан ибн Арслонхонга бағишланган Юсуф Ҳос Ҳожибнинг (XI аср) «Қутадғу билиг» асарида ҳукмдорни ҳазрат Али авлодларига қандай муносабатда бўлиши лозимлиги таъкидланади:

Эраттэ онин бэт кищисиндэ таш
Қатылғу кишилэр бу-ул эй қадаш
Уларда бири савгы урғу турур
Буларны алғир тутса қут қыв булур
Уларны қатығ сэв конул
Нэнин эд чулук қыл бақа тур кору
Булар аҳлы байт-ул ҳабибқа қадаш
Ҳабиб савгы ҳаққы учун сэв адаш
Ичин иртэмагил йа қылқы тузин
Магар тилда йансыз йуритса созин

яъни, «Сарой хизматчиларидан бўлак, бек кишиларидан ташқари, аралашиш керак бўлган кишилар мана булардир, эй қариндош.

Улар пайғамбар авлодларидандирлар, кимки буларни қадрли тутса, бахт-саодат топади.

Уларни кўнгилдан ортиқ сев, нарса бериш билан яхшилик қил, қараб, кўриб, хабар олиб тур.

Улар аҳли байт – Али хонадонига мансубдирлар, севимли пайғамбарга қариндошдирлар, уларни севимли пайғамбар ҳаққи учун сев, эй дўст.

¹Қаранг: Лаёкту В. Қорахонийлар тарихидан баён. Қашқар.: Қашқар уйғур нашриёти, 2000; Нуруло Муэмин Юлғун. Тарихимиздаги хоқонлар. Урумчи. Шинжонг халқ нашриёти, 2005.

²Бартольд В. Мўнғуллар даврида Туркистон. .. – Б. 220.

Дилдаги мақсадлари ё хатти-ҳаракатларини суриштирмагин, тилда ножўя сўзларни юритсаларгина суриштиргин»¹.

Араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160–1234)нинг «Ал-комил фи-т-тарих» («Мукаммал тарих») асарида келтирилган маълумотларга кўра, ҳазрат Али авлодидан бўлган Абу-л-Маоли Муҳаммад ибн Зайд Алавий Қорахоний Тўғонхон номидан 1104 йилга қадар Самарқандни идора қилган².

Маълумотларга кўра, XIII асрнинг бошларида Мадина шаҳридан Фарғона водийсига келган ҳазрат Алининг авлоди Саййид Камолиддин Қорахонийлар ҳукмдори Султон Илик Мозийнинг ёлғиз қизига уйланади. Ушбу никоҳдан ўз замонасининг машҳур валий зотларидан бири бўлган ўзгандлик Султон Бурҳониддин Қилич дунёга келади³. Бизнингча, унинг исмига Султон номини қўшиб айтилиши ҳам Қорахонийлар авлоди эканлига ишора бўлса керак.

Айтиб ўтиш жоизки, ўрта асрларда яшаб ўтган кўплаб тарихчилар ўз асарларида ҳукмрон сулолаларнинг ҳазрат Али авлодлари, яъни саййидларга бўлган муносабатлари ва унинг оқибатлари хусусида келтирилган маълумотларга алоҳида эътибор билан қараганлар. Чунончи, ёзма манбаларда бирон-бир сулоланинг таназзулга юз тутиш сабабларини ҳукмдорларнинг ҳазрат Али авлодларига нисбатан қилган адолатсизликларидан деб тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Масалан, бу тўғрисида адиб Давлатшоҳ Самарқандий (тах. 1435-1495) ўзининг «Тазкират уш-

¹Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билик / Нашрга тайёрловчи: Қ. Каримов. Т.: Фан, 1972. –Б.70-71.

²Ибн ал-Асир. Ал-камил фи-т-тарих / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова. Т.: Ўзбекистон, 2006. С. 189.

³Қаранг: Караффа-Корбут К. Узгенская легенда // Протоколы и заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 2-й (11 декабря 1896-11 декабря 1897). Т., Протокол заседания 16 октября 1897 г; Орлов В. Клыч Бурханиддин, сын Саид-Камаледдина(Узгенский Георгий Победононец) // Туркестанские ведомости. 13(26).04.1908, №82; Махмуд ибн Вали. Море тайн. Т.: Фан, 1977; Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Самарқанд.: Суғдиён. 1994; Каттаев К. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. Самарқанд.: Суғдиён, 1994; Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. Т.: Ўзбекистон, 1996; Абашин С. Н. Бурханиддин - Кылыч: Ученый, правитель, чудотворец? // Подвижники ислама. М.: Восточная литература, 2003; Джамал ал- Карши. Ал-Мулҳакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005; SAWADA M. Genealogy of Makhdūm-i A'zam and Cultural Tradition of Mazārs // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hingjiang. 2008.

шуаро» асарида Султон Санжар ҳокимиятининг инқирозга юз тутишини ҳазрат Али авлодларига нисбатан қилган ҳурматсизлигидан деб изоҳлайди¹. У нафақат Султон Санжар балки Амир Темурнинг кенжа ўғли Шохруҳ Мирзога (1370-1447) нисбатан ҳам худди шундай фикрни келтиради. Жумладан атоқли олим Т.Файзиев бу ҳақда қуйидагиларни баён этади:

«1446 йилда қариб қолган Шохруҳ Мирзо ўз набираси – Қазвин, Рай ва Қум вилоятларининг ҳукмдори Султон Маҳмуд Мирзога (Бойсунгур Мирзонинг ўғли) қарши ғарбга юриш бошлайди. Бу юришдан мақсад, Султон Муҳаммад Мирзо ўз бобосига қарши бош кўтариб, Ҳамадон билан Исфохонни босиб олиб, Шерозни қамал қилган эди. Қўшинида малика Гавҳаршод бегим ва Абдуллатиф Мирзо Шохруҳ Мирзо билан бирга эдилар. Шохруҳ Мирзо Ғарбий Эронда ҳеч қандай қаршиликка учрамади. Чунки бобосининг келаётганини хабарини эшитган Султон Муҳаммад Мирзо Шероз қамалини ташлаб, тоққа қочиб кетган эди. Қўзғолон айбдорлари аёвсиз жазоланадилар. Чунончи, Гавҳаршод бегимнинг қатъий талаби билан шундай тақводор, художўй салтанат соҳиби деб танилган Шохруҳ Мирзо бир неча саййидларни ҳам қатл қилишга фармон беради. Саййидлар устидан бундай жазо ҳукмини чиқаришга табиийки, на Амир Темур ва Улуғбек Мирзо ботина олмас эдилар. Бинобарин, Шохруҳ Мирзо авлодининг қирилиб кетиш сабабини, кейинчалик мазкур саййидлар қарғишига учраганлигининг оқибатидир, деб ёзади Давлатшоҳ Самарқандий»².

Хоразмшоҳлар давлатида ҳам ҳазрат Алига бўлган юксак эҳтиромни Маҳмуд Ҳоразмшоҳнинг ҳукмдорлик фаолиятида кўриш мумкин. Маълумотларга кўра, 1172 йили Маҳмуд Ҳоразмшоҳ учун ҳазрат Али ҳикматлари араб тилидан форс тилига таржима қилинган эди³.

Атоқли тарихчи олим Зиё Буниёдовнинг келтирган маълумотларига кўра, Алоиддин Муҳаммад Ҳоразмшоҳнинг вазирларидан бири ҳазрат Али авлодларидан бўлган. Бу ҳақда у қуйидагиларни келтириб ўтади: «Алоиддин Муҳаммад(нинг) яна бир вазири – арабий ва форсийда бемалол шеър ёзадиган маърифати билан машҳур Алоул-Мулк ал-Алавий эди. Хоразмшоҳ мўғуллардан енгилиб,

¹Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони / Форс-тожик тиладан Б.Аҳмедов таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 36.

²Файзиев Т. Темурийлар шажараси. Т.: Ёзувчи, 1995. –Б. 299.

³Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том IV. Т.: Издательство Академии Наук, 1957. С. 34.

мамлакатни ташлаб кетганида, Алоул-Мулк Чингизхон хизматига борди ва буюк ҳоқон уни иззат-ҳурмат қилиб, яқин аъёнлари сафига қўшди»¹.

Бундан кўринадикки, Чингизхон ва уни авлодлари даврида ҳам ҳазрат Али авлодларига нисбатан эҳтиром сақланиб қолган. Акс ҳолда Алоул-Мулк ал-Алавий сингари ҳазрат Али авлодларининг тақдири аянчли бўлиши ҳам мумкин эди. Масалан, Эрон ва Ироқни 1256-1233 йиллари идора этган элхонийлардан еттинчи ҳукмдор Ғозонхоннинг (1295-1304) ҳазрат Али авлодларига бўлган юксак ҳурмати тўғрисида машҳур тарихчи Рашидуддиннинг (тахм.1240-1318) «Жомеъ ут-таворих» («Тарихлар мажмуаси»)да ҳикоя қилинади. Унга кўра, Чингизхон авлодидан бўлган Ғозонхон ҳазрат Али авлодларини истиқомат қилишлари учун Табриз, Исфохон, Шероз, Бағдод сингари йирик шаҳарларда кўркам бинолар барпо этишни буюрган. Шу билан бирга Ғозонхон мамлакат хазинасидан саййидлар хонадонлари учун алоҳида маблағ ва имтиёзлар ажратиш учун махсус ёрлиқлар жорий қилдирган². Шунингдек, мазкур маълумотларни келтирувчи «Жомеъ ут-таворих» асарининг муаллифи Рашидуддин ҳам ҳазрат Алига бўлган эҳтиромини ўз васиятида баён қилинган. Унинг васиятига биноан Басрадаги Ҳазрат Али (к.в.)нинг жомеъ масжидига 5000 туп дарахт вақф тариқасида инъом этилган эди³.

Ғозонхондан кейин ҳукмдорлик қилган Ўлжойтухонни (1304–1317) ҳам ҳазрат Али авлодларига нисбатан эҳтиромни юксак бўлганлиги хусусида Мирзо Улуғбек (1394-1449) ўзининг «Тўрт улус тарихи» номли асарида қуйидагича ҳикоя қилади:

«Айтишларича, Ўлжойту Султон Чингизий султонларининг кўпчилигидан адолат бисотининг ҳозирланиши, шарият қонунларининг мустаҳкамланишида батамом имтиёзга эга эди. Ўз давлати айёмини саййидлару уламолар, саҳобалар тартиботидан, тўғрилиқ ва фатводан деб тушунди. Али хонадони аҳлига бўлган муҳаббатда зиёда муболага қилди»⁴.

¹Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1998. – Б. 127.

²Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т.Ш. Перевод с персидского А.К.Арендеса под редакцией А.А. Ромаскевича, Е.Э.Бертельса и А.Ю.Якубовского, М.– Л., 1946.С.219.

³Рашид-ад-дин. Переписка. Перевод, введение и комментарии А.И.Филиной. М.,1971. С.273.

⁴Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.Т.: Чўлпон, 1994. – Б. 51.

Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даврида ҳазрат Али ва унинг авлодларига бўлган эҳтиром янада ортиб борган. Маълумотларга кўра, темурийлардан Султон Абу Саид (1424–1469), Султон Аҳмад Мирзо (1451–1494) ҳамда Султон Маҳмудлар (1453–1495) Термиз саййидларининг қизларига уйланганлар¹.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида ҳазрат Алининг Нажаф шаҳридаги мазорига алоҳида эътибор берилганлиги «Темур тузуклари»да ҳам баён этилган: *«Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чироқ билан таъминласинлар. Биринчи навбатда амир ул-мўминин, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Толибнинг, унга Аллоҳнинг карами ва эҳсони бўлсин, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф билан Хуллани вақф этиб берсинлар»*².

Айтиб ўтиш керакки, Амир Темур салтанатни идора қилишда ҳазрат Али авлодларига суяниб иш кўрган. Қолаверса, оғир вазиятларда ҳазрат Али ҳикматларига амал қилиб, шу тарзда муаммоларни бартараф этган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай нақл қилади: *«Мен ҳам Хуросонга ёки бўлмаса Туғлуқ Темурхоннинг олдига бориш – бормаслигимни билмай иккиланиб қолдим. Шу ҳол асносида пиридан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, Ушбу мазмунда жавоб ёзиб юбордилар: «Тўртинчи халифа ҳазрати Али ибн Абу Толибдан, унга тангрининг караму марҳамати бўлсин бир киши сўрабдики, осмонлар – камон, ер камон ипи, ҳодисалар (ва офату кулфатлар эса) – ўқ бўлса инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отгувчи – Худойи таолло бўлса, унинг қудрати яна ҳам улуг бўлсин, одамлар қаерга ҳам қочадилар? Халифа жавоб қилиб, одамлар тангрининг қошига қочсинлар, – дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочгил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олгил». Бу жавоб келиши билан кўнглим кўтарилиб, юрагим бундан қувват олди ва Туғлуқ Темурхон қошига боришга аҳд қилдим»*.

Ҳақиқатдан ҳам Амир Темур ё ҳаёт ё мамот иборасини дилига жо қилиб, ўлимни бўйнига олган ҳолда Туғлуқ Темурхон даргоҳига боради. Толе ёр бўлиб, Амир Темурнинг ўз хоҳиши билан келганини кўрган Туғлуқ Темурхон, унга илтифотлар кўрсатади³.

¹Мирзаев Дж. Роль Термезских саййидов в истории Центральной Азии // Ўзбекистон тарихи. 2004. №3. –Б.20.

²Темур тузуклари. Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.97.

³Файзиев Т. Темурийлар шажараси... –Б. 18.

Эътибор берган бўлсангиз, ҳазрат Алининг ҳикматлари туфайли Амир Темур ўзининг илк мувафақияларини шу тарзда қўлга киритади. Умрининг охирида эса ўзини ҳазрат Али авлодидан бўлган пири Саййид Бараканинг пойига дафн этишни васият қилади. Ҳатто Гўри Амир мақбарасининг қош тош (нефрит) қабр тошига ҳам ҳазрат Али номи қайд этилади:

«Амир Темур кўрагон ибн Амир Тарогой ибн амир Буркул ибн Илангиз ибн амир Ийжил ибн амир Қарочўр-нўён ибн амир Сўғу-чесан ибн амир Эрдамчи-барлос ибн амир Қочули ибн амир Туманай». Шундан сўнг шажара Чингизхон номи билан давом этади:

«Чингизхон ибн Амир Ясугай – баҳодир ибн амир Буртон –баҳодир ибн амир Қабулхон ибн амир Туманай ибн амир Бойсунғур ибн амир Қойду ибн амир Тутуманин(дутуманин) ибн амир Буго амир Бўзунжар; «Дутумманинхон, бу аслзоданинг отаси кимлиги ноъмаълум, онаси эса Аланқува бўлган; ривоятга кўра, бу ҳолат хиёнат қилиш бўлмай, балки ҳақиқий нур воситасида юз берган ва у(нур) Аллоҳнинг шери Али ибн Абу Толиб авлодига мансуб бўлган»¹.

Битигдаги шажаранинг охирги жумласи, яъни ҳазрат Али номи билан боғлиқ ривоят Ҳофизи Абрунинг «Зубдат ат-таворих» асаридаги шажарада ҳам, шунингдек Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида ҳам учрамайди. Ушбу ривоят О. Бўриевнинг фикрига кўра тошга битик ўйилган пайтда қўшимча қилинган².

Амир Темур қабридаги ушбу қабр тошини синчиклаб ўрганган таниқли шарқшунос А. А. Семенов Амир Темурни ҳазрат Алига нисбатан эҳтироми туфайли соҳибқироннинг қабртошига айнан шу сўзларни ёзилишига сабаб бўлганлигини таъкидлаб ўтган эди³.

Айтиб ўтиш жоизки, Чингизхон ва Амир Темур аجدодларининг тарихини ўзида акс эттирган Рашидиддин, Мирзо Улуғбек, Мирхонд каби улуғ муаррихларнинг асарларида Аланқува афсонасига тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Мазкур муаллифлар Аланқуванинг гўзаллигига таъриф бераётиб, унинг илоҳий нурдан ҳомиладор бўлганлигини баён этадилар. Жумладан, Мулло Мўсо Сайрамининг «Тарихи Ҳамиди» асарида Аланқувани

¹Амир Темур аждодлари. Т., 1992. – Б. 6.

²Ўша асар.- Б.7

³Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и эмире // Эпиграфика Востока. М.-Л.: Академии Наук,1948. № II. С. 53.

ҳазрат Алининг руҳиятидан фарзанд кўрганлиги тўғрисидаги ривоят мавжуд. Айнан мана шу ривоят бизнинг мавзуимизга дахлдордир. Зеро, Амир Темурни ҳазрат Алининг авлоди деган қарашлар ушбу ривоятнинг замирида юзага келган кўринади:

«У чоғда Элхон авлодидан Юлдузхон подшоҳ эди. Унинг икки ўғли бўлуб, ҳар иккаласи отаси ҳаёт вақтида ўлуб кетди. Уларнинг бирисидан бир ўғил, яна биридан бир қиз дунёга келган эди. Буларни бир-бирига никоҳ қилиб қўйган ва булардан бир ўғил дунёга келган эди. Бу чоғда Юлдузхон вафот этди. Фақат Аланқува деган ёлғиз бир хотини қолди. Бу хотин Юлдузхоннинг халқи ва улусларига эга бўлди. Аланқува эри ўлгандан кейин бошқа эрга тегмаган эди. Бир кечаси оқ уйнинг туйнугидан худди офтобдек бир нур киргандек бўлди. Бу нур яна бир ёш йигит суратига кириб Аланқува билан ҳамсухбат бўлди. Унда бир хушҳоллик пайдо бўлиб, ҳомиладор бўлиб қолди. Давлат арконлари буни англаб таъариз(киноя) – масхара қилишга киришди. Бу вақтда Аланқува «Менинг одатим поклик, номуслик...Оқ уй туйнугидан бир нур уйга кириб ёш йигит суратида бўлиб, бирга бўлди. Ҳомиладор бўлиб қолдим» деб ҳикоя қилди. Баъзилар бу нурни Ҳазрати Али каррамаллоҳу ваҗҳаҳу ва Жаброил алайҳиссалом деб қиёс қилишди: «Мундоқ аҳволлар Худованда каримнинг қуч-қудратидан бўлган. Биби Марям (р.а.)дан ҳазрати Исо алайҳиссалом отасиз тугилган. Бундоқ ажойиб ва гаройиб ишларни Худованди таоло осонлик билан пайдо қилади. Хоҳлаган нарсани қила оладиган ва ўз хоҳиши бўйича ҳукум қила оладиган бирдан бир сифат фақат раҳмдил Аллоҳга хос» деб фатво қилишди»¹.

Айтиб ўтиш жоизки, Мулло Мўсо Сайрабий Аланқува ривоятини келтириш давомида ушбу ривоятга нисбатан ўзининг мулоҳазаларини ҳам баён этиб жумладан қуйидаги фикрни билдиради: «Менинча, бу ривоятни мундоқ баён қилиш керак. Яъни, Аланқува наслидан мусулмончилик динига кирган хон подшоҳлардан Тўғлуқ Темурхон, Амир Темур Кўрагоний ва уларнинг авлод-жамоати ўзларини ифбатли Аланқува насл-авлодига мансуб эканлигини исботлайди. Улар яна: «Аланқувага одам авлоди қўл теккизиб боқмаган. Аланқува фақат нурдан ҳомиладор бўлиб, неча ой ва неча муддат ўтгандан кейин Бузанжирхонни туққан. Биз бўлсак, ана шунинг авлоди» деб фахрланади ва ўзини шуҳратли деб ҳисоблайди. У кўринган нурни ҳазрати Али каррамаллоҳу ваҗҳаҳу ёки Жаброил алайҳиссаломнинг

¹Мулло Мўсо Сайрабий... –Б.55-56

қиёфаси деб юқоридаги ривоятга ихлос қиладилар»¹.

Бизнингча, ҳазрат Алини Аланқува билан боғлашда яна бошқа бир томонлари мавжуд. Бу ўринда ёқутларнинг «Олонхў» (бу Аланқува номи билан боғлиқ бўлса керак - муаллифлар) достонининг тадқиқотчиси И.В.Пуховнинг фикрларига эътибор берсак. Чунки у асардаги асосий қаҳрамонларнинг кўп ўринда илоҳий бўлиши ҳақида ёзиб, буни шундай изоҳлайди: «Қаҳрамон ва у мансуб бўлган қабиланинг илоҳий келиб чиқиши уларнинг башар наслини бошлаб берувчиликдек алоҳида вазифаси билан боғлиқ. «Олонхў» да келиб чиқиши илоҳий бўлган одамгина ҳақиқий одам саналади. У тақдир томонидан хос, «юксак» аъмоллар учун яратилган»².

Дарҳақиқат ривоятда Аланқуванинг ҳазрат Али қиёфаси деб айтилган нурдан туғилган Бузанжирнинг авлодлари келгусида дунёнинг буюк жаҳонгирлари бўлиб доврў таратганликлари бежиз бўлмаса керак. Бу ўринда Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асарида Бузанжирга берган таърифни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

«Бузанжирнинг бошқача аломати бор эди. Эмизикли, чақалоқлиги чогида уни орқасини ерга қилиб ётқизганликларида, кўп ўтмай қорнига ўгирилиб оларди. Ҳаргиз юзини очиб ухламас эди. Бу ҳам унинг бир соҳибқиронлигининг аломатларидан, таҳатманлик белгиси деб ҳисобладилар. Шунингдек, баъзи тарих китобларида зикр этилишича, Бузанжар бўйин томирлари жуда яқин эдики, гояти яқинлигидан ўнгу сўлга гавдасини ҳаракатга келтирмай қарай олмас эди. Одамлар унинг гарданини бир лаҳза шундай гумон қилдиларки, Бузанжар қооннинг суяклари қўшилиб кетган эди. Ҳар икки аломатини таҳамтанлик белгилардан санар эдилар»³.

Ушбу келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Чингизхон ва Соҳибқирон Амир Темурнинг дунёга келишлари билан боғлиқ воқеаларда уларнинг наслида улуғ зотнинг мавжудлиги ҳақидаги қарашлар муҳим аҳамият касб этганлиги эҳтимолдан холи эмас. Шундай экан бундай қарашлар ўз навбатида Аланқува ривоятида ҳазрат Алининг иштирок этиши ҳам зарурий ҳол деб қараш лозим бўлади. Чунки кишилар тасавурида паҳлавонни ғайритабиий кучга эга бўлиши ва уни мусулмон

¹Ўша асар, ўша бет.

²Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т.: Ўқитувчи, 1993. –Б.194.

³Мирзо Улуғбек... – Б. 66.

оламидаги энг машхур саркардага хос хислат соҳибси сифатида доврӯғ топишига ҳазрати Алининг авлодларигина қодир деб тушунган бўлишлари мумкин.

Айтиб ўтиш жоизки, қадимда Аланқува ривоятига ўхшаш яна бир неча ривоятлар мавжудки, уларда аёллар айнан ҳазрат Алининг руҳиятидан ҳомиладор бўлган деб тадқин этилади. Масалан, қорахонийлар давлатининг асосчиларидан бири Султон Сатуқ Буграҳоннинг қизи тўғрисида ҳам худди шундай ривоят нақл этилади:

«Султон Сатуқ Буграҳон ҳукм сурган даврларда унинг қизи Нураълонурхон ётлик бўлмасдан (турмуш чиқмай) ҳомиладор бўлиб қолибди. Кунларнинг ўтиши билан қорни катталашибди. Онаси бу аҳволни қизидан суриштирганда, Нураълонурхон «Тушимда бир шер устимдан ҳатлаб ўтиб кетди. Чўчиб уйғониб қарасам тушим экан. Шундан бери қорним оғриб келмоқда» деб, жавоб берибди. Бу аҳвол ошкор бўлиб, Султон Сатуқ Буграҳоннинг қулогига чалинибди. Сатуқ Буграҳон хотинидан бу ишни суриштириб «Қизингиз қани, олдимга келтуринг» деб айтибди. Хотини унғача қизини қочириб юборган экан. Қизи Нураълонурхонни ҳеч қаердан топа олмаган Сатуқ Буграҳон чор-атрофга дарҳол чопар юбориб, излата бошлабди.

Нураълонурхон Олтин Атушнинг (Қашқардаги шаҳар номи-муаллифлар) Лангар қишлоғига қочиб кетибди. Тоғ этагига келганда бир от пайдо бўлиб унға йўл бошлаган экан. Тоғ йўлининг ярмига келганда, Нураълонурхоннинг тўлғоқи тутиб, йўл четидаги дўнгликка чиқиб, шу жойда боласини туғибди. Унинг ортидан отлик қувлаб келибди. Султон Сатуқ Буграҳон бошлиқ кишилар қарашса, туғилган боланинг пешонасидан бир нур осмонга кўтарилиб тургандек. Қувлаб келганлар ҳайрон қолиб, ортга қайтиб кетибди. Султон Сатуқ Буграҳон сарой олимларини йигиб, бу масалани (сабабини) сўрабди. Олимлар китоб кўриб: «Бу ҳазрат Алдан бўлган фарзанд» деб жавоб берибдилар»¹.

Муҳтарам ўқувчи, шуни сизга эслатиб ўтмоқчимизки, кейинги йилларда юртимизда ҳазрат Али авлодлари билан боғлиқ кўплаб насабномалар ва шажарлар топилмоқда. Бу аввало халқимизни миллий маданий меросларимизга бўлган эътиборида яққол кўзга ташланади. Бир неча ўн йиллар мобайнида бировга билдирмай яшириб сақлаб келган мазкур ҳужжатларни мустақиллигимиз

¹Абдурахмон Ҳошим Машҳадий. Атуш (1).Қашқар.: Қашқар уйғур нашриёти, 2005. – Б. 60-70.

туфайли кенг жамоатчилликка ҳавола этишнинг имконияти туғилди. Шу пайтга қадар йўқолган деб қаралган насабнома ва шажарларни нафақат кўриш балки улардан фойдаланиш учун ҳам шарт-шароитлар вужудга келди. Лекин бу хилдаги манбаларнинг кўпчилиги XVIII-XIX асрларда ёзилган ёки оғзаки турдадир¹. Бунинг устига уларнинг кўпчилиги афсонавий воеқеаларни ўз ичига олади. Шунинг учун уларни тадқиқ этишда манбаашунослик, матншунослик ёки тарихий услублар етарли эмас. Бу ерда диншунослик фанининг баъзи услублари қўл келади. Улардан бирига биноан, жамиятда маънавий муҳит батамом ўзгарган шароидда ҳукмрон таълимотнинг бу ўзгаришга бўлган лекин унинг ҳозирги мавқеига тўғри келмайдиган белгиларига, бўлиб ўтган тарихий ҳодисаларга рамзий, афсонавий тус берилади. Масалан, Қорахон шажарасида ҳам худди шундай ҳолатни кўриш мумкин. Мазкур шажарада ҳам Амир Темурни Ҳазрат Али авлодидан эканлиги тилга олинади:

«Ул вақт тарихда етти юз етмиш бир (милодий 1370 йил) эрди. Амир Темур Султон Сатук Бўграхон қабрларини зиёрат айлади ва савол қилдиким, ушбу бузруклар авлодидан ким бор деб. Хўжа Иброҳим деган бор деди. Ондин сўнгра Хўжа Иброҳимни келтуруб иззат-ҳурмат этти ва ондин бизни насабимизни ҳам сизни боболарингизни авлодидан дейдурлар. Насабнома бўлса кўрсак, деди. Чунончи, Қутлуқ Темур лақаби Кўрагонбекким Шоҳ Темурдир. Отаси Асадуллоҳ. Они отаси Абдураззоқ. Они отаси Мирзо Шоҳ Мутаҳайр. Они отаси Шоҳ Тоҳир. Они отаси Абдураҳим лақаби Садр боб. Қабри Қора Осмонда... Абдухолиқхон Шоҳ Муҳаммад ўғлидур. Шоҳ Темурни насаби ушбу ерга етганда, Худога шукур қилди. Ондин Ясси борди. Ондин иморат этти. Ул вақт торих саккиз юз тўрт (милодий 1402 йил) эрди»².

Амир Темурни ҳазрат Али билан боғлаш, албатта, тадқиқотчилар орасида кўплаб мунозараларга сабаб бўлган. Шу ўринда Комилхон Каттаев ва Қўзибой Мамараимовларнинг қуйидаги фикр-мулоҳазаларини келтириб ўтмоқчимиз:

«Темурнинг ҳар иккала қабртошида ҳам деярли бир хил тарзда унинг Чингизхон билан бир авлодданлиги билан биргаликда, бора-бора

¹Abdulohatov N.The Importance of Studying the Mazar Dokuments of Fergana Region // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hinjiang, p. 14.

²Родословная Карахана. Патрона гор. Аулия ата // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1899. С. 87-91.

тўртинчи халифа ҳазрати Али ибн Абу Толиб (р.а.)га бориб етишини нақллар воситасида келтиришган. Рус олимлари негадир, шуни асос қилишиб, Темурнинг суннийликдан кўра шиалик оқимига огишганликка йўйдиришади. Ваҳоланки, кўплаб суннийликнинг машҳур арбоблари ўзларини шажараларини Имом Али (р.а.)етказиш билан оғмачиликка айбланмаган эдилар...

Аштархоний подшоҳ Динмуҳаммадхон машҳадлик саййид Абу Толибхожа қизи Шаҳрибонуга уйланган. Ундан аштархоний Нодирмуҳаммадхон (1643–1645 йиллар Мовароуннаҳрда ҳукм сурган) туғилган ва у ҳам ўзини саййидзода ҳисобланган ва ҳоказо... Аслида саййидлик насаби ота томонидан ҳисобга олинади. Саййидлик даъвосини қилувчи баъзи ҳукмдорлар юқоридагилар каби ҳужжатга эга бўлса, баъзилари нақл орасида айтиб келишади, холос»¹.

Қўқон хонлари(1709-1876) ҳам бу борада ўзларидан аввалги ҳукмрон сулолалар ҳаётидан ибрат олиб ўз мавқеларини мустаҳкамлаш мақсадида ҳазрат Алининг яна бир авлоди Маҳдуми Аъзам хонадони вакилларига уйланганлар ёхуд хонзодаларни мазкур саййидлар авлодларига турмушга берган эдилар². Бу эса кейинчалик уларнинг унвонларида «Саййид» атамасини ҳам қўллашга олиб келган³.

Фарғона водийсидаги бу авлод вакилларига ҳурмат эҳтироми рамзи сифатида ўз даврида ҳукмдорлар томонидан махсус васиқалар берилган. Атоқли олим Заки Валидий Тўғон (1890-1970) келтирган маълумотларига кўра, Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида Марғилонлик саййидлар авлодига мансуб Саййид Шоҳ Қосим тўра 1681 йилдан 1688 йилга қадар Бухоро хонлари томонидан пайғамбар авлоди сифатида турли иноятнома ва ёрлиқлар билан тақдирланган бўлса, унинг ўғли Шоҳ Абу Бакрдан тортиб, Шоҳ Али Аскар, Охунд Шоҳ сингари авлодлари Қўқон

¹Каттаев К., Мамараимов К. Гўри Амир мақбараси ва қабртошлари тарихи. С.: Зарафшон, 2007. –Б. 40-43.

²Бейсимбеев Т.К. Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII-XIX веках (по некоторым сочинениям кокандской историографии) // Духовенство и политическая жизнь на ближнем и среднем Востоке в период феодализма. М.: Наука, 1985. С. 37.

³Абдулахатов Н. Марғилон саййидлари // Имом ал–Бухорий сабоқлари. 2007. № 1. – Б. 34–35.

хукмдорлари томонидан турли ёрлиқлар олиб келганлар¹.

Тарихчи Т. К. Бейсимбиевнинг таъкидлашича, Қўқон хонлигида айниқса Марғилон саййидларининг мавқеи баланд бўлган. Шу сабабдан ҳар бир Қўқон хони ўзининг давлат бошқарувида уларнинг кўмагига таянишга интилиб келган².

Жумладан, Бухоро Амири Насруллохоннинг ҳужумини қайтариш мақсадида ўз даврининг машҳур хожаларидан бири Азимхожа эшон Марғиноний Қўқон хони Шералихонни(1842-1845) қўллаб-қуватлаб Қўқон шаҳрини ҳимоясида катта жонбозлик кўрсатган. Бу ҳақда Мирзоолим Мушриф шундай ҳикоя қилади:

«Яна Азимхожа эшони Марғинонийким машҳурлар то Ўш ва Андижонга хат ёзиб, уламо ва фузало ва марди коройиларни азбаройи мадад учун талаб айлаб юбордилар эрса, уларга кўп маъқул тушуб, амин ва оқсоқоллар тараддуд қилиб, неча марди коройиларни жам айлаб Марғинон келдилар. Мунда буларким, ҳазрати эшон ва тўралар бир неча миқдор мерганларни жам этиб, тайёр бўлуб туруб эрдилар. Йўлга равона бўлдилар эрса, суръат билан юруб кечалаб, вақти азон Мазанглик тарафдин ҳужумни лашкар бирла оқ аламлик туг бирла кириб келдилар. Хонга хабар бердиларким: «Ҳазрат эшон икки минг мерган билан бирла Андижон ва Марғинон уламолар азбаройи мадад келибдурлар»-деб. Даъфатан истиқболга амин, оголиқларни буюрдилар. Бориб дастбўслик қилиб, бошлаб Шералихон хизматларига олиб келдилар. Хон бечора неча қадам истиқбол бориб, зиёрат ва мулоқот этти. Юқори ўлтургузуб, дастурхони олий, таомҳойи гуногун тортиб, бадъаз фароғ сарупойи олий бериб сарафроз қилдилар»³.

Айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Али тўғрисидаги фантазияга бой ҳикоятларга ишониш билан боғлиқ ҳолатлар ва қарашларни аслида оммани оддий саводсизликлари ёки соддалиги билан тушунтириш илмий жиҳатдан нотўғри бўлар эди. Зеро, ислом тарихи саҳифаларида ҳазрат Алининг машҳурлиги ва унинг авлодларининг асрлар давомида Турон заминида ҳукмронлик қилган сулоларнинг ташқи ва ички сиёсатида фаол иштирок этишлари туфайли асрлар

¹Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского куржка любителей археологии. Вып 2. Т. 1916. С. 69-72.

²Бейсембиев Т. К. Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII-XIX веках ...С. 37.

³Мирзоолим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. –Б.25-26.

давомида ҳазрат Али шахсига бўлган ҳурмат ва ишонч янада оммалашиб бориб, маҳаллий аҳоли ўртасида ҳазрат Али тўғрисидаги қарашларни кенг тарқалишига олиб келган. Бу эса ўз навбатида Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларида ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни пайдо бўлишида катта аҳамият касб этганлиги эҳтимолдан холи эмас.

ҲАЗРАТ АЛИ ВА ДУЛДУЛ

*Очилсин, очилсин бекларнинг йўли,
Калимага аёндир Нурали тили.
Билбас зулфиқори, дулдул сувори,
Тўрт чорёрнинг бири ҳазрати Али.*

(«Нурали» халқ достонидан)

Ўрта Осиёда ҳазрат Алининг Дулдул оти билан боғлиқ қадамжой ва зиёратгоҳлар ҳам кўплаб учрайди. Чунончи, ривоятларда Ҳазрат Алининг ғайритабий жасоратлари Дулдул ёрдамида амалга оширилади. Ислом анъанасида Дулдул узок масофани бир зумда босиб ўта оладиган чопқир от сифатида тасвирланади. Шу ўринда Дулдул ҳақида.

Дулдул аслида Миср ҳокими Муқавқас (Муқовқис) томонидан Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)га минишлари учун ҳадя этилган хачир бўлган. «Тарихи Муҳаммадий»да келтирилишича, бундан илгари араблар хачирни кўрмаган эдилар. Бунга «Дулдул» деб от қўйганлар¹. «Қобуснома» асарининг муаллифи Кайковуснинг (XI аср) сўзларига кўра, Дулдул аҳвал, яъни ғилай бўлган. Шу сабабдан араблар ва форслар от гарчанд ғилай бўлса-да, унга муборак от сифатида қараганлар². Маълумотларга кўра, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) вафотидан сўнг Дулдул ҳазрати Алига мерос бўлиб қолган. «Сийраи шариф туркий»да бу ҳақда жумладан шундай дейилади: «Дулдулни ўзлари минмоқ учун асрар эрдилар. Ҳазрат (с.а.в.) вафот бўлгонидин кейин Алийи муртазо(р.а.) минар эрдилар ва Муовияни замонида Дулдул ҳам ҳалок бўлди»³.

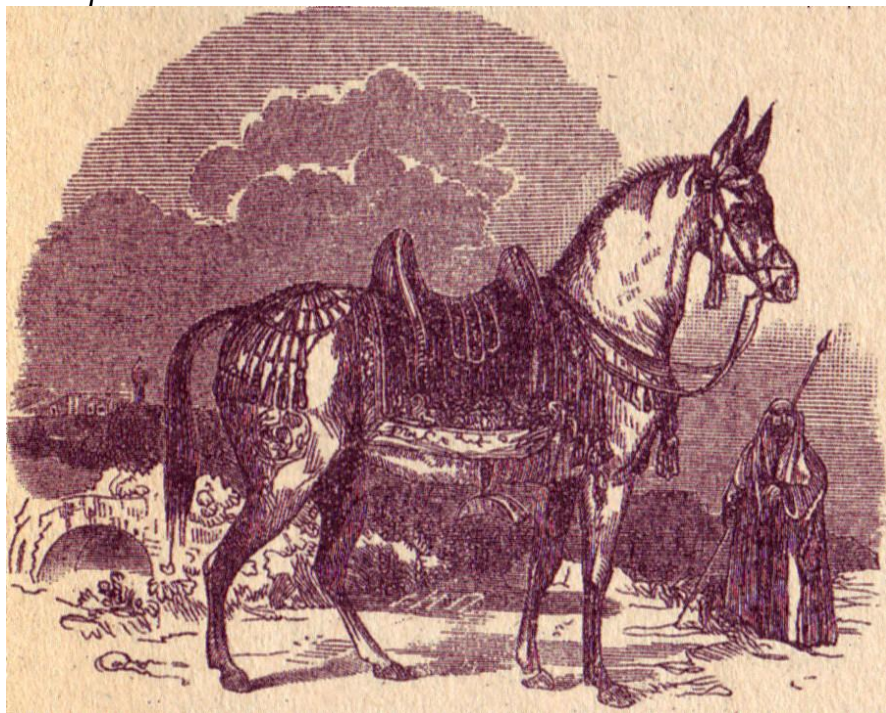
Халқ асотирларида Дулдул тўғрисида қуйидагича таърифлар берилади: «Дулдул от дунёда якка ёлғиз от бўлиб, чопганда шамол-тўполонни қувиб етар экан. Дулдул отнинг икки қўлтигида иккита қаноти бўлиб, керак бўлса осмону фалакка ҳам чиқа олар, булутдан булутга сакраб ўта олар экан. Душманни кўрса омон қўймас экан. Қочса қувиб, олдидан келса тишлаб, орқасидан келса шатталаб, ўнг ёнидан

¹Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий...– Б. 380.

²Қобуснома. Т.: Ўқитувчи, 1968. – Б. 69.

³Сийраи шариф туркий...- Б. 239.

келса ўнг кифти билан, чап томонидан келса чап кифти билан уриб, суриб маҳв этмай қўймас экан. Одамнинг гап-сўзини англари экану, аммо ўзи гапира олмас экан. Шу от ҳазрати Алининг отлари бўлиб, у киши отига Семурғ уясининг хасини, шер сути ва йўлбарс сулини бериб боққан эканлар. Шунинг учун Семурғдай учқур, шердай бақувват, йўлбарсдай эпчил, ўқ олмас, қилич чопмас экан. Дулдул тўғи ерга текканда, бир-икки қариш ерга ботар экан. Тог-тошдаги от излари ҳам ҳазрат Алининг Дулдулининг излари экан»¹.

**Дулдул тасвири.
XIX асрда чизилган сурат².**

XIII аср охири XIV аср бошларида яшаб ўтган Носириддин Бурҳониддин Рабғузийнинг «Қисас-ул-анбиё» асарида баён этилишича, Беҳиштга беш ҳайвонот кирар. Булардан бири Юсуф алайҳиссалом қисасида тилга кирган Бўри, Асҳоби Каҳфнинг Иглари, Солиҳ пайғамбарнинг Тева(туя)лари, Исо пайғамбарнинг Эшаклари, бири Ҳазрат Али розияллоху анҳунинг Дулдуллари³.

Дулдулга берилган бундай сифатлар кейинчалик кишилар томонидан отлар ичидаги энг чопқирларига нисбатан ҳам берилиб,

¹Ўзбек халқ асотирлари / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Малик Муродов. 3 жилд. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 87.

²Мазкур сурат қуйидаги китобдан олинди: Библиейская энциклопедия. Трудъ и издание Архимандрита Никифора. М., 1891.

³Ўша асар. – Б.54

«Дулдул от» дея таърифлаб келинган. Айниқса, мотам маросим қўшиқларида ҳам марҳум чавандознинг сеvimли отини Дулдул сифатида тасвирлаш шулар жумласидандир¹.

Ёзма манбаларда бу ном билан аталувчи отлар ҳақида маълумотлар учрайди. Бундай қарашлар ҳатто XV асрда ёзилган «Дада Қўрқут китоби» асарида ҳам ўз ифодасини топган: «Қозонбек уч юз йигит билан ўгли Ўрузни ўрдага қолдуруб, қўнғир аргумоққа минди. Оқ қашқа айғирга Дундор минди. Кўк Дулдулни туттируб, Қозонбекнинг иниси Қорагуна минди. Оқ Дулдулни туқутуб... Шамсиддин минди»². Шунингдек, Шарқий Туркистоннинг Турфон вилоятидаги «От боғлаш хўжам» номи билан аталувчи зиёратгоҳни олайлик. Мазкур зиёратгоҳни маҳаллий аҳоли Алпаттахон хўжам исми авлиёнинг Дулдул оти билан боғлайдилар. Бу ҳақда Уйғур олимлари Ниёз Каримий ва Зубайда Сатторлар қуйидаги маълумотларни келтирадилар:

«От боғлаш Хўжам» минорадек қад кўтарган чўққи бўлиб, Турфон шаҳрининг шарқидаги Санггўм қишлоғининг юқори томонида жойлашган. Унинг устида қадим замонда ўрнатилган бир муқаддас ёғоч бор эди. Бу муқаддас ёғочга кийик, бугу сингари ҳар хил ҳайвонларнинг терилари чирмалган ва оқ мато латталар боғланган эди. Ерлик халқлар бу жойни «От боғлаш Хўжам» деб атаб, яқин йилларгача зиёрат қилиб келган... Наврўз вақтларида мактаб ёшидаги болалар тўпланишиб зиёрат қилганлар. Бу чўққидаги қадимги муқаддас ёғоч «Маданий инқилоб» даврида синдириб ташланган.

От боғлаш Хўжам тўғрисида ерлик халқ ичида мундоқ икки хил ривоят сақланган. Бир ривоятда Алпаттахон хўжамнинг Дулдул боғлаган ёғочи дейилади. Иккинчи ривоятда Идиқут подшоҳнинг от боғлаган жойи дейилади»³.

Айтиб ўтиш жоизки, қадимги замонлардан бери қаерда от туёғига ўхшаш ўнқир-чўнқир жойлар бўлса, маҳаллий аҳоли бу излар Дулдулнинг изи деб тушунганлар ва бу қарашлар кейинчалик халқ дostonларда ўз ифодасини топган: «Тошда бораётиб Қорача айтди: - Мана топди, шу ёққа кетибди, отнинг изи тошга ботибди. Шунда бирга бораётган одамлар айтди: Э билмадинг,

¹Руденко М.Б. Курдская обрядовая поэзия. М.: Наука, 1982. С.116.

²Дада Қўрқут ҳикоялари / Таржимон: Тўхти Ҳожи Тилло. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2007. – Б. 20.

³Каримий З., Саттор З. Диёримиздаги бир қисм ер номлари ҳақида.Бейжинг.: Миллатлар нашриёти,2006. –Б. 143.

илгари ҳазрат Али деган киши ўтган. Ҳазрат Алининг изи тошга ботибди»¹.

Дулдул паҳлавон Рустамнинг севимли оти Рахши сингари турли саргузаштларни бошидан кечиради. Керак бўлганда ўз эгасини турли фалокатлардан омон сақлаб қолади. Халқ китобларида Дулдулнинг ҳайбатида ҳатто Фил ҳам чўчиши ҳақида сўз юритилади: «Ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳ дулдулни филга рўбарў қилиб айдилар: «Эй мўжизайи расулуллоҳ, агар филдан юз ўгурсанг, ҳаргиз санга саворе бўлмасман» – деб, рўбарў қилдилар. Фил Дулдулдан қўрқуб, орқасига қайтди»².

Камон Рахш туёғи ва Рустам сувор,
Ваҳшийлар қутила олмасди зинҳор³.

Паҳлавон Рустамга Рахш ва камон энг яқин ҳамроҳи бўлганидек, ҳазрат Алига Дулдул оти ва Зулфиқор қиличи билан ҳамиша бирга бўлади:

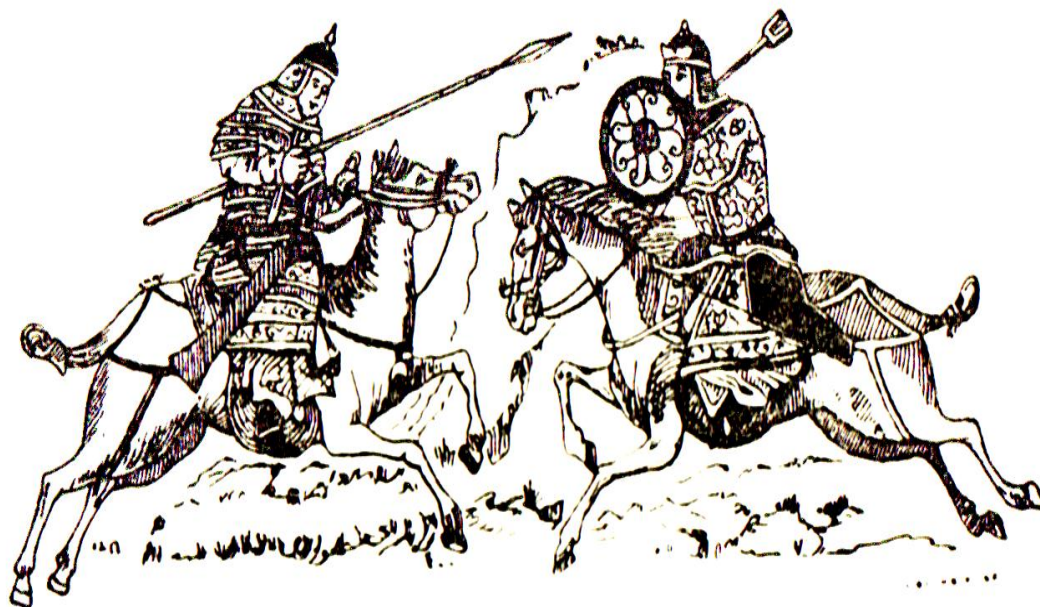
«Алғараз, Муҳаммад алайҳиссалом ваҳийдан фориг бўлуб айдилар: «Ё Али, Худойимдин фармон улдирки, «Али борсун»-деб. Алғараз, ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳ бу сўзни эшитиб, Қамбарга ишорат қилдилар. Қамбар дарҳол зулфиқор бирла дулдулни келтурди. Амир зулфиқорни ҳамойил қилиб, дулдулга миниб равон бўлдилар»⁴.

¹Интизор Нурали. Халқ дostonлари. Т.: Тошкент бадиий нашриёти, 1964. – Б. 230.

²Ҳазрат Али ҳақида қиссалар. .. – Б.45.

³Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. Биринчи китоб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б.331.

⁴Ҳазрат Али ҳақида қиссалар...- Б. 47.

Ўрта асрлардаги Осиё жангчилари. XIV асрга мансуб
миниатюрадан.

O'rta asrlardagi Osiyo jangchilari. XIV asrga mansub
miniatyuradan.

Таъкидлаб ўтиш керакки, Дулдул ўзининг учиш фазилатлари, яшиндек чопа олиши ва инсонлардек фикрлай олиши билан ал-Буроқ, Бойчибор, Ғиротларга ўхшайди. Ривоятларда Дулдул Ҳазрат Алининг домий ҳамроҳи, яъни уни ҳар доим муродига етказувчи мўъжизавий от сифатида таърифлаб келинган.

Амударёнинг чап қирғоғидаги Даханишер (Шер оғзи) харобалари (Туркманистон) атрофида, «Дулдул хатлаган» деб аталувчи жой бор. Бу ерда дарё тез оқади. Катта гирдоблар кема қатнови учун улкан хавф туғдиради. Бир ривоятга кўра, Ҳазрат Али Маккага кетаётиб, шу ерда ўз оти билан Амударёдан ҳатлаб ўтган. Шу сабабдан ўша жой муқаддас ҳисобланади. Амударё қуйисида яшовчи қорақалпоқлар ва балиқчилар орасида бир ҳикоят юради. Унга кўра, балиқлар ҳар йили баҳорда Дулдул хатлаган жойга боришади ва бошларини муқаддас тошга уришади. Ўшангача балиқларни овлаб бўлмас экан¹.

Табиатдан балиқларни айнан баҳор ойида уруғ қўйишлари туфайли овлаш мумкин бўлмаса-да, бироқ маҳаллий кишилар уни жойнинг муқаддаслиги туфайли деб тушунганлар. Яна бир қизиқ маълумот. Хоразм ва қорақалпоқ аҳолиси ўртасида қайиқ ва ов

¹Шералиев М... – Б.8.

тўри тўғрисида қуйидагича қарашлар мавжуд бўлган. Унга кўра, фарзанд кўрмоқчи бўлган бефарзанд аёл қайиқ елкани атрофида уч марта айланган. Баъзан қайиқнинг тумшук қисми қадимий одатларга кўра икки коккили одам қиёфасида ишланган. Бундай қайиқлар «Ҳайдарли қайиқ» деб аталган.

Қорақалпоқ афсоналарида Ҳайдар шамол ҳомийси сифатида ҳам тасвирланади. Агар деҳқон буғдойини тозаламоқчи бўлса ёки елканли қайиқдаги балиқчига шамолга эҳтиёж туғилса, ёрдамга Ҳайдарни чақирганлар¹. Ҳайдар ҳазрат Алининг лақабларидан бири эканлигини назарда тутсақ, демак, балиқчи ва деҳқонларнинг ҳомийси ҳам ҳазрат Али бўлиб чиқади.

Бу одатни фольклоршунос олим Б. Саримсоқов қуйидагича изоҳлайди: «*Фаргона водийси, Тошкент, Жиззах, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида яшовчи ўзбеклар орасида фақат бир тўртликнинг сақланиб қолганлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Унда шамол ҳомийси сифатида Ҳайдарга, яъни Муҳаммад пайгамбарнинг кўёви Алига мурожаат қилинади. Афсоналарга кўра, Ҳайдар куч-қудрати билан барча табиат ҳодисалари, жумладан, шамолни ҳам ўз ихтиёрида сақлар эмиш. Унга илтижо қилиб мурожаат этилса, у ўзи тутиб турган шамолни қўйиб юборар эмиш²*».

Академик М.Е. Массон келтирган маълумотларга кўра, Даханишердаги Дулдул зиёратгоҳи ўрнида майда-майда тошлар мавжуд бўлиб, ушбу тошлар тўғрисида маҳаллиф аҳоли орасида қуйидаги ривоят мавжуд.

Ривоятга кўра, ҳазрат Али Даханишердан ўтиб кетаётиб, қишлоқ аҳлидан севимли оти Дулдулнинг озуқасига арпа қўшиб беришларини сўрайди. Аммо айрим бахил кишилар арпа ўрнига емга майда тошларни аралаштириб берибдилар. Буни кўрган ҳазрат Али ғазабланиб, «Арпа буғдойингиз тош бўлсин», деб дуойибад қилган экан. Ўша онда халиги ғаламисларнинг арпа ва буғдойи тошга айланиб қолган экан. Даханишердаги майда тошлар айнан ўша тошлар эмиш³.

Худди шундай ривоятни маҳаллий аҳоли Беруний (Қорақалпоғистон) шаҳридан 25 км. шимолий шарқда жойлашган Тошхирмон ёдгорлиги билан ҳам боғлайдилар.

¹Ўша асар, ўша бет.

²Саримсоқов Б. Ўзбек маросими фольклори. Т.: Фан, 1986. – Б.136.

³Ўша асар. – Б. 239.

Ривоят қиладиларки, ҳазрат Али бироз нафасни рослаб олиш ва отига ем бериш учун шоббозлик дехқонлардан бироз хайрия-садақа сўрабди. Дехқонлар уни масхара этиш учун Дулдул отнинг ем тўрвасига майда тош доналарини тўлдириб қўядилар. Уларнинг бу қилмишидан қаттиқ ранжиган Али осмонга қўл кўтариб дуоибад ўқибди. Натижада улар йиққан дон хирмони тошга айланиб қолган эмиш¹.

Дулдул билан боғлиқ жойлар ҳақида Ҳ. Ҳасанов қуйидаги маълумотларни келтиради: «Амударёнинг Хоразмга кираверишида, сувнинг икки қиргоғида Дулдул ўтлаган деган қоятошлар кўриниб туради. Айни шу номли қиргоқлар Кофирниҳон дарёсида ҳам, Ўзбекистон билан Тожикистон чегарасига яқин Хонақо қишлоғи ёнида ҳам бор. Булар афсонавий учар Дулдул шарафига аталган»².

Ҳозирга қадар Хоразмда ҳазрат Али билан боғлиқ турли афсона ва ривоятлар сақланиб қолган. Улардан бири Дулдул афсонаси бўлиб, ушбу афсона тўғрисида дастлабки маълумотлар 1899 йили рус тадқиқотчиси А.Е.Россикова томонидан ёзиб олинган эди³. Орадан ярим асрдан зиёд вақт ўтиб, Сарипоён қишлоғида яшовчи Исмоил бобо исмли қария Г.П.Снесаревга айнан шу афсонани сўзлаб берган⁴.

Мазкур афсона кейинчалик «Ипак йўли афсоналари» тўпламига ҳам киритилган: «Баҳодир Али ўз Дулдулини миниб, Амударё соҳилида айланиб юриб, нариги қиргоққа ўтадиган жой излабди. Дарё қисилиб оқадиган бир жойга етиб келиб, шу ердан отини атлаб ўтмоқчи бўлиб, шайланган пайтда, қаердадир йиғи овози эшитилибди. Бориб қараса, бир қари кампир дарёдан ўтолмай, йиглаб ўтирган экан, ҳазрат Алининг момога раҳми келиб:

– Кўй йиғлама, момо! Менинг отимга мингаш, биргалашиб ўтаминиз, дебди. Момо дулдулга мингашиб олибди. Дулдул дарёдан сакраб ўтаётганда, нариги қиргоққа қоқилиб, бир оёғи сувга тушибди. Бир амаллаб дарёдан ўтиб олган ҳазрат Али:

– Момо касби-коринг нима? – деб сўрабди.

¹Авесто» ва Хоразм. Маълумотнома / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: А.Н. Салим-Гареев, К.Нуржонов. Урганч.: Хоразм, 2001. – Б. 16.

²Ҳасанов Ҳ.Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965. – Б. 27.

³Россикова А.Е. Среди пустыни по великой среднеазиатской реке Амударье / Науч. Обзор.,1899. №12.

⁴Снесараев Г. П. Хорезмские легенды... – Б.53.

Маълум бўлишича, момонинг касби ўлик ювиш, яъни мурдашўйлик экан. Бу гапни эшитган ҳазрат Али, «Сенинг касофатингга учраб отим қоқилди, энди бу ерда ишим юришмайди», деб изига қайтиб кетган эмиш. Али Дулдулини ҳатлатиб ўтган жой эса Дулдулотлаган деб атала бошлабди»¹.

Қўшни Тожикистон Республикасининг Ҳисор ва Шаҳритус туманларида ҳам Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд бўлиб, ундаги «Чилучорчашма» деб аталувчи булоқнинг пайдо бўлиши тўғрисида бир неча ривоятлар мавжуд. Ушбу ривоятларда келтирилишича, булоқнинг пайдо бўлиши ҳазрат Алининг мўъжизавий оти Дулдул билан боғлиқдир².

Сейди Али Раиснинг ёзишича, Куфада Дулдулнинг зиёратгоҳи бўлиб, зиёратчилар Қанбар ва Дулдул мақомларини зиёрат қилганлар³. Тожикистоннинг Ҳисор туманидаги Жонбулоқ қишлоғида ҳам, «Пойи Дулдул» деб атулувчи мазор мавжуд бўлиб, қишлоқ аҳолисининг зиёратгоҳи ҳисобланган⁴.

Фарғона водийсида Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳар бир вилоятда мавжуд десак, хато қилмаймиз. Мазкур зиёратгоҳлар ҳақида дастлабки маълумотлар рус олимларининг асарларида ҳам учрайди. Жумладан, Н. С. Ликошин 1910 йили Ўратепа шаҳридаги Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳ ҳақида қуйидагиларни келтиради:

«Дулдул тўртинчи халифа Алининг дин йўлида олиб урушларда миниб юрган машҳур отидир. Ривоятларда мўъжизавий сеҳр-қудратга эга бўлган Дулдул учун алоҳида ўрин берилган. У шу қадар қудратлидирки, туёгини ерга урганда, чуқур чўнқир из қолдиради. Хўжанд уездининг Ўратепа шаҳрида шундай чўнқир чуқур жой бўлиб, зилол сув билан тўлиб туради. Маҳаллий аёллар бу ерга фарзанд сўраб келадилар. Булоққа майда тангалар узук ва бошқа нарсалар ташлайдилар. Ривоятларга кўра, бу Али отининг туёғлари изидир»⁵.

¹Ипак йўли афсоналари.Тузувчи, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М.Жўраев. Т.: Фан, 1993. – Б. 40.

²Ҳамза Камол. Мозорҳои шимоли Тоҷикистон. Д.: Нашриёти Деваштич, 2004. – Б.105.

³Сейди Али Раис. ... –Б.49.

⁴Замятнин С. Н. Разведки пещер в Таджикистане осенью 1943 года // Труды том ХХХ. История, археология, этнография, язык и литература. С.: Издательства таджикского филиала АН, 1951. С. 50.

⁵Ликошин. Н.С... – Б.163

Тошкент вилоятининг тоғлиқ ҳудудларида ҳам Дулдул билан боғлиқ жой номлари мавжуд бўлган. Рус тадқиқотчиси С. Лидский ўзининг «Тошкентнинг тоғлиқ ҳудудлари» номли мақоласида бу ҳақда қуйидаги ривоятни келтиради:

«Ҳазрат Али Хўжакентда эканлигида севимли оти Дулдулга охур учун қояларнинг бирини кесиб олган ва ҳозирга қадар ўша қоя ва охур сақланиб қолган. Ушбу қоянинг этагида ҳазрат Али отини бойлаган катта арча дарахти ўсади. Шу ернинг ўзиде қояда 2-3 фут(фут-30,48 см га тенг узунлик ўлчови – муаллифлар) баландликда туёқ излари кўриниб туради. Аммо бу туёқлар оддий отларнинг туёқ изларига нисбатан жуда каттадир. Уларнинг диаметри $\frac{3}{4}$ фут ҳажмдан иборат бўлиб кўпроқ товоқ шаклини эслатади. Шу сабабдан ҳам маҳаллий аҳоли уни ҳазрат Али отининг туёқ излари эканлигига қатъий ишонадилар»¹.

Фарғона водийсида, жумладан Ўш (Қирғизистон)вилоятининг Аравон қишлоғида «Дулдул ота» мазори бўлиб, бу ерда ҳазрат Али чиллахонаси ҳам мавжуддир. Ривоятларга кўра, ҳазрат Али тулпорини шу ерга боғлаб ўзи Дев Сафид билан урушгани Аравонга яқин жойдаги Чилустун ғорига жўнаган экан². Баъзи бир ривоятларга кўра, ҳазрат Али улкан харсанг тош ичига кириб ғойиб бўлган³.

Дулдул ота зиёратгоҳи билан боғлиқ яна бир ривоятга кўра, ҳазрат Али душманлар билан уруш қилаётиб, улар орасида ўз ўғли Муҳаммад ал-Ҳанафийа борлигини кўрибди. Ҳазрат Алини ўз отаси эканлигини билиб қолган Муҳаммад ал-Ҳанафийа ундан тиз чўкиб, кечирим сўрабди. Маҳаллий аҳоли бунинг далили сифатида ғор олдидаги ўйдим тошларни Ҳанафийа тиззасининг изи деб кўрсатганлар⁴. 1939 йили зиёратгоҳни кўздан кечирган академик М.Е.Массон Дулдул ота зиёратгоҳини отларни даволовчи мазор бўлганлигини ҳам таъкидлаб ўтади⁵.

Тадқиқотлармиз мобайнида отларни даволовчи зиёратгоҳлар қадимги шаҳарлар ҳудудларида ҳам мавжуд бўлганлиги аниқланди.

¹Лидский С. Горные окрестности Ташкента...С. 184.

²Бернштам А. Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. Материалы и исследования по археологии. М.- Л.: Наука, 1952. С. 226.

³Симонов А. В предгорьяхъ Алая // Туркестанские ведомость. №4. 1886.. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг қўлёзма ва хужжатлари фонди. КП. № 5858. –Б. 4.

⁴Ғафуров Т. Мўъжиза, каромат ва илмий далиллар. Фрунзе.: Қирғизистон нашриёти, 1969. 37-б.

⁵Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога... – Б.157.

Масалан, Марғилон шаҳридаги Шоҳ Мансур зиёратгоҳининг олайлик. Маълумотларга кўра, Шоҳмансур мазори отларни даволовчи мазор ҳисобланган¹. Албатта, бизнинг Отмозор тўғрисидаги фикрларимиз ўқувчиларда айрим саволларни туғилишига сабаб бўлиши шубҳасиз. Чунончи, нима учун айнан отларни мазорга олиб бориб даволаганлар? Ушбу савол дастлаб бизда ҳам пайдо бўлган эди. Шу сабабдан отлар хусусида кўп йиллардан буён изланишлар олиб бораётган тадқиқотчи элшунос олим Салимжон Йўлдошевга мазкур савол юзасидан муурожаат қилган эдик. Унинг таъкидлашича, дунё халқларида қадимги даврлардан отларни руҳларни кўришга қодир ҳайвон сифатида қарашлар мавжуд бўлган. Шу сабабдан отлар сийдик тутиш касалига чалинса, эски қабристон ва мазор атрофида айлантирилган. Гўёки, руҳни кўрган от қаттиқ чўчиб кетади ва шу тарзда касалликдан халос бўлади.

Айтиб ўтиш керакки, муқаддас зиёратгоҳларга касал ҳайвонни олиб келиш билан боғлиқ қарашлар ёзма манбаларда ҳам ўз ифодасини топган. Бу ҳақда Абу Тоҳирхожа (1874 йилда вафот этган) ўзининг «Самария» асарида жумладан шундай ёзади:

«Ҳазрат хожа Муҳаммад қотонгу мазори. У Қабз мазори деб машҳур бўлган. Бу мазор шаҳар ичида, Шердор мадрасасининг ташқари саҳнидадир. Дерларким, у ҳазрат султон хожа Аҳмад Яссавий наслидан ва турк шайхларидан эди. Баъзилар ушбу мазор эгаси хожа Муҳаммад Даштинаботийдир, дейдилар. Даштинабот Хисори Шодмон вилоятида бир ўриндир. У кишининг кароматларидан бири ҳайвон инсоннинг сийдиги тўхталиб қолса, ўша мазорнинг тевагаидан айлантирилса, дарров соғайиб кетгусидир. Бу кўзда кечирилгандир. У кишининг мазорлари сербарокотдир»².

Дуддул билан боғлиқ зиёратгоҳлар хусусида XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида Ўрта Осиёда нашрдан чиққан тарихий мавзудаги илмий адабиётларда маълумотлар учрайди. Масалан Н. Пантусовнинг 1899 йилда чоп этилган «Авлиё тош» номли мақоласини олайлик. Мазкур мақолада келтирилган маълумотларга кўра, қозоқларнинг Лепсинска уезд шаҳридан 33 чақирим узоқликда жойлашган Саркан темир йўл бекатига яқин ерда Авлиё тош деб аталувчи муқаддас тош бўлиб, бу ерда ҳазрат

¹Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. ... – Б.97.

²Абу Тоҳирхожа. Самария... – Б.42.

Алининг Дулдул отининг туёқ излари қолган катта тош ҳам мавжуд бўлган¹.

Шунингдек, Қирғизистон Республикаси, Баткент вилояти, Баткент тумани Сўғмент ва Таян қишлоқларида ҳазрат Али ва унинг Дулдул оти билан боғлиқ муқаддас тошлар мавжуд. Сўғмент қишлоғида катталиги 2,5х3 м дан иборат «Кавуш» деб аталувчи харсанг тош бўлиб, ундаги излар оёқ, қўл ва пешонани эслатади. Маҳаллий аҳоли ушбу тошда ҳазрат Али Сўхга кета туриб намоз ўқиғач, унинг излари шу ерда қолганликларини айтадилар.

Фарғона вилоятининг Сўх туманида ҳам Дулдул ота мазори мавжуд. Қўқон шаҳри яқинидаги Кишноғич тўра мазорини ҳам Дулдул билан боғлашади².

Кишилар тасаввурига кўра, Дулдул чопган вақтида туёқларидан чақмоқдек ўт чиқар эмиш. Бу хил қарашлар кейинчалик маҳаллий халқ орасида момақалдироқ билан боғлиқ қарашларни юзага келтирган кўринади.

Маълумки, халқ китобларида ҳазрат Алининг отбоқари Қамбар номи доим Дулдул билан бирга тилга олинади. Бу ҳақда Г.П.Снесарев қуйидаги фикрларни келтиради:

«Мусулмон анъаналарига мувофиқ у ҳазратнинг Дулдул отини парвариш қилувчи отбоқар бўлган. Қизиги шундаки, IX аср охири ва X аср бошларида яшаб, ижод этган илоҳиётчи, араб тилида ижод қилган Ан-Наубахтий шиалик хусусида муфассал гапиргани ҳолда негадир Қамбар ҳақида оғиз очмайди. Бу персонаж Али афсонага айлангач, афсонада Дулдул от пайдо бўлгандан кейин ва унга сайис лозимлигига эҳтиёж сезилгач, вужудга келган деб тахмин қилмоқ керак. Қамбар ҳам ўз пиридан кам бўлмади: у валийга айланиб, отлар ва сайисларнинг паноҳи бўлиб қолди. Уни азалдан ўтроқ бўлган деҳқонлар ҳам, яқиндагина кўчманчи ҳаёт кечирган одамлар ҳам валий деб биладилар. Бу образ қай йўсинда пайдо бўлгани ҳақида фақат тахмин қилиш мумкин холос»³.

Элшунос олима Е. М. Пещерева (1897-1985) зарафшонлик тожикларда Қамбар билан боғлиқ ёмғир чақирувчи қўшиқни ёзиб олган. Унга кўра чуқурчага тўлдирилган сувга болалар катта тош билан урганлар. Бу пайтда сув сачраб худди момақалдироқ

¹Пантусов Н. Аулия тась (Священный камень) // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1899. С.68.

²Хўжаев. М. Ер ости тилсимотлари. Т., 2002. – Б. 37.

³Снесарев Г. Ҳазрат Али... –Б. 150.

гумбирлашидай товуш ҳосил бўлган. Болалар ўша онда қуйидагича қўшиқни айтганлар:

Қамбар, Қамбар об бишков!
Ширу руғани гов бишков! ¹
мазмуни:
Қамбар, Қамбар, сув чиқар!
Сигирдан сут ва қаймоқ чиқар!

Бизнингча, болаларнинг чуқурчадаги сувга тош уришлари бу дулдулнинг туёғидан ҳосил бўлган чуқурларнинг маълум бир кўринишидир. Дулдул туёғидан ҳосил бўлган чакмоқ ёмғирни ёғдириш қудратига эга деб қаралган. Кейинчалик Дулдул Қамбар билан алмаштирилиб, чакмоқ ҳомийси вазифаси Дулдулдан Қамбарга ўтганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қизиғи шундаки, кавказликлар орасида осмонда пайдо бўлган думли юлдузни Дулдулни билан боғлаш ҳоллари ҳам мавжуд бўлган². Халқ дostonларида Дулдул қора от сифатида ифодаланади: «Қора оти бўлса, агар, у киши – омин деган, болам, ул -Шоҳимардон»³.

Бизнингча, Дулдулни бу қадар машҳурлигига, аввало, от ардоғи-культи билан боғлиқ қадимий қарашлар сабаб бўлса керак.

Маълумки, туркий халқларда от кишининг энг яқин дўсти деб тушунилган. XV асрда ёзилган «Қўрқут» китобининг қаҳрамони Бамсий Берек ўз отига шундай мурожаат қилади: «Сени от деб атамасман. Сени оғам деб атайман... сени дўстим деб атайман»⁴. Қаҳрамонлик эпосларида жанговар от инсон нутқини тушунади, баҳодирни хавфдан огоҳлатиради, унга маслаҳат беради, ярадор бўлганда уруш майдонидан олиб чиқади. Бундай от қаҳрамонни сувсиз чўллардан, ўтиб бўлмас тоғ ва ўрмонлардан олиб ўтишга ҳамда қисқа муддатда исталган мақсадга етказишга қодир⁵.

¹Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М.: Издательство АН, 1956. С.75

²Климович Л. И. Ислам. .. – Б.272.

³Юсуф ва Аҳмад. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 183.

⁴Липец Р. С. Отражение погребального обряда в тюрко-монгольском эпосе // Обряды и обрядовый фольклор. М.:Наука, 1982. С.217

⁵Мирзаев Т. Алпомиш достонининг Ўзбек вариантлари. Т.: Фан, 1968. –Б. 103.

Халқ оғзаки ижодида «От - йигитнинг қаноти», деган нақл бежиз тўқилмаган. Айниқса, эртақларда отлар қаҳрамоннинг ёрдамчиси сифатида келади¹. Қозоқ халқининг «Қобланди ботир» эпосида «Ботир ва унинг отини жони бир бўлар», деган нақл келтирилган². Бу мисоллар отнинг инсон ҳаётида тутган ўрни нақадар муҳим эканлигини кўрсатади.

«Гўрўғлининг туғилиши» достонида Ғирот Дулдулнинг боласи эканлиги айтилади: *«Гўрўғлибек ҳалиги етим бўлиб, қолган қулун тойчани нима деса бериб, парвариш қилиб юра берди. Гўрўғлининг байталига кўлда чопган от дулдул эди. Шу дулдулдан бу той бўлган эди»*³. Ғирот қанотли от. Бойчиборга ўхшаш унинг қўлтиғидан тўрт ярим аршин қаноти бор. Унинг қаноти жанг вақтидагина ёзилади ёки хўжайини қамчи урганда очилади. «Равшан» достонида шундай: Ҳасан Ғиркўкка қамчи урди, Ғиркўк оғзини очиб, қўлтиғидаги қанотини ёзди. Жонивор қушдай учди.

Ғиротнинг қанотларини кўпинча «Яшил қанот», дейдилар. Авазнинг қанотли жодугар билан урушида Ғирот булутдан ҳам юқорига кўтарилади ва сеҳргарни қувиб етишда Авазга ёрдам беради. Авазнинг Тўхтамиш дев билан олишида ҳам шундай бўлади. Авазнинг чақириғи билан Ғирот уни зумрад тоғдан олиб ўтади, Омон денгизидан учиб ўтади⁴. «Гулшан боғ» достонида эса Ғиротнинг чопқирлигининг сабаби унинг сағрини, яъни белини Шоҳимардон силаганлидан деб таъкидланади:

Ҳазрат Хизр қўли теккан Ғиротсан,
Сенинг сағринг Шоҳимардон силаган⁵.

Эътибор беринг, Ғиротни Дулдулнинг боласи эканлиги уни чиндан ҳам ғайри оддий қудратга эга бўлишига сабаб бўлган. Чунки, Дулдул Ҳазрат Алига Аллоҳнинг расули томонидан берилганлиги учун ҳам у мўъжизавий кучга эгадир:

Минган отим Аллоҳ берди ғойибдин,
Зулфиқорим келди Саттори уюбдин.
Бир қадамда ер юзини кезарман,

¹Афзалов М. И. Ўзбек эртақлари ҳақида. Т.: Фан, 1964. –Б. 26 .

²Орлов А. С. Казахский героический эпос. М.,-Л., 1945 С. 85.

³Гўрўғлининг туғилиши. Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967.- Б.94.

⁴Мусина Ғолима. Туроннинг Алп қизлари. Т.: Ёзувчи, 1997. – Б. 91.

⁵Гулшан боғ. Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967.- Б.185.

Ғанимни кўрганда бошин узарман ¹.

Халқимизда «Ҳазрат Али ҳар ерда ҳозир» деган ибора ҳам Дулдулни бир зумда олис масофани босиб ўта олиши билан боғлиқ бўлса керак. Чунки ривоятларда ҳар вақт ҳазрат Али бир зумда Дулдул билан ёрдамга етиб келади.

Хулоса ўрнида шунини айтиб ўтиш керакки, ҳазрат Али номи билан боғлиқ жангномаларда Дулдулга берилган таърифлар кейинчалик Дулдулнинг янада машҳур бўлишига олиб келди. Дулдулга берилган сифатлар одамлар орасида у билан боғлиқ зиёратгоҳларни пайдо қилишларига замин яратди. Натижада аҳоли томонидан от туёқларини эслатувчи тош бўлаклари ҳам Дулдул пойи сифатида эъзозлаб келинган. Дулдул бошқа афсонавий тулпорлардан фарқли равишда фақат китобларда ёки халқ оғзаки ижодида сақланиб қолмай, балки аҳолининг диний қарашларида ҳам жой олган. Шу сабабдан Дулдул билан боғлиқ зиёратгоҳлар мусулмон дунёсининг турли ҳудудларида учрайди.

¹Бобо Равшан қиссаси... – Б. 171.

ҲАЗРАТ АЛИ ВА ЗУЛФИҚОР

*Ҳар ерда ғариблар хабардориман,
Муслмон бандани нуқтадориман.
Соҳиби дулдулу зулфиқориман,
Асли ўзум соҳибқирон эрурман.
(«Бобо Равшан қиссаси»дан).*

Ўрта Осиё халқларида қадимдан бировнинг омонатига хиёнат қилган, етим-есирларнинг ҳаққини еган, бева - бечораларни зор қақшатган, ноҳақдан кишиларга зулм ўтказган, ҳаром, нопок ишларга қўл урган, бирон бир одам авжи етилган пайтида фалокат туфайли нобуд бўлса, бундайларни «Алининг тиғига учраб, жувонмарг бўлди», деб айтганлар. Шунингдек, агар кимда ким бирон бир кишидан кўп азият, жабр-зулм кўрган бўлса, уни «Илоё Алининг тиғига учрасин», дея дуоибад қилганлар.

Араблардаги: «Алвақту сайф ул қотеъ», яъни вақт ўткир қиличдир, деган мақол ҳам «Вақти келиб гуноҳкорлар Алининг қиличига дучор бўлади», деган нақлга ҳамоҳангдек туюлади. Қолаверса, китобларда «Азизлар Худонинг қиличи» деган нақл ҳам мавжуд¹.

Шоир Ғарибий(1877–1962) ўзининг 1910 йилда тузган шеърий девонида агар ҳазрат Али мазорига келган кишининг нияти қора, кўнгли нопок бўлса, Али тиғидан ҳалок бўлиши муқаррар эканлигини шеърий мисралар билан баён этган эди:

Ким келибдур бори Ҳазратга адаб даркордур,
Некният бирла келсун ҳар киши зордур,
Урмасун беҳуда муқадамким хатар бисёрдур,
Ким маҳзундур ўшал одамга шоҳим ёрдур,
Учрагай тиғ Алига кимки бадкирдордур.
Тавба денглар буни ҳикмат, тушти мотам бошга
Шодлар ғам баҳрига ғарқ ўлдилар, кўзлари ёшга.
Бўлмағай албатта дур жоми қарор авбошга,

¹Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиби. Т., Имом ал-Бухорий жамғармаси. 2002. – Б.44.

Бош кўтарган вақти охир бош етгай тошга,
Учрагай тиғ Алига кимки бадкирдордур¹.

Алининг тиғи бу унинг зулфиқор деб аталмиш қиличидир. Ҳазрат Алининг машҳур қиличи зулфиқор «қобурғалик, тешиб ўтувчи, ўткир» маъносини англатиб, Муҳаммад алайҳиссаломга тегишли бўлган. Ривоятларга қараганда, бу қилич унга Бадр урушида, яъни 317 мусулмоннинг 600 нафар маккаликлар билан милодий 623 йили қилган урушида қўлга тушган. Арабистонда машҳур бўлган мазкур қилич дастлаб маккалик Мунаббих ибн Ҳажожга тегишли бўлган².

Зулфиқор қиличи тўғрисида бошқа бир маълумот Ҳишом ибн Муҳаммад ал Қалбийнинг «Бутлар ҳақидаги китоб» асарида ҳам келтирилган. Унга кўра, ҳижратнинг саккизинчи йилида Муҳаммад алайҳиссалом Ҳазрат Алини Қудайдадаги саждагоҳ ва ундаги бутларни бузишга юборган. Саждагоҳни бузиш вақтида Шом ҳукмдори Хорис ибн Аби Шамир ал Ғасоний томонидан берилган Михзам ва Расуб деб аталувчи қиличларни қўлга киритган. Кейинчалик, улардан бирини Аллоҳнинг расули ҳазрат Алига совға қилган. Яна бир маълумотга кўра, ҳазрат Али(к.в.) зулфиқор қиличини Той қабиласини ал-Ғаса ибодатхонасини бузиш вақтида қўлга киритган³. Бу иккала қилич араблар орасида шу қадар машҳур бўлган эдики, араб шоири Алқама ибн Абод бу ҳақда қасидалар битган эди. Хусусан, ҳазрат Алининг ўзи ҳам ҳикматларида зулфиқор қиличига қуйидаги таъриф берган эди:

Хусумат риштасини кесмоққа қодир не, десанг, айтгум,
Менинг дастимдаги шу ўтли шамшир тиғи оташбор.
Қўлимда шу қилич олмос каби кўзни қамаштиргай,
Агарда симарсам, думанларимни айлагай абгор.
Тиғи кескир пўлат шамшир ҳамиша ҳозир у нозир,
Тўкилгай душманам чун зарбалар етганда шиддаткор⁴.

Маълумотларга кўра, зулфиқор Муҳаммад алайҳиссаломнинг етти адад қиличи орасида энг машҳури бўлиб, уни ўзидан

¹Ғарибий Ёрмозорий. Девон. Ғ. Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. Инв №6403/1.

²Ўзбекистон миллий энциклопедияси...- Б. 45.

³Хишам ибн Муҳаммад ал - Калби. Книга об идолах. М.: Наука, 1984. С. 18-19.

⁴Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон...-Б.121.

узоқлаштирмаган¹. Муҳаммад алайҳиссалом вафотидан кейин ҳазрат Алига, сўнгра эса халифаларга ўтган.

“Сийраи шариф туркий”да Муҳаммад алайҳиссалом зулфиқор қиличини ҳазрат Алига Хандақ жанги куни берганлиги нақл этилади:

«Мусулмон лашкариким, ул лаъинни эрлик ва баҳодирлик ва далерлигини кўргон ва билган ва эшитган эрдилар. Аҳли исломга қўрқунч муставлий(тарқалган) бўлдиким, гўёки муборак баданларида қолмаган эрди ва ҳеч кимда мажоли йўқ эрдиким ани урушига киргай. Ҳазрат (с.а.в) ёронларга боқиб айдилар: «Ҳеч дўсти бормуким бу душман шерини биздан дафъ қилгай». Султон тахти валоят, бурҳони бахти ҳимоят Асадуллоҳ ал голиб Али ибн Абу Толиб(к.в.) айдилар: «Мендурман муни муқобилига паҳлавон ё Расулуллоҳ». Ҳазрат (с.а.в.) ани муқобилига ҳеч нима демадилар. Яна Амр ибн Абдувад мубориз талаб қилди. Саййиди олам(с.а.в) ёронларга боқиб, айдилар: «Ҳеч дўсти бормуки, бу душманни ёмон андишасин биздин дафъ қилгай».Алийи муртазо (к.в) айдилар: «Мендурман ё Расулуллоҳ». Хожайи олам (с.а.в.) жавобга ҳеч сўз сўзламадилар. Шоҳи валоят ба мартаба ҳам мураххас бўлмадилар. Амр ибн Абдувад яна мард талаб қилди. Ҳазрат (с.а.в.) айдилар: «Ёронлар, сизларни орангизда марди йўқмуким, бу мардларнинг марди майдонига киргай?». Яна Али ибн Абу Толиб (к.в.) айдилар: «Мендурман ё Расулуллоҳ. То у мутамаррадга боргайман. Дастбарудлиг кўргузгайман». Хожайи олам (с.а.в.) айдилар: «Менга яқин келгил» Вақтиким, шоҳи авлиё муқтадои анбиёга яқин келдилар. Ўз шамширлариким зулфиқор оти бирла машҳур эрди. Алийи мартазога бердилар ва ўзларини хос совутларини Шоҳимардонга кийдурдилар ва ўз амома(дастор)ларини олиб, Алини бошига қўйдилар. Андин кейин муборак қўлларини осмонга кўтардилар ва айдилар: «Худовандо! Убайда ибн Хорисни Бадр уруши куни мендин олдинг ва Ҳамза ибн Абдулмуталлибни Ухуд урушида мендин жудо қилдинг...Бу менинг биродаримдур ва амакимни ўгли турур», деб айдилар... Али ибн Абу Толиб (к.в.) пиёда майдонга равон бўлдилар... Амрни ачиги келди ва гайрати жўш урди ва бу сўздин ошуфта бўлиб маркабдин тушти. Алийи муртазога ҳамла қилди. Али Ҳайдар дафъ зарар учун сипар (қалқон) бошига тортиди. Ул мақхур бебок тиги оташнокни Алийи муртазони пок бошига солди. Агар ул зарбни кўҳи Хорога солса эрди пора қилур эоди. Хосилки ани тиги қалқон қабасига тегди. Андоғ ёрдиким, анинг асари Амир(Али)ни фарқ ҳумоюнларига

¹Имом Термизий. Шамоили Муҳаммадия. Т., 1991. – Б. 22.

етти. Андин кейин Ҳайдари каррор бир зарб зулфиқор бирла ул мудбир(бахтсиз) хокисорни баданининг боши огирлигинин сабукбор(енгил) қилдилар. Билфаер Алийи муртазо(к.в.) баланд овоз бирла такбир айтилар. Расул акрам (с.а.в.) такбир овозини эшиттилар. Билдиларки, Алийи муртазо ул лаинни ўлдурди»¹.

Ислом аъанасига кўра, зулфиқор сеҳрли деб ҳисобланади². Ривоятларда нақл этилишича, зулфиқор узайиши ёки қисқариши ҳам мумкин:

«Бир тиг юборибдур. Оти зулфиқордур, узунлиги етти газдур. Ҳар вақтики душманга солур бўлса, етмиш газ бўлур». Ва сўнг зулфиқорни ҳазрати Алининг белларига боғлаб қўйдилар»³.

XIX асрдаги муҳрга туширилган Ҳазрат Али зулфиқорининг тасвири.

XIX asrdagi muhrga tushirilgan hazrat Ali zulfiqorining tasviri.

«Бобо Равшан қиссаси»да Ҳазрат Али(к.в.) ўзининг сеvimли қиличига қуйидагича таъриф беради:

«Бил, ҳазора шамширимни номини,
Қайғумни кўргонда ютар зулфиқор.
Мисли аждарҳодек осиб комини,
Шахрларни ялғуз босар зулфиқор.
Ҳаволи ҳақни ёди дилимда,

¹Сийраи шариф туркий...- Б.190-192.

²Ўзбекистон миллий энциклопедияси... – Б.45.

³Ҳазрат Али ҳақида қиссалар... –Б. 91.

Юз лак лашкар бўлса, соғу сўлимда.
Кесар бўлса, жунбуш қилиб қўлимда,
Силтаганда юз газ учар зулфиқор...¹

Демак, Алининг тиғига учраган бирон бир ёв омон қолмаган. Бу, эса охир-оқибатда кишилар тасавурида ҳазрат Алининг кескир тиғига учраган, нобуд бўлмасдан қолмаслиги тўғрисидаги тушунчаларни келтириб чиқарган. Бу ҳақда ҳазрат Алишер Навоий ўзининг «Бадойиъ ул - бидоя» девонига киритган ғазаллардан бирида ҳам таъкидлаб ўтганлигини адабиётшунос олим, академик А.Қаюмов қуйидагича изоҳлайди:

«Ҳалоки нафс валий нутқи, билки риштаи куфр,
Кесса ишига Али зулфиқоридир миқроз(қайчи).

Шоир кишиларни, нафсни валий нутқи ҳалок этади, куфр ишни Алининг қиличи қайчи каби қирқиб ташлайди, деб ишонтиради»².

Саъдийнинг «Оқиллар наздида Алининг қиличи ғилофида ва Саъдийнинг тили комида, ҳаракатсиз турмоғи мантиқдан хориждир»³, деган ибораси ҳам юқоридаги фикримизга яққол мисол бўла олади. Чунончи, шу сингари қарашлар кейинчалик ўрта асрларда Шарқда ҳазрат Алининг зулфиқор қиличи тўғрисида қўплаб таърифларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган:

Ҳар замон аъдоя ул шоҳи валоят солса от,
Зарби шамширин кўрар фарзоналар ўлурди мот.
Васф эдиб шаонин онинг эрарди фаҳри коинот,
Ло фато илло Али, ло сайфа илло Зулфиқор.

Шул ғазода кофири қирмоға этмишди ямин,
Ўйла чолди тиғи улдам, қона ғарқ ўлди замин.
Деди ҳаққинда шаҳодат айлаюб руҳул амин,
Ло фато илло Али, ло сайфа илло Зулфиқор.

¹Бобо Равшан қиссаси... – Б.174.

²Қаюмов А. Асарлар. 2-жилд. Т.: Mumtoz so'z, 2008. – Б.295.

³Саъдий Шерозий. Гулистон. Т.: Фафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968. – Б.13.

Айлади анга шижоат хилоатини ҳақ ато,
Қиличиндан қон томарса тонгмидир, рӯзи ғазо?
Дедилар жумла малойик англаюб анга дуо:
Ло фато илло Али, ло сайфа илло Зулфиқор¹.

Айтиб ўтиш жоизки, мазкур қиличнинг ислом оламида машҳурлиги ўз навбатида Шарқ мумтоз адабиётида зулфиқор билан боғлиқ ўхшатишларнинг кенг қўлланиб келинишига олиб келди. Жумладан, ёрнинг қоши ва нигоҳини зулфиқорга ўхшатиш фикримизнинг яққол далилидир. Бу ўринда шоир Фурқатнинг (1858 -1909) «Май ичиб» номли ғазалидаги қуйидаги мисраларга эътибор берайлик:

Тутмаган бўлса ғазабдин Шоҳимардон шевасин,
Нега қошингдин ҳамойил Зулфиқор айлар кўзунг².

Қилган адолатсизликлари ва фаҳш ишлари учун нобакор шахсларни ҳазрат Алининг ўзи бу дунёда жазолашига шубҳа қилмаганлар. Ўрта асрларда маҳаллий аҳоли чакмоқни зулфиқордан чиққан учқун деб билган бўлсалар,³ момақалдиروқни эса ҳазрат Алининг овозига қиёслаганлар⁴.

Эркин Абдуллаев «Оғир қилмиш интиҳоси» номли мақоласида Нуротада туманидаги ҳазрат Али зиёратгоҳини топтаб менсимаган киши тақдири ҳақида шундай ҳикоя қилади:

«Бу воқеани бир неча йил муқаддам Ғозгондаги катта эски қабристон қоровули Ҳамро бобо ҳикоя қилиб берган...

Йўлдан кетиб бораётган эдим. Қабристон ичида оппоқ бир нарса кўринди. Дастлаб қўрқдим ва тўхтадим. Бироз кутдим. Ҳеч қандай ҳаракат сезилмади. Яқинлашиб қарасам, Т. бобонинг жасади. Юзи очиқ, кўзлари ўрни ўрадек кўриниб турибди. Бир амаллаб жойдаги очиқ қабрга тушириб кетмон билан устига тупроқ тортдим. Бу ҳолат иккинчи кунни ҳам такрорланди. Бу гал мурданинг бурни, қулоқлари гажиб ташланган эди. Яна уни қабрига жойлаштирдим ва ўзимга зиён етмасин, деб ҳеч кимга оғиз очмадим.

¹Сейди Али Раис. Миръотул мамолик... –Б.120.

²Фурқат. Танланган асарлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1975. – Б.51.

³Бертельс Е. Э. История персидского – таджикской литературы. М.: Восточная литературы, 1960. С. 150.

⁴Бартольд В. В. О Мухаммеде. VI том. М.: Наука, 1966. С. 646.

Буни қаранки, учинчи кунни ҳам қабристон яқинидаги катта йўлнинг қоқ ўртасида Т.нинг жасади ётар, кафан титилиб кетган, энг даҳшатлиси, мурданинг боши йўқ эди. Ҳали вақтли. Кўчада ҳеч кимса йўқ. Зудлик билан яқиндаги гўрковнинг уйига бориб, уни уйғотиб келдим. Икки киши жасадни бир амаллаб қабрга элтдик. Шеригим бориб кекса муллани олиб келди ва у жаноза ўқиди. Қабристондан қайтар эканмиз, мулла бобо бу воқеани ҳеч кимга айтмаслигимизни тайинлади.

– Раҳматли Т. 30 – йилларда фирқанинг каттаси эди. Биласизки, Шоҳимардон масжиди бутун дунёга машҳур. Ана шу зиёратгоҳни омборхонага айлантирди. Лекин бирор киши шу ерда ишлашга рози бўлмади. Шунда Т. кўпчиликнинг олдида улкан қабрга отга мингандек миниб олди-да: «Агар шу қабрнинг бирорта каромати бўлса, мана менга кўрсатсин», деб қўлидаги қамчи билан қабрни савалади. Тавба қилдим шунча вақтдан кейин қилмишига яраша қайтибди-да!»¹.

Ўрта Осиё ҳудудларида зулфиқор билан боғлиқ зиёратгоҳлар ва жой номлари мавжуд². Қўшни Қирғизистоннинг Талас вилояти, Талас туманидаги Орол қишлоғида Зулфиқор ота зиёратгоҳи мавжуд³.

Ривоятларга кўра, ҳазрат Али жанг қилаётиб зулфиқор қиличини шу ерда синдирган экан. Маҳаллий аҳоли қилич синган жойни кейинчалик муқаддас зиёратгоҳ сифатида Зулфиқор ота мозори дея улуғлаб келганлар.

Ўзбекистон Республикасининг Самарқанд ва Навоий вилоятларидаги Ғаллорол ва Нурота туманларида Зулфиқор номидаги қишлоқ ва кориз мавжуд⁴. Фарғона вилояти, Ёзёвон туманининг Қоратепа қишлоғида «Зулфиқор бобо» мозори жойлашган. Айтишларича, Зулфиқор бобонинг руҳи шу ернинг балолардан қайтарувчиси бўлиб, ҳар кеча оқ отда мозордан чиқиб, эрта тонгда қайтиб, мозорга кириб кетар эмиш. Зулфиқор бобонинг учар оқ отда кўриниши, ҳазрат Алининг Дулдул ва зулфиқорини эслатиши табиий ҳол. Дулдул аҳоли томонидан инсоний қиёфа тусини олиб муқаддаслаштирилган вақтларда, зулфиқор қиличи ҳам шу қарашлар замирида ўзгаришларга учраган кўринади. У фақат ўша мозорнинг шайхларига кўринар

¹Абдуллаев Э. «Оғир қилмиш интиҳоси». Даракчи. №42(345)20.10.05.

²Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX- начале XX вв.)... С.60.

³Касиетту Нылды Ата. Бишкек, 2006. –Б.86.

⁴Қораев. С... – Б. 37.

эмиш. Унинг ҳар кимга ҳам кўринмаслиги ўрта асрлардаги ҳазрат Алининг зулфиқор қиличи билан боғлиқ қарашларга мос келади. Айтишларича, зулфиқор ғорга яшириб қўйилган. Бу маълумотлар Бурҳониддин Қилич билан боғлиқ ривоятларда ўз ифодасини топган.

Манбаларда келтирилишича, Бурҳониддин Қилич муслимларга ниҳоятда раҳм-шафқатли, Худонинг неъматларидан баҳраманд бўлиб, шукронасини адо қилмайдиган жоҳилларга нисбатан эса қаҳрли бўлган экан. Жоҳиллардан бир нечтаси ул зот ҳақида ғийбат қилганларида, уларни ўз ҳузурларига таклиф этиб, шифтга соч толасига осилган жуда ўткир тигли қилични кўрсатган экан. Икки томонли тиги ўткирланган ва ойнадек мусаффо (ялтироқ) қилич шуъласига пашша ва қўнғизлар ўзларини урар эди ва қилич тигига тегиб, икки бўлиниб ерга тушар ва ҳалок бўлар эди. Шунда Султон Бурҳониддин ғийбатчиларга қараб: «Айтинглар қани, айб шамширдами ёки қўнғизу пашшадами? Сизлар ўзларингизнинг айбингиз билан ўзингизни қиличга уриб, ҳалок бўласизлар!», деган экан. Шу воқеа ҳам сабаб бўлиб, Султон Бурҳониддинга «Қилич» лақаби қўшилган экан¹.

Бошқа ривоятга кўра, Султон Бурҳониддиннинг болаликдан чўпни от қилиб миниб, бир қўлида бошқа чўпни қилич сифатида ушлаб ўйнаб юриш одати бор экан. Кунларнинг бирида бир киши бу бола устидан қозига шикоят қилиб келади: Қўлидаги чўпни билан уриб, сигиримни иккига бўлиб ташлади, дейди. Қози бу гапга ишонмайди-да, текшириб кўриш учун бошқа бир сигир келтиртириб, болага уришни буюради. Шунда бола сигирнинг белига чўп билан бир уриб, иккига бўлиб юборади. Шундан бошлаб Султон Бурҳониддин «Қилич» тахаллусини олади.

Маҳдуми Аъзам ўзининг «Оламия ёки тарихи вафоти шайхон» номли рисоласида, «Шайх Бурҳониддин Қиличда шундай одат эрдикки, агар қуруқ чўпни боқса, у дарҳол кўкарур ва агар ёмон ниятли кишига каромат шамшири бирлан нигоҳ қилса, анинг ҳаёти минқато бўлур», деган эди².

Бурҳониддин Қилич билан боғлиқ ривоятларда уни худди ҳазрат Али сингари аждарҳо билан жанг қилганлиги тўғрисида сўз

¹Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. С.: Суғдиён, 1994. – Б.12

²Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний. Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 34.

юритилади¹. Бурҳониддин Қиличнинг ёмон ниятли кишиларни жазолашлари тўғрисидаги сўзлари худди Алининг тиғи билан боғлиқ қарашларга мос келади. Чунки, маълумотларга қараганда Бурҳониддин Қилич Ҳазрат Алининг авлоди бўлганлиги учун ҳам ундаги хислатлар авлодида намоён бўлган бўлса, керак.

Элшунос олим В. И. Бушковнинг берган маълумотларга кўра, хўжандликлар орасида «Бурҳониддин Қилич бу, Ҳазрат Алининг қиличи демақдир», деган қарашлар ҳам мавжуд бўлган. Аҳмад Ўзгандийнинг XVII асрга мансуб «Тарихи Увайсия» китобида келтирилишича, Бурҳониддин Қиличнинг қиличи ғорда яшириб қўйилган². Шарқий Кавказда Абу Муслим билан боғлиқ қилични ҳам зулфиқор деб аташиб, уни қадимда ғорда сақлаганлиги тўғрисида ривоятлар мавжуд³.

Қолаверса, Ҳазрат Али ҳақида номаъқул сўзларни айтган шахсларни қай тариқа жазо олганликлари ҳақида тарихий асарларда кўплаб маълумотлар келтирилган. Жумладан, Алишер Навоий бу ҳақда шундай баён этади:

«Мавлоно Муин Воиз – Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Фарҳиннинг ўгли дурурким, машоҳирдин дурур. Холо ўзи даги азим воиз дурур ва муридлари кўп... Бир қатла Ҳазрат амирул-мўминин Али (карамаллоҳу ваҗҳаҳу)нинг имони таҳлидий экандур, деганда, ул Ҳазратнинг руҳидин ғариб сиёсат ва шиканжалар кўрди. Ҳамоноки тавба қилдиким, қутулди»⁴.

Араб олими Абу-ал-Ало Аҳмад ал-Маъаррий (973-1057) қизиқ бир ривоятни келтиради: *«Кунларнинг бирида Салмон Форсий (Пайгамбар (с.а.в.)нинг эронлик саҳобаларидан, 665 йили Мадойин шаҳрида вафот этган – муаллифлар) Ҳазрат Алининг уйига ташриф буюрибди. Бу вақтда Али уйида йўқ бўлганлиги учун хонадон аҳлидан уй соҳибини қаерда эканлигини сўраб суриштирибди. Шу пайт Ҳазрат Али томда пайдо бўлибди. Унинг қўлидаги қиличидан қон томаётган эмиш.*

¹Дракон и богатырь Узгендский // Киргизские народные сказки. Фрунзе.: Кыргызстан, 1981. С. 335.

²Абашин С. Н. Бурханиддин - Кылыч: Ученый, правитель, чудотворец? // Подвижники ислама. М.: Восточная литература, 2003. С.222.

³Бобровников В. О, Сефербеков Р. И. Абу Муслим у мусульман Восточного кавказа // Подвижники ислама. М.: Восточная литература, 2003. С. 244.

⁴Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Танланган асарлар. III том. Т.:Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. – Б.97.

У Салмон Форсийга осмондаги баъзи бир исёнкор фаришталарни жазолаб тушаётганлигини айтибди»¹.

Халқ китобларида ҳазрат Алининг яна бир мўъжизавий қуроли ҳақида сўз юритилиб, унинг номи «Чўп дастаи Нух» деб аталади. Бу ҳақда шоир Сайқалий шундай ёзади:

Ўқубон тонг намозни шери Жаббор,
Бу ҳам лашкар яроғин қилди тайёр.
Тузаб онча асос сади бастин,
Олиб чиқти шаҳардин шўб дастин.
Ўшал чўби кўтарди онда Каррор,
Нечук чўб эрдик, бўлғил хабардор.
Баси ул эрди тири кушти Нух.
Темур болғон тамом эй сийнаи мажруҳ.
Керак эрдик икки паҳлавони.
Кўтаргай эрдилар ўрнидин они.

«Ҳазрат Али жанғномаси»да мазкур мўъжизавий таёқ хусусида қуйидагича таъриф келтирилади: «*Нух пайгамбарнинг таёқларини таъриф этибдурлаким, ул таёқнинг оғирлиги минг ботмон эрди*»². Гарчанд халқ китобларида мазкур таёқнинг оғирлиги бўрттириб кўрсатилган бўлсада, бироқ кишилар тасавурида Ҳазрат Алидек паҳлавон учун унинг оғирлигининг аҳамияти йўқдек қаралган. Шу сабабдан халқ китобларида Нух таёғининг оғирлиги хусусидаги таърифлар ҳазрат Алининг куч-қудратини намойиш этишда, маълум бир бадий тасвирий восита сифатида хизмат қилган кўринади.

Ота-оналарни фарзандларига Зулфиқор исмини қўйишларига ҳам ҳазрат Али зулфиқори ҳақидаги қарашларни аҳамияти катта бўлган. Зотан, ота-оналар фарзандларини худди зулфиқордек кескир, абжир бўлишларини истаб, шу номни берган бўлсалар керак.

Тадқиқотларимиз давомида шу нарса маълум бўлдики, Ўрта Осиёда болаларга Зулфиқор исмини бериш одати, айниқса, туркий халқларда қадимдан анъанага айланиб борган. Масалан, венециялик сайёҳ Марко Поло (1324 йилда вафот этган) ўз

¹Абу-аль Аля аль-Маари. Избранное. М.: Художественная литература, 1990. С. 345.

²Ҳазрат Али жанғномаси... 15-варақ.

хотираларида Хитойга қилган сайёҳати давомида Зулфиқор исми турк йигити билан дўстлашганлигини тилга олади¹.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳазрат Али ва унинг зулфиқори тўғрисидаги қарашлар замирида зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да келтирилган уруш худоси Веретрагна ва унинг илоҳий қиличи билан боғлиқ қадимги қарашлар ҳам ўз ифодасини топган². Чунки қадимги Ўрта Осиё халқлари момақалдиқнинг пайдо бўлишини уруш худоси Веретрагнанинги қиличи билан боғлаганлар. Бундан кўринадики, ислом дини Ўрта Осиёга кириб келгач, зардуштийликдаги уруш худоси Веретрагна ва унинг қиличи билан боғлиқ қарашлар ҳазрат Али номига кўчади. Шу сабабдан ислом динининг дастлабки давриларидаёқ Ўрта Осиё халқлари тасавурида ҳазрат Али ва унинг зулфиқор қиличи мазлумларни ҳимоя қилувчи баҳодир сифатида тез доврў қозонган.

¹Книга Марко Поло. Перевод старо французкого текста И.П.Минаева. Редакция и вступительная статья И.П.Магидовича. М.: Государственное издательство Географической литературы, 1956. С.82.

²Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. М.: Эксмо, 2007. С. 386.

ҲАЗРАТ АЛИ – АЛИ ЧИНОР

*Ярогин рост айлаб минди дулдул,
Алийи Муртазо шери худо ул.
Уруб дулдулга аччиз тозиёна,
Ғазога туштиким шоҳи ягона.
(«Амири Аҳтам қиссаси»дан.)*

Ҳазрат Али билан боғлиқ халқ қарашларини ўрганиш чоғида биз Биби Фотима(р.а.) билан боғлиқ дўлана, жийда ва терак дарахлари тўғрисидаги ривоятларга дуч келдик. Айтишларича, Биби Фотима(р.а.) кунларнинг бирида қайғу-аламини ҳеч кимга айтолмаганидан пасттаккина ўсган терак дарахтини қучоқлаб, бор аламини унга тўкиб солибди. Унинг фарёдига чидай олмаган терак япроқлари худди одам сингари бирдан титроққа тушиб, тик ўса бошлабди. Шундан бери ҳар доим теракнинг барги титраб турар эмиш.

Ахборотчилар жийданинг ҳушбўй ҳиди Биби Фотиманинг муаттар ҳидига ўхшайди деб айтадилар. Жумладан, Қувасой шаҳри Арсиф қишлоғидаги қилсимон ўсимликларни Биби Фотиманинг сочлари дейишади. Аёллар «Сочим яхши ўсиб, узун бўлсин, бошим оғримасин» деган мақсадда бу ўсимликларни юлиб, сочларига суркайдилар¹. Бундай қарашлар бизда қадимда қайсидир дарахтни ҳазрат Али номи билан боғлаган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас, деган тахмин туғилишига олиб келди. Чунончи, Абу Райҳон Берунийнинг келтирган маълумотларига кўра қадимги даврлардаёқ «Иброҳим дарахти» ва «Биби Марям дарахти» номли улуғ инсонлар номи билан боғлиқ дарахт ва ўсимликлар мавжуд бўлган².

Маълум бўлишича, элшунос олима Ж. Х. Кармышева ўзининг «Қозоқларда деҳқончилик маросимлари» номли мақоласида чигир (қудуқдан сув чиқаридиган қурилма)нинг ҳомийси Али Чинор эканлиги ҳақида маълумотлар келтирган. Бироқ, Ж. Х. Кармышева Али Чинор образининг келиб чиқиши ва унинг ким билан боғлиқлиги номаълум эканлигини таъкидлаб, чигирнинг баъзи

¹Алимуҳамедов А. «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т.,1966.- Б. 22.

²Абу Райҳон Беруний. Танлаган асарлар. IV. Т.: Фан, 1974. – Б.159.

қисмлари чинор дарахтидан ясалганлиги учун ҳам Али Чинор деб аталишига сабаб бўлган деган фикр билдирган ¹.

Халқ оғзаки ижодида Чинор образи кенг қўлланиб келинганлиги ва ҳазрат Али билан боғлиқ қарашлар бизда Али Чинор – Ҳазрат Али эмасми деган саволни туғилишга ҳам олиб келди. Зотан, ҳазрат Алининг халқ орасидаги сифатлари дарахтлар орасида айнан чинорга мос келади. Бинобарин, чинор дарахтлар орасида энг баланд ўсувчи дарахт ҳисобланади. Халқ орасида эса ҳазрат Алининг бўйи 32 метрга етади деган қарашлар ҳам мавжуд бўлган². Қолаверса, ҳазрат Али ҳикматларида ўзининг қадди қоматини чинорга қиёслаган эди:

Арслонлар кўриб оташни, қочгайлар, билур жумла,
Кўриб жанг оташини мен этармен шер каби ҳамла.
Қабойил хўб билурларким, уларга раҳнамодирмен,
Ки ҳарб боғида ўсган бир чинор, қадди расодирмен.
Неча майдон эрса бас, даҳшат солиб ўтгувчимен.
Айласинлар беш тарафдин, ҳамла, даф этгувчимен³.

Чинор қадимдан мард паҳлавонларнинг рамзий образи сифатида ифодалаб келинган. Масалан, «Гўрўғлининг туғилиши» достонида Шоҳдорхон туш кўради:

Шоҳдархон айтди:

Бир ой элима пайдо бўлди,
Шуласи оламни ёп-ёруқ қилди.
Қурундозлар айтинг, тов бир не бўлди,
Бир чинор элимдан кўкариб кетди,
Қурай-қурай соялаган ким бўлди.

Шоҳдорхон тушида кўрган чинор оддий чинор эмас, балки Гўрўғлининг рамзий образидир. Дунё дарахти культининг ўзбек халқ ижодида (чинор, ёнғоқ, жийда тол каби) қадимий ёдномаларда у ёки бу тарзда мавжуд эканлиги достондаги чинор билан боғлиқ сатрлар тасодифий ҳол эмаслигини такидлайди.

Зеро, чинор дарахтининг узоқ умр кўриши билан Гўрўғлининг

¹Кармышева Дж. Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды и культы народов Средней Азии. М.: Наука, 1986. С. 58-59.

²Мустафина Р. М. Представления. Култы, обряды у казахов. Алма-Ата.: Козок университеты. 1992. С. 80.

³Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон... – Б. 49.

умрбоқийлиги, шоҳларининг осмонга етиши билан Гўрўғлининг илоҳийлиги, қурай-қурай соялар эса Гўрўғлининг қудратини ифода этади¹. Халқ йиғиларида ҳам чинор образининг қўлланилиши юқорида келтирилган қадимий тушунчалар замирида юзага келган. Эркак кишини хоҳ кичик, хоҳ катта ёшда бўлишидан қатъи назар мотам йиғиларида чинорга қиёслаш ва уларнинг рамзий образи сифатида чинорни ифодалаш анъанавий ҳолга айланган:

Билагим синди саридан,
Чиноримдан айрилиб.
Юрагим чиқди қопидан,
Шунқоримдан айрилиб².

Ўрта Осиё халқларида чинор дарахтининг илоҳийлаштирилганлиги қадимдан маълум. Помирлик тожик халқларида чинор дарахтини кесиш, ёқиш ва унинг остида ухлаш кишига зиён етказди деб қаралган. Уларда «Чинорни кесмоқчи бўлган кишини оёқ-қўли шол бўлиб қолади», деган тушунчалар мавжуд. Гўёки чинор дарахти одам сингари тирик эмиш. Чинорда ўтганларнинг руҳи макон топади деган тушунча ҳам бўлиб, чинор ёнидан ўтган ҳар қандай киши қўлларини дуога очишлари шарт экан. Чинор баргининг ўзи дуога қўл очган одамнинг панжаларига ўхшаганлиги учун Афғонистонда чинорни «Панжа» деб аталади³. Бу ҳақда халқимизда қуйидаги ривоят сақланиб қолган.

Маълумотларга кўра, Шарқий Туркистоннинг Хўтан вилоятидаги Қорақош ноҳиясининг Чинорбоғ қишлоғида муқаддас чинор дарахти бўлиб, унинг пайдо бўлишини ҳам аҳоли ҳазрат Али билан боғлайдилар. Жумладан ушбу чинор тўғрисида одамлар аҳоли орасида қуйидагича ривоят сақланиб қолган:

«Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.) ўзининг саҳобаларига: «Хайбар шаҳридаги бутпараст халқни имонга дават қилинглари, розилик билан имон келтирса, қилич билан зиён заҳмат етказманглари. Қаршилик кўрсатса, байъат қилгунча уруш қилинглари» деб юборибди. Лашкарлар

¹Хайдаров Т. Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида. Адабий мерос 4(38) 1986. –Б.58.

²Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. Кўп томлик. Т.: Фафур Ғулом нашриёти, 1972.- Б. 214.

³Бабаева Н. С. Древние верования горных таджиков в похорона поминальной обрядности южного Таджикистана (конце XIX -начало XX века). Д.: Дониш, 1993. С.18.

Макка шахридан йўлга чиқиб, Хайбар шахрини чегарасига келиб, бутпарастларни шахар дарвозасини маҳкамлаб, пухта мудофада турганлигини кўришибди. Саҳобалар қанча ҳаракат қилмасинлар шахар дарвозасини буза олмабдилар. Шундан сўнг ҳаммалари қандоқ йўл тутиш тўғрисида бош қотириб турганларида, ҳазрати Али «дарвозани мен очаман» дебди. Шу пайт лашкарлардан бири ёнларида турган улкан бир туп чинорни кўрсатиб: «Дарвозани очгудек кучингиз бўлса, бу бир туп чинорни юлиб кўринг. Бўлмаса кучингизга ишонмаймиз» дебди. Ҳазрати Али чинорни бир тортган экан, чинор икки бўлак бўлиниб, юлиниб чиқибди. Бу икки бутоқ чинорни боши устида айлантириб осмонга отган экан, бир бутоғи Яхтом (Қорақош) қишлоғига тушибди. Чинорни шохлари устида, илдизи остида қолиб кўкариб кетибди. Яна бир бутоғи бу жойга тушиб, кўкариб кетибди. Саҳобалар бир кун уруш қилиб бир қисмини, олти кун уруш қилиб бутун Хайбар шахрини эгаллаш жараёнида, чинорни ҳар куни бир бутоғи кўкариб чиқаверибди.

Айтишларича, кимда ким бу чинорнинг атрофини олти марта айланиб, ҳазрати Алининг руҳига атаб дуо қилса, ўша киши бошига келадиган офатлардан халос бўлар эмиш. Шундан буён қишлоқ ҳам бу чинор номи билан «Чинорбоғ» деб, аталган экан»¹.

Халқ афсоналарида ҳам чинор дарахтининг мўъжизакорлиги тўғрисида сўз юритилади². Агар чинор пўстлоғи ва мевасидан тайёрланган этикни ким кийса, этик ўша кишини етти денгиз оша манзилга етказиб қўяр экан. Ҳатто чинорнинг сеҳри ҳайвонни одамга, одамни ҳайвонга айлантириб қўйиши тўғрисида афсоналарда ҳам тилга олинган³. Шу боис ҳам чинор дарахти Афғонистон, Греция, Покистон халқлари орасида илоҳий дарахт сифатида эъзозлаб келинган⁴.

Ривоят қилишларича, Амин саҳоба деган авлиёнинг бир ўғли билан қизи бўлган экан. Бир куни кофирлар бостириб келиб, у кишининг болаларини ўлдиришибди. Бу икки норасида гўдак – бир ўғил билан бир қизнинг қони тўкилган жойдан икки дарахт ўсиб чиқибди. Бу биринчи чинорлар бўлган экан. Шунинг учун чинор барглари одам кафтини, яъни беш панжани эслатар эмиш⁵.

¹Дунёда бир Хўтан бор...-Б. 136.

²Басилов В. Н. Пережитках тотемизма у туркмен. ТИИАЭ, 1960. Т., VII. С.148.

³Сказки и легенды Сиистана. М., 1981. С.31.

⁴Асланов М. Г. Афганские народные поверья о растениях. М., 1964. С.23.

⁵Боболардан қолган нақллар... – Б.108.

**Водил қишлоғидаги қадимий чинор.
Vodil qishlog'idagi qadimiy chinor.**

Аждодларимиз эътиқодига кўра, муқаддаслаштирилган дарахтлардан бири чинордир. Бу дарахтнинг узок умр кўриши унинг мифологик тимсоллар тизимидан ўрин олишига сабаб бўлган. Академик А. Асқаровнинг аниқлашича, Ўрта Осиёда яшаган қадимги қавмлар бронза (милоддан аввалги III – I минг йилликлар) давридаёқ чинорни тимсоллаштиришган экан¹.

Чинорнинг муқаддаслатирилиши анъанаси ҳаёт дарахти ҳақидаги халқ қарашлари билан боғлиқ. Ўзбеклар орасида чинорнинг узок умр кўриши сабабларини изоҳлайдиган афсоналар ҳам ҳам яратилган.

Кунлардан бир кун Сулаймон пайғамбарга фаришталардан бири бир идишда оби ҳаёт суви келтириб:

– Худо инояти билан келтирдим. Бундан ичиб баҳраманд бўл!
– деб айтибди.

¹Асқаров А. Древнеземледельческая культура эпоха бронзы юга Узбекистана. Т., 1977. С. 142.

Сулаймон пайғамбар эса миннатдорчилик билдириб, сув ичмабди ва фаришталарга мурожаат қилиб:

– Бу сув оз ҳамма мўминларга етмайди, бир ўзим ичишимнинг эса фойдаси йўқ. Мен ичиб, мўминлар сувсиз қолишса, яхши бўлмас! – деб жавоб берибди.

Сўнгра ҳайрон қолган фаришта қўлидаги идиш тўла оби ҳаёт сувини нима қилишини билолмай боши қотиб ўйлаб қолибди. Кейин уни Сулаймон дам олиб ўтирган ва назари тушган дарахтнинг тагига тўкиб кетибди. Шу пайт қаердандир учиб келган қарға дарахт тагига тўкилган сувдан бир қултум ичибди, қолгани ерга сингиб кетибди. Шунинг учун қарға узоқ умр кўрар эмиш. Пайғамбарнинг назари тушган дарахт эса чинор экан. У ҳам тагига Сулаймон пайғамбарга аталган оби ҳаёт суви тўкилгани учун ўша пайтдан бошлаб узоқ умр кечири бошлабди¹.

Марко Полонинг эсдаликларида тилга олинган сол дарахтини Генри Юл аслида чинор эканлигини айтиб сол «қуёшли дарахт» маъносини англатишини таъкидлаб ўтган². Қизиғи шундаки, Фарғонадаги муқаддас сол ёхуд сал дарахти тўғрисида VIII аср Хитой ёзма манбаларида маълумотлар учрайди. Унга кўра, 742-755 йиллар мобайнида Хитой императори саройига Фарғонадан совға тариқасида 200 донна сал дарахти кўчати юборилади. Кўчат билан бирга юборилган хатда «ушбу дарахтни оддий ниҳоллар билан қиёслаб бўлмас ва бу дарахт ёвузлик қушларига сира бошпана бермас» деб таърифлар келтирилган³.

Биз ушбу мисолларни бежиз келтирмадик, албатта. Чунки, ҳазрат Алига қуёш ва панжа сингари номлар мантиқан боғлиқдир. Жумладан, С. П. Толстовнинг (1907-1976) фикрига кўра, Али Ҳайдар образи замирида қадимги Қуёш илоҳи ва қаҳрамонлик култи ётади⁴. Помирликларда Алининг нафаси худди Қуёш тафтидек иссиқ экани ҳақида қарашлар мавжуд бўлган⁵. Демак, чинорни панжа ёки қуёшли дарахт деб аташларида ҳазрат Алига берилган сифатлар мавжуд. Шу сабабдан ҳам чинор дарахти бу ҳазрат

¹Раҳмонзода З. Диний мўъжизаларнинг сири. Т., 1975. – Б.12.

²Книга Марко Поло. М.: Государственное издательство географической литературы, 1956. С. 265.

³Шефер Э. Золотые персики Самарканда. М.: Наука, 1981. С.170.

⁴Толстов С. П. Очерки первоначального ислама. С Э. 1932. № 2. С. 68.

⁵Муҳиддинов И. Земледелия Памирских таджиков Вахана и Ишкашима. М.: Наука, 1975. С. 96.

Алининг рамзий образи бўлиши мумкин. Шундай экан Али Чинор – Ҳазрат Алининг ўзидир деган фикримиз эҳтимолга яқиндир.

ҲАЗРАТ АЛИ ИЛМЛАР ҲОМИЙСИ

*«Кўнглимда илмим шу қадар кўпки,
уни кимга айтмоқни билмайман».*

Ҳазрат Али ибн Абу Толиб.

Айтиб ўтиш жоизки, Ҳазрат Алининг илми хусусида сўз очиш ва бу мавзуда фикр юритиш ҳар бир тадқиқотчидан юксак масъулият талаб этади. Шу боис биз бу борада кўп йиллар давомида изланишлар олиб борган тадқиқотчиларнинг асарларига мурожаат этишни лозим кўрдик.

Бу борада дастлаб Муҳаммад Ҳусайн Обидинийнинг «Ҳазрати Али - Ражаб ойининг фарзанди, Рамазон ойининг шаҳиди» номли мақоласидаги қуйидаги маълумотларни келтириб ўтмоқчимиз:

«Аллоҳ таъоло Қуръони Каримда буюрадики: «Биз буни сизларга эслатма қилиш учун ва англовчи қулоқлар англаб олишлари учун (қилдик)».

Аллоҳ таъоло яралишининг энг улуг оятлари бўлмиш Қуръони Каримни қай йўсинда боқий ва абадий қилиб қолдиришни ирода этмоқчи? Бу бебаҳо нубувват меросини - илоҳий инъомни тўғри англаб етадиган, уни ҳимоя қилиб сақлайдиган ва ҳидоят машъалини баланд кўтариб зулматни ёритадиган шахс борми? Кимнинг қулоқлари Пайгамбарнинг илму маърифати, сиру синоатларини тўла-тўқис эшита олади? Кимнинг қулоқлари англаб етади ва уни ёдда туттади? Бу саволларга жавоб топиш учун, албатта, Қуръони Карим оятларига ва уларни изоҳлайдиган Расули Акрам (с.а.в.)нинг ҳадисларига мурожаат қилишга тўғри келади.

Аллоҳнинг Расули (с.а.в) ҳазрати Али (к.в.)га шундай деб буюрганлар: «Эй Али, Аллоҳ сени ўзимга яқин тутишимни, сендан ажралмасликни, сенга Қуръонни ўргатишимни ва сен ҳам ўргатган нарсаларимни ёдда тутишингни буюрган. Худо сенга ўргатилаётган нарсаларни хотирангга сақлаш қобилияти ва лаёқатини ато этган.

Пайгамбар (с.а.в) ҳазрати Али (к.в.)ни ушбу мақом ва мартаба билан сийлаганларидан сўнг юқорида келтирилган оят нозил бўлди. Пайгамбар (с.а.в) яна буюрди: «Парвардигоримдан ўша англовчи қулоқлар Алининг қулоқлари бўлишини сўрадим». Сўнг ҳазрати Алига

қараб дедилар: «Сен менинг илмимни англаб оладиган қулоғимсан».

Бу иноятдан сўнг ҳазрати Али (к.в.) айтдилар: «Бирон нарса йўқки Расулуллоҳдан эшитиб, эсдан чиқарган бўлсам».

Маъсум имомларнинг ҳар бири ҳазрати Али (к.в.)нинг фазилятлари ҳақида кўп нарсаларни айтиб ўтганлар. Айниқса, у киши ҳақида ислом пайгамбари Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в) тилидан баён этилган фазилятлардан бири - ҳазрат Алининг илму маърифат соҳиби эканлиги кўп жойларда таъкидланади.

Ақлу заковат билан барча илму ҳикматни эгаллаган ҳазрати Али (к.в.)нинг Расулуллоҳдай (с.а.в) устози бор эди. У киши кеча-кундуз Пайгамбар (сав)нинг хизматларида бўлиб, улуг мартабаларга эришдилар. Бу ҳақда Расулуллоҳ (с.а.в) шундай марҳамат қилганлар: «Мен илм шаҳри бўлсам, Али унинг эшигидир». Яъни, айтмоқчиларки, сиз, саҳобаларим орасида илм бобида Алига тенг келадигани йўқ. Ислом уммати тарихи хотирасида ҳазрати Али (к.в.)нинг ушбу сўзлари абадий муҳрланган: «Мени йўқотишингиздан аввал хоҳлаган саволингизга жавоб олинг».

Дарҳақиқат, дунёда шундай катта даъво билан (яъни, барча саволларга жавоб бера олиш) чиққан шахс бўлганми? Бундай даъво билан чиқишга Али (к.в.)дан ўзга ҳеч ким журъат қилолмаган»¹.

Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Мен илмнинг бир шаҳри бўлсам, Али унинг эшигидир, илм ўрганмоқ истаганлар унинг эшигидан келсин», дейиши билан ҳазрат Алининг олимликларига таъриф берган эдилар. Бу ҳақда «Бадойиъу-р-ривоёт» рисоласида қуйидаги қисса келтирилади:

«Пайгамбар алайҳиссалом Али каррамаллоҳу ваҳҳаҳуға тахсис қилмоқларига сабаб шул эрдик, пайгамбар алайҳиссалом фақат одам фарзандига пайгамбар бўлиб келган эмас эрдиларки, инсу жинсларнинг ҳаммаларига баробар пайгамбар бўлиб эрдилар ва алардин ҳар қайсилари ўз навбатларида келиб пайгамбар алайҳиссаломдин ислом илмини, одоб арконини таълим олур эдилар. Бир куни бир неча саҳобалар бирла суҳбат қилиб ўлтурган вақтларида айтдиларки: «Эй асҳоблар! Сизлар эмди ташқарига чиқинглар, чунки, ҳозир жинларга навбат келгандурки, алар илми динини таълим олурлар ва сизлар бул суҳбатга сизмассизлар, балки, манга вақте келурки, ул вақтда миёнага Жабройил ва фариштаи муқарраблар ҳам сизмаслар ва баъзи вақт келурки, ул вақтда миёнага

¹Муҳаммад Хусайн Обидий. Ҳазрати Али - Ражаб ойининг фарзанди, Рамазон ойининг шаҳиди // Сино. 2007. №26.- Б.9.

башарият ва аҳмадият ҳам сизмас», деб эрдилар. Ҳамма саҳобалар жойларидин туриб, чиқиб кеттилар.

Пайгамбар алайҳиссалом жинларга дини ислом илмларидин таълим бериб ўлтуруб эрдилар. Ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҗҳаҳу келдилар ва эшикни олдига келган вақтларида пайгамбар алайҳиссаломнинг олдиларига кирмоққа рухсат йўқлигини ба илми фаросат фаҳмлаб орқаларига қайтиб чиқиб кетиб эрдилар, пайгамбар алайҳиссалом ичкаридин туриб: «Ё Али кетманг! Ва эшикни олдида туриб ўзга одамларнинг мани олдимга кирмоқдин манъ қилиб туринг токи, ман сизга бир сир айтарман», дедилар. Бас, ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҗҳаҳу эшикда дарвозабонлик қилиб туруб эдилар. Ҳазрати Жабройил алайҳиссалом ваҳий келтурдилар. Бас, пайгамбар, алайҳиссалом ваҳийни эшитиб фориз бўлгонларидин сўнгра ҳазрат Алига қараб: «Эй Али! Ман нима сабабдин эшикни банд қилиб, ўзга одам кирмаслигини ихтиёти учун сизни дарбон қўйдум, билурмисиз?», деб эрдилар. Ҳазрат Али одоб бирла: «Ё Расулуллоҳ! Агар рухсат берсангиз ба илми фаросат билган фаҳмимни қилурман», дедилар. Пайгамбар алайҳиссалом рухсат бердилар. Бас, ҳазрат Али: «Ё Расулуллоҳ! Мани фаҳмимда сизнинг хизматингизга аввал қирқ фаришталар келиб сиздин одобу тасбиҳу ибодат таълим олдиларки аларнинг вужудлари нурдин халқ қилгондур. Андин сўнгра ўн саф жинлар келиб таҳорат ибодатни одобларини таълим олдилар. Андин сўнгра Жабройил алайҳиссалом ваҳий келтурдилар», деб эрдилар, пайгамбар алайҳиссалом: «Ё Али! Боракалла, сизнинг илму фаросатингизгаки, фаҳмингиз ҳаммаси ростдур», дедилар ва ушбу сабабдин: Ва Али бобуҳо», деб ҳазрати Алининг илмларини таъриф қилиб эрдилар».¹

Ҳазрат Алининг илм тўғрисидаги «Эй мусулмонлар! Болаларингизга келар замон илмини ўргатингиз! Зероки, аларни Худои Таоло халқ этди, сизларнинг замонангиздан бошқа, яна келар замон учун» деган пурмаъно ҳикматлари ҳар бир даврда ғоят катта тарбиявий аҳамият касб этиб келган. Шу боис атоқли ўзбек олими ва шоири Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919) 1915 йилда нашр этилган «Ойина» журналидаги «Таҳсил ва сафар замони ва таом» мақоласида ушбу ҳикматни келтирар экан: «Юқоридаги сўз шундай бир қиймати баҳо ва пурмаъно ва кераклик сўздурки, ялғуз онг ила биз мусулмонлар омил бўлса эдук бутун дунё ва охиратимиз обод бўлур эди»

¹Бадойиғу-р-ривоёт... – Б.45.

деган эди¹. Шу ўринда ҳазрат Алининг илм аҳллари хусусидаги қуйидаги ҳикматига эътибор берайлик:

«Олимнинг адо этилиши лозим бўлган ҳақлари бор. Унга кўп савол бермаслик, жавобига эътироз қилмаслик, эриниб турганида жавоб беришга зўрламаслик, ўрнидан туришга қўймай, этагига осилиб олмаслик, сирларини ошкор этмаслик, ҳузурида бирор кишини гийбат қилмаслик, ундан хато қидирмаслик, борди-ю хато қилса, узрини қабул қилиш, модомики Аллоҳнинг амрига итоат этаркан, унга ҳам Аллоҳ учун ҳурмат кўрсатиш, олдида ўтириб олмаслик, бирор эҳтиёжи бўлса, уни раво қилиш учун ҳаммадан олдин шошилиш олимнинг ҳақларидандир»².

Шунингдек, ул зотнинг илмни улуғлаш ғояси пурмаъно ҳикматларидаги гўзал мисраларда ҳам ифодасини топган:

Мен азиз фаҳри жаҳоннинг хешиман, хайрул насаб,
Олдим ундан тарбия, фарзандларимга бўлди жадд.
Сен бериб илму адаб, фарзандга этгил тарбия,
Кексалик айёми етганда кўзинг равшан бўлур.
Яхшидир ёшлиқда ўрганса илму адаб,
Ўйлаким, тошга битилган хат каби ўчмайди ул³.

«Ламаҳот»да ҳазрат Алининг илм тўғрисидаги айтган қуйидаги сўзлари келтирилган: *«Амиралмўъминин Али разияллоҳу анҳу айтганлар илм уч ҳарфдан иборатдур, айн ҳарфини иллийин, лом ҳарфини лутф мим ни мулкдан олинган. Дунёда олим яқинлик даражасига етади охирада эса мулкка етади.*

Ҳазрат Али разияллоҳу анҳу яна дейдилар. «Илм нур ва ҳикмат денгизидир»⁴.

Ҳазрат Алининг «Менга бир ҳарф ўргатган мени ўзига қул қилсин»⁵ дея, илмни улуғлаганликлари ҳақида Сарвар Очилов ўзининг «Ҳазрат Али ва маънавият» китобида, жумладан, шундай ёзади:

«Ҳазрат Али ибн Абу Толиб ақл-идроки теран, тафаккур кўлами кенг, зийрак, ҳозиржавоб нотик ва шоир, ҳар қандай вазият ва ҳолатда

¹«Ойна» (1914-1915 й.). Т.: Академия, 2001.- Б.56.

²Шарқ донишмандлари ҳикматлари. Тузувчи Аҳмад Муҳаммад Турсун. Т.: Шарқ, 2006. – Б. 7.

³Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон... –Б. 100.

⁴Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот... – Б.37.

⁵Юсуф Товаслий. Ҳикматлар хазинаси... – Б.103.

ўзини тутиб олишга қодир инсон бўлган, ўзига ишончи кучли эди. У бирор фикрни айтишдан ёки бирор саволга жавоб беришдан олдин пухта ўйлайди ва дадил жавоб берадики, унинг ҳар бир сўзи теран маъно-мазмун касб этади.

Фикримизнинг далили учун бир воқеий ҳикоятни келтирайлик ва у атрофида фикр юритайлик. Бир куни ҳазрат Али илм олишнинг ҳикматлари ва фазилатлари ҳақидаги сўхбат чоғида яҳудийлар битта савол билан мурожаат қилишади.

Савол: Илм афзалми ёки давлатми?

Ҳазрат Али розияллоҳу анҳу бу саволга ўн хил ва лекин маънавий-ахлоқий, фалсафий-мантиқий, маданий-маърифий жиҳатдан пухта жавоб беради.

1-жавоб: Илм афзалдир, чунки илм инсонни ёруғликка олиб чиқади, давлат эса зулматга.

2-жавоб: Илм афзалдир, чунки илмли кишининг дўсти кўпаяди. Давлатли кишининг эса душмани кўп бўлади.

3-жавоб: Илм афзалдир, чунки илмни қанча ишлатса, кўпаяверади, давлатни ишлатса камаяди ва йўқолади.

4-жавоб: Илм афзалдир, чунки илмни ҳеч ким ўғирлай олмайди, давлатни эса ўғирлайди.

5-жавоб: Илм кўпайган сари кишининг қалби нурланиб, жилоланиб боради. Давлат кўпайса, кишининг қалби қорайиб, туманлашади.

6-жавоб: Илм кўпайса, кўнгул ҳамиша хотиржам, давлат кўпайса, туну кун беҳаловат бўлур.

7-жавоб: Илм қадимдан мерос, жаноб пайгамбаримиз саллаллоҳу алайҳи ва салламдан.

8-жавоб: Илм кўпайса у дунёда жавоб берилмас, давлат кўпайса, ҳисоб берурлар.

9-жавоб: Давлат кўпайиб кетса, Фиръавндек худоликни даъво қилур, илм кўпайса, ёлғиз Аллоҳу таолодан қўрқур. Ҳамма Аллоҳу таолони илмига қараб танийди.

10-жавоб: Илм риёзатга, ҳалолликка, давлат эса залолат, ҳаромликка олиб боради.

Бир саволга бу ҳилдаги ўнта пухта жавобни бериш кишидан жуда катта илмни, ақл-идрокни талаб қилади. Улар кенг мушоҳадани, шарҳни тақозо этади. Ўша саволга нисбатан берилган жавобларнинг мазмун-моҳияти бугунги кун учун ҳам ниҳоятда муҳим дастуруламал

бўлиб хизмат қилиши тайин»¹.

Тарихчи Мирзо Салимбек (1851-1930) ўзининг «Кашкўли Салимий таворихи муттақадимин ва муттаахирин» номли асарида ҳам ҳазрат Алининг илм ҳақидаги мунофиқлар билан қилган баҳс-мунозарасини қуйидагича келтиради:

«Расул алайҳис саломдан, буюрадиларки, имом Али розияллоҳу анҳу илмнинг дарвозаси. Бу хабарни мунофиқлар эшитиб айтганларки, бизлардан ўн нафаримиздан ҳар биримиз танҳо-танҳо бориб, Муртазо розияллоҳу анҳудан масала сўрайликчи, бизларнинг ҳар қайсимизга нима деб жавоб берар экан. Мунофиқларнинг катталари (кабирлари)дан ўн нафар якка-якка ҳазрат Али розияллоҳу анҳу олдиларига боришга қарор бердилар. Улардан биринчиси деди: Ё Али илм яхшими ёки мол? Ҳазрат Али айтдилар, илм молдан яхшироқдир. Айтди, қайси далилга асосланасиз? Ҳазрат Али жавоб бердиларки, илм пайгамбар мероси, мол Қорун ва фиръавн меросларидир. Яна бошқаси келиб айтди, ё Али илм яхшими ёки мол? Муртазо Али дедилар, илм яхшидур. Айтди: қайси боисдан? Ҳазрат Али айтдилар, илм соҳиби ўзини нигоҳбонлик қилади, мол соҳиби кеча кундун молини посбонлик қилади. Яна бири келиб сўради, ё Али илм яхшими ёки мол? Ҳазрат айтдилар, илм яхшидир. Нимага асосланасиз? деб сўради халиги киши. Али розияллоҳу анҳу айтдилар, молнинг эгасининг душмани кўндир, илм эгасига дўст кўндир. Яна бири келиб ё илм яхшими ё мол? Ҳазрат Али айтдилар. Илм яхшидир. Қайси далилга асосланасиз? Жавоб бердиларки, молни сарф қилса тамом бўлади. Илмни қанчалик сарфласанг зиёда бўлади. Яна бири келиб айтди, ё Али илм яхшими ё мол? Муртазо Али илм деб жавоб бердилар. Қайси далилга асосланасиз? деб сўради. Ҳазрат Али айтдилар молнинг эгасини бахиллик билан ёдга олсалар, илм эгасини неклик номи билан ёд этадилар. Яна бири келиб айтди, илм яхшими ё мол? Ҳазрат Али илм деб жавоб бердилар. Қайси далилга асосланасиз? деб савол берди. Ҳазрат Али айтдилар, молни ҳамиша ўғрилардан эҳтиёт қиладилар, илмни ўғрилардан муҳофизат қилмайдилар. Яна бошқаси келиб айтди, ё Али илм яхшими ё мол? Ҳазрат Али айтдилар илм яхшидир. Қайси далил асосида? деб сўради. Ҳазрат Али айтдилар мол узоқ туриб қолса чириб ёки эскириб кетади, илм эса узоқ тургани сабабли тоза ва зиёда бўлади. Яна бошқаси келиб айтди. Илм яхшими ёки мол? Ҳазрат Али илм деб жавоб бердилар. Қайси далилга асосланасиз? деб сўради. Ҳазрат Али айтдиларки мол кўнгилни қаттиқ қилади, илм юракни нарм

¹Очилов С...- Б. 17.

(юмшоқ) ва ҳам мунаввар қилади. Яна бошқаси келиб, ё Али илм яхшими ёки мол? деб сўради. Ҳазрат Али илм деб жавоб бердилар. Айтди қайси далилга асосланисиз? Ҳазрат Али жавоб бердиларки, кўпчилик мол соҳиблари улуғлик даволарини қиладилар, унинг хилофи сифатида илм соҳибларидан ҳеч ким ўз ҳадига тажовуз қилмайди. Яна бошқаси келиб, ё Али илм яхшими ёки мол? деб сўради. Илм деб жавоб бердилар. У далил келтиришни сўрайди. Ҳазрат Али айтдиларки, мол азоблик сабабидир, илм Аллоҳнинг раҳамати сабабидир. Шундан сўнг ўн нафар мунофиқ жам бўлиб, Ҳазрат Али розияллоҳу анҳу хизматларига келиб, ўз нифоқларидан тўба (тавба) қилдилар»¹.

Илмнинг бойликдан устунлиги тўғрисида Юсуф Товаслий келтирган ҳикояда ҳам ўз ифодасини топган.

«Бир вақтлар Мисрда ака-ука яшар эди. Бири илм ўрганди, бири эса бойлик орттирди. Илм ўргангани ўз замонасининг энг буюк олими бўлди. Унинг укаси эса Мисрнинг энг бадавлат кишиси бўлди. Бой бўлган ука фақир бўлиб қолган илмли акасига менсимай қарар уни доим камситарди.

Мен бой бўлдим, буюк салтанат эгаси бўлдим. Сен эса фақир ва йўқсил, мискин ва ночор қолдинг, дерди. Олим бўлган акаси унинг сўзларига ҳеч эътибор бермас ва ўзини мағрур тутар эди. У бой укасига шундай дерди: Эй ўзини билмаган қардошим! Тушунмасдан оғзинга келган сўзни гапирма! Мен Жаноби Ҳаққа қанча шукроналар қилсам арзийди. Чунки мени ўз пайгамбар (с.а.в.)ларига ворис қилди, яъни менга илм сарватини берди.

Менинг назаримда илмдан буюк, илмдан фазилатлироқ бошқа нарса йўқдир. Сен эса Фиръавннинг, Хомоннинг ва Қоруннинг меросига эга бўлдинг. Сен умрингни мол тўпламоққа бағишладинг. «Молимнинг бошида чўпонлик қилайин, қўриқлайин», деб умринг бесамар кетди. Сен ўлганидан сўнг эски сополни ҳам олиб кетолмайсан. Шунинг учун сен, молингни бошқалар учун тўплагансан. Сенга Аллоҳнинг савол-жавобидан ва азобидан бошқа нарса қолмайди. Мен эса оёқ остида чирқираган бир қушча каби ҳокисорман. Сен эса игнанг билан ҳаммани чақадиган, озор берадиган қизил қовоқари кабисан. Мен инсонларга азоб берадиган қувват бермагани учун Жаноби Ҳаққа қанчалар шукрона қилсам ҳам камдир»².

¹Мирзо Салимбек. «Кашкўли Салимий таворихи муттақадимин ва муттаахирин». Бухоро, 2003. – Б.52-53.

²Юсуф Товаслий. Ҳикматлар хазинаси. .. – Б.100.

**Донишмандлар суҳбати. Бобурийлар даври
миниатюраси. XVII аср¹.
Donishmandlar suhbatı. Boburiylar davri
miniatyurasi. XVII asr.**

Биз ҳазрат Али(к.в.)нинг илм ҳақида айтган пурҳикмат сўзларини бежиз келтирмадик. Зотан, улуғ валий зотларнинг пурмаъно ҳикматли сўзлари кишиларга куч-қувват, ғайрат ва шижоат бағишлаб, уларда ўзига бўлган ишончни уйғотади. Шу сабабдан XVIII асрнинг охири, XIX аср бошларида яшаган хоразмлик шоир Роқим фарзандига битган саломномасида илм олиши лозимлиги ҳақида сўз юритаётиб, «қалъаи илмин фатҳ этмак учун зиҳинларин, Зулфиқори дудами Ҳайдари каррор айла»,

¹Ушбу сурат қуйидаги китобдан олинди: Альбом индийских и персидских миниатюр. М.-Л.: Издательство Восточной литературы, 1962.

дея насиҳатлар беради¹. Бу ҳақда тариқат шайхларидан бири бўлган Абу Али Даққоқнинг сўзлари эътиборга молиқдир:

«Абу Али Даққоқдан сўрабдурларким, – эркак кишининг деганларидан ҳеч фойда топиб, амал қилиш мумкинми? Айтибдур: Икки фойда бордур: бири шулким, агар мард киши толиб бўлса, пурҳимматли талаби зиёда бўлур, агарчи номард бўлса, мардга айланур; агар мард бўлса, шермардга (шер юракли мардга) айланур; ва агар шермард бўлса, фард (ягона)га айланур; агар фард бўлса, айна дардли (ҳақиқий ишқли) инсонга айланур.

Иккинчиси шулким, агарким киши ўзини мағрур тутиб, такаббурлик қилса, охири мажруҳ бўлиб синади, бошқаларни ишга ундай олмайди ва унинг яхшилиги ёмонликка айланади»².

Ҳазрат Алининг илми ва ул зотни илм тўғрисида билдирган ҳикматли сўзлари муҳтарам Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф томонидан «Ҳаёт ва ҳадис» китобида чуқур таҳлил этилган. Шу боис қуйида мазкур китобдан айрим шарҳларини келтириб ўтмоқчимиз:

«Абдуллоҳ ибн Айяш ибн Абу Робийъа айтади:

«Алида илмда хоҳлаганингча ўтқир тиши бор эди. Унинг маишатда соддалиги бор эди. Исломда қадимлиги бор эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ила аҳди бор эди. Суннатда фикҳи бор эди. Урушда қутқариши бор эди. Молда сахийлиги бор эди».

Ибн Саъд қилган ривоятда Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳу айтадилар:

«Агар ишончли одам Алидан фатво сўзласа, ундан ўтиб кета олмас эдик».

Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҷҳаҳу катта олим бўлишлари билан бирга, одамларни ҳам илмга қизиқтириб юрар эдилар.

Абу Нуъайм ва бошқалар Кумайл ибн Зиёд-дан қуйидагиларни ривоят қиладилар:

«Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу қўлимдан тутиб, саҳро томонга олиб чиқди. Саҳрога чиққанзимиздан кейин ўтирди, нафас олди ва қуйидагиларни айтди:

«Эй Кумайл ибн Зиёд! Қалблар идишлардир. Уларнинг яхшиси

¹Роқим. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчи: О.Қосимхўжаева. Т., 1965. – Б.61.

²Маҳдуми Аъзами Даҳбеди. Зубдат ус-соликин ва танбият ус-соликин. С.: Суғдиён, 1994. –Б. 76.

кўпни ўз ичига оладиганидир. Сенга айтадиган нарсаларимни ёдлаб ол. Одамлар уч тоифадир: Олими роббоний, нажот йўлини ўрганувчи ҳамда пасткаш, гаврочи, ҳар қичқирганга эргашувчи, ҳар шамолга мойил бўлувчи, илм нуридан зиё олмаган, ишончли рукнга ўзини урмагандир. Илм энг яхши молдир. Илм сени қўриқлайди. Молни эса, сен қўриқлайсан. Илм амал билан зиёда бўлади. Мол нафақа билан ноқис бўлади. Олимга муҳаббат қилиш тутиладиган диндир. Илм олимга ҳаётида тоатни, мамотида яхши эслашни касб қилдиради. Молнинг ўлгани эса у билан қўшилиб, завол бўлади. Молларнинг хазиначиси ўлди, улар эса тирикдирлар. Уламолар замон тургунича боқийдирлар. Таналари йўқолса ҳам, хотиралари, қалбларда мавжуддир. Ҳооҳ! Албатта, мана бу ерда (қўли билан кўксига ишора қилди) илм бор, уни кўтарадиганларни топсанг эди! Ҳа, топилса ҳам тез тушунадиган, аммо ишончсизи топилади. У динни дунё учун ишлатади. Аллоҳнинг ҳужжатларини Китобига қарши, неъматларини бандаларига қарши ишлатади. Ёки аҳли ҳаққа эргашадиган, ўзининг ҳаётини қалб кўзи билан кўра олмайдигани топилади. Сал шубҳа пайдо бўлиши билан қалбида шак аланга олади. Ёки лаззатларга берилган, шаҳватларга жловини тутқазгани топилади. Ёки мол-дунё тўплашига ва уларни сақлашига мубтало бўлгани топилади. Икковлари ҳам дин хизматчиларига эмас, кўпроқ далада ўтлаб юрган ҳайвонга ўхшайдилар. Шунингдек, илм уни кўтариб юривчиларнинг ўлими ила ўлади.

Эй Аллоҳим! Ҳа, ер юзи Аллоҳнинг ҳужжатлари ва равшан далиллари ботил бўлмаслиги учун Аллоҳнинг ҳужжати ила қоим бўлувчидан холи бўлмас. Уларнинг адади оздир. Уларнинг Аллоҳнинг ҳузуридаги қадри улугдир. Улар ила Аллоҳ ўз ҳужжатларини олга сурур. Улар ўшаларни (ҳужжатларни) ўз тенгдошларига етказурлар ва ўзларига ўхшаганларнинг қалбларига экурлар. Илм уларни ҳақиқатга етказур. Шунда улар бойваччаларга қийин кўринган нарсаларни енгил билурлар, жоҳиллар ўзини олиб қочган нарсага улфат бўлурлар. Улар дунёда баданлари билан бўлсалар ҳам, руҳлари аъло манзарга боғлиқ бўлур. Ана ўшалар Аллоҳнинг юртларидаги халифалари ва динига чақирувчиларидир. Эй воҳ! Уларни кўришга шавқим келур! Ўзим ва сен учун Аллоҳга истиғфор айтурман. Хоҳласанг, туриб кетавер!» деди».

Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу улуг олим ўлароқ толиби илмларга насиҳатлар ҳам қилар эдилар.

Ибн Абдул Барр, ал-Марҳабий ва ал-Хатиб келтирган ривоятда у киши толиби илмга қуйидаги насиҳатни қиладилар:

«Олимнинг сенда бўлган ҳаққи: унга кўп савол бермаслигингдир. Жавобни қаттиқ талаб қилиб, уни чарчатмаслигингдир. У хоҳламаса, маҳкам ёпишиб олмаслигингдир. Агар танбаллик қилса, кийимидан тутмаслигингдир. Унга қўлинг билан ишора қилмаслигингдир. Унга кўзингни қисиб ҳам ишора қилмаслигингдир. Одамлар билан мажлис қуриб ўтирганда сўрамаслигингдир. Унинг адашишининг пайдан бўлмаслигингдир. Агар адашса, қайтишини кутишинг ва тавбасини қабул этишингдир. «Фалончи сен айтганнинг хилофини айтди», демаслигингдир. Унинг сирини фош қилмаслигингдир. Унинг ҳузурида ҳеч кимни гийбат қилмаслигингдир. Уни ҳозирлигида ҳам, гоиблигида ҳам муҳофаза қилмогингдир. Одамларга умумий салом бериб, унга алоҳида табрик айтмогингдир. Унинг рўбарўсида ўтирмогингдир. Унинг ҳожати бўлса, бошқалардан кўра олдин хизматини қилмогингдир. Унинг сўхбатининг узунлигини малол олмаслигингдир. У бир хурмога ўхшайди. Сен ундан ўзингга қачон манфаат тушишига интизор бўлиб турмогинг керак. Албатта, олим Аллоҳнинг йўлида рўза тутган кишидекдир. Қачон бир олим вафот этса, Ислолда бир тешик пайдо бўлур ва у қиёматгача тўсилмас. Толиби илми осмон муқаррабларидан етмиштаси кузатиб юрур»¹.

Ҳазрат Али ҳикматларидан бирида «Китобларни йиққандан кўра ундаги нарсаларни хотирангда сақлаганинг яхшироқ бўлади», деган сўзларни кўриш мумкин. Биз мазкур ҳикматнинг ёрқин мисоли сифатида «Тазкират уш-шуаро» асаридаги Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий билан бўлиб ўтган қуйидаги воқеий ҳикоятнинг келтириб ўтмоқчимиз:

«Ғаззолий – бу киши форс шоири ва олимларидан бўлуб, буюк шуҳратли уламои исломдур. Арабий, форсий ашъори орифонаси бордур. Бу киши Абу Ҳомид Зайниддин Муҳаммад бин Муҳаммад бин Аҳмад Тусий ва Ҳужжат ул-ислом деб маъруфдур. Акабири фуқаҳои шофиъийядан ҳисобланур. Ҳижрий ила 450 (м.1058-59) нчи тарихда Хуросоннинг Тус номли шаҳарида бўлган Ғаззола номли қишлоқда туғулмишдур.

Бошида шул қишлоқда масжид ёнидаги мактабда муаллим Аҳмад Розгоний деган кишидан бошлангич таҳсил қилмиш эди. Боладаги қобилиятни кўрган муаллим Нишопур шаҳаридаги мадрасага боришга ташвиқ этадур эди. Ниҳоят фақир бўлган бу оилада бир кампир онаси

¹Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис...- Б. 277-279.

бўлуб бир укаси бор. Ярим ялангоч ҳолда бўлган Ғаззолийнинг таҳсил этиши учун сафарга чиқишига моддий имконият йўқ эди.

Аҳмад Розгоний болага бир ёзма китоб ҳадя этади. Онаси чор-ночор гурбатга кўнишига мажбур бўлади. Ўлум маросими учун сақлаб қўйган бир тилло нақдинасини илм истаб бораётган ўғлига бериб, эски чопоннинг ёқасига тикиб қўяди. Сафар тадорики учун нон ёпиб халтага солиб, Нишопурга борадурган карвонга қўшиб, боласини ўпуб, хайрлашиб жўнатади. Карвон билан бирга пиёда йўлга тушади. Бирор кун ўтгач, карвонга қароқчилар ҳужум этадилар. Мол-амволлари таланади. Дод-фарёд бўладур. Ўз халтаси ва китоби ва ёқасиндаги тиллосига ҳайрон бўлуб, бир чеккада турган боланинг олдига бир қароқчи келиб, кимсан, ниманг бор, деб савол беради. Етим боламан, илм таҳсил этиш учун ўқумоқга бораёттирман. Халтада ноним ва бир дона китобим бор. Ёқамда бир тилло нақдинам бор. Ўзум фиёдаман, дегач, нон сенга емоқ учун керакдур. Китобни бергил! Тилло сенга йўл бўлсун, дейди(қароқчи). Бола ялбориб тиллони олишни, китобни қолдиришни сўрайди. Китобим бўлмаса, мен қандай илм оламен? Китобим бермаймен, дейди. Ўғри кулади. Китобда нима бор, дейди. Ахир шунда илм борда, дейди (бола). Ўғри болага қараб, илм китобда бўлса, мен уни ўғирлаб олиб кетсам сен илмсиз қоладурган бўлсанг, ундай илмни сенга нима кераги бор? Сен китобга ишонма, илмни кўкрагда сақла! Илм кишининг сийнасида тўпланса уни ўғри олмайдур. Ниманики, муаллимдан эшитсанг ўрганган бўлсанг эсан чикқармасанг олим бўласен. Шунинг учун китобингни олиб кетаман, деди»¹.

Х асрда яшаб ўтган олим ан – Надимнинг келтиришича, араб филологиясининг асосчиларидан бири Али ибн Абу Толиб бўлган². Шарқшунос олим А. Б. Халидовнинг фикрига кўра, VII-IX асрлардаги араб адабиётига оид бир қатор шеърӣ асарлар ва ҳадислар ҳам айнан ҳазрат Али номи билан боғлиқдир³. Бинобарин, шарқшунос олим Сарвар Очил таъкидлаганидек: «Илк ислом даврида жамиятда рўй берган ижобий ўзгаришлар, янгиланиш, гоявий инқилоб илмининг шаклланиши ва равнақига, маданият ривожига замин ҳозирлади. Шундай бир вазиятда ҳазрат Али (р.а) майдонга келдики, у

¹Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш – шуаро. II – китоб. Т.: ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, 2006. – Б.40-41.

²Полосин В. В. Фихрист Ибн ан Надима. Как историко-культурной памятник X века. М.: Наука, 1989. С. 8.

³Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М.: Наука, 1985. С. 94.

Қуръони каримда ва ҳадиси шарифларда илм ҳақида билдирилган фикрлардан илҳомланиб, ўзи ҳам илм ҳақида бебаҳо фикрлар билдирди, шу билан бирга ислом даври илмини бошлаб берди, унга ўз ҳиссасини қўшди ва яна шеъриятдаги янгилинишида иштирок этаркан, ўзига замондош шоирлардан ўзиб кетди. Қуръони каримга, ҳадиси шарифларга асосланган ҳолда исломий гояларини ифодалади, шеъриятда гоявий инқилоб ясади. Бу шахс ҳазрат Али эди»¹.

Биз юқорида Али ибн Абу Толибнинг араб тили ва адабиётининг ривожланишида ўрни хусусида баъзи бир шарқшунос олимлар фикри билан танишган эдик. Албатта бундай қисқа маълумотлар ҳазрат Алининг серқирра жиҳатларини ёритиб беришда етарли эмас. Қолаверса, улуғлар таъкидлаганларидек, ҳазрат Алидек улуғ зотнинг салоҳиятини бир-икки оғиз сўз билан таърифлаш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Шу боис муҳтарам Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг бу борада билдирган фикрларига эътиборимизни қаратсак:

«Абул Қосим аз-Зажжажий «Амолий» номли китобларида ўз санадлари ила Абуласвад ад-Дуалийдан қуйидагиларни ривоят қилади:

«Мўминларнинг амири Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳунинг ҳузурларига кирдим. У киши бошларини қуйи солиб, ўйланиб ўтирган эканлар.

«Эй мўминларнинг амири, нима ҳақида фикр юритмоқдасиз? дедим.

«Мен сизларнинг бу юртингизда гапда хатолар кўрдим. Арабчанинг асли ҳақида бир китоб қилмоқчиман», дедилар.

«Агар ўшандоқ қилсангиз, бизни тирилтирган бўлардингиз. Бу тил ичимизда боқий қолар эди», дедим.

Уч кун ўтиб, ҳузурларига яна кирдим. У киши олдимга бир саҳифани ташладилар. Унда:

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм. Калима исмдир, феълдир, ҳарфдир. Исм мусаммодан хабар берадиган нарсадир. Феъл мусаммонинг ҳаракатини билдирадиган нарсадир. Ҳарф исм ва феълдан бошқа маънони англатадиган нарсадир», деб ёзилган эди.

Сўнгра у киши менга:

«Ана шунга ўхшатиб, ўзинг билганингча зиёда қил. Эй Абуласвад, билгинки, нарсалар уч хил бўлади: зоҳир, замир ва зоҳир ҳам, замир ҳам бўлмаган нарсалар. Уламоларнинг фазли зоҳир ҳам, замир ҳам

¹Сарвар Очил. Ҳазрат Али – шеър ва илм сарвари... – Б.16 -17.

бўлмаган нарсаларни билишларидан ажратилади», дедилар.

Мен у кишидан бир қанча нарсаларни жамлаб олдимда, кейин ёзиб, ўзларига кўрсатдим. Ўшаларнинг ичида насб ҳарфлари ҳам бор эди. Мен улардан инна, анна, лайта, лаъалла ва канналарни зикр қилдим. Аммо «лакинна»ни зикр қилмадим. У киши менга:

«Уни нима учун тарк қилдинг?» дедилар.

«Мен бу улардан эмас, дебман», дедим.

«Йўқ, бу улардан. Уни ҳам қўшиб қўй», дедилар».

Шу тарзда Каломуллоҳнинг атрофида турли илмлар келиб чиқа бошлади. Албатта, бу ишларнинг бошловчиси сифатида ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу катта фазлга эгадирлар»¹.

Маълумки, мажусийлар ўртасида қилич ва қалам тез-тез бирлашиб турганидек, исломда ҳам уламолик билан кофирликка ва гумроҳликка қарши курашдаги жасорат кўпинча ёнма-ён борган. Исломнинг қадимий тарихида бундай мисоллар кўп учрайди. Бунинг қадимги намуналаридан бири ҳазрат Алининг зулфиқоридир. Диний ривоятнинг мазмунига кўра, у зулфиқорнинг эгаси, айна чоқда диний масалаларда ҳам мўътабар одам ҳисобланган². Чунончи, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Мукошоафат-ул қулуб» асарида ҳазрат Али доир ҳикматли сўзлар келтирилган бўлиб, уларнинг моҳиятига этиборини қаратган ҳар қандай киши ҳазрат Алининг нақар юксак билим соҳиби эканлигини билиб олади:

«Дунё ҳаёти олти нарсадан иборатдир:

1. Ейилувчи нарсалар.
2. Ичилувчи нарсалар.
3. Кийилувчи нарсалар.
4. Минилувчи нарсалар.
5. Никоҳланувчилар.
6. Ҳидланувчи нарсалар.

Ейилувчи нарсаларнинг энг қийматлиси бол, ҳолбуки у арининг чиқиндисидир.

Ичилувчи нарсаларнинг энг қийматлиси сув, уни яхши ҳам, ёмон ҳам баб-баравар ичаверади.

Кийилувчи нарсаларнинг энг қийматлиси ипак, у эса қуртнинг чиқитидир.

¹Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис... - Б. 283.

²Гольдцигер И. Ислом ҳақида маърузалар. Т.: Академия, 2001.-Б. 18.

Минилувчи нарсаларнинг энг тузиги от, унинг устида эса, жанг чоғи инсонлар ўлдирилади.

Никоҳланувчиларнинг энг шарафлиси хотин, у ҳам ясан-тусанлари сабабли бир қатор ёмон феълларнинг туғилишига сабаб бўлади.

Ҳидланувчи нарсаларнинг энг қийматлиси мушқдир, унинг асли эса қондан иборатдир»¹.

Таъкидлаб ўтиш жоизки. ҳазрат Алининг турли саволларга пухта ва аниқ жавоб бериши билан боғлиқ ривоятларда унинг тарих, адабиёт, фалсафа, нужум илмларининг ҳам билимдони эканлиги таъкидланади. Бу айнан унинг томонидан айтилган жавобларда ўз ифодасини топган. Масалан, худди шундай савол-жавоблар воқеаси «Сийраи шариф туркий»да ҳам ҳикоя қилинади:

«Андин кейин (Мазар) айди: «Эй Али, сендин нечанд саволим бор. Ани жавобин ҳеч ким беролмас... Амирул мўминин Али айдилар: « Ҳар нима саволинг бўлса қил». Музар айди:

«Эй Али, жавоб бергил менга отасиз ва онасиз эркак ва заифалардин ва яна отасиз эркакдин?

Ул элчи кимдурки, одам ва паридин эмас эрди ва фаришта ва чаҳорпой ва даррандадин эмас эрди?

Ул қабрким эгасини ҳар тарафга олиб юрди, на эрди?

Ул ҳайвонки, ўз жамоасини парҳезга буюрди на эрди?

Ул хотунким ҳомила бўлиб, важ соатда туғди, ким эрди?

Ул жисмики, еди ҳаргиз ичмади, на эрди?

Ул ерким яратқондин бери навбат офтоб тобаиш қилди ва қиймат яна тобаиш(ёруғлик) қилмас қайси ердир?

Ул жамода(жонсиз нарса)ким ҳайвон туғди, на эрди?

Икки турушлиқки, ҳаргиз мудрамас ва икки мудроғлиқким бир дам тўхтамас қайсидур?

Икки дўстким ҳаргиз душман бўлмас, ул надур?»

Яна айтгил шай(ашё) қайсидур ва лоши(ўлимтик) қайсидур ва барчадин хўб қайси ва жумладан ёмон қайси?

Қабрда ҳаммадин кейин тўкулури аъзо қайсидур?

Мазар Бумақрима саволни қилди эрса, Муртазо Али ҳар бирига жавоб бо савоб бердилар ва айдилар:

- Отасиз ва онасиз эркак ва заифалар Одам(а.с) ва Ҳаво (р.а.)дурлар ва отасиз ўғул Исо (а.с.) эрди;

¹Абу Ҳомид Ғаззолий.Мукошоафат-ул қулуб... – Б.191-192.

- Ул элчиким, одаму пари ва фаришта ва ҳайвон ва чаҳорпой ва дарандадин эмас, ул қарга эрдиким, Ҳақ таоло Қобилга таълим учун юбориб эрди;

- Ул қабрким эгасини кўтариб юрди, Юнус (а.с.)ни ютқон балиг эрди. Дарёда ҳар тарафга Юнус (а.с.)ни кўтариб юрди;

- Ул ҳайвониким, ўз жамоасини эҳтиётга буюргон, чумоли эрдиким, Сулаймон (а.с.) уларни бошида тахт бирла юрур эрди. Айдиким, ҳозир ва ҳушёр бўлунгларки, сиздин Сулаймон (а.с.)ни бошига туфроқ тушуб мубгаз бўлмагаймиз;

- Ул жисмким, еди ва ичмади Мусо (а.с.)ни асоси эрдиким, соҳир(сеҳргар)лар сеҳрини бир луқма қилди;

- Улким офтоб бир навбат тегди яна тегмади. Ул дарё Нил эрдиким, Худони фармони бирла Мусо (а.с.)га йўл бермоқ учун, дарё икки бўлинди ва ани суйи икки тарафга турди. Қаъри ва ери намоён бўлди. Филҳол офтоб анга тоблади. Хушк(қуруқ) бўлди. Мусо (а.с.) қавми бирла саломат ўтти ва орқадин фиръавн лашкари бирла ул дарё йўлига кирди, филҳол сув мавж уруб гарқ қилиб, ҳалок қилди. То қиёматгача яна ул ерга офтоб тушмагай;

- Ул жамодким ҳайвон туғди, Солиҳ (а.с.)ни тева (туя)сини туғқон тош эрди эрди;

- Ул икки туруғлиқки, ҳаргиз айрилмас ва тадбил(ўзгариш) бўлмас, ер ва кўкдурки, ҳаргиз мудрай олмаслар;

- Ул икки мудроглиқки, ҳаргиз тўхтамас ой ва кундуздурки, тўхтамаслар;

- Ул хотунки, уч соатда туғди. Биби Марям турур. Бир соатда бўй олди. Бир соатда огирбўй бўлди ва бир соатда туғуш огриги бўлуб, Исо (а.с.)ни туғди;

- Ул дўстким, ҳаргиз душман бўлмас, тириклик бирла ўлум турур;

- Шайдин савол қилдинг. Мўминдур ва лоши кофир турур;

- Ул икки ким, бир-биридин жудо бўлмас жисм бирла жондур ва барча суратни хўби одамни суратидур. Барчанинг ёмонроги бошсиз бадандур ва охири нимарсаки, қабрда тўкулур бош устихонидурки, уч баданлик бўлгай»...

Мазар бу жавобларни эшитиб, сакраб туруб, Шоҳимардоннинг бошини ўпуб қўйди. Саҳобаларким, ул мажлисда ҳозир эрдилар. У авлиёлар сафдари ва асфиёлар сардафтарига таҳсин ва офарин ўқуб, ҳамма бошларига бўса қилдилар ва фазл ва донишларига таҳсин қилур

эрдилар»¹.

Ҳазрат Али(к.в.) тенги йўқ баҳодир бўлиш билан бирга истеъдодли ижодкор ҳам эди. Ҳазрат Алининг илмий рисолалари, ахлоқ-одобга доир асарлари бизгача етиб келган. Буларнинг ичида айниқса, ҳазрат Алининг шеърий девони аҳамиятга молик бўлиб, унда у ўзининг илмий ва ислоний ғояларини ифода этган². Бу ҳақда қуйида батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Ривоятларга кўра, ҳазрат Али(к.в.) қиёмат кунига қадар бўлажак воқеаларни олдиндан кўриб, улар тўғрисида «Жафри Жом» номли китобини ёзган ва уни ўз фарзандларига қолдириб кетган. Бу китоб кейинчалик абжад йўли билан келажакни билишдек «Илми хуруф»га асос солинишида асос бўлиб, хизмат қилган эмиш³. Шу сабабдан ҳам XVI асрда яшаб ўтган йирик тарихчи олим Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ҳазрат Алига «Зоҳирий ва ботиний сир-асрорларнинг маҳрами» дея таъриф берган эди⁴.

Кўплаб афсона ва ривоятларда ҳазрат Алининг тақводорлиги тўғрисида маълумотлар сақланиб қолган. Ривоятларга кўра, ғазот жанглариининг бирида ғоят оч қолган айрим мусулмонлар тўнғиз гўштини истеъмол қилмоқчи бўладилар. Фақат ҳазрат Алигина бу ҳайвон гўшtidан ейишга рози бўлмайди. Кун ҳаддан зиёд иссиқ бўлганидан тўнғиз гўшти айниб қолади ва унинг гўшtidан тотган барча жангчилар ҳам касаликка дучор бўладилар⁵. Мазкур ривоятда гарчанд тўнғиз гўштининг ҳаром эканлиги ҳақида сўз кетса-да, бироқ ҳазрат Алининг тақводор инсон бўлганлигини билиш билан бирга унинг тиббиёт соҳасидаги билимлардан ҳам хабардор эканлигини англаш мумкин. Зеро, тўнғиз гўштини кун иссиғида тановул қилиш киши ҳар қандай соғлом кишини соғлиғига зарар эканлигини замонавий медицина ҳам тасдиқлайди. Шундай экан ҳазрат Алини нафақат диний, балки тиббиётга доир билимларнинг ҳам билимдони десак муболаға бўлмайди. Масалан, бу ҳақда Абу Ҳомид Ғаззолий шундай ёзади: «Ҳазрати Али розийалоҳу анҳу

¹Сийраи шариф туркий.-Б. 383-384.

²Сарвар Очил. Ҳазрат Али – шеър ва илм сарвари... – Б.17.

³Шараф-хан ибн Шамасиддин Бидлиси. Шараф-наме. Том I. М.: Наука, 1967. С. 535.

⁴Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2008. – Б. 33.

⁵Давыдов А.С. Некоторые представления таджиков, связанные с животным миром // Этнография Таджикистана. Д.: Дониш, 1985. С.94.

айтурлар: «Кишиким дарди шикам (қорни оғриги) бўлса, хотининг ҳақиға берган маблағидан тилаб олиб, ёмғир сувида эзиб ичса, сиҳат топурки, Худои таоло ёмғирни муборак деб ёд қилибдур. Асални шифо дебдур. Хотинига эрининг бахшида қилгон ҳақини тотлиғ ва шифо дебдур»¹.

Ҳазрат Алининг ҳикматлар девонида тиббиётга оид фикрлар ҳам йўқ эмас. Сарвар Очил бу ҳақда қуйидаги маълумотларни келтириб ўтади:

«Шу ўринда унинг олдин кўриб ўтилган «Шунингдек, улар (яъни, одамлар) гўшт, суяк ва асабдан иборатдирлар», деган сатри ҳақида гапириш ўринлидир. Унда ҳазрат Али (р.а.) одам анатомияси - инсон организмнинг тузилиши ҳақида ўзига хос фикр билдирган. У инсон организмни уч қисмга - гўшт, суяк ва асабга ажратади. Ҳақиқатан ҳам инсон организмни шу тарзда уч қисмга ажратиш мумкин. Бунда суяк дейилганда инсон танасининг таянчи бўлган скелет, гўшт дейилганда инсон скелетини қоплаб турган тўқималар, мушаклар, шунингдек, ички аъзолар, асаб дейилганда эса бутун асаб тизими (нерв системаси) англашилади. Ҳазрат Али (р.а.)нинг бу фикрини инсон организмнинг тузилиши борасидаги ўзига хос таъриф деб баҳолаш мумкин. Бир бутунни уч қисмга ажратиш ҳазрат Али (р.а.) учун ёт эмас эди...

Ҳазрат Али (р.а.) инсон организмнинг тузилиши ҳақида умумий фикрни билдириш билан кифояланиб қолмай, балки айрим инсон аъзолари ҳақида ҳам сўз юритди...

Ҳазрат Али (р.а.)нинг тиббий қарашлари таҳлилидан сўнг айтиш мумкинки, ҳазрат Али (р.а.) ислом даврининг биринчи анатоми ва физиолог бўлди ва ислом даври илмида анатомия ва физиологияга асос солди»².

Айтиб ўтиш жоизки, датлабки пайтларда ҳазрат Алининг ҳикматлари оғиздан-оғизга ўтиб келган. Инглиз тадқиқотчиси Х.О.Гибби таъкилаганидек, шу тарзда араб шоирларининг шеърлари халқлар орасида тез тарқалиб кетган³. Ўрта асрларда ҳазрат Али ҳикматлари ҳар бир мусулмон ҳукмдорлари учун махсус тайин этилган ҳаттотлар томонидан кўчирилган. Ўша даврдаги сопол идишларга унинг «Қизғанчиқлик ожизликнинг исёнидир»,

¹Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат... –Б.325.

²Сарвар Очил. Ҳазрат Али – шеър ва илм сарвари... – Б.36 -38.

³Гибби О.Х. Араб адабиёти (қисқача тарихи) / Таржимон: Баҳовуддин Қодир.Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 1998.- Б. 26.

«Инсоф – олийжаналик белгисидир» сингари ҳикматли сўзлари туширилган¹. Бундай идишлар Мовароуннахрнинг барча худудларида кенг тарқалган эди. Жумладан IX –XII асрларга мансуб Самарқандан топилган сопол идишларда ҳазрат Алининг илм ва сахийлик тўғрисидаги ҳикматлари акс этирилган². Унинг ҳикматли сўзлари дардман беморларга шифо берганлиги ҳақида ривоятлар мавжуд. Масалан, бу ҳақда ўзбек мумтоз адабиётининг намоянадаси, шоир Бобораҳим Машрабнинг (1640-1711) «Мабдаи нур» номли маснавий усулида ёзилган шеърий-фалсафий-тасаввуфий асарида қуйидаги мисралар орқали баён этилган:

Шунча айди Ҳайдари каррор анга,
Муртазо тўкти бу носурға даво.
Бор эди етмиш хазина мардга,
Сўз асар қилди бу соҳиби дардга.
Тож билди қавли Ҳайдарни бу мард,
Жавҳари бор эрди, излаб келди дард.
Жумла амволини торож айлади,
Ул ўзини шайхи минҳож айлади³.

Абдулазиз Шанавийнинг қуйидаги маълумотлари ҳазрат Алининг чуқур илми соҳиби эканлиги тўғрисидаги юқорида келтирилган фикрларга яққол мисол бўлади деб ўйлаймиз:

«Аллоҳ таоло Алига Расулulloҳнинг неваралари Ҳасанни ато этди. Шундан сўнг ҳазрати Алини Абул Ҳасан деб чақирадиган бўлишди...»

Саҳобалар ва тобеъинлар Абулҳасанни фикҳ, фатво ва ҳукм масаласида етакчи бўлганига ижмоъ(азму қарор) қилишган. Аввалги халифа Абу Бакр, амирул мўминин Умар ва учинчи халифа Усмон қийин ва мушкул масалаларни ҳал қилишда Алига мурожат қилишган. Форуқ Али хусусида шундай дер эди:

- Али бизнинг қозимиз.

Абул Ҳасансиз бирон масалани ҳал қилишда Аллоҳдан паноҳ тиларди. Буни Умарнинг қўйидаги сўзлари ҳам исботлайди:

- Агар Али бўлмаса, Умар ҳалок бўларди.

Қуръон таржимони деган шарафга эришган Абдуллоҳ ибн Аббос

¹Ильясова С. Р, Ильясов Ж.Я. Арабская эпиграфика Ташкента в IX-X вв // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Т., 2007.

²Большаков О. Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX – XII вв // Эпиграфика Востока. М., 1963. XVI. С. 55.

³Бобораҳим Машраб. Мабдаи Нур. Т.: Фан, 1994. - Б. 76.

айтади:

- Илмнинг ўндан тўққиз қисми Али ибн Абу Толибга берилган, қолган бир қисмини у бошқалар билан бўлишиб олган.

Бир киши Абу Ҳафсининг олдига келиб сўради:

- Эй мўминлар амири, умра қаердан бошланади?

- Алидан сўра.

Мўминлар онаси Оиша онамиз сўради:

- Ким сизларга Ашуро кунини рўза тутуш ҳақида фатво берди?

- Али ибн Абу Толиб, - дейишди. Авлодлар муаллимаси Оиша (р.а.)

айтдилар:

- У суннатни бошқалардан кўра яхши билади.

Буюк саҳобий Абдуллоҳ ибн Масъуд айтади:

- Мадинада фароизни (мерос тақсимлаш илмини) билгувчироғи Али ибн Абу Толибдир.

Абул Ҳасан (р.а.) айтардики:

- Мендан сўрайверинглар, Аллоҳга қасамки, мендан бир нарсани сўрасанглар, унинг хабарини бераман. Мендан Аллоҳнинг китоби ҳақида сўранглар. Мен ҳар бир оятни қай вақт - кечаси нозил бўлганми ёки кундуз, водий ёки тоғда нозил бўлганми, ҳаммасини биламан»¹.

Ҳазрат Алининг ҳикматли сўзлари Х аср охирларига келиб, олим ва шоир Шариф ар-Розий томонидан «Наҳж ул-балоға» номи билан бир тўпламга йиғилади². Мажмуадан ўрин олган ҳикматларнинг ғоявий сарчашмаси Қуръони карим ва ҳадиси шарифдан қувват олган диний-дунёвий пандномалардан иборат эди³. Кейинчалик асрлар давомида мазкур «Наҳж ул-балоға» асари хусусида кўплаб олимлар томонидан шарҳлар ёзилди. Бу ҳақда Муҳаммад Хусайн Обидий қуйидагиларни келтиради:

«Ибн Абулҳадид «Наҳж ул-балоға»га ёзган шарҳида шундай дейди: «Барча илмлар ундан сарчашма олади. У дин қоидалари, шарият мартабалари ва ҳукмларини баён этган шахсдир. У ақлий ва нақлий масалаларни қаламга олган шахсдир».

Ҳазрат Алининг «Наҳж ул-балоға» номли китоби унинг ўзи каби бебаҳодир». Бу асарда Али (к.в.)нинг ҳолот ва шахсияти, тафаккур ва идеаллари ўз аксини топган. Сўз санъати жиҳатидан адиблар қалбини

¹Абдулазиз Шанавий. Расулуллоҳнинг издошлари / Таржимон Илҳом Элмуродов. Т.: Мовароуннаҳр, 2008. – Б. 71-72.

²Фильштинский И. М. Арабская классическая литература. М., 1965. С.42.

³Ражабова М. «Наср ул-лаолий»нинг яратилиши ва унинг қўлёзма манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти. №5. 2005. – Б.49.

забт этган, маъно ва мазмунан жиҳатидан эса улуг мутафаккирлар диққатини ўзига жалб этган бу асар илоҳий каломдан настроқ, инсоний каломдан юқорироқ, деган баҳога сазовор бўлди. Шунинг учун ҳам, бу асар ҳақида ҳар қанча фикр юритилса кам. Ҳа, у масъум имомнинг юксак мартабаси ва табаррук каломи туфайли бу боқий асарга оид турли тилларда, хусусан, араб ва форс тилларида қанчадан қанча шарҳлар, китоб ва рисолалар ёзилди.

Шак-шубҳасиз, «Наҳж ул-балоға»ни тадқиқотчилар учун ислом энциклопедияси вазифасини ўтайдиган манба деб ҳисоблаш мумкин. Жумладан, ливанлик машҳур насроний олим Жорж Жардак ҳазрати Али ҳаёти, шахсияти ва қарашларга оид «Ал-Имом Али савт ул адолат ал-инсоният» номли беш жилдлик («Али ва башарият ҳуқуқи», «Али ва Франция инқилоби», «Али ва Суқрот», «Али ва унинг асри», «Али ва араб миллати») тадқиқот яратди»¹.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Али ҳикматларининг илк намуналари «Каломи амир ал-мўъминин Али» деб номланган. Кейинчалик Амр ибн Баҳр ал-Жоҳиз (775 - 868) «Қисқа ҳикматлар» ни ажратиб олиб, араб тилида, сайланма тузган. Шариф ар-Розий (X аср) «Алининг сўзлари»ни тўплаб, «Наҳж ул-балоға» номи билан араб тилида яхлит ҳолга келтирган. Тўпландан 498 ҳикмат ўрин олган. Рашидиддин Ватвот (1088-1182) Жоҳиз асарини аслият (арабча), таржима ва шеърӣ тафсири билан «Наср ул-лаолий» ёки «Сад калима» номи билан форсча янги тўплам яратган.

Навоийшунос олим А.Ҳайитметовнинг ёзишича, Алишер Навоий «Хамса»дан кейин 1485 йилда Ҳазрат Алига оид «Наср ул-лаолий» асарини ўзбек тилида шеърға солиб, 266(268) та рубоийи тарона яратди ва унга «Назм ул-жавоҳир» деб от қўйди². Бу ҳақда тарихчи Хондамир «Мақоримул-ахлоқ» («Яхши хулқлар») китобидаги қуйидаги таърифни келтиради: «Ва шунинг каби, «Наср ул-лаолий»нинг туркий таржимасида икки юз олтмиш рубоий назм қилгандирларки, унинг ҳар тўрт мисраи бир хил қофия ва бир хил радифлидир. Кўринишича, ул ҳазратдан илгари ҳеч ким туркий тилда

¹Муҳаммад Ҳусайн Обидиний. Ҳазрати Али – Ражаб ойининг фарзанди, Рамазон ойининг шаҳиди // Сино. 2007. ЁЗ.26. – Б. 9-10.

²Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари.Т.: Ўқитувчи, 1993. –Б. 20.

рубойий айтмаган, ҳар тараф тўрт мисраи қофиядош ва радифдош бўлганига нима етсин»¹.

Алишер Навоий ҳазратларининг ўзи «Назм ул-жавоҳир» асарининг яратилиши хусусида жумладан, шундай дейди:

*«Дарёйи карам кимгаки огоҳдурур,
Билдикки, валоят аҳлиға шоҳдурур,
Гумроҳларға барандаи роҳдурур,
Бу бешада яъни Асадуллоҳдурур.*

Ҳотифи фархунданафас чун ишоратин билдим — Ҳазрати Амир «Наср ул-лаолий»си таржимаси азимати қилдим.

Ул валоят дарёсининг гаввоси ҳар лаоликим, дуррфишон хомасидин наср қилибдурур ва ул ҳидоят лужжасининг шиноси ҳар дурреким гавҳаррез илигидин сочибдурур, борчасин бу ҳумоюн Ҳазратнинг меҳр-партав тожига муносиб ва бомиқдор кўрдум ва мажмуин бу рўзафзун давлатнинг насиҳатшунав қулогига мувофиқ ва сазовор топтим. Ул сочилган дуррларни бу Ҳазратнинг олий исмига вазн қаффасига қўйдум ва тўкулган лаолини бу маҳдумнинг бийик алқобига назм риштасига чектим. Агарчи силки бир-биридин гусиста ва дурари шикаста ва бастадурур, умид улким, қабул хозинларининг қўлига тушгай ва ижобат ганжурларининг махзани қабулига киргай ва бурунги нозим таржима қилгондек ҳар нуқтани бир рубойий адо қилилди ва ҳар рубойийнинг тўрталаси мисраъини муқоффои мураддаф маръи тутулди»².

Навоийшунос олима Суйима Ғаниева: «Алишер Навоий «Амир ал-мўъминин ҳазрати Али ҳикматли сўзлари мажмуасидан 268 та ҳикматни саралаб олади ва ҳар бирининг мазмуини бир рубойийда талқин этади»³, - дея шарқ шоирлари, жумладан, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий каби буюк шоирларни ҳазрат Алининг ижодий тафаккуридан баҳраманд бўлиб ва илҳомланиб асарлар яратишганлигини таъкидлаб ўтган эди.

¹Ғиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Форчадан М.Фахриддинов, П.Шамсиев таржимаси. Сўзбоши муаллифи Иззат Султон. Т.: Фафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – Б. 50.

²Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. Т.: Фан, 1999. –Б. 135.

³Ғаниева С. Ҳар нуқтага бир тарона // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2002. № 3. – Б. 210-212.

Чиндан ҳам ҳазрат Алининг мазкур асари Алишер Навоий ижодида муҳим из қолдирди. Шу сабабдан Алишер Навоий бир неча асарида ҳазрат Али номини гоҳт юксак эҳтиром билан тилга олади. Айниқса, Алишер Навоийнинг умри охирида ёзилган «Маҳбуб ул – қудуб» («Қалблар севгилиси») номли йирик асарида ҳазрат Алини назм гулистонининг пешвоси деб атайди:

«Назм гулистонининг хушовоз қушлари тўғрисида» фаслида шундай дейдилар: «Улар бир неча гуруҳдир. Биринчи гуруҳ-илоҳий маърифат хазинаси жавоҳирлари билан бойиган ва халқнинг таърифига эҳтиёж сезмаганлар бўлиб, қиладиган ишлари маънолар хазинасидан жавоҳирлар йиғмоқ ва у жавоҳирларни эл эзгулиги учун назм ипига термоқликдир. Назмларининг ифодаси ниҳоятда қутлуғ, гоҳт ёқимли ва улугдир. Истаган одам буларнинг шеърларидан сўз мўъжизаларини топа олади. Буларнинг назмлари шундай табаррук каломларки, ҳурмат юзасидан уларни шеър дейишга ҳам элнинг тили бормайди.

Мана шу азиз ва шарофатли зотлар гуруҳининг энг улуг пешвоси ва энг биринчиси ва энг сараси, валийлик денгизининг гавҳари ва каромат пешаларнинг энг юксак юлдузи-мўъминларнинг амири ҳазрат Алидирларким, Ҳақ у кишидан рози бўлсин ва юзларини ёруғ қилсин. У кишининг шеърий девонлари бор бўлиб, унга яширинган сир ва маъноларнинг чегараси йўқдир»¹.

Таъкидлаб ўтиш керакки, кейинги йилларда юртимизнинг шарқшунос ва адабиётшунос олимлари томонидан «Наср ул-лаолий» ва «Назм ул-жавоҳир» асарлари юзасидан тадқиқотлар олиб борилаётганлиги қувонарли ҳолдир. Зеро, мустақилликка қадар бу мавзу мафкуравий қарашлар остида эътиборда четда қолган эди. Чунончи, 1968 йилда чоп этилган Алишер Навоий асарларининг ўн бешинчи жилдига киритилган «Назм ул-жавоҳир» асарида ҳазрат Али ва унинг «Наср ул-лаолий» асари хусусида маълумотлар ҳам берилмаганлиги фикримизнинг яққол далилидир². Шу ўринда биз М.Ражабованинг «Наср ул-лаолий» ва «Назм ул-жавоҳир» асарлари юзасидан қуйидаги фикрларини келтириб ўтмоқчимиз:

«Назм ул-жавоҳир» Алишер Навоийнинг юксак инсоний хислатларни тарғиб этувчи ахлоқий мавзулардаги рубоийлардан

¹Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қудуб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 26.

²Қаранг.: Алишер Навоий. Ўн бешинчи том. Т., 1968.

ташқил топган нодир асари ҳисобланади. Асарда ҳазрат Али қаламига мансуб ҳикматларининг ҳар бири бир рубоийда назмий таржима қилинган. Илмий ва ўқув адабиётларида «Назм ул-жавоҳир» ҳазрат Али «Наср ул-лаолий» асарининг шеърга солинган таржимаси эканлиги қайта-қайта такрорланади. Шундай экан, ўз-ўзидан: «Ҳазрат Али меросида шу ном билан аталувчи асар мавжудми?» – деган ҳақли савол туғилади. Ҳазрат Али ижодий мероси орасида эл назарига тушган «Наср ул-лаолий» асари ўзбек адабиётшунослигида махсус тадқиқот манбаи бўлган эмас. Алишер Навоийнинг «Назм ул-жавоҳир»ига доир мақолаларда эса бу асарнинг фақатгина номи тилга олиб ўтилаверган, холос. Бунинг биринчи сабаби «Наср ул-лаолий»нинг араб тилида ёзилгани бўлса, иккинчидан, «Назм ул-жавоҳир»нинг охири пайтларга қадар арабча қисми тушириб қолдирилган ҳолда нашр этилиб келинганидир. Аслида, Алишер Навоий асаридан қисқартирилган ана шу арабий ҳикматлар «Наср ул-лаолий»нинг тўла матни ҳисобланади. Улар «Назм ул-жавоҳир»нинг қўлёзма нусхаларида ҳар бир рубоий олдидан арабий ҳикмат тарзида келган. Эндиликда Алишер Навоий «Мукаммал асарлар тўплами»да «Назм ул-жавоҳир»нинг нисбатан тўла нашр этилиши шарофати билан «Наср ул-лаолий» таркибидаги насрий ҳикматлар улуғ шоир рубоийларига сарлавҳалар тарзида берилиши туфайли ҳазрат Али фалсафий-адабий меросининг тўлиқ матнига эга бўлди. Бу давомизни асослаш ва мазкур асарнинг юзага келиши тарихини аниқлаш учун «Наср ул-лаолий»нинг ЎРФА Абу Райҳон Беруний момидаги Шарқшунослик институти хазинасида 4146, 7706, 8949, 2261-рақамлари остиди сақланаётган қўлёзмаларига мурожаат қилдик. Қўлёзмаларни ўзаро солиштириш жараёнда шу нарса маълум бўлдики, 4146, 7706, 8949-рақамли қўлёзмаларда «Наср ул-лаолий»нинг араб тилидаги ҳикматлари миқдор жиҳатидан бир-биридан жиддий фарқ қилмайди, бу ҳикматлар айнан «Назм ул-жавоҳир»да ҳам такрорланади. «Наср ул-лаолий» қўлёзма нусхаларида ҳикматлар сон жиҳатидан бир-бирига яқин (№ 4146 да - 276, № 7706 да - 287, № 8949 да - 290). Учала қўлёзмада ҳам ҳикматлар араб алифбоси (ҳикмат ибтидо топувчи сўзнинг бош ҳарфи) тартибида жойлаштирилган. Баъзиларида ҳикматларнинг ўрни алмашган ҳолатлар ҳам кўзга ташланади»¹.

¹Ражабова М. «Наср ул-лаолий»нинг яратилиши ва унинг қўлёзма манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти. № 5. 2005. – Б. 47.

Маълумотларга кўра, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг ҳазрат Алига бўлган эҳтиромлари, айниқса, Балхдаги зиёратгоҳ билан боғлиқ воқеаларда яққол намоён бўлган. Бу ҳақда Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний шундай ёзади:

«Кўп йиллар ўтиб, XV асрда Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Балх ва Ҳиротда топилган эски тарихий китобда Санжар даврида қабрнинг топилишига оид воқеа маълум бўлади. Муҳаммад Мўмин Балхий бу ҳақда ўз китобида ёзиб қолдирган. Ўша кезларда шайх Шамсиддин деган бир киши Ҳиндистондаги Мўлтон вилоятининг Шоҳий кутубхонасидан Санжар даврида ёзилган бошқа бир тарих китобини қўлга киритади. Унда ҳижрий 530 йилда биринчи марта қабр топилганига доир маълумотлар муфассал ёзилган эди.

Шайх бу китобни Балхга етказди. Ҳусайн Бойқаронинг акаси Бойқаро султон Балх ҳокими мажлисига бориб, уни янги топилган китоб ва бошқа тарихий манбалар билан таништиради.

Ўша вақтда мавжуд бўлган барча манбалардаги маълумот бир хил бўлгани учун Балх ҳокими қабила бошлиқлари, шаҳар аён ва оқсоқолларини тўплаб, катта назру ниёзлар билан мазкур тепаликка бориб, у ерни кавлашга буюради. Санжар Салжуқий даврида топилган барча аломатлар яна бир марта намоён бўлади.

Бойқаро Султон воқеани Ҳирот дорус-салтанатига ёзиб, қабр устида бир бино қуришга рухсат сўрайди. Ҳусайн Бойқаро бу ишни текшириш учун вазири Амир Алишер Навоийни Балхга юборади. Навоий ҳазратлари ҳақиқатдан воқиф бўлгач, «Ва башишарил мўъмина би анна лаҳум фазлан кабийро» («Мўминларга башорат қилгилким, улар учун буюк фазилатлар бор») ояти билан бошланган мактубида бор ҳақиқатни баён этади ва уни Фаноий тахаллуси ила битилган қуйидаги шеър билан тугатиб, Ҳиротга юборади. Ҳазалнинг матлаъ ва мақтаъи қуйидагича:

Базми май дар коми дурдошоми
Балх омад паид,
Ин ҳама оғоз аз анжоми
Балх омад паид.
Рав, Фаноий, базми ирфон
Аз мазори шоҳ жўй,
Сиккаи шоҳаншаҳий бар номи
Балх омад паид.

Маъноси: Май лойқасини ичиб ўрганган Балх диёрида май базми

тузилди. Бундай хайрли бошланиш оқибат унга муяссар бўлди. Эй Фаноий, Балх номига ҳоқонлик тамгаси зарб урилди. Энди ирфон базмини Алининг мазоридан қидирсанг бўлади...

Балхда ҳазрат Али қабрининг топилишига бағишланган қуйидаги икки шеър «Акобири дин», «Тазкиратул-машойихи Балх» ва «Хужжатул-байзо» китобларида Абдурахмон Жомий ва Фаноий тахаллуси билан Алишер Навоийга нисбат бериб битилган. Жомийнинг газали ушбу матлаъ билан бошланади:

Ганжий зи хоки Балх сипеҳр ошкор кард,
Онро василаи шарафи рўзгор кард.

Маъноси:

Фалакнинг юриши шундоқ бир хазина юзидан
парда кўтардиким, тириклик у билан фахрланса
бўлади.

Навоий ғазалининг матлаъи эса қуйидагича:

Маъноси: Сенга бўлган завқ ва қизиқишни ҳар бир покиза кўнгилга
насиб этганлар, сенга бўлган шавқни ҳар бир очиқ юракка жо қилганлар.

Шунингдек, Жомийга мансуб бошқа бир газал ҳам «Акобири дин»да қайд этилган. Унинг матлаъи:

Шоҳий к-аз эҳтиром шаҳонанд чокараш,
Хуршид сурмасост ба ҳар субҳ бор дараш.

Маъноси: Шундай бир улуг шоҳким, барча подшоҳлар ўзларини
унинг чокари деб биладилар. Қуёш ҳар куни тонг чоғи унинг эшиги
бўсағасига бош қўяди.

Ҳақиқатдан Жомийнинг қаламига мансуб бир рубоий жанубий
пештоқда чиройли хат билан битилган. Унинг мазмуни қуйидагича:
Муртазо Али Нажафда ётгандир, дейдилар. Лекин келиб Балх шаҳрига
боққин, қандай шарафли маконга айланган! Жомий, сен Алининг қабри
Адандами ёки Байнал-жабалайда деб юрма, негаки, қуёш битта
бўлса ҳам унинг нури ҳар томонни ёритиб туради»¹.

Ривоятга кўра, қадимда бир подшо ўз хизматкорига бир дона
гавҳар бериб, уни асраб-авайлашни буюради, Хизматкор гавҳарни
ногаҳон синдириб қўяди. Подшонинг ғазабидан қўрқиб, чора излаб,
шайхнинг ҳузурига боради. Шайх унга ҳазрат Алининг ушбу
байтини домий такрорлашни буюради:

¹Абдулҳаким Шаръий Жузжоний... – Б.69

Неча ишлар борки, тонгда қайғудир,
Лекин оқшомда севинчдир кулгидир.
Қаҳрига олса сени даврон сели,
Ҳақ дегил, басдир сенга Фарди Али.

Мазкур ривоятнинг давомида келтирилишича, кўп ўтмай шоҳ касалга чалинади. Табиблар унга гавҳар янчиб, ичишни тавсия этадилар. Шу-шу подшо хасталиқдан, хизматкор унинг қаҳру ғазабига учрашдан халос бўлади¹.

Ҳазрат Али ҳикматларининг бирида «*Барча хайр-эзгули ушбу тўрт хусусда жам этилган: сукунат сақламоқ, сўзлашмоқ, боқмоқ ва ҳаракат қилмоқ. Аллоҳни ёд этмаган ҳар қандай суҳбат-сўзлашув беҳудадир. Ҳар сукут тафаккур эмас, гафлат ҳамдир. Ҳар ҳаракат Аллоҳга ибодат бўлавермайди. Ҳаракатларда номувофиқлик ҳам бўлади. Нутқи-сўзи зикр, сукути фикр, тилию, қўли билан салом берган бандасини Аллоҳ марҳамат қилсин*» деб айтган эди². Кейинчалик унинг бу ҳикматлари Ҳазрат шайх Маъруф Кархининг қуйидаги сўзларида ўз ифодасини топган: «*Жўмардлик нишони учтадир: Биринчиси – хилофсиз вафо; иккинчиси – саволсиз эҳсон; учинчиси-миннатсиз шавқат. Тагин ушбу уч белги авлиёлик нишонидир: Биринчиси- бутун фикру хаёли Аллоҳ бўлса, иккинчиси – қилган ҳар бир ишини Аллоҳ учун қилса: учинчиси – кўнглининг оройиши ва қарори, яъни тўлиши фақат ҳақ билан бўлса.*

Ҳақнинг бандалари устидаги иноят нишони улдирки, амал эшигини очиб, фойдасиз сўз эшигини ёпгай. Амалсиз жаннатни истамоқ ваболдир. Аллоҳ амрига итоат этмай, раҳмат истамоқ жаҳолатдир»³.

Биз ушбу китобни ёзишга киришган дастлабки пайтимизда Шоҳимардонга келиб ҳазрат Алининг серфайз мазорларини зиёрат қилган эдик. Ўша вақт кекса бир зиёратчи агар сизлар ул зот ҳақида китоб ёзсангиз илмингиз ҳам ортади. Зеро, ҳазрат Али мазорига ўтган замонларда илм талаблар кўп келганлар, дея дуога қўл очган эди. Орадан йиллар ўтди. Биз ўз изланишларимиз давомида ҳам ҳазрат Алининг илмлар ҳомийси эканлиги тўғрисидаги қарашларни нақадар ҳақиқат эканлигига яна бир бор амин бўлдик.

¹Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон... – Б.305.

²Усмон Турар... – Б.46.

³Фаридиддин Атгор. Тазкират-ул авлиё. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1997.- Б.69.

Дарҳақиқат, ҳазрат Али мазорига зиёратга келганларнинг қанчадан қанчаси келгусида илмларнинг улуғ соҳибларига айланганликлари тўғрисида кўплаб мисоллар мавжудки, ушбу маълумотларни сира инкор қилиб бўлмайди. Биргина Ўрта Осиёда ҳазрати Ҳожи Мавлавий – Ҳиндистоний номи билан машҳур бўлган Мавлоно Муҳаммадҷон Қўқондийнинг (1892-1989) бу борадаги хотиралари фикримизнинг яққол далилидир¹. Биноборин, ул зотни диний илмлар соҳасида етук олим бўлиб етишига айнан Шоҳимардон мазорига зиёратга келганлиги сабаб бўлган эди². Бу ҳақда ул зотнинг ўзлари шундай ёдга оладилар:

«Ёшлигимда илмга ҳарис (иштиёқманд) эдим. Рамазондан илгари бир ой такрор Қуръон қилмоқ учун Шоҳимардонга борар эдим. Ул вақтларда ароба билан одамлар зиёратга борар эдилар. Менда кирага пул йўқ, ночор пиёда борар эдим. Бир мартаба кавушимни ечиб, халтага солиб, ялангоёқ юрдим. Шунинг учунки, кавшим йиртилиб қолса, бозордан янги олиш қийин, пул йўқ, камбағалчилик...

Ман энди ўзумнинг аҳволимни ёзишга бошлайин. Қиссаи кўтаҳ (қисқаси), Шоҳимардонга етиб бордим. Ул жойда бир ой такрор қилиб турдим. Мени қўлимда ҳеч қандай маблағ йўқ. Фақат ҳоли таваккал эди, холос. Лекин зиёратчилар кўп келар эдилар. Баъзилар мени олдимга келиб: «Қори бир хатм қилиб қўйинг», деб бирор нарса берар эди. Баъзилари пишгон овқат олиб келиб берар эдилар:

*«Таваккулни Худога айлағон эр,
На талқону на қалқоннинг ғамин ер».*

Хулоса шулки, уйимда муяссар бўлмағон лазиз оқатларни Худо еткузур эди. Эмди ҳовузнинг олдида нон сотувчи қизлар нонларини зиёратчиларга сотиб, асрда уйларига кетур эдилар.

Бир кун бир қиз кетмай ҳовузнинг олдида йиглаб ўлтурубдур. Мен олдига бориб сўрадим:

– «Нимага йиглайсан?»

Ул қиз айтдики:

¹Қаранг: Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., Олкотт М.Б. Муҳаммадҷан Ҳиндустан и религиозная среда его эпохи (предварительные размышления о формировании «советского ислама» в Средней Азии) // Восток (Oriens), №5, М., 2005, с. 19-33; Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., А.фон Кюгельген. Диспуты мусульманских авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы. «Дайк-Пресс». 2007.

²Ёднома(Ҳазрати Мавлоно Муҳаммадҷон Қўқондий (Ҳиндистоний) фарзандлар, шогирдлар ва дўстлар хотирасида). Д.: Илҳом, 2003. –Б. 4.

– «Эртадан кечгача сотгон нонимнинг пулини ушбу ҳовузга тушириб юбордим. Эмди мени уриб ўлдирадурлар. Онам ўгай, ўзимни онам ўлиб кетгон».

Менинг раҳмим келди: Бечора етим экан. Сўрадим:

– «Қандай ва қаерда тушурдунг?» Қиз айтдики:

– «Ҳамма» пулимни ҳамёнга солгон эрдим. Ўйнаб ўлтуруб, тушуруб юбордим».

– «Қай жойга тушурдинг, менга кўрсат?» дедим. Қиз тушган жойни кўрсатди. Мен кўйлақларимни чиқориб, ҳовузга ўзимни ташладим. Истаб юриб, охири ҳамённи топиб бердим. Етим қизнинг хурсандлиги бениҳоят эрди. Мен айтдим:

– «Сан мени, Худо сизга илм берсун деб, дуо қилгил».

Қиз менинг таълим беришимга мувофиқ, қиблага қараб туруб дуо қилди. Бу менинг учун ажойиб ҳодиса бўлди. Илгари фаҳмим олмасдан кўп қийналар эдим. Ушбу авқотдан кейин фаҳмим яхши бўлуб, ҳатто шерикларимга ҳам муколима қилиб берар эдим. Бу етимнинг дуоиси зоеъ кетмади»¹.

Тадқиқотларимиз давомида XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи ярмида Марғилонда яшаб ўтган ўз даврининг машҳур уламолари Қуръони каримни минг бор хатм қилиб, Ҳазор қори номини олган Собиржон қори, Абдулҳамид Махдум Марғиноний сингари уламолар ҳаётида ҳам Шоҳимардон мазори муҳим ўрин тутганлиги тўғрисидаги маълумотларга дуч келдик. Маълум бўлишича, Собиржон қори ҳар йили рамазон ойида Шоҳимардон мазорига зиёратга борар экан, Шоҳимардон масжидида эътикоф (Қуръон ва суннат ила собит бўлган шаърий амал) ўтирар экан². Марғилон шаҳридаги Хонақоҳ масжидида имом хатиб вазифасида турган Абдулҳамид Махдум Марғиноний ҳам худди Собиржон қори сингари Ҳазрат Али мазорини мунтазам зиёрат қилиб, ҳатто мазор бузилган вақтида уни тиклашга қатта ҳисса қўшган³.

Зиёратгоҳларда илмни улуғлаш ғояси мавжудлиги туфайли, баъзи мазорлар илм талабларнинг зиёратгоҳ жойи бўлганлигини

¹Қиссаи Мавлавий – Ҳиндистоний. Т.: Адолат, 2004. – Б. 13-14.

²Тожимуҳаммад ҳожи Фозилжон ўғли. Маориф гулшани. Ф.: Фарғона, 2008. – Б. 21.

³Эшонбобоев Ў., Усмонов Т. Марғилон уламолар шаҳри // Марғилон шаҳри ўтмиши, бугун ва эртаси мавзусидаги Республика илмий семинар материаллари. Фарғона, 2007. – Б. 24.

айтиб, илм билан боғлиқ куйидаги зиёратгоҳларни келтириб ўтмоқчимиз. Чунки, ҳозирги вақтда ҳам илм аҳлининг зиёратгоҳлари мавжуд бўлиб, улардан иккисини номини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Булар Юсуф Ҳос Ҳожиб ҳамда Маҳмуд Қошғарий зиёратгоҳларидир.

XI асрда яшаб ўтган машҳур олим ва шоир Юсуф Ҳос Ҳожиб мақбараси Қашқар(Қошғар) шаҳрида жойлашган. Маълумотларга кўра, Қашқар халқининг бошига турли мусибатлар тушган вақтда юртнинг улуғ уламолари алломанинг қабрига бориб, Қуръон сураларини тиловат қилганлар. Шу зайлда шаҳар аҳли офатлардан халос бўлганлар. Бундан кўринадики. Юсуф Ҳос Ҳожиб мозори Қашқар шаҳрини бало ва офатлардан сақловчи балогардони ҳисобланган. XIX асрнинг ўрталарида яшаб ўтган Неъматуло Қашқарийнинг баён қилишича, Қашқар ҳокими Зухуриддин Ҳокимбек(1830–1848) 1835 йили Неъматуло Қашқарийни ҳузурига чорлаб, ўша вақтда Қашқар шаҳрига келаётган фалокатни даф қилишда ёрдам беришини илтимос қилади. Ўз даврининг машҳур диний уламози бўлган шайх Неъматулло ўн бир кун давомида илмлар подшоҳи саналмиш ҳазрат Юсуф Ҳос Ҳожибнинг мозорида Қуръон ўқиб, Аллоҳдан шаҳарни фалокатдан асрашини сўраб, илтижолар қилади. Буни қарангки, унинг дуолари ижобат бўлиб, Қашқар шаҳри навбатдаги мудхиш воқеалар гирдобига тушиб қолишдан омон қолади.

Маълумотларга кўра, ўша даврда Юсуф Ҳос Ҳожиб зиёратгоҳнинг эшигига Қуръони каримдан «Қул ҳал яставиллазина яъламуна валлазина ла яъламун», яъни «Билганлар билан билмаганлар ҳар тўғрида тенг келолмайдилар» деган ҳикматли сўзлар ёзилган экан. Афсуски, алломанинг муҳташам зиёратгоҳи 1972 йили замона зайли билан бузиб юборилган ва фақатгина унинг пойдеворигина сақланиб қолган эди. 1985 йили ҳукумат қарори билан мақбара яна қайта тикланди. Ҳозирги кунга келиб Юсуф Ҳос Ҳожиб зиёратгоҳи мажмуаси масжид, хотира минораси, музей ва мақбара сингари ёдгорликлардан иборат бўлиб, мақбара деворларига буюк шоирнинг мангуликка дахлдор «Қутадғу билик» асаридаги пурмаъно ҳикматли шеърый мисралари туширилган. Маҳаллий аҳоли Юсуф Ҳос Ҳожиб мазорини асрлар давомида эъзозлаб келганлар. Шу сабабдан халқ орасида унинг номи мангу яшаши тўғрисида ривоятлар битилган. Бинобарин, ушбу ривоятлар

айни ҳақиқатдир. Зеро, Юсуф Ҳос Ҳожиб айтганидек:

«Киши мангу эмас, унинг номи мангудир, одамдан унинг номи мангу ёдгорлик бўлиб қолади,

Ўзинг мангу эмассан, отинг мангудир, отинг мангу бўлдими, ўзинг мангудирсан».

Қашқар вилоятининг Кўҳнашаҳар ноҳиясида илм талаб аҳлининг яна бир севимли зиёратгоҳи жойлашган. Ушбу Ҳазрат Мавлоним зиёратгоҳи XI асрнинг машҳур олими, «Девону луғотит турк» асарининг муаллифи тилшунос Маҳмуд Қашқарий (Қошғарий) билан боғлиқ бўлиб, маҳаллий аҳоли орасида «Ҳазрат Мавлоним» ва «Илмга худадгар пирим», яъни «Илм талабларни қўлловчи пирим» номи билан машҳурдир. Ушбу зиёратгоҳ Кўҳнашаҳар ноҳиясининг Ўпол қишлоғи Озиг маҳалласида жойлашган.

Маълумотларга кўра, ҳар йили Қашқар мадрасаларини битирувчи толиб илмларга бағишланган маросим ҳам айнан шу зиёратгоҳда ўтказилган. Ҳар бир илм истаган кишини бу мазорни зиёрат қилиши ўша вақтларда «ҳам фарз, ҳам қарз» саналган. Наврўз байрами кунлари фарзандини илмли бўлишини орзу қилган ҳар бир ота-она Маҳмуд Қашқарий мазорига фарзанди билан зиёратга келган. Бу ердаги Наврўз булоққа тол наваларини ташлаб ўз тилак ва ниятларини айтганлар. Ҳозирда ҳам бу анъана давом этиб келмоқда.

Биз юқорида ушбу маълумотларни бежиз келтирмадик. Чунки, Ҳазрат Алининг Шоҳимардондаги зиёратгоҳи илм олмоқни истаганлар кишиларнинг зиёратгоҳи сифатида машҳур бўлган. Шу сабабдан ҳам ўз даврининг илм аҳлларининг бу ерга зиёратга келишлари бежиз эмас эди.

ҲАЗРАТ АЛИНИ ТУШДА КЎРИШНИНГ ХОСИЯТИ

*Мен айтай қанча назадан,
Ҳиммат қилиб Муртозадан
Ё Али, деб ошиб борар
Тўғри келган неча газадан
(«Нурали» халқ достонидан)*

Халқ достонлари ва қиссаларида ҳазрат Али(к.в.) адолат излаган халқпарвар, жавонмард, футувват аҳлига ҳар доим тушларида йўл кўрсатиб, уларни турли балолардан халос этиши тасвирланади:

«Амир соҳибқирон (Абу Муслим) бу тариқа муножот бадоргоҳи қозиюлҳожат қилиб туруб, баногоҳ кўзларини уйқу элтти. Воқеада кўрдиларки, он шери бешаи шариат, кештийи гирдоби тариқат, муборизи майдони хилофати яқин, бадрақай таваккул, соҳибби зулфиқору Дулдул, калими Тури муножот, ҳожиби Каъбаи нажот, жуфти батули писари Амми расул, яъни ҳазрати Али ибн Абу Толиб карамаллоҳу важҳаҳу айтдиларки, эй фарзандим Абдурахмон бу кулфату машаққатларни анинг учун тортадурсанки, акнун зиёрат Карболога боргил, фарзандим Имом Хусайнни зиёрат қилгил ва мани олдимда аҳд қилгил, банддан халос бўлсам, зиёрати Карбалони қилодурман деб»¹.

Бинойининг «Тушлар таъбири» китобида «Ҳазрати Али карамаллоҳу важҳани тушида кўрса, соҳибкаромат, соҳибшижоат ва фараҳманд бўлгай», дея таъриф берилади. Масалан, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича Жўйбор хожаларидан бўлмиш ҳазрати шайх Муҳаммад Исломнинг улуғлик даражасига эришишида ҳазрат Али (к.в.)ни уч бора тушида кўрганлиги ҳам сабаб бўлгани нақд қилинади².

Араб олими Исома ибн Мунқиз (1095-1188) ўз ёдномаларида ҳазрат Алини тушида кўриб шифо топган бемор кишилар тўғрисида қизиқ воқеаларни ҳикоя қилади. Исома ибн Мунқизнинг

¹Абу Муслим жангномаси. Биринчи китоб / Нашрга тайёрловчи: Б.Саримсоқов. Т.: Ёзувчи, 1992. – Б.91.

²Хафыз Таныш Бухари. Шараф-нама-йи шахи. М.: Наука, 1983. С.108.

ҳикоя қилишича, узоқ вақтгача оёқдан қолган мосуллик Абду Алининг тушига ҳазрат Али кириб унга тур, дея амр қилади. Фаройиб тушдан ўчиб уйғониб кетган Абду Али беихтёр ўрнидан туриб юра бошлайди ва буткул соғайиб кетади¹.

Мусулмон тарихий манбаларида ҳазрат Али(к.в.) билан боғлиқ туш мавзуси кўп учрайди. Фикримизнинг далили сифатида Ўткир Олимовнинг «Сопол тахтачадаги битик» мақоласидан қуйидаги таржимани келтирсак:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Сайид Фахриддин Ҳасан Тобарий 711 ҳижрий йили пайшанбадан жумага ўтар кечаси, шаввол ойининг биринчи кунини эрта саҳарда (1312 йил 10 февраль) шундай бир туш кўрдиким, у гўё девор билан ўралган Кошон шахрининг Меҳри Қобоз номли дарвозаси ташқарисида жойлашган амир боғида бўлганмиш. У ерда чодирлар тикилган, атрофига эркак ва аёл аралаш халқ тўпланган, шунингдек отлар, бир ўркачли туялар боғланган бўлиб, бу ерга найзалар санчиб қўйилганмиш. Бир ҳамшамдор чодирдан беқиёс даражада келишган, фариштали, навқирон йигит чиқиб келибди. У араблар одатига кўра, бир учи бўйнидан настига тушган салла ўраган, белига қилич осган бўлиб, тўпланган халқ орасида турган туш кўрувчига (яъни Сайид Фахриддин Ҳасан Тобарийга) қараб, ишорат билан ўзига чорлабди. Сайид Фахриддин Ҳасан Тобарий яқин бориб, бошини қуйи солган ҳолда таъзим қилиб, салом берибди. Саломига алик олган ўша йигит уни чодирга олиб кирибди. Туш кўрувчи чодир ичида зирҳ (совут) кийиб, белига қилич осган нуроний баҳодирларга хос қиёфада ўтирган кишини кўрибди. Қўлларини тиззасига қўйган ҳолда ўтирган, юзидан кўкка нур таралаётган у кишининг салобати ва шижоатидан гўё ер ларзага келаётгандек эди. Йигит туш кўрувчига: Бу киши амирал мўминин Али...дир дебди. Туш кўрувчи юзини теккизган ҳолда сажда қилиб, зорланиб ибодат эта бошлабди. Шунда амирал мўминин унга: «Бошингни кўтар» дебди. У бошини кўтаргач, унга: «Бу йигит бизнинг фарзандимиз – замона соҳиби –Маҳдийдир. Биз бу соатда Ҳиндистон томонга борамиз, Зеро, бир неча кофирларни ислом доирасига киритурмиз. Ҳамда буюрурмизки, бу ерда бир олий зиёратгоҳ (турбат) қуришга ва мен унинг жойини кўрсатаман. Кимки менинг зиёратимни истаб, имкон тополмаса, ушбу ерга келиб, зиёрат қилгай».

¹Усама ибн Мункыз. Книга назидания / Перевод М.А. Салье. М.,1958. С.270.

Гап шу ерга етганда, туш кўрувчи уйғониб кетибди ва амир боғига бориб, амирал мўмин ўтирган жойни аниқлаб, йигирма беш гишт узунаси ва йигирма гишт эни ҳажмида тўртбурчак чизибди. У ерда от туёғи ва ўша жойни кўрсатувчи туянинг изини кўрибди. Юқоридаги гаплар шу от туёғига ёзилган экан.

У киши шаҳарга қайтибди. Орадан икки-уч кун ўтгач, ҳақиқат ва иймон жавоҳирлари билан безалган икки эркак ва икки аёл амиралмўминин Али...нинг жамолларини ерда кўрдилар. Ул Ҳазрат мазкур кишиларга дедиларки: «Ҳайдар Фаресга айтинг, ўша биз кўрсатган еримизга буюрилганига мувофиқ равишда зиёратгоҳ бунёд қилсин».

Бу калималар миллат ва дин ҳомийси бўлган улуғ мавлоно Фарес қулогига етгач, дарҳол мазкур иморатни бунёд қилишга киришди»¹.

Ҳазрат Алининг Мозори шарифдаги зиёратгоҳи билан боғлиқ тушлар тўғрисида ҳозирга қадар қизиқарли маълумотлар сақланиб қолган. Айтишларича, ҳазрат Али Балх аҳлининг тушига кириб, ўзининг равзаси қаерда эканлигидан хабар берган экан. Бу ҳақда Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний шундай ёзади:

«Ривоятларга биноан ўша кезларда Балх шаҳрининг тўрт юз саййид ва олимлари бир кеча тушларида ҳазрат Алининг бир суна устида Ҳайрон тепалигида турган ҳолда кўрадилар. Халифа қабри шу ерда эканини таъкидлаб, бунини бошқаларга етказишни буюради.

Бир томондан, Абу Муслимнинг маомалот дафтарида топилган хужжатлар, иккинчи томондан, Балх улуглари кўрган туш хабари кенг кўламда тарқалганидан кейин Султон Салжуқий Балх волийси Амир Кумочга фармон юбориб, бу масалани текшириб чиқиш учун йўлланма беради.

Ривоятларга кўра, Санжарнинг фармони келмай туриб, тўрт юз олим ва саййид кўрган тушни текширишга бағишланган катта йигинда имом Абдулло деган бир киши ҳазрат Алининг жасади аслида Кўфа ё Омил, ё Бағдод Кархи ва ё Аданда эканини таъкидлаб, бунча олис йўлдан уни Балхга келтириш имкондан йироқ, деб одамларни тарқатиб юборган эди. Ўша кеча унинг тушига ҳазрат Али кириб, юзига бир шапалоқ уради. Фақиҳшунос уйқудан уйғонса, юзи қоп-қора бўлиб қолган эмиш. Эртаси кун у вилоят ҳокимига бориб тушини баён этади. Ушбу можаро Абдурахмон Жомийга нисбат берилган 46 байтли қасидада зикр этилган. Талай лафзий ва маъновий камчиликлари учун Жомий

¹Олимов Ў. Сополтахтачадаги битик // Мозийдан Садо. Т., 2(14) 2002. –Б.46-47.

қаламига мансублиги ишончли бўлмаса ҳам, Жомий номи билан ҳарам гумбазининг жанубий деворига ҳуснихат билан битилган»¹.

Ёзма манбаларда келтирилишича, улуғ зотларнинг тушида ҳазрат Алининг намоён бўлиши бу кишиларнинг келгуси ҳаётида муҳим роль ўйнаган. XVI асрда яшаб ўтган тарихчи Сайфиддин Ахсикандийнинг «Мажму ат-таворих» асарида Соҳибқирон Амир Темурнинг тушига ҳазрат Алининг кирганлиги қуйидагича баён этилган:

«Амир Темур Соҳибқирон уйга кириб ухлаган замон тушида Дулдулга минган ҳазрати Шоҳимардон Муртоза Али каррамuloҳу ваҳҳаҳуни кўрди. Ул келди-да, Ҳазрати Мавлоно Аъзамни учраштириб, зулфиқорни қўлига олиб, Самарқанднинг ҳар бир кўчасида ҳар бир одамга уни кўрсатиб бундай деди: «Саид Мир Жалил Мавлоно Аъзам бизнинг фарзандимиз. Кимда ким унга кек сақлаб, унга душманлик қилса, ул бизнинг душманимиз бўлади. Дулдулни жиловиди Саид Бурҳониддин Қилични кўрди. Саид Бурҳониддин қилич билан хонзодани урганда, ул иккига бўлиниб қолди. Амир Темур уйқусидан уйғониб, қўрқинч пайдо бўлди»².

Шуни айтиб ўтиш керакки, Сайфиддин Ахсикандий келтирган Амир Темур ва ҳазрат Али билан боғлиқ туш воқеасига ўхшаган яна бир мисол Амир Темур тарихи ҳақидаги асосий манбалардан бири ҳисобланган XV асрнинг машҳур тарихчиси Шарафиддин Али Йаздийнинг(1454 йили вафот этган) «Зафарнома» асарида ҳам келтирилган бўлиб, унга кўра, сафарда юрган Амир Темурнинг тушига Шайх Бурҳониддин Қилич (Ҳазрат Алининг авлоди – муаллифлар) киради. Шунда Амир Темур ул зотнинг истиқболига шошилиб, Самарқандда касал ётган ўғли Жаҳонгир Мирзонинг саломатлигини Худои таолодан тилашни ул зотдан илтижо қилади. Шайх Бурҳониддин ўшанда бу иш Худога аёндир, дейдилар. Уйқусидан чўчиб уйғонган Амир Темур зудлик билан Самарқанддан хабар келтириш учун чопар йўллайди. Кейин маълум бўладики, Жаҳонгир Мирзо вафот этган экан ³.

Шарафиддин Али Йаздийнинг келтирилишича, бу воқеа Амир Темурни мўғулларга қарши юриш қилган даврида содир бўлади:

¹Абдулҳаким Шаръий Жузжоний... –Б. 68.

²Сайф ад-адин ибн дамулло Шах Аббос Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы.(мажму атут-таворих). Бишкек.: Акыл, 1996. – Б.78.

³Каттаев К. Махудуми Аъзам ва Даҳбед. С.: Суғдиён, 1994. –Б. 14.

«Ул фатҳ бўлгондин сўнг бир кеча шайх Бурҳониддин Қиличчи, раҳматуллоҳ, тушида кўруб, шайхдин илтимос қилдиким, «Ўғлум Жаҳонгир Самарқанд ичида хаста эрди. Анга дуо қилгил». Шайх дедиларким, «Худойи била бўлгил» ва ўзга сўз демади. Тушдин уйғониб билдиким, шаҳзоданинг иши мушқил турур. Кўнгли паришон бўлгон учун Йўл Қутлуқким, хос кишиси эрди, Самарқанд сари йибордиким, шаҳзодадин хабар таҳқиқ келтургай. Ул боргонда яна паришон туш кўруб, хошири бисёр мўлул бўлди. Бекларга дедиким, «Гумон элтурменким, фарзандимдин айрилуурмен». Ва бекларга (яна) дедиким, «Ҳарнаким воқиъ бўлубтур мендан йашурманглар». Юкунуб онт ичтиларким, «Бизларга бу маънидин асло хабар йўқ турур»¹.

Ҳазрат Али билан боғлиқ туш мавзуси XVIII асрда яшаб ўтган шоир ва олим Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкиратул-авлиёи туркий» китобида ҳам тилга олинади:

«Ҳазрат Ғавсул Аъзам розияллоҳу анҳу ваъз учун минбарга чиққанларида, шундай деган эдилар:

– Ҳазрати Рисолатпаноҳ саллаллоҳу алайҳи ва салам, сешанба куни моҳи шавволнинг ўн олтинчиси, тарихқа беш юз йигирма бир эди, воқеа (туш)да: «Эй фарзанд нима учун сўз қилмайсан?» - деб амр қилдилар.

Жавоб айтдим:

– Ё расулаллоҳ, мен Ажам кишисиман, Бағдод халқи арабийдир, нечун сўз қилгайман?»

«Оғзингни очқил» – деб буюрдилар. Оғзимни очдим – етти марта оғзимга дамида қилдилар. «Боргил, халққа сўз айтгил»,- деб амр этдилар.

Пешин намозини ўқидим. Кўраман – халойиқ менинг мажлисимда йигилибдилар. Ҳануз тилимга сўз келмайди. Ҳазрати амир ал-мўъминин Али каррамулоҳу ваҷҳаҳуни кўрдим – мажлисда менинг тўғримда ўтирибдилар. «Эй фарзанд, нима учун сўз қилмайсиз?» – деб сўрадилар.

– Ё Али Муртазо тилим ҳануз боғлангандай, – дедим. Амр этдилар: «оғзингизни очинг». Оғзимни очдим. Олти навбат менинг оғзимга дамида қилдилар.

– Нима учун етти навбат дамида қилмайдурлар? – деб сўрадим. «Ҳазрати Расулаллоҳнинг риоялари учун», деб назаримда гоийб бўлдилар.

Ундан кейин тилимга сўз жорий бўлди, гўё фикрим гаввоси дилимнинг дарёсида гаввослиқ қиладир. Маърифатнинг гавҳарини чайқаб, тилим ташқарасига чиқарадир, токи бу маърифат отлиг

¹Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Т.: Шарқ, 1997. – Б. 80.

пурбаҳо матоҳни улуғ ва огир баҳо қилиб тасарруф қилгайлар, яъни сўзларим маъносини қадрлаб, ўзгаларга ҳам ардоқлаб ўргатгайлар»¹.

Тарихчи Ибн Арабшоҳнинг (1389-1430) «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») келтирган маълумотларига кўра, Амир Темур саройидаги олимлардан бири Алоуддин ат Табризийнинг шатранж бобида довруғ қозониб, Амир Темурнинг юксак ҳурматига сазовор бўлишида кўрган хосиятли тушининг ўрни катта бўлган: *«Менга ҳикоя қилинишича, у Аллоҳ юзини кароматли қилгур амирўл мўминин Алини тушида кўрган, Али унга бир халтада шахмат тутқазгач, шундан кейин ҳеч бир инсон ундан золиб чиқмаган»².*

Қадимдан тушга халқимиз катта эътибор билан қараб келганлар. Зеро, яхши туш учун Аллоҳга шукрона айтмоқлик халқимизда қадимдан сақланиб қолган. Бу ҳақда фақиҳ, муфассир Абу Лайс Самарқандий (1003 йилда вафот этган) ўзининг «Бўстонул орифийн» китобида қуйидагича баён этади: *«Абу Саид Худрий ривоят қиладилар: «Расулуллоҳ (с.а.в.): «Агар бирортангиз яхши туш кўрса, у Аллоҳдандир, Аллоҳга ҳамд айтсин ва уни яхши кўрган кишисига гапирсин, агар бундан бошқасини кўрса, у шайтондир, унинг ёмонлигидан Аллоҳдан паноҳ тиласин, унинг бирортасига айтмасин. Шунда унга зарар бермайди», дедилар.*

Абу Қатода ривоят қиладилар: Набий (с.а.в.): Солиҳ туш Аллоҳ таолодан, ёмон туш шайтондан. Ким ёмон туш кўрса, чап томонга уч марта туфласин ва Аллоҳдан тошбўрон қилинган шайтондан паноҳ тиласин, шунда бу унга зарар бермайди», дедилар...Жобир ривоят қиладилар: «Бир киши Расулуллоҳга: «Тушимда гўёки бошим узилиб тушди, мен унинг ортидан бориб олдим», деди. Расулуллоҳ(с.а.в.): Бошинг узилиб тушган вақтда бунга қайси кўзинг билан кўрдинг?! Агар шайтон бирортангиз билан ўйнашса, уни ҳеч кимга айтмасин», дедилар. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Тушининг энг рости тонгда бўлади, деганлар. Яна: «Солиҳ туш пайгамбарликнинг қирқ олтидан бир бўлаги», деб айтганлар».

Ҳазрат Али мазорини зиёрат қилган ота-оналар шу сабабдан фарзандларига тушда кўрган воқеалар асосида ҳазрат Али билан

¹Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Авлиёлар султони. Нашрга тайёрловчи Икромиддин Останакул ўғли. Т.: Камалак, 1995. – Б. 78.

²Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. II китоб. Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи: У.Уватов. Т.: Меҳнат, 1992. – Б. 86.

боғлиқ исми кўйганлар¹. Кўп ҳолларда зиёратчилар тушларида Ҳазрат Алини бефарзанд аёлларга бешик ёки бирон бир буюм берганлигини кўрганларини таъкидлайдилар. Ахборотчиларнинг маълумотларига кўра, бўлажак фарзанднинг отасига тушида «Агар ўғил кўрсанг, исмини Алишер кўйгин», деган овоз эшитилган ёки нуруний чол ҳозир бўлиб, бу сўзларни айтган.

**Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазори. П. Панченко
томонидан олинган сурат. 1947йил.**

**Shohimardondagi hazrat Ali mozori. P. Panchenko tomonidan
olingan surat. 1947yil.**

Айтиб ўтиш керакки, халқимизнинг севимли дostonларида Ҳазрат Али Шоҳимардоннинг мазорида тунаш орқали дoston қаҳрамонларининг истаklarини рўёбга чиқиши билан боғлиқ қарашлар ўз ифодасини топган. Шоир Ризоийнинг «Хуршид ва Маликаи Дилором» дostonида келтирилишича, Хитой подшоҳи кекса Хисрав ва унинг вазири Ҳайдар фарзандсизлик доғида куядилар. Вазирнинг тавсияси билан Хисрав Шоҳимардон қабрида тунайди². Бу мавзу айниқса, халқ дostonларида кенг тарқалган.

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

²Ризоий. Хуршид ва Маликаи Дилором дostonи // Ўзбек адабиёти. Тўртинчи том. Т., 1960. – Б. 205.

Масалан, Алпомиш достонида ҳазрат Али мозорининг фазилатлари тўғрисида шундай дейилади:

«Бийлар булардан бу гапни эшитиб, хафа бўлди. Хафа бўлиб, саксон тилла чуфуронга ташлаб, туриб кетди. Бориб чечиб минди бедов отди, иккови уйига етди. Иккови қилди маслаҳатди, бу сўз бу икковига жуда ботиб кетди. Бойбўри туриб айтди: Бойсари ука, қариганда бизнинг молимиз бесоҳибга чиқди, энди бизлар бир фарзанд тарадди қилмаймизми? Бойсари туриб айтди: - Тортиб олиб бўлмаса, ўғирлаб олиб бўлмаса, сотиб олиб бўлмаса, Худо бизга бермаса, қаёқдан қиламиз тарадди? Бойбўри айтди: - Шу ердан Шоҳимардон пирнинг равзаси уч кунчилик йўл келар экан, ҳар ким бориб тунар экан: давлат талаб давлат тилар экан, фарзанд талаб фарзанд тилар экан, охират талаб имон тилар экан, қирқ кун тунаган киши муродига етиб қайтар экан. Биз ҳам борсак, нарзи-ниёзимизни берсак, Шоҳимардон пирнинг равзасини тунаб, биз ҳам бир фарзанд тилаб кўрсак.

Шунда бу гап бийларнинг икковига ҳам маъқул тушиб, бири-бирига: «Рост айтасан», деб нарзи-ниёзини олиб, бийлар иккови Шоҳимардон пирнинг равзасига қараб жўнамоқчи бўлиб, минди бедов отди, нарзи-ниёзини олиб, уч кун тинмай йўл тортиди. Уч кун йўл юриб, Шоҳимардон пирнинг равзасига етди, олиб борган нарзи-ниёзини шайхларга бериб, бийлар равзани тунаб ётди. Орадан бир кам қирқ кун ўтди, бир кам қирқ кун деганда, равзадан овоз келди: «Эй, Бойбўриман Бойсари, сен бир кам қирқ кундан бери тунаб ётибсан. Худонинг яратган шери мен бўлсам, бир кам қирқ кундан бери бир оёғим билан туриб, сизлар учун орага тушиб, яратган худоларингдан фарзанд тилайман яратган худоларинг фарзанд бермайман, деди. Бийлар бу овозни эшитиб: «Бизлар бир кам қирқ кундан бери келиб, сизни тунаб ётсак, худонинг яратган шери сиз бўлсангиз, бизлар учун орага тушиб, бирор фарзанд тилаб олиб бермасангиз, бизга пирлигингиз ёлгон, худога шерлигингиз ёлгон. Бор, ундай бўлса, биз ҳам дунёнинг баҳридан ўтдик», — деб таппа тушиб, равзада турбатнинг остида ётди. Қирқ кун ўртадан аниқ ўтди, боз равзадан овоз келди: «Бойбўри, сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди, ёлғиз эмас, эгиз берди; Бойсари, сенга худойим бир қиз берди, эгиз эмас, ёлғиз берди. Бундан борсанг, фарзандларни кўрсанг, халойиқларни йигсанг, тўй-томошалар берсанг, тўйда қаландар бўлиб бориб, болаларингнинг отини ўзим қўйиб келаман. Бу сўзни эшитиб, бийларнинг жуда вақти хуш бўлиб, «тилаганимиз қабул бўлди», — деб кўнгли тўлиб, минди бедов отди,

қистаб манзилига қараб йўл тортди»¹.

«Алпомиш» достонининг Фозил Йўлдош томонидан айтилган вариантида Алпомишни ҳар доим қўллаб-қувватловчи мададкор авлиё зот сифатида ҳазрат Али номи тилга олинади. Ҳатто паҳлавонга исмни ҳам ҳазрат Али берганлиги ва Алпомиш Шоҳимардон ҳазратларига қўл бериб, унга мурид бўлганлиги таъкидланади:

«Бир вақт шунда бийлар қараса, узоқдан бир қаландар кўриниб кела берди. Бийларнинг эсига (тушди): Равзада - «Қаландар бўлиб бориб, ўзим отини қўйиб келаман», деган овозни эшитган эди. Шундай қараса, яхши нурли бир қаландар маст бўлиб, қаландардай бўлиб, шул мажлисга қараб кела берди. Халойиқлар ҳам кўрди: тарзи гул юзли, ширин сўзли, бир сиёсатли киши қаландар бўлиб келаётир, ўзга кишиларга бу қаландарнинг ҳоли-аҳволи маълум эмас. Равзадаги сўзлаган, овозни эшитган сабабли Шоҳимардон пирим шул киши бўлмаса, — деб бийлар ўрнидан туриб, олдига пешвоз чиқиб, салом бериб, зиёрат қилиб, мажлисхонага бошлаб олиб келди. Шунда фарзандларнинг учовини ҳам олиб келиб, Шоҳимардон пирнинг этагига солди. Шоҳимардон пири Бойбўрининг ўглининг отини Ҳакимбек қўйди, ўнг кифтига беш қўлини урди. Беш қўлининг ўрни доғ бўлиб, беш панжанинг ўрни билиниб қолди. Қизининг, отини Қалдиргочойим қўйди. Бойсарининг қизининг отини ой Барчин қўйди. Ана шунда Шоҳимардон пири Ҳакимбекка ой Барчинни аташтириб, бешкирти қилиб: «Бу иккови эр-хотин, бўлсин, Ҳакимбек билан ҳеч бир киши баробар бўлолмасин, омин Аллоҳу акбар», — деб фотиҳани бетига тортди. Шоҳимардон пири туриб жўнаб кетди, одамларнинг кўзидан гойиб бўлиб кетди. Шу ерда ўтирган халойиқлар: «Бийларга худо берган экан, пирнинг дуосин олган экан», — деб гаплашиб қолди»².

Маълумотларга кўра, аждодларимиз Алпомишнинг қудратли паҳлавон бўлиши ва унга ўқ, қиличнинг кор қилмаслигининг ҳам ҳазрат Алининг дуолари билан ҳам боғлаганлар. Бу ҳақда адабиётшунос олим Т.Мирзаев «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари» номли асаарида шундай ёзади:

¹Алпомиш. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Т.: Шарқ, 1998. – Б. 15.

²Ўша асар. – Б. 17.

«Халқ қаҳрамоннинг сеҳрли, гайри табиий хусусиятларидан бири унга зарба бериб бўлмасликдирки, бу жаҳон халқлари эпик ижодиётида жуд кенг тарқалган мотивлардан, эпоснинг қадимий элементларидан биридир. Халқ ўз тушунчасида бу ажойиб хусусият орқали ўз қаҳрамоннинг енгилмаслик сабабини кўради ва уни магик афсун ҳамда сеҳрли воситалар билан тушунтиришга ҳаракат қилади. Масалан, ёш Ахилл гавдаси оловда чиниқтирилган, ёки Зигфирид аждарҳо қонига чўмилган. «Алпомиш» достонида ҳам қаҳрамоннинг шундай ажойиб хусусиятларидан бири унга зарба бериб бўлмасликдир. Достонда бу ҳолат, хусусан қаҳрамоннинг асир бўлиш саҳнасида очиқ – ойдин акс этган. Бу эпизод достоннинг ҳамма вариантларида мавжуддир. Буни Фозил Йўлдош ўгли бундай тасвирлайди: «Алпомиш ўтга солса куймас эди, қилич солса ўтмас эди, милтиқ отган билан ўқи ботмас эди, бу сабабни қалмоқлар билмасдан, қандай балога дучор бўлиб қолдик, деб аланглашиб қолган эди»... Унга зарба бериб бўлмаслик сабабини мусулмон авлиёларининг ҳомийлиги деб кўрсатилади. Масалан, Берди бахши вариантыда Алпомиш ўтда куймаслигининг сабаби қилиб, унга исм қўйганда Хизрнинг «Қилич кесмасин, милтиқ ўтмасин, ёв-яроқ кор қилмасин, бир юз тўққиз ёшга кирсин», деб қилган дуоси кўрсатилади. Фозил Йўлдош ўгли, Пўлкан ва Эргаш Жуманбулбул ўгли, Эгамберди бахши, Зоҳир Кўчқор вариантларида бу ҳолат қаҳрамоннинг елкасида гўё Али ёки Хизр панжасининг изи борлигида, - деб талқин қилинади»¹.

Достондаги воқеалар силсиласидан шу нарса маълум бўладики, вақти келиб, Алпомиш улғайиб бошига мусибатлар тушган вақти ҳар доим ҳазрат Алидан мадад сўрайди ва у шу тарзда ёвлар устидан ғолиб келади:

«Алпомишни кўриб, Алпомиш ҳам бу лашкарни билиб, ёв яроғини илми-каромат билан чилтанлар бериб, уруш-яроғини ғамлаб, отланиб қалмоқларни устига бу сўзларни айтиб кела берди:

Икки дунёда раҳбарим,
Марди майдоним ё Али.
Изларам сиздан шафоат,
Чобук суворим, ё Али.
Йигит пири Шоҳимардон,
Мадад берса шери Яздон,
Тиларман қодир худодан,

¹Мирзаев Т. Алпомиш достонининг ўзбек вариантлари. Т.:Фан, 1968. – Б. 98.

Бу майдонда бергин омон¹.

«Алпомиш» достонида ҳазрат Али образи тўғрисида таърифларга эътибор берган бўлсангиз, у машҳур жангчи, ислом саркардарси қиёфасида эмас, балки кекса қаландар сифатида тасвирланади. Тадқиқотларимиз давомида аҳоли орасида ҳазрат Али билан боғлиқ худди шундай қарашлар ҳозир ҳам мавжуд эканлигига яна бир бор амин бўлдик. Кишилар тасаввурига кўра, ҳазрат Али юрма-юрт кезиб, ҳар доим қўлида ҳасса билан нуроний авлиё кўринишида ҳам намоён бўлади. Бу ҳақда қуйидагича ривоятлар ҳам мавжуд:

«Ҳазрати Али Наманганнинг Пишқўргонига ҳам келган эканлар. Қарасалар ҳаммаёқ кўм-кўк, яшил либослар бурканган эмиш. Бу ерда сув бор, ҳаёт бор экан, қани бошқа томонларини кўрай-чи, деб Чортоқ томонга қараб йўлга чиқибдилар. Бу пайтда ҳатто сойнинг суви ҳам қуриб, ҳаммаёқ қуппа-қуруқ жойга айланиб қолган экан. Ҳазрати Али сойдан ҳассаларини дўқиллатиб дастга қараб юра бошлабдилар. Ҳассалари теккан жойдан сув шарқираб чиқаверибди, булоқчалар пайдо бўлаверибди. Чортоққа келганда: «Қани, орқамда нималар бўлаётган экан, юрган йўлимда сув пайдо бўлаяптими-йўқми», деб орқаларига қараб қўйибдилар. Шу пайт мўъжиза рўй бериб, ҳассалари теккан жойдан сув чиқибди-ю, тўхтаб қолибди. Қарамасалар ҳассалари теккан жойдан булоқ чиқиши давом этаверар экан. Шу-шу Чортоқнинг кўприги тепазида булоқ, булоқчалар бўлиб, улардан зилол сувлар чиқиб туради. Тўхтаб орқага қараган жойларида, яъни Чортоқнинг маркази — Гўзада булоқ, булоқчалар қайнаб чиқиши тўхтаб қолган. Чортоқ, Қоросқон, Уйчи, Қизилрабат деган жойларда сойда булоқдан сув чиқмаслиги шундан экан»².

Бундан кўринадики, Ўрта Осиё халқлари орасида қадимда инсонларнинг ҳомийси ҳисобланган ҳазрати Хизр билан боғлиқ қарашлар вақтлар ўтиши билан ҳазрат Алига нисбат берила бошланган. Бу эса кейинчалик ҳазрат Алини билан боғлиқ қарашларда уни паҳлавон сифатида эмас, балки кекса нуроний зот қиёфасида ҳам тасаввур этишларига сабаб бўлган.

¹Алпомиш. II китоб. Т.: Ўзбекистон. 1993. Б. 107.

²Ўзбек халқ асотирлари / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Малик Муродов. 3 жилд. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 87.

ҲАЗРАТ АЛИ ВА ЧИЛТАНЛАР

*Валий эрдилар аммо ўзлари қаландарларга улфат,
Қаю мўбин зиёрат қилса бўлғай гарқони раҳмат.*

(Абдурахмон Водилий.)

Маълумки, тасаввуфий маслакда дунёни бошқариш ва уларга раҳнамолик қилиш вазифаси «Рижо ул-ғайб» зиммасида бўлиб, улар ғайб эранлари, рижоуллоҳ, мардони худо, мардони ғайб, ҳукумати маънавия деб юритилган. Ақтоб, афрод, автод, абдол, нужабо, нуқабо¹ валийлик даражаларини белгилаган.

Валийлар талқинича, Аллоҳ ўзининг хос кишилари, дўстларини маҳфуз (сир тутати) этади, шунингдек, уларни турли лутф ва марҳамати билан сийлайди. Аллоҳ валийларнинг ҳар бирига «Исми Аъзам»дан насиб этган. Улар ана шу исм билан дуо қиладилар, дуолари Аллоҳ ҳузурида ижобат бўлади. Зеро, Аллоҳдан рози бандалар (валийлар) ердаги амин бандалардир, улар бошқалар учун ҳужжатдирлар, ўшалар туфайли Аллоҳ халқни балолардан асрайди², яъни Аллоҳ валийларни халқ ичида омонат қўйган ва халқ боло-офатдан саломатдирлар.

Ал-Ҳужвирийнинг ёзишича, уч юз нафар ахёр, қирқ абдол, етти нафар аброр, тўрт нафар автод, уч нафар нақиб ва бир нафар қутб (ғавс) – илоҳий даргоҳнинг хизматкорларидир ва улар бир-бирларини биладилар³.

Доктор Саййид Жаъфар Сажжодий валийларнинг қирқ мингтаси сирли бўлиб, уларнинг бир-бирларини танимаслиги ва ўз ҳоллари жамолини билмаслигини эътироф этиб, ўзларидан ва халқдан муставрийдирлар (холи). Ва яна уч юз нафари Ҳақнинг

¹Аль-Худжвири. Али ибн Усман аль-Джулаби аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец. (Кашф аль-махжуб ли арбаб аль-кулуб). Старейший персидский трактат по суфизму. Перевод с английского А.Орлова. Издание первое. М.: Единство, 2004. С. 213.

²Имом Абу Абдурахмон ас-Суламий. Табақоти суфийя. Таржима, нашрга тайёрловчи ва муқаддима муаллифи Маҳмудхўжа Нуриддинов. Т.: Фан, 2004. – Б. 85.

³Аль-Худжвири... – Б. 213.

сарҳанглари (йўлбошчилари), аҳли ҳолнинг ақдлари бўлиб, улар ахёрлар деб аталиши, қирқ нафари абдоллар, етти нафари аброрлар, тўрт нафари автод, қолган уч нафари нақиблар, битталари қутб ёки ғавс деб аталишини қайд этган¹.

Қутб² – тасаввуф шайхларига бериладиган энг олий унвон бўлиб, қутб оламни идора этувчи «хукумати маънавия»нинг (маъно оламининг раҳнамолари) бошида туради. Қутблар азалдан Аллоҳнинг нури билан қалблари мунаввар бўлган, Аллоҳнинг ўзи танлаган кишилари бўлган. Қутб орифлар танасида руҳ каби яшаган ва ҳар бир замоннинг ўз қутби бўлган. Шу нуқтаи назардан пайғамбарлар ва расулларни ҳам қутб дейиш мумкин. Жумладан, Одам (а.с.) илк қутби замон бўлган. Қутбнинг тавсифини комил инсон сифатлари билан тенглаштириш мумкин. Ҳар ҳолда Азизиддин Насафийда шунга ишора бор³.

Қутблар «ғавс» (мададкор), «қутб ул-ақтоб» (авлиёлар пешвоси), «ғавс ул-аъзам» (буюк мададкор) деб улуғланган. «Сирри қутбият – бир маънодир, фазилят ва касрати амал кўплиги билан эмас, балки маҳвибаи илоҳий (илтифот, эҳсон) ва тажвиҳаи Худодир (юзланиш). Замонада минглаб валийлар бўлсалар-да, қутбият қалбида Муҳаммад (с.а.в.) қалби ва мазҳарида Муҳаммад (с.а.в.) ҳақиқати бўлган Ҳақ дўстларигагина насиб этади»⁴. Зуннун Мисрий, Абу Ҳафс Ҳаддод, Жунайд Бағдодий, Ҳасан Басрий, Абдулқодир Гийлоний, Аҳмад Бадавий, Иброҳим Дасуқий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Маҳдуми Аъзам қутбларнинг энг машҳурлари бўлган.

Айрим манбаларда қутбларни икки, уч, тўрт, етти нафар, деб берилган. Масалан, И. Остонақуловнинг қайд этишича, тириклар дунёсида еттита қутб бўлади. Етти қутбдан бири вафот этса, қирқ чилтанлардан бири унинг ўрнини эгаллайди. Фикримизча, бу қарашлар қутбнинг мазмун-моҳиятига тўғри келмайди. Ер юзида

¹Доктор Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳангэ эсталоҳот ва таъбиротэ эрфони. Техрон, Тахурий. 1370. – Б. 793-794.

²Қутб – тегирмон тошининг ўқи демақдир. Қутб (негиз) энг узоқ нуқтани англатади. Тоғлар заминнинг қозикларидир, яъни агар тоғлар бўлмаса эди, ер ором топмасди. (Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Исро сураси, 186-оят.) Худди шунингдек, тегирмон тоши бир ўқ атрофида айлангани каби, қутб ҳам оламнинг меҳварини ташкил этган.

³Азизиддин Насафий. Ал-инсон ал-Комил. Техрон нашри. 1987 йил. – Б. 151.

⁴Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё / Мирзо Кенжабек таржимаси. Т.: ЎзМЭ, 1997. – Б. 84.

фақат битта қутб бўлади. Уни «қутб ул-вақт» дейилади. Ҳар бир даврнинг ўз қутби бўлади ва улар ҳар бир замонда мавжуд бўладилар. Қутб ўзига бириктирилган вазифани абдол ва автодлар ёрдамида амалга оширади. «Насойим ул-муҳаббат»да шайх Абулҳасан Харақоний (1033 йилда вафот эган) «Вақтнинг қибласи, ўз рўзгорининг ягона ва ғавси эрди»¹ деб қайд этилган.

Нақиблар (синовчи, танийдиган) кишилар феъли, руҳиятини яхши фаҳмлайдиган суфий бўлиб, ўзида ўн хислатни жамлаган: олим (шариат ва тариқат илмини мукаммал билган), омил (илмига амал қилувчи), кўп сафар қилиб, кўпни кўрган, раҳбарлик ва раҳнамолик қилишга қобилиятли, насиҳатлари ёқимли, яхшилик ва эзгулик соҳиби, сахий, гўзал хулқли, тўғри сўзли, сир сақлайдиган бўлган² уч нафар валийлардир. Уларни аброрлар, яъни яхшиларнинг яхшиси, дейдилар. Шунингдек, ўзида тўрт минг валийни бирлаштирган яна бир жамоа бўлиб, уларнинг валий эканликларини Аллоҳдан ўзга ҳеч бир кимса, ҳатто уларнинг ўзлари ҳам билмайдилар.

Автодлар (тирик, таянч, қозик) Аллоҳга етишган, дунёнинг тўрт томонига масъул этилган авлиёлар жамоаси бўлиб, тоат-ибодатда қойим, валийликнинг муайян даражасига эришганлар. Нақл қилинишича, автодлар ҳар кеча дунёни кезиб чиқишлари лозим бўлган, уларнинг назари тушмаган ерларда эса муқаррар фалокат ва ёмонликлар содир бўлган³.

Абдол⁴ – таркидунё қилиб, Аллоҳга юзланган Аллоҳнинг аминлари бўлиб, Аллоҳ етти иқлимни етти абдол воситасида бино қилган ва замоннинг руҳонияти уларга боғлиқ бўлган. Бунинг тасдиғини «Аллоҳнинг танлаган биродарлари (абдоллар) бўлмаганида Ер ўз ўқи устидаги ҳамма нарсани ютиб юборарди»⁵,

¹Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ўн еттинчи жилд / Нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева, М.Мирзааҳмедова. Арабча ва форсча матнларни таржима қилиб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир: С.Рафиддинов. Т.: Фан, 2001. – Б. 209.

²Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати / Форс-тожик тилидан Н.Комилов таржимаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – Б. 29.

³Аль-Худжвири. Раскрытие скрытого. – Б. 227.

⁴Абдоллар (ўринбосар) – руҳияти, маънавий борлиқларини моддий борлиқлари ўрнига бадал қилган дарвешлар бўлиб, етти иқлимга раҳнамолик қилувчи дунёнинг маънавий посбонлари.

⁵Шайх Аҳмад ибн Али-Асқалоний (Мисрий). Мунаббихот (Огоҳ этувчи).

яъни абдолларнинг баракати туфайли халқ тинч-хотиржам ва саломатдир. «Насойим ул-муҳаббат»да Шайх Али Абдулҳамид Ғазоирийнинг абдоллардан эканлиги, тасаввуфда юксак даража ва ҳол соҳиби¹, Шайх Мирчаи Сафолфурушнинг абдоллардан ва каромат аҳли эканлиги² зикр этилган.

Нужабо, яъни чилтанлар – қирқ кишилиқ авлиёлар жамоаси бўлиб, улар дунёдаги одамлар ва уларнинг ишларини бошқарадилар, оғирини енгил қиладилар, уларни «Рижол ул-ғайб» деб атайдилар. Агар «Рижол ул-ғайб»дан бирор валий вафот этса, аввалги табақага мансуб валийлардан бири унинг ўрнини эгаллаган, у валийнинг ўрнини эса бошқа табақадан яна бири олган. Аллоҳ азиз қилган валийлар бир-бирларини ботиний нигоҳ билан таниганлар.

Чилтан-қирқлар – авлиёлар жамоасидирким, Ҳақ таоло дунёни уларнинг вужудида қоим этмишдир. Қайси бир инсон улар суҳбатига муяссар бўлса, улўғлик даражасига етишади³.

Диний тасаввурларга кўра, чилтанлар ғайритабиий кучга эга бўлган афсонавий қирқ руҳлардир. Ривоятларда чилтанлар одамлар кўзига кўринмайди, баъзан улар орасида одам қиёфасида яшайди, деб талқин этилади. Улар одатда, мазор ва шу каби одам бўлмайдиган жойларда учрайди, деб тасаввур қилинади. Турли офатлардан сақланиш, касалдан қутилиш мақсадида, чилтанларга атаб пиликдан ясалган 40 чироқ ёқиш, уларга бағишлаб турли таомлар пишириш одати бўлган⁴. Чилтанларга атаб пиширилган таомлар «Чилтан оши» номи билан аталган ва баъзан мазкур таомлар «Шулон» деб ҳам юритилган. Шунингдек, чилтанларга аталган маросимларда уларга атаб шавла ҳам пиширилган⁵.

«Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиб» асарида чилтанлар ҳақида шундай дейилган: *«Нақлдурким, гайб эранлари жамоатдурларким, буларни ражибийон дерлар. Булар қирқ ададдурларким, чилтанлар деюлур. Булар ҳамма вақт қирқтадан кам бўлмаслар, буюк инсондурлар. Булардан бировлари дунёдан ўтсалар,*

Арабчадан таржима қилиб нашрга тайёрловчилар Абдулҳай ҳожи Абдулҳафиз ўғли, Аҳмад Муҳаммад Турсун. Наманган.: Наманган нашриёти, 1993. – Б. 43.

¹Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат... – Б. 47.

²Ўша асар, ўша бет – Б. 194.

³Фариддин Аттор. Тазкират-ул авлиё... – Б. 113.

⁴Ислом. Энциклопедия... – Б. 263.

⁵Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II-том. М.: Рус тили нашриёти, 1981. – Б. 368.

инсонларнинг ичидан яхши ибодаткунанда ва солиҳ кишидан авлиё киши бўлса, қўшиб қўядирлар. Буларни ражибиюн дейишларининг сабаби ражаб оёи келса, уларнинг ҳолатлари ўзгача бўлиб, авлиёлик кучлари кўпаяр эрди. Бошқа оёларда бу хислат бўлмас эрди. Бу муборак ражаб оёида Ҳазрати Хизр алайҳиссалом бу жамоат бирла бўлур эрдилар. Дарвешлар бир-бировлари бирлан қучоқлашиб кўришар эрдилар. Ётиқодлари шул эрдиким, шоядким кўришганда Хизр алайҳиссалом бўлсалар деб»¹.

Шундай қилиб, чилтанларга таъриф берадиган бўлсак, «чилтанлар ҳар доим ибодатда бўлгучи ғайб эранларидир»². «Чилтан» номи ўша ерга дафн этилган шахсининг валийлик даражасига эришганлигига берилган сифатлардан бўлиб, кўп ҳолларда улуғ зотларнинг номига нисбатан ҳам қўлланиб келинган.

Ҳазрат Али билан боғлиқ муқаддас жойлар ҳақида сўз кетганда, албатта, чилтанлар номи ҳам тилга олинади. «Алпомиш» достонида бу ҳолат қуйидагича тасвирланади:

«Ҳақимбек илгари ўтиб кетди, чопарлар кейин қолди. Ўз ихтиёрича юриб, кўнглида «Бирор кеча оқшомлайдиган ер бўлса», деб бораётиб қараса, бир ерда ёруғ чиқиб турибди. Отининг бошини буриб юборди. Ёруғ чиқиб турган ерга борди. Борса, бир кўҳна мазорот экан. Бу чилтанларнинг бир манзилгоҳ жойи эди. Ҳақимбек чилтаннинг манзилгоҳ жойи эканини билмади. «Кеч қолган одам мазоротда ётади, дегич» эди. Шу мазоротда ётсаммикин, ё шу ердан кетсаммикан?! Беҳуда одами йўқ мазоротда ётишлигим қандай бўлади экан, беҳуда ётсам, бу ўликларнинг мен билан иши бўлмаса, меҳмон келди, деб мендан хабар олмаса. Шу ёруғ чиқиб турган ерга бир савол қилайин. Мен буларга ўзимни билдирайин», деб савол қилиб турган экан...

Ул ёриқдан чиққан киши: — Бу ерда отингизга жой бор, ўзингизга жой йўқ, — деди. Ҳақимбек: — Отимизга жой бўлса, ўзимизга жой бўлмаса, бекор экан-да, — деб туриб эди, яна бир киши чиқиб: — Берман ҳайдай беринг, ўзингизга ҳам жой бор, отингизга ҳам жой бор, — (деди). Бу ер чилтанларнинг манзилгоҳ жойи эди. Шоҳимардон пири чилтанларнинг суҳбатида эди, шу вақтда равзага жўнаб кетиб

¹Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манокби. Т.: Шарқ, 1996. – Б. 248.

²Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармаси архиви. № 1491. Т.: 1938. – Б. 17.

бораётиб эди. Шоҳимардон пири чилтанларга айтди: — Бул бачча бизнинг муридимиз бўлади, бугун сизларга меҳмон бўлди, кўнглини наза қилмай, вақтини хушлаб жўнатингизлар. Шу гапни айтиб Шоҳимардон пири жўнаб кетди. Чилтанлар кўнглини хушлаб, отнинг жиловидан ушлаб, Бойчиборни таблага тортиб ташлаб, Ҳакимбекни чилтанлар суҳбатига бошлаб, бекнинг вақтини хушлаб ўтирди. От қоқиб йўл юриб борган одам, чилтанлар суҳбатида ўтириб-ўтириб уйқу олиб кетди. Чилтанлар: — Бу бачча Шоҳимардон пирнинг муриди экан. Бизнинг суҳбатимизда бўлди, вақтини хушлай олмадик, деди. Чилтанлар илми каромат билан Чилбир чўлидан, Ойна кўлидан, бахмал ўтовда ухлаб ётган еридан, Барчиннинг руҳини олиб келди танидан. Алпомиш мунда ухлаб ётибди, ухлаб ётган еридан бунинг ҳам руҳини танидан олди. Алпомишнинг руҳи билан Барчиннинг руҳини ўртада бир ерга қўйди Бир коса шароби антаҳур чилтанлардан Барчиннинг руҳига тегди»¹.

Халқимизда чилтанларни айнан хилват жойларда, жумладан горларда яшашлари тўғриси кўплаб ривоят ва афсоналар мавжуд. Шу сабабдан кекса дарахтлар ва тепаликлар жойлашган масканлар қадимдан кишилар томонидан азизлар – чилтанлар макони деб қаралган ва баъзи тепаликлар одатда чилтантепа номи билан аталган². Бундай жойларда номаъқул ишларни қилиш, яъни чилтанларга нисбатан ҳурматсизликнинг натижаси ёмон оқибатларга олиб келиши ҳақида турли қарашлар ҳозирга қадар сақланиб қолган. Раҳматулло Юсуф бу ҳақда шундай афсонани келтиради: «Майдон билан Жизмон сойнинг ўртасида бир нечта қишлоқлар бор. Шуларнинг бири Санги Жуман деб айтилади. Афсоналарга қараганда, Санги Жуман тоғида бир гор бор эмиш. Шу гор аҳли чилтанларнинг чилтан сайлаш мажлисхонаси эмиш»³.

Халқ орасида чилтан як тан, яъни «чилтанлар бир тан» деган нақл ҳам мавжуд бўлиб,⁴ мазкур нақлнинг изоҳи қуйидаги ривоятда ўз ифодасини топган:

«Ривоят қилинишича, Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.) бир кун асҳоби суффа хонақосига бориб, эшик қоқибди. Ичкаридан «Кимсан?» деган овоз

¹Алпомиш... –Б. 89-91.

²Абдулаҳатов Н., Исҳоқова З. Ўзбек халқининг демонологик қарашлари // «Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари» мавзуидаги IV Республика илмий-назарий конференция материаллари. Тошкент-Наманган, 2007. – Б. 239.

³Боболардан қолган нақллар... – Б. 50.

⁴Толстов С. П. Древний Хорезм. М.: Издание МГУ, 1948. С.312.

эшитилибди. «Пайгамбарим буюрмишки, сизларни зиёрат қилсам», дебди Муҳаммад алайҳиссалом. «Бор пайгамбарингнинг гапини умматига етказ, бизни пайгамбарга муҳтожлигимиз йўқ», дейишибди сўфийлар. Пайгамбар қирқ қадам босган экан тангридан хонақоҳга қайтишга амр бўлибди. Бу гал ҳам «Кимсан?» деган савол такрорланибди. «Расулим буюрмиш...», – дебди пайгамбар. «Бу жойга расул сизмайди», деган эътироз бўлибди. Муҳаммад изига қайтгач Аллоҳнинг ўша амри такрорланибди. «Кимсан?» «Саййидул қавм, ходимул фуқаромен», – дебди пайгамбар. Ана шу гапдан сўнг эшик очилибди. Ҳазрати Муҳаммад ичкарига кириб қарасаки, аҳли суффа ўттиз тўққиз кишидан иборат эмиш. Пайгамбарнинг «Сизлар кимсизлар?» сўроғига улар «Қирқларингиз, дилу жону бир кишилармиз, дейишибди». «Бу сўзнинг исботи керак» – дебди пайгамбар. Ўшанда ҳазрат Али ҳам уларнинг орасида экану лекин ўзини танитмабди. Қирқлар «Биримиздан қон оқса, барчамиздан ҳам қон оқади»-дебдилар». Шунда ҳазрат Али тигда қўлини тилганда, бирданга ўттиз саккиз кишининг қўли-ю, товонидан қон оқа бошлабди. Пайгамбар, албатта, бу ҳодисотнинг сири билан қизиқибди. «Биттамыз ташқарида – дейишибди улар, – бизларга озиқ-овқат топиб келишга чиққан. Бу қон унинг қўлидан томчилаётган эди...» Ҳазрат Али қўлининг кесилган жойи боғланиши биланоқ, бошқалардан томаётган қон ҳам бир зумда тўхтабди...»¹.

Ҳазрат Али ва қирқ нафар азизлар билан боғлиқ қарашлар Чилмаҳрам зиёратгоҳида ўз аксини топган. Мазкур зиёратгоҳ Фарғона вилоятининг Бешариқ тумани, Новқат қишлоғи яқинида Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги қирда жойлашган. Афсоналарга кўра, бу ерга қирқта киши келиб, тепаликка кириб ғойиб бўлган. Яна бир афсонада ҳазрат Али шу ерда жангларнинг бирида ғойиб бўлган дейилади².

Айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Али ва қирқ нафар азизлар ҳақидаги қарашлар халқ дostonларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, туркманлардаги «Гўрўғли» дostonида Гўрўғлининг тушига ҳазрат Али ва қирқ эранлар киради. Ҳазрат Али унга йўқолган тойчоғини топширади ва Гўрўғлини 120 йил умр кўришини олдиндан башорат қилади. Ҳазрат Али Гўрўғлининг

¹Аҳмад Яссавий. Ҳикматларэ. .. – Б.250.

²Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Бешариқ тумани, Новқат қишлоғи.

қиличига дам солади ва уни ҳар қандай душманни енга олиш қудратига эга бўлган куч ато этади¹. Шунингдек «Чорёр» достонида ҳам шу мавзу тилга олинади: «Муродтепанинг хосияти шул эди. Алининг шогирди Қамбар қирқ чилтан билан шароб ичадиган жойи эди. Ҳақ бандаси боргидай бўлса, ул тепага оч қолгонга овқат берар эди. Бефарзандга фарзанд берар эди. Кам давлатга давлат берар эди. Иссиғланса соя берарди. Астойдил ҳақ бандаси боргидай бўлса, муродини топар эди»².

Алихонтўра Соғуний ислом анъанасида 40 саноғи билан боғлиқ қуйидаги қарашларини келтириб, жумладан, шундай дейди: «Мана шундоқ бўлиб, ҳазрати Умар иймонга киришлари билан, мўминларнинг сони қирққа етди. Энди 40 кишининг ҳиммати, нияти бир мақсад устида тўпланса, ани 40-и чиқди демакдур. Сонлар ичида 40 саноғи диний томондин қаралганда ҳам бир хосиятга эга эканлиги маълум бўлди. Чунки пайгамбаримиз айтдилар: «Ҳар ким 40 кунгача узмасдин дилини худо ёдида тута билса, анинг дилидин ҳикмат булоғи тилига қайнаб чиқар», – дедилар. Мана шунинг учун ўтган авлиёлар хилват тутиб, чилла ўтиришни ўзларига одат қилмишлардур»³.

«Ламаҳот» асарида ҳам қирқ саноғи хусусида қуйидаги таъриф мавжуд: «Пайгамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам «Ким бир ҳаром луқма еса Парвардигор 40 кун раҳмат назари билан қарамайди» дейдилар.

Ва яна айтганлар хилват ўлтирмасанг Иброҳим алайҳиссаломдек ва авлиёлардек бўла олмайсан. Хилватнинг шартини шулки дилингдан Ҳақ субханаҳудан бошқасини чиқариб ташлайсан ва унинг муҳаббатини қалбга жо қиласан. Чунки «Киши яхши кўрган кишиси билан биргадур». Парча. Қирқ кун ҳақида айтишганки Мусо а.с ваъдаси қирқ кун эди. Аллоҳ Таъоло айтади. «Биз Мусога ўттиз кунни ваъда қилдик ва уни яна ўн кун билан тамом қилдик». Унинг ваъдаси қирқ кунда битди.

Ҳазрати Пайгамбаримизнинг зордаги ибодатлари қирқ кун эди. Довуд алайҳиссаломнинг тавбалари сажда қилгач қирқ кунда қабул бўлди. Катта гуноҳлар таъсири ҳам қирқ кундир. Чунончи ароқ ичган киши ҳақидаги ҳадисда «Кимки ароқ ичса Аллоҳ унинг намозини қирқ кунгача қабул қилмайди» дейилади. Шунингдек фаришталар мўъмин

¹Короглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983. С. 177.

²Чорёр достони. Ёрлақаб охун Бекназар ўғлидан ёзиб олинган. –Б. 51. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви.

³Алихонтўра Соғуний... – Б. 28.

киши вафотидан сўнг қирқ кун йиғлар эканлар. Ҳазрати Пайгамбаримиз қирқ ёшида элчи бўлдилар одамзот қирқ кун томчи сув (оби маний) қирқ кун қон, қирқ кун гўшт пора булар экан.

Бинобарин, шу зикр қилинганлар туфайли тариқат пешволари 40 ни ихтиёр этишган эканлар. Яна айтишган то шарият тамом бўлмас экан хилватга етиб булмайди. Парча. Ояти карима «У билан сизларга ўсимликни ўстиради» дейишдан мурод ҳам хилват дейишган. Чунки баъзи ўсимликлар уруғи 30 кунда чиқар экан. Баъзиси 40 кунда униб чиқаркан. Яъни баъзи одамлар тамоми қобилиятга эга бўлса 30 кунда камолатга етаркан. Шу сабабдан 30 кун хилват ўтириларкан. Баъзилар қирқ кунда. Шу жиҳатдан 40 кун ихтиёр килинаркан»¹.

Уйғур олими Раҳмон Абдурахимнинг келтирган маълумотларига кўра уйғурларда қирқ сонининг қадимдан улуғлаб келинишининг замирида ғазот жангларида шаҳид бўлган қирқ саҳоба билан боғлиқ тушунчалар ётади². Мазкур қарашлар «Дарбанднома» асарида ҳам тилга олинади³. Бундан кўринадики, ислом дини учун бўлган курашларда қирқ нафар мард баҳодирларнинг шаҳид бўлишлари ҳақидаги тушунчалар даврлар ўтиши билан ғайритабиий кучга эга бўлган афсонавий чилтанларга кўчган бўлиши мумкин.

Маълумотларга кўра Шоҳимардон қишлоғидаги ҳазрат Али мозорида чилтанлар доим ҳозир бўлиб, зиёратчиларга ҳар ишда ёр бўлишларига ишонган кишилар дуо қилишда чилтанлар номини ҳам тилга оладилар. Бу ҳақда «Равзат ул ансоб» асарида қуйидаги воқеа баён этилган:

«Ул кеча мозори шарифнинг тағларида тунадилар ва субҳ вақтида бир ҳушлибос ва ҳушсурат қорасоқол марди келиб, намози бомдодни Валихонтўра бирла ҳамроҳ ўқидилар. Баъд аз фароғи намоз туриб кўришдилар. Айдиларким, «Тақсир Валихон тўра, сизни кеча туш кўрибман. Тушумда ҳазрат Шоҳимардон Муртазо Али бошингизга етти чирог ёндурдилар ва айтдиларки, «Эй фалони, бу тушунгни Валихон тўра фарзандимга кириб айтгил. Худо хоҳласа, етти иқлимни эшиги Валихон ўғлимни дастида очилади», деб меҳрибончилик қилдилар. Ул азиз бу тушни тафсир қилиб бўлди. Эrsa, Валихонтўра Мозори шарифга боқиб, уч мартаба таъзим бажо келтурдилар. Андин сўнг

¹ Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. – Б.41

² Раҳмон Абдурахмон. Уйғурларда шомонизм. Бейчинг, 2006. – Б.288.

³ Аббас –Кули - Ага Бакиханов «Кудси». Глюстан-Ирам. Баку, 1926. С. 38.

ўшал азизга туш ҳақи деб инъом ва эҳсон қилдилар. Андин кейин Валихонтўра сўрадиларким, «Сизнинг уйингиз қайда?». Ул азиз жавоб бердиларким, «Тақсир, Шеридаргоҳ бобонгизни ёнларида биз». Валихонтўра дедиларким, «То биз ушбу ердин жўнагунча уйингизга бориб келиб, турунг». Ул киши «Хўб тақсир, мен хизматингизга сиз жўнагунча бориб келиб, тураман», деб уйларига ёндилар. Бир неча фурсатдин кейин, Валихонтўра мулозимга дедиларким: «Эрта билан туш кўруб келган азизни соғиндик. Яхши эканлар, бориб айтиб келгил гапурайлик», дедилар ва мулозим ул азизни ахтариб Мозори шарифга чиқти ва шайхларга дедилар: «Бир азизи хушлибос келиб, Валихон тўра бирла намоз бомдодни ўқуб, мулоқот қилиб, бир соат ҳамсуҳбат бўлуб чиқтилар. «Уйум ҳазрат Шеридаргоҳ бобонгизни ёнларида» деб тайин қилиб эрдилар. Валихонтўра мени ул азизни айтиб кел деб буюрдилар. Шундоғ одамни билурмисизлар?», деди. Шайхлар «Андоғ одам мунда йўқтур. Мозори шарифни ёнларида мутавалини уйи ва ҳовлисидин ўзга ҳеч уй ва ҳовли йўқтур», деб ҳайрон бўлдилар ва барчаси мулозимга ҳамроҳ бўлиб, Валихонтўранинг хизматларига келиб, арз қилдиларким, «Тақсирим, тўрам, шундоғ одамни бу ерларда кўрганимиз йўқ», дедилар. Андин сўнг айдиларким, «Бу одам рижол ул гайб ва ё абдол эканлар», деб ҳаммалари ҳайрон бўлдилар. Андин сўнг Валихон тўра бу шукронага ададсиз тилла ва тангани садақа бериб, Марғилон шаҳрига шод хуррам ёндилар»¹.

Биз чилтанлар ҳақида сўз юритар эканмиз, Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» номли хотираларидаги бир мисолни келтириш билан чилтанлар ҳақидаги фикримизга яна бир ойдинлик киритмоқчимиз:

«Духоба тўранинг Саримсоқбек охунд исмли кекса бир мударрис домласи бўлар экан. Ўзи Маъдалихон фожиаси пайтида Қўқон мадрасаларидан бирида дарсгўйлик қилган, Насрулло хунрезлигидан сўнг Наманганга кўчиб, унда тургун бўлиб қолган. Саримсоқбек охунд шундай ҳикоя қилган экан:

– Ёш, мағрур чоқларим, Қўқон мадрасасида дарсгўйлик қилар эдим. Шаҳарда Шерхон исмли бир девона бўларди. Девона негадир мени дўст кўрар, аксар талабалар билан машгул бўлган чоқларимда ҳам дарсхонамга тўғри кириб келиб, мени суҳбатга тутар эди. Унинг

¹«Равзат ул ансоб» қўлёзмаси Марғилон шаҳри, Жўрахон Султонов кўчасида яшовчи Аҳрорхон Қиличхонов хонадонидида сақланмоқда.

суҳбатига ҳам ўзимда қандайдир мойиллик ҳис қилардим. Чунки девонанинг фикрлари тиниқ, таъсирли эди.

Бир куни кечқурун, Шерхон девона одатича кириб келиб суҳбатлашиб ўтирди-да, «ҳозир сени бир жойга олиб бораман», деди. Мен «қаяёққа?» деб сўрадим. «Кейин биласан», деди. Рад этгим келмай рози бўлдим. Биргалашиб кўчага чиққанзимизда, қоронғи тушиб қолган эди. Шерхон мени бошлаб шаҳар четроғидаги бир қабристонга олиб борди ва мени қолдириб: «мени шунда кут, ҳозир қайтаман», деди-да, қоронғиликка кириб зойиб бўлди. Мен кутдим-кутдим. У қайтавермас эди. Ниҳоят кимсасиз хилватда ўтираверишдан зерикдим. Қабристонга кириб уни излай бошладим...

Қабристоннинг баланд ерига чиқиб, атрофга назар солдим. Узоқ настликдан милтираб шам нури кўринди. Аста-аста унга яқинлашдим. Шам атрофида анча кишилар ўтирар ва нима тўғридадир секин-секин мунозара қилишар эди. Уларнинг кўпчилиги танишдай кўринар эди. Мен ҳайрон бўлиб сўзларига қулоқ солдим.

«Ким бу Саримсоқбек охунд? Анави тилло жабдуқли от минувчи мударрисми?-дер эди бири. Йўқ-йўқ, у ҳам бўлмайти, ҳавоси баланд, кибрли одам...»

Ажаб, булар ким, нега қабристонда йигилдилар, нечун мени устимда гап юргизадилар, деган саволлар мени жуда қизиқтирса ҳам, ҳалиги кимсанинг менинг ҳақимда берган баҳосидан аччигландим. Ҳамроҳимни кутмай уйга қайтдим.

Эртасига Шерхон мадрасага келди. Мен уни ранжиганнамо қарши олдим. «Кеча кутмай кетиб қолибсан?-деди у ўтириб ва менинг юзимга тикилиб кулди. – Кеча бизнинг суҳбатни тинглабсан-а ?..» Мен тасдиқ ишорасини бердим ва «сир»ни сўрадим.

«Биз қирқ киши – фақирлармиз. Ҳақиқат, адолат излаш, одамийлик, камтарликка йўл бошлаш, гариб мискинларга кўмак этиш асли гоямиздир. Яқинда бир шеригимиз ўлди. Ўрнига мен сени номзод кўрсатган эдим. Лойиқ кўришмади..» – деди Шерхон.

Мен ажабланиб, Шерхондан сўрадим:

– Яхши, нега йигилишни қабристонда қиласизлар?

– Чунки қабристондан ўзга еримиз йўқ,- деб жавоб қилди у...

– Насруллахон Кўқонга ҳужум қилганда мазкур фақирлар шаҳарни айниқса мардонавор мудофаа қилдилар ва кўплари жангда ҳалок

бўлдилар. Мен эса Наманганга кўчиб ўтишга мажбур бўлдим,- дейди Саримсоқбек охунд, *Духоба тўрага...*¹.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, гарчанд зиёратгоҳ номи билан «Чилтан мазор» деб юритилса-да, бироқ бу ердаги қирқ рақами асосан шартли эканлигини ҳисобга олиш зарур бўлади. Чунки мазорга қирқ киши дафн этилмаган бўлса ҳам қирқ сони кўпликни англатиш учун қўллаб келинган кўринади. Бундай мазорлардан бири тўғрисида уйғур олимаси Роҳила Довуд ҳам ўзининг «Уйғур мазорлари» номли асарида «Чилтан мазор» «Ҳафта Муҳаммадан» мазори деб (ҳам) аталади. Ҳафта Муҳаммад ислом динининг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломни билгучи етти киши деган маънони билдиради», деб таъкидлаб ўтади². Чунончи яна бир уйғур олими Аблиз Урхун «Ҳафта Муҳаммадан» мазор асли чилтонлар номи билан боғлиқлиги ҳақида ўзининг «Муҳаммад Сиддиқ Залили ва унинг «Тазкираи чилтон» номли асари» номли мақоласида кўйидагиларни келтиради:

«Асар воқеалари афсонавий тус олган бўлиб, Саудия Арабистондан бошланиб, Ёркандда ниҳоясига етади. Асар воқеаларида Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.) парвариш қилган бир туп дарахтга балойи офат ёғдирувчи қушнинг қўниши, дарахт япроқларини саргайиб тўкилиши ва Пайгамбарнинг қизи Фотима(р.а.)га касал етиб келганлигидан бошланади. Бу аҳволдан паришон бўлган Муҳаммад пайгамбар(с.а.в.) Худоба нола қилиб, дуо қилади. Аллоҳ меҳри шафқат ёғдириб осмоннинг тўртинчи қаватида тургувчи 40 мардон(чилтон)дан етти кишини ёрдамга юборади. Бу етти киши дуо-такбир қилиб, Фотима(р.а.)га теккан касални ва Мадина шаҳрига келган балойи-офатларни даф қиладилар. Бу етти тан (ҳафтан) кейин шу заминда ўрнашиб, Муҳаммад пайгамбар(с.а.в.)нинг суҳбатида бўлиб, унинг яқин дўстига айланишади. Шу сабабдан бу кишилар «Ҳафта Муҳаммадан»(Муҳаммаднинг етти дўсти) деб аталганлар. Кўп ўтмай Муҳаммад пайгамбар(с.а.в.) вафот этади. Етти киши бу ерда кишиларни даволаш учун туриб қоладилар ва Муҳаммад пайгамбар(с.а.в.)нинг қабри олдига келиб, қаерга бориб фаолиятларини давом эттиришларини сўрайдилар. Шу пайт Муҳаммад пайгамбар

¹Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. –Б. 214-216.

²Роҳила Довуд. Уйғур мазорлари. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти.2001. – Б. 83.

(с.а.в.) пайдо бўлиб, уларни Тотор (Ёрканд)заминига боришга даъват қилади ва қўлларига бир ҳасса беради. Шунинг билан улар Ёркандга келиб, дуо-такбир ўқиб, кишиларни касаллик азобидан халос этадилар. Кунларнинг бирида уларнинг ерга санчиб қўйган ҳассаси кўклаб қолади. Шунинг билан улар ўша жойга макон қуришиб, ҳаммаси шу ерда дунёдан ўтадилар»¹.

Юқорида келтирилган маълумотлардан англашилмоқдаки, Чилтан номи ўша ерга дафн этилган шахснинг валийлик даражасига эришганлигига берилган сифатлардан бўлиб, кўп ҳолларда улуғ зотларни номига нисбатан ҳам қўлланиб келинган. Масалан, Чилгаз ота номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни олайлик². Жумладан Қува туманидаги Чилгаз ота зиёратгоҳини чилтанлардан бири бўлган Чилгаз ота исмли авлиё дафн этилганлиги тўғрисидаги ривоятлар ҳозирга қадар сақланиб қолган³.

Ахборотчиларнинг таъкидлашларича, ҳазрат Али чилтанлар орасида кўп ҳолларда кўк ёки яшил кийимда пайдо бўлади. Шу сабабдан помирликлар ҳазрат Алини кўп ҳолларда «Сабзапўш» номи билан ҳам атаб келганлар⁴.

Унинг бу тарзда кийиниши ёзма манбаларда ҳам ўз аксини топган. Чуночи Ҳазрат Алининг кўк ёхуд яшил кийимда намоён бўлиши «Чор дарвеш» қиссасида ҳам келтирилади:

«Ўрмонда баланд бир қояни кўрдим. Кел, ўзимни ўша ердан пастга ташлаб, тошларга урилиб, бурда-бурда бўлиб кетай, бира тўла барча мусибатлардан қутилиб қўя қолай, деб унинг устига чиқдим. Энди ўзимни пастга ташламоқчи бўлиб оёгимни кўтарган ҳам эдимки, биров қўлимдан ушлаб қолди-ю, ўзимга келдим. Қарасам бир отлиқ, кўк кийимда, юзига парда тўсиб олган.

– Нега жонингга қасд қилдинг?– сўради у мендан. – Ҳали танда жон бор экан, киши умидвор бўлиши керак...

¹Abliz Orhun. Muhammad Sidiq Zelili and his work «Täzkirä-yi chehlten» // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hinjiang. 2008. p.9.

²Қаранг: Рисолайи мазороти Ҳирот. Ҳирот, 2001; Ҳасанов Ф. Таърихи Мухтасари деҳоти Исфара. Д.: Матбуот, 2001.

³Дала тадқиқотлари. 2007 йил. Фарғона вилояти, Қува тумани, Найман қишлоғи.

⁴Бобринский А. А. Горцы верховьев Пянджа. Том I. М.-Л.: Московский рабочий, 1931 С. 338.

– Эй худо, хайрингни бергур! – дедим отининг жиловидан ўйиб. – Сўзларинг хаста дилимга тасалли берди. Лекин айт-чи, ўзинг кимсану исми-шарифинг нима?

- Менинг исмим Муртазо Али, қиладиган ишим инсонларнинг мушкулини осон қилишдир, - деди-да, кўздан гойиб бўлди»¹.

Н. Г. Маллицкийнинг сўзларига кўра, таркибида кўк ва яшил сўзлари бўлган мазор номлари ўша авлиёларнинг камбағал эканлигини билдиради². Тарихчи Ҳ.Камоловнинг фикрига кўра, Хўжасабзапўш номини олган валий зотлар аслида қодирия тариқатига мансуб бўлган. Чунки яшил ранг қодирия тариқати вакиллариининг ўзига хос рамзи саналган³. Ўлкашунос М. Дадабоев ҳам Кўқон шаҳридаги Кўктўнли ота мазори хусусида айнан шундай фикрларни келтиради: «Кўктўнли Ота номи билан боғлиқ жой шаҳарда иккита бўлиб, бири – Кўктўнли ота мазори М.Маҳмудов номли 40-маҳалла ҳудудида; иккинчиси Кўк тўнли ота хонақоҳи мазкур кўчада жойлашган. Мазор сақланиб қолган бўлсада, хонақоҳ йўқ бўлиб кетган. Бу хонақоҳда «Кўк тўнли» оқимига мансуб сўфийларнинг қароргоҳи бўлган. Сўфийликдаги «Оқ тўнлилар» оқими ўзига тўқ сўфилар жамоаси, «кўк тўнлилар» оқими эса қашшоқ, йўқсил сўфийлар жамоасидир. Кўк тўнлилар борида қаноат қиладилар, бойлик тўплашга қизикмайдилар»⁴.

Бизнингча, умуман Кўк тўнли, Кўктош ота, Кўк мазор, Кабадпўш сингари зиёратгоҳлардаги кўк тушунчаси қадимги қарашлар билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.

Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.) ва Хизр(а.с.) ҳамда баъзи бир авлиёлар ҳаётида бу рангнинг аҳамияти муҳим роль ўйнаган⁵. Масалан, «Сират Ҳамза ал-Бахлаван», «Сират ал-малик Сайф» сингари асарларда ҳазрати Хизр оқ от миниб, эғнида яшил либос кийган ҳолатда тасвираланади⁶. Бу ҳақда «Қисаси Рабғузий»да ҳам маълумотлар келтирилган: «Хизр маъниси яшил бўлур. Қая тош уза

¹Мир Амон Деҳлавий. Боғу баҳор. Т.: Радуга, 1989. – Б.36.

²Маллицкий Н.Г. Ягонобцы. ИТОРТО, т. XVII. Т., 1924. С. 171.

³Ҳамза Камол. Мазори Ҳазрати Файзуллоҳ // Фарҳанг. 2002. №5-6. - 23.

⁴Дадабоев М. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи... – Б. 29.

⁵Шукуров Ш. М. «Шах-наме»Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. М.: Наука, 1983. С. 126.

⁶Ибрагимов Н. Культ «святых» в исламе по арабским источникам XII-XIV вв.(арабская народная сира и «Путешествие Ибн Баттуты») // Ислам в истории народов Востока. М.: Наука, 1981. С. 172.

Хизр алайҳиссалом ўлтурса ул тош яшарур эрди. Анинг учун Хизр аталди»¹. Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» асарида келтирилишича, итти тош билан урган кимсани жазолаш учун ғойибдан кўктўнли авлиё пайдо бўлади².

Бу қарашларни қадимги туркий халқлар ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этганлигини ривоятлар ва достонларда кўришимиз мумкин. «Ўғузнома» достонида туркий халқларнинг қадим ишонч-эътиқоди, тасаввурлари акс этган. Ўғуз Кўк тангри (осмон тангриси)га эътиқод қилади ва кўк чодирда яшайди. Достонда тасвирланган воқеа-ҳодисалар туркийларнинг ана шу эътиқод-инончи билан боғлиқ. Ўғуз хоқон овга чиққанда, улкан дарахт ковагида гўзал қизни учратади ва унга уйланиб, уч ўғил кўради. Ўғиларини Кўк, Тоғ, Денгиз деб атайдилар. Асарда кўк бўри образи алоҳида ўрин тутаяди.

Маълумки, қадим туркларда бўри тотем ҳисобланган, улар бўрига ҳурмат билан қараганлар. Достонда ана шу қарашлар ҳам ўз ифодасини топган. Ўғуз хоқон лашкарларини жангга чорлар экан, «кўк бўри – жанговар шиоримиз бўлсин» дея даъват қилади³.

Эътибор берсангиз, Ўғуз хоқон ҳаётида кўк тушунчаси ўзига хос ўрин тутаяди. Унинг яшаш чодирини, тангрисини, тотемини ва фарзандини кўк билан боғлиқ. Бу кўк рангининг осмон билан боғлиқлиги ва илоҳийлигидан далолат беради. Демак, бизнингча, Кўк тўнли ота тушунчасида Худога етишган авлиё маъноси ётади.

Фарғона водийсида ҳазрат Алини оқ тўнли ёки кўк тўнли кийган ҳолатида тасаввур қилишлари замирида аҳолини валийлар билан боғлаш тушунчалари ётади. «Темурнома»да келтирилишича, яшил тўнлик ва оқ тўнлик кишилар рижол ул ғойиб, яъни ғойиб эрлардур, дея талқин этилади⁴.

Авлиёларнинг оқ ва яшил ва кўк тусдаги кийимда кўринишлари улар билан боғлиқ зиёратгоҳларни кейинчалик шу номлар билан машҳур бўлишига олиб келган. Чунончи Кўктўнли ота ва Оқ тўнли ота номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Ўрта Осиёда кўплаб учрайди. Демак, мазорларидаги кўк ва оқ тўн соҳиблари

¹Носириддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т.: Ёзувчи, 1991. –Б. 68.

²Шукуров Ш.М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция... – Б. 126.

³Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи. Т.: Маънавият, 1997. – Б. 26.

⁴Темурнома. Т.: Чўлпон, 1990. – Б.45.

уларнинг валийликларидан далолат берган¹. Жумладан, валийларнинг оқ ва кўк либосларининг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳақда Ҳусайн Воиз Кошифий шундай баён қилади:

«Агар оқ ранг қайси тоифаники, деб сўрасалар, жавоб бергилки, оқ ранг кундузнинг рангидир ва дили равшан жамоаникидир ва уларнинг кўкси кудурат, кина ва губордан покдир. Кимки оқ рангли хирқа кийса, субҳи содиқ, каби бўлади ва кундуз мисоли барчага равшанлик бағишлайди. Агар яшил ранг кимники, деб сўрасалар, айткилки, яшил ранг кўкат ва сувнинг рангидир ва бу рангдаги хирқани олий ҳимматлилар ва кўнгли ҳамини тирик одам киядилар. Яшил рангли тўн кийганлар кўкат-майсалар каби яшнаган, хандон чехра ва хуррам бўладилар ҳамда сув янглиг ҳаётбахш, ёқимли бўладилар»². Яшил ранг билан боғлиқ қарашлар ҳақида тўхталар эканмиз бу ранг соҳиблари, авлиёлар, пайғамбарлар ва умуман жаннатий кишилар билан боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим³.

Бизнингча, кўк ва яшил ранг шаҳидлар култи билан боғлиқ бўлса керак. Чунки қадимда бу ранг дастлаб нариги дунё, яъни ер ости тушунчаси билан боғлиқ деб қаралган.

Айтиб ўтиш жоизки, ҳазрат Али тасаввуф тарихида муҳим ўрин тутганлиги учун мусулмон тарихчилар томонидан авлиёлар шоҳи деб аталган.⁴ Бинобарин, исломшунос олим Маҳмуд Муҳаммадий Ироқий таъкидлаб ўтганидек, ҳазрат Али кўплаб тасаввуф тариқати оқимлари учун маънавий озуқа манбаи ҳисобланган⁵.

1906 йилда ёзилган «Рисолаи баққол ва новвой» китобида ҳазрат Алини Пири тариқат эканлиги айтилади⁶. Шу сабабдан халқ китобларида «Али валийи Худодурлар. Валийи Худо улдирки, ҳар нима хоҳласа, андоғ бўлур эди»⁷, деган ибора кўп учрайди. Бинобарин, кўпгина тариқатларда шайхларнинг силсиласи Ҳазрат

¹Ҳамза Камол. Мавлоно Шамсуддин Сабзпўш // Чаҳордах мазор. Д., 2001. – Б.65.

²Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати... – Б.44.

³Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда... – Б.38.

⁴Ҳофиз Таниш ал-Бухорий... – Б.146.

⁵Маҳмуд Муҳаммади Ираки. Исламский мистизм // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007. С. 48.

⁶Рисолаи баққол ва новвой. Ушбу қўлёзма Н.Абдулаҳатовнинг шахсий архивида сақланмоқда.

⁷Ҳазрат Али ҳақида қиссалар... – Б.33.

Алига бориб тақалади. Бу борада Ал – Хужвирий, ҳазрат Али суфийлар учун ибратли зот эканлигини таъкидлар экан, фикрини далили сифатида Жунайд Бағдодийнинг «Ҳазрат Али бизнинг шайхимиздир» деган сўзларини келтиради¹. Бу борада Г.П.Снесаревнинг фикри яна қизиқарлидир:

«Исломунос А. Массэ халифа Алини сўфийлик тариқати анъаналарини бошчиси деб атайди. Сўфийлик биродарлигининг асосчилари – шайхлар ҳамиша валий сифатида ҳурмат қилинган, сирли руҳий ҳокимият – барака тариқат бошлиқларига худонинг инояти билан ўтган, деб ҳисобланган.

Сўфийлик тариқатига мансуб бўлган дарвиш – қаландарлар ижодиётида (уларга яқин маддоҳларда ҳам) Али ва унинг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайн билан боғлиқ бўлган сюжетлар кўп. Бутун Ўрта Осиёда (шу жумладан Хоразмда ҳам) шиаларнинг мотам кунларида қаландарлар Ҳасан билан Ҳусайннинг азоб билан ўлдирилганликлари ҳақида дийдиё ўқиб юрадилар. Бу дарвишлар саҳро ичкарасида ҳам дайдиб, кўчманчилар орасида ҳам шиаларнинг қаҳрамонлари ҳақида афсона ва ривоятларни ҳикоя қилиб юрадилар. Шундай қилиб, сўфийлар янги диннинг жуда фаол миссионерлари бўлган эдилар»².

Ҳазрат Алининг ориф дарвешлар, яъни валийлар ҳақида айтган қуйидаги сўзлари диққатга сазовор: «Бу одамлар ишқ билан ҳаққул яқин мартабасига эришган, ҳақиқат моҳиятини англаган зотлардир...Улар бу дунёда вужудлари билан борлар, аммо руҳлари баландларда учиб юради. Улар Аллоҳнинг ердаги халифалари ва Унинг динини жарчиларидир»³. Шу сабабдан ўтмишдан (Шўролар даврини мустасно этганда) ҳозиргача тариқат вакиллари Шохимардонга келиб, ҳазрат Али мазорини зиёрат қилишлари ҳам фарз, ҳам қарз деб қаралган. Аксарият ҳолларда улар мазор атрофига йиғилиб, зикр ўқиганлар. Бинобарин, тариқат арбоблари Пайғамбар алайҳиссалом ҳазрат Алига хусусан жаҳрий зикрни талқин этиб таълим берганларини айтадилар⁴. Тариқат вакиллари томонидан ҳазрат Али мазорини зиёрат қилиш билан боғлиқ маросимлар Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг туғилган куни, яъни Мавлуд аннабий кунида(мусулмон тавқими бўйича раби ал-аввал ойининг 12-

¹Аль-Худжвири. Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири... – Б. 74.

²Снесарев Г. Ҳазрат Али... –Б. 153.

³Комилов Н. Тасаввуф.Биринчи китоб. Т.: Ёзувчи, 1996. –Б.52.

⁴Усмон Турар. Тасаввуф тарихи...-Б. 46.

куни нишонланади) ўтказилган. Бундай вақтда мазорда жонлиқ сифатида туя ҳам қурбонликка келтирилган.

Ҳазрат Али кўпчилик тариқатларнинг силсиларида илк йирик шахс бўлиб, бу тариқатлар эътиқодда алавийлик билан ҳеч алоқаси бўлмаса ҳам, «алавий тариқат» дейилади. Шу боис ҳазрат Али ва авлодига баъзи тариқат муҳитларида зиёдаси билан меҳр-муҳаббат ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатилади. Ўн икки имомни ҳам ҳурмат билан тилган олишади. Айниқса, саккизинчи имом Али Ризо (770–818) баъзи тариқат силсиларидан жой олган. Шунингдек, Жаъфари Содиқнинг (702-765) ҳам алоҳида эътиборга лойиқлиги, унинг «Мажмаул баҳрайн ва мултақан наҳрайн»(икки денгиз қўшилган ва икки дарё етган жой) дейилганлиги маълум. Ўн икки имомдан бири мансуб бўлган тариқат силсиласига эса «силсилатуз заҳаб» (олтин силсила) дейилади.

Эътиқодий жиҳатдан батамом сунний бўлган тариқатларда ҳам ҳазрат Алига аҳли байт ва ўн икки имомга нисбатан ҳурмат кўрсатилади. Шундай экан, бирон тариқатда бу шахсларга кўрсатилган ҳурмат ва таважжуҳ, бу тариқатнинг шиа эътиқодига мансублигини кўрсатмайди¹.

Шу ўринда Имом Аъзам (р.а.) ҳақида. Васлий Самарқандийнинг келтиришича, сунний мазҳабининг асосчиси куфалик Абу Ҳанифа ан Нуъмон ибн Собит Имоми Аъзамнинг (699-767) мусулмон оламида машҳур бўлишига сабаб ҳазрат Али(к.в.)нинг қилган дуоларининг барокатидир: *«Ҳикоят қилурларким, Имоми Аъзамнинг оталари Собитни ёш болалик вақтида боболари жаноб ҳазрати Али розияллоҳу анҳу ҳузури шарифларига олиб келиб, боласи Собит борасида муборак дуоларни талаб қилди. Ҳазрат Али жаноблари Аллоҳ таоло бу болани ўзига ва зурриясига баракат берсун, деб дуо қилдилар. Зурриясидан Имом Аъзамдурлар. Ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳу дуоларининг баракати азимасидандурким, Имоми Аъзамнинг мазҳаблари машҳур бўлди... Ҳазрат Имоми Аъзам мазҳаблари шундоғ равнақ топдики, барча ислом шаҳарларига писанд ва тўла иқлимларга аржуманд бўлди, балки иқлимларда ва тўла юртларда Имоми Аъзам мазҳабидан бошқа мазҳабни танумагайлар»².*

Юртимизда яшаб ўтган кўплаб тасаввуф тариқати

¹Усмон Турар... – Б.91.

²Васлий Самарқандий. Ал - калому-л-афҳам фий манокби-л-имоми-л-аъзам. Т., 1991. Б.9.

намоёндаларини ҳазрат Али авлоди эканликларини ҳам назарда тутиш лозим.

Муҳаммад Олим Шайх Азизон (1564-1631) ўзининг “Ламаҳот” асарида Аҳмад Яссавийни ҳазрат Али (к.в.) насабидан бўлганлигини қуйидагича тавсифлайди: «*Хожа Аҳмади Яссавий, қабрлари нурга тўлсин, бу киши тариқат султони, ҳақиқат бурҳони (ҳужжати), комиллар пешвоси, орифлар сарвари, киборлар қутби, урафолар гавси, раббоний улумлар олими, субҳоний рамзлар кашфчиси, саййидлар тоифасининг асили, орифлар далили, аср яғонаси, замона пешқадами, авлиёлар қуёши ва сўфийлар мунаввар ойидирлар. (Хожа Аҳмади Яссавий) Ҳазрати амиралмўъминин Али разияллоҳу анҳуга бу тариқада етадилар: оталари Иброҳим шайх ибн Маҳмуд шайх ибн Ифтихор шайх ибн Умар шайх ибн Усмон шайх ибн Ҳасан шайх ибн Исмоил шайх ибн Мўсо шайх ибн Юнус шайх ибн Хорун шайх ибн Исҳоқ боб ибн Абдурахмон ибн Абдулфаттоҳ ибн Абдулжаббор ибн Абдуссалом ибн ал-Имом Муҳаммад Ҳанафия ибн амиралмўъминин Ҳазрати Али каррамаллоҳу важҳаҳу»¹.*

Маълумотларга кўра, Аҳмад Яссавий Сайрамдаги хожалар уруғидан бўлиб, хожалар ўзларини Ҳазрат Алининг учинчи ўғли Муҳаммад ибн ал-Ханафийа авлодларидан ҳисоблаганлар². Шу сабабдан Сайрамлик Ҳазрат Али авлодлари тўғрисида ривоятлар шу кунга қадар сақланиб қолган³.

Халқимиз томонидан асрлар давомида севиб ўқилган Аҳмад Яссавий (1105-1166/67) ҳикматларида Ҳазрат Али шахси гўзал сифатлар билан улуғланган:

Тўртинчиси ёр бўлгон шеру худо Алидур,
Ҳам меърожда ёр бўлгон, шеру худо Алидур.
Айтгон сўзи раҳмоний, кўрсанг юзи нуроний,
Кофирларни қирони шеру худо Алидур.
Ҳиммат кури дилида, мавлом ёди тилида,
Зулфиқори илгида шеру худо Алидур.
Миниб чиқса Дулдулга, ерга тушур зилзила,
Кофирларга ғулғула, шеру худо Алидур.

¹ Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи К.Каттаев. Т.:Фан, 2007. Б. 24.

²Тоҳир Қаҳҳор. Аҳмад Яссавий // Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Т.: Ўзбекистон, 1994. –Б.129.

³Камалиддин С.Б. Туркестанский старец и его мистический путь // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007. С.37.

Душманларга муқобил, бўлди кофирга қотил,
Қилғон ботилни зойил шеру худо Алидур.
Раҳмат қилғай биру бор, ҳар не қилса эрки бор,
Хожа Аҳмадга мададкор шеру худо Алидур¹.

Ҳазрат Али ҳақида айтилган ушбу гўзал боқий сатрлар бир неча асрлардан буён оғиздан оғизга ўтиб, эл орасида яшаб келмоқда.

Айтиб ўтиш жоизки, Хожа Аҳмад Яссавийнинг бу қадар Ҳазрат Алига бўлган юксак эҳтироми бир жиҳатдан унинг Ҳазрат Али(к.в.) авлоди эканлигида деб ҳам тушуниш мумкин².

XVI асрда яшаб ўтган Султон Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний ҳам бу ҳақда шундай ёзади:

«Ҳазрат Али наслидан бўлган қутблар қутби Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари сирлар билувчиси, нурлар кашф этувчиси, шайхлар сардори ва паҳлавонидир. У дунё машойихининг ишонган тоғи ва имомидир. Мовароуннаҳр пирларининг хоси, турк шайхлари даргоҳининг хизматчисидирки, у даргоҳдан кўплаб зотлар чиққан. Дунёнинг азиз донишманди, ўз силсиласида марду майдон бўлган Яссавий ҳазратлари, тўқсон тўққиз маслак соҳибидир. Унинг қутб эканига барча иқрор бўлган. У меърож хирқасини кийган, қиёматгача унинг тариқати ривож топаверади»³.

Эътиқодий жиҳатдан батамом сунний бўлган тариқатлар намоёндаларининг ҳазрат Али авлоди эканлиги хусусида Носириддин тўра ибн амир Музаффар ал-Ханафий ал-Бухорий ҳам ўзининг «Тухфат аз-зойирин» («Зиёратчиларга совға») китобида қуйидаги маълумотларни келтириб ўтади:

«Канз ал-ансоб» («Насаблар хазинаси») китобида хожа Абу Юсуф Ҳамадонийнинг – Аллоҳнинг раҳмати унинг устида бўлсин насаби шундай баён қилинган: хожа Юсуф Ҳамадоний ибн хожа Абдуллоҳ ибн хожа Қутбиддин Юсуф ибн саййид Жалол-ад-аддин Биёбоний ибн саййид Муҳаммад Музаҳҳар ибн саййид Абдуллоҳ ибн саййид Акбар ибн саййид имом Мураққапўш ибн Муҳаммад тақи Аллоҳ уларнинг асрорини

¹Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. –Б.215.

²Жандарбек З.З. Ходжа Аҳмет Йасави и возрождение тюркской государственности // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007. С.168.

³Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. Т.: Фан, 2001. – Б.10.

муқаддас қилсин ва Аллоҳ (бу насабининг ҳақиқийлигини яхшироқ билади)...».

(Амир Кулол) саййидлик шарафига ҳам эга эдилар... (Саййид амир Кулолнинг насаби): амир Кулол ибн амир Ҳамза ибн амир Иброҳим ибн саййид Муҳаммад Кусурий ибн саййид Муҳаммад Ҳасан Мақбул ибн саййид Абдуллоҳ Қаҳидибн саййид Жаъфар ибн саййид Хусайн ибн саййид Али ибн саййид Ҳасан ибн саййид Муҳаммад Хусайн ибн Саййид Аҳмад ибн саййид Муҳаммад Аъло ибн саййид Шариф Мусо ибн саййид Иброҳим Муртазойи Соний ибн ҳазрат Имом Мусо Козим..

(Хожа Баҳо-ад-дин) ҳазратларининг шарафи «Тухфат ал-ансоб» (китобида) бундай берилган:

Ҳазрат Баҳо-ал-Ҳаққ-ва-д-дин саййид Муҳаммад ибн саййид Муҳаммад Жалол-ад-дин Бухорий ибн саййид Бурҳон-ад-дин Холдор ибн саййид Абдуллоҳ ибн саййид Зайн-ал-Обиддин ибн саййид ибн саййид Шаъбон ибн саййид Бурҳон ибн саййид Маҳмуд Румий ибн саййид Исҳоқ, лақаби Илоқ ибн саййид Таки ибн саййид Ҳалватий ибн саййид Фахр-ад-дин ибн саййид Маҳмуд Жоме ибн саййид Али Акбар ибн ҳазрат Имом Али ибн Таки ибн Имом Муҳаммад Таки ибн ҳазрат Имом Али Мусо ар-Ризо ва (ҳ.к) насабининг охиригача.

У киши (хожа Ало-ад-дин Аттор)нинг шарафли насабини «Тухфат ал-ансоб» (китобида) қуйидаги тарзда зикр қилганлар:

Саййид Муҳаммад (Ало-ад-дин Аттор) ибн саййид амир Муҳаммад ал-Бухорий ибн саййид Абдуллоҳ Зарбахш ибн саййид Аҳмад, қайсики Саййид-ато (номи) билан таниқли, ибн саййид Абу Бакр ибн саййид Қосим ибн саййид Хусайн ибн саййид Мусо ибн саййид Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Шаҳид ибн саййид Абд-ал-Азиз ибн саййид Жаъфар ибн саййид Абд-ал-Ҳаққ ибн саййид Мужтабий ибн саййид Муҳаммад Кабир ибн саййид Иброҳим Ризо, ибн ҳазрати Имом Али Мусо ар-Ризо то насабининг охири (энг қадимий аждоди)гача.

У киши ҳазратларининг табаррук исми - Охунд Мулло Муҳаммадий бўлган...Ота томонидан (Эшон Имо ҳазратларининг) насаби Али Муртазо (яъни имом ва халифа Али ибн Абу Толиб) ҳазратларига бу тарзда етади: Охунд мулло Муҳаммадий, Имо ал-Балхий тахаллусли (Эшон Имо) ҳазратлари Аллоҳ раҳмати ва кечирими унинг устида бўлсин, ибн Ало-ад-дин ибн Азизон шайх Сайф-ад-дин хўжа ибн Ходи хожа ибн Увайс шайх ибн Бобо Юсуф хўжа ибн Али Муртазон хўжа ибн Юнус шайх ибн Аҳмад шайх ибн Маҳмуд шайх ибн Толиб шайх ибн Абд-ал-Жалил шайх ибн Сулаймон шайх ибн Мусо

шайх ибн Ҳорун шайх ибн Абд-ал-Қаҳҳор ибн Абд-ал-Фаттоҳ ибн имом Муҳаммад (ибн) Ҳанифа (ва) ибн амир ал-муъминин ҳазрати Али ал-Муртазо, - Аллоҳ ундан рози бўлсин»¹.

Шу ўринда Сайфиддин Ахсикандий томонидан келтирилган яна бир қизиқ маълумотга эътибор берайлик:

«Ҳазрати саллаллоҳу алайҳи васаллам Бадр урушида эди. Бул тўқсон икки одам ўша уруш бўлган ерга бордилар... Ҳазрати саллаллоҳу алайҳи васаллам 700 нафар саҳобалар билан тоғ томонда турган эдилар. Ҳазрати Шоҳимардон Али Муртазо ўзи ёлғиз жангга кирдилар. Мусулмонлардан кўп киши шаҳид бўлдилар. Ҳазрати саллаллоҳу алайҳи васаллам сўради: «Булар қайси элдан бўладилар. Ҳазрати Абу Бакр(р.а.) айтди: « Бу эл тоғлиқлар томонидан келганлар. Ҳазрати саллаллоҳу алайҳи васаллам араб тилида: «Урушга кирингиз!», дедилар. Аммо улар тушунишмади. Турк тилида: Урушга кирингиз!», дедилар. Аккоша(р.а.) кечикиб келган эди, ўша эл билан жангга кирдилар, кофирлардан бир қанчасини ўлдирдилар. Ҳазрати Шоҳимардон ҳам бир қанча кофирларни ўлдирди. Ҳазрати Али бул элни Ҳазрати саллаллоҳу алайҳи васаллам олдиға олиб келди. 92 тоғлик уруғ имомларни таништирди. Ҳазрати саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазрат Али Муртазога буйурдилар: «Бу элга таълим беринг!». Ҳазрати Шоҳимардон Али Муртазо рози бўлди. Уларни ҳазрати Шоҳимардон Али Муртазо меҳмон қилди. Уларга гайридинлардан тушган ўлжалардан мол берди. Бул 92 одамга тўқсон икки исм қўйилди. Тўқсон икки бу элатлар ўзига ўзи бек бўлишган. Улар ўша жамоадандирлар. Буларнинг пирлари Шоҳимардондир. Ҳазрати саллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: Ё Али, бул йигитларни оталари менга уларни топширган эдилар, мен энди сизга бердим. Қиёматгача сизни номингизни айтганларида айрим вақтларда «Ё, Али», «Ё, Шоҳимардон» деб оғзиларидан тушурмай, яна бошқа номлар билан аташиб, сизнинг фарзандларингизга хизмат қиладилар. Булар ўсиб, униб кўпайсинлар», деб дуо қилдилар. Тўқсон икки элат ўшалардан тарқалди»².

Сайфиддин Ахсикандийнинг ушбу маълумотлари, албатта ривоятдан иборат бўлса-да, бироқ ўрта асрларда туркий эллатларнинг пири ҳазрат Али эканлиги ҳақидаги маълумотлар

¹Қаранг: Носириддин тўра ибн амир Музаффар ал-Ханафий ал-Бухорий. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Тўпламни тузувчи, таржимон, кириш сўзи, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Б.Қазақов. Бухоро. 1993.

²Сайф ад-адин ибн дамулло Шах Аббос Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. .. –Б.24.

бизга бу даврларда Мовароуннаҳрда, жумладан Фарғона водийсида ҳазрат Алига бўлган юксак эҳтиромнинг ифодаси деб қараш лозим бўлади. Қолаверса, Сайфиддин Ахсикандий таваллуд топган кўҳна Ахсикент шаҳрида ҳам XI асрда ўз даврининг машҳур шайхларидан бири Абдуллоҳ ибн Қоид Ахсикасий (1068–1122) сингари ҳазрат Али авлодларини ҳам ҳаёт кечирганликларини назарда тутсақ,¹ мазкур ҳудудларда ҳазрат Али ва унинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг нақадар қадимий эканлигини англаш қийин бўлмайди. Шу сабабдан тарихчи Сайфиддин Ахсикандийнинг асарида айнан ҳазрат Али авлодларини Фарғона водийсида фаолияти ва ғайридинларга қарши олиб борган курашларига кўпроқ урғу берилганлиги эҳтимолдан холи эмас.

¹Нажмуддин ан-Насафий. Ал-қанд фий зикри уламои Самарқанд. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. –Б.86.

ШОҲИМАРДОН ЗИЁРАТГОҲЛАРИ

*Яна тўртунчи ёри эрди Ҳайдар,
Сипаҳ солор, мардони шоҳи сафдар.
Анинг исми Али ал-Муртазодур,
Билинг ул ибни амми Мустафодур.
Жаҳонга келмагай андоғ диловар,
Анинг илгинда синди боби Хайбар.*

(Хожаназар Хувайдо).

Тарихшунослик фанида зиёратгоҳлар мавзусини ёритилиши шайхлар, тасаввуф тариқати намоёнлари ҳаёти тўғрисидаги «Силсилат ул-орифийн», «Ламаҳот мин нафаҳот ул-қудс», «Хужжат ул-зокирин», «Тухфат ул-ансоб Алавия», «Рашаҳоту айни-л-ҳаёт», «Миръотул мамолик», «Табақот ус-суфия», «Рисолат-ул Қушайрия», «Кашф-ул-махжуб», «Тазкират-ул-авлиё», «Нафаҳоту-л-унс мин ҳазароти-л-қудс», «Насаим-у-л маҳабба мин шамоими-л-футувва», «Мажмауъ-л-авлиё», «Равзату-с-солийкин», «Сафинат-ул-авлиё» сингари асарларда ўз ифодасини топган.

Айниқса «Қандия», «Китоб ул-қанд фи тарихи Самарқанд», «Тарихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро», «Самария», «Даҳмаи шоҳон», «Исмҳои бузургони Бухорои Шариф», «Зикри мазороти Самарқанд», «Ҳазрат Башир тарихи», «Тарихи Жадидаи Тошканд» каби Бухоро ва Самарқанд, Қашқадарё, Тошкент воҳасининг зиёратгоҳлари тўғрисидаги асарларда машҳур мазорлар тарихига оид қимматли маълумотлар келтирилган¹.

¹Қаранг: Мавлоно Муҳаммад Қози. Силсилат ул-орифийн. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, №11413; Муҳаммад Олим ал-Сиддиқий ал-Алавий. Ламаҳот мин нафаҳот ул-қудс. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, №495; Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Хусайн Бухорий. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, №3707; Хожа Абдураҳим Хисорий. Тухфат ул-ансоб Алавия. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, №1459; Абу Ҳафс Насафий. Қандия. Ёхуд китоб ул-қанд фи тарихи Самарқанд. Т., 2005; Абулҳакими Самарқандий. Қандия. Самарқанд, 1994; Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айни-л-ҳаёт. Т., 2004; Сейди Али Раис. Миръотул мамолик. Т., 1963; Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухори. Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро, тасхеҳи Аҳмад Гулчини Маъони, Теҳрон. 1370, чопи дуввум; «Исмҳои бузургони Бухорои Шариф». Ушбу қўлёзма Тожикистон ФА Шарқшунослик ва қўлёзмалар мероси институти фондида № 1224/XXI рақам остида сақланади; «Зикри мазороти Самарқанд» Ушбу қўлёзма Тожикистон ФА

Бирок, юқорида номлари зикр этилган асарларда Фарғона водийси зиёратгоҳларига доир, хусусан Ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар тўғрисида маълумотлар учрамайди. Ваҳоланки, Фарғона водийсида яшовчи маҳаллий халқларнинг турмушида мазкур зиёратгоҳлар азалдан муҳим аҳамият касб этиб келганлигига қарамай Фарғона зиёратгоҳлари тарихини ҳикоя қилувчи масалан, «Қандия» сингари асарлар манбашуносликда маълум эмас. Фарғона водийси халқлари тарихига оид тарихий адабиётларнинг комплекс таҳлили шуни кўрсатадики, тадқиқ этилаётган мавзу алоҳида илмий ўрганиш объекти бўлмаган.

1998-2008 йиллар мобайнида олиб борган тадқиқотларимиз натижасида Шоҳимардон зиёратгоҳи тарихи бўйича бир нечта қўлёзма манбалар аниқланди:

1. «Ҳадис Шоҳ Порсин» деб аталувчи қўлёзма¹;
2. Муаллифи номаълум «Равзат ул ансоб» деб аталувчи қўлёзма²;
3. Шоҳимардон мозори фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи «Ҳазрат Али қиссаси»³;
4. «Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий» қўлёзмаси⁴;
5. Ҳазрат Али авлодлари хонадонларида сақланаётган шажара, насабнома ва турли қозилик ҳужжатларига доир васиқалар⁵;
6. Ўзбекистон Ресубликаси Марказий Давлат архивида сақланаётган ҳужжатлар⁶.

Шарқшунослик ва қўлёзмалар мероси институти фондида № 709/1 рақам остида сақланади; Тоҳирхўжа. Самария. Т., 1991; «Даҳмаи шоҳон». Ушбу қўлёзма Тожикистон ФА Шарқшунослик ва қўлёзмалар мероси институти фондида № 927/1 рақам остида сақланади; Ҳазрати Башир тарихи. – Т., 1994; Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиқхўжа ва унинг «Тарихи Жадидаи Тошканд» асари. Т.: Ўзбекистон, 2007.

¹«Ҳадис Шоҳ Порсин» қўлёзмаси Фарғона вилояти Учкўприк тумани Ёйилма қишлоғида яшовчи Нуриддинхўжа Улуғхўжаев хонадонида сақланади.

²«Равзат ул ансоб» қўлёзмаси Марғилон шаҳри, Жўрахон Султонов кўчасида яшовчи Ахрорхон Қиличхонов хонадонида сақланади.

³«Ғазотномаи Шоҳ Жарир» қўлёзмаси Бувайда тумани Бувимозор қишлоғида яшовчи Одинахон Шерматова хонадонида сақланади.

⁴Қаранг: Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижниги ислама. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003

⁵Қаранг: Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3.

⁶ ЦГА Уз. Фонд № И-19. ОП№ 1, № 1821. л. 3.

Мазкур ёзма манбаларга танқидий тарзда ёндошган ҳолда Шоҳимардон зиёратгоҳи ва унинг тарихига доир маълумотлар билан танишишга муяссар бўлдик. Биз қуйида ушбу адабиётлар хусусида сўз юритишдан олдин Шоҳимардон қишлоғининг қадимги тарихи юзасидан мухтасар маълумот бериб ўтсак.

Фарғона водийсининг сўлим масканларидан бири Шоҳимардон бўлиб, у Фарғона шаҳридан 60 км жанубда, Олой тоғ бағрида жойлашган. Шоҳимардонда «Арчамозор», «Толмозор», «Тошмозор», «Белмозор», «Зиркмозор» номли мозорлар бўлиб, булар ичида ҳазрат Али билан боғлиқ мозор ва зиёратгоҳлар машхурдир.

Айтиб ўтиш керакки, Шоҳимардон Фарғона водийси халқлари томонидан қадимдан муқаддас жой сифатида эъзозланиб келинган. Бу ҳолат исломга қадар ва ислом кириб келган илк даврлардан бошлаб давом этиб келмоқда. 1969 йилда Шоҳимардон қишлоғидан 12 км жанубда Оқ сув дарёсидан бўйидаги денгиз сатҳидан 2100 баландликда жойлашган Катта камар ғоридан топилган тасвирлар Шоҳимардонда одамлар бундан бир неча минг йиллар бурун ҳаёт кечирганлигидан далолат беради. Бу ғорни қадимги одамлар неолит давридаёқ (эрамизгача тахминан 5-3 минг йиллар аввал) муқаддаслаштирган эди¹. Чунки, ғордаги қадимги даврларда тошларга чизилган суратларда одамларни ов билан боғлиқ маросимларни бажараётган ҳолати акс этирилган. Бу эса Шоҳимардондаги муқаддас қадамжолар исломдан аввал ҳам мавжуд бўлганлиги фикримизга яққол далил бўлади. Катта камар ғорини кейинчалик диний маросимлар учун муқаддас жой вазифасини ўтамай қўйганлигини В. П. Огудин қуйидагича изоҳлайди: *«Ғор муқаддас жой сифатида ўз аҳамиятини XX аср бошларига келиб эмас, балки ундан олдинроқ вақтда йўқотган. Бунга сабаб горга яқин бўлган аҳоли яшаш жойларида XVII асрдан бошлаб ҳазрат Али, Ёрдон ота зиёратгоҳларининг пайдо бўлишидир»*². Унинг ушбу фикрларини элшунос олим С.Н.Абашин ҳам тасдиқлар экан, ҳазрат Али билан боғлиқ мазкур зиёратгоҳни пайдо бўлиш даври,

¹Шацкий Г.В. Рисунки на камне. Т.: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1973. С.72.

²Огудин В.Л. Страна Фергана. М.: Центр стратегических и политических исследований, 2002. С.53.

XVII-XVIII асрларга мансуб эканлигини таъкидлайди¹. Бироқ бу борада олиб борган изланишларимиз давомида Шоҳимардон қишлоғида ундан олдинги даврларда ҳам зиёратгоҳлар мавжуд бўлган деган тахминга келишимизга асос бўлди. Гарчанд ўша зиёратгоҳлар айнан ҳазрат Али номи билан боғлиқ бўлмаса-да, маҳаллий аҳоли томонидан ғоят эъзозлаб келинган. Акс ҳолда денгиз сатҳидан 1540-1570 м. баланглиқда жойлашган зиёратгоҳ қисқа вақт ичида пайдо бўлиб, шу қадар машҳур муқаддас жой сифатида довруғ топмаган бўлар эди.

Шоҳимардоннинг ҳозирги қабристон ўрнида топилган қабр қайроқтошларидаги ёзувлар бу ерлар айнан ўрта асрлардан бошлаб Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлардан бирига айланганлигини кўрсатмоқда. Шунини айтиб ўтиш керакки, Шоҳимардон қишлоғининг ҳозирги қабристонига дафн этиш 1949 йилдан буён давом этиб келаётган бўлиб, бунга қадар қабристон ҳазрат Али зиёратгоҳи атрофида эди. Ўтган асрнинг 40-50 йилларида эски қабристон ўрнидан ўрта асрларга мансуб сопол идишлар топилган.

Ҳазрат Али мазори ёнидаги кўҳна қабристон тўғрисида Қўқон хонлиги тарихига доир ёзма манбаларда ҳам маълумотлар учрайди. «Тарихи Шоҳруҳий» асарида келтирилишича 1837 йили Қўқонга олиб кетилаётган Дарвоз ҳукмдори Шоҳ Султон Маҳмуд йўлда вафот этади ва Шоҳимардон мазори ёнига дафн этилади². XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон адабий муҳитида етишиб чиққан истеъдодли олим, моҳир табиб ва маърифатпарвар шоир Маҳмуд Ҳаким Яйфоний (1850-1930) ҳам ўзининг «Хуллас ут-таворих» номли асарида ушбу воқеани қуйидагича ҳикоя қилинади:

«Қаротегин вилояти, Дарвоз ул йилда футух(забт) бўлди. Шоҳи Қушбегини ул вилоятда волий қилди ва ҳоким Дарвозки, Маҳмуд хон эрди. Бул жониб(томон)га юборди. Йўлда оламдан интиқол (ўтди) қилди. Маҳмудхон жасадини мазори файзи осор ҳазрат Шоҳимардонга дафн қилдилар»³.

¹Абашин С.Н. Шахмардан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: Восточная литература, 2006. С. 460.

²Бейсимбиев Т. К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-ата.: Наука, 1987. С. 108.

³Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ут-таворих» асарининг тошбосма нусхаси. Хўқанд шаҳри. Шмаков босмаҳонасида чоп этилган. 1914. –Б.41.

Шоҳимардон яқинидаги Ўхна қишлоғидан VII-VIII асрга оид туркий қабилаларига мансуб қадимги қабрларнинг топилиши ҳам Шоҳимардондаги ҳаёт ҳамма даврда ҳам қизгин кечганлигини кўрсатмоқда.

Қишлоқ Шоҳимардон номини олгунга қадар «Порсин» (Форсин) деб атаб келинган (ҳозирда қишлоқнинг марказий кўчаси Порсин деб аталади). Бу ҳақда А. Хатамов ўзининг «Ҳамза Шоҳимардонда» номли хотираларида тилга олади:

«Ҳазрат Алининг қабри деб ном берилгунига қадар бу маскан қишлоқнинг кўркам ерларидан бири бўлиб, бунда чорвадорлар ҳар йили «дарвешона» ва «ҳаййит байрам»ларини ўтказганлар. Бу жойнинг атрофи қишлоқ қабристонини бўлиб, уни муайян кишилар томонидан доимий қараб туриш одати вужудга келган...Ўша вақтларда ҳам Порсин қишлоғининг тоза об-ҳавоси, тоғлар билан қуршалган гўзал манзараси, шўх оқар сойларининг шифобахш сувлари Фарғона водийси аҳолисининг эътиборини ўзига жалб этган, шу сабабли улар ёзнинг иссиқ кунларида шу ерда дам олишга одатланганлар»¹.

А. Хатамов қишлоқнинг гўзал табиати ҳақида сўз юритса-да, нима учун айнан Порсин номи билан аталганлигига изоҳ бермайди. Водиллик журналист С. Дадахўжаев эса кўчманчи чорвадорлар қишлоқни қисқа, тор, сиқик маъноларида «Порсин» деб атаганликларини айтади².

Ёзма манбаларда Порсин номи билан аталувчи жойлар мавжуд. Масалан, Оҳангарон дарёси қуйилишидан жануброқда жойлашган Сирдарё кечуви ҳам худди шу ном билан аталган³.

Порсин атамасини келиб чиқиши хусусида изланишларимиз давомида туркий халқларда шўр ер – порси, чанг, тўзонли, қумлоқ ер – порсан деб аталиши маълум бўлди⁴. Шу сабабдан мазкур жой номи қумлоқ ерга нисбатан қўлланган эмасмикин деган тахминни ҳам келтириб чиқарди. Бироқ, бу тахмин, холос. Шу сабабдан Порсин сўзи қишлоқнинг географик ҳолати билан эмас, балки бирон бир шахс номи билан боғлиқ деган тахминни келтириб чиқариши шубҳасиз эди.

¹Хатамов А... – Б.58.

²Дадахўжаев С. Замондошлар, зиёратгоҳлар, зиёрат...Ф.: Фарғона, 2006. – Б. 9.

³Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Ўрта Осиё. Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б.152.

⁴Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Т.: Фан, 1977. – Б.147.

Қозоғистоннинг Туркистон шаҳрида яшовчи Пўлатхўжа Маманов қўлида сақланаётган «Насабномайи турки» деб аталувчи қўлёзмада айнан Порсин номи билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Мазкур қўлёзма «Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий» деб ҳам аталиб, унда айтилишича, қўлёзма ҳижрий 690 (милодий 1291) йилда араб тилидан турк тилига Аҳмад Яссавийнинг жияни Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий томонидан ўтирилган. Мазкур насабномада келтирилишича, ҳазрат Алининг Биби Ҳанифадан туғилган ўғли Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг фарзандлари Шоҳ Абдурахмон, Шоҳ Мансур ва ҳазрат Порсиншоҳ саҳобалар ва тобеъинлар билан биргаликда Мовароуннаҳр халқини исломга киргизиш учун келганлар ва сафар давомида уларнинг қўшини тўрт қисмга бўлиниб кетади. Шоҳ Мансур, ҳазрат Порсиншоҳ ҳамда Абдуллоҳ ибн Муъоз Жабал Хисор, Қоратегин, Мастчо, Марғиён ва Ўш аҳлини ислом динига киргизадилар ва уларнинг уччаласи шу ерда шаҳодатликка эришадилар. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Муъоз Жабал Марғиён атрофидаги чўлда шаҳид бўлиб, шу ерга дафн этилган бўлса, Шоҳ Мансур Марғиён шаҳрида дафн этилади. Насабномада келтирилишича, ҳазрат Порсиншоҳ ҳам шаҳид бўлиб, Марғиён тоғида ором топган¹.

Шу ўринда бир савол туғилади. Қизиқ нима учун Фарғона водийсига айнан ҳазрат Алининг авлодлари ислом дини тарғиботчилари сифатида кириб келганлар?

Тарихдан маълумки, мусулмон оламида биринчи юз йиллик тугаб, иккинчи юз йиллик бошланаётган пайтларда халифаликда жиддий сиёсий ўзгаришлар бўлиши тўғрисида миш-мишлар кенг тарқалган эди. Ҳаттоки, ўша даврларда ғайридинлар орасида арабларнинг ҳукмронлиги юз йилдан ошмайди деган қарашлар ҳам бўлган².

Абу Мансур ас -Саолибийнинг келтиришича, араблар ҳар бир юз йилнинг бошини ҳимор (эшак) деб аташган³. Умавийлар халифалиги тугаши яқинлашганда, юз йил (аввали) Марвон ибн Муҳаммад ибн Марвон даврига тўғри келиб, у тарихда «Марвон ал-

¹Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана... – Б.136.

²Бартольд В. В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии. Сочинения. II. Часть 2. М.: Наука, 1964. С. 384.

³Абу Мансур ас-Саолибий. .. – Б.29.

ҳимор»(эшак) лақабини олган. Бундай қарашлар ўз навбатида Аббосийлар ва алавийлар учун халифалиқда Умавийларга қарши бош кўтаришнинг айнаи вақти эди. IX асрда яшаб ўтган тарихчи ал-Яъқубийнинг келтиришича, ҳимор йилини Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийанинг ўғилларидан бири илк сўфийлардан бўлган Абу Ҳошим Абдуллоҳ¹ Аллоҳнинг Узайр қиссаси ҳақидаги «Сени одамларга бир нишона қилишимиз учун ўз эшагингга бир назар ташла», деган сўзига таъбир қилиб Умавийларга қарши кураш учун ўз тарафдорларини ҳар томонга юбора бошлаган². Шу ўринда Қуръони каримда келтирилган Узайр (а.с) воқеаси хусусида:

«Ёки бошқа бир киши (Узайр) кабики, (у) томлари йиқилиб, вайронага айланган қишлоқдан (Байтул-Мақдисдан) ўтиб бораркан: «Аллоҳ бу харобага айланган қишлоқ (аҳли)ни қандай тирилтирар экан-а?» - деди. Шунда Аллоҳ уни (Узайрни) юз йил (муддат)га ўлдирди. Сўнгра уни тирилтириб деди: «Қанча муддат (ўлик ҳолда) турдинг?». «Бир кун ёки ярим кун»,- деди у. Аллоҳ: «Йўқ, юз йил турдинг. Таоминг ва ичимлигингга қара бузилмаган. Энди, эшагингни (чириб кетганини) кўр! (Бу мўъжизаларни) одамларга сени ибрат қилишимиз учун (келтирдик). Бу суякларни қандай тиклаб, сўнгра уларни гўшт билан қоплашимизни кўргин». Қачонки, унга (бу ишлар аён бўлгач): «Мен энди биламан (эътиқод қиламан)ки, Аллоҳ ҳамма нарсага қодир зот экан», деди(Бақара сураси, 259-оят).

¹Крымский А. Е. Очеркъ разития суфизма до конца III века гижры // Древности восточныя. Труды восточной коммисии. Том второй. Выпуск I. М., 1896. С.55.

²Бартольд В. В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии. Сочинения ... С.385.

**Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мақбараси. 1928 йилда
суратга олинган.**

**Shohimardongi hazrat Ali maqbarasi. 1928 yilda suratga
olingan.**

Абу Ҳошим Абдуллоҳ ўлимидан сўнг Умавийларга қарши бошланган ҳаракат янада кенг тус олган¹. Умавийларга қарши

¹Қаранг: Шмидт А.Э. Рукопись третьего тома всемирной истории ибн-Мискавейха // Труды Государственной библиотеки. Том I. Юбилейной 1870-1935. LXV. Т., 1935; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. М.: Наука, 1970; Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. М.: Наука, 1986. С. 74; Ал-Балазури. Китаб футух ал-булдан. Книга завоевания стран (первод Ш.Закирова) // Материалы по истории этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Т.: Фан, 2003; Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956; Джамал ал-Карши. Ал Мулхакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005; Mazar documents from Hinjayg and Fergana (fakcsimile). Edited bu Sugawara Jun Kawahara Yayoi. Tokyo University of Foreign Studies 2006; Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Studu of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28.Tokyo University of Foreign Studies 2007.

ҳаракатлар бошланган бир вақтнинг ўзида Мовароуннаҳрда арабларга қарши бўлган иттифоқчи қўшинларнинг ҳаракати қайтадан авж олади. 723 йилдан бошлаб араб қўшинларига қарши курашга Фарғона ҳукмдори Тар бошчилик қилади¹. Бизнингча, Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийанинг авлодлари Шоҳ Абдурахмон, Шоҳ Мансур ва Ҳазрат Порсиншоҳларнинг Фарғонага келишлари шу вақтга тўғри келиши эҳтимолдан холи эмас.

Тарихчи Табарийнинг баён қилишича, ҳижрий 106 (724 йил)да арабларнинг Муслим ибн Абу Саид бошчилигидаги қўшинлари билан фарғоналиклар ўртасида Водий ас-суббах дарёси бўйида жанг бўлган². Мазкур жангда ислом қўшинлар катта талофат кўрган. Биз ушбу маълумотларга бежиз мурожаат қилмадик. Чунки, Водий ас суббах асида Водил қишлоғи бўлиши ҳам мумкин. Зеро, Водил арабча водий-сой, дарё сўзидан келиб, чиққан деган фикрлар мавжуд³. Водил ичидан Шоҳимардонсойнинг оқиб ўтиши, қишлоқни шу ном билан аталишига сабаб бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Қолаверса, Ҳазрат Порсиншоҳнинг Марғилон тоғида шаҳид бўлиши тўғрисидаги маълумотлар билан Водил атрофидаги муқаддас мазорлар ўртасидаги боғлиқлик борга ўхшайди. Чунки, Хўжамухро ота ва Тошқўра мазорларини ҳазрат Али билан боғлайдилар. Хусусан, Хўжамухрони ҳазрат Алининг муҳрдори бўлганлиги ҳақида ривоятлар мавжуд⁴. Бу мазорлар ҳазрат Али тарафдорлари ва маҳаллий ҳукмдорлар ўртасидаги курашлар замирида пайдо бўлган кўринади. Шунингдек Водил қишлоғи яқинидаги Кўктош манзилгоҳидан топилган VIII асрларга оид турк жангчиларининг қабрлари бу ҳудудларда чиндан ҳам ўз даврида жанглари бўлганлигидан далолат беради⁵.

Маълумки, Шоҳимардон халқ тилида «Марғилон тоғи» деб ҳам аталган. Демак, Порсиншоҳнинг бу ердаги қабри туфайли

¹Кадырова Т. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII - начале IX в. Т.: Наука, 1965. С.80.

²История ат- Табари. Т.: Фан, 1987. С. 1999.

³Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? Т.: Ўзбекистон, 1970. – Б.39.

⁴Абдусаломов Т., Ортиқов А., Турсунов Т. Дарё одамлари. Ф.: Фарғона, 1999. – Б.29.

⁵Иванов Г.П. Отчет об археологической экспедиции Ферганского областного музея в 1977 г. Архив ФОКМ. № 451.

қишлоқ Порсин номини олган ва асрлар ўтган сари унинг асли кимлиги унутилиб кетган кўринади. Ёхуд ҳазрат Али мазори ёнидаги «Кичик мазор» деб аталувчи Шоҳ Толиб мазори аслида Порсиншоҳ қабри бўлиши мумкин. Нима бўлганда ҳам Шоҳимардон қишлоғида ҳазрат Али авлодлари номи билан боғлиқ қадимги зиёратгоҳ бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Шоҳимардон яқинидаги Ўхна қишлоғидан топилган VII-VIII асрга оид туркий қабилаларига мансуб қадимги қабрларнинг топилиши ҳам Шоҳимардондаги ҳаёт илк ўрта асрларда ҳам қизгин кечганлигини кўрсатмоқда.

Ҳазрат Алининг Фарғонадаги зиёратгоҳи тўғрисида 1906 йилда қўчирилган Шоҳ Ҳаким Ҳолиснинг «Ғазотномаи Шоҳ Жарир» достонида маълумотлар мавжуд. Аниқроғи жангноманинг сўнгги қисмида Ҳазрат Алининг Шоҳимардондаги мазорига бағишланган шеърий қисса ҳам киритилган (қуйида мазкур асарни «Ҳазрат Али қиссаси» деб юритилади). Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазори ҳақидаги ушбу шеърий қисса ҳам бизнингча шоир Шоҳ Ҳаким Холис томонидан ёзилган бўлса керак. Қуйида ўқувчиларга ушбу асардан бир парча келтиришни лозим топдик:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

Мен айтайин қулоқ солғил биродар,
Қудрат бирла Ҳақ айлади икки гавҳар.
Бири эрур ул Муҳаммад Ҳабибуллоҳ,
Бири эрур Али шери Ҳайдар.
Икки дунё саодатли фарзиндингни,
Туфайлидин, андоғ эрни қилди бино.
Қуръон ичра номин қўйди Асадуллоҳ,
Дин йўлида Ҳаққа жонин қилар фидо.
Тиру-табар қилмас ҳаргиз анга асар,
Олам узра келгон эмас муңдоғ башар.
Аллоҳ суййуб Шерим дебон деди Вали,
Юз минг аскар заф боғласа куффор эли.
Бир наърада жумла кофир бўлур яксар,
Душманлари жангоҳидан ёнур музтар.
Ул муборак бир отлари Шоҳимардон,
Неча ҳожат мақсуд ондин ҳосил бўлгон¹.

¹Ғазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 165а.

Ҳақ таоло дуосини қабул қилғон,
Ё шайхи деб, севар тангри ҳам пайғамбар
Қудратини ошкор этиб Қодир Мавло,
Амр айлағон етти жойга зиёратгоҳ.
Ҳар қайсида ҳозир эрур Валийуллоҳ,
Ташналарга сув берғувчи соқий кавсар.
Расул айтди Али ётур Машриқинда,
Ўшал остон олти ойдур мисли Мадина.
Кимки тобса зиёратдин ҳайр баланда,
Туғ остида бош кўтаргай тонгла машҳар.
Ул остонаға борур бўлса, қаю банда,
Ётғон эрмиш Шери Худо тоғ устинда.
Жонинг бўлса, етиб борғил то ким анда,
Борганларнинг мудаосин Ҳақдин тилар.
Муртазодин ҳар ким тилар истионат,
Ёш оқузуб қилар бўлса, ё зиёрат.
Тилга келур кўнглидағи жумла ҳожат,
Ижобатдур ихлосинча бил муқаррар.
Андоғ эрни қасд айласа ким зиёрат,
Ҳар қадамда тайёр эрмиш мангу ҳаёт.
Умид улдир қўлга тегса хатти барот
Ул остонға бошин бермиш кўп...¹
Ҳақ таоло халқ айлади ҳар азиз жон,
Аллоҳ суйиб номин қўйғон шерри Яздон.
Дини ислом йўлини ошкор этмоқ учун,
Мустафоға ёри қилғон эрди Субҳон.
Анга берди бу оламда зўр бозу,
Ҳар коридин Ҳақ Мустафо Худо рози.
Бир Аллоҳдур ўшал эрнинг такягоси,
Бор будидин Ҳақ йўлида қилди эҳсон².
Икки олам офтоби ул шаҳриёр,
Бу дунёдин сафар қилди сайид аброр.
Халифатға ўлтирдилар ул ёри ғор...
Икки йилда умрлари тамом бўлди,
Андин сўнгра халифатға Умар турди.
Шариатни аҳкомини жорий қилди,

¹Ҳазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 165 б

²Ҳазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 167б.

Ул ҳам ўтди халифатга турди Усмон.
Оз муддатда Зуннурайн адо бўлди,
Энди кўринг ул Алига навбат етди.
Халифатга шижоатли ул ўлтирди,
Хайбатидин кофир қавми бўлди гирён.
Шери Худо имомларни чорлаб олиб,
Ҳар бирларин вилоятга ҳоким қилиб,
Ул муборак куйикларин бошга тикиб,
Амр айлагон жойлариға борди равон.
Сарсан Худо бир шум етим боқган эди,
Ул ҳам туриб Муртазоға арз айлади.
Менга балуғ етмади деб йиғлаб турди,
Кўнгли учун балуғ бериб қилди фармон.
Шери Худо амр айлади шум болаға.
Бориб турғил ҳоким бўлиб ул Куфаға.
Ислон йўлин ошкор этғил ўшал элға.
Рухсат берди қолмасин деб сенда армон.
Уч кун ўтмай ул Куфадан ариз келди,
Қандоғ одам ҳоким бўлиб бизга келди¹.
Шароб ичиб дин йўлиға қарамайди,
Кеча кундуз кори бори фисқ исён.
Арза ўқуб ул Али ҳайрлоном.
Жўнадилар Куфа сари шоҳи даврон.
Юруб йўлға канораи Куфа етди,
Мустафонинг ислом туғин анда тикди.
Ул кун ётуб тун ажойиб бир туш кўрди.
Келди руҳи пайғамбари ёри бирлан,
Ўшал руҳлар кўтаришиб тобут тахтин,
Али сизга муборак деб шаҳодин.
Билди Али бу дунёдин ўтар вақтин,
Ҳамду сано айтиб турди Шоҳимардон.
Ул дам Али имомларни чорлаб олди,
Қўзиларим мунда сизлар турунг деди.
Бу кун жумға Куфа шаҳри кирай деди.
Наъра урсам тезроқ **боринг...**
Муртазонинг келганларин Мулжам билди,
Истиқболиға чиқай дебон югуриб елди.

¹ Ғазотнома Шоҳи Жарир кўлёмаси. 168а.

Қайси бориш манзур дебон халқдин сўрди.
Анда туриб сўз бошлади пиру жавон
Айтур анга аё ахмоқ билгил муни,
Али келмиш дарҳол сени ўлдиргали,
Сен илгари қилғил муни иложини.
Йўлдан уриб таълим берди ул габрён¹.
Жаҳд айлашиб қабул қилиб ул бадркон
Али келур масжидга деб пойлаб турди.
Туруб Али намоз қилди ҳам ул замон,
Мулжам келиб қилич урди улдам чунон.
Шери Худо наъра уруб йиқилдилар,
Наърасини икки имом эшитдилар.
...оддин кейин югурдилар.
Кўрсаларким ётибдилар бўлиб қон.
Али айди имомларға тақи келинг.
Бир икки сўз панд айлайинг огоҳ бўлинг.
Намозимни ўқуб сизлар сомеъ турунг.
Тобутимни олиб борса қайси буён.
Муртазони намозини ўқудилар,
Етти шаҳар акобири йиғилдилар.
Ул муборак жадиларин талашдилар.
Гўё бўлди мўминларға охир замон.
Шери Худо асҳоблари бир тўп бўлди.
Орасидан шаҳзодалар майдон қурди.
Йиғлаб туруб Ҳасан тағи бир сўз айтди.
Кўз ёшиға нолиш қилди еру осмон.
Халқға айди қуч-қуч бўлиб йиғлаб турунг,
Ҳар шаҳарнинг жамоаси бўлуб турунг.
Ушбу отам тобутини ердин урманг,
Ким кўтарса олиб борса қайси макон.
Имом сўзи мақбул бўлди халойиқға,
Булут келди Муртазони кўтармоққа.
Зўр айлади кўтаролмади Али тахтин,
Хижолатдин ул дам ҳамма бўлди ҳайрон.
Кун чиқардин бир қир оҳанг пайдо бўлди.
Орасидин маҳофалик тева келди².

¹ Ғазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 1686.

² Ғазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 1696.

Шери Худо тобутига етиб келди.
Тобутларин олиб ул дам бўлди равон.
Муртазонинг тобутини орқасидан,
Шаҳзодалар фарёд уриб йиғлаб қолди.
Тоқат қилмай орқасидан етиб борди.
Қаён кетур отамиз деб бўлди гирён,
Тева узра пардаларин кўтардилар,
Қўзиларим йиғламанг деб қайтардилар.
Яқин чорлаб жамолларинг кўрсатдилар.
Кўрсаларким, тева минган Шоҳимардон.
Имомларнинг қулоғига Али айтди,
Етти жойга зиёратин амр айлади.
Ё Али деб ёд айласа мендур ҳозир,
Шаҳзодалар видо айлашиб анда қолди.
Отамиздин айрилдик деб йиғлаб қолди.
Мадинага етим тўнин кийиб кирди.

Айтиб ўтиш жоизки, Шоҳимардон зиёратоҳининг фазилатлари борасида айниқса «Ҳадис Шоҳ Порсин» қўлёзмасида қизиқарли ривоятлар ҳикоя қилинади. Мазкур қўлёзманинг сюжети «Хайрул Булдон Ўш шаҳри» («Ўш – шаҳарларнинг энг яхшисидир»), рисоласига жуда ўхшайди. «Ҳадис Шоҳ Порсин» да таъкидланишича, Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)га Жаброил алайҳис салом Форсин қишлоғидаги мазор тўғрисида хабар келтиради. Унга кўра, Форсин қишлоғи келгусида жуда серфайз масканга айланади. Чунки Форсин қишлоғига Ҳазрат Али ибн Абу Толиб дафн этилади. Жумладан, «Ҳадис Шоҳ Порсин» қўлёзмасида «Форсин қишлоғидаги Ҳазрат Али мазорига зиёратга келган киши ўша ерда икки ракат намоз ўқиса жамики гуноҳлардан фориғ бўлади ва бунинг савоби бошқа жойда ўқилган икки юз ракат намозга тенг келур» дейилади¹.

Шу вақтга қадар тадқиқотчилар фақатгина Ўш мазорлари фазилатлари тўғрисида ҳикоя қилувчи «Хайрул Булдон» асари мавжуд деган фикрни билдирган эдилар. Бироқ «Ҳадис Шоҳ

¹Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №3. – Б. 89-96.

Порсин» қўлёзмаси бундай мазмундаги асар Шоҳимардон зиёратгоҳи тўғрисида ҳам мавжуд эканлигини кўрсатмоқда. Бизнингча, «Хайрул Булдон Ўш шаҳри» рисоласи яратилганидан сўнг Шоҳимардон мазори тўғрисида ҳам шу сингари асарга эҳтиёж туғилган ва охир-оқибатда «Ҳадис Шоҳ Порсин» асари ёзилган бўлса керак.

Шоҳимардон шундай бир ажойиб масканки, ундаги ҳар бир тош, ҳар бир қоя, ҳар бир дарахт ва наинки, барча оқар сувларнинг ўзига хос тарихи ва афсона-ю, ривоятлари бор. Уларни тингласангиз, албатта Ҳазрат Али билан боғлиқ маълумотларга дуч келасиз. Гарчанд мазкур афсоналар тарихий ҳақиқатдан йироқ бўлса-да, диққат билан тинглайсиз. Чунки, шоҳимардонликлар уларни зўр маҳорат билан сўзлаб берадиларки, тингловчининг кўз олдида Ҳазрат Алининг жанг майдонидаги мардона курашлари бирма-бир ўтаверади.

Ҳазрат Алининг Шоҳимардондаги мазори тўғрисида
XIX асрда ёзилган шеърий қисса.
Hazrat Alining Shohimardondagi mozori to'g'risida
XIX asrda yozilgan she'riy qissa.

Шоҳимардон қишлоғидаги Ҳ. Ҳ. Ниёзий музейининг илмий ходими Назира Саидахмедова Шоҳимардон бўйлаб қилган илмий экспедицияларимизга ҳамроҳлик қилар экан, бу ерлардаги ҳар бир

муқаддас жойлар тўғрисида қизиқарли маълумотларни айниқса, Шоҳимардон зиёратгоҳи ҳақидаги эшитган ривоятларини сўзлаб берди.

«Ривоятларга кўра, ҳазрат Али вафот этгач, унинг тобутини олгани етти мамлакатнинг подшоси келибди. Чунки ҳазрат Али тириклигида етти подшоҳликни исломга киргизган экан. Фарзандлари етти ҳукмдорга нима дейишни билмабдилар ва охир оқибат еттита бир хил тобут ясашиб, шулардан бирига бировга билдирмай отасининг муборак жасадини қўйибдилар. Ҳар бир подшо ўз юртига ҳазрат Алини тобутини олиб кетибди. Уларнинг барчаси чиндан ҳам тобутда ҳазрат Алининг ётганлигига ишонч ҳосил қилиш учун йўлда тобутни очибдилар. Кўрсаларки, чиндан ҳам барчасининг тобутида ҳазрат Али эмиш»¹. Бу ҳақда Дадажон Абдурахмон ўғли шундай ёзади: «Улуғлар оламдан ўтганида марҳумга еттита тахти тобут ҳозир бўларкан. Кўтаринглар деганда кўтарганлар етти томонга йўл тутарканлар ва етти жойда қабр қарор топаркан»². Ушбу ривоят ёзма манбаларда ҳам тилга олинади. Масалан, 1906 йилда кўчирилган «Равзат ал-ансоб» китобида ҳам айнан шунга ўхшаш ривоят келтириб ўтилган:

«Ул куни Ҳазрат шаҳодат тофтилар,
Етти сандиқни йиғочин чофтилар.
Етти сандиқни бир уй ичра олиб,
Кирдилар сандиқни оғзини ёфиб.
Ушбу еттидин бирига солдилар,
Оғзини маҳкам қилиб қуфладилар...
Вақти дафн этганда очиб кўрдилар,
Ҳазратим ҳар сандиқ ичра турдилар»³.

Биз юқорида ҳазрат Али васиятига доир маълумотлар келтириш давомида ул зот ўлими олдида фарзандларига жасадини оқ туяга бериб юборишларини васият қилганлигини келтириб ўтган эдик. Шу сабабдан яна «Ҳазрат Али жангномаси» да

¹Дала тадқиқотлари. 2001 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

²Дадажон Абдурахмон ўғли. Ҳазрат Али. Ф.: Фарғона, 2005. –Б. 21.

³«Равзат ул ансоб» қўлёзмаси. 44-варақ.

баён этилган воқеалардан айрим парчаларни келтириб ўтмоқчимиз:

«Андин кейин устида бир аробий оқ тева пайдо бўлди. Келиб чўкти. Ҳазрат Алини ул тева устига рост қилдилар. Тева дарҳол равон бўлди. Бир неча қадам бориб эрди. Амир ал мўминин Ҳасан тева ниқта боғидан ушлаб айдилар. Аробий сен қандоқ кишисан бобомизни қанда олиб борурсан дедилар. Аробий пардани кўториб Имом Ҳасанга қарадиларким, ул аробий ҳазрат Али эканлар. Яна бир неча қадам уруб зойиб бўлдилар. Андин кейин Имом Ҳасан дуо қилдилар. Андин кейин жумла саҳобалар йиглашиб фарёд наҳва оғоз қилдилар. Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн айтур эрдилар: «Эй қариндошлар. Ямон иш қилдук. Отамизни мунда кўмсақ, кеча-кундуз зиёрат қилиб, дуо хатм Қуръон қилиб турсак, яхши эрмасму» дедилар. Ул замон ҳаводин бир ун келдиким, эй, Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн! Сизлар ... қолдингизлар анинг учунким, тақдири Ҳақ андоқ турур. Жаброил йигладилар ва Микоил йигладилар ва Исрофил йигладилар ва Азроил йигладилар ва яна жумла фаришталар йигладилар. Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн билдиларким, Қавла Таолони «Мақъади сидқан ъинда маликун муқтадирун» (Улар) қудратли подшоҳнинг (Аллоҳнинг) ҳузуридаги садоқат мақомида бўлурлар)» мақомига еткузди. Жаддимиз Муҳаммад Расулulloҳдин жудо бўлурмиз деб йигладилар»¹.

¹Ҳазрат Али жангномаси...18-варак.

Ҳазрат Али мазорининг умумий кўриниши. XX аср боши.

Hazrat Ali mazorining umumiy korinishi. XX asr boshi.

Нақл қилишларича, Шоҳимардон қишлоғидаги ҳозирги ҳазрат Али мазорининг ўрнида дўнглик тепа бўлиб, болалар ҳар гал шу дўнгликни қазиб ўйнашмоқчи бўлсалар, қаердандир оқ туя пайдо бўлиб, улар кавлаган чуқурни текислаб ташлар экан. Бу воқеадан барча таажжубга тушибди. Уламолар бунинг сир-асрорини билиш учун қадимги китобларни кўрибдилар. Китобларда айтилишича, ҳазрат Алининг жасадини олиб кетган оқ туя икки тоғ орасида икки дарёнинг қўшиладиган жойига келгач, шу ерда тобут дафн этилиши баён этилган экан¹. Чиндан ҳам оқ туя пайдо бўлаётган жой китобларда кўрсатилган жойга мос тушибди. Бу жойнинг ажойиб хусусиятларини олдин кўриб гувоҳи бўлган кишилар ҳазрат Алини шу ерда дафн этилганлигига амин бўлибдилар.

XIX аср охири XX аср бошларида чоп этилган рус географ ва тарихчиларининг аксарияти Фарғона водийси тўғрисида келтирган маълумотларида Шоҳимардон хусусида алоҳида тўхталиб, маҳаллий аҳолининг энг муқаддас жойларидан бири сифатида эътироф этганлар².

Тарихнинг гувоҳлик беришича, Шоҳимардонга келиб, ҳазрат Алининг муҳташам мақбарасини зиёрат қилиш ҳар кимга ҳам насиб қилавермаган. Бу ҳақда 1871 йили Шоҳимардонга ташриф буюрган рус олими А. П. Федченко шундай ҳикоя қилади:

«Шоҳимардон Оқсув ва Кўксув сингари икки дарёнинг қўшилган жойида жойлашган...Қишлоқнинг деярли бой бўлмаган бозорчаси мавжуд. Бозор вақф тарзида муқаддас мақбарага бириктирилган бўлиб, у ерни худди бир ибодатхона сифатида кўриш мумкин. Мақбаранинг бош мутаваллийси шу қишлоқнинг ҳам солиқлар йиғувчиси, ҳам ҳокимидир. У ерга боришдан олдин бизга мутаваллий ҳузурида меҳмонда бўлишимизни ва бутун меҳмондўстлик унинг ихтиёрида эканлигини айтишиб, на Марғилон беги, гарчанд Шоҳимардон унинг тасаруфида бўлса ҳам, ҳаттоки на хоннинг ўзи ҳам бу ерда бизга гамхўрлик кўрсатишга буйруқ бера олмасликларини тушунтирдилар. Шу боис мен

¹Хабиба Фатхи. Смысл женских ритуалов Биби Мушкулькушод и Биби Сешанбе в современной Центральной Азии // Ўрта Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 2-қисм. Т., 2005. – Б. 23.

²Земля и люди. Всеобщая география. Азиатская Россия и Средне-Азиатская ханства. СПб., 1892 С. 407.

мутавалийга ўз миннатдорчилигимни билдириб, эртага унинг олдига боришимни маълум қилдим.

Бу ерга дафн этилган авлиёни Шоҳимардон, яъни «Мардлар шоҳи» деб аташиб, бу ном унинг лақабидир. Баъзилар уни биринчи халифалардан бўлмиш Али эканлигига бизни қатъий ишонтирмоқчи бўдилар. Ҳозирги вақтда бу мазор Қўқон хонлигидаги энг муқаддас жой сифатида, ҳаттоки, қадимги Ўшнинг табаррук жойларидан ҳам машҳурроқдир. Уни зиёрат қилгани кўплаб художўйлар, нафақат хонликнинг турли жойларидан, балки қўшни ўлкалардан ҳам келадилар. Хоннинг ўзи бу ерга зиёрат қилгани тез-тез келиб туради...

Мен мақбарани кўздан кечирмоқчи бўлган эдим. Бироқ, бунинг урдасидан чиқа олмадим. Айтдиларки, ҳалифа Али оромгоҳини бирон бир гайридин кўриши мумкин эмас экан»¹.

А. П. Федченкодан кейин кўп ўтмай яна бир рус ҳарбий зобити Л. Костенько Шоҳимардонда бўлиб, ўз таассуротларини «Олай тоғларига экспедиция» номли мақоласида баён этади:

«Шоҳимардон номи билан аталувчи масжид ва мақбара унинг (Шоҳимардоннинг) энг гўзал беагаи бўлиб, хизмат қилади. «Шоҳимардон» форсчада «Мардлар шоҳи» демакдир. Муллаларнинг ишонтиришларига кўра, бу ном остида пайгамбарнинг кувёви, тўртинчи халифа Алининг ўзи яширинган эмиш. Муллаларнинг фикрига кўра, ҳазрат Алининг қабри яна етти жойда мавжуд экан.

Шоҳимардон собиқ Қўқон хонлигининг энг машҳур зиёратгоҳларидан ҳисобланади. У Бухоро хонлигидаги Баҳоуддин ва Хивадаги Полвон ота сингари Фаргонанинг балолардан асровчи ҳомийсидир.

Мазор тоғ тизмасининг баланд, голят гўзал, хушманзара қисмига жойлашган бўлиб, олди томони қияликка қараб туради. Мазор ёнида эса масжид жойлашган. Авлиё қабри эса унча катта бўлмаган мақбара ичида бўлиб, маҳаллий услубга хос меъморий кўринишга эга.

Ушбу мақбара параллелепипед шаклда гумбазли қилиб қурилган. Чап томонида белгилик катта девор, мақбаранинг икки ёнида кичик миноралар бор. Девор ўртасида ноксимон шаклда тахмон, тахмоннинг марказида дид билан ўймакор нафис нақшлар берилган икки табақали эшик ўрнатилган. Пештоқннинг юқори қисмига катта араб ҳарфлари билан «Аллоҳ, Муҳаммад, Абу Бакр, Умар, Усмон, Али» исмлари битилган. Ёзув остига бўёқлар билан Макка ва Мадинадаги муқаддас

¹Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. М.: Географгиз, 1950. С.311.

жойларнинг суратлари чизилган. Мақбарага киришда ёғочдан учига мисдан қадалган туғлар ва уларга бойланган қўтос думлари кўзга ташилади.

Ташқи эшик орқали унча катта бўлмаган, икки панжарали деразаси бор, томи баландроқ хонага кирилади. Токчаларда қўчқор ва тоғ эчкисининг шохлари қўйилган. Кейинги хона ҳам биринчи хона ўлчамига тенг бўлиб, унда атрофи ёғоч панжаралар билан ўралган авлиёнинг қабри жойлашган»¹.

А. Ф. Миддендорфнинг таъкидлашича, Шоҳимардон мозори халқ орасида «Ҳазрати Шоҳимардон» номи билан ҳам машҳур бўлган².

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, юқорида номлари зикр этилган тадқиқотчиларнинг Шоҳимардон мозори тўғрисида келтирган маълумотларидан батафсилроқ маълумотлар ҳозиргача кам учрайди. Рус тадқиқотчилари нафақат ҳазрат Али мозори ҳақида маълумот берибгина қолмай унинг ташқи кўриниши ҳақида қизиқарли суратларни тасвирлашга ҳаракат қилганлар. Жумладан В.И Масальский томонидан тайёрланган «Туркистон ўлкаси» номли китобида Шоҳимардон зиёратгоҳининг XIX асрнинг охирларидаги умумий кўриниши тасвирланган³.

Ҳазрат Али мозоридаги туғлар ҳақида сўз юритганимизда эса, шуни айтиб ўтиш керакки, таҳликали замонларда уларни йўқотиб юборганлар. Фақатгина биргина туғ ҳақида биз қисқагина маълумотга эга бўлдик. Ушбу бронзадан ясалган туғ Шоҳимардон мозорининг гумбазига ўрнатилган бўлиб, унинг олди томонида калимайи тайиба ёзилган ва ҳижрий 1314(милодий 1896 йил) сана туширилган. Туғнинг орқа томонида эса «Роқима(хат ёзувчи) Ҳайдархўжа, Чофаро Азимхўжа, Охира (кейинги) Усто Абдулваҳоб» деган ёзув туширилган.

Шу ўринда туғ тўғрисида тўхталиб ўтсак.Хўш туғнинг ўзи нима? Нега муқаддас мозорларда туғ қўйиш керак бўлган? Бу саволларга жавобни туғнинг луғавий маъносидан ҳам излаш керак бўлади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида туғ тўғрисида қуйидагича изоҳ берилади: «Туғ - мусулмонларнинг ёғоч дастага ўрнатилган

¹Гулиянц Л. Легенды и были Шахимардана. Ферганские зори. 20.04.2002.

²Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882. Прибавление IV.А. XX.

³Масальский В.И. Туркестанский край. СПб., 1913. С. 707.

қўтос думи ва ярим ой ёки керилган беш панжа тасвирдан иборат байроқсимон белгиси»¹. Айтишларича, муқаддас мазорлардаги туғлар узоқлардан ҳам кишилар кўзига ташланиб, бу ерда авлиё дафн этилганлигини билдириб турган. Шу боис ҳам туғли мазорлар ёнидан ўтаётган одамлар, албатта, дуога қўл очганлар. Демак, туғлар белги вазифасини ўтаб келган.

Ҳазрат Али мазоридаги туғ. 1896 йил.
Hazrat Ali mozoridagi tug'. 1896 yil.

Бундан ташқари туғ, яъни панжа ҳақида қуйидаги қарашлар мавжуд. Таниқли элшунос олим Г. П. Снесарев туғлар дастлабки вақтларда дин йўлида курашган ғозийлар қабрларига, кейинчалик эса зўрлаб ўлдирилган кишилар қабрларига қўйилганлигини таъкидлайди². Баъзи диний уламолар панжа бу Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ва унинг тўрт содиқ чаҳорёрларининг бирдамлик

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати... – Б. 241.

²Снесарев Г. П. Хорезмские легенды...-Б. 44.

белгиси эканлиги ҳақида фикр билдирсалар, баъзи бирлари уни ҳазрат Али хонадони боғлиқ деб билишади. Ривоятларга кўра, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) дунёдан ўтишидан олдин саҳобаларига очиқ панжасини кўрсатиб, ўзидан кейин Аллоҳнинг амри билан беш ишончли аркон қолдираётганлигини, улар - Қуръон, қизи Фотима, куёви Али ҳамда икки набираси Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн эканлигини айтган экан.

Кези келганда таъкидлаб ўтиш жоизки, ўтмишда муқаддас зиёратгоҳларни англаувчи махсус яна бошқа белгилар ҳам мавжуд бўлган. Булар ҳайвон шохларидир. Ҳозирда эса аксарият ҳолларда мозорларда ёқилган чироқлардан ушбу жой зиёратгоҳ эканлигини аниқлаш мумкин.

Рус тадқиқотчиларининг Шоҳимардон тўғрисида келтирган маълумотлари чиндан ҳам асл ҳақиқатга тўғри келади. Зеро, хонлик тахтига ўтирган ҳар бир янги хон Шоҳимардонни зиёрат қилишни асло қанда қилмаган. Масалан, Бахти Муҳаммад қўрбоши томонидан берилган Патгаи бирунда келтирилишича, ҳижрий 1287 (1870) йилнинг муҳаррам ойининг 25 чисидан то раби ул аввал ойининг 12 сига қадар Худоёрхоннинг оиласи Шоҳимардонга зиёрат қилгани боражаклиги қайд этилган¹. Бу эса, ўз навбатида Шоҳимардон зиёратига янада кўплаб аҳолини келишини таъминлаган.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Қўқон хонлари ҳаётида ҳазрат Али номи ўзига хос ўрин тутганлиги тарихий манбаларда ҳам қайд этилади. Чунки ҳар бир хон тахтга ўтирар экан, ёки жанг майдонига кирар экан «Али шери Худо доимо бирга бўлсин» деган сўзни такрор-такрор айтишга одатланган эдилар. Масалан, XIX асрда яшаб ўтган Зиёвуддин Маҳдум (Маҳзуний)нинг «Фарғона хонлари тарихи» асарида айнан шундай маълумотларни кўриш мумкин².

Тарихдан маълумки, муқаддас жойларни зиёрат қилиш ва шу аснода диний пешволар ва халқнинг ишончини қозониш ҳар даврда ҳам ҳукмрон сулолаларнинг ташқи ва ички сиёсатининг муҳим белгиларидан бири бўлиб келган. Бу ҳолат Сомонийлар, Қорахонийлар, Амир Темур ва темурийлар даврида, ҳамда ўзбек хонликлари замонида ҳам яққол кўзга ташланади. Бинобарин,

¹Троицкая А. Л. Католог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968. С.374.

²Магзуни. Фарғана хандарынын тарыхы. Бишкек, 2007.

Қўқон хонлигида ҳам ҳар бир тахтга чиққан хоннинг ҳаётида зиёратгоҳлар муҳим аҳамият касб этиб келган.

XVIII-XIX асрларда Фарғона водийсидаги зиёратгоҳлар тўғрисида «Ғазотномаи Шоҳ Жарир», «Рисолаи Ҳайри Билод» сингари китобларнинг ёзилиши ҳам халқ орасида муқаддас жойларга нисбатан эътибор катта бўлганлигидан далолат беради. Қолаверса, «Биби Убайда», «Пошшо Пирим», «Боязид Бистомий», «Хўжа Муъоз», «Подшоҳ Искандар», «Хожа Туроб», «Тахти Сулаймон», «Машҳад майдон», «Сафед Булон», «Мўйи Муборак» сингари зиёратгоҳлар ҳам сайилгоҳ сифатида маҳаллий халқни хонлар билан мулоқотда бўлиши учун муносиб қароргоҳ вазифасини ҳам ўтаган. Шу сабабдан мазкур мазорларни таъмир ишларига эътибор берилиб, уларга атаб хонақоҳлар қурилган¹.

Қўқон хони Норбўтабий (1763–1801) давридан бошлаб, Марғилондаги Хўжа Муъоз мазори ва ундаги Мўйи Муборакка атаб қурилган зиёратгоҳ хонинг севимли зиёратгоҳига айланган бўлиб, ҳатто Марғилон шаҳрининг 12 дарвозасидан бири Муъоз ибн Жабал деб аталган². Умархон ва Шералихон, Мадалихон, Худоёрхон ва Маллахонлар ҳукмдорлиги даврида Подшоҳ Искандар, Сафед Булон, Ҳазрат Али, Мўйи Муборак, Ҳазрати Айюб мазорларини зиёрат қилиш оилавий анъанага айлаган эди³. 1867 йили Қўқонга ташриф буюрган рус зобити А. П. Хорошхиннинг ёзишича, Худоёрхон Мўйи Муборакни зиёрат қилиш учун дабдаба билаб кўп сонли қўшин қуршовида борган. Дастлаб замбараклар, сўнг отлиқ ўқчилар, ундан сўнг отда хон ва унинг ортидан мингбоши, юзбоши ва бошқа қўшин бошлиқлар жами 500 киши зиёратга борганлар. Уларнинг барчасининг эғнида қимматбаҳо шойи ва бахмал тўнлар билан аъло арғумоқларни минган ҳолатда пайғамбарнинг муқаддас мўйини зиёрат қилиб қайтганлар⁴.

Шералихон (1842–1845) хонлик тахтига ўтириш арафасида Сафед Булонда оқ туя ва оқ отни қурбонликка келтирган, сўнг уни оқ кигизга ўтқазиб хон этиб кўтаришган⁵.

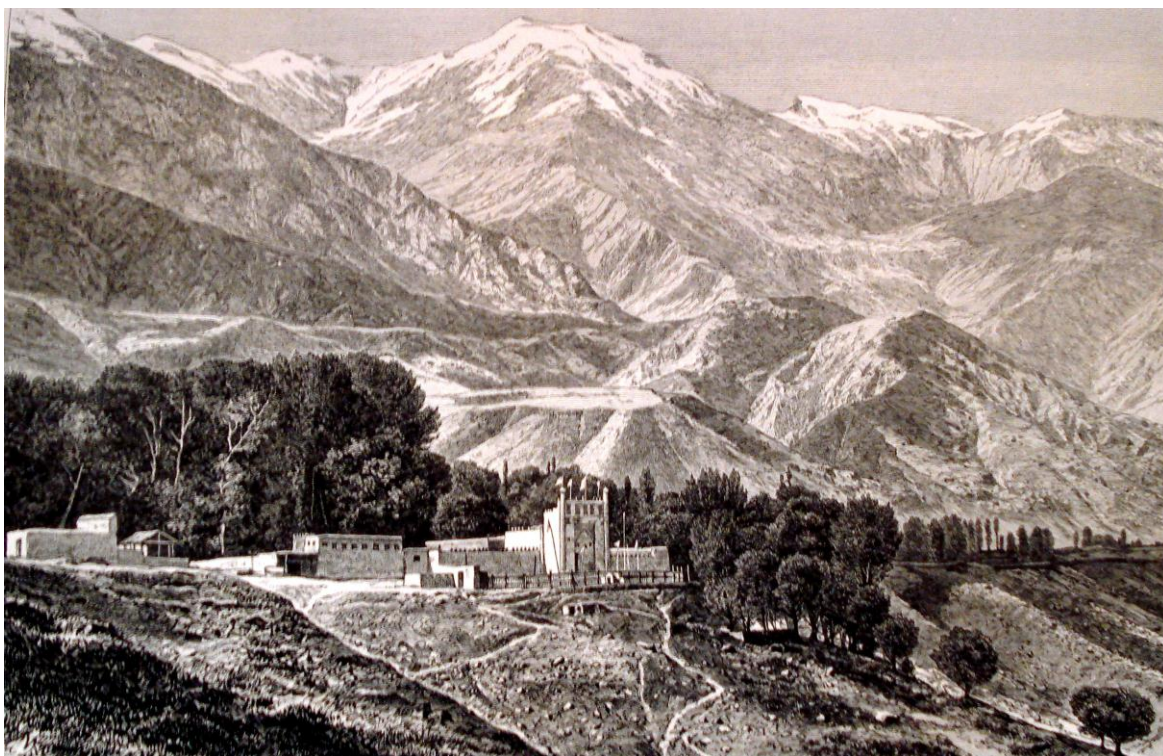
¹Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. Т.: Фан, 1973. С.220.

²Писарчик А. К...- Б.157.

³Абдулахатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи Муборак. Ф.: Фарғона, 2000. – Б.42.

⁴Хорошхин А. П. Сборникъ статей касающихся Туркестанского края. СПб., 1876. С.133.

⁵Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886. С.146.

1880 йилда Парижда чоп этилган Мари Бурдоннинг «Париждан Самарқандгача» китобидagi Шохимардон зиёратгоҳининг тасвири¹.

1880 yilda Parijda chop etilgan Mari Burdonning «Parijdan Samarqandgacha» kitobidagi Shohimardon ziyoratgohining tasviri.

Бизнингча, хонларнинг бу тарзда зиёратга боришларида бир неча мақсадлар мавжуд бўлган. Булардан бири зиёрат бўлса, иккинчиси халққа йўл давомида ўз қудратини намойиш этиш кўзда тутилган кўринади. Бунга мисол тариқасида Шохимардонга зиёратга бориш вақтида Худоёрхонни йўлдаги баъзи бир итоатсиз фуқароларни жазолаши тўғрисидаги маълумотларни олайлик. Уларда келтирилишича, Худоёрхон Шохимардонга келган замон икки фуқарони жазоламоқчи бўлади ва уларни жазолашдан олдин «Фатво беринг, эй мухтарам азиз эшонлар, не қилсин хон йўлига тиз чўкмаганлар!» деб савол ташлаб, улардан фатво олиб сўнг жазолайди.

1812-1813 йилларда Қўқон хонлигига ташриф буюрган сайёх Мир Иззатуло ва Алоҳида Сибир полкининг таржимони Филлип

¹Ушбу китобнинг тўлиқ номи: DE PARIS a SAMARKAND. LE FERCHANAH LE KOULDJA. IMPRESSIONS DE VOYAGEN D UNE PARISICNNE par Mme DE ULFALVY-BOURDON. PARIS. 1880.

Назаровлар Марғилондаги Подшоҳ Искандар мазорини халқ орасида жуда машҳур эканлигини келтириб ўтадилар¹.

Мавжуд зиёратгоҳларга берилган вақф ерлар ҳам хирож солиқларидан озод этилган². Мадалихон даврида Қўқон шаҳри яқинидаги Мўйи муборак зиёратгоҳи халқ орасида машҳур бўлган ва ҳатто шаҳарнинг дарвозаларидан бири Мўйи муборак деб аталган. Тарихчиларнинг ёзишича, Мўйи муборакни зиёрат қилгани ҳар куни минглаб одамлар келиб, тез орада бу жой халқ сайилгоҳга айланган. Нодирабегим ҳам тез-тез ушбу зиёратгоҳга келиб, турган³. Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг ёзишича, Исо Авлиёнинг топшириғига биноан у ҳар доим Хожа Туроб мазорига хонга омад ва зафар тилаш учун зиёратга борган экан⁴.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, хонлик ҳудудидаги муқаддас мазорлар, атрофидаги ерлар азиз-авлиёларнинг авлодларига вақф қилиб берилиши билан бирга улар хонлар томонидан турли имтиёзлар ва иноятномалар олганлар. Бунга мисол тариқасида Пур Сиддиқ, Подшоҳ Искандар, Хўжа Муъоз ибн Жабал, Ҳазрати Ҳабиб Шайх мазорини кўрсатиш мумкин. Юқорида номлари кўрсатилган муқаддас мазорлар таъкидлаб ўтганимиздек, Қўқон хонлиги даврида аҳолининг ҳам хонларнинг ҳам зиёратгоҳи бўлиб келган. Хонлар тахтдан маҳрум бўлган чоғларида ҳам муқаддас жойлар уларнинг ягона умид манбаига айланган. Бу ҳақда Мирза Олим Мушрифнинг Худоёрхон тўғрисида келтирган маълумотларида қуйидагилар баён этилган:

«Вақтики, Бойбўтанинг кўпригига борганларида, бир неча пондсадбошилар йигитлари билан яна хондан юз ўгиришиб, мазкур кўприкдан қайтиб кетдилар. Хон бечора маънос Мўйи Муборак бирла Говхонага тушиб, ўша ерда бир соат турдилар»⁵. Бундай мазорлар ночор кишиларнинг бошпанасига айланиб, зиёратчиларнинг ҳайр-эҳсон билан кун кечириб келганлар. Мазорларга ҳайр-эҳсон қилиш аъанавий ҳолга айланган. «Тарихи Азизий» китобида айтилганидек: *«Одамлар охираат ишини илгарироқ қилиб, дунё ишини*

¹История Узбекистана в источниках. Т.: Фан, 1988. С.170.

²Троицкая А.Л... – Б. 117.

³Қодирова М. Давр Нодираси. Т.: Фан, 1991. – Б.52.

⁴Бейсимбеев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-ата: Наука, 1987. С.129

⁵Мирза Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.: Фафур Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – Б.78.

кечроқ қилур эдилар»¹. Айниқса, мозорларнинг ободончилигини кўтариш учун халқ ҳашарлари ўтказилиб турилган.

В. П. Наливкинга кўра, Қўқон хонлигидан сўнг муқаддас зиёратгоҳларга бўлган эътибор анча камайиб кетган ва охир оқибатда зиёратчилар сони ҳам камайиб борган². Натижада, нодир меъморий ёдгорликлар жумласига кирувчи зиёратгоҳлар қаровсиз аҳволга келиб, ўзининг асл қиёфасини йўқотган³.

Хон ва унга қарашли хонадон вакилларини Шоҳимардонни зиёрат қилиши ҳар доим ҳайри-эҳсонлар улашиш билан бошланар эди. Бундай пайтларда ислом оламида паҳлавонлиги, ботирлиги, мардлиги ва тадбиркорлиги, жиҳодларда жангу-жадалларда қўлга киритган зафарлари ҳақидаги ҳазрат Али тўғрисида қисса ва ривоятлар айтилган⁴.

Зиёратга борган аҳоли қиссахонларнинг ажойиб қиссаларини тинглар эканлар «Ё, Шоҳимардон пирим, ўзингиз қўлланг, мушкулларимизни осон қилинг», дея мақбарини зиёрат қилганлар. Айниқса, мозор мутаваллиси мозор дарвозасидан оқ, кўк, қизил ва сариқ латтадан ясалган туғни кўтариб чиққан вақтида зиёратчилар табаррук латталарни кўзларига суртиб ўпар ва йиғлаганлар⁵. Шу боис шоир Завқий(1853-1921) Шоҳимардон ҳақида қуйидаги сатрларни битган эди:

Бу равзага кимки келиб,
Бир кечаси меҳмон экан.
Умрида бир кўрган киши,
Ўлганда беармон экан⁶.

Баҳоуддин Нақшбанд айтганларидек: «Улуғларнинг мозорларини зиёрат қилишдан, уларнинг руҳларини Аллоҳ муқаддас қилсин, зиёрат қилувчи шу миқдордагина файз ола

¹Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. Т.: Маънавият, 1999.-Б. 71.

²Наливкин В. П. Туземцы ранше и теперь. Т., 1913. С.113.

³Абдулахатов Н, Хошимов Б. Қўқон хонлигида зиёратгоҳларга муносабат // Қўқон асрлар силсиласида. Қўқон, 2004. – Б. 88.

⁴Троицкая А. Л. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М.: Наука, 1975. С.203.

⁵Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда...- Б. 7.

⁶Завқий. Ажаб замона. Т.: Шарқ, 2003. – Б.156.

билиши мумкин, яъни ўша бузург сифатини билади, унга таважжух қилади ва шу сифатга кира олади»¹.

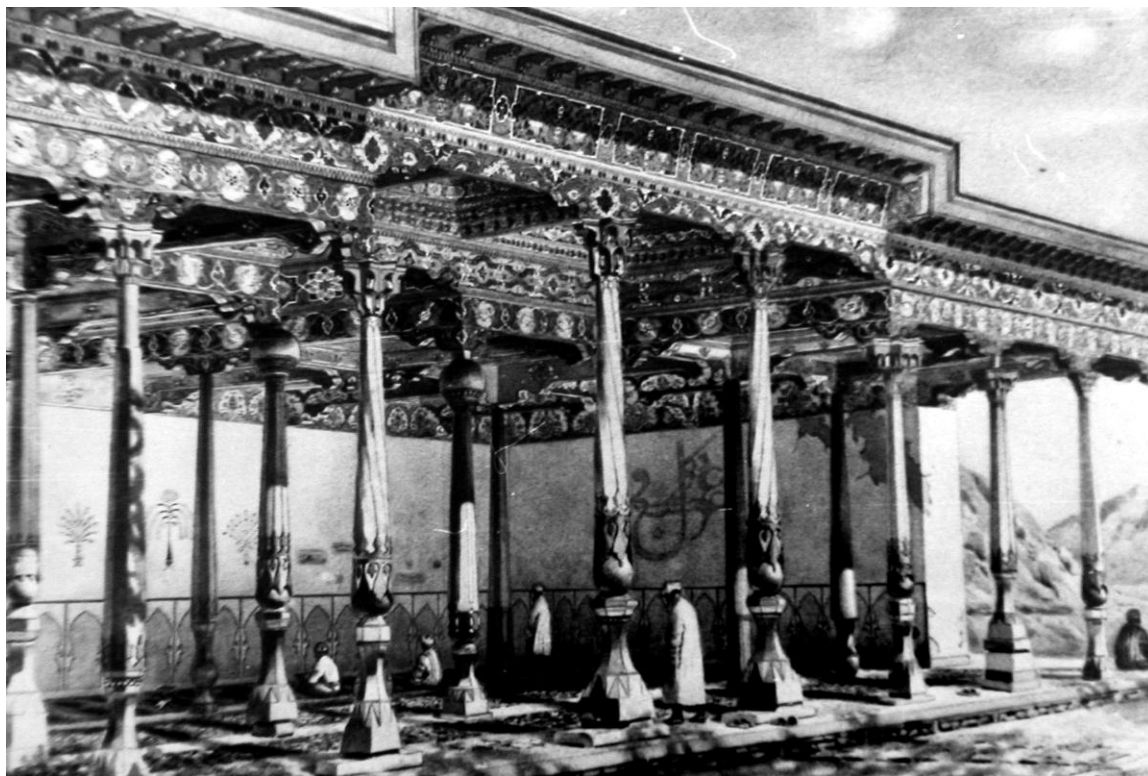
Маросим ва урф-одатлар Шоҳимардон қишлоғида нафақат XIX асрда балки ундан олдинги даврларда ҳам олиб борилганлиги эҳтимолдан холи эмас. «Равзат ул ансоб» китобида XIX асрнинг ўрталарида Шоҳимардон қишлоғига марғилонлик саййидлардан бўлмиш Валихон тўра томонидан зиёратчилар учун очилган йўл ҳақида қуйидаги ҳикоят келтирилади:

«Келтурубдирларким, Валихон тўра йигирма бир ёшга кирганларида бир кеча уйларида ётиб тушларида кўрдиларким, ҳазрат Али карамуллоҳу ваҳҳаҳу келиб, қучоғларига олиб фарзандим деб уч марта кафтларига қоқтилар. Яна орқаларини силаб ўлтуруб ўғлум деб яна уч марта кафтларига қоқтилар. Андин сўнг, илтифот қилиб айдиларким, «Эй кўнғлумни роҳати Валихон тўра фарзандим. Огоҳ ва доно бўлгилким, Худои таоло сенга ҳар ишда фатҳ нусрат каромат қилди. Мунча зўр куч-қувват ато қилди. Ҳар ишга ва ҳар нав иш бошинга келса, биз ёр мадакордурмиз. Ҳар ваҳдин хотиржам бўлгил. Эй фарзандим, мани мазорим йўли қоттиг ва одамларнинг бормоғи ва келмағи бисёр мушкулдур. Алалхусус, нечанд ожиз ва нотавонларким ихлослари ҳаддин зиёда ва эътиқодлари беандоза. Йўлнинг абгорлигининг юзлари зафарон. Бормайин деса, ихлослари зиёдалигининг жигарлари бирён эрур. Бовужуд, мунча машақат ва ишқ муҳаббат бирла мазорим йўлида қадам қўярлар ва оёғлари тошлар захмидин афгор ва чун олада бўлуб йўл узра ҳориб турарга мадорлари қолмай зор-зор чун абри навбаҳор йиглашур.

Сендан умидим шулки, хизмат камарин белинга боғлаб мазорим йўлини ҳамвор этиб ароба юрутгил ва жами олам аҳлини кўнғлини шод хуррам қилгил ва дуоларини олгил. Сендин то қиёматгача яхши от қолур», – деб кўзларидин зойиб бўлдилар. Валихон тўра бу башоратни топиб уйғондилар. Эrsa кўрдиларким, тамоми оламни мушки анбар бўйи олибдур. Андин сўнг Валихон тўра шавқ муҳаббат бирла хизмат камарин белларига бойлаб, асбоб олатни тарадуд қилдилар ва оҳангарларга нечанд минг метин ва кетмон ва теши буюрдилар. Алқисса, тамоми асбоб олат муҳайё бўлди. Эrsa, тамоми Марғинон халқининг улуг ва кичик, пиру жавонларига Валихон тўранинг бу тарадудлари

¹Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Т.: Ёзувчи, 1993. – Б.99.

маълум бўлди. Эrsa, ҳаммалари ихлос эътиқод бирла хизмат камарин белларига боглаб Валихон тўрани хизматларига жам бўлдилар.

Ҳазрат Али масжиди.

**1921 йилда чизилган М. Н. Никифоров суратидан фотонусха
Hazrat Ali masjidi.**

1921 yilda chizilgan M. N. Nikiforov suratidan fotonusxa.

Алқисса, тамоми Маргинон халқи Валихонтўранинг жанобларига ихлос ва эътиқод бирла йигилдилар. Валихон тўра бошлиг тамоми халқ ҳазрат Шоҳимардоннинг руҳи пур футуҳларидан мадад ва шафоат тилаб йўлга кириб ҳамма шавқ завқ бирла йиглашиб жон дил бирла «Ё ҳазрат Али, ё Али!» деб равона бўлдилар. Вақтики, Валихонтўра тоғ тубига етилар. Эrsa, онинг тор жойларини топиб тоғ кесмак учун метин солдилар. Бу аснода ҳазрат Шоҳимардоннинг кароматлари зоҳир бўлди. Дебдурларким, ҳар қандог қаттиг тошга метин урсалар метинлари хамирга ботқондек тошқа ботар эрди ва тоғларни пора-пора қилиб узуб ташлар эрдилар. Паст-баландни ва ёнбошларни ҳамвор(текис) қилиб ароба юрмакни осон қилдиларким, нечанд кеча ва кундуз бу наво аҳном бирла тоғ кестилар. Анда нечанд кароматлар зоҳир бўлди ва фақир бу китобда икки ҳарек(гаройиб) одатларини айтурман. Келтирубдирларким, иш кунларида йўл узра бир тош ётиб эрдиким, чўнглиги тевадек ани кўтармагунча ароба юрмаги мумкин

эмас эрди ва уч минг киши бу тошни атрофига кириб зўр қилдилар, тошни ҳаракатга келтуролмадилар. Бу воқеани Валихонтўра жанобларига келиб, арз қилдилар. Бу сўзни эшитиб сиёдатпаноҳи Валихонтўранинг гайрат мардоналиклари жунбушқа келиб, ўринларидан туруб, ўшал тош узра ҳозир бўлиб, ҳазрат Шоҳимардон розияллоҳу анҳунинг руҳи пур футуҳларидин мадад тилаб «Ё Шоҳимардон Шеридаргоҳ бобом мадад қилинг», деб тошга қўл урдилар. Бир зўр бирла ўшал тош бир қариш ердин паст узилиб чиқти. Бу ишни кўруб, ҳамма таҳсин ва офарин қилдилар. Бу хареқ одатни ҳамма халқ ўз кўзлари бирлан кўруб, ҳамма баякбор фарёд фигон тортиб оёғларига йиқилдилар. Гўёки қиёмат қойим бўлди. Андин кейин, Валихонтўра амр қилдиларким, шул тошни кўплашиб юмалатуб фалон жой қилиб, ямон ўшал жойга элтиб қўйунг. Нечанд минг одамлар кўблашиб юмалатуруб базўр қилгон жойларига элтиб қўйдилар...

Алқисса, тамоми йўлни ҳамвор қилиб ва дарё узра нечанд кўфруклар солдуруб аробаларни юрутуб давлат бирла мозор шарифга яқинлаштилар. Эrsa, мозори шарифнинг шайхлари ва тамоми Порсин аҳли улуғ кичик жам бўлуб, Валихонтўранинг истиқболларига чиқтилар. Йироқдин кўз кўрдум ердин отдин тушуб югурушиб келиб, иззат ҳурмат бирла узанглардин кўзларига суртилар. Ҳаммалари мундоғ йўл очилгонини кўруб таҳсин офарин қилиб ҳайрон қолдилар. Ҳаммалари Валихонтўранинг бу ишларига мадҳ тасанно айтиб, иззат эҳтиром ва таъзим холо калом бирла йиглашиб жиловларига кириб мозори шарифга олиб бордилар. Эrsa, Валихонтўра бахт давлат бирла иқбол ва саодат бирла мозори шарифга етиб қўндилар.

Тамоми шайхлар ва улуғ кичик барча одамлар Валихонтўранинг жаноб олийларига тазим бажо келтуруб одоб бирла ер ўйуб арз қилдиларким «Эй тўраларнинг зубдаси ва Али Муртазо богининг меваси, бу оламда бир иш қилдингизким, ҳеч одамзоднинг қўлидин мундоғ иш ва мундоғ сўзни эшиткон эмас. Бу мозори шарифга машриқдин ва мағрибдин, Ямандин жаҳондийдалар кўб келурлар ва истиқомат қилурлар. Алар бирла ҳамсуҳбат бўлур. Ажойиб нақллар ва ширин ҳикоятлар баён қилурлар. Лекин мундоғ тоғларни кесиб йўл очмоғ сўзини ҳеч қайси одамдин эшитмадук. Эшитубдурмизким, Фарҳод бечора Ширин ишқида овора бўлуб, нечанд йил меҳнат ва кулфат тортиб, бир кичик ариғ чиқоргон эмишдур. Аммо сизга Тангри таоло лутф инояти ҳамроҳ бўлуб, бир икки ой ичинда мундоғ улуғ ишни этмомига(охирига) еткурдингиз.

Мундог баланд тоғларни кесиб ва баланд ерларни пастга ташлаб, йўлни ҳамвор қилиб, ароба юрмакни осон қилдингиз. Тамоми жаҳон аҳлига ароба бирла бориш келиш муяссар бўлди. Олам халқининг то баданида жони бор ҳузур олар. Яъни, субҳ шом, балки алад-давом(ҳама вақт) жон дил бирла дуо қилурлар»¹.

Шу ўринда Валихонтўра ҳақида. Валихон тўра ҳазратлари XIX асрнинг машҳур тариқат раҳнамоларидан бўлиб, Саййид Подшоҳхонинг(1773-1855) кенжа фарзанди эди. Ул зот «Улуғ Хон» номи билан элу юрт орасида довуғ топган². «Равзат ул ансоб» китобида айтилишича, Валихон тўра Қўқон хонлари Шералихон, Маллахон, Худоёрхонларнинг пири бўлган ва хонликда юз бераётган адолатсизликларга қарши хонларни адолатга чорлаб, уларни халққа зулм қилмасликка ундаб келган. Валихонтўранинг дунёга келишлари ҳақида «Равзат ул ансоб»да қуйидагича баён этилган:

«Келтирубдирларким, бир кун Подшоҳхон хожамнинг жанобларига жамиъ уламо ва фузало ақобир ва ашироф жам бўлуб эрдилар. Ҳар тарафдин сўз баён қилиб мажлислари кирм бўлди. Бу аснода Хожам Подшоҳ мажлис аҳлига латиф карам бирла боқиб илтифот қилиб айдилар.

- Кунлардан бир кун мени Ҳазрат дадам марҳуми мағфури илтифот қилиб мени хабарлатилар ва мен бу сўзни эшитгач жанобларига бошим бирла югурдим ва одоб ҳурмат бирла хизматларига кириб таъзим бажо келтирдум. Кўруб мен сори боқиб сўз бошладилар. Мен олдиларида одоб бирла икки кўзумни ерга тикиб ултурдум ва менга илтифотлар қилиб айдиларким, Эй Подшоҳхон ўғлум Худованди таборак ва таоло менга нечанд ўгул ато қилди. Буларни ичида ҳаммасидин сен менга мақбулсен ва пок баданим ичра жонимсен ва мени тамоми муҳаббатим ва рағбатим сенга бисёрдур. Онинг учун тамоми нисбатим ва жумла хосиятимни сенга бердим ва сени ўз ўрнумда жонишин қилдим. Эй ўғлум олам гайбидин бир асрорни сенга тақрир қилайин. Огоҳ бўлгил дедилар ва мен жон дил бирла қулоқ солиб ўлтурдим. Ондин сўнг илтифот қилиб айдиларким, Ўғлум Подшоҳхон сенга мендин кейин руйи замин таслим бўлур. Подшоҳ ва гадо эшигинда хизмат қилиб гулом

¹«Равзат ул ансоб» қўлёзмаси... 18 – варақ.

²Корытов Н. Самозванец Пулат-хан // Ежегодник Ферганской области. Томъ I. Новый Маргелан, 1902, С. 27. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП №5209. ПД. 736.

халқи бекуш бўлурлар. Давлатинг улуғ ва мартабанг қави ва даражанг олий бўлур.

Худойи иззужал сенга тўрт ўгул ато қилур ва улар ичида бири яхши от кўтариб, олам ичра жуд саховат бирла машҳур бўлуб, кўб хосиятлар ул ўгулдин зуҳур келур ва жами авлодимнинг рукаши ул бўлур. Аҳли жаҳон ичра иззат ва иқбол ўшал ўгулга муссалам бўлур. Ҳар ишга даст урса фатҳ нусрат топар. Ул ўгулга ҳамма вақт Хизр ва Илёс мададкор эрурлар ва яна ул ўгул ҳиммат камарин белига боғлаб бобом Али Муртазо ҳазрат Шоҳи Мардоннинг мазор файзи осорларини йўлини ҳамвор қилиб ароба юрмакни осон илгай. Мундин ўзга нечанд хосиятлар бу ўгулда мавжуд эрур деб мени кўб навозишлар қилиб хушвақт қилдилар. Бу сўздин бошим осмонга етти ва муборак оёғларига бош қўйдум. Неча қотла қуллиғлар айлаб руҳсат олиб тошқари чиқтим ва шукур Ҳақ таолога адо айлаб доимо Худони зикрига машғул бўлдум.

Бу сўздин сўнг неча кун ўтти вожиб Таоло бир ўгул каромат қилди. Бу ўгулни Ҳазрат дадамнинг хизматларига элтим меҳрибончилик қилиб қўлларига олиб суйиб Эшонхон от қўйдилар ва айдиларким мен айтган ўгул бул эмас. Ўшал хосиятлар мунда мавжуд эмас. Андин сўнг неча ой ўтти Тангри таоло яна бир ўгул берди. Мунди ҳам Жаноб олийларига олиб кирдим. Мунди отини Тўражон тўра қўйдилар ва айдиларким, Подшоҳон ўғлум мен айтган ўгул бу ҳам эмас. Мунда ҳеч нишонаси йўқ дедилар. Яна икки йилдин сўнг Худойи таоло яна бир ўгул ато қилди. Они ҳам улуғ даргоҳларига олиб бордим. Эраса, қўлларига олиб синчлаб қарадилар. Авлиёхон қўйдилар. Андин сўнг айдиларким, Подшоҳон ўғлум мен айтгон хосиятлар мунда йўқ. Бу ҳам ул ўгул эрмас дедилар ва яна айдиларким, Подшоҳон ўғлум зоҳиран менинг умрум тугабдур. Яқиндурким, охират сафари қилгаймен. Мендин кейин ул фарзанд некусаодат ва некубахт вужудга келур. Мендин ул фарзанд баланд иқболимга дуойи салом еткурдилар деб менга руҳсат бердилар. Шу сўзни тамоми аҳли мажлис эшитиб кўз ёш қилдилар ва яна нечанд муддатдин кейин ҳазрат Убайдуллахон тўра оламдин ўттилар...

Кутб замон Убайдуллахон тўра марҳуми мағфури бир кеча вақт саҳар эрдиким, Бибининг тушларига кирдилар ва айдиларким «Эй нексиёрат ва соҳиб басират қизим хушвақт ҳуррам бўлгилким, кўнгилдин тамом ғам ва андухни чиқаргилким, Худованд таолони лутф карами бўлди.

Ўшал мен айтган саодатлиғ фарзанди фаррух жамолни Худойим

сизга ато қилди. Амрим сизга шулки, то ул фарзанд вужудга келгунча бетаҳорат ер босманг» деб амр қилдилар ва «мендин сизга сўз шулки, фарзандим вужудга келсалар Валихон тўра от қўйунглар. Зероки, валилик бирла тамоми нисбатим ва жамиъ хосиятимни бу набирамга Худойи таоло ато қилди» дедилар. Сиёдат фалакнинг офтоби ул бўлғай ва олам аҳли, жумла шоҳи гадо ул фарзанди баланд иқболга тобеъ бўлуб фармонбардор бўлурлар ва ҳамма одамлар Валихон тўра деб бош уруб, қуллик изҳор қилурлар ва сизнинг хонадонингизга андин кўбдин кўб манфаатлар фойдалар теккусидир деб башорат бериб, Бибининг кўнгиларини суюнттирдилар.

Вақтики, Биби бу башоратни топиб уйғондилар. Эrsa, Худойи Таолога юз минг ҳам ва санно айтиб сажда шукур бажо келтурдилар ва бу башоратдин бениҳоят шод хуррам бўлуб Ҳақ таолони йўлида назр ниёз бердилар ва нечанд фақир беваларга садақа бердилар ва нечанд канизакларини озод этдилар. Бу садақотдин нечанд фақир бечоралар мамнун ва сарафроз бўлдилар ва яна бу башоратни Эшон Убайдуллахон тўрани туш кўрганларини Валихон тўра вужудга келишларидин хабар берганларини Подшоҳхон хожамга бир-бир баён қилдилар. Бу сўзлар ҳаммаси Хожамнинг жанобларига маълум бўлди.

Эrsa сифат валиликлари хуш қилди. Бениҳоят хушвақтликдин муборак юзлари гул каби очилди. Филҳол икки ракат намози шукурона бадаргоҳ бениёз адо қилдилар. Андин сўнг мулозимига нечанд қўй ва сўқум тайин қилдиларким, дадамни мазор шарифларида об оташ қилиб ва яна нечанд қориларини олиб бориб хатм қилдурдилар деб буйурдилар. Мулозим айтганидек хизматни бажо келтурди ва нечанд қорилар онда хатм Қуръон қилиб, савобини Убайдуллахон тўрани руҳи покларига бахшиш қилдилар»¹.

XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ўтган Муҳаммад Азиз Марғилоний ўзининг «Тарихи Азизий» китобида Валихон тўра ҳақида шундай ёзади: «Махфий қолмасинки, Худоёрхоннинг илгари асрида Худоёрхон синглиси ёки қизини шу Валихон тўрага берган экан. Ўзлари домод (куёв) подшохода ҳам бўлар экан»².

Валихон тўра халқпарвар, юртнинг ғам ташвишида яшаб, ўз халқи озодлиги учун курашган буюк сиймолардан бири сифатида тарих саҳифаларида мангу қолган зотдир. Чор Россияси Кўқон хонлигини босиб олиш учун Фарғона водийсига бостириб кирган

¹Равзат ул ансоб. 24-26 варақ.

²Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. Т.: Маънавият, 1999. – Б.42.

вакти, Валихон тўра миллий озодлик ҳаракатига йўлбошчилик қилган. Бу ҳақда «Тарихи Азизий» китобида шундай баён қилинган:

«Султон Муродбек Файзиобод қишлоғидан Марғилон фуқароларидан Хўқанд тарафга қараб қочгандан сўнгра Валихон тўрам Марғилоннинг соҳиби бўлиб, қўлларида ҳукумат турган маҳалда, тўрам бир каромат қилдилар. «Шу жойдан ўрусияга газот қилмоқ учун жўнаб ўрусияни пойлаймиз, муқобил келиб, жанг қилсак, иншоолоҳ. Худойим бу мусулмонларга нусрат галаба берадур», деб.

Бу сўзларига ҳамма мусулмон эътиқод қилдилар. «Тўрам нимарсани билганлари учун шундай деб айтадилар, фатҳу зафар нусрати тўрам қўлларида бўлса, ажаб эмас»,– деб ҳамма бормоққа талабгор бўлди. Оти йўқ одам от сотиб олиб ва ҳар хил асбоб, кулча талқонларни гамлаб, тайёр бўлиб, келиб, тўрамга кўриниш бердилар. Валихон тўра лашкарларини ораста қилиб, Эски Марғилондан жўнаб Балиқчи деган қишлоққа бориб тушдилар»¹. Гарчанд Валихон тўра бошчилик қилган миллий озодлик ҳаракати кучлар тенг бўлмаганлиги ва аҳолининг ҳарбий соҳадаги лаёқатсизлиги ва тажрибасизлиги туфайли мағлубиятга учраган бўлса-да, бироқ, уни Она-Ватанга бўлган муҳаббати босқинчиларга узоқ вақтгача таҳдид солиб турди.

Валихон тўра Марғилон шаҳрининг диний раҳнамози бўлгани боис, унинг қўл остида катта миқдорда ер-сувлар мавжуд бўлган. Бироқ, у бутун мол-мулкини халқ учун камбағал, етим-есирларга сарф қилган. Юртда юз берган нотинчликлар пайтида Валихонтўранинг хонадонида юзлаб бева-бечоралар паноҳ топиб, жон сақлаганлар. Валихон тўра XIX асрнинг 80 йилларида вафот этган ва Марғилон шаҳридаги Улуғ Ҳазрат бобо мозори деб аталувчи саййидлар қабристонига дафн этилган².

XIX асрнинг охирларида Шоҳимардон қишлоғида ҳазрат Алига бағишлаб қурилган гўзал мақбара ва масжид ҳар бир зиёратчини ҳайратга солган. Ўша даврда Шоҳимардон зиёратгоҳининг таъмирлаш ишларида бош-қош бўлиб, уни ўз даврининг ноёб меъморий обидаси ҳолига келтирган ким? Афсуски, бу меъморий ёдгорликнинг аянчли тақдиридек мозорни тиклаган шахс Шокир мингбошининг қисмати ҳам фожеали яқунланган. Фақат Шокир мингбоши собиқ Совет ҳукуматининг биринчи

¹Ўша асар. - Б.40-41.

²Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари...-Б.110.

йилларидаёқ, яъни 1918 йилда душман сифатида отиб ташланган бўлса, у барпо этган мазор ва масжид 30- йилларнинг охирида бузиб ташланди. Шу ўринда Шокир мингбоши ҳақида.

Муҳаммад Шокир Мирзо Қаландар ўғли 1834 йили Риштон қишлоғида туғилган. Отаси Мирзо Қаландар Қўқон хони Худоёрхон даврида саркор, яъни солиқ йиғувчи мансабида турган¹.

Айтишларича, Мирзо Қаландар халқдан олинаётган солиқларнинг тобора ортиб бораётганлигидан норози бўлиб, солиқ йиғишдан бош тортган ва бу иши учун хоннинг ғазабига дучор бўлган. Худоёрхон амри билан Мирзо Қаландарга юз дарра уриши лозим бўлган вақт унинг ўғли Муҳаммад Шокир «Отам кексайиб қолди. Отамни ўрнига мени жазоласинлар», деб хондан ижозат олган ва отасини ўрнига жазоланган. Унинг бу қадар отасига бўлган меҳр-оқибати ҳатто хонни ҳам лол қолдирган экан. Шу сабабдан 1850 йили 16 ёшли мулла Шокирни навбатдаги йиғинларнинг бирида отасига Қаландар саркорга ноиб этиб тайинлайдилар². Шу тарзда умрининг охиригача Шокир ноиб номи билан машҳур бўлади. Қўқон хонлиги Россия томонидан босиб олингач, халқ олдидаги обрў-эътиборини инобатга олиб, рус ҳукумати Мирзо Қаландарни Риштонга мингбоши вазифасига тайинлаган. Мирзо Қаландар вафот этгач, унинг ўрнида 1881 йилдан бошлаб, 1907 йилга қадар мулло Шокир мингбоши вазифасида турган ва халқ орасида Шокир ноиб, Шокир мингбоши номи билан машҳур бўлган. Унинг даврида Риштондаги ўзлаштирилмаган ерларга сув келтирилиб, ўзининг шахсий маблағи ҳисобига масжид ва мадрасалар барпо этган. Қолаверса Шокир мингбоши Риштонда куллочилиқнинг ривожлантиришга ҳам муҳим ҳисса қўшган³. Унинг халқ орасида қозонган ҳурмати ҳақида шоир Завқий «Шокир ноиб» номли ажойиб шеър битган эди:

Дониши эл олдида Афлотуни доноча бор,
Шавкати мардум кўзида Жамшиду Дороча борэ
Ҳиммати Жайхун урар, мажмуъ ўлан дарёча бор,
Қадру қиммат авсату адно эмас, аълоча бор,

¹Абдулахатов Н У. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши... – Б. 45.

²Қодиров А. Шокир мингбоши – маҳалла фидойиси эди. Ф.: Фарғона, 2006. –Б.7.

³Рахимов М.К. Художественная керамика Узбекистана. Т.,1961. С.196.

Тегмасун бу даҳрдин кулфат санга, эй навнихол¹.

Айтишларича, Шокир Мингбоши Катта Кенагас қишлоғидаги Маҳдуми Аъзам авлодларидан бўлмиш Султон Маҳмудхон тўрани зиёрат қилгани тез-тез бориб турар экан.²

**Шоҳимардондаги Ҳазрат Али масжиди. 20 - йиллар
Shohimardondagi hazrat Ali masjidi. 20 - yillar fotosurati.**

Кунларнинг бирида ҳар галгидек Шокир мингбоши Султон Маҳмудхон тўранинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб турган вақти қишлоқдаги бир кекса аёл Султон Маҳмудхон тўра олдига бир сават янги ёпилган зоғора нони кўтариб, кўзида ёши билан кириб келади. У: «Эшон дада ўғилларим улғайганларига бир неча йил бўлса ҳам,

¹Завкий ... – Б. 78.

²Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Учкўприк тумани. Кенагас қишлоғи.

камбағалигимиз туфайли уйлантира олмадик. Ота-онани фарзанди олдидаги бурчини уддалай олмадик. Маслахат беринг нима қилай», деб арз қилади. Шунда Шокир мингбоши Султон Маҳмудхон тўрадан изн сўраб, «Онажон, сиз ўғилларингизга келинларни топинг. Ташвиш қилманг, тўйнинг барча сарф-ҳаражати менинг гарданимда», деб бева аёлни ортга қайтариб, тез орада тўй ҳам қилиб берган экан.

Шокир мингбошининг набираси Саодатхон Шокированинг бизга берган маълумотларига кўра, Шокир мингбоши ҳар йили Риштондаги камбағал оилаларнинг ўн-ўн беш нафар фарзандларига суннат тўйини қилиб берган. Айтишларича, у узок вақтга қадар ўғил кўрмаган шу сабабдан ҳар йили болаларга суннат тўйини қила туриб «Ё бори Худо, мен ҳам ўғил кўриб тўйлар қилай», дея ният қилар экан.

Кунларнинг бирида у ўзининг бу орзу-истагини Риштондаги пири Суярхон тўрага маълум қилади. Шунда Суярхон тўра: «Агар сиз Шоҳимардонга бориб, ҳазрат Алининг мазорини сидқи дилдан ихлос билан зиёрат қилсангиз, шубҳасизки, ниятингизга етасиз», дейди. Суярхон тўранинг ушбу сўзларидан Шокир мингбошининг кўзи жикқа ёшга тўлади ва у «Ё пирим агар айтганларингиз рўёбга чиқиб Худойим менга ўғил берса, Шоҳимардонда ҳазрат Али шери Худога атаб мақбара ва масжид қурдирганим бўлсин», дея дуойи фотиҳа олиб зиёратга жўнайди ва бир йил ўтиб ўғил кўради. Шундан сўнг, Шокир мингбоши Шоҳимардондаги масжид ва мақбарани қайтадан қурдиришга бел боғлайди. У чорак аср муқаддам Худоёрхон ўрдасини қурилишида иштирок этган моҳир усталарни Шоҳимардонга олиб келган ва улар иштирокида бошланган ҳайрли ишини ниҳоясига етказди¹.

Саодатхон Шокированинг келтирган маълумотларига кўра, пишиқ ғиштлар Риштондан ўнлаб араваларда Водилдаги Чинортагига олиб келинган. Ўша вақтларда Шоҳимардонга араваларнинг юриши қийин бўлганлиги учун, Шоҳимардонга кетаётган ҳир бир зиёратчи Чинортагида уйиб қўйилган ғиштни кучи етганича кўтариб, Шоҳимардонга олиб борган. Ғиштни Шоҳимардонга олиб боришни савоб деб билган зиёратчиларнинг барчаси бу ҳайрли ишдан четда қолиб кетмаслик учун астойдил

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Риштон тумани, Шокир ота маҳалласи.

иштирок этганлар. Шу зайлда ғишлар усталарга ўз вақтида етказиб берилган.

Маълумотларга кўра, Шокир мингбоши 1895-1898 йилларда Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазори ва масжидини обод қилиш учун 60 минг сўм миқдоридаги шахсий маблағини сарф қилган¹.

Шокир мингбоши. XIX аср охирида олинган сурат.

Shokir mingboshi. XIX asr oxirida olingan surat.

Унинг бу қадар саховатпешалиги Чор ҳукумати маъмурларини ҳам ҳайратда қолдирган. Ўша даврда бу қадар муқаддас жойларга ҳайри-аҳсон қилиб уларни обод қилиш ҳар қандай мингбошининг ҳам қўлидан келавермас эди. Шу сабабдан ҳам шоҳимардонлик шоир Мулло Ниёз (1823-1896) ўзининг шеърларининг бирида қуйидагича таъриф келтирган эди:

Олай билан Андижон,
Азизи кўп Намангон.
Пойтахтидир Марғилон,

¹Золотая книга Российской империи. М 1905. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП. №5998. ПД.912.

Яхшиларни кўп кўрдим...
Олай юртин султони,
Азимдай мардни кўрмадим.
Мингбошилар ичида,
Биринчи султон Мулла Азим.
Бундай мардни кўрмадим.
Олтиариқда сен борсан,
Ҳайит Қаҳҳор мингбоши.
Риштонда сен борсан
Қаландарнинг боласи,
Шокирдай мардни кўрмадим¹.

Ҳазрат Али мазорининг таъмирлаш учун сарфланган маблағни тасаввур қиши учун ўша даврдаги нарх-навога кўз ташласак. 1894 йилда чоп этилган «Фарғона вилоятининг йиллик обзори» тўпламида шу йилги кузда ўртача қўйнинг баҳоси 10 сўм, сигирнинг баҳоси 21 сўм, отнинг баҳоси 60 сўм бўлганлиги кўрсатилган². Шокир мингбоши бу қадар катта маблағни халқдан йиғилган даромад эвазига эмас, балки ўз қўл остидаги ерлардан тўпланган шахсий маблағи эвазига бунёд этган. Шунинг учун аҳоли уни Самарқандда Шердор ва Тиллакори мадрасаларини барпо қилган Ялантўш Баҳодирга қиёслашган эди. Шоир Завқий ҳам Шокир мингбошининг ҳазрат Али мазорини обод қилганлигига бағишлаб қуйидаги мисраларни битган:

Ҳам туфайлидин ўлуб обод масжид, хонақоҳ,
Неча манзилга бериб зийнат, қилиб оромгоҳ,
Киргану чиққанга айлар марҳамат бирла нигоҳ,
Қорни очларга таому ҳам яланғочга паноҳ,
Тонгла кун Дорул Жалол ичра Худо берсун висол.

Яхшилик бирла ҳаётда номингиз шуҳрат топиб,
Боргоҳингда қарор олгон киши иззат топиб,
Дамбадам Шери худодин ғайратинг нисбат топиб,
Сиздек ҳеч ким топмади иш вожибу суннат топиб,

¹Молло Нияз. Санат дигарсттар. Бишкек, 1993. –Б.82.

²Обзоръ Ферганской области за 1894 годъ. Новый Маргелан 1896. С. 17. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлғезмалар фонди. КП №5205. ПД 714

Манзили бўлсин қиёмат кун анинг Дорул-Жалол¹.

Ҳазрат Али мазорини обод қилгач, Шокир мингбоши 1900 - 1907 йиллар мобайнида икки марта ҳаж сафарига жўнайди. Ҳаждан қайтгач, яна бир ҳайрли ишни амалга оширади. У Риштонда Хўжа Илғор масжидини қурдиради. Ота-ўғил уста Эшонхон ва уста Норбойлар томонидан бино қилинган ушбу масжид серхашам ислимий нақшлари билан ҳозир ҳам кишини ҳайратга солади².

Бизнингча, Шоҳимардон зиёратгоҳини таъмир ишларида ҳам худди шу усталар иштирок этган кўринади. Шокир мингбоши ҳаётлик давридаёқ Риштоннинг Хўжа Илғор мазоридаги Суяرخон тўра қабри ёнига ўзини дафн қилишларини васият қилади³. Шу ниятда бу муқаддас жойни гўзал хушманзара жойга айлантиришга ҳаракат қилган. Бироқ, унинг бу орзу-истаклари рўёбга чиқмай қолади. Чунки мамлакатда юз берган тўнтаришлар кўпчилик қаторида унинг ҳам ҳаётига зомин бўлди. Ҳолбуки, шоир Завқий айтганидек, унга ўхшаш кишиларни юз йил ахтариб топиб бўлмас эди. Энг ачинарлиси шундаки, Шокир мингбоши номи билан машҳур бўлганлиги учун Муҳаммад Шокирни узоқ вақтга қадар «қонхўр, золим» кишилар қаторида эсга олиб келдилар.

Маълумотларга кўра, 1918 йилнинг сентябр ойида Шокир мингбошининг хузурига ўшлик қадрдон дўсти келади. У фарзандини Ўшдаги кўрбошиларнинг бирини кўлида тутқинда эканлигини айтиб, ўғлини қутқаришга ёрдам беришини сўрайди. Фарғона водийсида катта обрў-эътиборга эга бўлган Шокир мингбоши дўстини илтимосини ерда қолдирмайди. У ўша заҳоти бир неча яқинлари қуршовида Ўшга жўнайди ва дўстининг сеvimли фарзандини тутқиндан халос этади. Шокир мингбоши Ўшга борган маҳал Тахти Сулаймонни зиёрат қилади. Эртаси кун яна Риштон сари йўлга тушади. Марғилонга яқин қолган вақт у бир неча йил олдин кўрган тушини ҳамроҳларига сўзлаб беради: «Тушимда ҳазрат Али шери Худо Дулдул билан қаршимда пайдо бўлди. Уни ёнида яна бир эгарланган от. Шоҳимардон пирим ўша отга мени миндирди ва мени ўзи билан бирга олиб кетди». Унинг бу тушини

¹Завқий... – Б. 78.

²Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. Т.: Ўзбекистон, 198.-Б. 39.

³Абдулахатов Н У. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши... – Б.46.

тинглаганлар турлича таъбирлайдилар. Лекин улардан бири «Тақсир, агар мени кечирсалар бир сўз айтсам. Назаримда сиз ҳам ҳазрат Алидек шаҳодат топсангиз керак», дейди. Чиндан ҳам унинг туш ҳақидаги таъбири тўғри чиқади. Шокир минбошини Марғилонга етиб келишлари билан большевиклар қўлга оладилар ва уни ҳозирги Марғилон истироҳат боғининг олдида отмоқчи бўладилар. Шокир мингбоши уларда сўнги марта намозини ўқиб олишини сўрайди ва тўнини ерга солиб, намоз ўқиётган жойида отиб ташланади. 84 ёшли Шокир мингбоши шу тарзда 1918 йили 7 октябр куни шаҳидлик даражасига эришади. Уни ўша ернинг ўзида дафн этадилар¹. Яна бир маълумотга кўра, Катта кенагаслик Маҳдуми Аъзам авлоди бўлмиш Саййид Султон Маҳмудхон тўра томонидан Шокир мингбошининг жасади Марғилондан олиб келиниб, Хўжа Илғор мазоридаги Суярхон тўра қабри ёнига дафн этилган эмиш.

Маълумотга кўра, 1909 йил бошларида Шоҳимардон ва Ёрдон қишлоқларидаги аҳоли сони 1818 нафар кишига етган². Ўша даврда Шоҳимардонда олтита масжид бўлиб, улар ичида ҳазрат Али масжиди ўз даврнинг ноёб меъморий ёдгорликларидан бири сифатида ҳам машҳур бўлган. Айтишларича, ҳатто Хива хонлари мазор учун қирқ киши кўтаргудек Хива гиламини эҳсон сифатида юборган эканлар. Бироқ, бу гилам ҳам ёнғин вақтида куйиб кетган.

Маълумки, собиқ Советлар ҳукмронлиги даврида мақбара ва масжидлар ҳам бутунлай бузиб ташланган. Ўша мустабид тузум вақтида Шоҳимардон зиёратгоҳи тўғрисидаги дастлабки танқидий мақолалар сўнг унга қарши кетма-кет танқидий руҳда ёзилган мақолалар пайдо бўлди. Масалан, қуйидаги мақолани олайлик:

«Шоҳимардоннинг муқаддаслигига ишонган кишилар бу ерда фақат Фарғона водийсидан эмас, балки бошқа ерлардан ҳам Алининг «мазориغا» сизиниш учун келганлар». Улар жонлиқ сўйиб гўштини текинхўр шайхларга хомталаш қилиб берганлар. Бефарзанд кишилар ундан фарзанд, майиб-мажруҳлар шифо тилаганлар. Тупроққа думалаб, бетларига, кўзларига суртганлар.

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Риштон тумани, Шокир ота маҳалласи.

²Список населенных мест Ферганской области. От Ферганского областного статического комитета. Скобелев. 1909. С.77.

«Чакка томар» ва булоқ сувларини идишларга тўлгазиб, уйларига қайтгач, табаррук деб қўни-қўшниларга улашиб берганлар»¹. Афсуски мақола ёзиш билан тиниб-тинчимаган кимсалар Шоҳимардондаги ҳазрат Али зиёратгоҳни бузишгача бориб етдилар. Қизиғи шундаки, табаррук зиёратгоҳни бузишда «фаол» иштирок этган кимсаларнинг барчаси кўп ўтмай турли дардларга чалиниб, оламдан ўтганлар.

Гарчанд 1951 йилдан бошлаб, ҳазрат Али мазори бутунлай бузилиб, унинг ўрнида кўнгилочар турли тадбирлар учун сахна қурилган бўлса-да, чин эътиқодли кишилар бу жойни муқаддас жой сифатида зиёрат қилаверганлар. Бу ҳақда Шоҳимардонлик Шерали Исмоналиев шундай ҳикоя қилади:

«1950 йили ҳарбий хизматдан оғир касаллига дучор бўлганим учун муддатдан олдин қайтиб келдим. Докторлар мени узоғи билан бир йил умрим қолганлигига шубҳа қилмас эдилар. Мен эса Шоҳимардонга келган кунимдан бошлаб, ҳар куни ярим тунда ҳазрат Али мазори ўрни яқинида Худодан шифо тилаб, намоз ўқий бошладим. Аввалги ҳолатимдан ўзгариш пайдо бўлиб, тез орада буткул соғайиб кетдим. Бу мўъжизанинг ўзи эди. Менинг бутунлай соғайиб кетишим ҳазрат Али мазорининг серфайз эканлигидан бўлди».

Ўша пайтларда кишилар онгидаги Шоҳимардон зиёратгоҳи ҳақидаги қарашларга батамом барҳам бериш мақсадида собиқ Советлар мафкурасига жавоб берувчи ёдгорликлар қад кўтарган бўлса-да, ўз эътиқодига содиқ қолган инсонлар Шоҳимардонга ҳазрат Али қадамжосини зиёрат қилиш мақсадида келаверганлар. Чунки, улар ота-боболаридан ушбу мазорнинг хислатлари ҳақида кўп бор эшитган эдилар. Бинобарин, ҳазрат Али мазорининг файзи-барокотлари тўғрисида шеърый қиссада қуйидагича таъриф берилган:

Шери Худо даргоҳида фойда бисёр,
Камтарини етти фазилат ваъдалар бор.
Бири улдур қарздор бори ҳожат топар,
Суйғон Али сахий дебон ҳайрулбашар.
Яна дўстлар иккинчиси будур хислат,
Қаю мўмин йиғлаб борса бебизоат,
Тилаб берур Шери Худо Ҳақдин давлат.

¹Саксонов Т... – Б. 16.

Қабул этгай дуосини Ҳаййи Акбар.
 Учинчи ул остонидин келиб ётса,
 Муртазони шафеъ қилиб ким йиғласа,
 Аз сахт дил сидқи бирлан тавба қилса,
 Уни холиға манзур ғовси ишқдин тегар.
 Эй мўминлар, тўртинчида фазли будур,
 Қиёмат кун жаннат ичра соқий улдур.
 Олиб қўлга кавсар сувин маътал турур,
 Ичинглар деб, шери Худо Али Ҳайдар.
 Бешинчиси, кўрунг Али Муртазони,
 Юрар эрмиш наъра уриб маҳшар куни.
 Мени равзам тавоф этган қуллар қани?
 Йўқлаб олиб ул сиротдин бошлаб ўтар.
 Олтинчидур файзи осор Шохимардон,
 Бориб дуо қилса эрлар ҳоҳ занон.
 Ўлар вақтда қасд этолмас анга шайтон,
 Гўр ичинда сўрамағай мункар накир¹.
 Шери Худо даргоҳидур Дорул салом,
 Ул остонаға ёш тўкса ҳар хоси ом,
 Кўз ёшиға етти дўзах ўти ҳаром.
 Ҳуррам бўлиб, юрар тонгла рўзи маҳшар,
 Валийуллоҳ шайхи Аллоҳ Шери худо.
 Мўмин қуллар тавоф этар мени ногоҳ.
 Ҳар мақсуди бўлса, тангрим қилғай раво,
 Ихлослик қил қон йиғлабон олғай назар.
 Қаю толиб ихлос билан уйдин чиқмиш,
 Шери Худо Дулдул миниб қараб турмиш.
 Ё Ҳазрати Шери Худо деб турмиш,
 Бу йўлларда меҳнатлари бўлмиш мадор.
 Ёрдон ота ...
 Тева ётар Кўлиқуббон толасинда.
 Дулдул миниб турар боқиб равзасинда,
 Борғонларин муродларин Ҳақдин тилар.
 Биродарлар Шерри Худо мозорларин,
 Тавоф этса қаю толиб қадамжойин,
 Аллоҳ берур кўнглидағи ҳар муродин.
 Кўз ёшини севар эрмиш шоҳи Ҳайдар.

¹Ғазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 166 а.

Қаю толиб ул остонға сурса бошин,
Шери Худо Муртазо деб тўкса ёшин¹.
Ҳақ нурига ғарқоб этар ичу ташин,
Зое қолмас сарф айласанг зарру гавҳар.
Қил ҳадя ул даргоҳдин умид тутсам,
Ҳар қадамда ёш ўрнига қоним тўксам,
Арзумасму ё Ҳазрат деб жоним берсам.
Тобқон қулни икки олам иши беҳтар,
Эй ёронлар ахтаринглар йўлларини,
Ақлинг бўлса, қўлдан берма суннатини.
Кезиб борсанг боғу саҳро чўлларини,
Бу тўғрида шафоатдин бордир хабар.
Эй ёронлар ахтарурман роҳбаримни йўлини,
Ҳажрида куйдирди кетди сайратиб тилимни.
Ул Худодин карам қилмасмукин бул қулини,
Мени тушумму ё хаёлим раҳбарим берди хабар,
Сен топай десанг Худони тут пирингни амрини,
Барча эл топди муродин бу улўғ даргоҳдин,
Бенасиб қолғон билурму ҳиммати шумлиғидин.
Ҳар киши қўйса қадам Ҳақ йўлиға мардон бўлур,
Кўз ёши бирлан бўлуб сайқал юрадур куни кеч,
Бўйнума солди пирим Шери Худо занжирини.
Ким сидиқ бирлан ихлос айлаб борсалар,
Ҳожатини ҳақдин тилаб, бергай ўшал ёри Ғани.
Ҳақ суйиб шерим дегандур ҳам Мустафога амак.
Жону дилдан йиғлашиб борғон олур улушини².
Жумла муҳтож борибон ҳожатин арз айлади,
Муртазо ҳақдин тилаб берган ани матлубини.
Ушбу йўл толиблари топди мурод даргоҳидан,
Равзасида йиғлашибон арз этар кимлигини.
Ҳар отин сахий дебон ёд айлағон хайрулбашар,
Қудратин ошкор этиб халқ айлади Парвардигор.
Етти жойда амр қилди, бу улўғ остонани,
Ҳар бирида эрди ҳозир жумла ҳожати учун,
Ё Али, деб келса ҳар киши сидқи билан,
Ул валийуллоҳ келиб, осон этар мушкилини.

¹Ҳазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 166 б

²Ҳазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 167а.

Қул худайба ҳасратида ё сахий деб йиғласа,
Шояд ул мақбул этар бул қули мақсудини¹.

1906 йилда қўчирилган «Равзат ул ансоб»нинг назмий баёнида эса ҳазрат Али мозори дасталаб ҳижрий 826 милодий 1422 йилда бунёд этилганлиги келтириб ўтилган. Мазкур асарда бу ҳақда қуйидагича баён этилган:

Эрди саккиз юз йигирма олти сол,
Тарих Ҳазрати хуршиди жамол.
Шоҳ Насриддин Ҳумоюн қол дегон
Мулки Фарғонани ул олган ҳамон,
Эрур тарихнома они қўлида.
Жустижуйи Ҳазратимни йўлида.
Тоғ сахро ичра барини ахтариб,
Юрмиш эрди тоғларни қумтариб.
Тақи охир бул башорат бирла соз,
Порсин деб кўҳ азим узра боз.
Ҳазрат Шери Худо марқадрини,
Тофтилар жисми шариф вужудларини.
Кунбуд олий иморат қилдилар,
Хат бутуб фатво ривоят қилдилар,
Кўтариб туғ неча байроқ алам.
Ул Ҳумоюн подшоҳ муҳтарам,
Вақф атаб бир неча минг қўшлиғ замин,
Шайхлар тайин этиб андин кейин.
Бу сухан аҳлиға солғил қулоқ,
Баҳра олсанг тоғи кўп оқар булоқ².

Албатта, ушбу маълумотлар ўз навбатида қўшимча изоҳларга муҳтож. Чунки, агар Шоҳимардон қишлоғидаги ҳазрат Али мозори теурийлар даврида бунёд этилган бўлганида эди, шубҳасизки, ўша давр муаррихларининг эътиборидан четда қолмаган бўлар эди.

Л. Костенко Шоҳимардондаги ҳазрат Али мозорини 1826 йилда юз берган қаттиқ зилзила оқибатида бузилганлигини айтади³. Бизнингча, унинг бу маълумоти ҳақиқатга яқиндир. Чунки

¹ Ғазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 167б.

² «Равзат ул ансоб» қўлёзмаси... 19-варақ.

³ Гулиянц Л. Легенды и были Шахимардана. Ферганские зори. 20.04.2002.

маълумотларга кўра, ҳазрат Али мазорини тахминан 1822 ва 1894 йилда юз берган қаттиқ зилзилалар оқибатида бузилган кўринади.

Тадқиқотчиларнинг келтирган маълумотларига кўра, ўша йилларда содир бўлган зилзилалар 7–8 баллик даражада бўлиб, ҳар қандай мустаҳкам қилиб қурилган иморат ҳам жиддий шикастланиши муқаррар эди¹. Демак, ҳазрат Али мазори дастлаб, шу зилзилалар вақтида шикастланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. 1822 йили Фарғона водийсида юз берган кучли зилзила ҳақида Муҳаммад Ҳакимхон тўранинг «Мунтахаб ат-таворих» асарида куйидаги маълумотлар келтирилган:

«Бундай даҳшатни асрлар бўйи ҳеч ким кўрмаган ва сезмаган. Иморатлар бузилиб, кўп кишилар хароба тагида қолиб ҳалок бўлди. Аҳоли қамишлардан капалар ясаб яшади, тоғда эса кўп оилалари ер ютди. Ер ёрилиб, у жойдан кучли товуш билан қоп – қора буғ отилиб чиқди Ариқлардаги сув бўлса, гўё қозондагидек қайнаб ҳар томонга тошиб кетди. Тебраниш ва силкинишлар 6 ой давомида бир неча кунлаб қайтарилиб такрорланиб турди».

Аммо ушбу зилзилалар собиқ иттифоқ давридаги мафкуравий курашлар олдида оддий бир тебранишга ўхшаб қолди десак муболаға қилмаган бўламиз. Чунки, асрлар давомида юз берган баъзи бир ер силкинишлари мазорнинг меъморий кўринишига оз бўлса-да, путур етказган бўлса, собиқ иттифоқ даврига келиб, ҳазрат Али мазори мафкуравий курашлар остида бир неча маротаба бузиб юборилган. Собиқ совет ҳукумати учун дастлабки йилларда Шоҳимардон «реакцион диндорлар ва босмачиликнинг маркази» эди. Шу сабабдан ҳам Шоҳимардонда юз берган воқеалар ҳақида ёзган шўро тарихчилари уни ёлғон ва бўҳтонга кўмилган маълумотлар асосида ёзишга интиланлар. Масалан, куйидаги маълумотга кўз ташлайлик:

«Мамлакатамизда Октябрь социалистик революцияси галаба қилган дастлабки йилларда «муқаддас» деб юритилган мазорлар контрреволюцион босмачиларнинг уяси бўлиб хизмат қилди. Чунончи, Фарғона водийсида шайхлар энг кўп тўпланган Шоҳимардон босмачилик ҳаркатининг марказига айлантирилган эди. Реакцион руҳонийлар босмачилик ҳаркатининг контрреволюцион моҳиятини халқдан

¹Семенов А. А. Перечень землетрясений в Средней Азии и сопредельных с нею странах с древних времен до 1830 г. Сбор. Статей и докладов Института сейсмологии строительства Ан Таджикистана. Тр., Т. 94, С., 1958. С.49.

яшириш учун бу ҳаракат дин учун муқаддас урушдан иборат деб эълон қилиб, босмачиларга Али каби жанг қилинлар деб оқ йўл тиладилар»¹. Бу маълумотлар албатта ҳар қандай ўқувчида шубҳа уйғотиши табиий. Зеро, ўз дини ва туғилиб ўсган она юртини ҳимоя қилган кишилар ҳеч қачон «босмачи» бўла олмайди.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Али(к.в.) жангчи баҳодир йигитларнинг ҳам пири ҳисобланганлиги учун Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазорини истиқлолчилик ҳаракатининг намоёндаларидан бири бўлган Мадаминбек (1892–1920) тез-тез зиёрат қилиб турган². Ўша даврларда Шоҳимардонда ўтказилган сайилларда большевикларнинг мустабид тузумига қарши курашган истиқлолчилик ҳаракатининг йўлбошчиси Мадаминбек ҳақида қўшиқлар айтилган³. Афсуслар бўлсинки, Мадаминбек ҳақидаги қўшиқнинг айримлари ёзиб қолинган, холос. Шу сабабдан қўшиқнинг сақланган вариантыни беришни маъқул кўрдик.

Аста аста йўл бўлсин,
Тупроқ майда бўлмасун.
Бек акамнинг йўлида,
Душман пайдо бўлмасин.
Замбарақдин отайлик,
Соясида ётайлик.
Болшавойлар келганда
Кўкрагидан отайлик.
Замбаракни овози,
Гумуллайди парвози.
Сапоновни қочирган
Бек акамни сарбози.
Бек акамлар сув кечти,
Шойи тўнини ечти.
Болшовойни кўрганда,
Азиз жонидан кечти.
Тахта кўприк битдиму?
Бек акамлар ўтдиму?

¹Аҳмедов Н. «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т., 1960.-Б. 56.

²Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане... – Б.25.

³Климович Л. Ислам в Царской России. М., 1936. С. 118.

Бек акамлар арзиси,
Омонуллахонга етдиму?

Мадаминбекдек истиқлолчилик ҳаракатининг машхур намояндасининг ўлимидан сўнггина большевиклар Шоҳимардонга боришга журъат эта олдилар, холос.

Бу Мадаминбек ўлимидан бир йил ўтар-ўтмас муддатла юз берди. 1921 йили декабр ойининг охирларида большевиклар билан Нормат махсум ўртасида бўлган жангда мазор ва масжид ёндириб юборилган¹. XX асрнинг бошларида ҳар йили июл ва август ойларини ўзида Шоҳимардонга 15 мингдан ортиқ зиёратчилар келишган. Зиёратчиларнинг бундай кўп келиши туфайли ҳазрат Али мазорининг шайхлари қўл остида ҳар йили 80000-100000 минг сўм маблағ тўпланиб борган². Бу албатта собиқ совет ҳукуматининг Шоҳимардонга нисбатан алоҳида эътибор қаратиш лозимлигини тақозо этган. Шу сабабдан 1921 йили Шоҳимардонга большевикларнинг ҳарбий қўшинлари талончилик ишларини амалга ошириш учун юборилган эди.

Ахборотчиларнинг айтишларича, масжидда кўплаб ноёб қўлёзма китоблар, хонлар томонидан ҳадя қилинган турли иноятномалар ва вақфномаларнинг барчаси шу ерда сақланган бўлиб, қизил аскарлар Шоҳимардонга кириб келган вақтда «Масжид Худонинг уйи бу ерга улар кирмайди», деб ишонган аҳоли ўзларининг барча ноёб буюмларини масжидга қўйган эканлар³. Аммо маҳаллий аҳоли қаттиқ янглишганликлари тез орада маълум бўлади. Чунки, асосий воқеалар айнан масжид ичида юз беради. Нормат махсум йигитлари билан қизил аскарлар ўртасида бошланиб кетган жанг бора-бора масжид ҳудудига кўчади. Отишмалар натижасида масжид биноси ёна бошлайди ва шу тариқа масжид бир неча кун ёнишдан тўхтамаган. Тез орада ўша даврнинг ноёб меъморий обидаси ҳисобланган ҳашаматли масжид, батамом ёниб, пештоқлари қулаб тушган⁴.

¹Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда. Т., 1979. – Б.62.

²Климович Л. Ислам в Царской России. .. - Б. 18.

³Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

⁴Ермольев Н.И, Ковалев Н.И. Девятнадцать огненных лет. Ростов-на-Дону.: Ростиздат. 2004. С. 36.

Маълумотларга кўра, ёнғин чоғида 47 нафар қизил аскар ҳалок бўлган¹. Лекин бу маълумотлар аниқ эмас. Шу сабабдан баъзи бир изоҳларни талаб этади. Масалан, Шоҳимардондаги юз берган воқеаларнинг эртаси кунни ёрдамга келган 13-кавалерия полкининг 1 – эскадрон командири В. В. Бардадиннинг ахборотига кўра, Шоҳимардонга озиқ-овқат йиғиб келиш учун Каплин бошчилигида 48 нафар жангчи борган. Улардан 41 киши масжидди юз берган ёнғин туфайли ўлган бўлсалар, тирик қолганларидан айримлари кейинчалик жароҳат туфайли Фарғона шаҳридаги госпиталда вафот этганлар². В. В. Бардадин келтирган маълумотларга кўра ёнғин чоғида уч нафар қизил аскар мазор ичида жон сақлаб қолганлар. Буларнинг бири пулемётчи Шошист ва сержант Кузнецов бўлган. Уларнинг тирик қолишлари ҳам жуда қизиқ воқеа. Чунки улар масжид ёна бошлагач, ёнғиндан жон сақлаб қолиш учун масжиддан чиқиб, мазор ичига кирадилар. Мазор ичидаги ҳазрат Али қабри устидаги тош плитани суриб, қабр ичкарасига тушадилар ва қабр ичидаги одам суяги ёнида бир неча вақтгача ётиб, яширинишга мажбур бўладилар. Қачонки тутундан нафаслари қайта бошлагач қабрдан ичидан чиқишиб, мазорни тарк этадилар³. Эътибор беринг, Ҳазрат Али қабри ичида совет тарихчилари ёзганларидек фақатгина «турли катталиқдаги оддий тош ва кесаклар» бўлмай одам суяклари мавжуд бўлган. Қолаверса, қабр ичида одам суягини кўрган бу икки қизил аскар кейинчалик II жаҳон урушида қатнашиб, ғалабанинг 40 йиллиги арафасида Фарғонага келишгач, олтмиш тўрт йил олдин Шоҳимардонда ҳазрат Али мазорида юз берган ёнғинни эсга олар эканлар сўзлари ёлғон эмаслигини қайта-қайта таъкидлаб ўтган эдилар. Дарҳақиқат, уларга ёлғон сўзлашдан бирон-бир наф ҳам йўқ эди...

Ҳазрат Али мазорининг ёнғин вақтида бузилиб кетган гумбази 1924 йилда қайта тикланган. Маълумотларга кўра, 1926 йилда ҳазрат Али мазорида таъмирлаш ишлари олиб борилган ва мазорга халқ амалий санъатининг нодир намунаси сифатида 190x430 см ҳажмдаги катта янги эшик ўрнатилади. Эшикдаги гулдор бўртма нақшлар орасида «1345 амали усто Умрзоқ

¹Алимухамедов А... – Б. 17.

²Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка 7 отд. Турк. Кавбригада Бардадин В.В. ФОКМ № 3235. С.3.

³Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. М., 2000. С.39.

Марғиноний» ёзуви туширилган бўлиб, бундан кўринадикки, эшик 1926 йили марғилонлик машхур уста Умрзоқ томонидан ишланган. Элшунос олима А. К. Писарчик 1939 йили Марғилонда бўлган вақт усто Умрзоқ билан учрашганлигини ёзади. Унинг келтирган маълумотларига кўра, усто Умрзоқ ўша пайтларда тахминан эллик ёшларда бўлиб, Ўзбекистон ҳукуматининг идораси (СОВНАРКОМ) га ҳам эшиклар тайёрлаган¹. Бироқ, эшикни тайёрлашда фақат уста Умрзоқгина эмас, балки занжирсоз уста Абулқосимхўжа Жамолхўжа ўғлининг хизматлари катта бўлган. Чунки у эшикни металл қисмини безашда ўз маҳоратини намоён этган. Шу сабабдан эшикнинг дастагида «Абулқосимхўжа Жамолхўжа» деб ёзилган. Ҳозирги кунда аввалги ҳазрат Али мазорининг ягона ёдгорлиги сифатида айнан шу эшик сақланиб қолган бўлиб, унинг ўша таҳликали замонларда бизнинг кунларгача етиб келишининг ўзига хос тарихи бор.

Айтишларича, 1951 йили ҳазрат Али мазори бузиб ташлангач, унинг эшигини бадий ёғоч ўймакорлик санъатининг нодир намунаси сифатида марказий шаҳарлардан бирига олиб кетилади. Эшикни бир неча мартаба турли биноларга ўрнатмоқчи бўладилар. Аммо эшикни ҳарчанд уринмасинлар ўрната олмайдилар. Бундан ҳафсаласи пир бўлган ходимлар эшикни 60 - йилларнинг бошида Тошкент шаҳрига қайтаришга қарор қиладилар ва ўша вақтларда барпо қилинаётган санъат саройига эшик сифатида топширадилар. Бироқ, бу ерда ҳам аввалгидай муаммо пайдо бўлади. Усталар эшикни узоқ вақт ўрната олмай турадилар. Янги бинонинг раҳбари шундан сўнг эшикни ясаган устагина ўрнатишга қодир, дея Марғилон шаҳрига келиб, Қунжай маҳалласидан уста Умрзоқни излаб топади.

Бу вақтда уста Умрзоқнинг ёши саксондан ошиб, тўқсонни қарши олаётган эди. Тошкентдан келган киши ўзининг мақсадини обдон тушинтиргач, уста Умрзоқ ўзининг кексайиб, мункиллаб қолганлигини айтиб, ўрнига ўғли уста Абдулла бориб эшикни ўрнатиб беришини айтади. Шу тарзда иши битганидан хурсанд бўлган меҳмон ўша куни ортига қайтади. Чиндан кўп ўтмай уста

¹Писарчик А.К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491.- Б.38.

Умрзоқнинг ўғли уста Абдулла айтилган кунда санъат саройига етиб келади ва отасининг самарали меҳнатининг маҳсули бўлган гўзал эшикни обдан кўздан кечиради. Шундан сўнг, уста Абдулла санъат саройи бошлиғининг олдига келиб, бу эшикни чиндан ҳам бу бинога ўрнатиб бўлмаслигини айтиб, Марғилон сари йўл олади. Санъат саройига тарихий воқеаларнинг жонсиз гувоҳи бўлган гулдор эшикни ўрнатиш тўғрисидаги режа шу тарзда амалга ошмайди.

Ҳазрат Али мазорининг эшиги.

1926 йили уста Умрзоқ томонидан ишланган.

Hazrat Ali mazorining eshigi.

1926 yili usta Umrzoq tomonidan ishlangan.

Бу сафар ҳазрат Али мазорининг эшиги Фарғонадаги музейларнинг бирига жўнатиб юборилади ва ўша ерда юртимиз истиқлолга эришгунга қадар қолиб кетади. Бу билан уста Абдулла ўз отаси олдида берган ваъдасининг устдан чиқади. Чунки, уста Умрзоқ ўғлини эшикни ўрнатишга юбора туриб «Ўғлим мен бу эшикни ҳазрат Али мазорига бўлган ихлосим туфайли кечани

кундуз демай ишлаган эдим. Шу сабабдан эшикнинг бир сири бор. У ҳеч қачон бошқа бинога ўрнашмайди. Агар сен эшикни мозордан бошқа жойга ўрнатгудек бўлсанг. Мен сендан ҳеч қачон рози эмасман», деб айтган эди. Отасининг бу сўзлари уста Абдулланинг умрини охиригача ёдидан кўтарилмади. Афсуски, уста Абдулланинг ҳам орзуси тириклигида рўёбга чиқмайди. У отасига берган ваъдасига кўра, вақти келиб бу эшикни ҳазрат Али мазорига ўзи қайта ўрнатиши лозим эди. Аммо у бу кунларга етиб келолмади. Фақатгина 90 – йилга келибгина уста Умрзоқнинг эшиги яна ўз жойига қайтиб келади ¹.

Шоҳимардонлик овчи. XX асрнинг боши.

И.Ишенко суратга олган.

Shohimardonlik ovchi. XX asrning boshi.

I.Ishenko suratga olgan.

¹Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

Маълумотларга кўра, Новқат қишлоғи, Тошқўрғон, Хўрозота худудидаги ерлар ҳазрат Али мазорига вақф қилиб берилган бўлиб, вақф ерлардан олиган даромадни назорат қилиш учун учта мутавалли сайланган. 20-йилларнинг охирларига қадар мазорнинг калитдори сифатида Шоҳимардон шайхларининг вакили бош мутавалли Исмоилхўжа Саид эшон ўғли турган. В. А. Парфентьевнинг таъкидлашича, Исмоилхўжанинг отаси Саид эшоннинг Водил ва Шоҳимардон атрофларида кўплаб муридлари бўлган¹. Бу эса унинг мавқеини Шоҳимардонда ҳам баланд бўлганлигини кўрсатади. Шу сабабдан ҳам Саид эшон вафотидан сўнг бош мутаваллийлик вазифасига унинг ўғли Исмоил эшоннинг тайин этилиши Шоҳимардон халқининг талаб ва истакларига жавоб бера олган. Хазинадор мутавалли сифатида эса, Марғилон хўжаларининг вакили Бузрукхон эшон Лангархўжа эшон ўғли турган. Қўқон хўжалари эса учинчи мазор хўжалигини бошқариш ишини Гиёсхўжа Салоҳиддин эшон ўғлига топширган эдилар².

Ўзбекистон Марказий Давлат архивида 1886 йили шоҳимардонлик хўжалар Махмудхўжа Лангархўжа ўғли ва Бобохўжа Калонхўжа ўғилларини Шоҳимардон хўжалари гуруҳи номидан Фарғона вилоят ҳарбий губернаторига ёзган илтимоснома хатлари сақланади. Мазкур ҳужжатлардан маълум бўладики, уезднинг собиқ бошлиғи капитан Дейбнерь 1883 йили ўзининг №5 сонли буйруғи билан Шоҳимардон мазорига мутаваллий вазифасига юқорида номлари зикр этилган шахсларнинг ўрнига Подшоҳўжа эшон Зокирхўжа эшон ўғлини масъул этиб тайинлайди. Бу эса Шоҳимардон хўжаларининг норозилигига сабаб бўлади. Илтимосномада таъкидланишича, Шоҳимардон хўжалари тўғрисидаги Чингизхон ва Амир Темур ва бошқа барча Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган мусулмон хонлари томонидан уларнинг аждодларига берилган ёрлиқлар асосида Марғилон ва Чимён қозилари томонидан чиқарилган ҳукмлари бўлишига қарамай собиқ уезд бошлиғи жаноб Дейбнерь Шоҳимардон мазори мутаваллийси вазифасига бу ишга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган кишини тайин этган. Шу сабабдан Шоҳимардон хўжалари ҳарбий губернатордан ўзлари сайлаган хўжаларни мутавали вазифасига

¹Парфентьев В. А. Селение Вуадиль // Ежегодник Ферганского области. Том III. Г.Новый Маргелан. 1904. С. 64.

²Хатамов А... – Б.9.

тайинлашни сўраб илтимоснома юборганлар. Мазкур илтимоснома қай йўсинда ҳал этилганлиги бизга қоронғу. Аммо ундаги барча Шоҳимардон хўжаларининг номларининг келтирилиши жуда муҳимдир. Чунки шу вақтга қадар биз Шоҳимардон хўжалари тўғрисида бундай маълумотга эга эмас эдик. Хужжатда хўжалар номининг зикр этилиши келгусида бизга Шоҳимардон тўғрисида янги маълумотларни қўлга киритишимизда яқиндан ёрдам беради. Шу боис қуйидаги илтимосномани Шоҳимардон хўжалари номи қайд этилган қуйидаги парчасини келтириб ўтамиз:

«Бобокалонхўжа Мўсохўжа ўгли, Исомиддинхўжа Мўсохўжа ўгли, Муҳиддинхўжа Мўсохўжа мазкур ўгли, Умаралихўжа Абдуллоҳхўжа ўгли, Тожиалихўжа Абдуллоҳхўжа ўгли, Тиллохўжа Неъматуллоҳхўжа ўгли, Абдураззоқхўжа Эшонхўжа ўгли, Муҳаммадхўжа Аҳмадуллоҳхўжа ўгли, Тошхўжа Эшон, Бобохўжа, Раҳматхўжа Ҳасанхўжа ўғиллари, Тўхтасинхўжа Шоҳмирзохўжа ўгли, Бузрукхўжа Шоҳкалонхўжа ўгли, Аҳмадуллоҳхўжа Садр Жаҳонхўжа ўгли, Валихонхўжа Эшон Бобохўжа ўгли, Ҳисомиддинхўжа Низомиддинхўжа ўгли, Салоҳиддинхўжа Низомиддинхўжа ўгли, Иноятхўжа Дадахўжа ўгли, Саййидхўжа Нусратуллоҳхўжа ўгли, Орифхўжа муфти Ҳусайнхўжа(ўгли), Шамсиддинхўжа Нусратуллоҳхўжа эшон қози ўгли, Саъдуллоҳхўжа Зоҳидхўжа Абдуллоҳхўжа ўгли, Саййид Жафархўжа Ҳисомиддинхўжа ўгли, Зоҳидхўжа қори Ҳисомиддинхўжа ўгли, Муҳаммадаминхўжа Азизхўжа ўгли, Саййид Мўсохўжа Подшоҳхўжа ўгли, Хонхўжа Каттахўжа ўгли, Шоҳхўжа эшон Шоҳ Анжуманхўжа ўгли, Саййид Мўсохўжа Тўрахўжа ўгли, Кичкинахўжа Муҳаммадюсуфхўжа ўгли, Саййид Алихўжа Аҳмадхўжа(ўгли), Хидиралихўжа Эшонхўжа ўгли, Тўрахўжа Эшон Бобохўжа Сулаймонхўжа ўгли, Бобохўжа Ҳожихўжа ўгли, Усмонхўжа Бувохўжа ўгли, Бувохўжа Яқубхўжа ўгли, Муҳаммадрасулхўжа Муҳаммадназархўжа ўгли, Абулҳайр муфти домullo Ҳасанхўжа қозикалон ўгли, Сўфихўжа Азимхўжа эшон ўгли, Саййид Орифхўжа муфти Саййид Бурҳонхўжа(ўгли), Саййид Қосимхўжа Юнусалихўжа аълам ўгли, Абулғозихўжа шайх домullo Ҳасанхўжа ўгли, Низомхўжа ҳожи Тўрахонхўжа ўгли, Махсутхўжа Шоҳ Али Асқархўжа ўгли, Улихонхўжа Алихўжа ўгли, Солиҳхўжа Муҳиддинхўжа ўгли, Мансурхонхўжа Улихонхўжа ўгли, Алихўжа Эшонхўжа ўгли, Саййидхўжа Ҳожихўжа ўгли, Сулаймонхўжа Садр Жаҳон ўгли, Мансурхўжа Қори Азимхўжа ўгли, Тўрахон Бобохўжа Сулаймонхўжа ўгли, Абдурахмонхўжа, Саййид Муҳаммадхўжа,

Ҳомидхўжа, Комилхўжа, Кичкинахўжа, Муҳаммадюсуфхўжа, Азиз Алихўжа, Саййид Аҳмадхўжа, Тожхўжа, Аслонхўжа, Ҳайруллоҳхўжа ўғиллари, Муҳаммадхўжа Дадахўжа ўғли, Сулаймонхўжа Бобокалонхўжа (ўғли), Саъдуллоҳхўжа Ҳожихўжа Эшон ўғли, Абдуллоҳхўжа Шохжаҳонхўжа ўғли, Саййидхўжа Зайниддинхўжа ўғли, Исматуллоҳхўжа, Қосимхўжа, Хўжа Калонхўжа ўғиллари, Ҳомидхўжа Назрхўжа ўғли, Муҳаммадшоҳхўжа Зиёвуддинхўжа ўғли, Ортиқхўжа Аҳмадхўжа ўғли, Эшонхон Файзхўжа ўғли, Хўжахон, Тўрахўжа, Эшонхўжа, Шохкалонхўжа ўғиллари, Ҳасанхўжа, Ҳомидхўжа, Исоқхўжа, Файзхўжа ўғиллари, Эшонхўжа Улихўжа ҳожи ўғли... Муҳаммадаминхўжа Абдуллоҳхўжа ўғли, Аҳмадуллоҳхўжа Асадуллоҳхўжа ўғли, Алихўжа, Усмонхўжа, Асадуллоҳхўжа ўғиллари, Султонхўжа Тожихўжа ўғли, Бузрухўжа Дадахўжа ўғли, Жалолхўжа Дадахўжа ўғли, Азизхўжа Подшоҳхўжа ўғли, Хидирхўжа ва Тиллохўжа Муҳаммадхўсайнхўжа ўғиллари, Қозихўжа Азимхўжа ўғли, Бувохўжа эшон Бобокалонхўжа ўғли, Азимхўжа Муҳаммад Алихўжа ўғли, Бувочи Эшонхўжа ўғли, Тиллохўжа эшон Бобожонхўжа ўғли, Муҳаммадшоҳхўжа, Аҳмадшоҳхўжа Шохжаҳонхўжа ўғиллари, Шох Асқархўжа Эшонхўжа ўғли, Мансурхўжа Асадуллоҳхўжа ўғли, Муҳаммадхўжа Ҳидоятхўжа ўғли, Шох Бобохўжа Эшонхўжа ўғли, Дадахўжа Эшонхўжа ўғли, Қосимхўжа Садрхўжа ўғли, Дадахўжа Нусратхўжа Бувохўжа ўғли, Муҳаммадхўжа, Маҳмудхўжа ўғли, Ҳамдамхўжа Бувохўжа ўғли, Муҳаммадхўжа Саъдуллоҳхўжа ўғли, Ҳасанхўжа Шохнасурллоҳхўжа ўғли, Сулаймонхўжа, Мавлонохўжа Асадуллоҳхўжа ўғли, Саидалихўжа Аҳмадхўжа ўғли, Бадалхўжа Ҳасанхўжа ўғли, Нажмиддинхўжа Зиёвуддинхўжа ўғли, Нажмиддин Азимхўжа ўғли, Қорахўжа Улуғхўжа ўғли, Турсунхўжа Нуриддинхўжа ўғли, Ҳақназархўжа ҳожи Бобохўжа ўғли, Мансурхўжа Асадуллоҳхўжа ўғли 1886 йилида сафар ойини аввалида бул хатда мазкур бўлгон хўжалар Ҳазрат Шохимардон мазорига қадимдан ота-бобосидан мерос мутавалли бўлиб келган Муҳаммадхўжа мутавалли Лангархўжа мутавалли ўғлини ўз ўрнига мутаваллиликқа ва Бобохўжа Бобокалонхўжа ўғлини Жалолхўжа ўрнига мутаваллийликқа сайлов қилдилар ва мазкур хўжаларни сўзларини ростлигига бизлар муҳрларимизни бостук деб». Шохимардон хўжаларининг ушбу хатига марғилонлик қозилар томонидан ўнта муҳр босилган¹.

¹ЦГА Уз. Фонд № И-19. ОП№ 1, № 1821. л. 3.

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу хатда 200 дан ортиқ Шоҳимардон хўжаларини номи келтирилган. Албатта, уларни Шоҳимардон қишлоғида ўрнашиб ҳаёт кечиришларига озмунча вақт керак бўлмаган. Шундай экан Шоҳимардонга қисқа вақт ичида кўп сонли хўжаларни жойлашиб, мазорга шайхлик қила бошлаганликлари ҳақиқатга тўғри келмайди. Аксинча улар бу ерда умр кечирганликларига бир неча асрлар бўлганлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, таниқли қозоқ олими Чўқон Валихонов(1835-1865) ҳам ўзининг асарларида Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган. Айниқса, унинг Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазори хусусидаги эсдаликлари диққатга сазовордир. Чунки, Чўқон Валихонов Шоҳимардондаги мазорнинг шайхлари Марғилоннинг Машҳад маҳалласидаги хўжалар эканлигини тилга олади¹.

Ҳозирда Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи фотосуратлар хазинасида №758 рақам остида Ғиёсхўжа Салоҳиддинхўжанинг 1928 йилда тушган фотосурати сақланиб қолинган. Маълумотларга кўра, Ғиёсхўжанинг отаси Салоҳиддин эшон мазорга шайхлик қилишга ваколат берувчи ёрликни Қўқон хони Худоёрхондан олган.

Қўлимиздаги мавжуд маълумотларга кўра, Шоҳимардон мазорига шайхлик қилиш учун юқорида номлари зикр этилган пайғамбар авлодларининг қўлларида ҳазрат Али авлоди эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар, жумладан шажаралари бўлиши шарт эди. Бинобарин, ҳокимлик вакилларидан катта имтиёзлар олиш учун саййидлардан ўз насабининг Алига бориб тақалишини шариат қозиси ва уламолар олдида исбот талаб қилиш талаб қилинган. Насабининг исботи учун етарли далил бўлмаган тақдирда, улар бу имтиёзни олиш ҳуқуқидан маҳрум қилинган².

¹Валихонов Ч. Избранные труды.М.: Наука, 1986. С.157.

²Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада феодализм эгаллигига оид муҳим ҳужжат // Ўзбекистонда ижтимоий Фанлар.- Т.: Фан,1962. №5. –Б.71.

Шоҳимардондаги Саййид Бузрукхўжа шажараси.
Shohimardondagi Sayyid Buzrukho'ja shajarasi.

1332 ҳижрий (1905)йили жумоди соний ойининг 2 куни Саййид Бузрукхожа ва Саййид Шоҳ Анжуманхожалар қози олдида саййидлардан бўлмиш Саййид Бобохожа Саййид Азимхожа ўғли ва Саййид Собирхожа Саййид Қорахожа ўғилларининг шоҳидликларида ўзларининг насабномаларини қадимий эканлигини ва улар Ҳусайний хожалар зурриёди эканлигини қўлларидаги мавжуд шажара асосида кўрсатиб берганлар.

Шажаранинг умумий ҳажми 300 x 29,5 см, матн ҳажми эса 268 x 20см бўлиб, анъанавий усул билан форс тилида ёзилган. Шажарага 25 та катта-кичик юмалоқ ва тўртбурчак шаклдаги муҳрлар босилган. Сиёҳранг муҳрларнинг бирида мулла Музаффархўжа қози ибн домла Мансурхўжа деб ёзилган. Худди

шундай яна бир муҳрда мулла Абдурахмон ибн домullo Абдумалик марҳум номи туширилган. Тўрбурчак муҳрларнинг бирида, мулла Шерғозихўжа аълам иккинчисида эса Мулла Латифхўжа, яна бирида мулла Мансурхўжа ибн мулла Ҳасан муфти номи ёзилган. Мазкур шажара Саййид Бузрукхожа ва Саййид Шоҳ Анжуманхожаларни пайғамбар авлоди эканлигини тасдиқлаш мақсадида кўчирилган бўлиб, насабномадан Саййид Бузрукхожани Ҳазрат Алининг ўттиз биринчи авлоди эканлиги маълум бўлади.

Аксарият шажараларнинг қиёсий таҳлили шуни кўрсатдики, сулола жиҳатдан Имом Мусо Козим зикридан сўнг шажаралар иккига бўлинади. Бир тоифа шажаралар Имом Али Мусои Ризога бошқа иккинчи бирларида Имом Саййид Нақий келтирилади. Биз сўз юритмоқчи бўлган шажара иккинчисига мансубдир. Қуйида Бузрукхонтўрага тегишли шажаранинг таржимасидан парча келтирамыз:

«Жаноб матлаб имом, гуноҳларни кечирувчи ва инсонунинг жинлар пешвоси, Ҳазрати Имом Ҳусайн розияллоҳу анҳу ва фарзанди авлоди, орифлар султони ва ҳақиқат ҳужжати, Ҳазрати Эшон Имом Зайнул Обиддин(р.а.) ва фарзанди авлоди, алломалар охири Ҳазрати Имом Муҳаммад Боқир (р.а.) ва фарзанди авлоди, ошиқлар орифи, раҳнамолар пешвоси Имом Жафар Содик (р.а.) ва фарзанди авлоди, яхшилар таянчи, улуғлар сараси Ҳазрати Имом Мусо Козим (р.а.) ва фарзанди авлоди, тақводорлар улуғи, жамиъ Софий Ҳазрати Эшон Муҳаммад Тақий (р.а.) ва фарзанди авлоди, пайғамбар динининг далили ва миллат ишончи, Ҳазрати Эшон Имом Муҳаммад Нақий (р.а.) ва фарзанди авлоди, тажрид денгизидаги маърифат гаввоси, Ҳазрати Эшон Султон Имом Аскарӣ (р.а.) ва фарзанди авлоди Ҳазрати Саййид Сиддиқ (р.а.) фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Мунтаҳоб ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ҳишом ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Рофеъ ва фарзанди авлоди Ҳазрати Эшон Саййид Ваҳоб ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ашраф ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Комил ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Шариф ва фарзанди авлоди Ҳазрати Эшон Саййид Ҳусайн ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Маҳмуд ва фарзанди авлоди, қутб ал-ақтоб ва гавсул автод Ҳазрати Эшон Саййид Абдуллоҳ ва фарзанди авлоди Ҳазрати Эшон Саййид Ҳисомиддин Вали ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Шоҳ Асфар ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ҳусайншоҳ ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Киромиддин ва фарзанди авлоди

Ҳазрати Эшон Саййид Шарафиддин ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ҳабиллуллоҳхожа ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Розикхожа ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Раҳматуллоҳхожа ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Воситхожа ва фарзанди авлоди, Ҳазрати Эшон Саййид Ҳолиқхожа ва фарзанди авлодлари, Эшон Шоҳ Анжуманхожа ва Саййид Бузрукхожа»¹.

Ҳазрат Али мазори олдида ҳайит намозини ўқиш вақти.

20- йилларда олинган фотосурат.

**Hazrat Ali mozori oldida hayit namozini o'qish vaqti. 20-
yillarda olingan fotosurat.**

Айтиб ўтиш керакки, мазкур шажарада кўрсатилган шоҳимардонлик саййидлар сулоласи Саййид Абдуллоҳ Маданий Андижоний авлоди ҳисобланган. Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, ҳозирги кунга қадар Саййид Абдуллоҳ Маданий Андижоний авлоди тўғрисидаги шажаралар Андижон вилоятининг Жалолоқудуқ тумани Охунбобоев шаҳарчасида яшовчи Насруллахон Ҳасанов (1938 й.т.) хонадонида, шунингдек Фарғона вилояти Марғилон шаҳрида Увайсий маҳалласида яшовчи Мавлуда Сатторова (1951 й.т.) ҳамда Олтиариқ тумани Чинортаги кўчасида

¹Мазкур шажара Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғида яшовчи Э.Саййидарипов хонадонида сақланади.

яшовчи Тўрахон Холматов (1930 й.т.) хонадонларида мавжудлиги аниқланди¹.

Айтишларича, 1941 йилнинг июн ойига келиб, Самарқандда амир Темур хилхонаси очилган бир вақтда Шоҳимардон қишлоғидаги ҳазрат Али мозори ҳам бузиб юборилган. Мозор бузилган пайтда худди самарқандлик кексалар «Темурнинг қабрини очиш мумкин эмас, акс ҳолда уруш арвоҳи чиқиб кетади», деганларидек² шоҳимардонлик кекса нуронийлар ҳам «Бу ишларнинг охири вой, энди юртнинг бошига мусибатлар ёғилади. Мозорбувани бузиб бўлмас эди. Эҳ! Аттанг!», дея кўп афсунадоматлар қилишган экан. Аммо дўпписини ол, деса бошини олиб келувчи, амал учун туғишганини ҳам сотишга тайёр турган раҳбарларнинг буйруқларини кўр-кўрона бажаришга одатланган, лаганбардорлар учун мозорни бузиш нима бўпти?! Улар ўша пайтларда «эскилик ботқоғига ботган», соқоли кўксига тушиб турган қарияларнинг сўзларига кулоқ солишни ҳам истамаганлар.

Гарчанд, урушнинг бошланиши мозорнинг бузилиши билан боғлиқ бўлмаган тақдирда ҳам аммо тасодифни қаранг, мозор бузилганидан икки-уч кун ўтмай фашистлар Германияси собиқ Совет иттифоқига бостириб кирган. Ўша куни Шоҳимардон аҳли ҳазрат Алининг бузилган мозор олдида туриб Аллоҳ таолодан келган уруш балосини даф бўлишини сўраб илтижолар қилганлар. Кўп ўтмай мозор яна тикланган...

Шоҳимардон қишлоғидаги Ҳ. Ҳ.Ниёзий музейи мудирини Абдувоҳид Ҳамзаевнинг айтишича, урушнинг дастлабки йили фашистлар борган сари мамлакат ичкарасига бостириб келаётган пайтда республикада юқори лавозимда турган раҳбарлардан бири Фарғонага келган вақти онаси «Ўғлим, Шоҳимардонда ислом лашкарининг қўмондони бўлган ҳазрат Али Шеридаргоҳнинг мозорлари бузилиб ётибди. Агар сен уни обод қилсанг ҳазрат Алини руҳи қўллаб, душман устидан зафар қучасизлар», дейди. Онасининг бу сўзлари ўша раҳбарга қаттиқ таъсир қилганми, ишқилиб мозорни қайта тиклашга бош-қош бўлишни онасига топширган экан. Шоҳимардонлик ёши улуғ кишиларнинг айтишларича, эркаклар

¹Синьцзян ва Фарғонада топилган мозор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар:Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №3. – Б. 34-35.

²Қаюмов М. Соҳибқирон билан учрашув // Сомон йўли.Т.: Камалак, 1992.-Б. 146.

урушда бўлганлиги боис мазорни тиклашда усталарга Шоҳимардонга зиёратга келган ёшу-қари, асосан аёллар яқиндан ёрдам берганлар. Ғиштни ҳар бир зиёратчи аёл ўзи ният айтиб кўтариб чиқиш йўли билан амалга оширганлар. Кейинчалик, худди шу йўсинда Тахти Сулаймон тоғидаги Бобур уйи ҳам қайта тикланган эди.

Яна бир тасодиф. Айтишларича, зиёратгоҳ таъмири бошланган куни қизил армия кўшинлари Сталинград остоналарида фашистларга қарши ҳужумга ўтган экан. Бу ҳам етмагандек, учинчи тасодифни кўринг. Мазорни тиклаш ишлари 1945 йили май ойининг биринчи ҳафтасида битган бўлса, худди шу ҳафта немис кўшинлари вакиллари капитуляция актига имзо чекадилар¹.

Тарихий маълумотларга кўра, 1945 йилда тикланган Шоҳимардон мазори яна кўп минг сонли зиёратчилар билан гавжум бўла бошлайди. Шундай зиёратчилардан бири бўлган ёзёвонлик Мулла Умаржон Маҳдум Ғурбатий (1898-1975) ўша даврда ҳазрат Алининг Шоҳимардондаги мазори хусусида «Муноқиби Ҳазрат Шоҳимардон» деб аталувчи ғазал битган эди. Бироқ ушбу ғазал узоқ вақтгача дунё юзини кўрмади. «Муноқиби Ҳазрат Шоҳимардон» ғазали фақатгина ҳозирги дорилмон кунларга келиб, чоп этилган «Девони Ғурбатий» асаридан жой олди. Қуйида ушбу ғазални ҳавола этмоқчимиз.

Муборак марқадингдин файзи Ҳақ исор деб келдим,
Мақоминг қурбу аъло, воқифи асрор деб келдим.

Етолмай неча йилдир қабри покинг остониға,
Куюб фурқат ўтига сийналар афкор деб келдим.

Туфайли ёру ғору ҳам Умар, Усмон пур анвар,
Ўшандоғ чори ёр Аҳмади мухтор деб келдим.

Эрурсиз жуфти поки Айни нур саййиди кавнайн,
Мадад айлангки шерри ҳазрати Жаббор деб келдим.

Келиб бошимни қўйдим ҳоки пойи остониға,

¹Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

Бу кун илким тутинг ё ҳайдари каррор деб келдим.

Ба ҳаққи мустафони хурмати ҳам оли асҳоби,
Жигар бандинг шаҳид ул жаъфари тайёр деб келдим.

Туриб бир неча кунлар руҳингизга ҳадялар айлаб,
Каломи ҳақни айлаб ҳар сабо такрор деб келдим.

Масиходек мақоминг мурдалар гўёки жон топгай,
Мозоринг кўҳи бололар тахтиҳал анҳор деб келдим.

Ҳасабда ҳол, қолу жомиул алломаи олам,
Насабда Ҳошимий сиз барчадин ахёр деб келдим.

Илмни бобидур сен ё Али манн шаҳри урфони,
Сиза шундоғ дедилар Сайиди аброр деб келдим.

Сахийлар хотамисиз Ғурбатийга бир карам айлаб,
Қилурман хожатимни сизга бир изҳор деб келдим¹.

1951 йилга келиб, зиёратчилар сонининг бениҳоят кўпайиб бораётганлигидан ташвишга тушган маҳаллий раҳбарлар ҳукуматнинг қарори билан ҳазрат Али қабрини бузиб юборганлар². Ўша мудҳиш воқеани гувоҳи бўлган шоҳимардонлик кексаларни айтишларича, зиёратгоҳни эрта тонгда хали одамлар ширин уйқудан уйғонмаган пайтда бузишга киришганлар.

Маълумотларга кўра Ҳазрат Али мазорини бузиш вақтида зиёратгоҳ ичида сақланаётган мазорга вақф қилинган айрим китоблар ҳам йўқ қилинган. Бироқ шу китоблардан фақат биттаси, яъни Қуръони карим шоҳимардонлик фирқа фаолларидан бири Рўзибой Қамбаров томонидан тасодиф туфайли сақлаб қолинган. Айрим кишилар уни мазорнинг урушдан олдинги бузишлари пайтида олинган деган фикрни ҳам билдирдилар. Бироқ бу муҳим эмас. Асосийси, Қуръон китобининг бизнинг кунларимизгача етиб келганлигидир.

¹Девони Ғурбатий.Ф.:Фарғона, 2008. – Б. 104.

² Саксонов Т... – Б.17.

Маълумотларга кўра, Қуръон китоби 80-йилларга қадар Рўзибой Қамбаров хонадонида сақланиб турган. Шундан сўнг шоҳимардонлик диний илмларнинг зукко билимдони (Худо охиратини обод қилсин) Мулла Азиз Фармонқул ўғлининг (1892–1996) саъйи-ҳаракатлари ва илтимослари билан унинг қўлига бориб тегади. Тадқиқотларимиз давомида маълум бўлдики, Мулла Азиз ота II жаҳон урушидан сўнг 25 йиллик муддатга диний билимни, яъни «эскичани» яхши билганлиги туфайли ҳамқишлоғи Эшон Абдуллахонхўжа билан бирга озодликдан маҳрум этилган ва Сталин ўлимидан сўнггина озодликка чиқиб, қишлоғига қайтиб келган. Қамоқхонадаги доимий сўроқлар Мулла Азиз отани ҳолдан тойдирганлиги боис, мустақилликка қадар бировга ўзининг аччиқ қисмати тўғрисида сўз очмай яшаб келган. Мулла Азиз отага ҳазрат Али мазоридида сақланган Қуръон китобини тоширганликларида ёши тўқсондан ошган бўлишига қарамай ҳар куни Қуръони каримни хатм қилиш билан машғул бўлган.

Ҳазрат Али мазоридида сақланган Қуръон китоби.

1825 йилда кўчирилган.

Hazrat Ali mozorida saqlangan Qur'on kitobi.

1825 yilda ko'chirilgan.

Мулла Азиз ўлими олдида ушбу Қуръон китобини Шоҳимардонда янги қурилган ҳазрат Али масжидига топширишларини васият қилади.

Шоҳимардон қишлоғи навбатдаги сафаримиз чоғида мазкур Қуръон китоби билан танишиб чиқишга муяссар бўлдик ва қуйида китоб ҳақида умумий тавсифни келтириб ўтмоқчимиз.

1. Китобнинг ташқи ҳажми. 430 x 280 мм.
2. Бир бетда 12 қатор.
3. Қўқон қоғозига кўчирилган.
4. Матн 558 бетдан иборат.
5. Форзац ва нахзац 2 бетдан иборат.
6. Қора ва қизил сиёҳда кўчирилган.
7. Ҳижрий 1240(1825) йилда кўчирилган.
8. Ҳаттотнинг исми номаълум.
9. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва сарғиш кўкдаги рангда қолипланган.
10. Китоб саҳифаларида 73 жойга «вақф фисабилуллоҳ» ёзуви бўлган муҳр босилган.
11. Қуръон китобининг айрим бетлари намлик таъсирида қорайиб кетган.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Али мозори ўрнида 1953 йили дастлаб кутубхона барпо қилганлар. Бироқ, ҳукумат ўйлаганидек, кутубхона фаолият кўрсатмади. Зеро, кутубхона китобхонларга хизмат ҳам қила олмади. Айтишларича, ҳеч ким мазор ўрнига қурилган кутубхонадан китоб олишни маъқул кўрмаган. Гарчанд мазор бузиб юборилган бўлса-да, аҳоли зиёратга келишдан тўхтамаган. Бу эса йиллар давомида ўша даврдаги мустабид тузум вакиллари ташвишга солиб келган. Натижада собиқ Совет ҳукумати пайтида вилоят оммавий матбуот саҳифаларида Шоҳимардон муқаддас жой эмаслиги тўғрисида мунтазам равишда атеистик мазмундаги мақолалар чоп этилиб турилган¹.

Орадан ярим аср ўтиб мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб ҳазрат Али мазорини қайта тиклашга киришилди. 1993 йилга келиб марғилонлик уста Саййид Акбаралихон Омонуллахон тўра ўғли ва Исоқжон Охунов бошчилигида Шоҳимардонда ҳазрат Али мозори яна қад кўтарди.

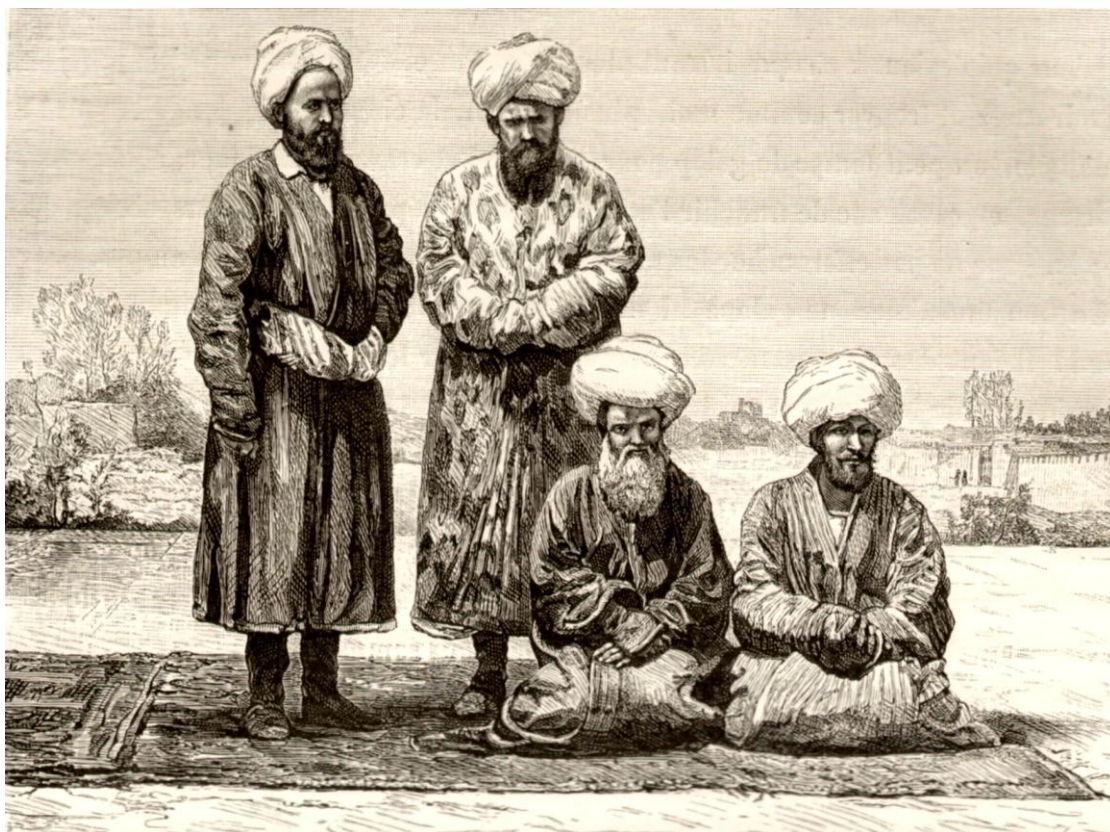
¹Қаранг: Абдурасулов М., Сиддиқов Т. Шоҳимардон «муқаддас» ми? Коммуна. 12.01. 1960; Муллифи кўрсатилмаган. Қаёққа сиғиняпсиз. Коммуна. 11.08.1963; Рахимов А. Шоҳимардон муқаддас эмас. Коммуна. 13.09.1972; Хатамов А., Шодмонов Б. Шоҳимардон: Афсона ва ҳақиқат. Коммуна. 14.07.1973; Ҳожиматов К. Шоҳимардон «муқаддас»ми? Коммуна. 17.07.1983.

**1993 йилда қайта барпо этилган Ҳазрат Али зиёратгоҳи.
1993 yilda qayta barpo etilgan hazrat Ali ziyoratgohi.**

Фарғона водийси халқлари Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазорини зиёрати олдидан ўзлари яшаб турган ҳудуддаги муқаддас жойларни зиёрат қилганлар. Бироқ, бу мазорлардан кейин яна бир неча мазорни зиёрат қилиш Шоҳимардонга йўл олган ҳар бир кишининг бурчи ҳисобланган. Бу зиёратгоҳлар қуйидагилардир.

1. Водил қишлоғидаги Хожа Аҳмад вали зиёратгоҳи.
2. Аввал қишлоғидаги Хожам Подшоҳ(Хўжам пошшо) Мир Робиа ал- Аввал зиёратгоҳлари.

Водиллик оқсоқоллар. XIX асрнинг иккинчи ярмида чизилган сурат¹.
Vodillik oqsoqollar. XIX asrning ikkinchi yarmida chizilgan surat.

Хўжа Аҳмад Вали мазори. Айтишларича, Шоҳимардонинг дарвозаси Водилдан бошланар эмиш ва бу дарвозадан ўтаётганлар олдин шу ердаги азизлар руҳига дуо қилиб ўтишлари керак экан. Шу боис зиёратчилар Водил қишлоғи марказига етиб келишгач, улкан чинор яқинидаги муқаддас Хўжа Аҳмад Вали мазорини зиёрат қилганлар².

Маълумотларга кўра, Хўжа Аҳмад Вали зиёратгоҳи ҳам Фарғона водийсидаги қадимий зиёратгоҳлардан ҳисобланади. Ривоятларга кўра, ушбу мазорга ҳазрат Алининг жиловбардори дафн этилган. Зиёратгоҳ аҳоли ўртасида Хўжа Матвали пирим номи билан машҳур бўлган. Шу ўринда водиллик машҳур полвон Турсун Али Муҳаммаднинг «Замондош валийлар» номли

¹Ушбу сурат қуйидаги китобдан олинди: DE PARIS a SAMARKAND. LE FERCHANAN LE KOULDJA. IMPRESSIONS DE VOYAGEN D UNE PARISICNNE par Mme DE ULFALVY-BOURDON. PARIS. 1880.

²Қулфиддинов Х. Водилга бир назар.Ф.: Фарғона, 2006.-Б.46.

мақоласида тилга олинган Хўжа Матвали мазорига доир айрим маълумотларни келтириб ўтмоқчимиз:

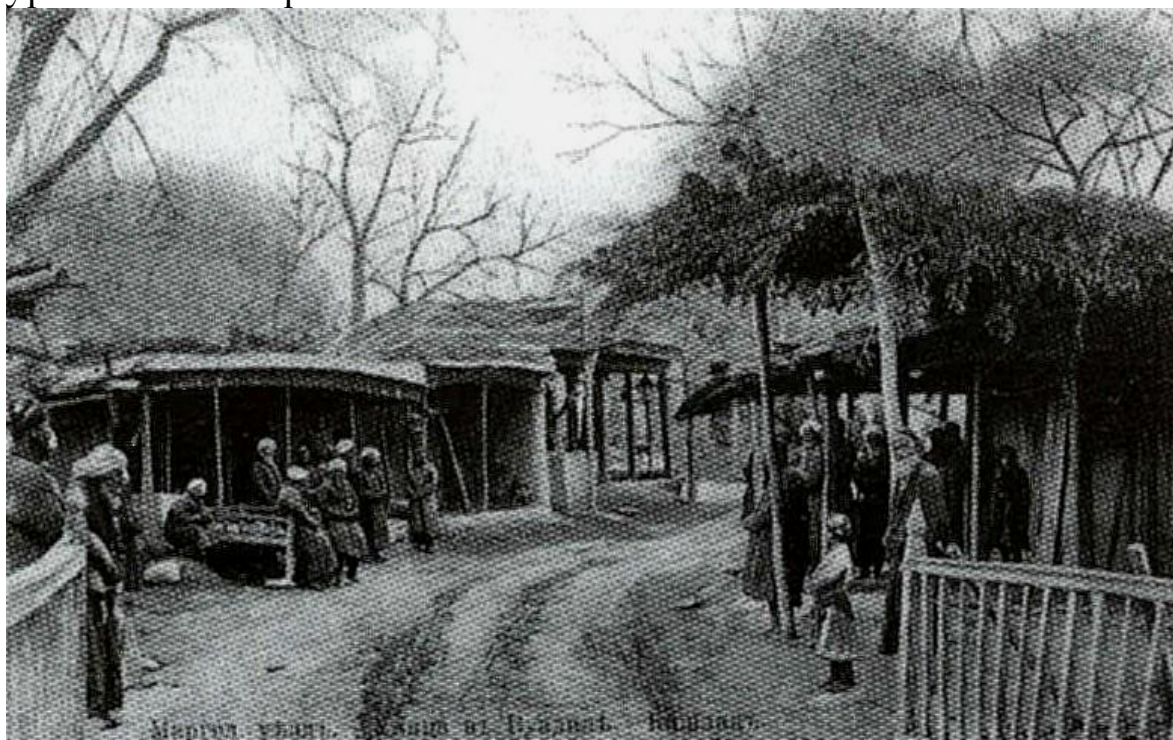
«Мухториддин тоға илгари банкда ишлаганлар. Ўша вақтлар комсомол фаолияти авжига чиққан пайт экан. Комсомолга буйруқ келганмишки, шу Водилдаги Хўжа Матвали пиримининг мақбараси бузилсин, деб. Шунда комсомолдан беш-олтитасининг қўлига теша, кетмон, болта бериб «буз!» дейишган. Улар қўрқиб. Буни кўриб район комсомол қўмитасининг иккинчи котибаси бировнинг қўлидан тешани олиб шартта қабрга урган. Ўша пайт йиқилиб, шол бўлиб қолган. Шу ердан кўтариб олиб кетишган, олти йил тузалмасдан ётган, охири оёққа тургач, комсомолдан кетади, ишламайди, магазинчилик қилади. Яқиндан дунёдан ўтди. Ўша қабр бузиладиган кунни кечқурун мен уйга келаётсам, дейди Мухториддин тоға, шу мазорнинг ичидан бир оқ туя чиқди. Оқ туя ўнг томонга, сўнг наст томонга қараб юрди, орқасидан тагин оқ туялар чиқяпти, чиқяпти, жуда кўп чиқди. Бари настга қараб кетяпти. Шунини эшитиб, ўша Қосим отанинг айтганларини эсладим. Мусулмонлар асло қабр бузувчилар бўлмаганлар, шаҳардан бошқа миллат одамларини олиб келиб буздиришган. Ҳозир қабрнинг атрофини семонлаб қўйишган. Устки қисми эса йўқ – бузилган. Ўшандан кейин қабр таги чўккан дейишган. Илгари Хўжа Матвали пиримининг Водилда жуда катта зиёратгоҳи бўлган. Одамлар келиб сайл қилишган. Андижон, Қўқон, маргилонликлар аримаган»¹.

Қўқон хонлари даврида ҳам хон оиласи Шоҳимардонга кетаётиб, Водилда тўхтаб бу ердаги Хўжа Матвали мазорини зиёрат қилган. В. А. Парфентьевнинг келтиришича, Худоёрхон 1861 йили Шоҳимардонга зиёрат қилгани кетаётиб, Водил марказида тўхтади ва бу ерда ҳар гал зиёрат қилгани кетаётиб, дам олиб, зиёрат қилиш учун махсус ўрда барпо этишни режалаштиради. Худоёрхон ўрдабоп жойни ер эгалари бўлмиш Мирзараим Парвоначи ва Мирза Ҳамдамдан ҳар бирига 12 тилло баҳосига ерларини сотиб олмоқчи бўлади. Бироқ, Мирза Ҳамдам Худоёрхоннинг бу таклифига рози бўлмайди. Қачонки, Худоёрхон Мирза Ҳамдамни ўз саройига чақиртириб, қимматбаҳо чопон, пул ва бошқа қимматбаҳо совғаларни инъом қилгач, у ўз ерини сотишга рози бўлади². Рус зобитининг ушбу маълумотлари кишини беихтиёр

¹Турсун Али Муҳаммад. Замондош валийлар // Сирли Олам.11.12.1992. – Б.42.

²Парфентьев В.А. Селение Вуадил // Ежегодник Ферганского области. Том III. Г.Новый Маргелан. 1904. С. 61.

таажжубга солади. Оддий бир фармони билан ҳар қандай одамни йўқ қилиб юборишга қодир бўлган Худоёрхон Мирза Ҳамдамнинг розилигини олиш учун уни саройга чақириб, илтифотлар кўрсатишгача бориб етса...

Водил қишлоғи кўчаларидан бирининг кўриниши.

Сурат XX аср бошида олинган.

Vodil qishlogi ko'chalaridan birining ko'rinishi.

Surat XX asr boshida olingan.

Бизнингча, ҳазрат Али мазорига бўлган ихлоси Худоёрхонни шу тарзда иш кўришни тақозо этган кўринади. Охир оқибатда Водил қишлоғи тез орада хонликнинг энг обод масканларидан бирига айланган. Шу боис шоир Ғарибий қуйидаги мисраларни бежиз келтирмаган эди:

Водили жон таҳсин васфида нечаи гуфторлар,
Дедим, аҳфодин баён воқе изҳорлар.
Ки туфайли ҳазрат Шери Худо,
Обод ўлуб кечалари бўлгон чароғон растаи бозорлар¹.

Элшунос олима О. В. Горшунованинг фикрига кўра, Шохимардонга Ҳазрат Али мазорига кетаётган ҳар бир зиёратчи

¹Ғарибий Ёрмозорий. Девон. Ғафур Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. Инв №6403/1.

Аввал қишлоғидаги муқаддас мазорларни зиёрат қилиши лозим бўлган¹. Бу ҳақда халқ орасида шундай нақл мавжуд: Эмишки, Ҳазрати Шоҳимардон Аввалдаги азиз зотларга «Аввал сизни, кейин бизни зиёрат қилсинлар», деб айтган экан. Шу сабабдан Шоҳимардонга Аввал орқали ўтиб кетаётган зиёратчилар шу ерда тўхтаб, дастлабки зиёратларини бажарганлар. Аввалда бундай зиёратгоҳлар жумласига Хожам Подшоҳ, Робиа ал-аввал зиёратгоҳларини тилга олиш мумкин².

**Хожам Подшоҳ мазорига йўл. Сурат 1903 йилда олинган.
Hojam Podshoh mazoriga yo'l. Surat 1903 yilda olingan.**

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Шоҳимардон зиёрати олдида дастлабки зиёратлар Водил ва Аввал қишлоғи ҳудудидаги муқаддас жойларни зиёрат қилишдан бошланган ва навбатдаги зиёрат Қадамжойда давом этган.

¹Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований., М. 2000. С.29

²Қаранг: Абдулахатов Н., Алишер Бек. Хожам Подшоҳ зиёратгоҳи. Ф.: Фарғона, 2009.

II. ҚАДАМЖОЙ

Водил – Шоҳимардон йўли орасида жойлашган Қирғизистон Республикаси Баткен вилоятига қарашли Қадамжой туманидаги Девона қишлоқ яқинида ҳазрат Али(к.в.) номи билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳ мавжуд. Ривоятларга кўра, мазкур зиёратгоҳда ҳазрат Алининг беш панжаси ва тиззасининг изи қолган тошлар бўлиб, халқ орасида «Алининг қадамжойи» номи билан машҳурдир. Мазкур зиёратгоҳнинг ўзига хос томонларидан бири шундаки, бу қадамжо «Бобо Равшан» қиссасидаги ҳазрат Алини шаҳри Барбарда аждарҳо билан олишган қаҳрамонликларини эслатади. Бинобарин, соининг бир томонида ҳазрат Али панжаси ва тиззасининг ўрни дейилган муқаддас тош бўлса, соининг иккинчи томонида калласи олинган аждарҳони эслатувчи қоя тошнинг парчалари мавжуд. Хўш, нима учун айнан бу жойни ҳазрат Али билан боғлашади?

Тарихда Шаҳри Барбар ва Шаҳри Хайбар деб аталувчи шаҳарлар бўлиб, маълумотларга кўра уларнинг биринчиси Балх атрофида,¹ иккинчиси, Мадинадан саккиз барид(тахминан 250 км-муаллифлар) Шом томонда жойлашган эди². Бу икки шаҳар ҳазрат Али қиссаларида тилга олинган бўлиб, Фарғона водийсида ҳам ривоятларга кўра, айнан шу номлар билан аталувчи қадимги Шаҳри Барбар (Марҳамат) Хайбар (Эйлатон) сингари қўрғонлар мавжуд бўлган³.

Айтиб ўтиш жоизки, Ўрта Осиё халқлари томонидан ўтмишда кўплаб қадимги шаҳарлар нисбатан ҳам шаҳри Барбар ва шаҳри Хайбар номи деб аталиб келинганлиги боис маҳаллий аҳоли бу жойларга Ҳазрат Али келганлигига ишонч билан қараганлар. Шу сабабдан ҳам ҳар бир қадимги шаҳар ёдгорликларида шаҳри Барбар билан боғлиқ ривоятга дуч келиш мумкин. Бундай ном билан аталган шаҳарларни Шарқий Туркистонда ҳам мавжуд

¹Махмуд ибн Вали. .. – Б. 23.

²Абд Ар-Рашид Ал-Бакуви...С.26.

³Латынин Б. А. Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции. 1934 г // Археологический сборник. Выпуск 3. М.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961, С.111.

бўлганлиги тўғрисида турли ривоятлар сақланиб қолган. Бу ҳақда Мўсо Сайрабий ўзининг «Тарихи Ҳамиди» асарида қуйидагиларни баён этади:

«Оқсунинг шимолида олти тош миқдор келадигон бир тоғ оғзида катта бир мазор бор. Бунинг исми шарифлари Султон Қарамаш Сайид ул муслимин деб аталади. Бунинг тазкираси бор. Бу тазкирада тарих ҳижрий 33 – йили (653-654 йили?) пайгамбари охир замон Муҳаммад алайҳиссалом Султон Қарамаш Сайид ул муслиминни ўттиз уч минг буюк саҳобалар билан шаҳри Барбардаги Қаҳқаҳ жоду ва Зумза оташпарастларнинг устига юборди. Куппорлар золиб келиб, ўттиз уч минг буюк саҳобаларни Уч Турфон тепаси ва Оқсу кентларининг баъзи жойларида шаҳодатликка эришдилар. Уларнинг муборак жасадлари ушбу заминда дафн қилинди деб баён қилинади. Лекин ишончли китобларда буларнинг дафн қилинган жойлари бўлса Бақиъ қабристониди, Шоми шариф, Куфа, Миср каби жойларда деб кўрсатилган. Шунингдек тарих ҳижрий 33-йили чаҳорёрларнинг учинчиси Усмон ибн Аффон (р.а.) халифалик тахтида эди. Бу чоғда Муҳаммад пайгамбар охири замон бу фоний оламдин боқий оламдаги жаннатга сафар қилгонлигига узоқ вақт бўлгонди.

Шунингдек, бани Умавия халифаларидан Валид ибн Абдулмалик замонида амир Қутайба ибн Муслимнинг ҳаракати ва далолати билан Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Туркистон, Кобул каби жойлар фатҳ қилиниб исломи шарифнинг давлатига муяссар бўлгон экан. Бу давр бўлса тарих ҳижрий 91- йили (милодий 709-710 йил) эди. Эмди Султон Қарамаш Сайид ул муслимин келган чоғда бўлса, бу шаҳар хали исломи шариф давлатига муяссар бўлмагонди. Ҳолбуки. Бунчалик кўп саҳобалар қайси замин билан ўтуб келганди? Бу оқил ва доноларни фикр-мулоҳаза қилишларига тегишли бир иш. Ишончли китобларга қараганда саҳобаи азизлар Аму дарёсининг бу тарафига ўтмаган экан. Шу сабабдан Аму дарёсининг бу тарафи у чоғда хали исломи шарифнинг давлатига муяссар бўлмагон. Шунинг учун Султон Қарамаш тазкираси ҳақиқатан йироқдур. Ёки бўлак вилоят ёки бошқа заминдаги шаҳри Барбар деган бир шаҳар бўлган бўлса керак. Бу шаҳарнинг Зумза оташпараст ва Қаҳқаҳ жоду деган улуглари ҳам бўлган бўлса керак. Пайгамбари охир замон саҳобаларни ана шу шаҳарга юборган бўлиши мумкин. Қадимда Уч Турфонни шаҳри Барбар деб аталгонлиги гумонлиқ ва ёлгон бўлса керак. Лекин бу жойдаги кўп мазорот олий зиёратгоҳлар бугунги кунда ҳам муқаддас ўрунлардан ҳисобланади. Унинг ўрун шакли ва кароматлари

зоҳир ва равшан кўруниб, ҳам билиниб турибди. Бу жойда ётқонлар бўлса бирор иш туфайли кўпкорлар билан газот қилиб шаҳодатлик даража ва мартабасига еткан бўлсалар керак. Лекин уларнинг исми ҳар хил бўлуб, бошқа замон ва асрларда ўтган кишилар бўлса керак»¹.

Нима сабабдан фарғоналиклар орасида шаҳри Барбар тўғрисида ривоятларни пайдо бўлишига келсак, бу борада ҳазрат Али билан боғлиқ қиссалардан жавоб излаш керак бўлади деб ўйлаймиз.

«Алқисса, андин сўнг Бобо Равшанни муборак қалига мингдуруб, «кўзингни юмгил» дедилар. Ҳазрат «Алҳамду»ни ўқуб маҳкам юмди. Боз «кўзингни очгин», дедилар. Кўзини очди. Бошқа бир шаҳарга келибдур. Бобо Равшан айди: «Бу шаҳарни на дерлар?» Ҳазрат Али айдилар: «Бу шаҳарни шаҳри Барбар дерлар», Мадинадан олти ойлиг йўлдур»².

Эътибор беринг. Ҳазрат Али Бобо Равшанни Мадинадан олти ойлик йўл бўлган шаҳри Барбарга олиб келади. Ваҳоланки, ёзма манбаларда Марғилоннинг сувбошидаги тоғлар Мадинадан олти ойлик йўл деб берилган³. Шу сабабдан маҳаллий халқ ҳазрат Али аждарҳо билан жанг қилган жойни айнан Қадамжойда деб, бунинг тасдиғи сифатида сойнинг бир томонидаги ҳазрат Али панжаси ва тиззасининг ўрни дейилган муқаддас тошни ва сойнинг иккинчи томонида калласи олинган аждарҳони эслатувчи қояни кўрсатганлар⁴.

Ҳазрат Алининг улкан илон ёхуд аждарҳо билан жанг қилиши билан боғлиқ маълумотлар ёзма манбаларда ҳам учрайди. Бу ҳақда Маҳмуд ибн Вали қуйидагиларни келтиради: «Малмул тоғлари Шодиён тоғларига чегарадош бўлиб, Балх шаҳридан шарқда жойлашган. Малмул билан Балхнинг ораси тахминан олти фарсанг. Ушбу тоғларнинг орасида Малмул қишлоғи мавжуд...

Мазкур қишлоқ аҳолисининг сўзларига қараганда, бу жойнинг аввалги номи Мори мурд деб аталган. Бунинг сабаби қуйидагича: Қадим замонларда қишлоқда улкан бир илон пайдо бўлиб, одамларга катта зиён келтирган. Ҳозирда Шодиён деб аталувчи жойда каромати билан пайдо бўлган мўминлар амири ҳазрат Али, ул зотни юзини Аллоҳ мукаррам

¹Мулло Мўсо Сайрабий. –Б.599

²Бобо Равшан қиссаси... – Б.153.

³Ҳазрат Али қиссаси.6-варақ.

⁴Дала тадқиқотлари. 2004 йил Қирғизистон Республикаси, Баткен вилояти, Қадамжой тумани.

қилсин, ўша жойдан келиб, илонни ўлдирган. Илонни ўлдириганлиги ҳақидаги хабар қўшни қишлоқдаги одамларга ҳам етиб борган замон улар шодликларидан қўшиқлар айтганлар. Ўша даврдан буён биринчи жойни Мори мурде (илон ўлган), иккинчи жойни бўлса, Шодиён (шод бўлганлар) деб атаганлар»¹.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ҳазрат Алининг аждарҳо билан олишганлиги билан боғлиқ воқеалар тасвири ўзбек халқ афсоналарида кўп учрайдиган анъанавий эпик мотивларидан бири ҳисобланади.

Ҳазрат Алининг аждарҳо билан жанги.
XVI аср миниатюрасидан².

Бу ҳақда М. Раҳмонова қуйидаги мулоҳазаларини баён этади:
«Нуроталикларнинг афсоналарига қараганда, Мойбулоқ деган чашма Барбар аждарҳосининг сув ичадиган жой экан. Али ҳазратлари аждарҳони қувлаганда, аждарҳо ана шу булоққа қараб келаверган экан.

¹Махмуд ибн Вали. Море тайн... – Б. 93.

²Мазкур миниатюра қуйидаги китобдан олинди: Дорошевич В.М. Легенды и сказки. Алма-ата.:Онер, 1991.

Али ҳазратлари Қўшҳовуз қишлоғидан ўтиб, аждарҳонинг кейинидан етиб олиб, думидан бошлаб чопиб ташлаб келаверибди. Мазкур Мойбулоққа етгунча аждарҳо йўл-йўлакай кесилиб, фақат боши қолибди. Ҳозир аждарҳонинг кесилган таналари ҳар жойда узилиб, қават-қават тош бўлиб ётибди. Шу мотив Али ҳақидаги Хоразм афсоналарида ҳам мавжуд.

Алининг аждарҳо билан олишуви мотивининг тарихий асослари сак-массагет эпосига боғланади. Чунки «Авесто»даги ажидаҳака (Заҳҳок) ва у билан курашувчи эзгулик тимсоли образининг сак-массагет эпосида такомиллаштирилиши натижасида мифологик илон билан олишуви персонаж типини билан шаклланди. Ўрта Осиёга араблар бостириб келганидан кейин эса маҳаллий халқ эпосининг асосий мотивлари ва анъанавий образлари мусулмон динининг идеологияси ҳамда мақсадларига бўйсундирила бошланди. Ана шу тарихий жараёнда илон билан олишуви мифик персонажнинг эпик сифатлари ислом динининг гоялари учун курашувчи Али ибн Абу Толиб образига кўчирилган»¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўрта Осиёда ҳазрат Али исломдан аввалги мавжуд қаҳрамонлар ва авлиёлар култини ўзида мужассам этганлиги боис ҳам маҳаллий халқлар томонидан ардоқланиб, асрлардан асрларга анъанавий тарзда ўтиб келди. Шу тарзда Ҳазрат Али Ўрта Осиёдаги Искандар Зулқарнайн, Паҳлавон Рустам, Хизр, Эр Ҳубби сингари машҳур афсонавий ва тарихий шахсларнинг сиймосини ўзида мужассам эта олди.

III. ШОҲИМАРДОН ҚИШЛОҒИ ҲУДУДИДАГИ ЗИЁРАТГОҲЛАР

Шоҳимардон қишлоғининг ўзида би неча зиёратгоҳлар бўлиб, улар қуйидагича аталган:

1. Элик пайсаки тош;
2. Кўктош зиёратгоҳи;
3. Кичик мазор (Шоҳ Толиб мазори);
4. Катта мазор (Ҳазрат Али мазори);
5. Умар Уммия мазори;
6. Чакка томар зиёратгоҳи.

¹Раҳмонова М. Тарихий афсоналарда хаёлий-мифологик образлар... – Б.37-38.

Эллик пайсаки тош. Шоҳимардон қишлоғига кираверишда Эллик пайсаки кўпригининг ёнидаги тошни ҳазрат Алининг уч қадоқли тоши деб аташади. Маълумки, пайса тахминан 25 граммга тенг ўлчов бирлиги бўлиб, эллик пайса 1,25 кг ни ташкил этади¹. Ваҳоланки, Шоҳимардондаги мазкур тош бир неча тоннадан иборат. Шундай экан, нима учун эллик пайса деб ном олган? Айтишларича, ҳазрат Али душманларини даҳшат солиш учун бу улкан тошни кўтариб «Бор йўғи элик пайса экан», деб улоқтириб юборган экан. Эллик пайса тошнинг рўбарасида туятош деб аталувчи тош ҳам мавжуд. Одамлар туя шаклидаги тошни ҳазрат Али тобутини олиб келган туя билан боғлашади².

Ҳазрат Али мазорига келганлар, дастлаб зинадан кўтарилишдан олдин Шоҳимардонда ётган барча азизлар руҳига Қуръон тиловат қилишлари лозим бўлган. Бу жой «Мозорбоши» деб аталган. Шоҳимардонлик кекса ёшдаги кишиларнинг айтишларича, бу ерда Оқ мазор номли зиёратгоҳ ҳам бўлган. XX аср бошларида арча ёғоч ётқизилган тикка ва айланма зина йўллар билан чиқилган. 241 поғонали зина орқали пиёда кўтарилгач, дастлаб дарвозахонага кирилган. Аҳоли орасида мазкур зина тўғрисида ҳозир ҳам турли қарашлар мавжуд. Масалан, бегуноҳ зиёратчи ушбу зинани санайдиган бўлса, хато қилмас экан. Агар кишининг гуноҳлари бўлса, ушбу зинадан йиқилиб тушар эмиш.

Кичик мазор. Ўша вақтларда дарвозахона олдида чиқилганда, зиёратчиларни шайхлар дастлаб кичик мазор томон олиб борганлар. Ҳазрат Али мазори «Катта мазор» деб аталиб, унинг тўртинчи авлодидан бўлмиш Шоҳ Толибнинг 150 м. шимоли-ғарбдаги мазори «Кичик мазор» деб аталган.

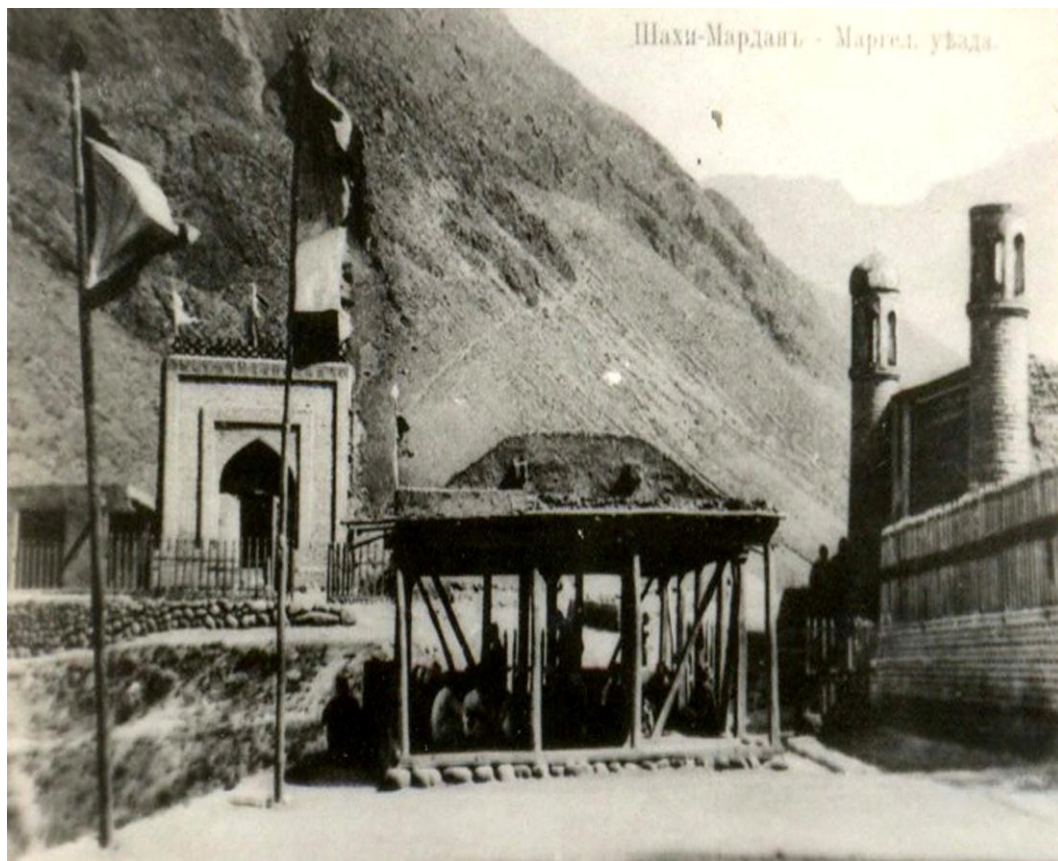
Айтишларича, ҳазрат Алининг Фарғонадаги мазорини биринчи марта Шоҳ Толиб бино қилган экан. Ривоятга кўра, Шоҳ Толиб Макка шаҳрида ҳукмдорлик қилган ва умрининг охирида ҳазрат Алининг етти ўлкадаги мазорини тиклашга аҳд қилибди. Фарғонага келиб, еттинчи мазорни бино қилган вақти қабрдан

¹Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М.: Наука, 1970. С.98.

²Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

бобоси ҳазрат Алининг овози келибди. Шундан сўнг у бу ерда шайх бўлиб қолиб, шу ерда дафн қилинган экан¹.

Ахборотчиларнинг ушбу маълумотлари, албатта, ушбу мазор тарихи билан қизиқувчиларни қониқтирмаслиги аниқ. Хўш Шоҳ Толибнинг ўзи ким?

Кичик мазор (Шоҳ Толиб ёхуд Порсиншоҳ) зиёратгоҳи.

XX асрнинг бошида олинган сурат.

Kichik mozor (Shoh Tolib yoxud Porsinshoh) ziyoratgohi.

XX asrning boshida olingan surat.

Ахборотчилар Шоҳ Толибни ҳазрат Алининг авлоди эканлигини таъкидлайдилар. Агар бу маълумотни авлодлар шажарасига қиёсласак, ҳазрат Алининг олтинчи авлоди Имом Али Ризонинг (765-818) Саййид Шоҳ Толиб исмли фарзанди бўлганлигини кўришимиз мумкин (насабномалардаги маълумотларга кўра - муаллифлар). Демак, Шоҳ Толиб IX асрда яшаб ўтган. Аммо тарихий маълумотларга кўра, Саййид Шоҳ Толиб Макка ёки Мадина шаҳрида ҳокимлик қилмаган.

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

«Тазкираи ҳафт Муҳаммадон» асарида Ёркентнинг машҳур зиёратгоҳи «Ҳафт Муҳаммадон» мазорини тиклаган зот авлиё Шоҳ Толиб сармаст эканлиги таъкидланади:

Бир азиз бор эдилар ошкор,
Манзил(и) Мовароуннаҳр эрди Бухор.
Ишқнинг майхонасидан журъа нўш,
Муршиди ганж гуруҳи жандапўш.
Отлари Шоҳи Толиб сармаст эди,
Авлиёлар ичра болодат эди¹.

«Тазкираи ҳафт Муҳаммадон» асарида баён этилишича, Шоҳи Толиб сармаст Мадинаи мунавварага бориб, Муҳаммад (с.а.в)нинг қабрларини зиёрат қилган вақти Ҳазрати расули Худодан башорат топади. Унга кўра, Ёркентга кетган етти имомнинг жасадлари қабрсиз, нишонсиз қолгани, шу сабабдан уларнинг жасадларини топиб, уларга мазор бино қилиш лозимлиги Шоҳи Толиб Сармастга васият қилинади. Шундан сўнг Муҳаммад (с.а.в)нинг васиятларини адо этиш учун Ёркентга йўл олади².

Бизнинг фикримизга кўра, Шоҳи Толиб Сармастнинг Ҳазрат Алини қабрини излаб ва унга атаб мазор тиклаганлиги тўғрисида ҳам худди «Тазкираи ҳафт Муҳаммадон» сингари бирон бир асар мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Балки шу боис маҳаллий аҳоли Шоҳи Толиб Сармаст тўғрисидаги ривоятни Шоҳимардон қишлоғидаги Ҳазрат Али мазорига нисбатан берган бўлсалар керак.

¹Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун. – Б. 62.

²Ўша асар. – Б. 31

Шоҳ Толиб (Порсиншоҳ) зиёратгоҳи.
Shoh Tolib (Porsinshoh) ziyoratgohi.

Қизиғи шундаки, Шоҳ Толиб номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар нафақат Ўзбекистон, балки қўшни Тожикистон ҳудудларида ҳам мавжуд. Бу эса Шоҳ Толиб шахсини аҳоли орасида машҳур бўлганлигини кўрсатади. Аммо ушбу мазорларнинг барчаси ҳазрат Алининг еттинчи авлоди билан боғлиқми ё йўқми бу ҳақда дабдурустдан фикр айтишдан олдин улар билан қисқача танишиб чиқсак.

Қўшни Тожикистоннинг Тоғлиқ Бадахшон вилоятидаги Рўшан туманида Шоҳ Толиб мазори бўлиб, маҳаллий аҳоли уни шоир ва давлат арбоби Носир Хисрав билан боғлашади¹. Айтишларича, Носир Хисрав ҳукмдорлар томонидан таъқибга учрагач, Бадахшонга келиб дастлаб шу ерда Шоҳ Толиб мазори яқинида бир неча йил яшаб, кейин Юмғон қишлоғига кетган экан.

¹Розенфельд А. З., Колесников А. И. Материалы по эпиграфике Памира...-Б. 88.

Маълумотларга кўра, Носир Хисрав умрининг ўн беш йилини Бадахшондаги Юмғон қишлоғида ўтказган ва шу ерда вафот этган. Унинг мақбараси ҳозирги шимолий Афғонистондаги Кўкча дарёсининг ўнг қирғоғида, тоғ тепасида жойлашган ҳазрат Сайид қишлоғидадир. Улуғ шоир ва олим мақбараси асрлар давомида зиёратгоҳ бўлиб, маҳаллий аҳоли томонидан «Мозори Шоҳ Носир» деб аталади¹.

Шоҳ Толиб номи билан аталувчи яна бир зиёратгоҳ Фарғона вилояти Олтиариқ тумани марказида жойлашган бўлиб, яна бир номи Шоҳ Толиб Ансорий. Ахборотчи Тўраҳон Холматовнинг таъкидлашича, Шоҳ Толиб буванинг асли исми Шоҳ Толиб Бакрободий бўлган. Айтишларича, Шоҳ Толиб бир замонлар Афғонистондаги вилоятлардан бирига амирлик қилган². Бироқ, Шоҳ Толиб Бакрободий ҳақида «Абу Муслим жангномаси»да ҳам сўз юритилиб, ислом лашкарбошилардан бўлган, Умавийлар давлатининг инқироzi ва Аббосийлар давлатининг мустақамланишида муҳим рол ўйнаган Абу Муслим ал-Хуросонийнинг тарафдори сифатида тилга олинади:

«Амир айдилар: -Эй жавон, кимдурсан ва отинг нимадур?»

Ул жавон айди: - Эй шаҳриёри олам, султони бокарам! Мани Шоҳ Толибаи Бакрободий дейдурлар. Сизни бу тариқа корсозликларингиздин билдимки, сиз соҳиби хуружи ҳафтоду дуввум Абу Муслими соҳибқирондурсиз. Ман азбаройи замонасозлик учун ҳар йил уч навбат Абдулла Каъбни кўрголи келодурман. Ўзим бакрободдандурман. Бакробод бирла Мозандаронни ароси бир кунлик йўлдур. Агар муборак қадамингизни бизни қалъага ранжида қилсонгиз, нима бўлодур, - деб илтимос қилди»³.

Кўриниб турибдики, юқорида тилга олинган Шоҳ Толиб номи билан аталувчи икки мазорнинг ҳам айнан ким билан боғлиқлиги аниқ эмас. Бизнингча, Шоҳ Толиб ва Порсиншоҳ аслида битта шахс бўлиб, Порсиншоҳ номи аксарият ҳолларда Шоҳ Толиб номи билан машхур бўлган кўринади.

Афсуски, халқ орасида ривоятлар эса мазор ҳақида қисман маълумотлар бериш билан чекланиб қолмоқда. Нима бўлганда ҳам

¹Фуллом Карим. Ҳақим Носир Хисрав ва унинг ижодий мероси // Сафарнома... – Б.6.

²Абдулахатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. .. – Б.50.

³Абу Муслим Жангномаси... – Б.203.

қадимдан бошлаб ҳазрат Али сингари Шоҳ Толибнинг халқ орасидаги машҳурлиги у билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши учун сабаб бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Туркий халқларида «муқаддас жойлар ўзи-ўзини ҳимоя қилади» деган қадимги қарашлар мавжуд¹. Наинки кичик бир ари балки, нуроний одам, даҳшатли махлуқ, улкан илон, йиртқич йўлбарс, от, қуш, тикон кўринишида муқаддас зиёратгоҳлар ўзини ҳимоя қилиши тўғрисида халқимиз орасида турли ривоят ва афсоналар сақланиб қолган. Маълумотларга кўра, 1951 йилда Кичик мазор ҳам бузиб юборилган. Кўрганларнинг айтишларича, мазорни бузиш чоғида биринчи бўлиб унга кетмон урган одам тез орада, мазордан учиб чиққан арининг чақиши туфайли оламдан ўтган.

Катта мазор. Шу ерда Кичик мазор зиёратидан сўнг катта мазорга қараб, мазорнинг қишлоққа қараб турган пештоқи остига юрилган. Кичик мазор олдида бешик тош ёки тешик тош деб аталувчи тош бўлиб, зиёратчилар тошни ҳам зиёрат қилганлар. 1947 йили фотосуратчи П. Панченко Шоҳимардонга борган зиёратчиларни муқаддас тошларни зиёрат қилаётган ҳолатини суратга туширган эди. Ушбу сурат ҳозирда Фарғона вилоят ўлкашунослик музейида №5611 рақам остида сақланмоқда.

Кичик мазор ва Катта мазор ўртасида яна бешта қабрлар бўлган². Бизнингча, ушбу қабрлар Шоҳимардон хўжаларига тегишли бўлса керак. Бу қабрлар ҳам зиёрат қилинган, Катта мазор, яъни ҳазрат Али мазорига қараб юрилган. Ушбу мазорни зиёрат қилиш ҳар бир зиёратчи учун фарз ва қарз саналган. Элшунос олима Р. Я. Рассудованинг бу ҳақдаги фикрлари янада қизиқарлидир. Унга кўра, Фарғона водийсида еттига мазор энг муқаддас зиёратгоҳ ҳисобланган: 1. Ўш(Тахти Сулаймон); 2. Жалолобод (Ҳазрат Айюб); 3. Аравон(Алининг қадамжойи ва Дулдул ота мазори); 4) Кампир равот (Алининг қадамжойи); 5. Ҳайдаркон-Қадамжой (Алининг қадамжойи); 6. Шоҳимардон (Алининг мазори); 7. Сўх (Йигит-Али-Пирим Алининг қадамжойи)³.

¹Мурашко О. А. Священные места народов севера: Защита по закону и по обычаю // Этнографическое обозрение. М.: РАН. 2004. №6. С. 37.

²Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка 7 отд. Турк. Кавбригада Бордадин В.В. ФОКМ № 3235. С.2.

³Рассудова Р.Я. Культурные объекты Ферганы как источник по истории орашаемого земледелия // СЭ. 1985, №4. С. 96.

Ушбу маълумотларга эътибор беринг, мазкур зиёратгоҳлардан бештаси ҳазрат Али билан боғлиқ бўлиб, ривоятларга кўра мазкур еттига мазорни ҳар бир мусулмон умри мобайнида зиёрат қилиши керак бўлган. Улардан бирини дастлаб бир ёшида (қариндошлари билан) охиригисини 63 ёшида, яъни пайғамбар ёшида зиёрат қилиши лозим экан¹.

**Шоҳимардондаги тешиктош зиёрати.
20-йиллар фотосурати.
Sho'imardondagi teshiktosh ziyorati.
20-yillar fotosurati.**

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ўзбек халқ достонларида ҳазрат Али йигитларнинг пири эканлиги нақл қилинади Масалан, “Болтакай ботир” достонида келтирилган қуйидаги мисраларга эътибор берайлик:

Ҳасан-Хусан Мустафоннинг булбули,

¹Ўша асар... – Б.97.

Олгин хабар ёлғизимнинг ҳолидан,
Йигитнинг пирисан, ё хазрат Али¹.

Маълумотларга кўра, хазрат Али йигитларнинг пири бўлганлиги учун унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳларга ёшларнинг зиёратга боришлари йил бўйи давом этган. Айниқса, сайиллар вақти йигитлик даврини бошидан кечираётган зиёратчилар кўп жонлиқ олиб келганлар. Масалан, Сўх туманидаги хазрат Али зиёратгоҳидан оқиб чиқаётган сувни олиб боришиб, Алидек жасур бўлишини тилаган ҳолда ўғил болаларга сепганлар².

Маълумки, баъзи бир муқаддас жойлар анъанавий байрамлар вақтида сайилгоҳ вазифасини ҳам ўтаган. Ҳазрат Али мозори жойлашган Шоҳимардонда ёз фаслида оммавий сайиллар ўтказилган. Зиёратчиларнинг руҳиятини кўтариш учун дор ўйинлари кўрсатилган. Қизиғи шундаки, дор ўйинлари айнан Шоҳимардонда бежиз ўтказилмаган. Бинобарин, дор ўйинининг келиб чиқишини ҳам дорбозлар хазрат Али билан боғлашган. Маълумотларга кўра, хазрат Али дорбозларнинг пири ҳисобланган. Айтишларича, Али Муртазо шаҳри Ҳайбарни атрофи ўтиб бўлмас сув тўла хандақлар билан ўралаганлиги учун дор тикиб, дор устида шаҳри Ҳайбарга кириб, уни фатҳ қилган экан. Ўша даврдан бери дор ўйини халқ орасида мавжуд экан. Дорбозлар шу туфайли хазрат Алини ўзларига пир ҳисоблаганлар. Олдинги даврларда бефарзанд аёллар дорбозларга пул эҳсон қилаётиб, улардан фарзанд сўраб, дуо қилишларини илтимос қилганлар. Дорбоз дор устида туриб, уларни дуо қилган. Бундай вақтда бефарзанд аёл дор атрофини етти марта ният айтиб айланган³.

Маълумотларга кўра, нафақат дорбозлар балки курашчи полвонлар ҳам хазрат Алини ўзлари учун пир деб билганлар. Шу сабабдан кураш майдонидаги полвонлар «Ё Али», «Ё Али – Шери Худо», «Ё пирим» каби ҳайқириқлар билан рақибини енгишга интиланлар⁴. Шу ўринда хазрат Алининг пирлик масаласи хусусида.

¹Болтакай ботир...–Б.91.

²Рассудова Р.Я...–Б. 96.

³Боровков. А. Дорвоз // Известия Средне-Азиатского комитета. Выпуск третий. Т., Средазкомстарис, 1928. С. 172.

⁴Назаров Н. Лақайлар этнографияси. Т., 2007. – Б.13.

Маълумки пир сўзи форс тилида кекса, қари маъносини англаган¹. Суфийлик анъанасида тариқатларнинг олий раҳнамолари пир деб аталган. Шунингдек, ҳар бир мурид муриди пир деб атаган. Аҳоли орасида пир тушунчаси авлиё, маълум бир ҳунарнинг асосчиси маъносида ҳам ишлатилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «пир» сўзига қуйидаги изоҳлар берилган:

1. Узоқ умр кўрган одам;
2. Диний мазҳаб бошлиғи, диний раҳбар;
3. Бирор касбнинг асосчиси, ҳомийси деб тушуниладиган, кўпинча афсонавий ёки афсоналаштирилган шахс;
4. Бирор иш, касб ёки соҳани жуда яхши эгаллаган киши².

Ҳозирги кунимизда ҳам «пир, ё пирим» сингари сўзларни ёши улуглардан эшитиб қоламиз. Айрим кексаларнинг ҳар бир ҳаракатида шу сўзларни кундалик турмушида қўлланилишига ўрганиб ҳам қолганмиз. Бундан кўринадик, ўтмишда яшаб ўтган аجدодларимизнинг ҳаётида пирлар муҳим аҳамият касб этган. Зеро, Сўфий Оллоёр (1644-1724) айтганидек:

«Олиҳиммат йигитларга керак пир,
Камонсиз учмаган кўп бўлса ҳам тир³».

Пир хусусида тариқат аҳллари шундай таъриф берадилар:

Аз пас сад сол чи ояд бар

Пир ме бинанд муъаййан мў-бамў.

Гар бимирад диди ў боқий бувад,

3-онки дидаш диди Халлоқий бувад.

(Юз йилдан сўнг ҳам унинг бошига нимаики келадиган бўлса,

Пир ипидан игнасигача барчасини аниқ кўради.

Ўзи ўлсада-да, унинг кўриши боқий бўлади,

Чунки унинг кўриши Аллоҳ орқали бўлади.)⁴

Маълумотларга кўра, азиз-авлиёлар тўғрисидаги маноқибларда пир мавзусига катта эътибор берилади.

¹Персидско – русский словарь / Составил. Б.В. Миллер. М.,1953. С.99.

²Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том.М.: Рус тили нашриёти, 1981. – Б. 587.

³Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. Т.: Чўлпон, 1991. – Б. 47.

⁴Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт... – Б.173.

Масалан, «Хўжа Муҳаммад Шариф пир» маноқибини олайлик: «Ҳазрат Абдулрашидхон тамоми улуғ кичик беклари била маслаҳат қилдиларким: «Эй беклар, ман ушбу бузрук.в.орға қўл бериб пир тутадурман. Бу дунёда кимарса, хоҳ подшоҳ бўлсун, хоҳ гадо бўлсун, то ул бир пирга қўл бермаса, анинг дунё ва охирати ҳеч бўлмагай»¹.

Биз юқорида ҳазрат Али(к.в.)ни турли касб-ҳунар эгаларининг пири ҳисобланганлиги тўғрисида айрим маълумотларни келтириб ўтган эдик. Бундан ташқари ҳазрат Алини читгарлар² ва ғассолларнинг ҳам пири эканлиги ҳақида маълумотлар мавжуд³. Бу ҳазрат Алининг мард жасур зот сифатида машҳур бўлиши билан бирга унинг Муҳаммад (с.а.в)га котиблик қилиб, ҳар доим илмни улуғлаб келганлиги, ҳамда Расулуллоҳ вафот этгач, жанозанинг ғусли (ювиш) билан машғул бўлганлиги, кейинчалик шу соҳа аҳллари томонидан уни пир сифатида қарашларга олиб келган. Шу сабабдан унинг пирлиги хусусида аҳоли ўртасидаги қарашларга таяниб қуйидаги фикрни билдиришимизга асос бўлади:

- Ҳазрат Али илм аҳлининг пири;
- Ҳазрат Али паҳлавонлар пири;
- Ҳазрат Али дорбозлар пири;
- Ҳазрат Али ғассоллар пири;
- Ҳазрат Али дорбозлар пири;
- Ҳазрат Али читгарлар пири.

Ўтмишда ҳазрат Али(к.в.) мазори олдида одобсизлик қилишдан чўчиган зиёратчилар ҳар бир ҳаракатни, ҳар бир сўзни ўйлаб айтиш лозим деб ҳисоблашган. XX аср бошларида яшаб ўтган шоҳимардонлик уламолардан бири ҳазрат Али мазори ҳақида: «Бу жой бамисоли ёниб турган олов каби, агар кимки уни писанд этмаса, шу олов уни куйдиради», деб баъзи бир нопок кимсаларни тўғри йўлга солган.

Шоҳимардон қишлоғидаги ёши улуғ отахонларнинг нақд қилишларича, ўтмишда ҳазрат Али мазорини ҳатто ҳайвонлар тоғдан тушиб келиб зиёрат қилганлар. Бундай ҳодисани улар ота-боболаридан эшитганликларини таъкидлайдилар. Айтишларича,

¹Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун... – Б.129.

²Джаббаров И.М. Ремесло узбеков южного Хорезма в конце XIX- начале XX в // Занятия и быт народов Средней Азии. СЭС. III. Л.: Наука, 1971. С. 140.

³Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований...-Б. 159.

бундан тахминан бир аср муқаддам оқ кийик келиб, худди одамлар сингари мазор атрофида айланиб, яна тоққа чиқиб кетган. Зиёратгоҳдаги шайхлар бу кийикни овлашни ман этганлар. Шу сабабдан ҳар баҳорда зиёратчилар оқ кийикни мазорга келганлигини шоҳиди бўлган. Шоҳимардонликлар ҳазрат Али мазорига зиёрат учун нафақат оқ кийик, балки йиртқич шер ҳам келиб турганлиги тўғрисида эшитганликларини айтадилар.

Олинган маълумотларга кўра, Ўрта Осиё халқлари орасида зиёратгоҳларни йиртқич ҳайвонлар ҳам зиёрат қилишига тўғрисида қарашлар шу кунга қадар сақланиб қолган. Масалан, академик М.Е.Массон Ҳаким ат-Термизий зиёратгоҳини йўлбарслар зиёрат қилиб туриши ҳақида маҳаллий аҳоли орасида кўплаб ҳикоялар эшитганлигини ёзади. Унга кўра, йиртқич йўлбарслар мазорга келган вақти аҳолига зиён етказмаганлар. Аксинча, улар ўзларини худди зиёратчилардек тутишган. Йўлбарслар бир неча маротаба мазор атрофида айланиб яна ортга қайтганлар¹.

Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳларни йиртқич ҳайвонлар зиёрат қилишига оид маълумотлар ҳатто ёзма манбалардан ҳам учрайди. Бу ҳақда «Темурнома» асарида қуйидаги воқеа баён этилган:

«Ўшал вақтда худой аззужалин арслон йигитларни хўжайини ва ҳоқони расул алайҳис саломни куйёвлари тўрт ёр нозанинни бирлари Асадулло голиб Али ибн Абу Толиб каримуллоҳ ваҷҳаҳу афандимиз ҳазратларининг қабри муборақларига яқин беша тўқай бор эрди, андин бир йўлбарс чиқуб келиб, ҳазрат Али ризо оллоҳийнанинг қабри шарифларини зиёрат қилиб, ҳеч нимарсага зарар қилмай, яна тўқай ичра кириб кетар эди. Агар бир кимарса ул йўлбарсга дахл қилса, Балх шаҳрига офати пайдо бўлар эди. Бу воқеани қиз эшитиб эрди. Аммо Бароқхон англаб қизга киши юборди, мани ақдимни қилсун, деб. Яна Мирзо Жаҳонгир киши юборди. Маҳмуда мани қабул қилсун, тоғам Ғазвинни хароб қилиб, балки гумон голиб, Балхгача хароб қилгай, анга бормасун, манга келсун, деб эрди. Маҳмуда жавобига айди, икковлари манга талаб бўлса, Али ал-Муртазони мутаҳарраларини зиёрат қилғувчи арслон бор эмиш, кўб-кўб мунаққаш (нақшланган) эмиш, ким они тутуб олса, териси мани маҳрим бўлсун, шул ишни уҳдасидан чиққон кишини қабул қилурман деб...

¹Массон М.Е. Из прошлого тигров в Средней Азии // Научные труды. Выпуск 200. Археология Средней Азии. VI. Т., 1963. С. 151-152.

Мирзо Жаҳонгир муни эшитиб, аслаҳа-ёроғларни тоқинуб, тўқайга қараб бораверди. Қўшун бирла бориб, қонига зомин бўлмайин деб, ёлгуз ўзи бориб, тўқай ичига кирди. Арслонни кўрдиким, ёнида яшил туслик нуроний бир киши йўлбарсни манглайин силаб турурлар. Айдилар эй йигит, умрингни зоёе қилмагил. Ҳар ким муни ҳалокатга еткурса, фалокатга дучор бўлур. Эй ўғул, бу мақом улугларни мақомидур, беодоблик қилдинг, ўзингга ҳозир бўл»¹.

Катта мазорга келган зиёратчилар қуйидаги одатларни бажарганлар. Дастлаб зиёратчилар ҳазрат Али мазорини зиёрат қилишда мазор атрофида 3 ёки 7 марта айланишлари керак бўлган. Мисол тариқасида Бухородаги Чашмаи Айюб зиёратгоҳини олайлик. Айтишларича, бола кўрмаган аёл Чашмаи Айюб биносини етти марта яланг оёқ югуриб айланса ва чашманинг сувидан ичса, албатта фарзанд кўриши мумкинлигига ишонган экан². Шу ўринда зиёратчиларнинг муқаддас жойларда Каъба зиёратидаги амалларни адо этишларининг келиб чиқиш тарихи тўғрисида тўхталиб ўтсак.

Юқорида биз халифаликнинг дастлабки даврларидан бошлаб муқаддас мазорларни зиёрат қилиш диний тусга кирганлигини айтиб ўтган эдик. Бу ҳолат айниқса, халифаликда юз берган урушлар, таҳликали йилларда, яъни ҳаж қилиш учун йўлларда хавф-хатарнинг кўпайиб кетганлиги вақтида янада кенгроқ тус олган. Зиёратга ташна бўлган аҳли мўминлар ҳаж амалларини бажариб, мусулмонларнинг фарз арконларини адо этиш учун турли жойларни зиёрат этиш билан ўзларидаги ташналикни қондириш илинжида бўлганлар. Шу сабабдан ҳам XI-XII асрларда энг кўп зиёрат қилинадиган мазорлар Каъбага зиёратига боришнинг имкони йўқлиги туфайли вақтинчалик Маккадаги ҳаж вазифасини бажарган³. Ўша даврларда бундай муқаддас мазорларни зиёрат қилиш нафақат Ироқнинг Карбало ва Нажаф шаҳарларида, балки Самара шаҳрида ташкил қилинган эди. Бу шаҳарда Каъба ва Арофат ҳамда Мино тоғларига ўхшаш сунбий равишда қурилган муқаддас жойларни зиёратчилар тавоф

¹Темурнома... –Б.155-157.

²Ўлдошев И. Революциягача Бухоролик тожик ва ўзбекларнинг бола туғилишига муносабати ва бешик тўйи маросими // Илмий ишлар ва ахборотлар. Т.: Фан, 1961. – Б.325.

³Немцева Н. Б. .. – Б.128.

қилганлар¹. Ўша пайтлардан бошлаб Мовароуннахрда Самарқанддаги Қусам ибн Аббос(р.а.) қабрини зиёрат қилиш кичик ҳаж ўрнида кўрилган бўлиши мумкин. Шу сабабдан зиёратчилар Каъба атрофида етти марта айланганларидек, бу мазор атрофида етти бор айланганлар. Хуросонда эса Имом Ризо мозори шу вазифани бажарган эди².

Маҳаллий шароитда юқорида тилга олинган муқаддас зиёратгоҳларга ҳам бора олмаган аҳоли ҳаж амалларини ўзларига яқин ва боришга хатарсиз бўлган муқаддас мазорларда бажарганлар. Бу улар учун жойлардаги мазорларга қилинган зиёрат маълум бир маънода кичик ҳаж ўрнида қабул қилинган кўринади³. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд қабрини уч марта зиёрат қилиш Макка ва Мадинага ҳаж қилиш билан баробардир деган қарашлар халқ орасида ҳали ҳануз мавжуд⁴.

Ахборотчиларнинг сўзларига кўра, ҳар бир қурби етган одам Шоҳимардон мозорига зиёратга келса, «жонлиқ»ни қурбонлиқ қилган. Ўша жонлиқни бир қисмини шу ерда пишириб, тановул қилишган. Қолган қисмини пиширмай, яъни «хомталаш» қилиб, шу мазорнинг шайхларига эҳсон қилган. Зиёратга келган аёллар асосан, кечаси мазор олдида тоат-ибодат қилганлар. Чунки кундузи зиёратчиларнинг кўплиги улар бажариши лозим бўлган амалларни адо этишига халақит берган.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «Шайх - мазор, қадамжо каби зиёратгоҳлар мутасаддиси, авлиёларга, худо йўлига аталган назр-ниёзларни қабул қилувчи руҳоний», деб изоҳлаб ўтилган⁵. Аммо, бизнингча, шайх тўғрисидаги ушбу изоҳ етарли эмас. Мазор шайхи нафақат нарз-ниёзни қабул қилувчи, балки мазорнинг мавқеини ушлаб турувчи, у ердаги қадимий анъаналарни давом этирувчи шахс сифатида муҳим роль ўйнаган.

Маълумотларга кўра, XX асрнинг бошларида ҳазрат Али мазорининг атрофида эллик-олтмиш нафар шайхлар зиёратчиларни кутиб олганлар. Шайхлар зиёратчиларни етаклаб,

¹Мец А. Мусульманский ренесанс. М.: Наука, 1986. С.255.

²Немцева Н. Б. .. – Б.130.

³Тансыкбаева С.И Ислам в повседневной жизни современной пакистанский деревни // Ислам в странах ближнего и среднего Востока. М.: Наука, 1982. С. 220.

⁴Абдуллаев И. Баҳоуддин Нақшбанд // Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар.- Т.: Ўзбекистон, 1994. –Б.170.

⁵Ўзбек тилининг изоҳли луғати...-Б. 392.

қўтос думи осилган беҳисоб ёғочларни, ҳайвон шохларини, кекса дарахтларни, ҳар бир остона ғиштларини ўпишга даъват этганлар. Кимки шайхларнинг бу талабларини бажо қилмаса, зиён топишини айтганлар. Ана шундан кейин зиёратчилар бош зиёратгоҳ - мазор қибласи деган жойга олиб кирилган. Бу жой мазор мақбарасини жанубий томондан ажратиб турувчи учбурчак шаклида қурилган узун айвон бўлиб, бу ерга бўйра гилам ва жойнамозлар солинган. Бу жойга келган зиёратчи мутаваллига ўзи атаган назр-ниёзини эҳсон қилиб, шу билан зиёрат қилиш маросимини адо этган. Мазор шайхларига эҳсон қилиш ҳар бир мазорнинг ўзига хос одатларидан бўлиб, бу ҳақда Б. Х. Кармышева қуйидагиларни келтирган эди:

«Мозорлардаги шайхларга келсак, уларнинг жамиятдаги ўрни ва даромади улар қўриқлаётган муқаддас жойнинг машҳурлиги ва вақфнинг келтираётган даромади билан боғлиқ бўлган. Оддий шайхлар ва унинг оиласи аъзолари зиммасига зиёратчиларга тунаб қолиш учун жой бериш, хўжалик анжомлари ва қурбонлик қилинган ҳайвонларни гўштини қайнатиш учун ўтин тайёрлаш, мазорни, жумладан, диний маросимлар учун таҳоратхона ва таом пишириладан, қурбонлик келтирадиган жойни ва масжидни тоза сақлаш сингари хизмат кўрсатиш вазифаси кирган»¹.

Зиёратгоҳларга эғалик қилиш ва ундаги шайхлик вазифасини эгаллаш бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бу ваколотга эришишда шайхлик ҳуқуқи қуйидаги категорияларга бўлинган.

1. Пайғамбар авлодлари ҳисобланувчи саййидлар гуруҳи;
2. Чаҳорёрлар авлоди ҳисобланувчи хўжалар гуруҳи;
3. Тариқат намоёндалари ҳисобланувчи эшонлар авлодлари гуруҳи;
4. Тариқат пирлари қўл остида хизмат қилган маҳдумлар, охундлар гуруҳи;
5. Муқаддас мазорларда хизмат қилиши туфайли шайхлик ҳуқуқини қўлга киритган оддий табақага мансуб оилалар гуруҳи.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек ҳар бир зиёратгоҳга шайхлик қилиш ҳуқуқи дастлаб унинг олдинги шайх авлодларига,

¹Кармышева Б. Х. О мусульманских духовенстве в сельских районах Бухарского ханства в конце XIX – начале XX века // Духовенства и политическая жизнь на Ближнем и Среднем востоке в период феодализма. М.: Наука, 1985. С 101

агар унинг авлодлари бўлмаган тақдирда мазорга хизмат қилаётган оилаларнинг авлодларига берилган ва ушбу ҳолат авлоддан авлодга ўтиб келган. Баъзан улар тушда шайхлик қилиш учун мазордаги авлиёдан рухсат берилганлигини асос қилиб шайхлик ҳуқуқига эга бўлганлар¹.

Муқаддас зиёратгоҳлардаги шайхларнинг тутган ўрни ва мавқеи жиҳатидан қуйидаги категорияларга ажратиш мумкин:

1. Катта шайхлар. Катта шайхлар жумласига муқаддас зиёратгоҳларнинг калитларига эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлган шайхлар кирган. Бундай шайхларнинг зиёратгоҳларда ўз хонаси бўлиб, фақатгина уларнинг рухсати билан мазор ичига кириш мумкин бўлган. Катта шайхлар турли касалга чалинган кишиларни, жумладан ақдан озган одамларни даволай олиш қобилиятига ҳам эга бўлганлар.

2. Кичик шайхлар. Бундай шайхларни сони биргина муқаддас зиёратгоҳларда баъзан ўн нафардан ортиқ бўлиб, улар иккинчи даражали ишлар билан шуғулланганлар. Улар мазор атрофидаги дарахтлар, булоқ, ёки муқаддас тошлар атрофида йиғилганлар. Кичик шайхлар зиёратчиларга дам солиш, кинна ҳайдаш билан ҳам шуғулланганлар. Бундай шайхларнинг кўплиги туфайли зиёратгоҳларда шайхлик қилиш ҳуқуқи ҳафтанинг маълум кунларига қараб белгиланган. Бундай шайхларнинг асосий вазифаси зиёратчиларни дуо қилишдан иборат бўлган.

Зиёратгоҳлардаги шайхлар яна бир жиҳатидан икки гуруҳга бўлинган.

1. Оилавий шайхлик қилувчилар, эр-хотин шайхлар, ака – ука шайхлар, опа-ука шайхлар, ота ва ўғил шайхлар ва она ва қиз шайхлар. Бундай оилавий шайхларнинг ёши каттаси ҳар доим зиёратгоҳнинг бош шайхи ҳисобланган.

2. Ёлғиз ўзи шайхлик қилувчилар. Бундай шайхлар жумласига қилувчиларнинг ваколати оилавий шайхлик қилувчиларга нисбатан кам бўлган.

Шайхлик қилиш учун қуйидаги талаблар мавжуд бўлган: Даволаш қобилиятига эга бўлиш, шайхлик қилиш учун мазорнинг аввалги шайхининг рухсати, шайхлик қилиш учун ўша одамнинг дастлабки диний билимларининг(намоз ўқиш, Қуръон оятларини

¹Абдулаҳатов. Н., Азимов В. Олтириқ зиёратгоҳлари... – Б.60.

билиши сингари) етарли бўлиши керак, зиёратчилар билан мулоқат қилишга қодир бўлиши лозим деб қаралган.

Хулоса сифатида шунини айтиш мумкинки, муқаддас мазорларнинг маъқеини ушлаб туриш ва уни доимий тарзда тарғибот қилиб боришда мазор шайхларининг роли катта бўлган. Шайхлар аҳоли орасида муқаддас жойлар обрў-эътиборини баланд бўлиши учун турли рисола, маноқиб, шажара, васиқа, насабнома сингари ҳужжатлардан фойдаланганлар. Бу эса ўз навбатида миллий маънавий меросимизнинг муҳим бир қисми ҳисобланган ёзма манбаларни маълум даражада сақланиб қолишида катта рол ўйнаган. Қолаверса, муқаддас мазорларнинг салобатли бўлишини таъминлаш мақсадида муқаддас жойларда қурилиш ва таъмирлаш ишларини олиб бориб, мазорларни архитектурасини сақлаб қолишга ҳам ўз ҳиссаларини қўшиб келганлар.

Ҳазрат Али мазорида шайхлик қилиш ҳуқуқи, асосан, унинг авлодларига берилган. Бироқ, бундай имтиёз барчасига ҳам берилавермаган. Шайхлик вазифасини бўйнига олиш учун шайхликка талабгор бўлган эркак ёки аёл дастлаб рухсатни мазорнинг ўзидан олиши лозим бўлган. Масалан, у тушида ҳазрат Алидан шайхлик учун фотиҳа олмоғи керак эди. Бундан ташқари шайхлик қилиш учун ўша одамнинг диний билимлари ва кишилар билан мулоқатга қилишга қодир бўлиши лозим деб қаралган. Шунингдек, мазор шайхлари барча зиёратчилар билан тез киришиб кета оладиган қобилиятга эга бўлишлари керак эди.

Зиёратга келган ҳар бир киши ўзи билан қурби етганича «ислик» олиб келган. Хусусан, бефарзанд аёл мазорга келиб, шайх аёлга зиёратга келиш мақсадини баён қилгач, шайх аёл аввалги тилаб берган болалардан қолган кокилни биттасини бера туриб, «Кейинги келишингизда иккита қилиб олиб келасиз», – деб айтган. Бу ўша аёлнинг фарзанд кўриб, фарзандининг ҳам кокилини олиб келишига ишора бўлган. Ахборотчининг сўзларига кўра, кокил қўйишнинг маъноси шундан иборатки, ҳазрат Алининг фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн кокилли туғилишган экан. Шу сабабдан ҳар бир фарзанд кўриш орзусида бўлган аёл «Менинг ҳам фарзандим ҳазрат Алининг фарзандларига ўхшаган бўлсин», деб фарзанд кўрса, кокил қўяр экан¹.

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи қишлоғи.

Бизнингча, кокил қўйиш ҳазрат Али номи билан ҳам боғлиқ бўлса, керак. Чунки, Алининг лақабларидан бири Ҳайдар бўлиб, бу исм арслон, жасур маъноларини англатса, эркак болаларда орқага ўриб қўйиладиган бир тутам соч ҳам Ҳайдар деб аталган¹. Шу ўринда Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асаридаги қуйидаги жумлага эътибор берайлик: «Бир фирибгар, «мен Али наслидаман», деб сочларини ўриб, «ҳаждан келяпман», Ҳижоҳз карвони билан бирга шаҳарга кирди»². Демак, сочни ўриш, ёхуд кокил қўйиш маълум бир маънода Али авлодларига хос одат бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Кокилни Ҳайдар деб аталиши борасида фольклоршунос олим М.Муродов қуйидагича фикр билдиради:

«Балким, Ҳайдарнинг улуғлиги унинг умматларига кўрсатган таъсири бўлса керак, яқин-яқинларгача ўғил ёки қизларнинг бошида бир тутам кокил қолдирилган ва у Ҳайдар деб аталган. Гўёки шу кокил болани ёмон кўзлардан, инс-жинслардан асрар эмиш. Бу Ҳайдар кокилининг сеҳрли кучидан далолат бериб турган. Халқ достонларидаги қаҳрамонларда Ҳайдар кокилларининг мавжудлиги ҳам баҳодирнинг мўъжизакор қиёфаси, сеҳрли куч-қудрати билан боғлиқ, дейиш мумкин»³.

Шу ўринда ҳазрат Алининг кокили билан боғлиқ айрим фикрларга эътиборимизни қаратсак. Ҳазрат Али тўғрисидаги ривоятларда икки гесуи (кокил) мушқинларини бошларига боғлаб, уни жангга кирганлиги нақл қилинади⁴. Бироқ тарихда баъзан икки гесуи иборасини айрим ҳолларда Муҳаммад (с.а.в.)га ҳам қўллайдилар.

Масалан, Қўқон хони Худоёрхон томонидан қурилган сарой ўрдасининг пештоқига битилган сўзларда худди шундай жумлалар мавжуд:

Худовандо, биргардоний балоро,

Зи офатҳо нигаҳ дори туморо,

¹Бегматов Э. А. Ўзбек исмлари... – Б.567.

² Саъдий Шерозий. Гулистон. Т.: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – Б.60.

³Асотирлар ва ривоятлар. I китоб. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Муродов, М. Шайхова. Т., 1990. – Б. 32.

⁴Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун... – Б.83.

Ба ҳаққи ҳар ду гисуи Муҳаммад,
Забун гардон забардастони моро.

Мазмуни: «Худовандо, бизни балолардан қайтар, офатлардан ўзинг асра, Муҳаммаднинг икки кокили ҳаққи-ҳурмати бизнинг забардастларимизни енгувчи – забун этувчиларга айлантир»¹. Биз аввалги мақолаларимизда ўрда пештоқидаги «ду гисуи» сўзини Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг муборак мўйларига ишора бўлиши мумкин деган фикрни билдирган эдик². Бироқ тадқиқотларимиз давомида Муҳаммад (с.а.в.)нинг икки кокили дейилган жумлада ҳазрат Алига мурожаат этиш назарда тутилганми деган фикр ҳам пайдо бўлди. Чунки ислом дини тарихида забардаст қўшинларни мағлуб этишга қодир бўлган зот ҳазрат Али (к.в.) эканлиги таъкидланади.

Ўзбекларда, одатда, аёл фарзанд кўргач, фарзанди бошининг ўнг тарафига мозорга атаб кокил қўйилган. Бироқ, бу одат қирғиз ва қозоқларда нисбатан фарқ қилган. Масалан, қирғизларда бир томонга қўйилган соч кокил, икки томонга қўйилган соч эса ниёз деб аталган. Қозоқларда эса бу тулумшак ва ҳайдар деб юритилган. Ф.А. Фиельструпнинг келтирган маълумотларига кўра кокил қизлардагина қолдирилган. Ўғил болаларнинг кокили 7-8 ёшга етганда олиб ташланган ва шу муносабати билан юртга тўй берилган³.

Ҳазрат Али мозори келган зиёратчиларнинг айтишларича, ким фарзанд кўрса, боласи учун «Жонига жон, қонига қон» дея жонлиқ аташи лозим бўлган. Кокилни бефарзанд аёл шайх аёлдан олаётган вақти қибла тарафга қараб, ўнг қўли билан олган. Шу пайтда шайх аёл: «Аллоҳим кўпга бергин, кўпни қаторида шу қизимизга ўғил ё қиздир солиҳ фарзанд ато этгин. Умри билан ва ризқи билан, албатта ота-отаси билан бергин. Юзи ёруғ бўлиб, келаси йили бағрига босиб олиб келсин», деб дуо қилган. Шайх аёл туғилажак фарзандга исмни ҳам ўзи қўйиб берган. Масалан, шайх аёл Сойибхон Ҳамзаева фарзанд тилаб келган аёлларга кокил бераётиб, туғилажак болага ўзининг Абдувоҳид, Абдурасул, Насиба

¹Абдулахатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак... – Б. 71.

²Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари... – Б. 76.

³Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. М.: Наука, 2002. С.81.

исмли фарзандлари исмини берган. Келгусида шу исмлар орқали шайх аёлни излаб топиб бориш ҳам мумкин бўлган. Фарзандталаб аёл кокилни олгач, то фарзанд кўргунига қадар кокилни ўзи ҳар доим ўзи билан олиб юриши керак бўлган. Масалан, кунлик кийимини алмаштираётганида, кокилни кийилажак кийимга қадаб қўйган. Агар кокилни бирон жойга ташлаб қўйиб сақласа, у ҳолда фарзанд кўрмас эмиш¹.

Аёл фарзанд кўргач, фарзандининг бошини ўнг тарафига мозорга атаб кокил қўяди. Қурби етган вақтда ўша аёл қариндош-уруғлари билан билан жонлиқ олиб келиб, қуробонлик қилишган. Қўйни ўнг оёғини фарзанд тилаб берган шайх аёлга берган. Бундан олдин шайх аёл бола кокилини олиб қўйган. Ушбу кокил олдириш маросимида шайх аёлга бир кийимлик сарпо ҳадя қилинган. Бундай пайтда фарзанд кўрган аёл шайхдан олган кокилни қайтариб беради. Фарзандининг кокилини ташлаб кетишни истамаган аёл шайх аёлдан боласининг кокилини ўзига қайтариб беришини сўраб, кокилга атаб, маълум миқдорда пул ҳам берган. Н. Саидахмедованинг сўзларига кўра, кокил ҳар кимга олдирилмаган. Агар кокил берган шайх аёлнинг ўрнига бошқа бир киши кокилни олгудек бўлса, болага зиён етиши мумкин деб қаралган. Акс ҳолда, унинг терисига ёки сочига оқ тушар экан. Шу боис кокилни имкон қадар кокил берган аёлга олдиришган. Баъзан болаларда иккитадан кокил қўйилган. Агар боланинг ота-онаси икки муқаддас мозорга бориб кокил сўраб, фарзанд кўрган бўлса, у ҳолда иккала мозорга ҳам атаб кокил қўйганлар.

Баъзан турли ниятда келган зиёратчиларга шайх аёл бир вақтни ўзида суҳбатлашган. Бундай пайтда, агар зиёратчи аёллар сони 30-40 нафардан ошиқ бўлса, шайх аёл аёлларни давра қилиб, ўзи давра ўртасида ўтирган ҳолатда уларга дуолар қилган. Шайх аёл ҳар бир аёлни истак ва ниятини тинглар экан, даврадаги аёлларга қараб «Келинлар, кўпни дуоси тез қабул бўлади. Шу қизимизни ҳам дуо қилайлик. Ҳожатини Худодан тилаб берайлик», деб мурожаат қилган. Шайх аёл С. Ҳамзаева бемор ёки бошига оғир мусибат тушиб, зиёратга келганларни дуо қилишдан олдин қўйидаги мисраларни айтган:

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи қишлоғи.

Дардим Али, даво Али,
Ранжим Али, Шифо Али.
Домоду Мустафо Али,
Ҳар балога, ҳар қазога,
Пеш оят даф кун парвардигор.

Н. Саидахмедованинг айтишича, кокилни нафақат бола кўрмаган аёллар балки турмушга чиқмаган қизлар ҳам яхши ниятда «Турмушга чиқиб фарзанд кўрсам, шу мозорга келиб, кокил олдирай», деб олганлар. Қизиғи шундаки, кокил асосан болани мактаб ёшига киришига қадар олдирилган бўлса, баъзан турли сабаблар билан қиз болага қўйилган кокил кексайиб қолган вақтида ҳам олдирилган. Масалан, Н. исмли аёлни ота-онаси Шоҳимардон мозорига атаб кокил қўйган бўлсалар-да, лекин улар оламдан ўтиб кетгач қариндошлари уни мозорга келиб, кокилини олдирмаганлар. Фақатгина у 55 ёшида мозорга келиб, кокил берган шайх аёлнинг келинига ўз кокилини олдирган. Ахборотчининг келтиришича, аёллар кокилни олаётиб унинг рангига ҳам эътибор берганлар. Масалан, қора соч ёки жингалак сочли фарзанд кўрай деб шундай кокилларни шайхдан сўраб олганлар. Фарзанд кўрган аёл билан келган бошқа бефарзанд аёл шайхдан ўша қайтарилиб берилган кокилни розилиги билан ўзига сўраб олган. Фарзанд кўрган аёл фарзандининг кокилини олдиргани мозорга келган чоғда ўзи билан бирга фарзандининг чақалоқлигида кийган кўйлагидан шайх аёлга олиб келиб берган. Бундай қилишнинг сабаби шайх аёл ўша чақалоқнинг кўйлагини бошқа бефарзанд аёлларга, фарзанд кўрсангиз кийдирасиз деган ниятда, олиб қолган. Маълумотларга кўра, ушбу маросимга аталган жонлиқ гўштнинг орттириб қолган қисмини хом ҳолатда олиб кетса ҳам туғилган фарзанд касалликка чалинар экан. Шу сабабдан гўшти пиширилган ҳолатда уйга олиб кетиш лозим бўлган ¹.

Маълумотларга кўра, собиқ Совет тузуми даврида ҳам гарчанд мозор бўлмасада, ҳазрат Али ва Биби Фотима ҳамда унинг фарзандлари имом Ҳасан, имом Ҳусайнга атаб баҳор ойида айрим оилаларда сумалак пишириш анъанаси сақлаб қолинган. Н. Саидахмедовага кўра, сумалак тайёрлаш вақтида ҳам бефарзанд

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

аёллар 3,5,7 дона ёнғоқни «Келаси йил янаги сумалакка қадар фарзанд кўрай», деб сумалак пиширилаётган қозонга ташлаганлар ва сумалак пишгач шу ёнғоқларни олиб еганлар. Ахборотчиларнинг берган маълумотларига кўра, сумалак бир хонадонда етти марта пиширилса, савоби кўп бўлар экан. Шунингдек, сумалакка ташланган тошни хосиятли деб қараганлар. Сумалак тошини «серхосил бўлсин» деб дарахт остига кўмганлар, баъзилар эса тошчаларни хонадондан қут-барака аримасин деган ният билан сақлаб қўйганлар. Бундан ташқари, боласиз аёл сумалак пиширилган ўчоқдаги ўт тортилгач, ўчоққа кириб ўтирган. Кўриниб турибдики, сумалак пишириш бу аёлларга хос одат бўлиб, уни тайёрлашда ўчоққа ўт ёқишдан ташқари барча ишлар аёллар томонидан бажарилган. Демак, сумалакни Биби Фотима билан боғлиқ эканлигини ўзи мазкур таомни аёллар тайёрлаши ва таом пишириш чоғида аёлларга хос маросимлар бажарилиши лозимлиги кўрсатади. Шу боис В. И. Кушелевский сумалакда эркаклар иштирок этмаслигини, улар девор ортидан бу маросимни кўриш билан чекланиб қолишларини ёзган эди.¹ Ўша пайтларда ҳазрат Али мазорига шайхлик қилган С. Ҳамзаева хонадонига сумалак солиш учун йиғилган аёлларга қуйидаги ривоятни айтиб берган:

«Бу кун Шери Худо, домоди расулуллоҳ Али ибн Толиб каррамуллоҳу ваҳжа газотга кетиб эрдилар. Ҳазрат шаҳзода имом Ҳасан ва имом Ҳусайн дашт шаҳри Карбалога кирдилар. Бағоят оч эрдилар. Кўзларин ёш чори қилиб айдилар: «Ё эй она, меҳрибонимиз, биз кўб оч қолдук», деб йиғладилар. Канизаки даргоҳи жигарбанд Расулуллоҳ Фотимаи Заҳро айдилар: «Фарзандларим, эй жигаргўшаларим. Мани сўрасангизлар уч кундин бери рўзадурман. Эй фарзандларим, кошки отангизлар бўлса эрди, сизларга бир мунча таом тофиб берар эрдилар». Ҳазрат шаҳзодалар тоқат қилмай кўб йиғладилар. Ҳазрат Канизаки даргоҳ буларни ноласига тоқат қилмай имомзодаларга сабр бергил деб, саждага бош қўйдилар. Худои таоло даргоҳи олийда Канизаки даргоҳни муножотларин қабул қилди. Ҳазрат Жаброилга амр қилди: «Ё Жаброил, беҳишт майдонидин майса, раҳмат дарёсидин тош олиб, Канизак даргоҳга ҳозир қилгил. Ҳазрат Жаброил Рабил иззатни амри бирла майса, тошни олиб ва саждадин бош кўтардилар. Уйга кириб «Таваккалту алия Аллоҳ» деб қозонни остилар. Қозонга етти тош била

¹Кушелевский В. И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Новый Маргелан. 1891. С. 246.

бир сиқим майсани солиб, «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм», деб Ҳазрат Канизак даргоҳ қозонга ўтти қўйди. Айдилар: «Эй шаҳзодалар, сизларлар мактабга борингизлар. Нон хўрак бўлиб, келингизлар», деб ҳазрат шаҳзодаларни мактабга йибордилар. Ҳазрат шаҳзода имомзодалар мактабга равона бўлдилар. Бир соат ўқушуб, нон хўрак бўлуб келдилар: «Эй она, нон хўрак бўлдик», дедилар. Ҳазрат Канизак даргоҳ айдилар: «Эй имомзодалар, яна кутинглар». Бориб ўқушуб, озод бўлиб келдилар. Алқисса, Канизак даргоҳ бир кеча-кундуз ўт қаладилар. Шаҳзодалар айдилар: «Эй она, кўб очлиққа ҳалок бўлдук», дедилар. Канизак даргоҳ айдилар: «Бориб ул бобонгиз шариат ва тариқат, осий умматларга пуштипаноҳ номи шарифлари Муҳаммад Мустафо салаллоҳи алайҳи вассаламни айтиб келинглар. Муборак қўллари бирла қозонни очсунлар». Шаҳзодалар имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн масжидга равона бўлдилар. Шаҳзодалар бориб, Расулulloҳга салом бердилар. Расулulloҳ алайҳи вассалам алик олдилар. Шаҳзодалар айдилар: «Эй бобо, онам Фотимаи Заҳро хабарлайдурлар», дедилар. Расулulloҳ шаҳзодалардан бу сўзни эшитиб, уйга равона бўлдилар. Бир неча қадам ранжида қилиб, Фотима розияллоҳу анҳони эшиклари ичкорисига кириб қарасалар, бир қозон осиглиқ турубдур. Қозонни атрофида фаришталар турубдурларким, ҳисоби йўқ. Расули Худо айдилар: Эй жигаргўша, ул нимадур, қозондин ховур чиқадур. Канизак даргоҳ айдилар: «Эй борё, мун сўрасангиз, етти тош бирла бир сиқим майсани солиб, аз баройи имомзодаларни кўнглига таскин бермак учун бир кеча-кундуздин бери ўт қалаб эрдим, ховури чиқти» дедилар. Расули Худо айдилар: «Бу таомни оти сермалак бўлсун» дедилар. Алқисса Расули Худо қозонни очтилар. Қарасалар, қозонда холвайтардек таом пишиб турубдур. Расули Худо шаҳзодаларга олиб бердилар. Шаҳзодалар тановул қилдилар. Шаҳзодалар айдилар: «Эй бобо гамхўримиз, бу таомни оти нимадур?». Расули Худо айдилар: «Э жигаргўшаи Муҳаммад. Бу таомни оти сермалак», - дедилар, «Мани умматларимга инсоф бериб, бу сермалакни чин ихлос бирла қилса, ул мани чин умматимдур», деб айдилар»¹.

Кези келганда шуни айтиб ўтиш керакки, чиндан ҳам ҳазрат Али ва Биби Фотимани бир неча кунлаб туз тотмай турмуш кечирганликлари ҳақида кўплаб мисоллар келтирилган:

«Бир кун Ҳасан-Ҳусанлар касал бўлиб қолишибди. Али билан Фотима анча қайғуга ботишибди, ҳатто болалар тузалиб кетса, уч кун

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

рўза тутиб беришга аҳд қилишибди. Болалар тузалиб кетишибди. Шунда Фотима билан Али рўза тутишни бошлабдилар. Ифтор вақти бўлган экан, қарашса уйда синдирилган бурда нонлари бор экан, холос. Шу пайт эшик қоқиб, бир етим бола кўринибди. Бурда нонни унга бериб, ўзлари сув билан ифтор қилишибди. Ундан кейинги куни бир фақир, учинчи куни бир есир келиб қолибди. Шунда ейдиган нарсаларни уларга беришиб, ўзлари оч қолишибди. Кетма-кет уч кун аҳвол шундай бўлиб, очликдан дармонлари қуриб, бемажол бўлиб қолишибди»¹.

Маълумотларга кўра, Биби Фотиманинг бу қадар гўзал хислатлар соҳибаси эканлиги туфайли ўрта асрларда сўфийлар томонидан «Умму абиба», яъни «отасининг онаси», деган шарафли номга муяссар бўлган. Биби Фотима тўғрисида жуда кўп ривоятлар бор, айниқса «инсонлар маликаси» бўла туриб, ўта камбағалликда яшагани мусулмонлар хаёлий дунёсини жунбушга келтирган. «Фотиманинг сепи» (Жихозномаи Фотима) китобида отаси унга бера олган фақирона майда-чуйда жиҳозлар, гарчи ўзининг болалари оч ўтирган бўлса-да, нонларининг энг сўнгги ушшоқларигача камбағаллар билан баҳам кўрганлиги, болаларига кийим-кечак етишмаганлиги – буларнинг барчаси ҳар сафар янгича оҳангларда талқин этилган-ки, натижада Фотима образи муслималар учун ёрқин тимсолга айланган. Ўрта асрларда мусулмон дунёсида Биби Фотима руҳини шод этиш мақсадида бутун мол-мулкини қизларига мерос қилиб берадиган гуруҳлар пайдо бўлган... 1331 йили Ғазна шаҳрида вафот этган шоир Санойининг ушбу мисралари кўнгилларни ром этмасдан қолмайди:

«Қизлар, жувонларга тўла бу дунё
Аммо хайруннисо Фотима қайда?»

Кўриниб турибдики, «хайруннисо», яъни «аёлларнинг аълоси» деган даража нафақат Хадича разийаллоҳу анҳога, балки кейинчалик унинг кенжа қизига ҳам берилган. Баъзи сўфийлар эса ўта сабр-тоқатли эркакларга бериладиган «фотир»номини Фотиманинг «диний исми» деб ҳам талқин этадилар². Шу ўринда Фотима исми тўғрисида. Бу ҳақда Н. Хусанов шундай ёзади: «Фотима арабчада «она кўксидан ажратилган» деган маънони англатади. Тарихдан маълумки Фотима (р.а) ҳазрат Али(к.в.)га

¹Абдусодиқ Ирис... – Б.41.

²Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда... – Б.25.

турмушга чиқгач «Заҳра Аллоҳ», яъни «Аллоҳнинг нури» деган махсус унвон билан атай бошлашади. Эроний халқлар эса буни янада ихчамлаштириб ва аниқлаштириб Фотимаи Заҳро деб қўллашади. Бу изофа «Ёруғ юзли (нурли) Фотима» деган маънони англатади. XV ар ўзбек ёдномаларида бу изофа кўп учрайди. Заҳро кейинчалик Зухрага айланади»¹.

Ривоятларга кўра, ҳазрат Али, Биби Фотима, Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн йигитлар, аёллар ва гўдакларга шафеълик қиладилар. Яъни уларни ҳимоя қиладилар. Бу ҳақда Мирзо Салимбек шундай ривоятни келтиради:

«Фотима розияллоҳу анҳо ўзларининг чодирларини бошларига олиб, Саодат ҳужраси эшигига келиб, фарёду вовайло кўтардилар. Айтди: Ё Расулуллоҳ, бу даргоҳ канизидан сизга салом, эшикни очиб мени бу мусибатдан хабардор қилинг. Расул алайҳиссаломнинг ранги рўйлари саргайган, пайгамбар йиглай бошладилар. Сўрадиларки, ё Расулуллоҳ, худойи таолодан нима нозил бўлди. Расул алайҳиссалом айтдилар, ё Фотима Жаброил алайҳис салом келиб, дўзах васфини қилиб айтди, еттинчи табақасини жаҳаннам дейдилар, сенинг умматларингни гуноҳкорлари кетадилар, шу жаҳаннамда борадиган гуноҳкор умматларим ҳолига йиглаяпман. Фотима розияллоҳу анҳо айтди, ё Расулуллоҳ умматлар орасида мўйсафид эркаклар, мўйсафид аёллар борки, ўз сочларини қўлларига олиб иштибоҳ(шубҳа) айтсинлар, ёшлар ҳам иштибоҳ айтсин ва хотинлар уммат ва вазифа айтсин ва ҳамма «во Муҳаммадо», деб нидо қилсунлар. Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳу ўз умматингиз бўлган мўйсафедларга шафеъ бўлсинлар, Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн гўдакларга шафеъ ва мен сизнинг умматингиз бўлган аёлларга тоат-ибодатимни фидо қилай. Шу пайтда Жаброил алайҳис салом келиб айтди: Ё Расулуллоҳ, худойи таоло салом етказиб айтдики, ўзимнинг канизаким бўлган Фотима розияллоҳу анҳо учун сизнинг бутун гуноҳкор умматларингизни кечирдим»².

Ҳазрат Али дунёнинг турли-туман ноз-неъматлари туфайли келиб чиқувчи ҳасад, тамаъ, хирс, хорлик каби иллатларнинг давоси деб қаноатни билган. Шу сабабдан ул зот «Дунёда саъй-жадали ила маишат ўтқарган қаноат эгаси ҳеч кимга муҳтож бўлмаган, зўр бойлар каби роҳатда, саодатда яшар», деган эди. Ҳазрат Алининг бу ҳикматли сўзларини Абдулла Авлоний(1878-1934) қуйидагича

¹ Ҳусанов Н. Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра... – Б. 25.

²Мирзо Салимбек... –Б. 178.

изоҳлайди: «Қаноат бир хазинадурки, нақдинаси кундан кун ортар. Бу хазинага эга бўлган кишилар умрларини шавқ ва роҳатда кечирурлар. Бунинг ила баробар қаноатсизликдан пайдо бўладургон ҳасад деган жоннинг энг зўр душманидан қутулурурлар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишатина ҳасад қилмас, қаноатдан айрилмас, умрини роҳатда ўткарур. Инсон ҳар бир ишга кучи еткунча чолишмоқ, жаноби ҳақ тақдирдаги нарсасидан нимани берса, шунга қаноат қилмоқ лозимдур»¹.

Ҳазрат Алининг қаноат ва саҳоватга оид фазилатлари ҳақида сўз юритар эканмиз, бу ҳақдаги Кабъ ул Ахбор(р.а.)нинг қуйидаги ривоятини келтиришни лозим кўрдик:

«Бир куни Фотимаи Заҳро (розияллоҳу анҳо) бетоб бўлуб эрдилар. Ҳазрат Али (каррамаллоҳу ваҷҳаҳ) келиб айдиларки: Ё Фотима. Кўнглингиз нимани хоҳлар?»

Фотима Заҳро айдилар: «Кўнглум анорни хоҳлар».

Андин сўнгра Ҳазрат Али (каррамаллоҳу ваҷҳаҳ) анорни сотиб олмоқ учун бисотларида ҳеч нимарсалари бўлмагон сабабидан бир соат тафаккур қилиб, андин сўнгра туруб, бозорга чиқиб кеттилар. Ва бир одамдин бир танга олиб, анга анор олиб келатуруб эрдилар, кўрдиларки кўчада бир мусофир киши бетобликдин йиқилиб ётибдур. Дарҳол ҳазрат Али (розияллоҳу анҳу) бориб, анинг ҳолини сўруб айдиларки: «Эй шайх, кўнглингиз нимани талаб қилур?» Ул мўйсафид айдики: «Кўнглум анорни талаб қилур». Андин сўнгра ҳазрат Али (розияллоҳу анҳу) фикр қилиб, дилларида айдиларки, «Ман бул анорни Фотима учун олиб эрдим. Эмди муни агар бул мўйсафидга берсам, Фотима маҳрум қолур ва агар бермасам, Аллоҳ таолонинг «Ва аммас соъила фаоло танҳор(Сўров гадони эса бирор нарса бермасдан ҳайдаманг) деган қавлига(сўзига) ва пайгамбар алайҳиссаломнинг «Ла таруддус соъила ва лав кона нисфар руммони»(Яримта анор бўлса ҳам гадони қуруқ қайтарманг), деган қавлларига муҳолиф бўлса керак», деб ул анорни ўшал бемор мўйсафидга бердилар. Андин қайтиб ҳовлиларига маъюслик ва ҳижолатлик бирла келиб кўрдиларки, Фотимаи Заҳро Худойи таолонинг марҳамати бирла шифо топибдурлар. Ва ҳазрат Али (розияллоҳу анҳу)ни ҳижолатлик кўруб, ўрунларидан туруб, таъзим қилиб, айдиларки: «Ё шерри Худо, ҳаргиз маъюс бўлмангизки, манга деб олгон ўшал анорингизни ул бемор

¹Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ.Т.: Ўқитувчи, 1992.-Б. 22.

мўйсафидга берганингиз учун Аллоҳ таоло манга шифо бериб, кўнглимдин анорнинг муҳаббатини кўторди»¹.

Умар Уммия зиёратгоҳи. Шоҳимардон аҳли Муртазохон Сайдалиев хонадонини жуда яхши билишади. Муртазахон ака ўлкамиз тарихини пухта билган замонамизнинг зиёли кишиларидан. Вилоят музейига янги ишга келган пайтимиз шоҳимардонлик Муртазахон ака билан бирга ишлашимизни эшитиб, жуда хурсанд бўлган эдик. Буни қаранг, орадан 15 йил ўтибди. Шу вақт мобайнида у бизга Шоҳимардон ҳақида кўпдан-кўп тарихий воқеаларни сўзлаб берди. Унинг ҳар бир ҳикоясининг ўзи битта китобга етарли материал бўлади. Аммо ...

Шундай суҳбатларимизнинг бирида Муртазахон ака бизга Умар Уммия зиёратгоҳи ҳақида оғиз очган эди. Бироқ, Умар Уммия зиёратгоҳи мавзусига биз орадан бир неча йил ўтибгина эътиборимизни қаратдик.

Маълумотларга кўра, Шоҳимардон қишлоғида Катта ва Кичик мазор яқинида яна бир зиёратгоҳ бўлиб, Умар Уммия мазори деб аталган². «Зуфунун қиссаси»да келтирилишича, Умар Уммия ҳазрат Алининг чодирбони бўлиб, паҳлавонлиги билан машҳур бўлган³. Ҳозирда Умар Уммиянинг мазорлари сақланиб қолмаган. Чунки, ушбу зиёратгоҳнинг ҳам Ҳазрат Али мазори бузилган даврда бузиб тушлаганлар. Фақатгина Муртазохон аканинг саъйи –ҳаракатлари билан унинг ўрнини излаб топишга муяссар бўлдик.

¹Манбаъ ул – маъориф. Т.: Янги аср авлоди, 2001. – Б.57.

²Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи қишлоғи.

³Зуфунун қиссаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.39.

**Умар Уммия мазорининг ҳозирда сақланган ўрни.
2004 йил.**

**Umar Ummya mazorining hozirda saqlangan o'rni.
2004 yil.**

Шоҳ Толиб ва Умар Уммиянинг мазорлари ҳақида «Ғазотномаи шоҳ Жарир» достонидаги Ҳазрат Али қиссасида ҳам сўз юритилган:

Ер юзидин сафар қилди ўшал арслон,
Шоҳ Хусайнға башорати бўлди шул он.
Ким Алини ёд айласа ҳозирдир ул,
Ётқон ери Мадинаға олти ойлик йўл.
Ўшал жойни асҳобларға қилди баён,
Тайин қилиб Марғилоннинг сув бошини,
Икки дарё орасида тоғ бағрини.
Асҳоблари излаб бориб ул манзилни,
Кўрсаларким анда ётур Шоҳимардон.
Ётқонларин кўриб йиғлаб бўлди гирён.
Биҳамдуллоҳ Муртазони бунда кўринг.
Мурод ҳосил бўлди дебон аҳли аён.
Жон беришибон қолди бунда ул азизон.
Яна бири нишонадур ул Кўлқуббон.

Эмди билинг иккилари ўшал ерда,
Мозорлари Шерри Худонинг ёнида.
Биродарлар Аллоҳ ўзи шерим дегон,
Расулуллоҳ валийуллоҳ дебон суйғон.
Ул муборак равзалари ерда турур,
Етиб бориб зиёратин қилмасмусан¹.

Кўктош зиёратгоҳи. Шоҳимардоннинг Кўктош маҳалласида жойлашган. Ахборотчиларнинг берган маълумотларига кўра, астойдил ихлос билан зиёратга келган кишиларга бу ерда кўк кийимли отлик кўринар эмиш.

Ушбу кўктошга аввалги даврларда кўкйўталга чалинган болаларни олиб келганлар ва кўктошни ялатганлар. Шу тарзда болалар шифо топганлар. Таъкидлаб ўтиш керакки, бу хилдаги тошлар билан боғлиқ зиёратгоҳлар Фарғона водийсининг барча худудларида учрайди. Масалан, Фарғона шаҳридан 5 км жанубда жойлашган Оқтепа археологик ёдгорлигида ҳам Тош қиз ва Тош йигит деб аталувчи улкан харсанг тошлар бор. Булар ҳақида маҳаллий аҳоли орасида қуйидаги ривоят сақланиб қолган:

Айтишларича, Муғпошшонинг гўзалиқда тенгсиз соҳибжамол қизи бор экан. Қунларнинг бирида соҳибжамол маликанинг ишқи чўпон йигитга тушибди. Уларнинг ишқ муҳаббати бора-бора чинакам севгига айланибди. Малика ва чўпон йигитнинг севгисидан хабар топган Муғпошшо қаттиқ ғазабланиб, иккаласини жоду билан тошга айлантирибди. Улар ҳатто қиёматгача бир-бирини кўролмасликлари учун навкарларига тупроқ олиб келиб, икки севишганларнинг ўртасига тоғ кўтаришни буюрибди. Гарчанд малика ва чўпон йигит тош қотган бўлсаларда, одамлар уларни зиёрат қилиб Тошйигит ва Тошқиз дея атай бошлабдилар.

¹Ғазотнома Шоҳи Жарир қўлёзмаси. 170 а.

**Шоҳимардондаги Кўктош зиёратгоҳи.
Shohimardondagi Ko'ktosh ziyoratgohi.**

Тошқизни кўкйўталга чалинган беморлар келиб, унинг атрофида уч марта айланганлар. Сўнгра Тошқизни ўпганлар. Шундай қилинса, кўкйўталдан фориг бўлар эмиш¹. Тошқизни зиёрат қилган киши ортига қайтса, яна касалликка чалинар эмиш. Шу сабабдан Тошқиздан сўнг Тошйигит зиёратига ўтилган. М. Е.Массон 1939 йилда Оқтепа археологик ёдгорлигида бўлган маҳал мазкур тошга алоҳида эътиборини қаратган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади:

«Аввал яқинидаги Оқтепада мен ташландиқ мозорга дуч келдим. Шаҳристоннинг қиялик қисмида маҳаллий аҳоли томонидан зиёрат этиб келинаётган тош мавжуд. Унинг остида бир неча ўнлаб қўлда ясалган латта қўғирчоқлар уюлиб ётибди. Улар орасида кўкйўтал билан боғлиқ кўк матодан қилинган қўғирчоқлар анчагина. Бу афсун йўли билан бажариладиган қурбонликдир. Улар болаларга ўхшаб ясалган. Тош чироқ ёқилаверганидан қурум босган. Тошнинг тешик жойларига тангалар қўйилган. Мен ҳарчанд мозор нима деб аталиши ва тош

¹Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Аввал қишлоғи.

кулътини нима билан боғлиқлигини билишга уринмай барча индамайди ёки билмасликларини айтадилар»¹.

Агар Тошйигитни оғир касаллар зиёрат қилсалар, тез шифо топганлар. Агар касал ёш бола бўлса, уни янги сўйилган қўй терисига ўраб, тош атрофида секин юмалатганлар.

Бизнингча, Шоҳимардон қишлоғида жойлашган Кўктош зиёратгоҳидаги Кўк кийимли авлиё билан боғлиқ ривоятлар замирида ҳам ҳазрат Али билан боғлиқ қарашлар мавжуд бўлса керак. Чунончи ҳазрат Али инсонлар бошига мушкул иш тушганда айнан эндида кўк ёки яшил кийимда Дулдул билан пайдо бўлишига доир мисолларни биз юқорида келтириб ўтган эдик.

III. КЎЛИ ХУББОН ҲУДУДИДАГИ ЗИЁРАТГОҲЛАР

Кўлихуббон (Кўли Қуббон ёки кўли Қурбон)га боришда ва Кўлихуббонда дастлаб Толмозор, Арчамозор, Оқсув мозор, Бешпанжа, Олтинбешик деб аталувчи зиёратгоҳ мавжуд.

Оқсув мозор. Ушбу зиёратгоҳ ҳам Кўлихуббонга кетиш йўлида жойлашган бўлиб, уни ҳазрат Алининг Оқ туяси билан боғлаганлар. Айтишларича, Оқ туя фақат тоғлар орасидаги икки дарё туташ жойга келиб тўхтабди. Ҳарчанд туяга ишорат қилсалар ҳам у ўрнидан қўзғалмаган. Туя бир неча қадам ташлаб, шу ерда ётиб олгач барча васиятда айтилган жой шу ер эканлигини англабдилар ва яқинлари туянинг устидан тобутни олиб, айтилган жойга уни дафн этибдилар. Баъзи бир бадният кимсалар эса оқ туяга эғалик қилмоқчи бўлибдилар. Қанча уринмасинлар, оқ туяни ҳазрат Алининг қабри олдидан олиб кета олмабдилар. Шундан сўнг, аламларига чидолмай уни саваламоқчи бўлибдилар. Одамларнинг бундай қабиҳ ҳаракатларидан норози бўлган оқ туя тоғ томон кетиб, ўша ердаги қоя ичига кириб, ғойиб бўлибди. Ўшандан буён туя ғойиб бўлган ердан қишин-ёзин тўхтамай оқадиган оқ сув чиқа бошлабди. Айтишларича, бу оқ туянинг кўз

¹Массон М.Е... – Б. 149.

ёшлари эмиш. Ўша-ўша одамлар бу жойларни муқаддаслаштириб, зиёратгоҳ жой сифатида эъзозлаб келган эканлар¹.

Айтиб ўтиш жоизки, сув ва туя тўғрисидаги қарашлар Иссиққўл яқинидаги Алма Арасан деган жойда ҳам мавжуд. Таниқли элшунос олим С. М Абрамзоннинг ёзишича, бу ерда Олмали мазор деб аталувчи муқаддас жой-булоқ бўлган. Зиёратчилар ушбу булоққа келиб, ис чиқарганлар, қурбонлик қилганлар. Қизиғи шундаки, баъзи бир зиёратчилар булоқ ёнида оқ туя (оқ тайлоқ)ни кўрганликларини айтганлар. Айтишларича, оқ туя муқаддас булоқни кўриқловчи эгаси эмиш². Туя билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳ Қирғизистоннинг Жалолобод вилояти Бозорқўрғон туманида ҳам мавжуд бўлиб, бу зиёратгоҳ халқ орасида «Оқ тойлақ ота мазори» номи билан машҳурдир.

Ривоятларга кўра, кимки Оқсув мазор ғорига киргач, у ердаги хазинага қарамай аждарга қараб юрса, Маккадан чиқар эмиш. Агар хазинага қараса, уни ғордаги аждар нобуд қилар эмиш. Шу сабабдан ҳеч ким бу ғорга кира олмас экан.

Ғорлардан Маккага йўл борлиги тўғрисида халқимизда турли ривоятлар бор. Масалан, Андижон вилояти Хўжаобод туманидаги Имом ота ғори тўғрисида ҳам шундай қарашлар мавжуд. Нақл қилишларича, Имом ота ҳар пайшанба куни ғор орқали Маккага бориб, жума куни қайтиб келар экан³. Қува туманидаги Чилламазор яқинидаги тешик ғорга гуноҳи бўлмаган киши бемалол сиғиб, Маккага бориши мумкин экан⁴. Акс ҳолда ҳалок бўлар эмиш. Афсоналарга кўра, Хисор тоғининг Уштурсанг ота ғорига фақат умрида бирон бир гуноҳ қилмаган одамгина кира олар экан. Агар кимнинг гуноҳи бўлса, у албатта, ғорга кирган заҳоти тошга айланиб қолар эмиш. Ғорнинг ичида туя шаклидаги тош бўлиб, унинг устида худди боласини қучоқлаб олган аёл ўтиргандек кўринади. Айтишларича, ўша аёл гуноҳлари бўла туриб

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

²Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л.: Наука, 1971. С. 310.

³Холматова Т. Ю. Спелеономия Западного Тянь-Шаня и Гиссаро-Алая. Научный архив ФОКМ №838. С.33.

⁴Саксонов Т... –Б.32.

ғорга туя билан кирган ва тошга айланган экан¹. Шу мазмундаги ривоятни Раҳматулла Юсуф ўғли ҳам келтириб ўтган эди:

«Қоратов устида қозаёқлиларнинг ихлос қиладиган бир ғори бор. Ғор қудуқ каби чуқур бўлиб, қудуқнинг тубидан қиблага қараган эшиги бор эмиш. Ўша эшикдан қараб кўрса, катта бир зинхонадай том эмиш. Ундан нарига яна бир эшик ичида бир кичик томча бор эмиш. Ҳоказо, қатор уй бўлиб кетаверган эмиш. Бировлар бир уйига, бошқа бировлар эса икки уйига, ҳоказо, ҳимматига яраша уйларига кириб бора олар эмиш. Агар нияти холис, гуноҳсиз сўфий одам бўлса, мазкур уйлар орқали осонгина Каъбага борса бўлар эмиш. Уйларнинг ичи от нурисига ўхшаган нарсаларга тўлиб ётган эмиш.

Бурунги замонларда бир мулла мазкур ғорнинг қирқинчи уйигача кириб борган экан. Қирқинчи уйига борганда, мулланинг қулогига:

– Ҳой мулла, қайт! Қайтмасанг мохов бўласан!- деган овоз келибди, Мулла қайтиб чиққандан кейин касал бўлиб ўлган экан»².

Шуни айтиб ўтиш жоизки, кўп ҳолларда ғорлар борса келмас макон деб қаралган. Мисол тариқасида Фарғона водийсининг Шодимир тоғларидаги машҳур Конигут ғорини олайлик. Ривоятларга кўра, ғорда хазина яширилган бўлиб, уни олгани келган ҳар қандай киши аждаҳо, дев дастидан омон қайтмас экан. Шунинг учун ҳам Конигут номини Н.Г. Маллицкий «Рудник погибели», яъни «Ажал кони» деб таржима қилган³.

Барча туркий халқларнинг анъанавий дунёқарашларида ер ости дунёси тоғ ва ғорлар билан боғланади-ки, бу қадим туркларда ушбу жойлар илоҳий ва муқаддас саналганидан далолат беради. Шомонлар шундай жойларга келиб топинишган, қурбонликлар қилишган. Аждодларимиз тоғнинг юқори қисмида эзгулик остида ёвузлик руҳлари яшашларига ишонганлар. Турк асотирларида тоғ ва ғор ибодат жойи сифатида талқин этилади.

Ғорларда битмас-туганмас олтин тўла хазиналарни аждарҳо ва девлар кўриқлаши тўғрисида халқ оғзаки ижодида кўплаб мисоллар учрайди. Эртақ ва дostonлардаги қаҳрамон ҳам кўпинча нариги дунё - девлар маконига, замин одамларини ҳаёти учун зарур

¹Хашимов М.А. По следам легенд. Т.: Ўзбекистон, 1990. С.54.

²Боболардан қолган нақллар...- Б.48.

³Қораев С... – Б.66.

бўлган бирон - бир объект (олтин олма, олтин қуш, олтин балиқ, олтин сочли қиз пари)ни қўлга киритиш учун келади. Объектнинг олтин ранг билан боғланиши ҳам унинг нариги дунё - ер остига тегишли эканидан далолат беради. Чунки қадимда кўмиш маросимларида олтин муҳим аҳамият касб этган¹. Зеро, марҳумларни олтин билан дафн этишдан мақсад уларни нариги дунёда ҳам фаровонликни таъминланиши тўғрисидаги қарашлар билан боғлиқдир². Шоҳимардондаги Оқ мазор ғоридаги аждарҳо ва хазина тўғрисидаги ривоят ҳам айнан шундай қадимги қарашлар асосида пайдо бўлган бўлса керак.

Бешпанжа. Хуббон қўлига кетишдаги қоялардан сизиб чиқувчи сувларга нисбатан «Бешпанжа» деб айтилган. Ривоятларга қўра, ҳазрат Али ўзининг зулфиқор қиличи билан кесиб, қўл ҳосил қилган экан. Сув ўтиб туриши учун беш панжасини урган заҳоти бешта жойдан сув оқа бошлабди ва кейинчалик ўша жойни Беш панжа деб атабдилар. Халқ китобларидаги ҳазрат Алининг дарё сувини қай тариқа тўсиб қўйганлиги ҳақида ҳикоятлар кишиларни Кўлихуббонни ҳам ҳазрат Алининг ишларидан бири деб қарашларига сабаб бўлган кўринади.

«Бобо Равшан қисаси»да ҳазрат Али Шоҳимардон қандай қилиб дарёни тўстанлиги баён этилган: *«Ҳазрат Али зулфиқорларини ғилофидан чиқариб ёздилар. Юз газ бўлди. Тоғни тубидан чоқлаб урдилар. Кесиб ўтди. Ўшал тоғни қулочлаб келтуруб дарёни бостилар, бир қатра сув ўтмади, маҳкам бўлди. Ҳазрат Али исми аъзамни ўқуб, беш панжаларини урдилар, қўлларини ўрnidан ўн саккиз анҳор сув оқиб кета берди»*³. Демак, мазкур қисса ўз навбатида Кўлихуббонни тўсиб турувчи тоғ тагидан отилиб чиқаётган Кўксувнинг пайдо бўлиш сабабларига халқона жавоб десак янглишмаймиз. Сув йўли панжасимон тарзда оқиб чиққан, шу сабабдан уни «Алининг панжаси» деб аташган. Юртимизда худди шунга ўхшаш ривоятларни бошқа вилоятлардаги сув ҳавзаларига нисбатан ҳам берилади. Масалан Бахмал тумани Новқа қишлоғи билан боғлиқ қуйидаги ривоятга эътибор берайлик:

«Ҳазрати Али Бахмалнинг Новқа деган қишлоғига келиб

¹Жаббор Эшонқул. Фольклор: образ ва талқин. Қарши: Насаф, 1999.-Б. 20.

²Литвинский Б.А. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии(опыт истолкование в свете истории религии) // СЭ М.: Наука, 1982. №4. С. 46.

³Бобо Равшан қиссаси... – Б.170.

қолибдилар. Қарасалар сой ирмоқларида сувлар қуриб, одамлар, ўсимликлар, дарахтлар сувсизликдан жуда қийналиб қолишибди. Шунда ҳазрат Али ерга беш бармоқларини қўйиб: «Ё парвардигори олам, мўъмин-мусулмонларинга раҳм-шафқат қил. Сув бер! – дебдилар. Бир пайт беш бармоқлари изларидан сувлар сизиб чиқа бошлабди. Бу сувлар шифобахш эмиш. Анча-бунча касалликлар ана шу сувдан тузалиб кетар экан»¹.

Шунингдек, помирликлар ҳам Вохандарё, Помир, Бартанг, Харох, Ванч сингари бешта дарё ирмоқларидан ҳосил бўлувчи Панж дарёсини ҳазрат Алининг панжаси билан боғлайдилар ва шу дарёлардан бири Харог бўйида ҳазрат Алининг муқаддас мозорини кўтарганлар².

Айтиб ўтиш керакки, ҳазрат Али билан боғлиқ афсона ва ривоятларда сув, яъни дарёлар мавзуси кўп учрайди. Уларда ҳазрат Алини дарёларни тўсиши ва икки дарёни бир-бирига қўшиб юбориб, ташналиқдан ҳалок бўлаётган одамларни қутқариб қолишига доир воқеалар ҳикоя қилинади. Масалан, худди шундай ривоят Хўтан вилоятида ҳам мавжуд.

«Ислом аскарлари Хўтанни бўйсундирганларидан кейин Қорақош дарёси бўйлаб шимолга юриш қилибди. Улар қумликка қанча ичкари кирганлари сайин дарё суви шунча тортилиб охири сувсиз чўлликка чиқиб қолишибди. Чидаб бир неча кун йўл юришибди. Аммо сувсизлик уларни охири дармондан кетказибди. Ислом аскарлари аста-секин ҳушдан кетиб, жон бера бошлабдилар.

Мана шу вақтда ер юзи бўйлаб саёҳат қилаётган ҳазрати Имом Али бу ердан ўтиб кетаётган экан. У кўрибди-ки, яқин икки дарё (Қорақош ва Юрукқош дарёси) бир-бирига қўшулмай оқиб қум ичига сизиб кетаётган экан. Дарё суви тўхтаган ерларда бўлса, талай одамларнинг сувсизликдан ўлган жасадлари, ислом аскарларининг ночор ҳолати кўзга ташланибди. Ҳазрати Имом Али Худога илтижо қилиб: «Эй Худо, улуг қудратинг билан бу икки дарёни бирлаштириб, жануб билан шимол ўртасидаги бу қумликда сув қийинчилигини хал қилсанг. Сенинг содиқ бандаларинг беҳуда ўлиб кетмаса!» дебди.

¹Ўзбек халқ асотирлари / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Малик Муродов. 3 жилд.Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 87-88.

²Серебренникоў А. Памирь // Ежегодник Ферганской области. Том I. Новый Маргелан, 1902. С.103.

Шу он шарқдаги дарё бурилиб гардаги дарёга қўшилибди. Икки дарё бирлашгандан кейин сув сув қумликлардан халқиб ўтиб катта дарёга (Торим дарёсига) қўйилибди. Шу чоғдан бошлаб Хўтан билан Оқсу ўртасида бориш-келиш бошланибди. Вақт ўтиши билан «қўшулуш» сўзи «қўшлаш»га ўзгарибди¹».

Халқ орасида Кўлихуббонда сув парилари яшаши тўғрисида қарашлар мавжуд бўлиб, шу сабабдан унда чўмилган киши сув париларининг қаҳрига дучор бўлиши мумкин экан. Яна бир ривоятга кўра, Кўлихуббон Хурқизнинг кўз ёшларидан пайдо бўлган эмиш.

Олтинбешик. Ушбу зиёратгоҳ Кўлихуббонинг юқорисидаги тик қоядаги ғорда жойлашган. Айтишларича, бу ерда ҳазрат Алининг олтин бешиги яширилган эмиш. Унда ҳазрат Алининг ўғли тебраниб туради деган ривоят мавжуд². Бундан ташқари ҳозирги кунга қадар ҳазрат Алининг Кўлихуббонга келиб, аждарҳо билан жанг қилганлиги тўғрисида маҳаллий аҳоли ўртасида турли афсона ва ривоятлар сақланиб қолган. Жумладан, улардан бирида куйидагича ҳикоя нақл қилинади:

«Шоҳимардонда Кўлиқуббон деган кўл бўлиб, унинг сувлари зилол, худди булоқ сувидек мусаффо (экан). Бир замонлар ҳазрат Али юртма-юрт, тоғма-тоғ айланиб юриб, шу кўлнинг устидан чиқиб қолибдилар. Шу кўлнинг ёнидаги тоғнинг зорида етти бошли бир аждарҳо яшар экан. Бу аждарҳони бир одати бор экан. Ҳар куни учта қиз, учта қўй, бир ҳовуз сувни беришмаса элни нотинч, юртни хонавайрон қиламан, деб қўрқитар экан. Ҳазрати Али кўл бўйида эканлар, халойиқ қий-чув қилиб учта қиз билан учта қўй, бир ҳовуз сувни олиб, кўл бўйига келибди. Ҳамма мотам тутиб турган эмиш. Али ҳазратлари «Қани нима бўларкин?» — деб жим тураверибдилар. Бир пайт ҳалиги келган оломон уч қиз, уч қўй билан бир ҳовузча сувни кўл бўйида қолдириб, изларига қайтиб кетибди. Ҳазрати Али қизларни олдига келиб: Нега сизлар кетмадинлар? — дебдилар. Қизлар жавоб беришмабди. Ҳазрат Али уч мартаба сўрабдилар. Шунда қизлардан бири аждарҳонинг қилмишларини айтиб берибди. Ҳазрат Али аждарҳо билан жанг қилиб, қизларни қутқазиб қолишга аҳд қилибди, Қизларга қараб: — Кўрқманлар, мен аждарҳо билан олишиб, уни енгсам уй-уйларингга соғомон кетасизлар, енголмасам аждарҳо сизларга қўшиб мени ҳам

¹Дунёда бир Хўтан бор...-Б. 156.

²Алимухамедов А... – Б.16.

ютсин,— дебди. Бир пайт гордан аждарҳо вишиллаб ўрмалаб чиқиб кела бошлабди. Қизлар додлаганларича чор томонга қараб қочишибди. Ҳазрати Али аждарҳога қараб юрибди. Унга яқинлашгач, бўйнига қараб қилич солибди. Қилич аждарҳонинг бир калласини узиб ташлабди. Аждарҳо парво қилмай яна ҳужумга ўтибди. Али яна бир бошини кесиб ташлабди. Аждарҳо яна ҳужумга ўтибди, ҳазрат Али яна бир бошини кесиб ташлабди. Шундай қилиб аждарҳо ҳужумга ўтаверибди. Еттинчи охирги калласи узилгач аждарҳо кўлга ағдарилиб тушибди. Кўл уни ютиб юборибди Қизлар эсон-омон қолиб, қўйларни ҳазрат Алига қолдириб уй-уйларига кетибдилар. Ҳазрат Али Шери худо қўйларни камбағалларга улашиб берибди. Аждарҳонинг калласи кўл бўйида катта-катта тошларга айланиб қолибди, «Калла тошлар» деган ном олибди»¹.

Яна бир ривоятга кўра, қадим замонларда қишлоқни ёв босибди. Ёвуз душмандан таъқибидан яшириниш учун аҳоли тоққа қараб қочибди. Қочиш вақтида бир келин бешиқдаги чақалоғи билан яширинишга улгура олмабди. Шунда у «Ё бори Худо, мени номахрамлар қўлига туширмагин», дея илтижо қилибди. Шу пайт мўъжиза юз берибди. Унинг оёғ остида сув пайдо бўлибди. Сув уни кўтариб ғорга олиб борибди. Шу туфайли ёш келин ғорга кириб ғойиб бўлибди. Айтишларича, келинчак чақалоқни, бешиқни олиб ғорга яширинибди ва туну кун қайғу аламдан йиғлайвериш бешиқдаги чақалоқ билан тошга айланибди. Унинг томган кўз ёшларидан эса кўл пайдо бўлибди².

¹Ўзбек халқ асотирлари / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Малик Муродов. 3 жилд. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 86.

²Горшунова О.В. Проблема бездетности и религиозные обряды узбеков // Традиционное ритуалы и верования. Библиотека Российского этнографа. Часть 2.М., 1995. С. 213.

**Кўлихуббон.
Ko'lixubbon.**

Айтишларича, собиқ иттифоқ даврида мазкур ғорни ўрганиш мақсадида бир гуруҳ тадқиқотчилар келганлар. Ғор тик қояда жойлашганлиги учун унга чиқиш учун махсус тайёргарлик кўрибдилар ва шу тарзда ғорга чиқиш режаси бир икки кунга орқа сурилибди. Ўша кун келган вақт тадқиқотчилар ғорни оғзи сувоқ қилинганлигини кўриб, ҳайратга тушибдилар. Чунки, ғорга кириш учун махсус арқонлар керак бўлиб, уни сувоқ қилишни сира иложи йўқ экан. Шу сабабдан улар юз берган ғайритабий воқеадан чўчиб, ғорга кириш режасидан воз кечган эканлар¹.

Шу ўринда Кўлихуббон ҳақида. Бу ҳақда таниқли олим Ҳ. Ҳасанов қуйидаги фикрни билдиради: «Хуббон кўли. Бунини Қурбонкўл, Кубонкўл шаклларида янглиш ёзадилар. Шоҳимардон тоғлари орасидаги бу кўлнинг номи хуби сўзидан олинган. Бу эса жуда кўҳна диний тасаввурга боғлиқ. Хубби деб (исломгача бўлган даврда) сув худоси айтилган»².

Маҳаллий халқ кўлнинг пайдо бўлишини ер қимирлашида

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи қишлоғи.

²Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965. –Б.55.

қурбон бўлган кишилар билан боғлиқ деб қарашади. Айтишларича, зилзила вақтида Шоҳимардон аҳолисининг кўп қисми ҳалок бўлган ва кўл кўпларнинг қурбон бўлиши эвазига пайдо бўлган дейишиб, Кўлиқурбон ёхуд Кўлиқубон номини олган экан. Кейинчалик собиқ иттифоқ даврида Кўккўл деб атала бошланган.

Яна бир ривоятга кўра, қадим замонларда Қурбон исмли очкўз бой сувни беркитиб аҳолига бермабди. Сув тўплана бориб катта кўлга айланибди. Охир оқибатда сув кўлдан тошиб кета бошлабди. Сувни тошиб кетиб ҳаммаёқни вайрон қилишидан қўрқиб кетган аҳоли тўғон қуриб очкўз бой Қурбонни тўғонга босиб юборибдилар. Шу тарзда кўз Қурбонкўл деб атала бошлабди¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ҳазрат Али мозори жойлашган Шоҳимардон қишлоғидаги зиёратгоҳларнинг ҳар бирини зиёрат қилиш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермаган. Бу аввало зиёратчининг иймон-эътиқоди қай даражада мустаҳкам эканлигига боғлиқ бўлган.

V. ЁРДОН ҚИШЛОҒИ ҲУДУДИДАГИ ЗИЁРАТГОҲЛАР

Шоҳимардон қишлоғидан 5 чақирим ғарбда жойлашган Ёрдон қишлоғида бир неча зиёратгоҳлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Тошсолар зиёратгоҳи;
2. Ёрдон ота мозори;
3. Арча мазор;
4. Қиз қўрғон зиёратгоҳи.

Ўтмишда зиёратчилар дастлаб Шоҳимардондан Ёрдон қишлоғига боришда Тошсолар деб аталувчи зиёратгоҳида тўхтаганлар.

Тошсолар зиёратгоҳи. Шоҳимардондан Ёрдон қишлоғига боришдаги йўл четида жойлашган. Ёрдонлик Салтанат

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

Эргашеванинг айтишича, Ёрдон томонидан Ҳазрат Али етти тобутидан бири ортилган туя келаётган пайт тошга қоқилиб, тиззаси билан чўккан эмиш. Кейинчалик бу жойни одамлар муқаддаслаштирганлар ва уни «Тош солар» деб атаганлар. Чунки, ҳар бир йўловчи шу жойга келганда, ўйиқ тош ичига ният айтиб, майда тошдан ташлаб кетган.

Кимдир эса яхши ниятда шу тошлардан олиб кетган. Авваллари бу Тошсолар йўл ёқасида бўлган. Шу сабабдан йўловчиларнинг диққат-эътиборида бўлган. Ҳозирга келиб янги йўл Тошсолардан узоқ бўлганлиги учун одамлар бу ерга келмай қўйганлар.

Тошсолар зиёратгоҳи.
Tohsolar ziyoratgohi.

Ёрдон ота зиёратгоҳи. Тошсолардан кейин Ёрдон азиз зиёратгоҳига келинган. Бу зиёратгоҳ ҳақида маҳаллий халқ орасида қуйидаги ривоят сақланиб қолган: Айтишларича, ҳазрат Али тобути ортилган туя дастлаб Ёрдон қишлоғигага келиб, ҳозирги мазори ўрнида тўхтаган экан. Шу пайт тобутдан: «Мени қабрим икки тоғнинг орасидаги икки сувнинг қўшилган жойидадир. Сизлар бу ерга Ёрдам ота деб мазор қўтаринглар», деган овоз келибди. Шундан сўнг туя яна йўлида давом этибди. Шундан улар зиёратгоҳ қилибдилар ва «Ёрдам ота» деб атай бошлабдилар.

Кейинчалик Ёрдам ота халқ орасида Ёрдон ота номи билан машхур бўлибди.

**Ёрдон ота зиёратгоҳи.
Toshsolar ziyoratgohi.**

Шу ўринда етти тобут ва тобут кўтарган туя тўғрисида тўхталиб ўтсак. Бу ҳолат нафақат Ҳазрат Али, балки Увайс Қараний(657 йилда вафот этган) тўғрисидаги ривоятларда ҳам мавжуд¹. Турк олими Мустафо Нажотийнинг келтирган маълумотларига кўра, Увайс Қараний шаҳид бўлгач, унинг жасадини дафн этиш борасида қабилалар ўртасида тортишувлар юз берган. Мазкур тортишувларга чек қўйиш мақсадида уч тобут(айрим манбаларда еттита тобут) тайёрланган ва шу тобутлар туяга ортилиб, белгиланган манзилга олиб кетилган. Шу сабабдан ҳам унинг асл қабри қаерда эканлиги номаълум бўлиб қолган. Айнан ушбу воқеа кейинчалик Ўрта Осиёда Увайс Қараний номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни пайдо бўлишга замин яратган. XIV асрда Самарқанда яшаб ўтган шайх Бурҳонидин Соғаржий ҳақида ҳам худди шундай маълумотлар учрайди:

¹Снесарев Г. П... – Б.88.

«Нақл қилибдурларким, ҳазрати шайх шул сўзларни васият қилгандурлар: «Бизнинг тобутимизни туянинг устига ортингиз ва унинг ўзи Самарқанд сари йўлга тушади. Сизлар унинг орқасидан эргашингиз, зинҳор унинг ишларига халақит бермангиз. Туя қаерда тўхтаб оёғи билан ер тепинса, ўша ерда мени дафн қилингиз...Шунда улар туянинг устидан тобутни олишга ҳарчанд уринсалар ҳам, туя қўймас эди. Олдиндан келганни тишлар, орқадан келганини эса тепар эди. Туянинг тобутини бермасликка қилган бунчалик ҳаракатларини кўриб, улар зор-зор йиглаб, маъюс бўлиб қолишди...

Нақл қилибдурларким, ҳазрати Шайх Бурҳониддиннинг тобутларини Самарқандга олиб кириб, ҳазратни қутб ал ақтоб шайх Нуриддин Басирнинг мақбаралари ёнига олиб бордилар. Ҳамманинг хаёлига ҳазрати Шайхнинг васиятлари келди ва улар уни тўла адо этмоқчи эдилар. Лекин тобут кўтарган туя мақбарини зиёрат этгандек айланиб ўтди ва Рухобод мавзеъсига келиб тўхтади. Сўнгра эса оёғи билан ер депсинди»¹.

Қозоқ олими Х. Аргинбоевнинг келтирган маълумотларига кўра, бу одат қозоқларда ҳам мавжуд бўлган. Маълумотларга кўра, XVII асрда яшаган машҳур қозоқ ботири Райимбекнинг ҳам жасадини туяга ортганлар ва туя чўккан жойга дафн этганлар².

Нақл қилишларича, Қашқарда яшаб ўтган Офоқхожанинг оқ туяси бўлиб, оқ туя Каъбатуллоҳга кетаётиб Хўжа Ягона мозори ўрнида чўккан экан. Офоқхожа ўзининг халфаларига оқ туя қаерда чўкса, шу ерга қадамжо кўтаришлари лозимлигини айтганлари учун оқ туя чўккан жойга мозор бино қилган эканлар³.

Оқ туя тўғрисидаги ривоятлар бизга яна бошқа бир қизиқ афсонани ёдимизга солди. Чунки биз келтирмоқчи бўлган афсонада ҳам оқ туя иштирок этади. Қизиғи шундаки, афсонадаги воқеалар Сирдарё яқинидаги Тузли тоғ билан боғлиқ кечади.

Айтишларича, қадим замонда Ачимулук номли улкан дев яшаган экан. Ачимулук одамларни жуда ёмон кўрар экан. Шу сабабдан одамларга фойдали бўлган тузли тоғни Сирдарёнинг суви билан ювиб ташламоқчи бўлибди. Бунинг учун у Сирдарё ўзанини

¹Абул Ҳафс Насафий. Қандия. Т.: Минҳож, 2005. –Б..77.

²Аргынбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со сководством // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1975. С. 196.

³Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти Бешариқ тумани Узун қишлоғи.

ўзгартирмоқчи бўлиб, дарёга тупроқ ташлабди. Аммо қаттиқ зарбдан кетмони синиб кетибди. Бундан ғазабга келган дев кўндаланг ётиб, дарё сувини тўсиб қўйибди. Сув тўхтаб сал бўлмаса туз тоғни ҳам оқизиб кетишига оз қолибди. Аммо ўша дамда қаердандир оқ туя пайдо бўлиб, Худога девнинг зулмидан нола қилиб, ўкира бошлабди. Шу пайт дарё суви кучайиб Ачимулукни оқизиб кетибди¹.

Туяни тобутга ортиб, у қаерда тўхтаса дафн этиш одати Фарғона водийсида XVIII–XIX асрларда мавжуд бўлганлиги тўғрисида халқ орасида ривоятларда ҳам сўз юритилади. Масалан, Олтиариқ тумани Полосон қишлоғидаги Шермуҳаммад Охунд мазорига дафн этилган Соқи эшон ва XIX бошларида Марғилонда яшаб ўтган Саййид Убайдуллахон тўғрисида худди шундай маълумотлар учрайди. Айтишларича, Қашқарда Офоқхожанинг мазорида чилла сақлаган Шермуҳаммад Охунд чилланинг 39 нчи куни Ҳасти Офоқ пир ушбу сўзларни Шермуҳаммаднинг кўнглига солади: *«Бизнинг хизматимизни ўтадингиз, энди сизга эшонлик насиб этди. Охирги вазифа шулки, Соқи охунднинг жасадини бир туяга ортиб, яна олиб кетурсиз. Туя чўкгунича жасадни олиб кетаверасиз, ўша ерга албатта қўйинг!»*. Соқи охунднинг жасади ортилган ўша туя ҳозирги Полосон қишлоғидаги Эшонбувалар авлоди яшайдиган жой ёнидаги қабристон ичида бўлган мазор олдига чўкади².

XVIII асрда яшаб ўтган ўз даврининг валий зотлардан бири Саййид Убайдулло Қалача қишлоғида (Фарғона вилояти, Қувасой шаҳрида) фоний дунёдан кўз юмар чоғида: *«Жасадимиз фарзандларимиз ичида талаш бўлмасликлари учун менинг жасадимни туяга ортинглар, туя қаерга бориб чўкса, шу ерга дафн этинглар»*, деб васият қиладилар. Унинг вафотидан сўнг васиятига биноан жасадини туяга ортадилар. Қачонки туя ҳозирги Қирғил мазор ўрнига келиб чўккач, шу ерга дафн этадилар³.

Шу ўринда нима учун қадимги даврлардан авлиёлар жасади туяга ортилган, деган савол туғилиши шубҳасиз. Г. П. Снесаревнинг фикрига кўра, бу одат, аввало, туянинг қадимдан муқаддас ҳайвон сифатида қараш билан боғлиқдир⁴. Чунки туя қадимда илоҳий

¹Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века... – Б. 280.

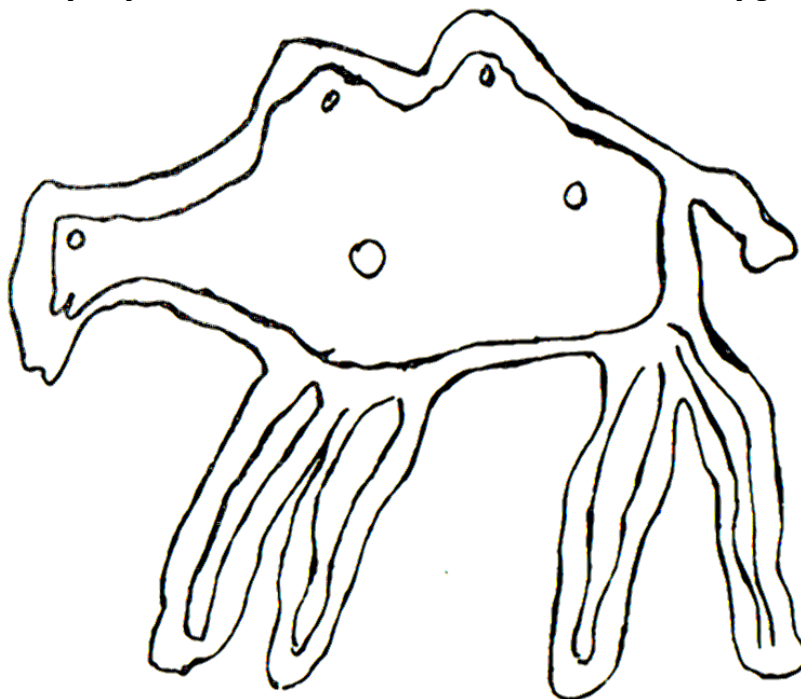
²Абдулахатов Н, Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари...-Б. 105.

³Абдулахатов Н. «Қирғил ота». «Устоз». Фарғона, №5. 2003.

⁴Снесарев Г. П. .. – Б.185.

хайвон сифатида Ўрта Осиё халқларининг диний тасаввурларида муҳим ўрни тутган. Чунончи, Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да келтирилишича уруш ва ғалаби худоси Веретрагна икки ўрқачли туя қиёфасида ҳам тасвирланган¹.

Тадқиқотларимиз давомида биз Шоҳимардон ва унга яқин жойларда туя билан боғлиқ қарашлар милоддан аввалги биринчи минг йилликдаёқ мавжуд бўлганлиги аниқланди. Маълум бўлишича, Шоҳимардон худудида яшаган қадимги халқларнинг диний эътиқодида туяни ардоқлаш муҳим ўрин тутган. Шу сабабдан улар қояларга туя тасвирини акс эттирганлар. Бизнинг фикримизга кўра, ислом дини кириб келганидан сўнг туя билан боғлиқ ибтидоий қарашлар Шоҳимардоннинг қадимги аҳолиси тасаввуридан ўчиб кетмаган ва бу ҳазрат Али тўғрисидаги ривоятлар билан уйғунлашган ҳолда сақланиб қолган кўринади.

Шоҳимардон қишлоғи яқинидан топилган қадимги туя тасвири².

Shohimardon qishlog'i yaqinidan topilgan qadimgi tuyu tasviri.

¹Ремпель Л.И. Фрагмент Бронзовой статуи Верблюда из Самарканда и крылатый верблюд Варахши // Средняя Азия в древности и средневековье. М.: Наука, 1977. С. 99

²Ушбу сурат қуйидаги китобдан олинди: Шацкий Г.В. Рисунки на камне. Т.: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1973.

Тарихдан маълумки, туя Ўрта Осиёда ҳўкиз ёки от сингари қадрланган. Туя тасвири туширилган бронзадан ясалган буюмлар саклар чироғдонида ҳам учраган. Исломга қадар илк ўрта асрларда бўлса, туя сиғиниш объекти бўлиб хизмат қилган. Бунга Самарқанддан топилган бронзадан ясалган туянинг парчасини мисол қилиш мумкин¹. Шунингдек, III-IV асрларда хоразмшоҳларнинг тожида ҳам туя тасвири туширилганлиги, туянинг илоҳий ҳайвон сифатида муқаддаслаштирилганлигини кўрсатади². Бироқ, бу қарашлар туфайли туяни ислом анъанасида ақлли ҳайвон сифатида ифодаланишининг замирида исломдан аввалги диний қарашлар мавжудлиги эҳтимолдан холи эмас деган тўлиқ хулосага бориш ярамайди. Қолаверса, мусулмон адабиётида туя тўғрисида ўзгача қарашлар ҳам мавжуд.

Араб тарихчиси Ибн Ҳишом (835 йилда вафот этган) ўзининг «Сийрати расулуллоҳ» китобида қизиқ маълумотни келтиради. Унга кўра, Ҳазрати Жаброил(а.с.) Аллоҳнинг иродаси билан катта бир туя қиёфасига кириб, Муҳаммад алайҳиссаломни душманлардан ҳимоя қилган³. Бу ҳақда Алихонтўра Соғуний куйидагиларни келтиради:

«Бу сўзга ҳайрон бўлиб туриб эдиларки, Абу Жаҳл (Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.)нинг ашадий душмани) ҳам келиб қолди. Бу қандоғ номуслик уят иш, душманларимизни суюнтирдинг, ўзингга номус келтирдинг,- деб унга нафратини билдирдилар. Бу чоққа давр Муҳаммадга бундоқ юмшоқлик қилганингни кўрмаган эдик, - дедилар. Анда Абу Жаҳл айтди: - Мени кўп айб қилманглар, чунки бу ишда менинг ихтиёрим йўқдур, энди бу сирни айтишга мажбур бўлдим. Шундоқки, мен ўтириб эдим, туюқиздин эшик қоқилиб, Муҳаммаднинг овозини эшитдим, ихтиёрсиз кўнглимга қаттиқ бир қўрқинч тушди. Югуриб чиқиб эдим, кўрдимки, бадавий олдида Муҳаммад турибди, анинг ортида тишлари найзадек, боши сандиқдек, ҳайбатлик бир буғро туя оғзини очиб турганини кўрдим. Агар мен қаршилиқ кўрсатсам, устимга ҳужум қилгудек кўринур, деди»⁴.

¹Ремпель Л.И. Бронзовой статуи Верблюда из Самарканда и крылатий верблюд Варахши ...-Б. 95.

²Гудкова А.В. Ток-Кала. Т.: Фан, 1964. С. 114.

³Шидфар. Р. К. Пережитки тотемизма и табуирование у арабийских племен. В VI - VII вв.(по «Жизнеописанию посланца Аллаха» Ибн Хашима) // СЭ. М.,1990. №2. С. 67.

⁴Алихонтўра Соғуний... – Б.45.

Туя тўғрисидаги мазкур маълумотлар мусулмонларнинг диний тасавурларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, О.А. Сухареванинг(1903-1983) берган маълумотларига кўра, Самарқанднинг маҳаллий аҳолиси ўртасида улуғ авлиёлар тушда туя қиёфасида кўриниши тўғрисида қарашлар сақланиб қолган¹. Бунга мисол қилиб, «Хўжа Муҳаммад Шариф пир» маноқибини олайлик:

«Тун ярми бор эрди. Бир оқ тева (туя) пайдо бўлуб келиб, кафти била урди. Бу том йиқилди. Хўжам қўпуб бу теванинг олдини тўстилар. Айдиларким: «Не жонсан. Ўзунгни менга зоҳир қил. Ман этган иморатни не учун бузарсан?» дедилар. Тева дарҳол сурат аслига келди. Ҳазрат Хўжамга салом қилди. Айдики: «Эй Мулло Муҳаммад Шариф. Ман шаҳри Хўрмуздин келиб мунда манзил қилиб эрдим...Манинг отим Мавлон хўжа Муҳаммад Хўрмузийдир», деб зойиб бўлдилар»².

Бинобарин, Бинойий «...биёбонда юрган туяларни кўрса, азизлардан назар топгай ва бузрукликка етишгай», дея таъбирлайди³. Шунингдек, эрамизнинг IX асри бошларида яратилган туш кўриш ва унинг таъбири тўғрисидаги қадимги туркий Ирқ битигида ҳам туяни тушда кўриш хосиятли эканлиги айтилади:

Мен зотли туя эркаги,
Оқ кўпигимни сочаман.
Юқорида осмонга етади,
Пастда ерга киради, дейишади,
«Ухлоқларни уйғотиб,
Ўтганларни турғизиб юрарман,
Мен мана шундай кучлиман».
Билиб қўйинг: бу – яхши⁴.

Кўриниб турибдики, қадимги туркий халқларда туя муқаддас ҳайвон саналган ва шу сабабдан уни тушда кўриш яхшилик деб қаралган. Туя чўккан жойнинг муқаддас эканлиги ҳақида илк воқеа

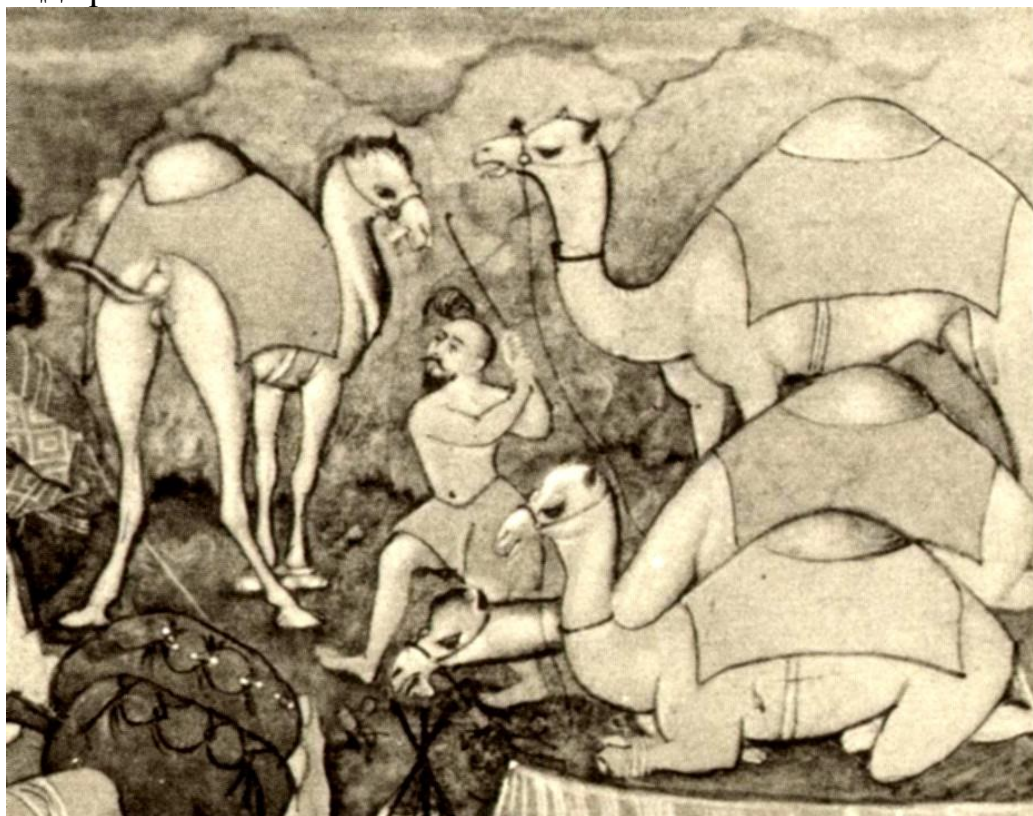
¹Ремпель Л.И... – Б.101.

²Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун...– Б.128.

³Бинойий. Тушлар таъбири. ... – Б.80.

⁴Ирқ битиги (Таъбирнома) // Қадимги ҳикматлар. Т.: Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. – Б.50.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг Мадинага киришлари билан боғлиқдир¹.

Ўрта асрлардаги туякаш тасвири².
O'rta asrlardagi tuyakash tasviri.

Бу ҳақда Алихон тўра Соғуний шундай ёзади: «Бу киришлари эса, ислом оламида энг кўриклик кўркам, қутлуг кун эди. Бутун дунё бўйинча, ҳақиқат аҳлининг байрам қуёши шу кунда тугилмиш эди. Буларга қарши иблис малъун ва унинг маслакдошлари учун энг огир, қора мотам кунлари келмиш эди. Қубодин чиқар чоғларида «Жаода» отлиқ туяларига минган эдилар. Муҳожир, ансор саҳобалар атрофларида қуроолланган бутун халқ, ёш-қари эркак ургочи эргашиган ҳолда шаҳарга юрдилар. Туя бурундугини (туянинг тумшугига кийдириб қўйилган тўр – муаллифлар) ушлаб, етаклаш қабила раислари орасида талаш бўлиб, қизгин равишда қизганишлик тугилди. Ё расулаллоҳ қадами шарифингиз ила кимнинг кулбасини гулистон қилурсиз, қайси жойга тушурсиз, деб сўрар эдилар. Буларга қарши: «Мен минган туямга бу иш буюрилмишдур, қаерга чўкса, шунинг чўккан ўрни бизнинг манзилимиз бўлур», дер эдилар. Туянинг бурундуги ўз бўйнига ўралган, бу қутлуг

¹Крейк. Ҳ.А.Л. Ҳазрати Билол. Д.: Илим, 2002. – Б. 78.

²Ушбу сурат қуйидаги китобдан олинди: Альбом индийских и персидских миниатюр. М-Л.: Издательство Восточной литературы, 1962.

жонивор ўз эркича юрмоқда эди. Пардасидан чиқмаган мастура қизлар пайгамбаримизни кўришга қизиқиб, том устига чиққан эдилар. Дастлабки келишларида, Кубога тушганларида, шеърлар ўқилиб шодиёна доплар (чилдирмалар) чалинур, суюнчилик қўшиқлари айтилур эди. Шу йўсинда бўлиб, халқ эргашиган ҳолда, маҳалла оралаб, кўчадан-кўчага ўрин излаган кишидек, туялари ҳар томонга қараб юрар эди. Ҳар эшикдин чиққан кишиларга, - туя маъмурдир (хўжайиндир),-деб жавоб берар эдилар. Туялари шу юрганича юриб, бани Адий бинни Нажор маҳалласига келди. Пайгамбаримизнинг иккинчи боболари Ҳошим, шулардин уйланиб, боболари Абдулмуталлиб мадиналик хотундин тугилган эди. Мана шу тўғридан бу маҳалла халқи пайгамбаримизнинг тогалари бўлур эдилар. Туялари шу жойга келганда, Абу Айюб Ансорийнинг эшиги олдига келиб чўкди. Туянинг чўккан жойи, шу кундаги масжиди шарифдур. Расулаллоҳ: - Шу жой бизнинг манзилимиздур, иншоолоҳ дедилар. Туядан тушишлари билан шу оятни ўқиб ўтирдилар: «Рабби анзилини мунзалан мубораккан ва анта хайрул мунзилийн». Маъноси «Эй, бор худоё, мени қутлуғ, муборак ўринга туширгинки, сен туширувчиларнинг энг яхшисидирисан»¹. «Сияри Набий» китобида баён этилишича, туя дастлаб Нажор ўғилларидан икки етимга оид уй қуришга ажратилган ерга чўкиб, дарҳол турган. Шу сабабдан Ҳазрат Пайғамбар (с.а.в.) туя чўккан ерни сотиб олган ва бу ерда Масжиди Шариф қурилган.² Бундан кўринадикки, туяга тобут ортиш замирида пайғамбар (с.а.в.) билан боғлиқ воқеалар ётади. Унинг фаолиятини суннат деб билган зотлар кейинчалик ўз ҳаётларини шу тарзда давом эттирганлар. Натижада туяга ўз тобутларини ортиб, туя қаерда чўкса, шу ерга дафн этириш орқали фарзандлари ва муридлари ўртасида мазори масаласида ихтилофлар чиқмаслигининг олдини олган бўлсалар керак.

Айтиб ўтиш керакки, Фарғона шаҳрининг яқинидаги Исфайрам сой бўйида авваллари «Қора тош» мазори бўлган. Айтишларича, Ҳазрат Али Ўшдан - Тахти Сулаймондан қайтиб келаётганида шу ерда дам олган эмиш. Унинг туяси эса шу ерда тошга айланиб қолган эмиш³.

¹Алихонтўра Соғуний... – Б.76.

²Сияри Набий. Т.: Қомуслар бош таҳрироти. 1997. –Б.52.

³Алимухамедов А...-Б. 28.

ХУЛОСА

Хулоса сифатида аввало шуни айтиш керакки, мусулмон оламининг тўртинчи халифасининг замон ва маконга қарамай узоқ Арабистондан келиб, Ўрта Осиёда пайдо бўлиши ва бу ерда «яшаб қолиши» жуда ҳам тасодифий эмас эди. Ҳазрат Алининг баҳодирлик варианты қадимий Эроннинг улкан эпоси асосида пайдо бўлиб, бу ерга Ўрта Осиёнинг жанубий томонларидан олиб келинган. Унинг кенг тарқалишига асос бўлган нарса эса Ўрта Осиё халқларининг диний ҳаётига турли йўллар билан кириб келган диний оқимларнинг таъсири эканлиги шубҳасиздир.

Ўрта Осиёда жумладан Фарғона водийсида ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг кенг тарқалганлиги ва қадимдан юртимизда ул зотнинг аҳоли орасида бу қадар машҳур бўлганлиги боисини қуйидаги сабабларда кўрсатиш мумкин:

- Ҳазрат Али исломдан аввалги мавжуд қаҳрамонлар ва авлиёлар култини ўзида мужассам этганлиги боис ҳам маҳаллий халқлар томонидан ардоқланиб, асрлардан асрларга анъанавий тарзда ўтиб келди. Шу тарзда Ҳазрат Али Ўрта Осиёдаги Искандар Зулқарнайн, Паҳлавон Рустам, Хизр, Эр Хубби, Сулаймон пайғамбарлар сингари машҳур афсонавий ва тарихий шахслар сиймосини ўзида мужассам эта олди.

- Ҳазрат Алининг ўлими ва дафн этилиши билан боғлиқ воқеалар силсиласида унинг авлодлари ва Умавийлар ўртасида юзага келган зидиятларнинг кескин тус олиши натижасида йиллар давомида унинг қабри яшириб келинди. Бу эса тез орада ҳазрат Алининг қабри тўғрисидаги ривоятларнинг пайдо бўлишига замин яратди.

- Ўрта Осиёга кириб келган дастлабки ислом дини тарғиботчилари араб жангчиларининг ҳарбий юришларида маҳорат ва салоҳиятини ошириш билан бирга уларни жангларда руҳлантириш мақсадида ҳазрат Алининг дин учун олиб борган курашлари мавзусини кенг тарғиб қилганлар. Бу ўз навбатида Ўрта Осиё халқлари орасида ҳазрат Али тўғрисидаги тассавурларни пайдо бўлишгачна бир асос бўлиб хизмат қилган.

- Сўфийлик тариқати намоёндалари ўз сулуклари

тамойилларини ривожлантиришда ҳазрат Алини авлиёларнинг султони даражасида эъзозлаб, унинг ибратли ҳаёти ва ҳикматларидан кенг фойдаланиб келишлари туфайли Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида маҳаллий аҳолининг ҳазрат Али бўлган эҳтиромларини янада мустаҳкамлаб борди.

- Ўрта Осиё халқлари орасида ҳазрат Али билан боғлиқ комил инсон сифатидаги қарашлар асрлар давомида кишилар онгида шаклланиб келди. Унинг жасурлиги одамларнинг таҳсинига лойиқ бўлса, саҳоватпеша, жавонмардлик фазилатлари барчани ҳайратда қолдирган. Айниқса, ислом дини йўлида ғазот учун олиб борган жанглари ҳазрат Али шахсининг янада улуғланиб кетишига олиб келган. Шу сабабдан Ўрта Осиё, жумладан Фарғона водийси аҳолиси теварак атрофдаги ғайри оддий нарсаларни, ўтмишда юз берган урушларни ҳазрат Алининг иштирокисиз тасаввур қила олмаганлар Натижада аҳоли орасида ҳар бир сув ҳавзаси, дарахт ёки қояни ҳазрат Али билан боғлаш анаънавий тус олди. Бу эса ўз навбатида Ўрта Осиёда Ҳазрат Алига атаб зиёратгоҳлар барпо этилишида муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилди.

- Ҳукмрон сулолалар мамлакатдаги ташқи ва ички сиёсатини олиб боришда ҳазрат Али авлодларига суянишлари ва улар билан қариндошлик ришталарини боғлашлари ўз навбатида ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳларга алоҳида эҳтиром кўрсатилишга олиб келди.

Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳларни пайдо бўлишида, юқорида таъкидлаб ўтканимиздек, муқаддас жойларнинг географик ҳолати ҳам муҳим рол ўйнаган. Чунки ғорлар, баланд тоғлар, булоқлар, сой ва дарёлар ҳамда улкан дарахтларнинг барчасида ҳазрат Алини ардоқлаш ўз ифодасини топган. Маҳаллий аҳоли томонидан табиат ёдгорликларини ҳазрат Али билан боғлаш анъанавий хусусиятга эга. Шу сабабдан, айниқса, тоғлиқ ҳудудлар ва улардаги сув ҳавзаларидаги ҳазрат Али култи кенг тарқалган. Бунинг сабабларидан бири, бизнингча, халқ китобларида Ҳазрат Али билан боғлиқ воқеалар айнан тоғлиқ ҳудудларда юз беради. Чунки тоғу тош ва оқар сувлар унинг баҳодирлигини намоён қилиш учун жуда қулай объект бўлиб, кишилар ҳазрат Алининг бундай қаҳрамонликларини реал воқеа сифатида тасаввур қилишларига имкон берган. Шу сабабдан ҳар бир табиатнинг нодир ёдгорликларига, аслида, ҳазрат Алининг қудрати маҳсули сифатида

қараб келинган. Бу эса вақтлар ўтиши билан жойларни тўғридан тўғри ҳазрат Али билан боғлашга йўл очиб берган. Халқ китобларидаги жой номлари шу тарзда маҳаллий ҳудудларга ҳам нисбат берилаверган.

Ҳазрат Али ҳақида жуда кўплаб асарлар ёзилган, ул зот билан боғлиқ сон-саноксиз ривоятлар, дostonлар, афсоналар халқ орасида юрса-да, уларни тўплаш, шарҳлаб, айрим аниқликлар киритиш, қадимги ва ҳозирги қарашлар билан солиштириш амалга оширилмаган эди. Мазкур китобда, асосан, Фарғона водийсидаги қадамжолар ҳақида сўз борса-да, Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида, шунингдек Ўрта Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги зиёратгоҳлар ҳам тилга олинади.

Яқин йилларгача ҳам мазкур тадқиқот мавзуси билан боғлиқ изланишлар икки – кўпинча бир-бирини инкор этувчи йўналишда, яъни диний-исломий ва илмий-атеистик руҳда олиб борилар эди. Уларнинг нафақат ёзилиш услубларида, балки тарихий фактлар, воқеалар, шахслар, маълумотларга ёндашувларида ҳам ички антагонизм-кучли зиддиятлар акс этиб турарди. Айниқса, бирида ёзма манбалар, оғзаки, маълумотларга танқид, киноя тарзида ёндошилса, иккинчисида аксинча, тарихчи олимларнинг изланишлари, топилган археологик манбаларга ишончсизлик билан қаралган.

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу рисолада ҳам илмий, ҳам диний манбаларга, жумладан ахборотчиларнинг оғзаки шоҳидликларига кенг ўрин ажратилган. Қардош халқлар – тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар орасидаги ҳазрат Али билан боғлиқ удумлар, зиёратгоҳларга алоҳида эътибор қаратилди.

Биз тўпланган манбаларнинг ҳаммасини ҳам ҳукмингизга ҳавола эта олмадик, албатта. Рисоланинг ҳажми, китобхонларнинг харид имкониятларини эътиборга олган ҳолда уни маълум даражада ихчамлаштиришга тўғри келди. Бинобарин, мазкур мавзу билан боғлиқ тадқиқотлар давом этиши шубҳасиз. Чунки, ҳазрат Алининг шахсияти ва ҳаётига бўлган эътибор халқимиз орасида сўнмас экан, келажакда бундан-да қамровли ва қизиқарли рисоалар ёзилаверади, иншоолоҳ.

Данное исследование посвящено изучению сакрального мира жителей Ферганской долины. Духовные ценности людей требуют к себе внимательного, осторожного отношения. Применение антропологического подхода к описанию верований и практики может принести определенную пользу в исследовании. Персонажи этого мира предстают перед нами в исторической, мифологизированной и идеальной ипостасях. Порой бывает невозможно вычленить отдельный элемент из этого сложного комплекса.

ХАЗРАТ 'АЛИ

Как известно, четвертый халиф 'Али ибн Аби Талиб ибн 'Абд ал-Мутталиб (656-661) приходился пророку Мухаммаду (ум. в 632 г.) одновременно двоюродным братом и зятем. Со временем он был канонизирован в качестве четвертого из «праведных халифов» (*ал-хулафа' ар-рашидун*; правили в 632-661 гг.). Хазрат 'Али в суннитской литературе представлен в качестве верного сподвижника (*сахаб*) пророка Мухаммада, великого и отважного воина, последовательного распространителя ислама (*фатих*), ставшего известным под прозвищами «Асад Аллах» (арабск. «Лев Аллаха») и «Шах-и мардан» (персидск. «Царь мужей»).

Хазрат 'Али погиб смертью мученика (*шахид*) 21 января 661 г. в возрасте 63 лет во время совершения молитвы в мечети и был погребен в городе Наджаф (Ирак). Согласно местным преданиям, это малоизвестное место было выбрано для погребения в соответствии с последней волей умирающего, приказавшего, чтобы его тело положили на верблюда и захоронили там, где верблюд остановится¹.

По прошествии многих лет халиф Харун ар-Рашид (786-809), узнав от одного старца о погребении своего знаменитого родственника 'Али ибн Аби Талиба в Наджафе, распорядился построить мавзолей над его могилой. Это место со временем стало особо почитаемым для мусульман. О степени почитания этой гробницы свидетельствуют слова арабского поэта ас-Саййида Мухсина ал-Амина ал-Хусайни ал-'Амили, выраженные в его произведении «Касыда о гробнице Хазрата

¹Рахман Х.У. Хронология исламской истории: 570–1000 гг. от Р.Х. Перевод с английского Д.З. Хайретдинова. Нижний Новгород, 2000. С. 44.

‘Али»: «Когда придешь сюда, сними свою обувь, так как ты в долине, которая превыше всех мест, где ходят в обуви»¹. В последующем большинсто правителей оказывали особые знаки почета к личности Хазрата ‘Али. Например, буидский правитель ‘Адуд ад-Даула ад-Дайлами (978-983) и позднее Надир-шах Афшар (1736-1747) украсили это здание высокими минаретами и золотыми люстрами. Отношение Амира Тимура (1370-1405) к мавзолею Хазрата ‘Али в Наджафе нашло свое отражение в «Уложении Тимура»².

В средние века другие почитаемые места, связанные с именем Хазрата ‘Али, появились в ряде городов мусульманского мира. По утверждению арабских географов X века ал-Мас‘уди и Ибн Хаукала, уже в 944 г. не было единого мнения насчет точного места расположения настоящей могилы (*маркад, кабр*) Хазрата ‘Али. Согласно их сведениям, одни информанты указывали, что могила Хазрата ‘Али находилась внутри мечети города Куфа. Другие же утверждали, что он похоронен возле могилы дочери Пророка и своей супруги Фатимы (ум. в 632 г.) в Медине. Ибн Хаукал впервые упоминает версию о погребении Хазрата Али, связанную с верблюдом. Согласно ей, верблюд, на которого был погружен гроб (табут) с телом Хазрата ‘Али, сбился с пути и оказался на территории, подвластной племени ат-Таййи’. Именно там он и был похоронен³. Как передает Джамал ал-Карши (ум. в нач. XIV в.) в своем позднем произведении «ал-Мулхакат би-с-сурах», Хазрата ‘Али похоронили в Куфе. Он пишет следующее: «‘Али ал-Муртада. Он – Абу-л-Хасан ‘Али ибн Аби Талиб ибн ‘Абд ал-Мутталиб. ‘Али присягнули в 36/656 году. Ему присягнули жители ал-Басры, Талха и Зубайр. Он был убит в ночь пятницы 17 (числа) месяца *рамадан* 40/25 января 661 года. Его правление продолжалось без трех месяцев 5 лет. Похоронную молитву над ним читал его сын ал-Хасан. Он был ночью похоронен в ал-Куфе. Его могила неизвестна. В то время ему было 63 года. Согласно сведениям Ибн Исхака, ему было 58 лет. Передают, что, получив ранения, он распорядился, чтобы вслед за исполнением

¹Очилов С. Ҳазрат Али ва маънавияти. Т.: Ўқитувчи, 1998. С. 42 (на узбекском языке).

²Об этом см.: Темур тузуклари. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991. С. 97 (на узбекском языке); ДжоАнн Гросс. Мусульманская Центральная Азия: Религиозность и общество. Душанбе, 2004. С. 150.

³Адам Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1967. С. 68.

похоронной молитвы [тело] его загрузили на бурого верблюда, который согнет колени перед его дверью в пятницу утром. Так и сделали, и верблюд поднялся и исчез. И никто не знает, где положили его в землю»¹.

Персидский автор Насир-и Хусрау (1004-1084) в своем произведении «Сафар-наме» зафиксировал наличие тринадцати святых мест, связанных с персоной Хазрата 'Али². Арабский путешественник XIV в. Ибн Баттута во время своего посещения Дамаска также заметил, что здесь имеются почитаемые места, связанные с именем Хазрата 'Али³.

Согласно преданиям, по завещанию Хазрата 'Али были изготовлены семь одинаковых гробов (*табут*), которые были погружены на семь верблюдов и отправлены в семь сторон света. Было приказано опустить его тело в землю в той местности, где верблюды остановятся⁴. Поскольку настоящая могила Хазрата 'Али была неизвестна в точности, то все семь пунктов в Ираке, Сирии, Иране, Афганистане, а также в древних городах Центральной Азии, стали почитаться в качестве места погребения Хазрата 'Али⁵.

Новое обнаружение могил продолжалось и в последующем. Так, одна из них была открыта в 1136 г. при правлении Султана Санджара (1117-1157) в селении Ходжа Хайр в 20 км к востоку от Балха. Именно здесь, по сведениям андалузского ученого Шихаб ад-дина Абу 'Абдаллаха Ахмада ал-Гарнати, был якобы погребен халиф 'Али.³

Как известно, после захвата власти Умайядами/Омейядами (660-750) против потомков 'Али были начаты гонения. В результате, многие из 'алидов были убиты. В частности, был извлечен из могилы и обезглавлен труп Зайда ибн 'Али, голову которого отправили халифу Хишаму (724-743), а тело повесили на воротах Дамаска. Следующий

¹Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Алматы: Дайк-Пресс, 2005 (История Казахстана в персидских источниках. Том I). С. 149.

²Носир Хусрав. Сафарнома. Т.: Шарқ, 2003. С. 92 (на узбекском языке).

³Путешествия Ибн Баттуты (Арабский мир и Центральная Азия). Т.: Главная редакция энциклопедий, 1996. С. 124.

⁴Тўхтиев Ш. Ўзбекистон худудида Ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар масаласи // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. Ташкент, 2006. С. 53 (на узбекском языке).

⁵Усмонов Й. Жаннат боғи. Фарғона: Фарғона нашриёти, 1995. С. 38 (на узбекском языке).

халиф ал-Валид (743-744) приказал сжечь его.

Такие жесткие меры властей объясняются успехами хорасанского мятежника Абу Муслима (747-755), который в войне против Омеййадов добился крупных успехов. Согласно одному из преданий, он тайно сообщил шестому имаму Джа'фару ас-Садику (ум. в 762 г.) о своем намерении объявить его халифом после полного уничтожения Омеййадов. В ответ на это, имам Джа'фар ас-Садик якобы, во-первых, в целях испытания возможностей, военного могущества и степени преданности Абу Муслима, во-вторых, в целях повышения среди населения Хорасана авторитета и веры к семье Хазрата 'Али, в-третьих, в целях безопасности, дал Абу Муслиму поручение доставить гроб с мощами халифа в Балх и временно его похоронить там.

Абу Муслим с гордостью принял это поручение, а его выполнение перепоручил одному из своих 'аййаров Зулаби Марвази. Аййары, погрузив сундук с останками 'Али, ночью направились в Марв-и Шахиджан. И далее по дороге на Кух-и Нур и Келиф по берегам Амударьи они достигли Балха. Они, установив на сундук плиту с надписью, тайно захоронили его в селении Хайр или Хайрон, расположенном к востоку от города.

Абу Муслим, занятый в то время военными и политическими делами, не успел объявить народу об этом событии. В 755 г. он был вероломно убит 'аббасидским халифом ал-Мансуром (754-775). Люди, выполнявшие поручение по перезахоронению останков 'Али, были казнены или разбежались. Имам Джа'фар ас-Садик, в свою очередь, тоже скончался в 762 году. Известие о том, что тело 'Али находится в Балхе, таким образом, осталось в тайне.

На 19 году правления сельджукида Абу-л-Хариса Санджара ибн Малик-шаха (1097-1157) в Мерве были обнаружены какие-то документы, принадлежавшие Абу Муслиму. В них был найден ряд документов и сведений, имеющих отношение к вышеупомянутому событию. Среди них были письмо Абу Муслима имаму Джа'фару ас-Садику, и ответное письмо с указаниями имама по переносу останков Хазрата 'Али из Наджафа в Балх. Там же приводилась сведения о миссии Зулаби и о том, что останки были перезахоронены в селении Хайрон.

После установления местонахождения могилы влиятельный амир государства Кумач доложил об этом Султану Санджару. Правитель со всей своей армией, с пышными дарами выехал из Мерва в

направление Балха с целью совершения паломничества к могиле. Сначала правитель хотел было перевезти останки Хазрата 'Али в свою столицу – Мерв. Однако, погадав на Коране, султан отказался от такого скоропалительного решения. Вместо этого султан приказал соорудить у подножия холма, на котором находилась могила 'Али, купол (кубба) из камня, а на самом холме возвёл мавзолей из сырцового кирпича. В последующем он планировал построить на этом месте более капитальное сооружение. Не сумев осуществить свои планы до конца, Султан Санджар покинул этот бранный мир¹. По сведениям более раннего автора ал-Гарнати, наместнику Балха, его воинам, а также улемам удалось узреть хорошо сохранившееся и неистлевшее тело Хазрата 'Али¹.

Сооружение над захоронением было разрушено при завоевании края Чингиз-ханом (1206-1227), а затем восстановлено тимуридом Султаном Хусайном Байкарой (1469-1506). По сведениям историка Хондамира, в 885/1481 г. один из потомков шайха Байазиды Бистами – Шамс ад-дин Мухаммад по одной книге нашёл указание на место расположения могилы Хазрата 'Али. Затем он действительно обнаружил на месте белую мраморную плиту, на которой имелась запись: «Это – могила Льва Всевышнего, зятя посланника Бога Хазрата 'Али».

По свидетельству историка Мухаммад-Тахира, главным архитектором нового мавзолея Хазрата 'Али стал знаменитый поэт, историк и музыковед Камал ад-дин Бина'и (1453-1512). По свидетельству историка Мухаммад-Тахира, писавшего через два века после возведения мавзолея, даже в его время мавзолей не потерял вида своей величественности². В дальнейшем, селения, бани и базары, находящиеся вокруг *мазара* Хазрата 'Али, были превращены в *вакф мазара*¹. В XIX в. селение вокруг *мазара* Хазрата 'Али приобрело облик

¹Абдулхаким Шаръий Жужжоний. Равзаи Шариф // Тафаккур. № 2 (1999). С. 67-68 (на узбекском языке).

²Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра // Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. М.: Наука, 1966. С. 646.

³Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Т.: Фан, 1985. С. 18.

⁴Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, часть 2. М.: Наука, 1964. С. 235.

города и начало в честь мазара называться «Мазар-и Шариф»¹. При узбекских ханах этот *мазар* стал одним из главных мест паломничества правителей. В частности, Хафиз-и Таныш Бухари в «'Абдаллах-наме» подробно описывает, как в 1584 г. 'Абдаллах-хан II (1583-1598) совершил паломничество (зийарат) к этому *мазару*².

Паломничество к данному объекту имело особое значение также при Аштарханидах. Об этом свидетельствует «Та'рих-и Мукум-хани»³. В нем в частности упоминается, что во времена саййида Субхан-кули-хана (1680-1702) в Балхе произошло сильное землетрясение, в результате которого рухнул купол обители (ханаках) при мавзолее. Хан сразу же прибыл в святое место и восстановил купол в его прежнем виде.

По другим сведениям, кроме Мазар-и Шарифа на территории Афганистана находятся еще несколько объектов, связанных с именем Хазрата 'Али – в районе Кабула, Сар-и Пула и Джузджана⁴.

Хотя и Хазрат 'Али не бывал в Центральной Азии, однако проживающие на этой территории люди обязательно покажут «святое место, где ступала нога Хазрата 'Али», а в местных преданиях опишут его как «царя мужей, богатыря, проявляющего отвагу на пути правды и справедливости».

Если Хазрат 'Али не бывал на земле Центральной Азии, то в чем же причина его авторитета здесь? Почему народ и сегодня чтит «следы» 'Али в качестве святых мест? Каков генезис сакральных мест, связанных с его именем, в частности в Ферганской долине? Перед тем, как ответить на эти вопросы, вначале следует определиться с местом, занимаемым Хазратом 'Али в истории ислама.

Известно, что 'Али был одним из шести самых близких пророку Мухаммаду людей (сахаба), а также одним из десяти его сподвижников, которым был предначертан рай (*ал-'ашара ал-*

¹Вечеслов М.Г. Археологические памятники в Афганистане // Афганистан. М., 1923. С. 131.

²Хофиз Таныш Бухорий. Абдуллонома. Иккинчи китоб. Т.: Шарк, 2000. С. 152 (на узбекском языке).

³Мухаммад Юсуф Мунши. Мукумханская история. Т., 1956. С. 226–227.

⁴Григорьев С.Е. Святые релик.в.ии ислама и Афганистан. Хирка пророка Мухаммада по материалам афганских исторических источников // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007. С. 256.

мубашшира)¹. Отец 'Али – Абу Талиб так обеднел, что Пророк взял его сына 'Али к себе на воспитание².

'Али ибн Аби Талиб, младший сын Абу Талиба, был младше Пророка, своего дяди, на тридцать лет. Имеются много преданий о близости Хазрата 'Али к Пророку. Например, по преданиям от матери 'Али – Фатимы, когда родился ее сын, имя 'Али для него выбирал сам пророк Мухаммад. Он даже дал ему немного пососать свой язык³. Хазрат 'Али со временем превратился в постоянного спутника пророка Мухаммада, даже ночевал с ним рядом. 'Али занял место рано умерших сыновей Пророка, между ними установились отношения отца и сына⁴. Ключевым моментом является то, что на второй день после объявления пророчества (*нубувва*), 'Али, которому в это время было десять лет, принял новую веру. Во время совершения хиджры (переселения в Медину в 622 г.) Посланника Аллаха, 'Али остался ночевать в доме Пророка. Ему ставится в заслугу, что он сбил с толку курайшитов, планировавших убить Пророка в ту ночь⁵. Хазрат 'Али, несмотря на свою молодость, принимал участие почти во всех битвах, в том числе в битвах при Бадре, при Ухуде (где получил 16 ран) и в Хайбаре, где он проявил себя как храбрый воин, которому Пророк доверил нести свое знамя. Впоследствии его военные подвиги были разукрашены всевозможными героическими подробностями⁶.

Сообщается, что Хазрат 'Али никогда не поклонялся идолам. Поэтому, когда произносится его имя, то обязательно, выказывая почтение, прибавляют выражение «Каррам Аллах ваджхах» (да освятит его лик Аллах!)⁷. Это отмечал сам 'Али в своих стихотворных изречениях⁸.

¹Ашараи Мубашшара.Араб имлосидан ҳозирги имлога ўгириб нашрга тайёрловчилар: Асадали Ҳакимжон, Анварали Ҳакимжон. Т., 1994. С. 14(на узбекском языке).

²Большаков О.Г. История халифата. В 4 т. Т.1. Ислам в Аравии (570-633). М., 2002. С.66.

³Абдусодиқ Ирис. Указ. соч. С. 39.

⁴Вахтин Ю.Б. Жизнь пророка Мухаммада. Т., 1991. С. 35.

⁵Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий.Биринчи китоб. Т.: Оқ булоқ, 1991. –Б.78.

⁶Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. Санкт-Петербург, 2006. С. 47.

⁷Osmanlıca ansiklopedik buyuk luğat. Ankara, 1993. С. 55.

⁸Хазрат Али ибни Абу Толиб. Девон / Жамол Камол таржимаси. Т.: Мовароуннахр, 2005. С. 52 (на узбекском языке).

Таким образом, 'Али стал известным в качестве двоюродного брата, позже приемного сына и зятя пророка, а еще позже – личности, достигшей степени друга Пророка и на том свете (*вали*). До последних дней жизни пророка Мухаммада он был его секретарем¹. По этой причине Абу-л-Касым Фирдауси в своей поэме «Шах-наме» дал такое описание: «если Мухаммад подобен солнцу, то 'Али – его звезда»². Слова Фирдауси(прим.940-1020) о Хазрате 'Али позже нашли свое отражение также и в полустушиях суннитского ученого Бурхан ад-дина аз-Зарнуджи (XII в.), известного под почетным прозвищем «Шайх ал-ислам»³. Любовь пророка Мухаммада к Хазрату 'Али нашла отражение в следующих его словах: «'Али любит Аллаха и Посланника, Аллах и Посланник также любят его. Любящий 'Али любит меня, любящий меня любит Аллаха. Я от 'Али, 'Али же от меня. Кто любит 'Али, тот любит и меня»⁴.

'Али в мусульманском мире прославился в качестве набожного, открытого и простодушного человека⁵. В вопросах нравственности он выделялся редко встречающейся степенью деликатности, не знал тщеславия и корыстолюбия⁶. В связи с этим Хишам ибн ал-Калби (ум. в 820 г.) дал ему такую характеристику «... после Посланника Аллаха из людей самый благородный ... это 'Али ибн Аби Талиб»⁷.

По описаниям авторов, Хазрат 'Али был среднего роста, хорошо сложенный, с красивым лицом и черными большими глазами, прямым станом, широкой спиной, немного выступающим животом, макушкой головы без волос, сильными руками⁸. Имея недюженную силу, данную Богом, он вступал в бой со рвением и, с кем бы ни сходилась в поединке один на один, обязательно одерживал верх. Из-за

¹Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. Т.: Фан, 1977. С. 36 (на узбекском языке).

²Фирдоуси. Шахнаме. Том первый. М., 1957. С. 13.

³Махмуд Хасаний. Устод ва шогирд. Т., 2000. С. 26 (на узбекском языке).

⁴Абдусодиқ Ирис. Указ. соч. С. 42.

⁵Юсуф Товаслий. Ҳикматлар хазинаси. Т.: Қатортол-Камолот, 1998. С. 5(на узбекском языке).

⁶Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари / Таржимон: Зокиржон Шарифов. Т.: Мовароуннахр, 2004. С. 60 (на узбекском языке).

⁷Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. Т., 1995. С. 49 (на узбекском языке).

⁸Абдушукр Лакхнави. Хулафои Рошидин. Д., 2004. С. 159 (на узбекском языке).

того, что волосы у него были длинные, он носил их, разделив надвое, забрасывая по обе стороны. Пришив на свой головной убор черно-желтую полосу, кончик желтой полосы 'Али забрасывал назад¹.

Следует заметить, что описания Хазрата 'Али в средневековье были осуществлены ши'итами на картинах. Особенно популярными такие изображения были во времена правления Сефевидов (1501-1732) в Иране². В последующем, например, в XX веке, эта традиция снова получила широкое распространение в ши'итском мире. По сведениям советского автора Л.И. Климовича, изображение 'Али, напечатанное в типографии, можно было встретить в каждом газетном киоске, на каждой улице Багдада: «А в Багдаде даже на улицах, ведущих к почитаемой шиитами мечети Казимейна, где находятся могилы седьмого и девятого имамов, в декабре 1959 г. можно было видеть расклеенные отпечатанные типографским способом изображения халифа 'Али. Тогда же такие портреты 'Али продавались в киосках Багдада, а также в проходе во внутренний двор мечети Хазрат 'Аббаса в Карбале; местный мулла тут же разъяснил мне, что это фантазия иранского художника, а не документально точный портрет!»³

Изображения Хазрата 'Али, начиная с конца XIX века, стали привозиться в Среднюю Азию туркестанскими паломниками-хаджи и торговцами, посещающими Иран. Эта традиция продолжилась и в книгах, изданных литографическим способом, где обычно можно встретить картинки с обликом халифа.

Повествования о Хазрате 'Али широко бытовали в Центральной Азии. Их исполняли сказители в чайханах, на свадьбах, празднествах и собраниях. Богатые люди организовывали специальные вечеринки, на которых до утра слушали рассказы о битвах 'Али⁴. Люди получали от них огромное удовольствие и насыщали свои духовные запросы⁵. В

¹Абдусодиқ Ирис. Указ. соч. С. 40.

²Мехди Дибя. Мусульманская иконография в Иране // III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. М.–Л., 1935. С. 55.

³Климович Л.И. Ислам. М., 1962. С. 123.

⁴Саримсоқов Б. Ўрта асрларнинг нодир инжулари / Иброҳим Адҳам қиссаси. Т.: Ёзувчи, 1991. С. 3 (на узбекском языке).

⁵Сайфиддин Рафиддин. Ҳазрат Али ҳақида қиссалар. Т.: Ёзувчи, 1992. С. 4 (на узбекском языке).

узбекских свадебных песнях также часто встречаются упоминания об 'Али¹.

Наряду с тем, что Хазрат 'Али описывается беспримерным богатырем, он являлся также талантливой творческой личностью². Известны написанные им самим научные трактаты, произведения по вопросам нравственности и этики. Среди них следует отметить сборник стихов Хазрата 'Али, в котором нашли свое отражение его научные и религиозные воззрения³. По преданиям, он предвидел все события, которые произойдут до конца света. Об этом он написал в своей книге под названием «Джафр-и джами'». Эта книга якобы послужила основой для «Илм-и хуруф», науки, в которой путем анализа цифровых значений арабских букв.в. (абджад) предсказывают будущее⁴. Пророк Мухаммад так охарактеризовал ученую черту Хазрата 'Али: «Если я – город науки, то 'Али – его врата, те, кто хотят изучить науку, пусть приходят через его врата».

Хазрат 'Али был знатоком Корана и *хадисов*, блестящим оратором⁵. Пророк Мухаммад чрезвычайно высоко ценил своего зятя и двоюродного брата, сделав его своим побратимом в Медине (он сказал 'Али: «Ты – мой брат в мире этом и последующем»). Среди множества преданий о любви Пророке к 'Али можно привести следующий *хадис*, цитируемый в сборнике ат-Тирмизи: «Воистину, Аллах приказал мне любить четырех, и известил меня о том, что Он любит их – из них 'Али (и назвал его три раза), Абу Зарр, ал-Микдад

¹Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари / Тўплаб нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев. Т.: Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. С. 43 (на узбекском языке).

²Об этом см.: Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М.: Наука, 1985; Давыдов А.С. Некоторые представления таджиков, связанные с животным миром // Этнография Таджикистана. Д.: Дониш, 1985; Полосин В. В. Фихрист Ибн ан Надима. Как историко-культурной памятник X века. М.: Наука, 1989; Мирзо Салимбек. «Кашқўли Салимий таворихи муттақадимин ва муттаахирин». Бухоро, 2003; Мухаммад Хусайн Обидийий. Ҳазрати Али - Ражаб ойининг фарзанди, Рамазон ойининг шаҳиди // Сино. 2007. №26; Мирзо Мухаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2008.

³Сарвар Очил. Ҳазрат Али – шеър ва илм сарвари. Т.: Минҳож, 2004. С. 17 (на узбекском языке).

⁴Шараф-хан ибн Шамсадин Бидлиси. Шараф-наме. Том I. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. М.: Наука, 1967. С. 535.

⁵Гольдцигер И. Ислом ҳақида маърузалар. Т.: Академия, 2001. С. 18 (на узбекском языке).

(ал-Кинди) и Салман (ал-Фариси)»¹.

У суфиев 'Али считался наставником². Как писал шайх 'Али ибн 'Усман ал-Джуллаби ал-Худжвири: «'Али для суфиев – образец точности внешнего выражения и тонкостей внутренних смыслов, избавления своего «я» от любви собственности в этом мире и в следующем и внимания Божественному промыслу»³.

Надо отметить, что в средние века изречения 'Али переписывались для мусульманских правителей специально назначенными для этого каллиграфами. В частности, в 1172 г. для Мухаммада Хорезмшаха (1172-1200) перевели изречения 'Али с арабского языка на персидский⁴. Слова 'Али наносили на керамические сосуды. Такие сосуды были широко распространены на территории Мавараннахра⁵. В частности, на одном из керамических сосудов IX-XII вв., найденном в Самарканде, было начертано изречение Хазрата 'Али о знаниях и щедрости⁶.

Во время нашего посещения *мазара* Хазрата 'Али, расположенном в селении Шах-и Мардан в Ферганской области, один из пожилых паломников (зийаратчи) сказал нам: «Если вы напишете книгу об этой личности, также приумножатся и ваши знания, поскольку в былые времена многие учащиеся приезжали к *мазару* Хазрата 'Али для получения благословения⁷». Действительно, имеется много примеров того, что совершившие паломничество к *мазару* Хазрата 'Али люди в будущем стали великими обладателями знаний. Наглядное

¹Рахман. Указ. соч. С. 37.

²Махмуд Мухаммади Ираки. Исламский мистизм // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007. С. 48.

³Аль-Худжвири, Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец (Кашф аль-махдуб ли-арбаб аль-кулуб). Старейший персидский трактат по суфизму. Перевод с английского А. Орлова. Издание первое. М.: Единство, 2004. С. 74.

⁴Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Том IV. Т.: Издательство Академии наук, 1957. С. 34.

⁵Ильясова С.Р., Ильясов Ж.Я. Арабская эпиграфика Ташкента в XIX в. // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Т., 2007.

⁶Большаков О. Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX–XII вв. // Эпиграфика Востока. М., 1963. XVI. С. 55.

⁷Об этом см.: Тожимухаммад хожи Фозилжон ўғли. Маориф гулшани. Фарғона.: Фарғона, 2008; Эшонбобоев Ў, Усмонов Т. Марғилон уламолар шаҳри // Марғилон шаҳри ўтмиши, бугун ва эртаси мавзусидаги Республика илмий семинар материаллари. Фарғона, 2007.

свидетельство этому – теолог Маулана Мухаммад-джан Коканди (1892-1989), известный в Центральной Азии под именем Хазрат Хаджи Маулави Хиндистани¹. Как гласят предания, его паломничество к *мазару* Шах-и Мардана стало началом его карьеры ученого, который достиг совершенства в религиозных науках².

Хазрат ‘Али был покровителем не только науки, но и многих ремесел, профессий. Благодаря своей храбрости Хазрат ‘Али считался покровителем людей, занимающихся опасными, рискованными для жизни профессиями (например, военное дело, цирк канатоходцев)³. По этой причине у канатоходцев (*дарваз*) имеется устав – «рисала», в котором записаны стихи и молитвы для чтения во время игры, а изобретение самой канатоходной игры (дар ойуни) приписывается самому Хазрату ‘Али. Этот вопрос изучал А. Боровков: «Дорвозы о «первоначале» своего искусства рассказывают легенду, в которой говорится, что Хазрат ‘Алий постоянно воевал с неверными, дивами, ляхами (мифические существа, сказочные великаны) в стране Хайбар. Никто не мог покорить грозную крепость их Шахри-Хайбар. Крепость была окружена скалами и водой, Хазрат ‘Алий привел свое войско и, не зная дорог, построил дор, натянул канаты, по которым перешло его войско. Тогда, разбив неверных, ‘Алий завоевал Хайбар. В ознаменование этого события ‘Алий благословил самое сооружение «дор» и дорвозов.

До сего дня дорвозы говорят во время своей «игры», «это искусство – ради искусства, ради восславления блага ‘Алия»⁴.

Кроме этого, в Хорезме, например, ‘Али считали покровителем набойщиков⁵ и омывальщиков мертвых. По этому вопросу этнограф Г.П. Снесарев писал: «В данном случае мы обращаем внимание на тот

¹Об этом см.: Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., Олкотт М.Б. Мухаммаджан Хиндустани и религиозная среда его эпохи (предварительные размышления о формировании «советского ислама» в Средней Азии) // Восток (Oriens), № 5, Моск.в.а, 2005. С. 1933; Бабаджанов Б. М., Муминов А. К., фон Кюгельген А. Диспуты мусульманских авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы: Дайк-Пресс, 2007.

²Ёднома (Хазрати Мавлоно Мухамаджон Қўқондий / Хиндистоний фарзандлар, шогирдлар ва дўстлар хотирасида). Д.: Илҳом, 2003. С. 4–8 (на узбекском языке).

³Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане. Т., 1960. С. 25.

⁴Боровков А. Дорвоз (Бродячий цирк в Средней Азии) // Известия Средазкомстарис. Выпуск третий. Т., 1928. С. 172.

⁵Джаббаров И.М. Ремесло узбеков Южного Хорезма в конце XIX–начале XX в // Занятия и быт народов Средней Азии. Л.: Наука, 1971. С. 140

факт, что именно Хазрат 'Али, патрон мужей, воинов (*Шахи-Мардан*), по легенде столь жестко расправившийся с омывальщицей, по всей территории Хорезма весьма устойчиво считается *пиром*, покровителем омывальщиков мертвых. Остается загадкой, чем объяснить подобные явления, почему 'Али связан традицией со столь презируемой в прошлом профессией? Пока можно высказать лишь весьма глухое предположение: корни этого поверья лежат в суннитской реакции, попытках дискредитировать величайший авторитет шиитского мира. Сходные методы мусульманской ортодоксии применялись и в других случаях, в частности в пережитках зоолатрии»¹.

По нашему мнению, здесь можно дать другое объяснение. По источникам известно, что когда умер пророк Мухаммад, человеком, обмывшим его тело, был Хазрат 'Али². По этой причине с ранних пор именно 'Али начали считать покровителем (*пир*) омывальщиков. Точка зрения Г.П. Снесарева по этому поводу, на наш взгляд, не выглядит обоснованной.

В свете вышеупомянутых фактов образ Хазрата 'Али предстает перед нами как образ хранителя людей, их защитника от врагов, а также от воображаемых недугов, несчастий, которые могут сотворить злые духи.

ИМЕНА ХАЗРАТА 'АЛИ

Как известно, черты характера исторического или мифологического героя часто отражаются в его прозвищах. Прозвища даются для того, чтобы отличить одного человека от другого (когда несколько человек имеют одинаковое имя) и поэтому могут в некоторых случаях использоваться вместо его имени³.

¹Снесараев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М.: Наука, 1983. С. 54.

²Хазрат Пайгамбар ҳаёти. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. С. 97 (на узбекском языке).

³Абдурахмонов Д., Бектемиров Х. Ўзбек халқ дostonларининг ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди. Т.: Фан, 1967. С. 185 (на узбекском языке).

В народных книгах при описании Хазрата 'Али использовались различные имена и прозвища. То, что он был известен под семью именами, отмечено в литературе¹.

Например, такие имена и прозвища, как Хайдар (Лев – в значении мужественного, могущественного), Шах-и мардан (Царь мужей), Шер-и Йаздан (Лев Всевышнего), Абу-л-Хасан (Отец Хасана), Абу Тураб (Отец праха, пыли), Асад Аллах (Лев Аллаха), Васи Аллах (Тот, кому Аллахом завещано стать последователем), Муртаза/Муртада (Избранный). Кроме того, имеются упоминания о том, что у 'Али было еще прозвище ар-Ради (удовлетворяющий всех)². В современный период принято называть Хазрата 'Али «Наджафи», в память о том, что он погребен в Наджафе³. Многие из упомянутых имён 'Али употреблялись также по отношению к его потомкам.⁴

По некоторым сведениям, во времена Омеййадов место погребения 'Али держалось в тайне⁵. Но не только его могила, но даже имя 'Али повергало в страх омеййадских халифов. По этой причине во времена Омеййадов преследованиям подвергались даже люди, которые имели имя 'Али. В качестве примера можно назвать известного египетского факиха – 'Али ибн Рабах ал-Лахми ал-Мисри (636-735). Его имя по рождению было 'Али, однако его отец переименовал его, назвав сына – Улай. Он гневался, если кто-то называл его сына по имени 'Али, из-за боязни за своего сына⁶.

В начале XX в. востоковед Н.С. Лыкошин(1860-1922) зафиксировал следующее предание о другом его прозвище – Хайдар-и Каррар: «Как рассказывают, когда 'Али по повелению пророка Мухаммада рассекал дракона надвое, пророк несколько раз повторил имя «'Али Хайдар». После этого четвертый халиф получил прозвища Хайдар

¹Бобо Равшан қиссаси. Т.: Ёзувчи, 1991. С. 181 (на узбекском языке).

²Баходиров Р. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. Т.: Ўзбекистон, 1995. С. 81 (на узбекском языке).

³Фафуров О. Асма ул-хусна ёхуд табаррук исмлар. II қисм. Т., 1998. С. 14 (на узбекском языке).

⁴Абу Мансур ас-Саолибий. Указ. соч. С. 233.

⁵Ислом. Энциклопедия. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. С. 180 (на узбекском языке).

⁶Бойко К.А. Арабская историческая литература в Египте VII–IX вв. М.: Наука, 198. С. 53.

(побеждающий змей) и Каррар (повторяющий)¹. По другим сведениям, причиной наречения прозвищем Каррар («повторяющий», «постоянно совершающий натиск») было то, что 'Али в битве постоянно совершал натиск на врага. Это был один из его методов ведения боя.

'Али был прозван Абу Тураб («отец праха, пыли») за то, что он в течение всей своей жизни нередко встречал утро лежа на земле, т.е. жил совсем не по-царски. Как говорится в *хадисах*, для 'Али не было любимее имени, чем Абу Тураб². Это прозвище Хазрата 'Али упоминается также в форме Бу Тураб³.

Имя Асад (Лев) Хазрату 'Али дала его мать⁴, что нашло отражение и в некоторых его изречениях⁵.

Русский путешественник Ф. Жуков, исследовавший в 1880 г. верхнее течение Амударьи, отмечал, что местное население упоминает Хазрата 'Али под именем Кашамшам⁶. В народных книгах также встречаются примеры того, что 'Али называл себя именем Кашамшам⁷. Наши исследования, проведенные по этому вопросу, показывают, что в прошлом жители Ферганской долины трактовали слово Кашамшам в значении «крепкий, твердый». 'Али получил это прозвище за то, что он твердо стоял на своем слове и выполнил условия царя Маргуба, чтобы облегчить затруднительное положение Баба Равшана⁸.

С давних времен население Центральной Азии, желая, чтобы их дети росли отважными и мужественными как Хазрат 'Али, называли их такими именами, как Муртаза, Асад Аллах, Шах-и мардан, Хайдар-

¹Диванаи-Машраб. Т.: Издательско-полиграфическое объединение имени Гафура Гулама, 1992. С. 118.

²Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-сахих. Т.: Қомуслар бош тахрироти, 1997. С. 523 (на узбекском языке).

³Мирзо Голиб. Ғазаллар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. С. 3 (на узбекском языке).

⁴Абдусодиқ Ирис. Указ. соч. С. 40.

⁵Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон. С. 122.

⁶Жуков Ф. Верхнее течение Амударьи // Туркестанские ведомости, 21 и 27 мая 1880 г.

⁷Бобо Равшан қиссаси. С. 156.

⁸Полевые исследования автора. 2006 год. Ферганская область, Бешарыкский район, кишлак Узун.

‘Али, ‘Али-Шер, ‘Али-джан, ‘Али-мардан и другие¹. Эти имена широко распространены в Центральной Азии и связаны с особым отношением к личности Хазрата ‘Али². В традиции добавлять к многосоставному имени ребенка компонент «‘Али» лежали представления о том, что ‘Али должен в таком случае стать его защитником³. Например, имя ‘Али-Шер или Шер-‘Али имели значение «мужественного, храброго, как лев, сына да защитит ‘Али!» Люди верили, что такие имена оберегали их детей и помогали им выстоять в первые годы их жизни⁴. Считалось, что наречение ребенка именем ‘Али оказывает большое влияние на его дальнейшую жизнь, судьбу и счастье. Люди верили, что прозвища с компонентами ‘Али, могут привести к появлению у ребенка хороших качеств, присущих легендарному герою.

Например, видная фигура культурной жизни XV в. Низам ад-дина Мир ‘Али-Шера Нава’и (1441-1501) имела Хазрата ‘Али в качестве невидимого духовного наставника. Это подтверждается тем факт, что свой сборник стихов «Назм ал-джавахир» ‘Али-Шер Нава’и написал под вдохновением от произведения Хазрата ‘Али «Наср ал-ла’али»⁵.

В исламской литературе к молодым и отважным юношам, имеющим положительные качества, применялось определение «фата». В Коране в 60-м *айате* 21-й *сурь* «Ибрахим», а также в 10-м *айате* 18-й *сурь* «ал-Кахф» юноши, усыпленные на 309 лет, названы

¹Маллицкий Н.Г. Система наименования у коренного населения (гор Т) // Известия Средне-Азиатского комитета. Выпуск третий. Т.: Средазкомстарис, 1928. С. 243.

²Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Т.: Издательство АН УзССР, 1960. С. 25.

³Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998. С. 27 (на узбекском языке).

⁴Гафуров А. Имя и история. М.: Наука, 1987. С. 40.

⁵Об этом см.: Фильштинский И. М. Арабская классическая литература. М., 1965. Хасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Т.: Гафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукамал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. Т.: Фан, 1999; Ғаниева С. Ҳар нуқтага бир тарона // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2002. № 3; Ражабова М. «Наср ул-лаолий»нинг яратилиши ва унинг қўлёзма манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти. №5. 2005.

«фата»¹. Это понятие применялось также и по отношению к Хазрату 'Али. В *хадисах* говорится, что 'Али ибн Аби Талиб был «фата», т.е. мужественным, а среди народа было широко распространенным следующее полустихие:

«Ла фата илла 'Али, ла сайф илла Зу-л-фиқар,
Ҳар бала-йе ки ояад, даф' кун, йа Парвардигор»:

«Нет витязя кроме 'Али, нет меча кроме Зу-л-фикар,
Каждое несчастье, которое придет, ты отрази, о Всевышний!»

Взятые из *хадисов* изречения превратились в стихотворные полустихия и широко распространились по Центральной Азии. Их наносили на ружья, лезвия мечей и ножей, двери и ставни домов, шапки каландаров (*кулах*), тюбетейки². Их пели женщины в религиозных школах. Ишаны и муллы, лечившие больных, заканчивали свои молитвы именно этим полустихием³.

ПОТОМКИ ХАЗРАТА 'АЛИ

По сведениям разных источников, у Хазрата 'Али от разных жен (от 8 до 9) было много детей – 14 (или 18) сыновей и 19 (или 17) дочерей⁴. Как писал историк 'Абд аш-Шукур Лакхнави, Хазрат 'Али еще при жизни Фатимы женился два раза. От Фатимы у него было два сына и две дочери: Имам Хасан, Имам Хусайн, Зайнаб ал-Кубра и Умм Кулсум⁵. Имена остальных детей Хазрата 'Али: 'Аббас, Джа'фар, 'Абдаллах, 'Усман, 'Убайдаллах, Абу Бакр, Мухаммад ал-Асгар, Йахйя, 'Умар, Рукайя, Мухаммад ал-Аусат, Умм Хасан, Рахмат ал-Кубра,

¹Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Т.: Шарқ, 1999. С. 71 (на узбекском языке).

²Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. XXI. М. Наука, 1954. С. 335.

³Сухарева О. А. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Инстута истории и археологии. Том II. Т.: Издательство АН Уз., 1950. С. 169.

⁴Ислом. Энциклопедия. Указ. соч. С.26.

⁵'Абд аш-Шукур Лакхнавий. Указ. соч. С. 159.

Умм Кулсум ас-Сугра, Умм Хани', Маймуна, Зайнаб ас-Сугра, Рамлат ас-Сугра, Фатима, Имама, Хадиджа, Умм Салима, Умм Джа'фар, Джамала, Нафиса¹.

Среди потомков 'Али известными в истории стали рожденные от дочери пророка Мухаммада Фатимы – Хасан и Хусайн, а также рожденный от жены из племени Бану Ханифа Мухаммад ибн ал-Ханафийа. Потомки этих трех сыновей 'Али претендовали на верховную власть в халифате². Хасан ибн 'Али (625-669) лицом был похож на пророка Мухаммада. Имам Хусайн ибн 'Али (626-680) был любимым внуком пророка Мухаммада, о чем свидетельствовали его слова: «Хусайн от меня, я от Хусайна. Аллах любит того, кто любит Хусайна»³. Имам Хасан и Имам Хусайн, как и их отец 'Али, погибли смертью мучеников.

Существует предание, объясняющее причины смертей Хасана и Хусайна. По преданию, у четвертого предка Пророка – 'Абд Манафа родились близнецы-сыновья, но они оказались сросшимися друг к другу спинами. Он собрал совет, где по поводу будущего детей одни ему посоветовали: «Убей одного из них, отдели его, тогда другой останется жив». Другие же предложили: «Давайте зароем одного из них в землю, сгнив в земле, он отделится, второй же останется жив». Однако 'Абд Манаф пошел по другому, смелому пути. Взяв в руки острый меч, он ударил по месту сращения детей, в результате чего оба его сына остались живы. Рукописное сочинение «Сказания о битвах Хазрата 'Али» передает следующее по этому событию: «У 'Абд Манафа было два сына. Спины их были сросшиися друг к другу. Народ арабов, увидев это, пришел в изумление и сказал: «Это надо разделить». Многие увидели в этом трудность. Итак, 'Абд Манаф сказал, и их раздели. 'Абд Манаф в середину ударил мечом. Отделил друг от друга»⁴. Одного из близнецов называли Хашим, от него родился 'Абд ал-Мутталиб, от 'Абд ал-Мутталиба же, как известно, родились отец пророка Мухаммада – 'Абдаллах и Абу Талиб, а от Абу Талиба родился 'Али. Второго сына называли Умаййа, от него родились Харб, от него – Абу Суфйан, от Абу Суфйана – Му'авийа, и от последнего – Йазид.

¹Там же.

²Исл. Энциклопедия. Указ. соч. С. 26.

³Там же. С. 442.

⁴Хазрат Али жангномаси (Сказание о битвах Хазрета Али). Рукопись Дом-музея Зиявуддина Хазини в Ферганской области, инв. № 46. л. 8.

По преданию, они имели единый корень, происходили от одного предка, являясь потомками двух братьев-близнецов. Но меч, послуживший причиной того, что две жизни сохранились отдельно, стал причиной поднятия меча друг на друга и вражды между двумя ветвями одного рода. На этом горестные повествования о потомках Хашима не заканчиваются¹. Напротив, они потонули в водовороте несчастий. Постоянные разногласия между двумя ветвями одного рода привели в итоге к тому, что всё это закончилось убийством со стороны Йазида потомков Хашима, сыновей 'Али, внуков Пророка – Хасана и Хусайна. Хасана по подстрекательству Йазида убила его жена, отравив его. Хусайн и его малолетние дети были убиты в жестокой битве в степи Карбала'. Таким образом, меч, разделивший их предков, привел кровавым последствием².

У Имама Хусайна, как и у Хазрата 'Али, имеется ряд погребений в таких городах как Дамаск, Каир, Карбала', Наджаф, Медина, Куфа, Ракка и др.³ Махмуд ибн Вали сообщает, что в Тохаристане в городе Арханг-Сарай также имелось погребение, где была похоронена благословенная голова Имама Хусайна⁴.

Также стоит остановиться и на почитаемых местах, связанных с сыном Хазрата 'Али – Мухаммадом ибн ал-Ханафийа и его потомками.

Издавна в мусульманском мире существовало великое уважение к личности Мухаммада ибн ал-Ханафийа, являвшегося потомком 'Али. В средние века связанные с его именем святые места имелись в Руме, Иране, Хорасане и Мавараннахре. Они превратились в излюбленные места народа. По сведениям, приведенным в книге Сейди 'Али Ра'иса «Мир'ат ал-мамалик», погребения имама Мухаммада ибн ал-Ханафийа имелись в городах Персии – Хараке и Тусе⁵. Как говорится в произведении «Кандийа», посвященном *мазарам* Самарканда, почитаемые места Хавуз-и Мухаммад и Мухаммад-и Хабиб также

¹Сетон Ллойд. Реки-Близнецы. М.: Наука, 1972. С. 152.

²Худойкулов М. Указ. соч. С. 156.

³Арутюнов С.А., Жуковская Н.Л. «Святые» реликв.в.ии: Миф и действительность. М.: Политиздат, 1987. С. 12.

⁴Махмуд ибн Вали. Море тайн. Т.: Фан, 1977. С. 19.

⁵Сейди Али Раис. Миръотул мамалик. Т.: Фан, 1963. С. 109 (на узбекском языке).

были связаны с его именем¹. Такие же объекты имеются в Южном Туркменистане и Южном Казахстане, а также в кишлаке Дех-и Баланд Нур-атинского района Навоийской области (Узбекистан)². В частности, И. Кастанье, изучавший в летние месяцы 1915 г. святые места Нур-аты, приводит интересные предания о мазаре Хазрата 'Али в Дех-и Баланде. Согласно им, Хазрат 'Али, разыскивая своего сына Мухаммада ибн ал-Ханафийа, прибыл в Дех-и Баланд и оставил на камнях следы своих коленей, образовавшихся от его частых молений Богу.

В Ферганской долине имеются сакральные места Баба Хорасан, Ходжа Илгар, Ходжа Абу-л-Касым, Имам-ата, Таш-ата, связанные с именем Мухаммада ибн ал-Ханафийа, первые три из которых, расположены в Алты-арыкском, Риштанском, Сохском районах Ферганской области. Наличие в этих районах сакральных мест, связанных с персоной Мухаммада ибн ал-Ханафийа, скорее всего объясняется тем фактом, что они связаны друг с другом в географическом отношении. *Мазар* Баба-йи Хорасан расположен в махалле Паян кишлака Борбалык Алтыарыкского района. Кроме этого, в Ферганской долине святые места, связанные с именем Хорасан-ата, расположены в кишлаке Караскан Наманганской области и в махалле Баба-йи Хорасан ширкатного хозяйства им. М. Таджибаева Мархаматского района Андижанской области Республики Узбекистан. По сведениям доктора исторических наук А. Муминова, один из потомков Хазрата 'Али по линии Мухаммада ибн ал-Ханафийа получил прозвище Хорасан-ата из-за того, что он, завоевав Хорасан, обратил его население в ислам³. По нашему мнению, *мазар* Бабаи Хорасан, возможно, действительно связан с Мухаммадом ибн ал-Ханафийа. Потому что в Ферганской долине, как мы упомянули выше, имелось много сакральных мест, связанных с имамом Мухаммадом ибн ал-Ханафийа. Возможно, некоторые святые

¹Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Самарқанд: Суғдиёна, 1994. С. 70 (на узбекском языке).

²Мирзаев Б., Ахматкулов К. Нурота тарихидан лавҳалар. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997. С. 24 (на узбекском языке).

³Муминов А.К. Указ. соч. С. 47. Массон М.Е. Куфическая надпись мавзолея Мухаммада сына Зайда в старом Мерве // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том XIV. Ашхабад: Ылым, 1969.

места названы различными прозвищами имама Мухаммада ибн ал-Ханафийа¹.

В кишлаке Зар-Арык Риштанского района (Ферганская область) находятся мечеть, кладбище и подземная сакральная пещера. По преданиям, Мухаммад ибн ал-Ханафийа (здесь он известен в качестве Ходжа Илгара), сражаясь с иноверцами на месте современного кладбища, попал в окружение многочисленных врагов. В это время из небытия появилось войско, поспешившее на помощь Ходже Илгару, и мусульманское войско одержало победу. По свидетельству информанта Хамраджана Балтабаева, святое место Ходжа Илгар получило свое название из-за того, что слово «Илгар» имеет смысл «появившейся из небытия». По преданиям, когда Мухаммад ибн ал-Ханафийа прибыл сюда, его враги в мгновение ока исчезли, уйдя под землю².

В кишлаке Об-и шир Сохского района (Ферганская область) расположен *мазар* Ходжи Абу-л-Касыма (он называется также Мазар-и Сурх). Кладбище, находящееся поблизости, также назван его именем. По свидетельству информанта Тулебая Бабаева, *мазар* Ходжи Абу-л-Касыма является самым старым *мазаром* в Сохе, а сам Ходжа Абу-л-Касым считается старшим из семи святых-братьев. Однако, Т. Бабаев отметил, что даже предыдущие шайхи святого места не знали, кем был Ходжа Абу-л-Касым. По его же мнению, Ходжа Абу-л-Касым был родственником Хазрата 'Али, однако, однако, по какой линии – неизвестно? Действительно, мы можем утверждать, что Ходжа Абу-л-Касым имеет отношение к Хазрату 'Али, его настоящим именем было Мухаммад ибн ал-Ханафийа, на основании того, что Абу-л-Касым – одно из прозвищ Мухаммада ибн ал-Ханафийа³. Следовательно, сакральные места Ферганской области Хорасан-ата, Ходжа Илгар и Ходжа Абу-л-Касым связаны с именем Мухаммада ибн ал-Ханафийа. Вероятно, по происшествии времени люди, недостаточно знавшие письменные традиции по истории Мухаммада ибн ал-Ханафийа, забыли личность, с которой связаны эти сакральные места. Мы специально остановились на преданиях о Мухаммаде ибн ал-Ханафийа, так как они имеют широкое хождение в данном регионе.

¹Абдулахатов Н. Мухаммад ибн ал-Ханафийа ҳақидаги ривоятлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2006. № 2. С. 107 (на узбекском языке).

²Там же. С. 146.

³Сейди Али Раис. Указ. соч. С. 138.

После того, как с политической сцены халифата сошли Хазрат 'Али и его прямые наследники Имам Хасан и Имам Хусайн, из числа живых потомков 'Али основным претендентом на престол халифа, против омейядского правителя халифа 'Абд ал-Малика (685-705), выступил Мухаммад ибн ал-Ханафийа. Следует заметить, что сын Имама Хусайна – Зайн ал-'Абидин (ум. в 714 г.) в ту пору еще не достиг своего совершеннолетия¹. Именно в это время сторонники имамата Мухаммада ибн ал-Ханафийа усилили пропагандистскую работу в его пользу на окраинах халифата. На востоке количество населения, недовольного проводимой Омейядским халифатом политикой, росло изо дня в день, и тюрьмы халифата были переполнены².

Имя Мухаммада ибн ал-Ханафийа в качестве действующего сына 'Али становилось широко известным. Идеалы народа, связанные с Хазратом 'Али, перешли на его сына – Мухаммада ибн ал-Ханафийа. Это, в свою очередь, также привело к появлению сакральных объектов, связанных с ним.

После смерти Мухаммада ибн ал-Ханафийа (в 700-701 г.) борьбу продолжили его потомки. Известно, что эти действия натолкнулись на преследования со стороны омейядского наместника Ирака Хаджжаджа ибн Йусуфа (661-714). Как отмечают некоторые исследователи, причиной переселения потомков Пророка из центральных городов халифата – Куфы и Багдада в города Мавараннахра стали притеснения Хаджжаджа³. При правлении Хаджжаджа была пролита кровь тысяч оппозиционеров, большие мучения претерпели и члены дома Пророка. Следовательно, святые места, связанные с именами потомков Хазрата 'Али в Центральной Азии, появляются именно с тех времен⁴. Для оседания на вышеупомянутых территориях у потомков 'Али имелись вполне приемлемые условия. По сведениям арабского ученого ал-Макдиси, жившего в X в., в то время среди народов Хорасана и Мавараннахра,

¹Массэ А. Ислам. М.: Издательство восточной литературы, 1961. С. 47.

²Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. М.: Наука, 1966. С. 199.

³Ханыков Н. Записки по этнографии Персии. М.: Наука, 1977. С. 91.

⁴Ғоибов Ғ. Имом Чаъфари Содиқ ва мозори масуб ба дар деҳаи Ҳазрати Имом // Чаҳордах мазор. Д., 2001. С. 92 (на таджикском языке)

уважение к потомкам Хазрата 'Али находилось на очень высоком уровне¹.

ХАЗРАТ 'АЛИ И ДУДДУЛ

Необходимо отметить, что в мусульманском мире можно найти много святых мест, связанных с Хазратом 'Али и его верховым животным Дуддулем. Остановимся на преданиях о Дуддуле. С древних времен места, где имелись углубления, похожие на отпечатки коньских копыт, местное население воспринимало как следы коня Хазрата 'Али – Дуддуля, и эти воззрения, в дальнейшем нашли отражение в народном эпосе – *дастанах*².

Дуддул, как и любимый конь Рустама Рахши, переживает различные приключения. При необходимости он спасает своего хозяина от разных бед. В народных книгах говорится о том, что величавости Дуддуля испугался даже слон³. Как конь Рахши и лук являлись спутниками Рустама, так конь Дуддул и меч Зу-л-Фикар были всегда вместе с Хазратом 'Али⁴.

В народном эпосе Дуддул со своими способностями летать, мчаться, как молния и мыслить, как человек, очень схож с другими мифическими животными, такими как Бурак, Байчибар, Гират. Дуддул изображался в качестве постоянного спутника Хазрата 'Али, т.е. волшебного коня, всегда помогавшего ему достичь цели. Образ Дуддул, в отличие от других мифических животных, сохранился не только в письменной литературе или устном народном творчестве, но он имеет также свое место в религиозных воззрениях народа⁵. Святые места, связанные с Дуддулем, встречаются во многих регионах Центральной Азии.

¹Массон М.Е. Куфическая надпись мавзолея Мухаммада сына Зайда в старом Мерве // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том XIV. Ашхабад: Ылым, 1969. С. 205.

²Интизор Нурали. Халқ достонлари. Т.: Тошкент бадиий нашриёти, 1964. С. 230 (на узбекском языке).

³Хазрат Али ҳақида қиссалар. Указ. соч. С. 45.

⁴Там же. С. 47.

⁵Ўзбек халқ асотирлари / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи М. Муродов. 3 жилд. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. С. 87 (на узбекском языке).

О местах, связанных с Дулдулем, Х. Хасанов приводит следующие сведения: «при въезде в Хорезм на Амударье, на двух ее берегах, виднеются утесы, называемые местами, где пасся Дулдул. Места с таким же названием имеются на берегах реки Кафирниган, а также возле кишлака Ханака, расположенного недалеко от границы между Узбекистаном и Таджикистаном. Они названы в честь мифического летающего Дулдуля»¹.

В Гиссарском и Шаартузском районах соседнего Таджикистана также имеются святые места, связанные с Дулдулем, а о появлении там источника, называемого «Чилучарчашма» имеется несколько преданий. Согласно этим преданиям, появление источника связано с волшебным конем Хазрата 'Али – Дулдулем².

Как писал Сейди 'Али Ра'ис, в Куфе имелось святое место Дулдуля, и паломники посещали места Канбар и Дулдул³. В кишлаке Джанбулак Гиссарского района Таджикистана находился мазар, называемый «Па-йи Дулдул» («Нога Дулдуля»), считавшийся сакральным местом для населения кишлака⁴. Мы не ошибемся, если мы скажем, что в Ферганской долине святые места, связанные с Дулдулем, имеются в каждой области. Первые упоминания о вышеупомянутых святых местах встречаются также в трудах русских ученых. В частности, востоковед Н.С. Лыкошин в 1910 г. приводит сведение о святом месте в городе Ура-Тюбе, связанном с Дулдулем⁵.

В Ферганской долине, в частности в кишлаке Араван Ошской области (Кыргызстан) находится мазар «Дулдул-ата», и здесь есть чилля-хана Хазрата 'Али. По преданию, Хазрат 'Али, привязав здесь своего скакуна, отправился биться с Белым Дивом в пещеру Чилустун, расположенную неподалеку от Аравана⁶. По некоторым преданиям,

¹Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965. С. 27. (на узбекском языке).

²Ҳамза Камол. Мозорҳои шимоли Тоҷикистон. Д.: Нашриёти Деваштич, 2004. С.105.(на таджикском языке)

³Сейди Али Раис. Указ. соч. С.49.

⁴Замятнин С. Н. Разведки пещер в Таджикистане осенью 1943 года // Труды института Истории. Том. XXIX. История, археология, этнография, язык и литература. С.: Издательство Таджикского филиала АН, 1951. С. 50.

⁵ Лыкошин. Н.С. Указ. соч. С.163.

⁶Бернштам А. Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. Материалы и исследования по археологии. М.-Л.: Наука, 1952. С. 226.

Хазрат 'Али исчез здесь, войдя во внутрь большого валуна¹. Позже на этом месте построили *чилля-хану*. Пришедший на *мазар Дулдул-ата* паломник с почтением относится к ним как к местам, где ступала нога святого. Женщины-паломницы, сперва посещали *чилля-хану*, затем бездетные женщины, обнимая так называемый «ребенок-камень», находившийся перед *мазаром*, просили у Бога детей. После этого они выпивали воды из святого источника, выходявшего наружу у *мазара*. По одному из преданий, связанных с Дулдул-ата, Хазрат 'Али, воюя с врагами, увидел среди врагов своего сына Мухаммада ибн ал-Ханафийа. Узнав в Хазрат 'Али своего отца, Мухаммад ибн ал-Ханафийа, упав на колени, попросил у него прощения. Местные жители в качестве доказательства этого события указывали на камни у пещеры с выемками, походившими на следы колен².

Сведения о святых местах, связанных с Дулдулем, встречаются и в научной литературе по исторической тематике, изданных в Центральной Азии в конце XIX – начале XX века. В качестве примера возьмем статью Н. Пантусова «Аулия тас» (Священный камень), изданную в 1899 году. По данным, приведенным в вышеупомянутой статье, у казахов, недалеко от железнодорожной станции Саркан, расположенной в 33 верстах от уездного города Лепсинска, был «Священный камень», представлявший собой большой камень со следами копыт коня Хазрата 'Али – Дулдуля³.

Также, в аилах Согмент и Таян Баткенского района Баткенской области (Кыргызстан) имеются священные камни, связанные с Хазратом 'Али и его конем Дулдулем. В аиле Согмент священный камень, называемый «Кавуш», представляет собой валун размером в 2,5х3 м, следы на котором напоминают ноги, руки и лоб. Местное население считает, что следы на этом камне оставил Хазрат 'Али, совершая на нем молитву, когда он шел на Сох. В Сохском районе Ферганской области также имеется *мазар Дулдул-ата*. Также

¹Симонов А. В предгорьях Алая // Туркестанские ведомости. № 4. 1886. С. 4; Фонд рукописей и документов Ферганского краеведческого музея. КП № 5858.

²Фафуров Т. Мўъжиза, каромат ва илмий далиллар. Фрунзе: Қирғизистон нашриёти, 1969. С. 37 (на узбекском языке).

³Пантусов Н. Аулия тас (Священный камень) // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1899. С. 68.

связывают с Дулдулем и *мазар* Кишнагыч-тора, расположенный недалеко от Коканда¹.

По местным поверьям, когда Дулдул скакал, из под его ног исходили искры, схожие силой в молнию. Такие представления среди местного населения приводили последовательно к связыванию его образа с громом.

ХАЗРАТ 'АЛИ И ЗУ-Л-ФИКАР

В среде народа в Центральной Азии про тирана, присвоившего имущество вдов и сирот, нуждающихся, творящего зло и насилие над беспомощными, и умершего от несчастного случая в период своей агрессивности, говорят «он погиб в молодые годы, напоровшись на клинок 'Али» (*Алининг тигига учраб, жувонмарг бўлди*). Также, если такой человек творил много зла и несправедливости, то обычно его проклинали таким проклятием: «О Боже, чтобы он напоролся на клинок 'Али» (*Эй Худо, иллоё у 'Алининг тигига учрасин*). Арабская поговорка: «ал-Вакт сайф кати'» (Время – острый меч), кажется очень созвучным с поучением «Когда придет время, грешники очутятся перед мечом 'Али». Надо отметить и то, что в нравоучительной литературе имеется поучение «Почитаемые – меч Божий»².

По это поводу академик Н.И. Ибрагимов отмечает: «Житийно-фольклорная стихия проявляется в особенно цельном виде в сопоставлениях 'Антары с 'Али, славословия которому повсюду встречаются в *суре* в виде более или менее объемистых вкраплений. Иногда они довольно длинны, как в IV-томе «Сират 'Антара». После восхваления доблести 'Антары и его роли в «очищении земли» идет восхваление 'Али: «Что за поражение невежественных героев арабов-язычников, когда появился избранный храбрец, обладатель знатной родословной! Что за чудо из чудес случилось, какие беды поражали храбрецов, когда выходил из ножен Зу-л-Фикар (меч 'Али) и рубил всякого доблестного всадника и бесстрашного льва, поил врагов напитком смерти повергатель доблестных воинов, губитель храбрецов, сильный в нападении, великий в сражении, которого не брал страх, великан, не боящийся

¹Хўжаев М. Ер ости тилсимотлари. Т., 2002. С. 37 (на узбекском языке).

²Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ манокіби. Т.: Имом ал-Бухорий жамғармаси, 2002. С. 44 (на узбекском языке).

войн и сравнений и не знавший поражений, имя его велико во все памятные времена, его часто упоминают все песни о героях, сокрушитель голов, вечно восхваляемый предводитель, бывший визиром у Мухаммада, называемый эмиром. Ему не было равных в чистоте родословной. Имена его различны в разных книгах. В Торе его имя Илия, в Евангелии Бирия, а в Коране — Великий виночерпий всех творений, черпающий напиток из реки Каусар. Его называют также Зайд и Хайдар. Он рассек Восток своим мечом Зу-л-Фикаром, мужественным и благородным, сражаясь с джиннами под небесами и не боясь гибели».

Приведенный нами отрывок чрезвычайно интересен благодаря своей суфийской терминологии, характерной для поэзии и суфийской прозы позднесредневекового периода. Но он интересен также и тем, что в нем ясно прослеживается фольклорная струя, которая характерна для рассказов сказителей (касс).

Нужно отметить, что в процитированном нами отрывке 'Али выступает как мифологизированный персонаж, появление которого предсказано еще в священных книгах иудеев и христиан задолго до его рождения, и в чем-то смыкается даже с образом Хидра...».¹

Поэт Гариби (1877-1962) в своем сборнике стихов, составленном в 1910 г., через стихотворные строки повествовал о неизбежности смерти от клинка 'Али людей, если они пришли к *мазару* Хазрата 'Али с плохими намерениями, нечистой душой².

Клинок 'Али это меч, называемый Зу-л-Фикар. Известный меч Хазрата 'Али – Зу-л-Фикар, имевший значение «ребристый, протыкающий, острый», принадлежал пророку Мухаммаду. По преданию, этот меч попал ему в руки в 623 г. в битве при Бадре, в которой 317 мусульман выступили против 600 мекканцев. Известный в Аравии, вышеупомянутый меч, принадлежал первоначально мекканцу Мунаббиху ибн Хаджжаджу³.

Другое сведение о мече Зу-л-Фикаре имеется в произведении Хишама ибн Мухаммада ал-Калби «Книга об идолах». Согласно ему, в восьмой год *хиджры*, пророк Мухаммад отправил Хазрата 'Али разрушить святилище в Кудайде и его идолов. Во время разрушения

¹Ибрагимов Н. Арабский народный роман. М.: Наука, 1984. С. 137.

²Гариби. Диван. Рукопись Ферганского областного музея литературы имени Г. Гуляма. Инв № 6403/1. Л. 12.

³Ўзбекистон миллий энциклопедияси. С. 45.

святылища, ему в руки попали мечи, называемые Мизхам и Расуб, данные правителем Сирии Харисом ибн Аби Шамиром ал-Гассани. В последующем один из них был подарен посланником Аллаха Хазрату 'Али. По иным же сведениям, Хазрат 'Али захватил меч Зу-л-Фикар во время разрушения святылища ал-Фаса племени Тай'¹.

По преданиям, Зу-л-Фикар был самым известным среди семи мечей пророка Мухаммада, которые он не отдалял от себя². После смерти пророка Мухаммада, он перешел сначала к Хазрату 'Али, а позже к халифам. По народной вере, Зу-л-Фикар считался волшебным³. В частности, он мог удлиняться или укорачиваться⁴. В представлениях людей ни один из врагов, встретившихся с клинком 'Али, не оставался невредимым. Это же привело к появлению воззрений о том, что если кто-либо встретится с клинком 'Али, у него не будет возможности уцелеть. В средние века было много написано о мече Зу-л-Фикаре⁵. И у людей не было сомнений в том, что Хазрат 'Али сам накажет в этом мире насильников за их несправедливость и развратность. В средние века местное население в Центральной Азии считало молнию искры от Зу-л-Фикара⁶, а гром сравнивало с голосом Хазрата 'Али⁷.

На территории Центральной Азии имеются сакральные места, связанные с Зу-л-Фикаром. В Кыргызстане в аиле Арал Талаского района Талаской области имеется святое место Зу-л-Фикар-ата⁸. По преданию, здесь Хазрат 'Али в бою поломал свой меч Зу-л-Фикар. Местное население почитало местность, где поломался меч, в качестве святого места, называя ее *мазар* Зу-л-Фикар-ата.

В Галлааральском и Нуратинском районах Джизакской и Навоийской областей имеются кишлак и *кяриз*, называемые Зу-л-

¹Хишам ибн Мухаммад ал-Калби. Книга об идолах. М.: Наука, 1984. С. 18-19.

²Имом Термизий. Шамоили Мухаммадия. Т., 1991. С. 22 (на узбекском языке).

³Ўзбекистон миллий энциклопедияси. С. 45.

⁴Хазрат Али ҳақида қиссалар. С. 91.

⁵Сейди Али Раис. Указ. соч. С. 120.

⁶Бертельс Е.Э. История персидского-таджикской литературы. М.: Восточная литература, 1960. С. 150.

⁷Бартольд В.В. О Мухаммаде // Сочинения. Том VI. М.: Наука, 1966. С. 646.

⁸Касиетту Нылды Ата. Бишкек, 2006. С. 86 (на киргизском языке).

Фикар¹. В махалле Пахтачи кишлака Кара-тепе Язъяванского района Ферганской области расположено кладбище «Зу-л-Фикар-баба». По рассказам жителей, дух Зу-л-Фикар-бабы в качестве защитника и отвратителя бед от этого места каждый вечер выезжает из *мазара* на белом коне, а утром возвращается обратно в *мазар*. Образ Зу-л-Фикар-бабы на белом летающем коне напоминает Дулдуля. Очевидно, что когда Дулдул, получив человеческий облик, был воспринят в качестве святого, аналогичные процессы трансформации произошли и с Зу-л-Фикаром. Считается, что Зу-л-Фикар-бабу могут узреть только шейхи этого святого места. Это представление соответствует средневековым воззрениям, относящимся к Зу-л-Фикару – мечу Хазрата ‘Али. Передают, что он был спрятан в пещере. Эти представления нашли также свое отражение в преданиях о Бурхан ад-дине Кылыче (Мече)².

В исторических сочинениях приводятся много сведений о том, как люди, говорившие непристойные слова о Хазрате ‘Али, были наказаны за это³.

В народных книгах говорится еще об одном чудесном оружии Хазрата ‘Али, называемом «Чап даста-йи Нух» (посох Ноя). В «Сказании о битвах Хазрата ‘Али» приводится следующее описание вышеупомянутого чудесного посоха: «Описание посоха пророка Ноя таково, вес этого посоха тысяча *батманов*»⁴. Люди считали, что для такого богатыря как Хазрат ‘Али его вес не имел значения. Описание веса посоха Ноя, по-видимому, служило в качестве дополнительного художественного средства демонстрации мощи Хазрата ‘Али.

При наречении детей большое значение имели представления о Зу-л-Фикаре Хазрата ‘Али. По существу, родители, желая, чтобы их дети стали такими же острыми, не гнуцимся в жизни, как Зу-л-Фикар, давали им это имя.

‘АЛИ–ЧИНАР – ХАЗРАТ ‘АЛИ

¹Қораев, указ. соч. С. 37.

²Каттаев К. Махдуми Аъзам ва Дахбед. С.: Суғдиёна, 1994. С. 12.

³Алишер Навоий. Мажолисун нафоис // Танланган асарлар. Том III. Т.:Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. С. 97 (на узбекском языке).

⁴Хазрат ‘Али джанг-намаси (Сказание о битвах Хазрата ‘Али). Рукопись Дом-музея Зиявуддина Хазини, Инв. № 46. Л. 11.

При исследовании народных представлений о Хазрате 'Али мы столкнулись с циклом преданий о боярышнике, *джиде* и тополе. Обычно они связаны с именем Биби Фатимы. Согласно одному из них, Биби Фатима из-за того, что не могла никому рассказать о своей печали, обняв низкорослый тополь, всю свою печаль излила ему. Не выдержав ее плача, листья тополя сразу затрепетали, как человек, и он начал расти прямо. С той поры листья тополя всегда трепещут.

Информанты говорят, что ароматный запах джиды похож на благоухающий запах Биби Фатимы. Также все волосоподобные растения, распространенные в кишлаке Арсиф, что у города Кувасай, называются «волосами Биби Фатимы». Представители прекрасного пола округи в целях, «чтобы волосы росли пышно, длинными, и голова не болела», срывают эти растения и натирают ими свои волосы¹. Это позволяет предположить, что в древности народные воззрения, возможно, связывали какое-либо дерево с именем Хазрат 'Али. По сведениям, приведенным Абу Райханом Беруни (973-1051), с древних времен росли деревья и растения, связанные с именами великих людей, например, «дерево Авраама» и «дерево Девы Марии»².

Дж.Х. Кармышева в своей публикации приводит сведения о том, что покровителем чигиря (устройства для подъема воды из колодца) был 'Али-Чинар. Автор считает, что происхождение образа 'Али-Чинара и его связь с кем-либо неизвестны, однако из-за того, что некоторые части чигиря изготавливались из чинара, именно это стало причиной его названия 'Али-Чинар³.

Широкое распространение в устном народном творчестве образа чинара и воззрений, связанных с Хазратом 'Али, приводит к вопросу: не является ли 'Али-Чинар Хазратом 'Али? В действительности, физические качества Хазрата 'Али, которые приписывает ему народ, если это примерить к деревьям, то они больше всего соответствуют чинару. Чинар считается самым высокорастущим среди деревьев, а у

¹Алимухамедов А. «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т.,1966.С. 22 (на узбекском языке).

²Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Том IV. Т.: Фан,1974. С. 159.

³Кармышева Дж.Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды и культы народов Средней Азии. М.: Наука, 1986. С. 58-59.

народа имеются воззрения, что рост Хазрата 'Али достигал 32 метра¹. Кроме того, Хазрат 'Али сам в своих изречениях сравнивал себя с чинаром².

Такие имена, как Солнце и Пятёрня, по своей семантике связаны с Хазратом 'Али. В частности, по мнению С.П. Толстова, в основе образа 'Али Хайдара лежит древний культ Солнца и героизма³. У памирцев имеются воззрения, что дыхание 'Али такое жаркое как зной солнца⁴. Значит, в названии чинара – солнечного дерева также имеются качества, присущие Хазрату 'Али. Следовательно, дерево чинар может являться символическим образом Хазрата 'Али, что, по нашему мнению, близко к истине.

СВЯТЫЕ МЕСТА, СВЯЗАННЫЕ С ХАЗРАТОМ 'АЛИ, В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Во время военных походов арабов в Центральную Азию, сопровождавшихся битвами за захват территорий и утверждением на них ислама, были жертвы среди воителей за веру, что привело к появлению здесь культа «шахидов», т.е. убиенных за веру. В первые годы господства халифата, благодаря действиям проповедников ислама, пришедших одновременно с воинами, количество могил убитых в битвах с иноверцами мусульман – «Машхад»ов, т.е. *мазаров шахидов* увеличилось⁵. Посещение могил *шахидов*, обряд их обхождения среди местного населения приняли форму обычая паломничества к исламским святым местам (зийарат). О *шахидах* в Коране говорит следующий *айат*: «Не говорите о тех, которых

¹Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. Алма-Ата: Қазақ университеті. 1992. С. 80.

²Хазрат Али ибни Абу Толиб. Указ. соч. С. 49.

³Толстов С.П. Очерки первоначального ислама // Советская этнография. 1932. № 2. С. 68.

⁴Мухиддинов И. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима. М.: Наука, 1975. С. 96.

⁵Немцева Н.Б. Многофункциональный мемориально-культурный комплекс Ходжа Машад на юге Таджикистана // Общественные науки в Узбекистане. № 5-6-7-8. 1995. С. 128.

убивают на пути Аллаха (шахидах): «(Они) Мертвые!» Нет (Они) живые! Но вы (это) не чувствуете» (*сура «ал-Бакара», 154-айат*)¹.

Возможно, утверждение Корана о том, что «шахиды не мертвы» пробуждало у людей надежду на избавление от разных бед при посещении мест захоронения *шахидов*. Также в одном из *хадисов* Пророка говорится: «Людам, умершим за веру, дается право на заступничество 70 человек из его родственников»², что, соответственно, увеличивало у народа веру в силу благодати *мазаров шахидов*.

Шахиды в преданиях представлены в качестве идеальных героев и подняты до уровня культа. Как говорится в *хадисах*: «Пророки и *шахиды*, умершие на поле брани, совершая на пути Божьем священную войну, не глеют в могилах. Всевышний Бог сделал поедание их запретным земле»³. По этой причине, среди населения широко утвердилось понятие о том, что *шахиды* не мертвы, и выйдут на помощь потомкам, когда это понадобится. Это верование означает следующее: «Проявившие себя когда-то в жизни великие личности, известные вещи не пропадают бесследно, однако, для проявления себя снова в исключительно безвыходные, опасные моменты, временно скрывают свою силу. Когда придет время, великие личности участвуют в роли избавителей и спасителей»⁴.

Из вышесказанного видно, что с ранних пор мусульманские сакральные места были связаны с погребениями лиц, погибших за веру. Эти погребения в большинстве случаев были известны среди населения под названием «Машхад» или «Шахид-мазар».

Сведения о первых святых местах мусульман в Ферганской долине приводятся в труде ан-Наршахи «История Бухары», составленном в оригинале в 944 году. Согласно ему, могила знаменитого арабского полководца Кутайбы ибн Муслима (убит в 715 г.), завоевавшего Мавараннахр (704-715), была расположена в Фергане⁵. Современник ан-Наршахи, ал-Мақдиси/ал-Мукаддаси (947-1000) в своем труде «Ахсан ат-такасим фи ма'рифат ал-акалим» упоминает о наличии в

¹Коран. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского. М., 1990. С. 43.

²Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т.: Камалак, 1991. С. 121 (на узбекском языке).

³Алихонтўра Соғуний. Указ. соч. С. 129.

⁴Имомов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. Т. II. Т.: Фан, 1989. С. 27 (на узбекском языке).

⁵Наршахий. Бухоро тарихи. Т.: Камалак, 1991. С. 132.

Ферганской долине источника пророка Аййуба (Иова; на территории современной Джалалабадской области Республики Кыргызстан)¹. В произведении «ал-Мулхакат би-с-сурах» Джамала Карши, автора, жившего в конце XIII–начале XIV в., также приводятся названия нескольких святых мест Ферганской долины. Согласно ему, в местечке, называемом Исбид Булан (сейчас Сафид Булан), Ферганы располагались могилы 2700 сподвижников Пророка (сахаба) и их последователей (таби‘ун), погибших за веру, совершая *газават* против неверных². Джамал Карши привел также сведения и о могилах Асафа ибн Бурхийя в Оше и внука Имама Хусайна – Имама ‘Абдаллаха ибн ‘Али, похороненного недалеко от города Коканда³.

Следует отметить, что, по-видимому, со временем под «машхадом» стали пониматься святые места, связанные с именами потомков Хазрата ‘Али. Об этом также упоминает османский историк XVI в. Сейди ‘Али Ра‘ис в своем произведении «Зеркало стран»⁴.

С древности местное население чтит в качестве наиболее почитаемых святые места с словом «машхад». В средневековых письменных источниках также встречаются сведения о святых местах в Центральной Азии под названиями Машхад или Машад⁵. Это можно сказать в отношении сакрального места «Машхад Майдан» в Бешарыкском районе Ферганской области, которое не сохранилось до наших дней. В различных документах XIX в. эпохи Кокандского ханства кишлак назывался «Шахид Майдан» по названию этого святого места⁶. По этим сведениям, комплекс включал в себя мечеть и

¹Бартольд В. Мўнғулар даврида Туркистон. Самарқанд: Ўзбек Давлат нашриёти, 1931. С. 110 (на узбекском языке).

²Дьяконов М.М. Несколько надписей на кайраках из Киргизии // Эпиграфика Востока. XII. М., 1948. С. 14.

³Бартольд В.В. Статьи из «Энциклопедии ислама» // Сочинения. Том III. М.: Наука, 1965. С. 535.

⁴Сейди Али Ра‘ис. Указ. соч. С. 103.

⁵Об этом см.: Буряков Ю.Ф., Касымов М.Р., Ростовцев О.М. Археологические памятники Ташкентской области. Т.: Фан, 1973; Мирбобоев А.К. Медресе Канибадама и Исфары как памятники архитектуры // Археологические работы в Таджикистане (1974). Вып. XIV. Д.: Дониш, 1979; Абу Тохирхожа. Самария. Т.: Камалак, 1991; Немцева Н. Б. Многофункциональный мемориально-культурный комплекс Ходжа Машад на юге Таджикистана // ОНУ. 1995. № 5-6-7-8; Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. Фергана: Фарғона, 2007.

⁶Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. Т.: Фан. 1973. С. 372.

медресе под этим же названием. По утверждениям информантов, высота купола мавзолея «Машхад Майдан бува» достигала 12-15 метров, и внутри него находились два погребения. В настоящее время от комплекса сохранилось только привратное здание – дарваза-хана, относящееся к началу XX века. Из-за того, что поверх надписей на пештаке дарваза-ханы позднее реставраторы нанесли штукатурку, на нем только некоторые *айаты* из Корана поддаются чтению.

Во время наших исследований на «Машхад майдане» был обнаружен вакфный документ, выданный в начале XIX в. *мазару* и медресе Имама 'Абдаллаха Бахира. Именно этот уцелевший документ дал нам возможность идентифицировать это святое место. По сведениям «ал-Мулхакат би-с-сурах» Джамала Карши, внук Хазрата 'Али ибн Аби Талиба имам Зайн ал - 'Абидин (умер в 713 г.) имел детей, носивших имена Сулайман, 'Абд ар-Рахман, 'Умар, ал-Хусайн, Мухаммад Бакир, 'Абдаллах ал-Бахир, 'Абдаллах ал-А'радж, ал-Хасан, ал-Афтас, ал-Хусайн ал-Астар¹. Следовательно, история появления святого места Имама Бахира, т.е. «Машхад Майдан-бува», связана именно с именем жившего в первой половине VIII в. имамом 'Абдаллахом ал-Бахиром, правнуком Хазрата 'Али, чье имя упомянуто среди детей имама Зайн ал-'Абидина. По этой причине, когда речь идет о святом месте Машхад-Майдан-Бува, расположенном на территории Бешарыка, местное население утверждает, что оно очень древнее.

Особо стоит отметить, что почитаемое место Имама 'Абдаллаха ал-Бахира было известно среди местного населения под именем «Машхад майдан-бува». В одном из документов, хранящемся в Центральном Государственном Архиве Узбекистана (ЦГА), это святое место упоминается под именем «мазар Машхад майдан»².

Святые места, связанные с Хазратом 'Али и его потомками, занимают свое особое место в Ферганской долине³. Это, в особенности, касается *мазаров* Имама 'Абдаллаха ал-Бахира и Мухаммад-Бакира. Это, в свою очередь, указывает на то, что в Ферганской долине с древности имелись *машхады*, т.е. места, где погибли за веру потомки 'Али. Например, *мазар* Хазрата Шаха в кишлаке Чаркух,

¹Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Алматы: Дайк Прессс, 2005 (История Казахстана в персидских источниках. Том I). С. 67.

²ЦГА РУз. Фонд № И-19. Оп. № 1, Д. 13965. л. 2.

³Саидбоев Т.С. Ислам и общество. М.: Наука, 1984. С. 118.

расположенном в 21 км к югу от Исфары (Республика Таджикистан, Согдийская область). Мавзолей был построен в X в. из дерева и до сих пор хорошо сохранился¹. По преданиям, здесь похоронен один из потомков Имама Хусайна, сына Хазрата 'Али – принц Абу-л-Касым². По утверждению известного исследователя С. Хмельницкого, в этом святом месте похоронен один из потомков 'Али, погибший в боях за веру в конце VII–начале VIII века³.

Мазары, подобные этому, такие как Саййид Баттал Гази, Кара-Йази-баба, Ходжа Хасан Нури, Имам-ата (Зайн ал-'Абидин), имеются также в Учкуприкском (Ферганская область) и Папском (Наманганская область) районах, расположенных вблизи Бешарыка. Предания вокруг этих *мазаров* почти одинаковы: в них во время боя исчезает один из потомков Пророка, прибывший из Медины с целью распространения ислама. Знаменитый *мазар* Шайх-и Зинда 'Али в кишлаке Чадак Папского района Наманганской области относится к их числу. По сведениям, здесь, войдя живым в пещеру, исчез один из пропагандистов мусульманской веры и науки начала IX в., святой по имени Шайхи Зинда 'Али, происходивший из семейства Хазрата Али⁴.

По нашему мнению, использование в цепи изложения событий, произошедших в Ферганской долине в первой половине VIII века с войсками арабов, имен знаменитых проповедников ислама, в частности, авторитета потомков Хазрата 'Али, стало причиной появления ряда мест поклонений, названных их именами. В последующем, это положение перешло в устное народное творчество и исторические эпосы, в том числе в «повесть о Сафед Булане»⁵.

По сведениям российского исследователя В.Л. Огудина, в Ферганской долине имеется 18 естественных памятников, названных

¹Полевые материалы автора. 2005. Республика Таджикистан, Согдийская область, Исфаринский район, кишлак Чаркух.

²Хасанов Ф. Таърихи мухтасари деҳоти Исфара. Д.: Матбуот, 2001. С. 38 (на таджикском языке).

³Хмельницкий С. Чорку. Амир Хамза Хастии подшо. Древнейшее деревянное здание Средней Азии с резным и скульптурным декором. Берлин, Рига, 2002. С. 132.

⁴Ўлмас Баҳромзода. Чодак (Қишлоқ тарихидан лавҳалар). Наманган: Наманган, 2000. С. 17 (на узбекском языке).

⁵Абдулахатов Н., Хайдарова З., Азимов О. Биби Убайда тарихи. Фергана: Фарғона, 2003. С. 23 (на узбекском языке).

по Хазрату 'Али¹. Однако, этот факт имеет относительное значение, так как до сих пор в Ферганской долине это количество до конца точно не определено. Например, во время наших полевых исследований 2001-2006 годов только в одной Ферганской области нам удалось установить свыше десяти памятников, не учтенных В.Л. Огудиным.

В Ферганской долине святые места, связанные с Хазратом 'Али, его сыном Мухаммадом ибн ал-Ханафийа, внуком Имамом Зайн ал-'Абидином, конюхом Камбаром-ата и племянником Ахтамом Сахабой, почитаются в качестве святых мест типа «кадам-джай» (место, куда ступала нога святого). Эти святые места можно классифицировать в следующем порядке:

1. Святые места, связанные с персоной Хазрата 'Али (в селениях Шах-и Мардан, Сох, Кадамджай).

2. Святые места, связанные с сыном Хазрата 'Али – Мухаммадом ибн ал-Ханафийа, его внуком имамом Зайн ал-'Абидином и правнуком 'Абдаллахом ибн 'Али (памятники Ходжа Тураб, Машхад Майдан, Ходжа Илгар, Имам Ата, Баба-йи Хорасан, Шах Талиб).

3. Святые места, связанные со сподвижниками Хазрата 'Али – Камбаром, Ахтамом Сахабой, 'Умаром Уммией: (памятники «Баба Камбар», «Камбар-ата», «Баба Ахтам», «Шах Ахтам», «'Умар Уммийа»).

4. Святые места, связанные с мулом Хазрата 'Али – Дулдулем (Дулдул ата, Па-йи Дулдул, Кышнагыч ата).

5. Святые места, связанные с белым верблюдом Хазрата 'Али: (Кара-Таш, Таш-Салар, Ак-Мазар, Туйа-Таш);

6. Святые места, персонифицированные с другими потомками Хазрата 'Али².

Объем данной книге дает возможность остановиться только на одной части этих святых мест.

Наши исследования показали, что большая часть святых мест в Ферганской долине связана со сподвижниками Пророка Мухаммада и Хазрата 'Али. Нами, в частности, было отмечено, что каждый святой связан с остальными святыми в этой округе, либо кровнородственными узами (отец–сын, мать–дочь, супруг–супруга,

¹Огудин В.Л. Святые места в исламе // Среднеазиатский этнографический сборник. М.: Наука, 2006. С. 182.

²Абдулахатов Н.У. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши // ФДУ. Илмий хабарлар. 2006. № 4. С. 44 (на узбекском языке).

брат–сестра, дальние родственники, «йетти-оғайни» – «семеро братьев»), либо отношениями субординации (хозяин–слуга, предводитель–его воин, сподвижник, флагман, воин). Считается, что все святые, в том числе потомки Хазрата ‘Али, были историческими лицами и прибыли в одно время – во время «Великого похода». Идея о «Великом походе» известна в различных частях Центральной Азии – Дашт-и Кипчаке (поход под руководством халифа Абу Бакра ас-Сиддика)¹, бассейне реки Сирдарья (поход под руководством трех потомков Имама Мухаммада ибн ал-Ханафия)² и Восточном Туркестане (поход под руководством Имама Джа‘фара ас-Садика)³. Во втором и третьем случаях маршруты похода непосредственно проходят через Ферганскую долину. Два последних предания отличаются друг от друга тем, что они формировались в разных историко-культурных регионах. Анализ этих версий предания о «Великом походе» должен стать предметом специального внимания.

Когда речь идет о названиях мест, связанных с Хазратом ‘Али, необходимо отметить то, что связывание важных водных бассейнов, деревьев и утесов с его именем имеет традиционный характер. Например, хауз у мазара Хазрат-и Шах в городе Истаравшан (Ура-Тюбе), согласно преданиям, вырос из посоха Хазрата ‘Али⁴.

Мазар в кишлаке Кабр-Кул, расположенном в 20 км от Арслан-Баба (Кыргызстан), местное население также связывает с Хазратом ‘Али. Также связывают с Хазратом ‘Али название кишлака Пайтут

¹Об этом см.: DeWeese D. Islamisation and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and the Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania, 1994.

²Об этом см.: DeWeese D. Yasavian Legends on the Islamization of Turkistan // Denis Sinor (ed.): Aspects of Altaic Civilization III: Proceedings of the 30th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Indiana University, Bloomington, Indiana, June 1925, 1987. Bloomington, 1990. P. 119; Muminov A.K. Die Erzählung eines Qoʻzas über die Islamisierung der Länder, die dem Kokander Khanat unterstehen // Muslim Culture in Russia and Central Asia. Vol. 3: Arabic, Persian and Turkic Manuscripts (15th–19th Centuries) / Edited by Anke von Kügelgen, Aşirbek Muminov, Michael Kemper [Islamkundliche Untersuchungen, Band 233]. Berlin, 2000. С. 385–428. Русская версия этой публикации: Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. М., 2003. С. 117–153.

³Об этом см.: Blochet E. La conquête des Etats nestoriens de l’Asie centrale par les Shiites. Les influences chretienne et bouddhique dans le dogme islamique // Revue de l’Orient chretien, № V. 1925-1926. P. 12–129.

⁴Рахимов Н. Т. Мавзолей Хазрати Шох. Худжанд: Нури маърифат, 2002. С. 7.

Избасканского района Андижанской области (Узбекистан). По приведенной В.П. Наливкиным(1852-1918) легенде, это место получило такое название, потому что Хазрат 'Али, остановившись здесь после одной из побед, водрузил знамя¹. Говорят, что прямые камни, называемые «Санг-и ла'нат» (Проклятый камень) в кишлаке Гава Наманганской области появились от ударов меча Хазрата 'Али по горам, а холмы в хозяйстве Куким-Бай в Касансае той же области возникли из земли, упавшей с копыта Дулдуля, коня 'Али². В Наманганской области люди связывают с персоной Хазрата 'Али и мазар Зирк, расположенный в Янгикурганском районе³. В Алтыарыкском же районе Ферганской области топонимы «Катпут» и «Соликур» местное население также связывает с Хазратом 'Али и его конем Дулдулем. Например, онформанты передают, что слово Катпут – «Катта пут»(дословно «огромная нога»), связано с «ногой гигантских размеров Хазрата 'Али»⁴.

Другое святое место расположено в кишлаке Сариканда Сохского района. В конце XIX века здесь находилась могила, приписываемая Хазрату 'Али и мечеть, названная его именем. Однако, мазар и мечеть были снесены в советское время⁵.

На территории Соха имеется несколько святых мест, идентифицируемых с Хазратом 'Али. По сообщению информанта Рахман-'Али Махмудова, название кишлака Тул восходит к Хазрату 'Али. Слово «тул» по-тюркски означает «вдова», По преданию, когда Хазрат 'Али погиб, его супруга стенала, говоря, что стала вдовой, т.е. «тул». По этой причине кишлак начал называться Тул⁶.

Также интерпретируется происхождение названий кишлака Девайрон в Сохском районе и мазара Дулдул-Ата в кишлаке Ворух. По сведениям, приведенным информантом Райимджаном

¹Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886. С. 8.

²Саксонов Т. «Муқаддас» жойлар – хурофот ва бидъат ўчоғи. Т.: Медицина, 1986. С. 14 (на узбекском языке).

³Ипак йўли афсоналари. Т.: Фан, 1993. С. 74 (на узбекском языке).

⁴Абдулахатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. Т.: Шарқ. 2005. С. 20 (на узбекском языке).

⁵Джахонов У. Земледелие таджиков долины Соха в конце XIX – начале XX в. Д.: Дониш, 1989. С. 68.

⁶Полевые исследования автора. 2004 год. Ферганская область, Сохский район, кишлак Тул.

Ташбаевым, у народа издавна имеется представление, что могила Хазрата 'Али находится среди гор, в той их части, где соединяются реки. По этой причине было воздвигнуто намогильное сооружение Хазрата 'Али в Сохе, которое окружают горы и через который протекают реки Сох, Тагаби, Аб-и Шир. По мнению историка А. Юлдашева, одной из целей воздвижения мазара было то, что, не имея возможности посещения могилы Хазрата 'Али в Наджафе, люди на этом месте воздвигли мазар, полагая, что их молитвы будут услышаны и на этом мазаре¹. О крепости Джанадиля-Мақатил, расположенной в Пахтаабадском районе Андижанской области, приводится такая же легенда².

Такое предание можно услышать в любом горном районе Таджикистана. В преданиях о Хазрате 'Али, записанных А.А. Бобринским в начале XX века во время его изучения жизни горцев верховьев Пянджа, также повествуется о борьбе 'Али с Кахкахой при завоевании им крепости Ишкашим³. По его сведениям, здесь находится крепость Кахкаха и напротив нее – мазар Шах-и Мардан. Как рассказывают, если Искандар Зу-Карнайн (Александр Двурогий, т.е. Македонский) завоевал Памир в течение трех лет, то Хазрат 'Али, благодаря своим разумным поступкам, смог покорить Памир за три часа⁴.

Как было отмечено выше, представления людей о Хазрате 'Али о совершенной личности сформировались в течение веков. Если его смелость заслуживала одобрения людей, то такие его достоинства как щедрость и доблесть повергали всех в изумление. Битвы Хазрата 'Али, совершенные им во имя ислама, привели к еще большему возвеличиванию его личности. По этой причине люди, необыкновенные события, как войны, идеальное не могли представлять без связи с личностью Хазрата 'Али. Например, такие мнения о том, что старое тутовое дерево растет криво от того, что

¹Полевые исследования автора. 2004 год. Ферганская область, Сохский район, кишлак Сариканда.

²Мамадалиев И., Абдумаликова Д. Жонодил-Мақотил қалъаси // Андижоннома. № 41 (17311), 20 май 1997 г. (на узбекском языке).

³Бобринский А.А. Горцы верховьев Пянджа. М., 1908. С. 16.

⁴Горненский И. Легенды Памира и Гиндукуша. М.: Алетейл, 2000. С. 113.

когда-то Хазрат 'Али прислонялся к нему во время своего отдыха, или простые следы на камнях – следы от его меча, стали обыденными¹.

Каждый древний город или холм необычной формы в представлениях людей воспринимались в связи с Хазратом 'Али². В сознании людей представления о Хазрате 'Али воспринимались с любовью и верой, и они не сомневались в том, что совершение великих дел, на которые не способен человек, под силу только Хазрата 'Али³.

Другая важная тема – названия древних городов. Их происхождение также связывается с Хазратом 'Али. В частности, прежнее название города Туркменбашы (Красноводск в советское время) в Туркменистане было Шахкадам. Причиной этого было наличие на здешней скале якобы следов шаха ('Али)⁴. В представлении людей они остались от Хазрата 'Али. По сведениям, приведенных Н.Г. Маллицким(1873-1947) келтирган, происхождение топонима Маргилан местное население также связывало с Хазратом 'Али⁵. Акад. В.В. Бартольд(1869-1930), изучая в 1893 г. древние памятники в селении Ура-Тюбе (совр. Истаравшан) – Шахристан, привел сведения о том, что постройки типа «чил-худжра» местное население связывает с Хазратом 'Али⁶. Среди населения до сих пор сохранились предания о том, что в Чил-Худжре жил Хазрат 'Али⁷.

Х. Хасанов отмечал, что название археологического памятника Улькан–Тойтепа, расположенного в Урта–Чирчикском районе Ташкентской области, восходит к значению «крепость, укрепленный холм, холм с войском»⁸. В притововес этому мнению, местное

¹Снесарев. Указ. соч. С. 66.

²Мандельштам А.М., Розенфельд А.З. Калаи Имлок и Калаи Джамахур в Каратегине и связанные с ними легенды // Памяти Михаила Степановича Андреева. Труды, Т. СХХ. Самарканд, 1960. С. 97.

³Об этом см.: Дунёда бир Хўтан бор / Тузувчи Абдулло Сулаймон. Урумчи.: Шинжонг университети нашриёти, 2006; Мулло Мўсо Сайрабий. Тарихи Ҳамиди. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2007(на уйгурском языке).

⁴Қораев. Указ. соч. С. 138.

⁵Писарчик А.К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей, посвященных искусству. Сталинабад, 1956. С. 146.

⁶Бартольд В.В. Сочинения. Том IV. М.: Наука, 1966. С. 90.

⁷Пулатов У.П. Чильхуджра. Д.: Дониш, 1975. С. 7.

⁸Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965. С. 53 (на узбекском языке).

население считало, что этот холм связан с Хазратом 'Али. Профессор М.Е. Массон(1897-1986) в 1928 г. во время своей поездки к этому месту зафиксировал бытование в здешних местах преданий, связанных с Хазратом 'Али:

«Полчаса спустя... мы все, сидя на кошме за вечерней трапезой с кокчаем, слушали интересный вариант легенды о происхождении названия Тойтюбе (бук.в.ально «Бугор тоя», т.е. праздничного пиршества). Его пространно и увлекательно рассказывал пожилой и бывалый сартараш–цирюльник Султан Пиримкулов.

Сюжет сводился к тому, что в давние времена владельцем Кашгара, Туркестана, Афганистана и Кавказа был некий государь Заркул. Он был сильно встревожен слухами об успехах халифа 'Али при распространении ислама с помощью чудесного меча Зу-л-Фикара и своего знаменитого коня Дулдуля. Вызванный им богатырь Кабыл взялся убить 'Али, в награду, за что Заркул обещал выдать за него замуж свою красавицу дочь имени Гумаюнруй. По ошибке Кабыл убил другого человека, привез его голову и получил обещанную невесту. Много дней длилось радостное празднование на насыпанном для свадебного пира – тоя холме – «тюбе» (откуда, мол, и современное название – Тойтюбе). Неожиданно появившийся настоящий 'Али продемонстрировал ряд подвигов, выдержал затем тяжелую борьбу с язычниками, но, в конце концов, победил их. Сам владетель, Кабыл и многие другие богатыри пали сраженными на поле брани, а жители были обращены в ислам. Наглядными следами этих событий остались само городище Улькан Тойтюбе и бесчисленные промоины. Их очень много в окрестностях селения, и они признаются за остатки ловчих ям, в которые воны Заркула пытались завлечь неутомимого Дулдуля и арабов»¹.

В Ташкентской области святые места, идентифицируемые с Хазратом 'Али, имелись в кишлаке Ходжакент, расположенном на берегу реки Чирчик. Местные предания на эту тему были опубликованы в статье русского исследователя С. Лидского «Горные окрестности Ташкента» в газете «Туркестанские ведомости»².

¹Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафур Гуляма, 1976. С. 35.

²Лидский С. Горные окрестности Ташкента // Туркестанские ведомости. № 48. 1886. С. 184. Фонд рукописей и документов Ферганского краеведческого музея. КП № 5858.

Ученые-археологи часто фиксируют легенды, связанные с археологическими объектами. Например, научные сотрудники, проводившие в 1954-1955 гг. археологические исследования в долине Каратегина в Таджикистане, отметили о наличии среди местного населения преданий о Хазрате 'Али по таким памятникам как Кала-и Имлак, Кала-и Джамахур, Кала-и Дев-и Сафид.¹ Востоковед А.В. Станишевский в одном из произведений о своих поездках в Таджикистан привел сведения о связи Хазрата 'Али с крепостью «Шахр-и Барбар», расположенной в Памире².

Акад. Г.А. Пугаченкова(1915-2007), проводившая в 1959-1960 гг. исследования на археологическом памятнике Дальверзинтепа в Денауском районе Сурхандарьинской области (Узбекистан), отметила, что среди местного населения имеются предания о Дальверзинтепе, связывавшие его с Хазратом 'Али. Она привела сказание о Даль Зале. Согласно ему, Хазрат 'Али для взятия древнего города Дальверзина в течение трех месяцев воевал против царя огнепоклонников Даль Заля³.

По памятнику Еркурган, расположенному вблизи г. Карши, также имеются подобные предания⁴. Отмечена также легенда о древнем бухарском городе Пайкенде (Узбекистан) в связи с Хазратом 'Али:

«Хазрат 'Али не смог осадить Пайкенд. Потом он построил сооружение из мачт и канатов, по которым ходят канатоходцы, потом показал игру на канатах. Пайкендцы, в жизни не видевшие этого, открыв ворота, начали выходить. Хазрат 'Али, увидев куда вошли люди и всех их перебил. Он, снеся ворота, бросил их, и сегодня якобы на том месте, где они упали, стоит высокий холм. Когда Хазрат 'Али отпускал своего коня пастись, когда он его звал, тот всегда приходил. Но в этот раз, сколько бы он не звал его, он не пришел. В степи было столь много травы, что конь, увлекшись пастьбой, не пришел на зов

¹Мандельштам А.М., Розенфельд А.З. Калаи Имлок. С. 98.

²Абаева Т.Г. Исследования А.В. Станишевского (Азиза Ниалло) о Памире // Страны и народы Востока. Вып. XVI. Памир. М.: Наука, 1975. С. 279.

³Пугаченкова Г.А. К исторической топографии Чаганиана // Научные труды. Выпуск 200. Археология Средней Азии. VI. Т., 1963. С. 55.

⁴Сулаймонов Р. Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари. Т.: Маънавият, 2004. С. 37 (на узбекском языке).

хозяина. Тогда Хазрат 'Али с досады проклял, и все на поверхности степи превратилось камень, на которой перестала расти трава»¹.

Мы отмечали выше, что святые места, идентифицируемые с Хазратом 'Али, во множестве встречаются и в других странах мусульманского мира. Погребения халифа 'Али в Наджафе (Ирак), Мазар-и Шарифе (Афганистан), Шах-и Мардане (Узбекистан, Ферганская область) почитались в качестве святых мест и на них были возведены мавзолеи при Аббасидах, Тимуридах и Мингах. Ценны сведения, зафиксированные на таких исторических зданиях. Например, на одной мраморной дощечке, хранящейся в фондах Государственного музея истории Узбекистана, имеется надпись на арабском языке «...Если этот мир – один город, то его врата – 'Али ...». На нефритовом надгробье мавзолея Гур-и Эмир в Самарканде приводится следующее родословное древо Амира Тимура:

«Амир Тимур Кураган ибн Амир Тарагай ибн Амир Буркуль ибн Илангиз ибн Амир Ийджил ибн Амир Карачор-Нойон ибн Амир Согу-Чесан ибн Амир Эрдамчи-барлас ибн Амир Качули ибн Амир Туманай». Далее оно восходит к Чингиз-хану:

«[Чингизхан ибн Амир Есугей Бахадур ибн Амир Буртан Бахадур ибн Амир Кабул-хан ибн Амир Туманай] ибн Амир Байсунгур ибн Амир Кайду ибн Амир Тутуманин/Дутуманин ибн Амир Буга ибн Амир Бозунджар; «Дутумманин-хан, кто был отцом этого благородного – неизвестно, однако его матерью была Аланкува; по преданию, это случилось при помощи истинного луча, а он (луч) принадлежал к потомкам Льва Аллаха – 'Али ибн Аби Талиба»².

Последняя фраза из родословной, запечатленной в надписи, т.е. отголосок предания, имеющего отношение к потомкам Хазрата 'Али, не встречается в версиях родословной Амира Тимура, приведенной в произведении Хафиз-и Абру «Зубдат ат-таварих», а также в произведении Шараф ад-дина 'Али Йазди «Зафар-наме». Это предание, по мнению А. Буриева, было добавлено в то время, когда надпись вырезалась на камне³.

Востоковед А.А. Семенов, изучивший эту эпитафию на могиле Амира Тимура, отметил, что причиной внесения этих слов на

¹Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. С. 73 (на узбекском языке).

²Амир Темур аждодлари. Т., 1992. С. 6.

³Там же. С. 7.

эпитафию Сахиб-и Кирана явилось уважение Амира Тимура к персоне Хазрата 'Али¹. Например, такую же ситуацию можно наблюдать в родословной Карахана. В ней утверждается, что Амир Тимур был из числа потомков Хазрата 'Али².

В Чарджуйе (совр. Туркменабад, Туркменистан) и в Памире на берегу реки Гунт находятся связанные с 'Али святые места. Местное население совершало паломничество (зийарат) к ним. «Святому камню» («Аулие тас»), стоящему на берегу реки Багсан (Казахстан), казахи приносили жертвы, полагая, что это место, куда ступала нога Хазрата 'Али. К камню, называемому «нога 'Али», расположенному на побережье Каспийского моря у г. Баку, люди относились так же, как и к вышеупомянутым сакральным местам³. В предгорьях Гиндукуша, до недавних пор называемых Кафиристаном (Афганистан), в кишлаке Наматгуль имеется мазар, связанный с именем Хазрата 'Али. Внутри мазара, над суффой висели несколько подсвечников и два шарообразных черных камня, вес каждого из которых составлял 1,5 пуда. Согласно легендам, когда Хазрат 'Али пришел покорять долину реки Пянджа, то он, играючи, упражнялся с ними⁴.

В 1939 г., в связи с прокладкой Большого Ферганского канала, ученые-археологи изучили множество исторических памятников на территориях, через которые должен был проходить канал. В частности, исследователь А. Зайниддинов в своих дневниках приводит сведения о камне размером в 2х2,5х2 м., называемого «Санги 'Али», который расположен в Аштском районе (Таджикистан), а также он зафиксировал предания, связанные с ним. Согласно преданию, этот камень принадлежал Хазрату 'Али. По этой причине, от местного населения он получил название «Санг-и 'Али», т.е. камень 'Али⁵.

¹Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гури эмире // Эпиграфика Востока. М.–Л.: Издательство Академии наук, 1948. № II. С. 53.

²Родословная Карахана. Патрона гор. Аулия ата // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1899. С. 87–91.

³Климович. Указ. соч. С. 272.

⁴Шералиев М. Шоҳимардон ҳақида ўйлар. Ф.: Фарғона, 1993. С. 8 (на узбекском языке).

⁵Зайниддинов А. Дневники Большого Ферганского канала. 1939. Архив Главного управления по охране памятников культурного наследия и их эксплуатации Министерства по делам культуры и спорта Республики Узбекистан. Ф. 1487/021.

Недалеко от города Ферганы, на берегу Исфайрам-Сайа раньше был мазар «Кара-Таш». Передают, что здесь отдыхал Хазрат 'Али по пути, возвращаясь из Оша – Тахт-и Сулаймана. Его верблюд здесь же окаменел¹.

В городе Хиве (Узбекистан) вблизи Ичан-Калы находится мазар Шах-и Мардан. Здесь, согласно преданиям, был похоронен Хазрат 'Али². Это мазар почитался в качестве одной из семи могил Хазрата 'Али на земле Турана³.

Кроме этого, в кишлаке Газган Нуратинского района Навоийской области (Узбекистан) имеется мазар Хазрата 'Али⁴. Об этом народный сказитель-бахши Рахматулла Йусуф оглы приводит следующие сведения:

«Недалеко от месторождения мрамора Газган имеется святое место Шах-и Мардан. Как говорят, здесь внутри одного из помещений из белого мрамора изготовлена статуя опустившегося на колени верблюда. Голова верблюда отрезана. Отрезанная голова, оказывается, лежит у истока родника. Некоторые, веря, что эта статуя была верблюдом, на который погрузили тело 'Али, и который, придя сюда, превратился в камень, поклоняются ей»⁵.

В кишлаке Каратепа Шафирканского района Бухарской области также имеется святое место, называемое «Хазрат 'Али Шах-и Мардан»⁶. Надо отметить, что по утверждению Я.С. Ахметгалеевой, события, отраженные в эпосе «Кисекбаш китабы», также, возможно, связаны именно с Нуратой. Основой для этого могут послужить слова,

¹Алимухамедов. Указ. соч. С. 28.

²Абдурасулов А. Хива. Т.: Ўзбекистон, 1997. С. 48 (на узбекском языке).

³Маньковская Л., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1978. С. 177.

⁴Абашин С.Н. Шахмардан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 2. М., 1999. С. 109-111.

⁵Боболардан қолган нақдлар. Ёзиб олувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев ва У. Сатторов. Т.: Фан, 1998. С. 41 (на узбекском языке).

⁶Салим Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи. Т.: Ёзувчи, 1998. С. 191 (на узбекском языке).

произнесенные главным героем эпоса перед пророком Мухаммадом и его сподвижниками о том, что он – из крепости Нур¹.

По другим данным, в середине XIX в. в Уч-Турфане в Восточном Туркестане, был отремонтировано здание мазара в честь Хазрата 'Али и его коня Дуддул². В статье Н.Н. Пантусов(1849-1909) приводится предание о нем. Согласно нему, в древние времена в Уч-Турфане правил царь по имени Барбар. Хазрат 'Али выступив против него и одержал над ним верх³.

Когда речь идет о святых местах, известных под именем Хазрата 'Али, надо иметь в виду, что они могут быть связаны и с другими личностями, носившими имя 'Али. Например, имеются предания о том, что в Центральной Азии были похоронены несколько святых и героев с именем 'Али⁴. Например, известный мазар святого Абу 'Али Даккака в Туркменистане. Предание, связанное с Абу 'Али Даккаком, очень схоже с преданием об «Искандаре Зу-л-Карнайне»⁵. Местные предания были опубликованы М.Е. Массоном:

«О подлинном происхождении 'Али Абу Даккака современные жители Багира... передают лишь в разных вариантах легенду, впервые записанную ЮТАКЭ со слов колхозника Султана Мухаммада. По ее сюжету, 'Али Абу Даккак был великаном и силачом в возрасте семи лет, когда его, единственного сына бедной вдовы, заметил в Медине Хазрат 'Али. Собираясь отправиться в Хорасан, он уговорил отпустить с ним мальчика на борьбу с неверными. Во время прибывания в Нисе, когда арабы были на молитве в загородной мечети Намазгах, неверные напали на них и перебили почти всех. Волею Аллаха Хазрат 'Али был окутан облаком, которое скрыло его на время от врагов до окончания совершения намаза, после чего он, крикнув отроку 'Али Абу Даккаку, чтобы тот сидел, спрятавшись в помещении, ринулся избивать неверных. Мальчик, выглянув из комнаты, заметил, что множество врагов нападет на его господина, выскочил из своего

¹Ахметгалеева Я. С. Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». М.: Наука, 1979. С. 34.

²Климович. Указ. соч. С. 272.

³Пантусов Н.Н. Мусульманские мазары в г. Уч-Турфане и его окрестностях // Записки Российского Географического Общества по этнографии. СПб., 1894. Т. 34.

⁴Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат // Ибранные сочинения. Т. XV. Т.: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. С. 155.

⁵Имомов.Указ. соч. С. 26.

убежища ему на помощь и был убит. Хазрат 'Али, расправившись с неверными, велел поставить над местом погребения своего молодого воина большое надмогильное сооружение, и возвести гумбез.

Когда при встрече в Медине с матерью 'Али Абу Даккака Хазрат 'Али поведал ей правду, та захотела проверить все сказанное и увидеть могилу сына. Чудесный конь Дульдуйль быстро примчал ее в Нису. Остановившись у могилы, вдова позвала сына словам: «О, 'Али!» и из под земли ей ответило 72.000 голосов (по другим вариантам, ответный отклик раздался из шестидесяти мест). Шейхи растолковали, что с именем 'Али шахидами стали уже много десятков тысяч мусульман и предложили матери назвать сына полностью. Когда та позвала – «О, Абу 'Али Даккак!», на ее призыв откликнулся один голос ее покойного мальчика, который поведал, что он попал в рай, и что ему там хорошо. Мать, удостоверившись в наличии неплохого мавзолея, вернулась благополучно в Медину, а у могилы ее сына стали совершаться чудеса»¹.

По происшествии времени, из-за уважения народа, проявляемого к персоне Хазрата 'Али, все святые места в его честь, стали приписываться только ему. По этой причине, возможно, в Центральной Азии так много сакральных мест с именем Хазрата 'Али. Например, возьмем предания о мазаре Шаха Кутайбы, расположенного в Джалакудукском районе Андижанской области. Хотя мазар Шаха Кутайбы идентифицируется непосредственно с реальным распространителем ислама Кутайбой ибн Муслимом ал-Бахили (704-715), однако в народе циркулирует мнение о том, что Шах Кутайба и есть сам Хазрат 'Али, в чем мы убедились в ходе наших бесед с местным населением². В поддержку наших слов говорят сведения из родословной «Шаха Кутайбы Кук-булаки Андиджани», хранящейся в собрании потомков Шаха Кутайбы³. В ней приводится, что Кутайба ибн Муслим по отцовской линии был потомком 'Али ибн

¹Массон М.Е. Городища Нисы в селении Багир и их изучение // Труды ЮТАКЭ. Том I. Ашхабад. 1949. С. 104.

²Полевые исследования автора. 2004 год. Андижанская область, Джалакудукский район, кишлак Шах Кутайба.

³Об этом см.: Mazar documents from Hinjayg and Fergana (fakcsimile). Edited bu Sugawara Jun Kawahara Yayoi. Tokyo University of Foreign Studies 2006; Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Studu of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28. Tokyo University of Foreign Studies 2007.

Аби Талиба¹. Таким образом военные действия Кутайбы ибн Муслима взаимосвязываются с войнами Хазрата 'Али. И это, вероятно, со временем привело к «установлению» родственных связей между Кутайбой и Хазратом 'Али. Это подтверждают информанты, которые, ссылаясь на слова «пожилых людей», утверждали, что «Кутайба это и есть 'Али». Здесь мы можем заметить, что основу для появления легенд и преданий о Хазрате 'Али создали военные походы арабов в Ферганскую долину в раннеисламский период.

ХАЗРАТ 'АЛИ И СНОВИДЕНИЯ

Наши наблюдения показывают, что в культе Хазрата 'Али большое место занимают сновидения. Во-первых, в изученной нами мифологии Хазрат 'Али изображается как святой, указывающий во снах правильный путь ищущим справедливость, проявляющий заботу о народе, покровитель мужественных людей, избавитель от различных бед².

В книге Бина'и «Толкование снов» приводится такое положение: «Кто увидит во сне Хазрата 'Али, тот станет обладателем чудесной силы, храбрости, и жизнерадостным человеком».

До сих пор сохранились сведения о сновидениях при святом месте в Мазар-и Шарифе. Сам Хазрат 'Али, явившись во сне людям Балха, сообщил, где находится его могила. Другой сон, связанный с почитанием Хазрата 'Али, излагается в статье О. Алимова «Надпись на керамической плитке»:

«Музей истории Тимуридов пополнился еще одним ценным экспонатом, хранившимся до этого в Государственном музее истории Узбекистана. Керамическая плитка. Собранный из нескольких кусочков – когда и где найдена не известно – имеет толщину в два сантиметра, с одной стороны покрыта эмалью, по середине на белом фоне надпись арабской вязью коричневого цвета, по краям на коричневом фоне нарисованы яркие цветы.

Надпись, состоящая из двадцати восьми строк, выполненная почерком *наسخи*, впервые была прочитана и исследована французским

¹Данная родословная хранится в семье Насруллахана Хасанова, проживающего в городке Ахунбабаев Джалакудукского района Андижанской области.

²Абу Муслим жангномаси. Т.: Ёзувчи, 1992. С. 91 (на узбекском языке).

ученым – сотрудницей Луврского музея Терезой Биттар. Мадам Тереза Биттар и узбекский востоковед Тургун Файзиев перевели этот текст на узбекский язык. Содержания текста:

Во имя Аллаха Милостивого, Милосердного! В первый день месяца *шаввал* 711 года от хиджры/10 февраля 1312 г., в ночь с четверга на пятницу Саййид Фахр ад-дин Хасан Табари увидел сон, будто он находится в саду эмира, расположенном за воротами Михр-и Кабаз города Кашана. Будто в том саду установлены шатры, собрались люди – мужчины и женщины, на привязи лошади и одногорбые верблюды, в землю воткнуты копья. Из самого богатого шатра вышел необыкновенный юноша ангельской чистоты. Он был в присущей арабам чалме с приспущенным вдоль шеи концом и саблей за поясом. Он сделал знак стоящему среди людей тому, кто видит сон (т.е. Саййид Фахр ад-дину Хасану Табари). Саййид Фахр ад-дин Хасан Табари подошел к нему почтительно, склонил голову. Юноша повел его в шатер. В шатре он увидел человека в кольчуге, похожего на престарелого воина. Он сидел, положив руки на колени, источая лицом свет к небесам и, казалось, земля придет в движение от его мощи и величия. Юноша сказал тому, кто видит сон: «Это амир ал-му’минин ‘Али, да благословит его Аллах, да приветствует!» Тот, кто видит сон, не поднимая головы, пал перед ним ниц и стал молиться. И тогда Амир ал-му’минин сказал: «Подними голову!» И когда тот поднял голову, он обратился к нему с такой речью: «Этот юноша наш сын – миротворец Махди. Мы направляемся сейчас в Индию, где обратим в ислам ряд кафиров. А здесь повелеваем построить величественную святыню, место которой будет указано. Тот, кто будет нуждаться во мне, пусть придет к этой святыне поклоняться!»

И тут спавший проснулся и отправился в сад эмира, где отметил место, где сидел Амир ал-му’минин, и начертил к.в.адрат, каждая из сторон в двадцать пять кирпичей. Он увидел там следы копыт лошади и верблюда. Вышеизложенное начертано именно на копыте лошади.

Человек вернулся в город. Через два-три дня двум святым мужчинам и двум святым женщинам привиделся лик амира ал-му’минин ‘Али, который сказал им: «Скажите Хайдару Фарису, чтобы тот возвел святыню в указанном месте».

Когда эти слова достигли слуха радетеля нации и религии Маулана Фариса, тот тут же приступил к строительству здания»¹.

По данным источников, появление Хазрата 'Али во сновидениях крупных деятелей сыграло важную роль в последующей жизни этих людей. Живший в XVI веке историк Сайф ад-дин Ахсиканди в своем произведении «Маджму' ат-таварих» приводит рассказ о сне Амира Тимура:

«В тот миг, когда Амир Тимур Сахиб-и Киран вошел в дом, уснул и во сне увидел сидящего на Дулдуле Хазрата Шах-и Мардана Муртазу 'Али, да освятит его лик Аллах! Он, на подходе к нему, встретив Хазрата Маулана А'зама, взяв в руки Зу-л-Фикара, на каждой из улиц Самарканда, показывая его каждому человеку, произносил: «Саййид Мир Джалил Маулана А'зам, наш потомок! Если кто-нибудь будет питать к нему враждебность или затаит злобу, то он станет нашим врагом. У поводьев Дулдуля он увидел Саййида Бурхан ад-дина Кылыча. Как Саййид Бурхан ад-дин ударил мечом сына хана, его тело распалось на две части. Амир Тимур вышел из состояния сновидения, и его охватил страх»².

Схожее явление приведено Шараф ад-дином 'Али Йазди в его сочинении «Зафар-наме». Во время похода Амир Тимур приснился Шайх Бурхан ад-дин Кылыч, потомок Хазрата 'Али. Амир Тимур поспешил ему навстречу и попросил у него, чтобы тот вымолил у Аллаха Всевышнего жизнь для Джахангира Мирзы, лежавшего тяжелым больным в Самарканде. Тогда Шайх Бурхан ад-дин буркнул, что такое водвластно только Богу. С испугом пробудившись ото сна, Амир Тимур спешно отправил гонца в Самарканд. Позднее стало известно, что Джахангир Мирза умер³.

По сведениям другого историка Ибн 'Араб-шаха, Амир Тимур уважал своего придворного ученого 'Ала' ад-дина ат-Табризи за его способность видеть вещи сны⁴.

¹Олимов Ў. Сополтахтачадаги битик // Moziydan sado. 2 (14). 2002. С. 46 (на узбекском языке).

²Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббос Аксикенти жана анын уулу Нур-Мухаммад. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму ат-таварих). Бишкек: Акыл, 1996. С. 78 (на киргизском языке).

³Каттаев К. Махдуми Аъзам ва Дахбед. С.: Суғдиёна, 1994. С. 14 (на узбекском языке).

⁴Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т.: Меҳнат, 1992. С. 86 (на узбекском языке).

По причине того, что явление Хазрата 'Али во сне считается добрым предзнаменованием, родители давали имена в связи с этим святым. Для этого они совершали паломничество к его мазару, затем на основе сновидения они нарекали своих детей именами Хазрата 'Али. Во многих случаях паломники действительно утверждают, что во сне они видели, как Хазрат 'Али давал бездетным женщинам колыбель или какую-нибудь другую схожую вещь. По сведениям информантов, некоторые будущие родители слышали голос: «Если у тебя родится сын, нареки его именем 'Алишер!» Такие слова мог произносить старец¹.

СВЯТЫЕ МЕСТА В МЕСТНОСТИ ШАХ-И МАРДАН, СВЯЗАННЫЕ С ЛИЧНОСТЬЮ ХАЗРАТА 'АЛИ

Как известно, в Центральной Азии совершение паломничества (*хаджж*) в Мекку, ввиду значительной отдаленности и крупных финансовых расходов на поездку, вызывало определенные трудности и было не доступно для широких слоев населения. Взамен этого важного предписания ислама (*фарз*) многие местные жители совершали паломничество к святым местам (*зийарат*), расположенным в своих и соседних районах Ферганской долины, а также в других областях Центральной Азии, Афганистана, Восточного Ирана и китайского Синьцзяна. Наиболее популярными центрами для совершения паломничества в Фергане были, в частности, мавзолей Хазрата 'Али к югу от г. Маргилан, гора Тахт-и Сулайман в г. Ош и мавзолей Сафид Булан к северу от г. Наманган. Эти места в глазах простых людей могли считаться следующими важными объектами после Ка'бы в Мекке по своему положению.

Кишлак Шах-и Мардан (Узбекистан), являющийся одним из прекрасных мест Ферганской долины, расположился в 60 км к югу от города Ферганы, в предгорьях Алайских гор. В Шах-и Мардане находятся *мазары* «Арча-Мазар», «Тал-Мазар», «Таш-Мазар», «Бел-Мазар», «Зирк-Мазар», среди которых выделяются *мазар* и святилища, связанные с Хазратом 'Али.

¹Полевые исследования автора. 2003 год. Ферганская область, Ферганский район, кишлак Шахмардан.

Основу для их бытования создают мифы. В этой местности обычно передают легенды о белом верблюде (*ақ туйа*), на котором перевозили тело Хазрата 'Али. В семи местах, где он останавливался, появились святые места с именем этого погибшего за веру героя. Другая легенда рассказывает о том, что после кончины Хазрата 'Али его сподвижниками были приготовлены семь гробов (*табут*). Эти гробы были увезены его последователями в разные стороны – так появились сразу несколько святых мест с именем одного и того же человека. Другая легенда гласит, что это *кадам-джай* (след) Хазрат 'Али. Его местоположение было выявлено неким богобоязненным подвижником, либо другим человеком, видевшим вещий сон, где ему было указано это святое место в качестве его *кадам-джай*; В третьем варианте появляется анонимный ученый человек, прочитавший об этом в какой-то книге. Многовариантность и аморфность такого рода преданий делают их почти неуязвимыми для критики со стороны мусульманских книжников. Другая их черта – простота и доступность для понимания людьми, неискушенными в философии и истории. Другая их черта – наличие в этих рассказах «кочующих» сюжетов (как правило, для большинства регионов количество таких сюжетов не превышает десяти).

В специальной поэме о *мазаре* Хазрата 'Али в Фергане Шаха Хакима Халиса – «Газат-нама-йи Шах Джарир», написанной в 1906 г., имеется раздел в стихах, посвященный этому святилищу. В трудах русских географов и историков, написанных в конце XIX – начале XX века, содержатся сведения о Ферганской долине. В них особо выделяется Шах-и Мардан, который назван одним из главных святых мест для местного населения¹. По утверждению А.Ф. Миддендорфа, *мазар* Шах-и Мардана был известен среди народа под именем «Хазрат-и Шах-и Мардан»².

Следует заметить, что подробных сведений о *мазаре* Шах-и Мардан мало. Русские исследователи оставили интересные описания внешнего вида мавзолея. В частности, можно упомянуть книгу В.И. Масальского «Туркестанский край», где описан общий внешний вид мазара Хазрата 'Али³. Л. Костенко, оказавшись в этом горном

¹Земля и люди. Всеобщая география. Азиатская Россия и Средне-Азиатские ханства. СПб., 1892. С. 407.

²Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882. Прибавление IV. А. XX.

³Масальский В.И. Туркестанский край. СПб., 1913. С. 707.

урочище, написал статью под названием «Экспедиция в Алайский горы» (она напечатана в газете «Русский инвалид» за 1876 год). Он так описал Шах-и Мардан:

«...Лучшим украшением его служит мечеть и гробница святого, по имени которого и называется деревушка. Шах-и Мардан в переводе с персидского значит «Царь мужей» (Шах-и-мардан). Под этим именем скрывается по уверениям местных мулл, сам 'Али, зять великого Пророка, четвертый халиф мусульман. Гробницы этого мусульманского святого, по мнению мулл, находятся еще в семи местах».

Шах-и-мардан считается самым популярным святым во всем Кокандском ханстве. Это верховный покровитель Ферганы, то же, что Богоуддин для Бухарского ханства и Палван-ата – для Хивинского.

Гробница чрезвычайно живописно расположена на высокой террасе хребта и выходит передним фасадом к краю покатости. При гробнице есть мечеть... Самая гробница святого помещается в небольшом здании, образующем монумент, построенный по типу среднеазиатских монументов.

Это здание в форме параллелепипеда с фронтом, представляющим стену, возвышающуюся над зданием и фланкированную двумя колоннами в форме башенок. По середине стены сделана ниша грушевидным сводом. В этой нише и проделана деревянная, украшенная затейливой резьбой двухстворчатая дверь. Вверху ниши над дверьми начертана крупная надпись по-арабски: «Аллах, Магомет, Абу-Бакр, Омар, Осман, 'Али». Под надписью нарисованы красками изображения различных священных мест в Мекке и Медине. Перед входом во внутрь здания висят несколько тугов, то есть, высоких деревянных шестов с медными наконечниками и лошадиными, либо яковыми хвостами.

Наружная дверь вводит в первую, небольшую, но достаточно высокую комнату, освещенную двумя стрельчатыми окнами, забранными резными решетками. На окнах лежат рога баранов и коз. Следующая затем комната таких же размеров, как и предыдущая, перегороджена вдоль деревянной решеткой, поверх которой еще пускается цветная драпировка, совершенно закрывающая «могилу святого». Эта драпировка поднимается лишь в особенно редких случаях, а именно, когда щедроты молельщиков выражаются в самых крупных размерах.

...Святость «Царя мужей» не только привлекает массу паломников, щедро поддерживающих благосостояние мулл, живущих при гробнице, но даже держит всю деревушку, платящую подати исключительно в пользу мечети.

Что касается происхождения описываемой гробницы, то мне пришлось слышать на месте следующую легенду:

По объяснению местных мулл, 'Али – зять Пророка. После своей смерти не был похоронен, но тело его было возложено на белого верблюда, которого пустили идти на все четыре стороны. Вскоре верблюд удалился, неизвестно куда. Прошло много времени после того события, когда на том месте, где находится гробница.... Случилось такое происшествие. Дети, играя, устраивали из земли насыпи, и каждый раз, когда они взрывали землю, появлялся белый верблюд, который и разрушал работу детей, сравнивая вырытую землю.

Такое чудесное событие не могло не повлиять на окрестное население. Ученые мужи открыли свои книги, в которых говорилось про белого верблюда, понесшего прах великого богатыря, и где объяснялось вместе с тем, что верблюд этот остановится на возвышенном месте между двух гор и двух вод, и что здесь-то и будет предан земле прах 'Али.

Так как место, где появился белый верблюд, действительно отвечало показаниям мудрых книг, то и было решено, что тут должна находиться могила 'Али. Множество чудес, совершенных в указанном месте, подтвердили правоту справедливости их догадки, после чего место погребения 'Али для жителей Ферганы сделалось уже несомненным»¹.

Здесь уместно остановиться по поводу семи гробов и верблюда, на которого погружен гроб. Это положение имеется не только в преданиях о Хазрате 'Али, но и в преданиях об Увайсе ал-Карани², Шайхе Бурхан ад-дине Сагарджи, жившем в XIV веке в Самарканде.

Согласно им, Бурхан ад-дина Сагарджи похоронили точно в том месте, где остановился верблюд с погруженным на него его телом: «Как повествуют, гроб Хазрати Шайха Бурханиддина, внеся в Самарканд, отнесли к мавзолею шайха Нуриддина Басыра. Всем на ум

¹Гулиянц Л. Легенды и были Шахимардана // Ферганские зори. 20 апреля 2002 г.

²Снесарев. Указ. соч. С. 88.

пришло завещание Хазрати Шайха, и они хотели полностью исполнить его. Однако, несший гроб верблюд, как бы совершая паломничество, обошел вокруг мавзолея и, дойдя до местности Рухабад, остановился. А затем стал ударять ногами землю»¹. Согласно сведениям, приведенных Х. Аргынбаевым, этот обычай существовал и у казахов. По сведениям, тело известного казахского батыра Райимбека, жившего в XVII веке, также погрузили на верблюда и похоронили его там, где верблюд лег на брюхо².

В народных преданиях говорится о том, что в XVIII–XIX веках в Ферганской долине существовал обычай, согласно которому гроб с телом грузили на верблюда. Умершего хоронили там, где верблюд останавливался. Например, такие сведения встречаются по Саки-Ишану (похоронен на территории *мазара* Шир-Мухаммад-Ахунда в кишлаке Паласан Алтыарыкского района) и Саййиду ‘Убайдаллахану (жил в начале XIX в. в Маргилане).

Итак, здесь уместен вопрос, почему с древних времен тела святых погружали на верблюда? По мнению Г.П. Снесарева, этот обычай прежде всего связан с воззрениями о верблюде об издревле священном животном³. Верблюд в качестве божественного животного почитался в «Авесте», где божество войны и победы Веретрагна изображался в облике двугорбого верблюда⁴.

Известно, что в Центральной Азии верблюд почитался наряду с лошадью и быком. Бронзовые изделия с изображением верблюда встречаются на светильниках саков. В раннее средневековье верблюд служил объектом почитания. В качестве примера можно привести фрагмент фигуры верблюда, изготовленной из бронзы в Самарканде⁵. Изображение верблюда на короне хорезмшахов III–IV веков указывает на то, что он почитался в качестве божественного животного⁶.

¹Абул Ҳафс Насафий. Қандия. Т.: Минҳож, 2005. С. 77 (на узбекском языке).

²Аргынбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1975. С. 196.

³Снесарев. Указ. соч. С. 185.

⁴Ремпель Л.И. Фрагмент бронзовой статуи верблюда из Самарканда и крылатый верблюд Варахши // Средняя Азия в древности и средневековье. М.: Наука, 1977. С. 99.

⁵Там же. С. 95.

⁶Гудкова А.В. Ток-Кала. Т.: Фан, 1964. С. 114.

Конечно нельзя считать, что в основе изображения верблюда в исламской традиции в качестве разумного животного лежат доисламские воззрения. Нельзя не учитывать мусульманскую литературу, в которой о верблюде имеются интересные воззрения. Например, арабский историк Ибн Хишам (ум. в 835 г.) в «Сират Расул Аллах» приводит такие сведения: По воле Аллаха ангел Джабра'ил, приняв облик большого верблюда, защищал пророка Мухаммада от врагов¹.

Образ верблюда крепко вошел в религиозные представления мусульман. В частности, согласно сведениям, приведенным О.А. Сухаревой (1903-1983), среди населения Самарканда сохранились воззрения о том, что великие святые во снах показываются в облике верблюда². Бина'и приводит такое воззрение: «...если кто увидит во сне идущих по пустыне верблюдов, на того падет взор святых угодников, и он достигнет величия»³. В древнетюркском памятнике «Ирк битиги» (начало IX в.), посвященном сноведениям и их толкованию, считается, что увидеть во сне верблюда – это добрый знак⁴.

Верования древних тюркских народов о верблюде как священном животном нашли продолжение в исламский период их истории. Первый рассказ связан со вступлением пророка Мухаммада в Медину⁵. В «Сийар ан-Наби» приводится, что верблюд сначала прилег на участке земли, предназначенном для возведения дома для двух сирот из числа сыновей Наджжара, и тотчас же встал. По этой причине Пророк купил эту землю и распорядился на ней возвести Священную мечеть⁶. Это могло лечь в основу обычая погрузки гроба на верблюда. Это можно посчитать деянием разряда *сунна*.

Сведения о Шах-и Мардане, приведенные русскими исследователями, действительно соответствовали ситуации той эпохи.

¹Шидфар Р.К. Пережитки тотемизма и табуирование у аравийских племен в VI-VII вв. (по «Жизнеописанию посланца Аллаха» Ибн Хишама) // Советская этнография. М., 1990. № 2. С. 67.

²Ремпель. Указ. соч. С. 101.

³Бина'и. Указ. соч. С. 80.

⁴Ирк битиги (Таъбирнома) // Қадимги ҳикматлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. С. 50 (на узбекском языке).

⁵Крейк Ҳ.А.Л. Ҳазрати Билол (р.). Д.: Илим, 2002. С. 78 (на таджикском языке).

⁶Сияри Набий. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. С. 52 (на узбекском языке).

Например, новый хан, воссевший на ханский престол, совершал паломничество к Шах-и Мардану. По документам видно, что Худайар-хан часто совершал со всей своей семьей паломничество (*зийарат*) в Шах-и Мардан¹. Это поднимал популярность Шах-и Мардана. Имя Хазрата 'Али имело особое место в жизни Кокандских ханов, что нашло свое отражение в письменных источниках. Ханы при восшествии на трон или перед вступлением в войну повторяли выражение «'Али, Лев Божий, да пребудет всегда с нами!» Зиявуддин Махдум Махзуни приводит такие слова в своем произведении «История ханов Ферганы»².

Кишлак Шах-и Мардан издревле почитался народами Ферганской долины в качестве святого места. Это имеет отношение как к доисламской эпохи, так к собственно исламскому периоду. Рисунки, найденные в 1969 г. в пещере «Катта-Камар», расположенной в 12 км к югу от кишлака Шах-и Мардан на берегу реки Ак-Су на высоте 2100 метров над уровнем моря, свидетельствуют о том, что ее люди почитали священной уже со времен неолита (V-III тысячелетия до.н.э.). На рисунках пещеры, исполненных древними художниками на камне, нашло свое отражение исполнение обрядов, связанных с охотой. Это служит подтверждением сакрального значения этой местности с древних времен. Затем пещера Катта-Камар потеряла своего значения в качестве святого места. Российский исследователь В.П. Огудин так объясняет это: «Пещера потеряла свое значение в качестве святого места не в XX веке, а в более раннюю эпоху. Причина этого, появление с XVII века в близлежащих к пещере населенных пунктах мест поклонений Хазрат 'Али, Ярдан ата»³. Подтверждая это мнение, ученый-этнограф С.Н. Абашин отмечает, что появление святых мест, связанных с Хазратом 'Али, относится к XVII-XVIII векам⁴. Однако, наши исследования позволяют выдвинуть предположения о том, что в кишлаке Шах-и Мардан и в более ранние времена также имелись святые места. Необязательно, что оно называлось именем

¹Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968. С. 374.

²Об этом см.: Магзуни. Фаргана хандарынын тарыхы. Бишкек, 2007 (на киргизском языке).

³Огудин В.Л. Страна Фергана. М.: Центр стратегических и политических исследований, 2002. С. 53.

⁴Абашин С.Н. Шахимардан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: Восточная литература, 2006. С. 460.

Хазрата 'Али. Оно почиталось со стороны местного населения, может быть под другим именем. Иначе оно за короткий период времени, располагаясь на высоте 1540-1570 метров над уровнем моря, не снискало бы себе славы известного святого места.

Эпитафии, находящиеся в современном кладбище кишлака, свидетельствуют о том, что первые захоронения здесь были осуществлены в 1949 году. До этого хоронили знатных и влиятельных людей со всей округи на старом кладбище, расположенном у мавзолея Хазрата 'Али, что показывает его значение святого места уровня всей Ферганской долины. Эта практика уже существовала в эпоху средневековья, о чем свидетельствуют керамические сосуды, найденные там.

Обнаружение в кишлаке Охна, расположенном недалеко от Шах-и Мардана, погребений VII-VIII веков, относящихся к тюркским племенам, указывает также на то, что Шах-и Мардан всегда находился в центре политических событий. Прежде кишлак назывался «Парсин» (Кстати, сейчас центральная улица кишлака называется Парсин). В тексте генеалогического произведения «Насаб-нама» встречается имя Парсин. Согласно ему, дети Мухаммада ибн ал-Ханафийа (637-700), сына Хазрата 'Али – Шах 'Абд ар-Рахман, Шах Мансур и Хазрат Парсин-шах вместе со сподвижниками Пророка (*сахаб*) и их последователями (*таби'ун*) прибыли в Фергану в целях исламизации ее населения. Хазрат Парсин-шах погиб смертью мученика за веру и нашел упокоение в горах Маргилана¹.

Известно, что Шах-и Мардан имеет в народном языке название «горы Маргилана». Можно предположить, что кишлак получил название Парсин по причине того, что здесь находилась могила Хазрата Парсин-шаха. Вероятно, по прошествии времени оно уступило место названию Шах-и Мардан. Возможно, что маленький *мазар* Шах Талиба, находящийся по соседству с мазаром Хазрата 'Али, в действительности может быть могилой Хазрата Парсин-шаха.

Возведенные в конце XIX века в Шах-и Мардане мавзолей и мечеть, поражали своей красотой каждого паломника. Кто был спонсором строительных работ при *мазаре* Хазрата 'Али? К сожалению, трагична была судьба этого архитектурного памятника, так и судьба Шакира Минг-баши, восстановившего здание *мазара*.

¹Муминов. Указ. соч. С. 136.

Шакир Минг-баши был убит в первые годы Советской власти – в 1918 году, а построенные им мазар и мечеть были разрушены в конце 1930-годов.

Мухаммад-Шакир, сын Мирза Каландара родился в 1834 году в кишлаке Риштан. Его отец Мирза Каландар при Худа-йар-хане занимал должность саркара, т.е. сборщика налогов¹. После смерти Мирзы Каландара его должность в течение 1881–1907 годов занял Мулла Шакир Минг-баши. В народе он был известен под именем Шакир На'иб. В 1894-1898 годах на благоустройство *мазара* и мечети Хазрата 'Али в Шах-и Мардане Шакир Минг-баши потратил из своих личных средств сумму в 60 тысяч рублей². Его щедрость поразила также представителей царской администрации. По этому поводу поэт из Шах-и Мардана Мулла Нийаз (1823-1896) написал следующие строки: «Я не видел столь мужественного человека, как Шакир»³.

В начале 1909 года численность населения в кишлаках Шах-и Мардан и Ярдан достигла 1818 человек⁴. В то время в Шах-и Мардане было шесть мечетей, среди которых мечеть Хазрата 'Али считалась редкостным архитектурным памятником той эпохи. Л. Костенко сообщает, что *мазар* Хазрата 'Али в Шах-и Мардане был разрушен примерно в 1826 году в результате сильного землетрясения⁵. Это подтверждают и устные источники. По ним, *мазар* Хазрата 'Али разрушался примерно в 1822 и 1894 годах в результате сильных землетрясений.

Хазрат 'Али имел авторитет покровителя отважных воинов. По этой причине один из предводителей движения за независимость Туркестана Мадаминбек(1892–1920) неоднократно посетил *мазар* Хазрата 'Али в Шах-и Мардане⁶. Эта территория была под контролем Мадаминбека. Только после его гибели большевики осмелились занять Шах-и Мардан. Через год после смерти Мадаминбека в конце

¹Абдулахатов. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал. С. 45.

²Золотая книга Российской империи. М., 1905. Фонд рукописей и документов Ферганского краеведческого музея. КП № 5998. ПД 912.

³Молло Нияз. Санат дигарсттар. Бишкек, 1993. С. 82 (на киргизском языке).

⁴Список населенных мест Ферганской области. От Ферганского областного статического комитета. Скобелев, 1909. С. 77.

⁵Гулиянц Л. Легенды и были Шахимардана. Ферганские зори. 20 апреля 2002 года.

⁶Сухарева. Ислам в Узбекистане. С. 25.

декабря 1921 г. в боях между большевиками и Норматом–махсумом, мазар и мечеть были сожжены¹.

В начале XX века только в июле и августе Шах-и Мардан посещало свыше 15 тысяч паломников. Благодаря обслуживанию паломников, шайхи *мазара* Хазрата 'Али в год собирали денежные средства на сумму 80.000-100.000 рублей². Советская власть в крае по этой причине проявила особое внимание к Шах-и Мардану. В 1921 году в Шах-и Мардан для контроля за ситуацией были отправлены военные силы большевиков. Когда красноармейцы вошли в Шах-и Мардан, местное население, посчитав, что «мечеть – дом Бога, и сюда они не войдут», спрятало все свои редкие вещи в мечети³. Однако вскоре они почувствовали свое заблуждение. По сообщениям информантов, множество редких рукописных книг, различных дарительных грамот (йарлик-нама) и вакф-нама находились в мечети. Бой, завязавшийся между красноармейцами и воинами Нормат–махсума, постепенно перешел на территорию мечети. В результате перестрелок здание мечети загорелось. Оно горело несколько дней. И в скором времени, великолепная мечеть, редкостный архитектурный памятник, полностью сгорел, и ее порталы обрушились⁴.

По одним сведениям, во время пожара погибло 47 красноармейцев⁵. Однако, эти сведения не точны, что требует новых исследований. Например, по сведениям командира 1-эскадрона 13-кавалерийского полка В.В. Бардадина, пришедшего на подмогу в следующий день после случившихся событий, в Шах-и Мардан для сбора продовольствия под руководством Каплина было направлено 47 конных, всего 48 бойцов. Из них 41 человек погибли из-за пожара в мечети, остальные пять умерли от ран в госпитале, расположенном в городе Фергана⁶. Согласно сведениям, приведенным В.В. Бардадином, во время пожара трое красноармейцев смогли спасти свою жизнь в

¹Хатамов А. Ҳамза Шохимардонда. Т., 1979. С. 62 (на узбекском языке).

²Климович. Указ. соч. С. 118.

³Полевые исследования автора. 2003 год. Ферганская область, Ферганский район, кишлак Шахимардан.

⁴Ермольев Н.И., Ковалев Н.И. Девятнадцать огненных лет. Ростов-на-Дону: Ростиздат, 2004. С. 36.

⁵Алимухамедов. Указ. соч. С. 17.

⁶Воспоминания командира кавэскадрона 13 кавполка 7 отд. Турк. Кавбригады Бардадина В.В. // ФОКМ, № 3235. С. 3.

мазар. Среди них были пулеметчик Шошист и сержант Кузнецов. То, что они остались в живых, также представляет собой интересный случай. Для того, чтобы спастись от огня, выйдя из мечети, они вошли внутрь *мазара*. Сдвинув каменную плиту над могилой Хазрата 'Али, что находилось внутри *мазара*, они спустились во внутрь могилы и спрятались там. Они пролежали там какое-то время. Когда они начали задыхаться от дыма, выйдя из могилы, они вышли из мазар¹. Важно отметить, что в это время внутри могилы Хазрата 'Али имелись человеческие кости, а не «различной величины простые камни и комки глины», как писали впоследствии советские атеисты.

Разрушенный во время пожара купол *мазара* Хазрата 'Али был восстановлен в 1924 году. В 1926 году на мазаре Хазрата 'Али проводились ремонтные работы, и на мазаре были установлены новые двери размером примерно в 4х2 метра, являвшие собой редкий образец прикладного искусства. На двери, среди рельефных резных узоров, имеется надпись: «1345 год, работа Уста Умрзак Маргинани», Из этого можно заключить, что дверь была изготовлена в 1926 году известным маргиланским мастером Умрзаком. Этнограф А.К. Писарчик писала о том, во время своего пребывания в Маргилане в 1939 году она встречалась с Уста Умрзаком. В это время Уста Умрзаку было примерно пятьдесят лет².

В изготовлении двери, кроме Уста Умрзака, принял участие мастер по изготовлению цепей Уста Абу-л-Касым-ходжа ибн Джамал-ходжи. На ручке двери имеется надпись «Абу-л-Касым-ходжа Джамал-ходжа». В наше время от предыдущего здания *мазара* Хазрата 'Али сохранилась только эта дверь.

До конца 1920-х годов держателем ключей от *мазара* Хазрата 'Али был представитель шайхов Шах-и Мардана, главный мутавалли Исма'ил-ходжа ибн Саййид-ишан. По утверждению В.А. Парфентьева, у отца Исма'ил-ходжи – Саййид-ишана вокруг Вуадилья и Шах-и Мардана было много *муридов*³. Значит, его положение в Шах-

¹Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. М., 2000. С. 39.

²Писарчик А.К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину. 1938. Архив Главного управления по охране памятников культурного наследия и их эксплуатации Министерства по делам культуры и спорта Республики Узбекистан. № 1491. С. 38.

³Парфентьев В.А. Селение Вуадиль // Ежегодник Ферганской области. Том III. Новый Маргелан, 1904. С. 64.

и Мардане было сильным. После смерти Саййид-ишана назначение его сына Исмаил-ишана на должность главного мутавалли соответствовало воле жителей Шах-и Мардана. В качестве мутавалли (казначей) работал представитель маргиланских ходжей Бузрук-хан-ишан ибн Лангар-ходжа-ишан. Кокандские же ходжи ведали работами по управлению хозяйством третьего *мазара* в лице Гийас-ходжи ибн Салах ад-дин-ишана¹.

В Центральном Государственном Архиве Республики Узбекистан (ЦГА РУз) хранится письмо-прошение, составленное в 1886 году на имя военного губернатора Ферганской области шах-и марданскими ходжами Махмуд-ходжой ибн Лангар-ходжа, и Баба-ходжой ибн Калан-ходжа. Оно направлялось от имени группы шах-и марданских ходжей. Из этого письма становится известно, что бывший начальник уезда Дейбнер в 1883 году своим приказом № 5 назначил на должность мутавалли *мазара* Шах-и Мардан вместо вышеупомянутых личностей Падша-ходжа-ишана ибн Закир-ходжа-ишана. Это вызвало недовольство ходжей Шах-и Мардана. В прошении утверждается, что, несмотря на наличие грамот, выданных Чингиз-ханом, Амиром Тимуром и другими мусульманскими ханами, правившими в Мавараннахре предкам ходжей Шах-и Мардана, а также решений, вынесенных казиями Маргилана и Чимийана, бывший начальник уезда господин Дейбнер назначил на должность мутавалли *мазара* Шах-и Мардана личность, которая не имеет никакого отношения к этому. По этой причине ходжи Шах-и Мардана отправили военному губернатору прошение о назначении на должность мутавалли лица, избранного самими ходжами. Нам не известная ответная мера властей по этому письму. Однако очень важно, что в нем приведены имена всех ходжей Шах-и Мардана. До этого времени мы не располагали сведениями о шах-и марданских ходжах. Упоминание в нем имен ходжей, несомненно, окажет нам большую помощь в поиске новых сведений о Шах-и Мардане². В этом письме приведено более 200 имен ходжей Шах-и Мардана. В нашем расположении оказались важные материалы для изучения истории фамилий ходжей в течение нескольких веков.

¹Хатамов. Указ. соч. С. 9.

²ЦГА РУз. Фонд И-19. Оп. 1, № 1821. л. 3.

Для нас важны сведения о святых местах Ферганской долины, приведенные известным казахским ученым Чоканом Валихановым(1835-1865). В частности, достойны особого внимания его воспоминания о мазаре Хазрата 'Али в Шах-и Мардане. Например, Чокан Валиханов упоминает, что шайхами мазара в Шах-и Мардане были ходжи из махалли Машхад города Маргилан¹.

Перед совершением финального паломничества к *мазару* Хазрата 'Али в Шах-и Мардане, жители разных регионов Ферганы посещали святые места, расположенные на территории, где они проживали. После посещения локальных мазаров, паломники должны были совершить зийарат к следующим мазарам:

1. Святое место «Ходжа Ахмад-вали», расположенное в кишлаке Вуадиль.

2. Святые места «Ходжам-Пашша» и «Мир 'Абд ал-Аввал» в кишлаке Аввал.

Мазар Ходжа Ахмада-вали. Считается, что ворота Шах-и Мардана начинаются с Вуадиля. По этой причине входящие в эти ворота должны были совершать молитву в честь душ святых этой местности. Паломники посещали *мазар* Ходжа Ахмада-вали, расположившего в центре кишлака Вуадиль недалеко от чинара огромных размеров².

Мазар Ходжа Ахмада-вали считается одним из древних святых мест Ферганской долины. По преданиям, на этом *мазаре* похоронен стремянный Хазрата 'Али. Он известен среди населения под именем Ходжа Мат-Вали-пирим.

Прежде ханская семья по пути в Шах-и Мардан останавливалась в Вуадиле, где совершала паломничество к *мазару* Ходжа Мат-Вали. По мнению этнографа О.В. Горшуновой, паломник, следующий в Шах-и Мардан к мазару Хазрата 'Али, должен был посетить *мазары* в кишлаке Аввал³. По этому поводу среди населения имеется такое предание. Хазрат Шах-и Мардан (т.е. 'Али) завещал старшим святым: «Пусть посетят сперва (т.е. на местном языке – «аввал») вас, а затем – нас». Следуя этому завещанию паломники, следующие через Аввал в Шах-и Мардан, начинали цикл паломничества здесь. В Аввале среди

¹Валиханов Ч.Ч. Избранные труды. М.: Наука, 1986. С. 157.

²Кулфиддинов Х. Водилга бир назар. Ф.: Фарғона, 2006. С. 46 (на узбекском языке).

³Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. М., 2000. С. 29.

таких почитаемых мест можно упомянуть «Ходжам Падшах» и «Мир ‘Абд ал-Аввал».

Мазар Ходжам Падшах. Мазар Ходжам Падшах расположен в центре Авая, и состоит из родников и собственно мазара. Бытуют предания, связанные с холмом Ходжам Падшах. Он связан с именем Афак-ходжи. Однако, как мы установили, в действительности он имеет отношение к одному из его сыновей – Ходже Хасану, жившему в начале XVIII века. Ходжа Хасан в письменных источниках упоминается под именами «Гази Падшах» и «Падшах-ходжам»¹. Жительница Алтыарыкского района Т. Валиева владеет рукописным списком «Тазкира», в котором рассказывается о жизни Ходжа Хасана в Маргилане. Этот источник сообщает, что Ходжа Хасан принимал участие в войнах против калмыков/джунгаров. Например, при битве у Кувы он оказал помощь в изгнании врага. Ходжа Хасан скончался и был похоронен вдалеке от Ферганы – в кишлаке Каратал (Таджикистан). Однако население места в Маргилане, Аввале и Куве, куда ступала его нога (кадам-джай), превратила в места паломничества². Дукчи Ишан (Мухаммад-‘Али Халифа Сабиров, 1856-1898), известный предводитель восстания часто посещал святое место Ходжама Падшаха на территории Кувинского района³. Вероятно, святое место Ходжам-Падшаха стали приписывать его отцу – Афак-ходже. Переход имени святого места к более знаменитому представителю династии – явление частое⁴.

¹Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on Private Manuscript in Ferghana Valley // Journal Asian and African Studies. N. 71. 2006. P. 224.

²Полевые исследования автора. 2006 год. Ферганская область, Кувинский район, кишлак Ходжа Хасан.

³Манакиб-и Дукчи-Ишан (Аноним жития Дукчи-Ишана – предводителя Андижанского восстания 1898 года). Ташкент-Берн-Алматы, 2004. С. 284 (серия «Казахстанские востоковедные исследования»).

⁴Об этом см.: Кутлуков М. Мухаммад Содик Қошғарий. Т., 1968; Мухаммад Эмин Курбони. Қашқардаги ёдгорликлардан термалар. Қашқар – уйғур нашриёти. 1990; Зотов О. В. Китай и Восточный Туркестан в XV-XVIII вв.: межгосударственные отношения. М., 1991; Абдували Али. Опоқхўжа.1-2 китоб. Шинжонг.: Шинжонг халқ нашриёти, 2000; Одил Мухаммад Турон. Қашқардаги қадимги излар. Шинжонг.: Шинжонг халқ нашриёти, 2001. Роҳила Довуд. Уйғур мазорлари. Шинжонг.: Шинжонг халқ нашриёти, 2001; Вей Ля Лючигин. Хожалар жамияти ҳақида / Таржима қилгучи Курбон Турон. Бейжинг. Миллатлар нашриёти, 2006; Мулло Мусо Сайрабий. Тарихи Хамидий. Бейжинг. Миллатлар нашриёти, 2007; The Bazaars and Mazaars of the Hinciang Uighur by Sanada Yasusi, Wang Jianxin, Shnmen. Studia culturae islamicae 70. 2002; Замир Садуллозода, Фарход Ғаффор. Ўрта Осиёдаги ислом мазҳаблари. Урумчи.:

Проведенные нами интервью подтвердили, что паломничество в Шах-и Мардан начиналось с посещения святых мест на территории кишлаков Вуадиль и Авваль, а затем продолжалось в Кадамджае.

В Кадамджае (Кыргызстан) имеются камни с отпечатками кисти (ладони) руки и колен Хазрата 'Али. Эти объекты известны под названием «'Алининг Кадамджайи», т.е. «место, куда ступала нога 'Али». Здесь рассказывают о схватке Хазрата 'Али с драконом у города Барбар, как это описано в повести «Баба Равшан». Как раз напротив священного камня на другой стороне речки (сай) имеется скала, в которую превратился дракон с отрубленной головой. В преданиях о Хазрате 'Али упоминаются города Шахр-и Барбар и Шахр-и Хайбар. Местоположение первого указывают в окрестностях Балха¹, второго – в восьми *баридях* (примерно 250 км – Н.А.) от Медины в сторону Шама (Сирии)². В Ферганской долине народ называет две крепости под такими же названиями – Шахр-и Барбар (город Мархамат) и Хайбар (город Эйлтан)³. В глазах населения этот факт укреплял веру в то, что Хазрат 'Али побывал в этих местах.

Повесть «Баба Равшан» сообщает, что «Хазрат 'Али привел Баба Равшана в Шахр-и Барбар, расположенный в шести месяцах пути от Медины»⁴. Другие источники свидетельствуют, что горы у истоков вод города Маргилана находятся в шести месяцах пути от Медины⁵. На этой основе население считает, что Хазрат 'Али бился с драконом у Кадамджая.⁶

Такое же святое место Хазрата 'Али имеется в кишлаке Шахр-и

Шинжонг халқ наشريёти, 2002. Непомнин О.Е. История Китая. Эпоха Цин. XVII – начало XX века. М., 2005; Кадырбаев А.Ш. Ходжи Суфийского ордена Накшбандие в Восточном Туркестане накануне в эпоху Маньжуро-Китайского владычества XVII – начала XIX века // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс. 2007.

¹Махмуд ибн Вали. Указ. соч. С. 23.

²Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асрар ва-'аджа'иб ал-малик ал-каххар. М.: Наука, 1971. С. 26.

³Латынин Б.А. Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции. 1934 г. // Археологический сборник. Выпуск 3. М.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961. С. 111.

⁴Бобо Равшан қиссаси. С. 153.

⁵Эта рукопись хранится в семейной коллекции Шерматовой Адинахан, живущей в кишлаке Буви-Мазар Бувайдинского района.

⁶Полевые исследования автора. 2004 год. Республика Кыргызстан, Баткенская область, Кадамжайский район.

Калача у города Ходженд. Согласно преданиям, перед тем как пойти в Фергану, Хазрат 'Али совершил здесь молитву, от чего следы его коленей остались на камне. Сейчас над этим местом возведен мавзолей¹.

В самом кишлаке Шах-и Мардан находятся несколько сакральных мест:

1. Камень «Эллик Пайсаки».
2. Святое место «Кок-Таш».
3. Малый или Кичик мазар (Мазар-и Шах Талиб).
4. Большой или Катта мазар (Мазар Хазрата 'Али).
5. Мазар 'Умара Уммийи.
6. Святое место «Чакка Тамар».

Камень Эллик Пайсаки (Пятидесятипайсовый). Камень, расположенный возле моста «Эллик Пайсаки» при входе в кишлак Шах-и Мардан, называют «Трехфунтовым камнем Хазрата 'Али». Известно, что мера веса «пайса» равнялась примерно 50 граммам, и, соответственно, пятьдесят *пайса* составляет 2,5 кг. Вышеупомянутый камень весит на самом деле несколько тонн. Почему он получил название «пятидесятипайсовый»? Как передают, Хазрат 'Али, подняв этот огромный камень и сказал: «Весит всего пятьдесят пайса!» Этим он навел ужас на врагов. Здесь же находится другой камень, называемый «Верблюд-Камень». Люди его связывают с верблюдом, привезшим гроб Хазрата 'Али².

Место, откуда паломники поднимаются к мазару Хазрата 'Али, называется Мазар-Баши (Начало мазара). Здесь люди рецитируют суры из Корана, посвящая их духам святых. По сообщению информанта Салтанат Эргашевой, здесь раньше было святое место, называемое Ак-Мазар. В начале XX века паломники поднимались по прямой и круговой лестнице, сделанной из арчи. По лестнице они поднимались в дарвоза-хану (помещение у ворот).

Малый мазар (Кичик мазар). Отсюда паломников шайхи мазара отводили к Малого мазару. Здесь был похоронен потомок Хазрата 'Али в четвертом колене Шах Талиб. Он располагался в 150 м к северо-западу от «Большого мазара».

¹Полевые исследования автора. 2005 год. Республика Таджикистан, Согдийская область, город Ходженд, кишлак Калача.

²Полевые исследования автора. 2003 год. Ферганская область, Ферганский район, кишлак Шахимардан.

По преданию, *мазар* Хазрата 'Али в Фергане в первый раз был возведен Шах Талибом. Шах Талиб правил в городе Мекка, и в конце своей жизни дал себе обет восстановить *мазары* Хазрата 'Али, располагавшиеся в семи странах. Когда он строил мазар в Фергане, из могилы раздался голос Хазрата 'Али. Шах Талиб остался тут шайхом *мазара*, после смерти был похоронен здесь¹. Известно, что у шестого потомка Хазрата 'Али – Имама 'Али Ризы (убит в 818 году) был сын по имени Саййид Шах Талиб. Можно предположить, Шах Талиб и Парсин-шах – одно лицо. Вероятно, Парсин-шах был известен также под другим именем – Шах Талиба. Пока наши данные не дают возможности точно идентифицировать все святые места. Перед Малым мазаром когда находился камень, называемый «колыбель-камень» или «дырявый камень». В 1947 году фотограф П. Панченко сфотографировал паломников на фоне этого священного камня. Эта фотография ныне хранится в Ферганском областном краеведческом музее под номером № 5611.

Большой мазар (Катта мазар). После совершения паломничества к Малому мазару паломники шли в сторону Большого мазара. Они проходили под порталом мазара, обращенного в сторону кишлака. Прежде между Малым и Большим мазарами находились пять погребений². По нашему мнению, там были похоронены шах-и марданские ходжи. Паломники, совершив зийарат к ним, подходили к Большому мазару, главному объекту.

Этнограф Р.Я. Рассудова оставила интересные наблюдения по мазарам Ферганы: «Следующие семь мазаров в Ферганской долине считались самыми священными: 1. Ош (Тахт-и Сулейман); 2. Джалалабад (Хазрат Айюб); 3. Араван (место, где ступала нога 'Али и мазар Дулдул ата); 4) Кампир рават (место, где ступала нога 'Али); 5. Хайдаркан-Кадамджай (место, где ступала нога 'Али); 6. Шах-и Мардан (мазар 'Али); 7. Сох (Йигит-'Али-Пирим, место, где ступала нога 'Али)»³. Как видно, «пять из вышеупомянутых святых мест связаны с Хазратом 'Али. Согласно преданиям, каждый мусульманин

¹Полевые исследования автора. 2003 год. Ферганская область, Ферганский район, кишлак Шахимардан.

²Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка 7 отд. Турк. Кавбригада Бордадина В.В. // ФОКМ, № 3235. С. 2.

³Рассудова Р.Я. Культурные объекты Ферганы как источник по истории орошаемого земледелия // Советская этнография. 1985, № 4. С. 96.

в течение своей жизни, должен был совершить паломничество к вышеупомянутым семи мазарам. Первое из них в возрасте одного года (с родственниками), а последнее в 63 года, т.е. в возрасте пророка Мухаммада»¹.

Хазрат 'Али считается пиром-покровителем юношей. Поэтому паломничество молодежи к его мазару продолжается в течение всего года. Юноши-паломники участвовали во всенародных гуляниях (*сайл*), приносили жертву этому святому. Существовал целый ряд обрядов. Например, беря воду из святого места Хазрата 'Али в Сохском районе, брызгали ее на мальчиков с пожеланиями стать храбрым как 'Али².

По словам информантов, при совершении паломничества к мазару Шах-и Мардана существовал обряд жертвоприношения. Часть мяса жертвенного животного употреблялась для пищи. Остальная часть в сыром виде раздавалась шайхам *мазара*. Женщины возносили молитвы перед мазаром, как обычно, вечером. Вероятно, в дневное время мужчины-паломники мешали им исполнять положенные обряды.

В начале XX века у мазара Хазрата 'Али паломников встречали около 50-60 шайхов. Шайхи, ведя за собой паломников, призывали их целовать бесчисленные шесты с повешенными на них хвостами яков, рога животных, старые деревья, кирпичи порога каждого святого места. Не подчинившиеся руководствам шайхов, считалось, сами себе вредили. В конце паломников приводили к главному сакральному месту, которое называлось «Кыблой мазара». Это было в треугольной форме айван, на котором были разостланы ковры и молитвенные коврики. Паломники отдавали *мутавалли* дары, и этим завершался весь комплекс обрядов паломничества (*зийарат*).

Среди населения распространены представления, что человека, усомнившегося в святости мазара Хазрат 'Али, либо оскорбившего его, неизбежно постигает кара (*қарғиш*, *тескари фотиҳа*, *ду'о-йи бад*). Также популярны рассказы о том, как в годы атеизма не удавалось разрушить это святое место. По словам информантов, Шах-и Мардан сам может перейти в наступление: он подвергает сомневающихся (шуккак) испытанию. Например, на святом месте Ак-Мазар в Шах-и Мардане паломник должен посчитать количество ступеней. Если он

¹Там же. С. 97.

²Там же. С. 97.

грешен, то обязательно ошибется.

По сведениям пожилых людей кишлака, в начале прошлого столетия в мазар Шах-и Мардана в зимнее время приходили олени и одинокий лев, которые как паломники обходили вокруг мазара несколько раз. Затем они, не нанося никому ущерба, следовали далее в сторону Йардан. Тут уместны слова академика М.Е. Массона:

«В прежнее время среди местного населения было распространено убеждение, что лютый и бесстрашный царственный хищник смиряется только вблизи могил особо чтимых мусульманских святых, и это признавалось верным признаком их духовного величия. Так персонал, обслуживавший находившийся среди приамударьинской группы развалин Старого Термеза мавзолей Хакима Термези, уверял, что тигры, спускавшиеся в зимнее время вслед за кабанами вниз по Аму-Дарье, проходя в порядке паломничества вблизи мазара, совершали ежегодно поклонение могиле Термез ата... По показанию таджиков горного селения Заркент Ташкентской области, еще в конце прошлого столетия тигры по одному приходили поздней осенью на поклонение расположенному несколько выше этого кишлака чтимому мазару некоего Имама Мухаммада, более известного под прозвищем «Бобо-и мурадбахш (т.е. «Отец, дарующий исполнение желаний»). Хищники, идя к мазару, как подобает настоящим благочестивым зийаратчи, якобы «воздерживались от греха», не резали пасшихся в горах лошадей и разрешали это себе только на обратном пути. Приближаясь к месту погребения Имама Мухаммада, около которого в эту пору оставался на зиму жить только один юродивый-дивана, каждый тигр, будто бы выполнял положенную для паломников церемонию, три раза обходил вокруг мазара, а под конец прикладывался мордой к порогу постройки, возведенной над «святой «могилой»¹.

Святое место 'Умара Уммийи. По сведениям информантов, возле Большого и Малого *мазаров* было еще одно святое место, называемое *мазаром* 'Умара Уммийи². В «Повести Зуфунуна»

¹Массон М.Е. Из прошлого тигров в Средней Азии // Научные труды. Выпуск 200. Археология Средней Азии. VI. Т., 1963. С. 151-152.

²Полевые исследования автора. 2003 год. Ферганская область, Ферганский район, кишлак Шахимардан.

сообщается, что 'Умар Уммийа являлся слугой Хазрата 'Али и был известен своим героизмом¹.

Святое место Кок-Таш (Синий камень) расположено в махалле Кок-Таш кишлака Шах-и Мардан. По сведениям информантов, людям, пришедшим на паломничество с искренней верой, здесь, якобы, появляется всадник в голубой одежде. В прежние времена к этому Синему камню приводили детей, больных коклюшем, которым было предписано его лизать. Считалось, что таким образом они излечивались.

На пути от Шах-и Мардана в направлении к Кул-Хуббану (Кул-и Куббан, или Кул-и Курбан) находятся святые места Тал-Мазар, Арча-Мазар, мазар Ак-Су, Беш-Панджа, Алтын-Бешик.

Мазар Ак-Су. По преданиям, оно связано с Белым верблюдом Хазрата 'Али. Он остановился в местности, где среди гор соединяются две реки. Сколько бы ни гоняли верблюда, он не вставал с места. Тогда люди поняли, что это место, завещанное Хазратом 'Али. Тогда они, сняв с верблюда гроб Хазрата 'Али, похоронили его в этом месте. Некто захотел овладеть белым верблюдом. Но он смог увести белого верблюда от могилы Хазрата 'Али. Он от досады отхлестнул его кнутом. Недовольный верблюд, направившись в сторону гор, исчез, войдя в одну из скал. Из нее непрерывно зимой и летом течет вода белого цвета. Как говорят, это слезы того белого верблюда. Существует другое предание, согласно которому здесь исчез белый верблюд вместе с гробом².

Беш-Панджа (Пятерня). Речку, просачивающуюся из скал, недалеко от озера Хуббан называют «Беш-Панджа». По преданиям, Хазрат 'Али, отрезав часть скалы своим мечом Зу-л-Фикаром, смастерил глыбу формой в кисть руки. В поисках воды он ударил ею в скалу, откуда из пяти мест пошла вода. Эта речка была названа «Беш-Панджа» (Пятерня). В народных книгах, озеро Хуббан (Кул-и Хуббан) также является творением Хазрата 'Али.

Алтин-Бешик (Золотая колыбель). Это святое место расположено в пещере в скале, в верховьях Кул-и Хуббана. По преданию, здесь спрятана золотая колыбель Хазрата 'Али. В ней

¹Зуфунун қиссаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. С. 39.

²Полевые исследования автора. 2003 год. Ферганская область, Ферганский район, кишлак Шахимардан.

качается вечно живой сын Хазрата 'Али¹.

В кишлаке Йардан, расположенном в 5 км к западу от кишлака Шах-и Мардан, находятся несколько святых мест:

1. Святое место «Таш-Салар»;
2. Мазар «Йардан-ата»;
3. Арча-Мазар;
4. Святое место «Кыз-Курган».

Паломники, наряду с Шах-и Марданом, посещают и святые места кишлака Йардан.

Святое место «Таш-Салар» стоит первым по пути из Шах-и Мардана. По рассказу жительницы Йардана Салтанат Эргашевой, верблюд с гробом Хазрата 'Али здесь упал на колени. В последующем, это место люди стали считать святым и назвали его «Таш-Салар» (место, куда кладут камни). Паломник в это углубление бросает мелкие камни, при этом загадывая желания. Многие люди издалека везут камни.

Святое место «Йардан-ата». Существует такое предание: «Верблюд с погруженным на него гробом Хазрата 'Али, придя в кишлак Йардан, остановился на этом месте. Здесь из гроба раздался голос: «Моя могила будет находиться в том месте, где среди двух гор соединяются две реки. Здесь же возведите мазар, назвав его Йардам-ата (Помощник-святой)». Затем верблюд продолжил свой путь. В дальнейшем название «Йардам-ата» превратился в «Йардан-ата».

ЭПИЛОГ

В появлении святых мест, связанных с Хазратом 'Али, важную роль играл географический фактор. Образ Хазрата 'Али в большей мере связан с культом пещер, высоких гор, родников, саев и рек, а также деревьями огромных размеров. Связь Хазрата 'Али с природными памятниками имеет традиционный характер. Мы в этом видим причину широкого распространения культа Хазрата 'Али в горных регионах, особенно у водных источников. Это явление нашло свое отражение в народных книгах, где основные события происходят в горных районах. Именно там Хазрат 'Али совершает свои подвиги, проявляет редкую храбрость и отвагу. Местное население является

¹Алимухамедов А. «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т.,1966. С. 16.

носителем и хранителем богатых мифов о героических подвигах Хазрата 'Али. Эти рассказы воспринимаются ими в качестве реальных событий. Для них каждый памятник природы рассматривается как плод силы и мощи Хазрата 'Али. Эти сакральные объекты отождествляются непосредственно с персоной Хазрата 'Али. Они дают своеобразную окраску местной топонимике. Много написано, особенно этнографами, о связи культа Хазрата 'Али с доисламскими культурами героев и святых. Это дает основание считать, его почитание со стороны местного населения является традиционным. Таким образом, Хазрат 'Али в Центральной Азии смог воплотить в себе образы таких известных легендарных и исторических личностей, как Искандар Зу-л-Карнайн (Александр Македонский), Рустам Дастан, пророки Хизр, Сулайман (Соломон), святой Эр Хубби.

Хотя мифы о Хазрате 'Али собраны и записаны в большом количестве, однако среди населения бытует еще большое количество незафиксированных сказаний, преданий. Их исследования еще не доведены до конца. В них в большей мере затрагиваются страны Среднего и Ближнего Востока, Ферганская долина остается в стороне. До недавнего времени исследования по вышеупомянутой теме проводились по двум, противоположным направлениям – в религиозно-исламском (апологетика) и атеистическом духе(пропагандистское). С одной стороны, этим исследованиям были присущи такие черты, гиперкритичность и легкая ирония. С другой стороны – недоверие к устным видам источников, жанру народной литературы, генеалогиям, археологическим материалам.

В данном исследовании широко использовались религиозные источники, а также устные источники (интервью, сказания, мифы, воспоминания). Главный источник – переживания людей, их вера, идеалы, внутренний, духовный мир. По этой причине с вниманием слушали представителей разных народов, этносов, общин – таджиков, казахов, киргизов, туркмен и уйгуров. Они с особым трепетом относятся к святым местам, личности Хазрата 'Али.

Мы отдаем себе отчет в том, что мы не исчерпали все источники, охватили все вопросы этой темы. Уверены, что исследования в этом направлении, несомненно, будут продолжены.

The present research is devoted to exploration of the sacral world of inhabitants of the Fergana valley. Cultural wealth and intellectual values of people require attentive and cautious attitude. Employment of the anthropological approach to the description of beliefs and religious practices can be more beneficial in the research. The personages of this world appear before us in historical, mythicized and ideal hypostases. Sometimes it is impossible to isolate a single element from this involved complex.

KHAZRAT 'ALI

As is known, the fourth caliph 'Ali ibn Abi Talib ibn 'Abd al-Muttalib (656-661) was a cousin and a son-in-law of the Prophet Muhammad (d. 632). In due course he was canonized as the fourth of "saintlike caliphs" (*al-khulafa' ar-rashidun*; ruled in 632-661). Khazrat 'Ali in the Islamic literature was shown as a true supporter (*sakhab*) of the Prophet Muhammad, a great and brave warrior, and a devoted propagator of Islam (*fatikh*), having become known according to the nicknames of "Asad Allah" (Arabic "The Lion of Allah") and "Shakh-i mardan" (Persian "The King of Manhood").

Khazrat 'Ali perished as a martyr (*shahid*) on January 21 661, at the age of 63 during the prayer he was performing in the mosque; he was buried in the city of Nadzhaf (Iraq). According to local legends, this unrenowned place was chosen for burial according to the last will of the dying man, who ordered that his body be put on a camel and be buried in the place where the camel would stop¹.

After many years had passed, the caliph Harun ar-Rashid (786-809), having learned from one old man about burial of his famous relative 'Ali ibn Abi Talib in Nadzhaf gave orders to construct a mausoleum over his tomb. This place became especially esteemed by the Muslims. The words of the Arabian poet as-Sayyid Mukhsin al-Amin al-Husayni al-Amili stated in his work "Qasyda about Khazrat 'Ali's tomb" testify to the degree of reverence of this tomb: "When you happen to come here, take off your footwear, as you are in the valley, which is

¹Rakhman H. U. Khronologiya islamskoy istorii: 5701000 gg. ot R.H. Translated from English D. Z. Hayretdinova. Nizhniy Novgorod, 2000. p. 44.

above all the places where one goes shod"¹. Henceforth, many governors rendered special honour to the personality of Khazrat 'Ali. The Buwayhid governor Adud ad-Da'ula ad-Daylami and later Nadir-shakh Afshar decorated this building with high minarets and gold lustre. The attitude of Amir Timur's (1370-1405) toward the mausoleum of Khazrat 'Ali in Nadzhaf found its reflection in Timur's "Regulations" ("Code of Law")².

In the Middle Ages, the esteemed places associated with the name of Khazrat 'Ali appeared in a number of cities of the Muslim world. According to the statements of Arabian geographers of the 10th century - al-Mas'udi and Ibn Haukal- in 944 there was no common opinion about the exact location of the present tomb (*markad, kabr*) of Khazrat 'Ali. According to their data, some informants indicated that Khazrat 'Ali's tomb was inside the mosque of the city of Kufa. The others claimed that he was buried near the grave of Khazrat 'Ali's spouse and the Prophet's daughter Bibi Fatima (died in 632) in Medina. Ibn Haukal for the first time mentions the version of the story of Khazrat 'Ali's burial associated with a camel. According to it, a camel, on the back of which the coffin with Khazrat 'Ali's dead body was put, took the wrong way and appeared in the territory belonging to the tribe of at-Tayyi'. It was the place where he had been buried³. As Dzhama' al-Karshi (d. in the beginning of the 14th century) states in his late work "Al-Mulkhakat bi-s-surah", Khazrat 'Al was buried in Kufa. He writes the following: «'Ali al-Murtada. He is Abu-l-Hasan 'Ali ibn Abi Talib ibn 'Abd al-Muttalib. They swore allegiance to 'Ali in 36/656. The inhabitants of al-Basra, Talkh and Zubayr swore their allegiance to 'Ali. He was killed in the night of Friday on the 17th (day) of the Ramadan month in January, 40/25 661. His rule lasted 5 years without three months. The funeral prayer over him was read by his son al-Hasan. He was buried in al-Kufa in the night-time. His tomb is unknown. At that time, he was 63 years old. According to Ibn Ishak, he was 58. They say, that having received wounds, he gave orders that after performing a funeral prayer, [his

¹Ochilov S. Khazrat Ali va ma`naviyati. Toshkent.: O'qituvchi, 1998. p.42 (published in Uzbek).

²Temur tuzuklari. T.: Ghafur Ghulom nomidagi nashriyot matbaa birlashmasi, 1991. p. 97; Dzho-Ann Gross. Musulmanskaya Centralnaya Aziya: Religioznost i obshestvo. Dushanbe, 2004. p. 150.

³ Adam Mets. Musulmanskiy renessans. Moscow, 1967. p. 68.

body] to be put on a brown camel that will bend knees before his door on Friday morning. They did as he had told, and then the camel stood up and disappeared. And nobody knows where his body was inearthed”¹.

The Persian author Nasir-i Husrau (1004-1084) in his work "Safar-name" registered the presence of thirteen sacred places associated with Khazrat 'Ali.² The Arabian traveller of the 14th century Ibn Battuta during his visit to Damascus also noticed that here there were the esteemed places associated with the name of Khazrat 'Ali³.

The legend says that according to the last will of Khazrat 'Ali seven identical coffins (*tabut*) were made, which had been put on seven camels and sent to seven climes of the world. It was ordered to inearth him in that district, where the camels would halt⁴. In so far as the authentic grave of Khazrat 'Ali was unknown, all the seven points in Iraq, Syria, Iran, Afghanistan, as well as those in ancient cities of Central Asia, became esteemed as the tomb of Khazrat 'Ali⁵.

New discoveries of tombs took place henceforth. Thus, one of them was found in 1136 during the reign of Sultan Sandzhar (1117-1157) located in 20 kms to the east from Balkh, in the village Hodja Hayr. Precisely there, according to Andalusian scholar Shihab ad-din Abu 'Abdallah Ahmad al-Garnati, the caliph 'Ali was ostensibly buried³.

As is known from the historical records, after the Umayyads (660-750) seized the power, they started persecutions against 'Ali's descendants. Afterwards, many of 'Alids had been killed. In particular, the corpse of Zayd ibn 'Ali was taken out from the grave and decapitated, the head was sent to the caliph Khisham, and the dead body was hung up on the gate of Damascus. The subsequent caliph al-Valid ordered to commit him to the flames.

Such violent measures of authorities were explained by the strides

¹Dzhamal al-Karshi. Al-Mulhakat bi-s-surah. Almati: Dayk-Press, 2005 (Istoriya Kazahstana v persidskikh istochnikakh. Vol I. p. 149.

²Nosir Husrav. Safarnoma. T.: Sharq, 2003. p. 92 (in Uzbek).

³Puteshestviya Ibn Battutty (Arabskiy mir i Tsentralnaya Aziya). T.:Glavnaya redaktsiya entsiklopediy, 1996. p. 124.

⁴To'khtiev Sh. O'zbekiston khududida Khazrat Ali nomi bilan boghliq muqaddas zhoylar masalasi // Akademik Ubaydulla Karimov nomidagi yosh sharqshunoslar ilmiy konfrensiyasi tezislari. T., 2006. p. 53 (in Uzbek).

⁵Usmonov Y. Zhannat boghi. Farghona: Farghona nashriyoti, 1995. p. 38 (In Uzbek).

of the Khorasan rebel Abu Muslim (747-755) who achieved large successes in the struggle against the Umayyads. The legends have it that he secretly informed the sixth imam Dzha'far as-Sadyk about his intention to declare him as a caliph after the complete liquidation of the Omeyyads. In response to that, imam Dzha'far as-Sadyk, first, with a view of testing the capabilities, military power and the degree of fidelity of Abu Muslim; second, with a view of augmenting the authority and trust to the family of Khazrat 'Ali among the population of Khorasan; and third, with a view of safety, had given to Abu Muslim the assignment to deliver the coffin with caliph's hallows to Balkh, and to bury him there temporarily.

Abu Muslim had accepted this assignment with pride, but its performance he entrusted to one of the *'ayyarun* (associates-warriors) of Zulabi Marvazi. The *'ayyarun* having put the trunk with remains of 'Ali, directed to Marv-i Shahidzhan at night. And further on the road leading to Kokh-i Nur and Kelif along the banks of Amu Darya they reached Balkh. They, having put a plate with an inscription on the trunk, secretly buried it in the village of Hayr or Hayron, situated to the east from the city.

Abu Muslim, because of being busy with military and political affairs, had no time to notify people of this event. In 755, he was killed by the Abbasid caliph al-Mansur (754-775). People who carried out that assignment on re-burying of 'Ali' remains, had been executed or fled. Imam Dzha'far as-Sadik, in turn, also died in 762. Information that the 'Ali's body is in Balkh, thus, remained under seal of secrecy.

In the 19th year (1136) of reign of the Sel'dzhuk Abu-l-Haris Sandzhar ibn Malik-shakhav Merv some inscriptions belonging to Abu Muslim were found. Among them there were found a number of documents containing the data reflected the above-mentioned event. They included a letter of Abu Muslim to the imam Dzha'far as-Sadik, and letter of reply with imam's instructions on transposition of the remains of Khazrat 'Ali from Nadzhaf to Balkh. The letter informed on the mission of Zulabi and that the remains were re-buried in the village of Hayron.

After the location of a tomb was identified, the influential emir Kumach rendered an account of that to the Sultan Sandzhar. The ruler with his army and with magnificent gifts left Merv for Balkh to make a pilgrimage. First, the ruler wanted to transport the remains of Khazrat

'Ali to Merv. However, having told fortunes on the Koran, the sultan refused such a hasty decision. The sultan ordered to build a dome (*kubba*) of stone at the bottom of a hill, where the 'Ali's tomb was, and on the hill they erected a mausoleum from adobe bricks. In the subsequent, he planned to build a more permanent structure in this place. Having failed to carry out his plans up to the end, the Sultan Sandzhar departed out of this world¹. According to the data of the earlier author al-Garnati, the viceroy of Balkh together with his soldiers and *ulama* (the learned of Islam) had managed to behold the body of Khazrat 'Ali, withstood the ravages of time and not decayed².

The construction over the burial place had been destroyed during the invasion of Genghis Khan (1206-1227), and then restored by the Timurid Sultan Huseyn Mirza (1469-1506). According to the historian Hondamir, in 885/1481 one of the descendants of sheikh Bayazid Bistami - Shams ad-din Muhammad - in one book found the indication to the location of Khazrat 'Ali's grave. He actually found out a white marble slab on which there was an inscription: "This is the tomb of the God's Lion, the son-in-law of the Messenger of God, the tomb of Khazrat 'Ali".

According to the historian Muhammad-Takhir, the master-builder of the new mausoleum of Khazrat 'Ali was a well-known poet, historian and musicologist Kamal ad-din Bina'i (1453-1512). Muhammad-Takhir, who wrote two centuries later the erection of the mausoleum, confirmed that it had not lost its splendour and was as majestic as previously². Later on, the villages, baths and bazaars, which were located around the Mazar of Khazrat 'Ali, were handed over as *wakf* into the possession of the mazar administration.¹ In the 19th century, the village around the Mazar of Khazrat 'Ali got shape of a city, which in honour of the mazar began to be referred to as "Mazar-i Sharif"². During the Uzbek khans' rule this mazar became one of the favourite places for pilgrimage of governors. In particular, Hafiz Tanish Bukhari in "'Abdallah-name" described in detail how 'Abdallah-khan II (1583-1598) in 1584 made a

¹Abdulkhakim Shar'iy Zhuzhoniyy. Ravzai Sharif // Tafakkur.1999. № 2. pp. 67-68 (In Uzbek).

²Akhmedov B. A. Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. T.: Fan, 1985. p. 18.

³Bartold V. V. Collected works. Vol. II, Part 2. M.: Nauka, 1964. p. 235.

⁵Vecheslov M. G. Arkheologicheskie pamyatniki v Afganistane // Afganistan. M., 1923. p. 131.

pilgrimage (*ziyarat*) to this mazar¹.

The pilgrimage to the given site was of special value according to the Ashtarkhanids as well. "Ta'rih-i Mukim-hani" testifies to it.² In it, in particular, it is mentioned that in the days of *sayyid* Subkhan-kuli-khan there was a powerful earthquake in Balkh as a result of which the dome of a shrine (*hanakah*) at the mausoleum had fallen down. The khan immediately arrived at the sacred place and restored the dome in its former appearance.

According to other data, along with Mazar-i Sharif in the territory of Afghanistan there are several more objects related to the name of Khazrat 'Ali - near Kabul, Sar-i Pul and Dzhuzdhan³.

Despite the fact that Khazrat 'Ali had not visited Central Asia, nevertheless, people living in this territory undoubtedly would show "a sacred place where Khazrat 'Ali's feet stepped", and the local legends would describe him as "The Men's King, an epic hero manifested his courage along the way of truth and justice".

If Khazrat 'Ali had not been in the lands of Turan, where does the reason lie for his authority here? Why people even today honour the 'Ali's "traces" as sacred places? What is the genesis of sacral sites associated with his name in the Fergana Valley? Before answering these questions, at the outset it is necessary to define the place Khazrat 'Ali occupied in the history of Islam.

It is known that 'Ali was one of the six persons closest to the Prophet Muhammad (*sahaba*), and also one of his ten fellow-fighters who were destined to be in paradise (*al-'ashara al-mubashshira*). 'Ali's father - Abi Talib - became impoverished to such an extent that 'Ali was taken under the care of Muhammad for fosterage.

'Ali ibn Abi Talib, the younger son of Abi Talib, was thirty years younger than the Prophet, his uncle. There are many folk legends about dearness and closeness between Khazrat 'Ali and the Prophet. For example, the stories of Fatima, 'Ali's mother, say that when her son was born, his name 'Ali was chosen for him by the Prophet Muhammad. He

¹Khofiz Tanish Bukhoriy. Abdullanoma. Ikkinchi kitob. T.: Sharq, 2000. p. 152 (In Uzbek).

²Mukhammad Yusuf Munshi. Mukimkhanskaya istoriya. T., 1956. pp. 226-227.

³Grigoriev S.E. Svyaty relikvii islama i Afganistan. Khirka proroka Muhammada po materialam afganskikh istoricheskikh istochnikov // Sufizm v Irane i Tsentralnoy Azii. Almaty.: Dayk-Press, 2007. p. 256.

even permitted him to have a suck at his tongue¹. Khazrat 'Ali in length of time became a permanent fellow traveller and shadow of the Prophet Muhammad; he even slept near him at night. The relationships of the father and the son were established between them, 'Ali took the place of the Prophet's early died sons². The key moment is that on the second day after announcement of the Muhammad's prophecy, when Muhammad felt God's call to become his prophet, 'Ali, though only 10 years old, became one of the first converts to the new belief, Islam, and remained a lifelong devoted follower of Muhammad. During the accomplishing the hijra (resettlement (emigration) to Medina in 622) by the Messenger of Allah, 'Ali stayed in the house of the Prophet. He is credited to have baffled the Qurayshits, who were plotting to assassinate the Prophet that night. Khazrat 'Ali, despite his youth, took part in almost all fights, including that at Badr, at Ukhhud (where he received 16 wounds) and in Haybar, where he proved himself as a brave warrior whom the Prophet had entrusted carrying a banner. Subsequently, his military heroic deeds had been painted in bright colours with every possible heroic detail³.

It is informed that Khazrat 'Ali had never worshipped idols. Therefore, when his name is uttered, it is necessary to show respect by adding expression "Karrama Allah vadzhhah" (Let Allah bless his holy face!).⁴ 'Ali himself marked it in his poetic dicta⁵.

Thus, 'Ali became known as a cousin, later as a sworn son and a son-in-law of the Prophet, and at a later time as a person who had reached a title of a friend of the Prophet in the next world as well. Until the last days of the Prophet Muhammad's life he was his secretary⁶. For this reason Abu-l-Kasim Firdausi(940-1020) in his poem "Shakh- name" gave such a description: "If Muhammad is similar to the sun, 'Ali is his star"⁷. Firdausi's words about Khazrat 'Ali had found reflection also in hemistiches of the Sunni scholar Burhan ad-din az-Zarnudzhi (12th

¹ Abdusodiq Iris. Op. cit. p. 39.

² Vakhtin Yu. B. Zhizn' proroka Muhammada. T., 1991. p. 35.

³ Petrushevskiy I. Islam v Irane v VII-XV vekakh. Sankt-Peterbutg, 2006. p. 47.

⁴ Osmanlıca ansiklopedik buyuk lugat. Ankara. 1993. p. 55.

⁵Khazrat Ali ibni Abu Tolib. Devon / Jamol Kamol tarjimasi. T.: Movarounnahr, 2005. p. 52 (In Uzbek).

⁶ Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat ad-dakhr. T.: Fan, 1977. p. 36 (In Uzbek).

⁷ Firdousi. Shahname. Vol I. M., 1957. p. 13.

century), later known under an honourable nickname "Shaykh al-Islam"¹. The Prophet Muhammad's love to Khazrat 'Ali was reflected in his words: " 'Ali loves Allah and the Messenger, Allah and the Messenger also love him. Affectionate 'Ali loves me, and the one, who loves me, loves Allah. I am on behalf of 'Ali, and 'Ali is on behalf of me. He, who loves 'Ali, that loves me too"².

In the Muslim world 'Ali had become famous as a devout and pious, open-hearted and ingenuous person. In the matters of morals he was distinguished for his tact and extraordinary delicacy of rare occurrence; yet he lacked vanity and covetousness. In this connection, Hisham ibn al-Kalbi (d. 820) gave him such characteristic"... After the Messenger of Allah the most noble of people... is 'Ali ibn Abi Talib"³.

In descriptions of the authors, Khazrat 'Ali was of a middle height, well set-up, with a fancy face and black big eyes; he had an erect posture, a broad back, a slightly navy chest, the hairless top of the head, and strong hands⁴. Having uncommon strength granted by God, he took up the battle with eagerness and without fail he won everybody in a single combat face to face, whoever engaged. Because he was long-haired, his hairstyle was parting the hair in two halves in the middle, throwing long strands of hair back. He had a black-yellow strip sewed on his headdress, and the end-point of a yellow strip 'Ali used to throw back.⁵

It is necessary to note that the descriptions of Khazrat 'Ali in the Middle Ages were portrayed by the Shi'ites in the pictures. Especially popular such paintings were in days of the Sefevids' reign in Iran.⁶ Henceforth, in the 20th century, this tradition again received a wide spread occurrence. According to the Soviet author L.I.Klimovich, 'Ali's portrait, printed in a printing house, was possible to be met in each news-stand, and in each street of Bagdad: "In Bagdad even in the streets conducting to the revered by the Shi'ites mosque of Kazimayn, where

¹ Makhmud Hasaniy. Ustod va shogird. T., 2000. p. 26 (In Uzbek).

² Abdusodiq Iris. Op. cit. p. 42.

³ Abu Mansur as-Saolibiy. Azhoyib ma'lumotlar. T., 1995. p. 49 (In Uzbek).

⁴ Abdushukr Lakkhnavi. Khulafoi Roshidin. ʻ, 2004. p. 159 (In Uzbek).

⁵ Abdusodiq Iris. Op. cit. p. 40.

⁶ Mekhdi Diba. Musulmanskaya ikonografiya v Irane // III International Congress on Iranian art and archaeology. M.L., 1935. p. 55.

there are tombs of the seventh and the ninth imams, in December 1959, it was possible to see the stuck caliph 'Ali's portraits printed typographically. Then such 'Ali's portraits were on sale in booths of Bagdad, as well as they were available in the passage-way leading to the courtyard of the mosque of Khazrat 'Abbas in Karbala; the local mullah immediately explained to me that it is imagination of the Iranian artist, instead of being a documentary exact portrait!"¹.

The portraits of Khazrat 'Ali, since the end of the 19th century, had been brought to Central Asia by the Turkestani pilgrims-*hadji* and the merchants coming to Iran. This tradition continued in the books published lithographically, where it is usually possible to meet pictures with caliph's portraits.

Narrative stories about Khazrat 'Ali were prevailed in Central Asia. They were performed by folk tales narrators in *chayhanas*, in wedding-parties, festivals, and assemblies. Rich people organized special parties, in which until the morning they listened to the stories about 'Ali's fights.² It was a great pleasure for people; they enjoyed them and thus they satisfied their spiritual needs.³ The Uzbek wedding songs also frequently contain mentioning of 'Ali⁴.

Alongside with that Khazrat 'Ali is described as an unprecedented epic hero, he was also a talented creative personality⁵. There are known some scientific treatises written by him, and his works on questions of morals and ethics⁶. Of them it is necessary to single out the collection of

¹ Klimovich L. I. Islam. M., 1962. p. 123.

² Sarimsoqov B. O'rta asrlarning nodir inzhulari / Ibrokhim Adkham qissasi. T.: Yozuvchi, 1991. p. 3 (In Uzbek).

³ Sayfiddin Rafiddin. Khazrat Ali khaqida qissalar. T.: Yozuvchi, 1992. p. 4 (In Uzbek).

⁴ Oy oldida bir yulduz. O'zbek halq marosim qo'shiqlari / To'plab nashrga tayyorlovchi, kirish so'zi va izokhlar muallifi M. Zho'raev. T.: Ghafur Ghulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. p. 43 (In Uzbek).

⁵ See: Khalidov A.B. Arabskie rukopisi i arabskaya rukopisnaya traditsiya. M.: Nauka, 1985; Davidov A.S. Nekotorie predstavlenii tadjhikov, svyazannie s zhiivotnim mirom // Etnografia Tadjhikistana. D.: Donish, 1985; Polosin V. V. Fikhris Ibn an Nadima. Kak istoriko-kulturniy pamyatnik X veka. M.: Nauka, 1989; Mirzo Salimbek. "Kashko'li Salimiy tavorikhi muttaqadimin va muttaakhirin". Bukhoro, 2003; Muhammad Husayn Obidiniy. Khazrati Ali - Razhab oyining farzandi, Ramazon oyining shakhidi // Sino. 2007. №26; Mirzo Muhammad Khaydar Ko'ragon. Tarikh-i Rashidiy. Urumchi.: Shinzhong halq nashriyoti, 2008.

⁶ Sarvar Ochil. Khazrat Ali - she'r va ilm sarvari. T.: Minkhozh, 2004. p. 17 (In Uzbek).

verses by Khazrat 'Ali, in which his scientific and religious views found their reflection. According to folk tales, he foresaw all the events which were to take place up to the Doomsday. He wrote about it in his book entitled "Jafr-i jami' ". This book had ostensibly formed the basis for " 'Ilm-i huruf ", the science, in which through the analysis of digital values of the Arabian letters (*abjad*) they predict the future¹. The Prophet Muhammad characterized the scientific feature of Khazrat 'Ali as follows: "If I am a city of science, 'Ali is its gate, those who want to study science, let them come through the gate of his".

Khazrat 'Ali was the expert of the Koran and Hadith tradition, as well as a brilliant orator². The Prophet Muhammad made extremely much of his son-in-law and cousin, having made him as his sworn brother in Medina (he said to 'Ali: "you are my brother in this world and in next following life"). Of a host of legends about the Prophet concerning his love to 'Ali, it is possible to quote the following hadith taken from at-Tirmizi: "Truly, Allah has ordered to me to love the four individuals, and has informed me that He loves them, of them 'Ali (and He named him three times), Abu Zarr, al - Mikdad (al - Kindi) and Salman (al - Farisi)"³.

Among the Sufis 'Ali was considered as the instructor. ⁴ As the sheikh wrote, 'Ali ibn 'Usman al-Jullabi al-Hujviri: " For the Sufis 'Ali is the pattern of accuracy of external expression and subtleties of internal senses, deliverance of their "selves" from love to the property in this world and in the following and attention to the Divine disposal, the disposition of Providence "⁵.

It is necessary to note, that in the Middle Ages 'Ali's dicta were copied for the Muslim governors by calligraphers specially appointed for it. In particular, in 1172, 'Ali's aphorisms were purposely translated

¹ Sharafkhan ibn Shamsiddin Bidlisi. Sharafname. Vol I. M.: Nauka, 1967. p. 535.

² Goldtsiger I. Islom khakida ma' ruzalar. T.: Akademia, 2001. p. 18 (In Uzbek).

³ Rakhman Kh.U. Op. cit. p. 37.

⁴ Makhmud Mukhammadiraki. Islamskiy mistizm // Sufizm v Irane i Tsentralnoy Azii. Almaty.: Dayk-Press, 2007. p. 48.

⁵ Al-Khudzhviri. Ali ibn Usman al-Dzhullabi al-Khudzhviri. Raskritie skritogo za zavesoy dlya svedushih v taynah serdec. (Kashf al'mahzhub li arbab alkulub). Ancient Persian treatise on Sufism. Translated from English by A. Orlov. First edition. M.: Edinstvo, 2004. p. 74.

from Arabian into Persian for Muhammad Khorezmshah¹. 'Ali's words were inscribed on ceramic vessels. Such vessels were widely distributed in the territory Mawaraannahr². In particular, on one of ceramic vessels from the 9th - the 12th centuries found in Samarkand, Khazrat 'Ali's saying about knowledge and generosity had been inscribed³.

During our visiting the grace-filled mazar of Khazrat 'Ali located in the village of Shakh-i Mardan of the Fergana oblast, one of elderly pilgrims told us: " If you write a book about this personality, your knowledge also will be increased, as in olden days many students used to come to the mazar of Khazrat 'Ali to receive blessing"⁴. Many years have passed. During our research we have become convinced in truthfulness of views that Khazrat 'Ali is the patron of sciences. Actually, there are many examples of that those persons who performed pilgrimage to the mazar of Khazrat 'Ali, in the future became great owners of knowledge. The evidence of this was Maulana Muhammad-djan Kokandi (1892-1989), known in Central Asia under the name of Khazrat Hajji Maulavi Hindistani⁵. As legends say, his pilgrimage to the mazar Shakh-i Mardan became the beginning of his career of a scholar who had achieved perfection in religious sciences⁶.

Khazrat 'Ali was the patron of not only science, but also of many trades. Due to his bravery Khazrat 'Ali was considered to be the patron of people who were engaged in dangerous, risky for life trades (for

¹ Collection of Oriental manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Vol. IV. T.: Publishing House of the Academy of Sciences, 1957. p. 34.

² Iliyasova S. R., Iliyasov Zh.Ya. Arabskaya epigrafika Tashkenta v IX-X vv // O'zbekistonning islom tsivilizatsiyasi rivozhiga qo'shgan khissasi. T., 2007.

³ Bolshakov O. G. Arabskie nadpisi na polivnoy keramike Sredney Azii IX -XII vv // Epigrafika Vostoka. M., 1963. XVI. p. 55.

⁴See: Eshonboboev O', Usmonov T. Marghilon ulamolar shakhri // Marghilon shakhri o'tmishi, bugun va ertasi mavzusidagi Respublika ilmiy seminar materiallari. Farghona., 2007; Tozhimukhammad khozhi Fozilzhon o'ghli. Maorif gulshani. F.: Farghona, 2008. (In Uzbek).

⁵ See: Babadzhanov B. M., Muminov A. K., Olcott M.B. Mukhammadzhan Khindustani i religioznaya sreda ego epohi (predvaritel'nie razmishleniya o formirovaniy "sovetskogo islama" v Sredney Azii) // Vostok (Orient), № 5, M., 2005. p. 1933; Babadzhanov B. M., Muminov A. K., von Kugelgen A. Disputi musul'manskih avtoritetov v Tsentral'noy Azii v XX veke. Almaty: "Dayk-Press", 2007.

⁶ Yodnoma (Khazrati Mavlono Mukhammadzhon Qo'qondiy / Khindistoniy farzandlar, shogirdlar va do'stlar khotirasida). D.: Ilkhom, 2003. p. 4-8 (In Uzbek).

example, military science, and the circus of rope-walkers)¹. For this reason the rope-walkers (*dorboz*) have their own charter - "*risala*" - which contains the written verses and prayers for reading during the performance, and the very invention of the art of walking on a tightrope (*dor uyini*) is attributed to Khazrat 'Ali himself. This question was studied by A.Borovkov: "*Dorbozes* about the "alpha" of their art tell a legend in which it is spoken that Khazrat 'Aliy constantly was at war with the unbelievers, divs, lyakhs (mythical creatures, fantastic giants) in the country of Haybar. Nobody could conquer and subdue their formidable and strong fortress of Shakhri-Haybar. The fortress was surrounded with rocks and water; Khazrat 'Aliy took his army there and, not knowing the roads, he constructed *dors* (support poles), pulled the ropes on which his army passed. Then, having broken the unbelievers, 'Aliy conquered Haybar. In commemoration of this event 'Aliy blessed both the construction of "*dor*" and *dorbozes*.

About this day the *dorbozes* (rope-walkers) speak during their "playing", "this art is for the sake of art, for the sake of panegyricizing the blessings of 'Aliy"².

Along with it, in Khoresm 'Ali was considered to be the patron of calico-printers³ and the persons dealt with ablution of the deceased. On this question, the ethnographer G.P.Snesarev wrote, "In this case we pay attention to that fact that precisely Khazrat 'Ali, the patron of manhood, warriors (Shakh-i-Mardan), in accordance with the legend so severely spifflicated with a baba dealt with ablution of the deceased, in the entire territory of Khorezm is rather steadily considered a *pir* (religious tutor), and a patron of the individuals dealing with washing of the deceased. It has remained an enigma, how to explain the similar phenomena, why 'Ali is connected by the tradition to the trade so despised in the past? So far, it is possible to suggest only a rather vague assumption that the roots of this popular belief lay in the Sunni reaction, the attempts to discredit the greatest authority of the Shi'ites' world. The similar methods of Muslim Orthodoxy were applied also in other cases, in particular in

¹ Sukhareva O. A. Islam v Uzbekistane. T., 1960. p. 25.

²Borovkov A. Dorvoz (Brodyachiy tsirk v Sredney Azii) // Izvestiya Sredazkomstaris. Issue 3. T., 1928. p. 172.

³Dzhabbarov I. M. Remeslo uzbekov yuzhnogo Khorezma v kontse XIX nachale XX v // Zanyatiya i byt narodov Sredney Azii. SES. III. L.: Nauka, 1971. p. 140

vestiges of zoolatry (worship of animals)"¹.

In our opinion, here there can be another explanation. As it is known from the sources, when the Prophet Muhammad died, the person who washed his body was Khazrat 'Ali². For this reason started to regard 'Ali as a patron of dead-body washers. G.P.Snesarev's point of view in this occasion, in our opinion, does not seem reasonable.

In light of the above-presented facts Khazrat 'Ali appears to be as a protector of people, their defender from enemies, and also from any imaginary illnesses, misfortunes, which can be evoked by malicious spirits.

NAMES OF KHAZRAT 'ALI

As is known, the character traits of any historical or mythological hero are frequently reflected in his nicknames. Nicknames are given in order to distinguish one person from another (when several persons have an identical name) and consequently they can be used in some cases instead of a name³.

In people's books for description of Khazrat 'Ali various names and nicknames were applied. The fact that he was known under seven names is marked in the literature⁴.

For example, such names and nicknames, as Haydar (the Lion - in the meaning of courageous, powerful), Shakh-i mardan (King of manhood), Sher-i Yazdan (the Lion of the Supreme Being), Abu-l-Hasan (Father of Hasan), Abu Turab (Father of ashes, of the dust), Asad Allah (the Lion of Allah), Vasi Allah (The one whom Allah bequeathed to become the follower), Murtaza/Murtada (the One Selected). Besides, it is mentioned that 'Ali also had a nickname ar-Radi (satisfactory for

¹Snesarev G. P. Khorezmskie legendy kak istochnik po istorii religioznykh kultov Sredney Azii. M.: Nauka, 1983. p. 54.

²Khazrat Payghambar khayoti. T.: Qomuslar bosh takhririyati, 1997. p. 97 (In Uzbek).

³Abdurakhmonov D., Bektemirov Kh. O'zbek halq dostonlarining onomastikasi // O'zbek halq izhodi. T.: Fan, 1967. p. 185 (In Uzbek).

⁴Bobo Ravshan qissasi. T.: Yozuvchi, 1991. p. 181 (In Uzbek).

everybody)¹. During the modern period it is accepted to name Khazrat 'Ali as "Nadzhafi", in memory of the fact that he was buried in Nadzhaf². Many of the above-stated names of 'Ali were used also in relation to his descendants³.

There are some data, that in days of the Umeyyads the place of burial of 'Ali was kept in secret⁴. But not only his tomb, but even the name of 'Ali plunged the Umeyyad caliphs into fear. For this reason in days of the Umeyyad caliphs people who had a name of 'Ali were even exposed to prosecutions. As an example it is possible to name a well-known Egyptian *fakih* - 'Ali ibn Rabah al-Lakhmi al-Misri (636-735). His birth-name was 'Ali, however, his father altered his name as Ulay. He was angry with someone who called his son by name of 'Ali, because of fear for his son⁵.

In the beginning of the 20th century the orientalist N.S.Lykoshin(1860-1922) wrote down the following legend about another nickname - Haydar-i Karrar, "As the story goes, when 'Ali at command of the Prophet Muhammad dissected a dragon in two, the Prophet several times repeated the name of " 'Ali Haydar". After that, the fourth caliph had received the nicknames of Haydar (winning the snakes) and Karrar (reiterating)"⁶. According to other data, the reason of giving the nickname of Karrar ("reiterating ", "constantly making an onrush ") was that 'Ali in fights constantly made an onrush on the enemy. It was one of his methods of fight conducting.

'Ali was nicknamed Abu Turab ("father of ashes, the dust") because of that during all of his life he quite often met the morning laying on the ground, i.e. he did not live a kinglike life. As the Hadithes say, for 'Ali a

¹Bakhodirov R. Abu Abdulloh al-Khorazmiy va ilmlar tasnifi tarikhidan. T.: O'zbekiston, 1995. p. 81(In Uzbek).

²Ghafurov O. Asma ul-khusna yohud tabarruk ismlar. II qism. T., 1998. p. 14 (In Uzbek).

³ Abu Mansur as-Saolibiy. Op. cit. p. 233.

⁴Islom. Enciklopediya. T.: O'zbekiston milliy enciklopediyasi, 2004. p. 180 (In Uzbek).

⁵ Boyko K. A. Arabskaya istoricheskaya literatura v Egipte VII - IX vv. M.: Nauka, 1983. p. 53.

⁶Divanai-Mashrab. T.: Izdatel'sko-poligraficheskoe ob`edinenie imeni Gafura Gulyama, 1992. p.118.

better name was never spoken, than Abu Turab¹. This Khazrat 'Ali's nickname is also mentioned in the form of Bu Turab².

The name Asad (Lion) was given to Khazratu 'Ali by his mother³ that was reflected in some of his sayings as well⁴.

The Russian traveller F.Zhukov, investigating in 1880 the upper reaches of the Amu Darya, noted that the local population mentions Khazrat 'Ali under the name of Kashamsham⁵. In people's books there are also examples of that 'Ali named himself by the name of Kashamsham.⁶ Our research into this question have shown that in the past the inhabitants of the Fergana valley treated the word "Kashamsham" in the sense of "strong, firm". 'Ali received this nickname because while giving his word he firmly held his ground and fulfilled the conditions of the King Margub to alleviate a troublesome situation of Baba Ravshan⁷.

For ancient times the population of Central Asia wishing that their children grew brave and courageous as Khazrat 'Ali named them by such names as Murtaza, Asad Allah, Shakh-i Mardan, Haydar-'Ali, 'Ali-Sher, 'Ali-djan', Ali-mardan and by others⁸. These names were widespread in Central Asia and were associated with a specific attitude to Khazrat 'Ali⁹. The tradition to add to a multi-compound name of a child a component 'Ali was founded on the idea that 'Ali should become its defender in that case¹⁰. For example, the name 'Ali-Sher or Sher-'Ali had the meaning of "Let the son courageous and brave as a lion be

¹Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Bukhoriy. Al-Zhomi' as-sahih. T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1997. p. 523 (In Uzbek).

²Mirzo Gholib. Ghazallar. T.: Ghafur Ghulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1975. p.3 (In Uzbek).

³Abdusodiq Iris. Op. cit. p. 40.

⁴Khazrat Ali ibni Abu Tolib. Devon. p. 122.

⁵Zhukov F. Verhnee techenie AmuDar'i // Turkestanskije vedomosti, 21 and 27 May 1880.

⁶Bobo Ravshan qissasi. p. 156.

⁷Field research of the author. 2006. Fergana oblast, Besharyk district, kishlak Uzun.

⁸Mallitskiy N. G. Sistema naimenovaniya u korennoy naseleniya (gorod Tashkent) // Izvestiya SredneAziatskogo komiteta. Issue 3. T.: Sredazkomstaris, 1928. p. 243.

⁹Sukhareva O. A. Islam v Uzbekistane. T.: Izdatelstvo AS, 1960. p. 25.

¹⁰Begmatov E.A. O'zbek ismlari. T.: O'zbekiston milliy enciklopediyasi, 1998. p. 27 (In Uzbek).

protected by 'Ali! "People believed that such names preserved their children and helped them¹. It was considered that giving a child the name of 'Ali exerts a great influence on his future life, destiny and happiness. People thought that the nicknames given in connection with Khazrat 'Ali, can result in occurrence of high qualities immanent to 'Ali for their child.

For instance, an outstanding figure of cultural life of the 15th century Nizam ad - din Mir 'Ali-Shera Nava'i (1441-1501) hold Khazrat 'Ali in reverence regarding him an invisible spiritual instructor. The evidence of it is the fact that the collection of verses "Nazm al-djavahir" 'Ali-Sher Nava'i wrote under the impression of and inspired by Khazrat 'Ali's "Nasr al-la'ali"².

In the Islamic literature signified groups of young men who pursued such virtues as courage, aiding the weak, generosity, endurance of suffering, love of truth, and hospitality, the definition "*fata*" was applied.³ In the Koran in the 60-th ayat, 21-st surah "Ibrahim", and also in the 10-th ayah, the 18-th surah "al-Kahf" the young men sent to sleep for 309 years, are named "*fata*". Khazrat 'Ali had come to be recognized as the archetypal young male (*fata*). In the *hadiths* (record of the traditions or sayings of the Prophet Muhammad) it is spoken, that 'Ali ibn Abi Talib was "*fata*", i.e. a courageous person, and among people there was widely widespread the following hemistich:

"La fata illa 'Ali, la sayf illa Zu-l-fiqar,
Har bala-ye ki oyad, daf ' kun, ya Parvardigor ":

"There is no hero except for 'Ali, there is no sword except for the Zu-l-fiqar,
Each misfortune which will come, you repel, oh, God the Creator! "

Sayings derived from the *hadiths* had turned in poetic hemistiches and were widely disseminated across Central Asia. They were inscribed

¹Gafurov A. *Imya i istoriya*. M.: Nauka, 1987. p. 40.

²Hasanhozha Nisoriy. *Muzakkiri ahbob*. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 1993. p. 284 (In Uzbek).

³Annemarie Shimmel. *Zhonon mening zhonimda*. T., 1999. p. 71 (In Uzbek).

on rifles and sword and knife edges, doors and window shutters of the houses, caps of the *kalandars*, *tyubeteykas* (skull-caps, headgears)¹. They were sung by women at religious schools. Ishans and mullahs while curing patients finished their prayers by this hemistich².

DESCENDANTS OF KHAZRAT 'ALI

According to different sources, Khazrat 'Ali from different wives (from 8 up to 9) had many children - 14 (or 18) sons and 19 (or 17) daughters.³ As the historian Abdushukur Lakhnavi wrote, even while Fatima was alive, Khazrat 'Ali married two times. He had from Fatima two sons and two daughters: Imam Hasan, Imam Husayn, Zaynab al-Kubra and Umm Kulsum⁴. The names of other Khazrat 'Ali's children were as follows: 'Abbas, Dzha'far, 'Abdallah', 'Usman, 'Ubaydallah, Abu Bakr, Muhammad al-Asgar, Yahya, 'Umar, Rukayya, Muhammad al-Ausat, Umm Hasan, Rahmat al-Kubra, Umm Kulsum as-Sugra, Umm Hani', Maymuna, Zaynab as-Sugra, Ramlat as-Sugra, Fatima, Imam, Hadidzha, Umm Salima, Umm Dzha'far, Dzhamala, Nafisa⁵.

Among the descendants of 'Ali Hasan and Husayn begotten by Fatima, the daughter of the Prophet Muhammad, became known in history, as well as begotten by his wife from the tribe Banu Hanifa Muhammad ibn al-Hanafiya. The descendants of these three 'Ali's sons laid claim to the Supreme authority in the caliphate⁶. By his face Hasan ibn 'Ali (625-669) bore resemblance to the Prophet Muhammad. Imam Husayn ibn 'Ali (626-680) was a favourite grandson of the Prophet Muhammad, his words witnessed to that, "... Allah loves the one who likes Husayn"⁷. Imam Hasan and Imam Husayn, as well as their father

¹Sukhareva O. A. Drevnie cherty v formakh golovnyh uborov narodov Sredney Azii // Sredneaziatskiy etnograficheskiy sbornik. XXI. M. Nauka, 1954. p. 335.

²Sukhareva O. A. K voprosu o kul'te musul'manskih svyatih v Sredney Azii // Trudi Instuta istorii i arheologii. Tom II. T.: Izdatelstvo AN Uz., 1950. p. 169.

³Islom. Entsiklopedia. Op.cit. p.26.

⁴ Abdushukur Lakhnaviy. Op.cit. p.159.

⁵ Ibid.

⁶ Islom . Entsiklopedia. Op.cit p. 26.

⁷ Osmonlicha ansiklopedik buyuk lug'at. Anqara, 1993. p. 442.

'Ali, were lost death of martyrs.

There is a legend explaining the reasons of Hasan and Husayn's deaths. As the legend goes, the fourth ancestor of the Prophet 'Abd Manaf had the twins – two sons were born, but they saw the light with their backs coalescent to each other. He had convened the council and concerning the future of his children some people advised him: "Kill one of them, separate him from another, then the remained one will survive". The others suggested: "Let us dig one of them into the ground; having decayed in the ground, he will be separated, and the second remained will be alive". However, 'Abd Manaf had taken another bold way. Having taken a sharp sword in his hands, he struck in the place of concrescence of the children, therefore, both his sons remained alive. The hand-written composition "Legends about Khazrat 'Ali's fights" says about this event the following, " 'Abd Manaf had two sons. Their backs were coalescent to each other. The People of Arabs, having seen that, became amazed and said, "It should be separated". Many saw it difficult. Thus, 'Abd Manaf said his word, and they were undressed. 'Abd Manaf struck a sword in the middle. [He] separated them from each other"¹. One of the twins was named Hashim, from him the son 'Abd al - Muttalib was born, from 'Abd al - Muttalib, as is known, were born father of the Prophet Muhammad 'Abdallah and Abu Talib, and from Abu Talib 'Ali was born. The second son was named Umayya, from him his son Harb was born, from him Abu Sufyan, from Abu Sufyan Mu'aviya, and his son - Yazid.

Apparently, they had a single root, descended from one ancestor, being the descendants of the two twin brothers. But the sword which had served the reason of that two lives were saved separately, became the reason of raising the sword against each other and enmity between two branches of one clan. With that the sad narrations about Hashim's descendants do not come to the end². On the contrary, they had sunk in the whirlpool of misfortunes. Constant discord between the two branches of one clan finally resulted in that all this had ended with the murder from the party of Jazid toward the descendants of Hashim, 'Ali's sons, the grandsons of the Prophet, Hasan and Husayn. At the instigation of Yazid, Hasan was killed by his wife, having been

¹Khazrat Ali zhangnomasi (Skazanie o bitvah Khazreta Ali). Rukopis' Dom muzeya Ziyavuddina Khazini, inv № 46. l.8.

²Seton Lloyd. Reki-Bliznectsi. M.: Nauka, 1972. p. 152.

poisoned. Husayn and his little children were killed in severe fight in the Karbala steppe. The sword which had divided their ancestors brought them to such bloody consequences¹.

Imam Huseyn, likewise Khazrat 'Ali, also has a number of burials in such cities as Damascus, Cairo, Karbala, Nadzhaf, Medina, Kufa, Rakka and others². Mahmud ibn Vali informs that in Toharistan in the city of Arhang-Saray there was also a burial where the blessed head of Imam Huseyn had been buried³.

It is also worthy of discussing the esteemed places associated with Khazrat 'Ali's son - Muhammad ibn al-Hanafiya and his descendants.

From of old in the Muslim world there was a great respect to Muhammad ibn al-Hanafiya, being the descendant of 'Ali. In the Middle Ages the sacred places associated with him, available in Rum, Iran, Khorasan and Mawaraannahr, became favourite places of attendance by people⁴. According to the data presented in the book by Seydi 'Ali Rais "Mir'at al-mamalik" the burials (graves) of Imam Muhammad ibn al-Hanafiya were available in the cities of Persia - Harak and Tuse.⁵ As it is said in "Kandiya" giving some data about the mazars in Samarkand, the sacred places of Samarkand named Havuz-i Muhammad and Muhammad-i Habib also had been connected with the name of Muhammad ibn al-Hanafiya⁶. The same objects are available in Southern Turkmenistan and Southern Kazakhstan, as well as in the kishlak Deh-i Baland of the Nurata district, Navoi oblast (Uzbekistan)⁷. In particular, I.Kastanye, who studied sacred places of Nurata in summer months of 1915, quoted interesting folk tales about the mazar of Khazrat 'Ali in Deh-i Baland. The folk tails say that Hazrat 'Ali searching for his son Muhammad ibn al-Hanafiya, arrived in Deh-i Baland and on account of that he prayed much offering his prayers to God, his traces remained on

¹Кхудойқулов М. Ор. cit. p. 156.

²Arutyunov S. A., Zhukovskaya N. L. "Svyatie" relikvii: Mif i deystvitelnost'. M.: Politizdat, 1987. p. 12

³Makhmud ibn Vali. More tayn. T.: Fan, 1977. p. 19.

⁴Fasikh Akhmad ibn Dzhalal ad-din Muhammad al-Khavafi. Mudzhmail-i Fasikhi / Translation, forword, notes and indices by D.Yu.Yusupova. T.: Fan. 1980. p.110.

⁵Seydi Ali Rais. Mirotul mamolik. T.: Fan, 1963. p. 109 (In Uzbek).

⁶Abul Hakimi Samarqandiy. Qandiya. Samarqand: Sughdiyona, 1994. p. 70 (In Uzbek).

⁷ Mirzaev B, Ahmatqulov K. Nurota tarixidan lavhalar. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 1997. p. 24 (In Uzbek).

the stones.

In the Fergana valley, there are sacral places of Baba Khorasan, Hodja Ilgar, Hodja Abu-l-Kasim, Imam ata, Tash ata, related to the name of Muhammad ibn al-Hanafiya, the first three of which are located in Altyarik, Rishtan, and Sokh districts of the Fergana oblast. Presence in these areas of the sacral places associated with Muhammad ibn al-Hanafiya, most likely witnesses that they are connected with each other in the geographical aspect. Mazar Baba-yi Khorasan is situated in the makhalla Payan of the kishlak Borbalik of the Altyaryk district.

Besides, in Fergana valley the sacred places associated with the name of Khorasan ata are located in the kishlak Karaskan of the Namangan oblast and in the makhalla Baba-yi Khorasan of the *shirkat* (cooperative) enterprise named after M. Tadzhibaev of the Marhamat district of the Andizhan oblast of the Republic of Uzbekistan. According to the Doctor of Historical Science A.Muminov, Khazrat 'Ali's son Muhammad ibn al-Hanafiya received the nickname of Khorasan ata because of that he after conquering Khorasan, had converted its population into Islam¹. In our opinion, the mazar Babai Khurasan, probably, is actually has relation to Muhammad ibn al-Hanafiya. Because in the Fergana valley, as we have mentioned above, there were many sacral places associated with the Imam Muhammad Hanafiya. For this reason, probably, some sacred places are connected with various nicknames of Imam Muhammad ibn al-Hanafiya².

In the kishlak Zar-Aryk of the Rishtan district (Fergana oblast) there is a mosque, a cemetery and an underground cave. According to legends, Muhammad ibn al-Hanafiya fighting a battle with non-Muslims in the place of a modern cemetery found himself in the encirclement of numerous enemies. At that time from nowhere the army appeared and hastened to help Hodja Il'gar, and the Muslim army had won the victory. According to the informant Hamradjan Baltabaev, the sacred place Hodja Ilgar received its name of that word "Ilgar" which has the meaning "appeared from nowhere". According to legends when Muhammad ibn al-Hanafiya arrived here, his enemies before the eyes of those who

¹Muminov A.K. Op. cit. p. 47. Masson M.E. Kuficheskaya nadpis' mavzoleya Muhammada sina Zayda v starom Merve // Trudi YuzhnoTurkmenistanskoy arkheologicheskoy kompleksnoy ekspedicii. Vol XIV. Ashkhabad.: Ylim, 1969.

²Abdulhatov N. Muhammad ibn al-Hanafiya haqidagi rivoyatlar // Imom al-Bukhoriy saboqlari. T., 2006. № 2. p. 107 (In Uzbek).

watched that had disappeared under the ground¹.

In the kishlak Obishir of the Sokh district (the Fergana oblast) there is located the mazar Hodja Abulkasim (which is also referred to as Mazar-i Surkh). The local cemetery also bears his name. As the informant Tulebay Babayev said, the mazar Hodja Abulkasim is the oldest mazar in Sokh, and Hodja Abulkasim was considered to be the first of the seven holy brothers. However, T. Babayev noted that even the previous sheikhs of a cemetery did not know who Hodja Abulkasim was. In his opinion, Hodja Abulkasim was Khazrat 'Ali's relative, however, it is unknown which relative he was. Actually, Hodja Abulkasim was related to Khazrat 'Ali, his genuine name was Muhammad ibn al-Hanafiya, because Abulkasim was one of nicknames of Muhammad ibn al-Hanafiya². Hence, the sacral places of the Fergana oblast bearing the nicknames of Khorasan ata, Hodja Ilgar and Hodja Abulkasim are associated with the name of Muhammad ibn al-Hanafiya. Obviously, in length of time people insufficiently informed on the history of Muhammad ibn al-Hanafiya, forgot with whom these sacral places are associated. We presented the information about Muhammad ibn al-Hanafiya for some reason, because there are serious grounds for such popularity of his name.

After deaths of Khazrat 'Ali and children of Imam Hasan and Imam Husayn, of the number of 'Ali's descendants the major pretender to the throne of caliph, against the Omeyyad ruler, the caliph 'Abd al-Malik (685-705), contested Muhammad ibn al-Hanafiya, as Imam Husayn's son Zayn al-'Abidin (d. 714) did not reach lawful age³. During that time frame the supporters of Muhammad ibn al-Hanafiya strengthened their propaganda activities at the suburbs of the caliphate because within the specified period the number of people dissatisfied with the policy waged by the Omeyyad caliphate was growing day after day, and the prisons in the caliphate were overcrowded⁴.

The name of Muhammad ibn al-Hanafiya as the son of 'Ali had become known. The views of people and their feelings connected with Khazrat 'Ali, went on his son Muhammad ibn al-Hanafiya. This in turn,

¹ Ibid. p. 146.

² Seydi Ali Rais. Op.cit.. p. 138.

³ Masse A. Islam. M.: Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1961. p. 47.

⁴ Belyaev E. A. Araby, islam i arabskiy khalifat v rannee srednevekovie. M.: Nauka, 1966. p. 199.

also had resulted in occurrence of the sacral objects associated with him.

After Muhammad ibn al-Hanafiya's death, the struggle was continued by his descendants. It is known that these actions had encountered prosecutions from the party of the Omeyyad viceroy of Iraq Hadjjadj ibn Yusuf (661-714). As some researchers stated, the reasons of migration of the Prophet's descendants from the central cities of the caliphate - Kufa and Bagdad - to the cities of Mawaraannahr were Hadjjadj's oppressions¹. In days of Hadjjadj's rule there was shed the blood of thousands of Muslims; great tortures fall to the lot of the representatives of the house of the Prophet as well. Hence, the sacred places associated with the descendants of Khazrat 'Ali in Central Asia had begun to emerge since that time.² For settlement of the 'Ali's descendants in the above mentioned territories there were quite reasonable conditions. According to the Arabian scholar al-Makdisi, who lived in the 10th century, at that time the respect for descendants Khazrat 'Ali was at a high level among the peoples of Khorasan and Mawaraannahr³.

KHAZRAT 'ALI AND DULDUL

It should be noted that in the Muslim world there are many holy places connected with Khazrat 'Ali and his horse Duldul⁴. We shall discuss in detail the legends about Duldul. Since ancient times the places where there were met the hollows resembling the traces of horse hoofs, the local population perceived as traces of Khazrat 'Ali's horse - Duldul, and these views further have found reflection in national eposes -

¹Khanykov N. Zapiski po etnografii Persii. M.: Nauka, 1977. p. 91.

²Ghoibov Gh. Imom Cha'fari Sodiq va mozori masub ba dar dehai Hazrati Imom // Chahordah mozor. D., 2001. p.92 (In Tadjik)

³Masson M.E.Kuficheskaya nadpis mavzoleya Muhammada sina Zayda v starom Merve // Trudy Yuzhno Turkmenistanskoy arheologicheskoy kompleksnoy ekspeditsii. Vol. XIV. Ashhabad.: Ylym, 1969. p. 205.

⁴See: O'zbek khalq asotirlari / Yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi Malik Murodov. Vol. 3. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 1993; "Avesto" va Khorazm. Ma'lumotnoma / To'plovchi va nashrga tayyorlovchi: A.N. Salim-Gareev, K.Nurzhonov. Urganch.: Khorazm, 2001; Karimiy Z., Sattor Z. Diyorimizdagi bir qism er nomlari haqida.Beyzhing.: Millatlar nashriyoti, 2006; Dada Qo'r'qut hikoyalari / Tarzhimon: To'khti Khozhi Tillo. Urumchi.: Shinhong halq nashriyoti, 2007; Mullo Mo'so Sayramiy. Tarihi Khamidi. Beyzhing.: Millatlar nashriyoti, 2007. (In Uighur).

*dastans*¹.

Duldul, similar to Rustam's favourite horse Rakhshi, experiences various adventures. As the need arose, it rescues his master from different troubles. The people's books read that even an elephant was frightened of stateliness of Duldul². Just as the horse Rahshi and a bow were attendants accompanying Rustam, so the horse Duldul and the sword Zulfikar were always with Khazrat 'Ali³.

In the national epos Duldul with its abilities to fly, to rush as lightning and to think like a human being, is very similar to others mythical horses, such as Burak, Baychibar, and Girat. Duldul was described as a constant companion of Khazrat 'Ali, i.e. the magic horse always assisting him to achieve the purpose. Duldul, as against other mythical horses, has remained not only in books or folk oral tradition, but also has taken its place in religious views of the people⁴. The sacred places associated with Duldul, can be met in many places of the Muslim world.

About the places associated with Duldul, H.Hasanov presents the following data, "while approaching Khoresm, on the two banks of the Amu Darya, there are seen the rocks, which are referred to as the places where Duldul used to graze. Places with the same name are available on the bank of the river Kafirnigan, as well as near the kishlak Hanaka located near the border between Uzbekistan and Tajikistan. They are named in honour of mythical flying Duldul"⁵.

In Gissar and Shaartuz districts of the neighbouring Tajikistan there are also sacred places associated with Duldul, and about occurrence there a source named "Chilucharchashma" there are some legends. According to these legends, occurrence of a source is associated with Khazrat 'Ali's magic horse Duldul⁶.

As Seydi 'Ali Rais wrote, in Kufa there was sacred place Duldul,

¹Intizor Nurali. Halq dostonlari. T.: Toshkent badiiy nashriyoti, 1964. p. 230 (In Uzbek).

²Khazrat Ali khaqida qissalar. Op. cit. p. 45.

³Ibid. p.47.

⁴O'zbek halq asotirlari / Yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi M. Murodov. Vol. 3. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 1993. p. 87 (In Uzbek).

⁵Hasanov H. O'rta Osiyo zhoy nomlari tarixidan. T.: Fan, 1965. p. 27 (In Uzbek).

⁶Khamza Kamol. Mozorhoi shimoli Tochikiston. D.: Nashriyoti Devashtich, 2004. p.105 (In Tadjik).

and pilgrims visited places Kanbar and Duldul¹. In kishlak Dzhanbulak of area Gissarskogo of Tadzhikistan was available mazar, named "Pa-yi Duldul" ("Duldul's hoof"), considered as a sacral place for the population of the kishlak². We shall not be mistaken, if we shall tell, that in the Fergana valley the sacred places associated with Duldul, are available in each district. The first mentions of the above stated sacred places are met also in the works of Russian scholars. In particular, the orientalist N.S.Lykoshin in 1910, presented information on the sacred place in the city Ura-Tyube, associated with Duldul³.

In the Fergana valley, in particular in the kishlak Aravan, the Osh oblast (Kyrghyzstan), there is a mazar "Duldul ata", which has a *chillyahana* (premises(rooms) for servicing the pilgrims) Khazrat 'Ali. According to the legend, Khazrat 'Ali, having tied his fast horse here, went to fight with the White Div in the cave Chilustun located nearby Aravan.⁴ According to some folk tales, Khazrat 'Ali disappeared here, having come into the big boulder stone⁵. Later a *chillyahana* was built in this place. A pilgrim coming to the mazar Duldul ata holds them in reverence as the places where the foot of a holy man went. Women coming for pilgrimage, first visited the *chillyahana*, then the childless women putting their arms round the so-called "child-stone", that was placed before the mazar and asked God for children. After that they drank some water from a sacred spring-well at the mazar. According to one of the legends associated with the place of pilgrimage Duldul ata, Khazrat 'Ali, while fighting with enemies had seen in their midst his son Muhammad ibn al-Hanafiya. Having recognized Khazrat 'Ali as his father, Muhammad ibn al-Hanafiya, fell to his knees, and begged his forgiveness. The local residents as the proof of that event indicated to the

¹ Seydi Ali Rais. Op. cit. p.49.

²Zamyatnin S. N. Razvedki pesher v Tadzhikistane osen'yu 1943 goda // Trudi instituta Istorii. Tom. XXIX. Istoriya, arheologiya, etnografiya, yazik i literatura. S.: Izdatelstvo Tadzhikskogo filiala AN, 1951. p. 50.

³Lykoshin N.S. Op.cit. p.163.

⁴Bernshtam A. N. Istoriko-arheologicheskie ocherki centralnogo Tyan-Shanya i Pamiro-Alaya. Materiali i isledovaniya po arkheologii. M.-L.: Nauka, 1952. p. 226.

⁵Simonov A. V predgoriakh Alaya // Turkestanskije vedomosti. № 4. 1886. p. 4; ond rukopisey i dokumentov Ferganskogo kraevedcheskogo muzeya. KP № 5858.

stones near the cave with the hollows resembling the traces of knees¹.

Data on the sacred places associated with Duldul are met and in the scientific literature on the historical subjects issued in Central Asia at the end of the 19th - the beginning of the 20th century. As an example we shall take N.Pantusov's article "Auliya tas" (Sacred stone) published in 1899. According to the data presented in the above mentioned article, near the railway station Sarkan located 33 verstas from the uyezd city of Lepsinska, the Kazakhs had a "Sacred stone", a big stone with the traces of hoofs of Khazrat 'Ali's horse Duldul².

Besides, in kishlaks Sogment and Tayan of the Batken district in the Batken oblast (Kyrgyzstan) there are sacred stones associated with Khazrat 'Ali and his horse Duldul. In the kishlak Sogment the sacred stone named "Kavush", represents a stone boulder 2.5m x 3 m in size, the traces on which remind the prints of feet, hands and a forehead. The local people say that Khazrat 'Ali left traces on this stone, while making a prayer when he went to Sokh. In the Sokh district of the Fergana oblast there is also available the mazar Duldul ata. They also connect with Duldul the mazar Kishnagich tora located near Kokand³.

KHAZRAT 'ALI AND ZU-L-FIKAR

About those individuals who set bag for someone else's things, or appropriated property of widows and orphans, or offending the needed, unfairly committed acts of violence toward people, or got involved in dirty affairs, but died of an accident during achievement of their apogee, our people say that they "having impaled themselves upon the 'Ali's sword died early in life" (*'Alining tighiga uchrab zhuvonmarg bo'ldi*). Yet, if any person inflicted upon others hardships and sufferings and violence, they usually damned him with the following damnation "Oh, My God! Let him impale himself upon the sword of 'Ali!" (*Heh, Khudo, illoyo u 'Alining tighiga uchrasin*). The Arabian proverb: "al-Vakt sayf kati" (Time is the sharp sword), seems very conformable with edification "When the due time comes, the sinners will come to be before the sword of 'Ali". It

¹Ghafurov T. Mo'zhiza, karomat va ilmiy dalillar. Frunze: Qirghiziston nashriyoti, 1969. p. 37 (In Uzbek).

²Pantusov N. Auliya tas (Svyashenniy kamen) // Protokoly zasedaniy i soobscheniya chlenov Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arkheologii. T., 1899. p.68.

³Kho'zhaev M. Er osti tilsimotlari. T., 2002. p. 37 (In Uzbek).

is necessary to note that the books also contain the edification "The revered are a Divine sword"¹.

In this connection Academician N.Ibragimov writes the following, "the hagiographic-and-folklore elements are shown in especially integral kind in comparisons between Antara and 'Ali, whose blessings and praises are met everywhere in *sira*² as more or less voluminous inclusions. They are sometimes rather lengthy, as in the IV-th volume "Sirat Antara". After eulogizing the valour of Antara and his role in "purging the land" there goes chanting the praises to 'Ali: "What a defeat of ignorant heroes of Arabs-pagans when a chosen man of courage has appeared, the holder of a notable genealogy! What a miracle of miracles ever known happened, what troubles defeated the brave ones when 'Ali unsheathed his Zu-l-Fikar ('Ali's sword) and cut any valorous horseman and a fearless lion, the awe-inspiring vanquisher of valorous warriors drank his enemies with a drink of death, the blighter of the brave, strong in the attack, great in battle whom fear failed to seize, a giant who was not afraid of wars and comparisons and knowing no defeats, the name of his is great over all memorable times, he is frequently mentioned in all songs about heroes, the breaker of the heads, the leader eternally eulogized, a former wazir at Muhammad, being referred to as the emir. He was equal to none in purity of a family tree. The names of his are various in different books. In the Torah his name is Iliya, in the New Testament Biriya, and in the Koran the Great cupbearer of all creations, scooping the drink from the river Kausar. He is also called Zayd and Haydar. He dissected the East with his sword Zu-l-Fikar, courageous and noble, battling with *jinn*s between heaven and earth and having no feat for death " (SA, 4, p. 389) ...

It should be noted that in the fragment quoted 'Ali is shown as a mythicized character, the occurrence of whom had been predicted in sacred books of Judaism and Christianity long before his birth, and in something or other he is emerged even with the image of Hidr ... "³.

The poet Garibi (1877-1962) in the collection of his verses made in

¹Mukhammad Mufti Okhangaroniy. Mavlono Lutfullokh manoqibi. T.: Imom al-Buhoriy zhamgarmasi, 2002. p. 44 (In Uzbek).

²*Sira* is a specific genre of early Muslim historiography (hagiography), life history of the founder of Islam Mohammed. The term «*sira*» is also applied to peoples' Arabic novels and stories about legendary and historical figures.

³Ibragimov N. Arabskiy narodniy roman. M.: Nauka, 1984. p.137.

1910, by means of poetic lines narrated about inevitability of death from 'Ali's sword of those people who came to the mazar Khazrat 'Ali with bad intentions and dirty soul¹.

'Ali's sword is the sword named Zulfikar. A well-known sword of Khazrat 'Ali Zulfikar, having the meaning "riffled, piercing, sharp", belonged to the Prophet Muhammad. According to the legend, this sword fell in his hands in 623 year in fight at Badr, in which 317 Muslims came to fight against 600 Mecca inhabitants. The above mentioned sword known in Arabia, belonged originally to the Mecca dweller Munabbih ibn Hajjaj².

Another mentioning about the sword Zulfikar is contained in the work by Hisham ibn Muhammad al Kalbi "The Book about idols". It read that in the eighth year of Hejira, the Prophet Muhammad sent Khazrat 'Ali to destroy a sanctuary in Kudayda and its idols. Set the axe to the sanctuary, he found the swords named Mizham and Rasub, given by the governor of Syria Haris ibn Abi Shamir al Gasani. Later on, one of them was presented by the Messenger of Allah to Khazrat 'Ali. According to other data, Khazrat 'Ali has seized the sword Zulfikar during the destruction of the sanctuary al-Fasa of the Tay tribe³.

According to narrations, Zulfikar was the most far-famed among the seven swords of the Prophet Muhammad, those which he did not move away from him.⁴ After the death of the Prophet Muhammad, it passed first to Khazrat 'Ali, and later to caliphs. According to the people's beliefs, Zulfikar was considered to be magic⁵. In particular, it could extend or shorten⁶. People believed that none of the enemies met with 'Ali's sword-blade remained safe. The same beliefs resulted in occurrence of views that if someone met with 'Ali's sword, he will not have the opportunity to escape. In the Middle Ages much was written about the sword Zulfikar⁷. And people did not have doubts that Khazrat

¹Gharibiy. Devon. Rukopis' Ferganskogo oblastnogo muzeya literaturi imeni G. Gulyama. Inv № 6403/1. 1.12.

²O'zbekiston milliy enciklopediyasi. Op. cit. p. 45.

³Khisham ibn Muhammad al-Kalbi. Kniga ob idolakh. M.: Nauka, 1984. pp. 18-19.

⁴Imom Termiziy. Shamoili Muhammadiya. T., 1991. p. 22 (In Uzbek).

⁵O'zbekiston milliy enciklopediyasi. Op. cit. p. 45.

⁶Khazrat Ali haqida qissalar. Op. cit. p. 91.

⁷Seydi Ali Rais. Op. cit. p.120.

'Ali himself would punish in this world the villains for their injustice and profligate deeds and affairs. In the Middle Ages the local population considered the lightning to be a spark from Zulfikar¹, and the thunder was compared with Khazrat 'Ali's voice².

In the territory of Central Asia there are sacral places associated with Zulfikar. In the neighbouring Kyrgyzstan in the kishlak Aral of the Talas district in the Talas oblast there is a sacred place Zulfikar ata³. According to the folk tales, here Khazrat 'Ali in fight had broken his sword Zulfikar. Local people held in reverence the place where the sword had been broken, calling it the mazar Zulfikar ata.

In Gallaaral and Nurata districts of Dzhizak and Navoi oblasts, there are available a kishlak and *kariz* (underground drainage gallery) named Zulfikar.⁴ The cemetery "Zulfikar baba" is located in the makhalla Pakhtachi the kishlak Karatepe of the Yazyavan district in the Fergana oblast. As the villagers say, the spirit of Zulfikar baba, being the defender and the one stemming off all disasters and troubles from this place, every evening rides from the mazar on a white horse, and comes back into the mazar in the morning. Representing the image of Zulfikar baba on the white flying horse, reminding Duldul and Zulfikar of Khazrat 'Ali, is natural. It is obvious that when in representations of people, Duldul received human shape and had been perceived and recognized as a saint; similarly to that the representations about the sword Zulfikar were transformed as well. It is thought that only sheikhs of that cemetery can see Zulfikar baba. The fact that not everyone can see him corresponds to the medieval views associated with Zulfikar - Khazrat 'Ali's sword. They say that it was hidden in a cave. These beliefs found reflection in the folk tales associated with Burhan ad-din Kilich (Sword)⁵.

The historical writings contain many stories on how the individuals happened to say bad words about Khazrat 'Ali received

¹Bertels E. E. *Istoriya persidsko-tadzhikskoy literatury*. M.: Vostochnaya literatura, 1960. p. 150.

²Bartold V. V. *O Muhammade // Collected works. Vol VI*. M.: Nauka, 1966. p. 646.

³Kasiettu Nildi Ata. Bishkek, 2006. p. 86 (In Kyrgyz)

⁴Qoraev, Op. cit. p. 37.

⁵Kattaev K. *Makhdumi A`zam va Dakhbed*. S.: Sughdiyona, 1994. p.12 (In Uzbek)

condign punishment¹.

In people's books it is said about one wonderful weapon of Khazrat, called "Chop dasta-yi Nuh" (Noah's staff). In the manuscript "Legendary stories about fights of Khazrat 'Ali", the following description of the above mentioned wonderful stick (staff) is presented: "the description of the Prophet Noah's staff is that, the weight of this stick is one thousand of *batmans*"². Even if in people's books the weight of a staff is exaggerated, people thought that for such epic hero as Khazrat 'Ali its weight was of no concern. The indication of the weight of Noah's staff, apparently, served as artistic means of demonstration of force and power of Khazrat 'Ali.

'ALI CHENAR - KHAZRAT 'ALI

In our research study of people's views associated with Khazrat 'Ali, we came across the folk tales about a hawthorn, *dzhida* (silverberry) and a poplar, associated with Bibi Fatima. The story goes that once Bibi Fatima by reason of who that she could not tell anybody about her grief, putting her arms round a shortish poplar, rehearsed all her grievances to the tree. Failed to hear her groans, the leaves of a poplar trembled at once, and it started to grow straight. Since that the leaves of a poplar always tremble.

The informants say that the fragrant smell of *dzhida* is similar to sweet smelling of Bibi Fatima. The piliform plants in the kishlak Arsif located near the city of Kuvasay are called the "Bibi Fatima's hair". With the purpose of "having their hair growing well and becoming long, and having no headaches", women pick these plants and rub their hair with them³. It allows us to assume that in antiquity people's views probably linked some tree with the name of Khazrat 'Ali. According to the data presented by Abu Raykhan Beruni(973-1048), since ancient times there had been trees and plants associated with names of great people, for

¹Alisher Navoiy. *Mazholisun nafois // Tanlangan asarlar*. Vol. III. T.:O'zbekiston Davlat nashriyoti, 1948. p.97 (In Uzbek)

²Khazrat Ali zhangnomasi (Skazanie o bitvah Khazreta Ali). Rukopis Dom-muzeya Ziyavuddina Hazini, Inv. № 46.1.11.

³Alimukhamedov, Op. cit. p. 22.

example, "the Abraham's tree " and "the tree of the Virgin Mary"¹.

Dzh.Kh.Karmysheva in her publication presents information on that the saint patron of the chigir (the device for lifting water from the well) was 'Ali Chenar (plane tree). The author considers that the origin of the image of 'Ali Chenar and his connections with somebody are unknown, but possibly because of that some parts of the *chigir* were made of a plane tree (chenar), it became the reason of his name 'Ali Chenar².

Wide application in oral folk tradition of the image of chenar and the views associated with Khazrat 'Ali, brings up the question of whether 'Ali Chenar is Khazrat 'Ali? Actually, physical traits of Khazrat 'Ali which are attributed to him by people, above all things correspond to a plane tree if compared with other trees. Plane trees are considered to grow the tallest among other trees, and people have such views that Khazrat 'Ali was as tall as 32 meters³. Besides, Khazrat 'Ali in his sayings compared himself with a chenar (a plane tree)⁴.

Such names as "The Sun" and "The Bunch of Fives", are logically linked with Khazrat 'Ali. In particular, in S.P.Tolstov'(1907-1976) s opinion, the image of 'Ali Haydar is rooted in the ancient cult of the Sun and heroism⁵. There are such views among the Pamir dwellers that 'Ali's breath is as hot as the heat of the sun⁶. It means that in designating the chenar as the tree of sunlight there are present the qualities inherent in Khazrat 'Ali. Hence, the chenar tree can be a symbolical image of Khazrat 'Ali, that, in our opinion, is close to be true.

SACRED PLACES AND THE PLACE-NAMES ASSOCIATED WITH KHAZRAT 'ALI IN CENTRAL ASIA

During military campaigns of the Arabs to Central Asia, attended

¹Abu Raykhon Beruniy. Tanlangan asarlar. Vol IV. T.: Fan, p.159 (In Uzbek)

²Karmysheva D. Kh. Zemledelcheskaya obryadnost' u kazakhov // Drevnie obryady i kulty narodov Sredney Azii. M.: Nauka, 1986. p. 58-59.

³Mustafina R. M. Predstavleniya. Kulti, obryadi u kazahov. Alma-Ata.: Qazaq universiteti. 1992. p. 80.

⁴Khazrat Ali ibni Abu Tolib. Devon. Op. cit. p. 49.

⁵Tolstov S. P. Ocherki pervonachalnogo islama. SE. 1932. № 2. p. 68.

⁶Mukhiddinov I. Zemledelie pamirskih tadjhikov Vakhana i Ishkashima. M.: Nauka, 1975. p. 96.

with fights for seizure of territories and establishment Islam on them, many warriors were killed for belief that resulted in the cult of "*shahids*", i.e. put to death for belief, occurred here. In the first years of the Caliphate, due to actions of the preachers of Islam who came together with warriors, the number of graves had increased of those Muslims perished in fights with non-Muslims - "*Mashhads*", i.e. the mazars of *shahids*¹. Visiting the tombs of *shahids*, walking around them, among the local population had taken the form of a custom of pilgrimage to Islamic sacred places. About *shahids* in the Koran the following *ayah* is granted, "Do not speak about those who are killed on the way of Allah (*shahids*), "(They are) Dead!" Nowise (they are) alive! But you do not feel (that) " (surah 2. The Cow: 154)².

Probably, the assertion of the Koran that "the *shahids* are not dead" wakened hope for people for deliverance of different troubles during their visit to the burial places of the *shahids*. One of the Prophet's *hadiths* says, "The people died for faith are granted protection of 70 persons from among his relatives"³, accordingly, that strengthened people's belief in the power of the *shahids*'s mazars.

The Muslims killed for faith by non-Muslims in folk narrations are depicted as ideal heroes and raised up to the level of the cult. As the *hadith* said, "The Prophets and *shahids*, died in the field of battle, waging a holy war on their divine way, do not decay in tombs. The Most High God has made 'eating' of their dead bodies forbidden for the ground"⁴. That is why, the concept was widely distributed among the population that *shahids* are not dead, and they will come out to help their descendants when it is necessary. This belief implies the following: "the great figures who approved themselves in life, and renowned heroes do not vanish without leaving a trace, however, in order to show their proper spirit again in extremely desperate and dangerous moments, they temporarily hide their force. When the due time comes, the great names of history participate in the role of deliverers and saviours"⁵.

¹Nemtseva N. B. Mnogofunkcionalniy me`morialno-kultoviy kompleks Khodzha Mashad na yuge Tadjikistana // ONU. № 5-6-7-8. 1995. p. 128.

²Koran. Translated by Academician I.Yu.Krachkovskiy. M., 1990. p. 43.

³Muhammad payghambar qissasi. Hadislar. T.: Kamalak, 1991. p.121(In Uzbek)

⁴ Alikhonto'ra Soghuniy. Op. cit. p.129.

⁵ Imomov K. Afsona // O'zbek fol'klori ocherklari. Vol. II. T.: Fan, 1989. p. 27 (In Uzbek).

It can be seen from the aforesaid that from early times the Muslim sacral places had been related to the graves of the persons, those lost for belief. These graves were in most cases known among the population under the name of "*Mashhad*" (holy warriors) or "*Shahid*" mazar.

Data on the first sacred places of Muslims in the Fergana valley are presented in an-Narshakhi's work "History of Bukhara" written in 944 year. According to him the tomb of a well-known Arabian commander Qutaybah ibn Muslim, who conquered Mawaraannahr, (d. 715) was in Fergana¹. The contemporary of an-Narshakhi al - Makdisi (947-1000) in his work "The best instruction manual for studying the climate" mentions about the presence of spring-well of Ayyub (Job) in the Fergana valley (in the territory of modern Dzhahalabad oblast in the Republic of Kyrgyzstan), associated with Khazrat Ayyub². In the work "Al - Mulhakat bi-s-surah" by the scholar Dzhamal Karshi lived at the end of the 13th - the beginning of the 14th century, the names of several sacred places in the Fergana valley are also mentioned. According to him in the place named Isbid Bulan (now Safed Bulan), there were the graves of 2700 fellow-fighters of the Prophet and his followers who died for faith making *ghazawat* (raids) against disbelievers³. Dzhamal Karshi also quoted data concerning the tombs of Asaf ibn Burhiya in Osh and of Imam Husayn's grandson Imam Abdulla ibn 'Ali buried near the city of Kokand⁴.

It ought to be remarked that, apparently, in length of time under "*Mashhad*" began to be understood the sacred places associated with the names of Khazrat 'Ali's descendants. The Turkish scholar of the 16th century Seydi 'Ali Raisas also mentions it in his work "The Mirror of the countries"⁵.

From ancient times the local population honoured the sacred places associated with the name *Mashhad*, holding them in reverence as the most esteemed places. In the medieval written sources there are also data on the sacred places associated with the name *Mashhad* or *Mashad*,

¹Narshakhiy. Bukhoro tarikhi. T.: Kamalak, 1991. p. 132 (In Uzbek).

²Bartold V. Mo'ngnullar davrida Turkiston. Samarqand. O'zbek Davlat nashriyoti, 1931. p.110 (In Uzbek).

³Diakonov M.M. Neskol'ko nadpisey na kayrasah iz Kirgizii // Epigrafika Vostoka. XII. M., 1948. p. 14.

⁴Bartold V. V. Statii iz "Entsiklopedii islama" // Vol III. M.: Nauka, 1965. p. 535

⁵Seydi Ali Rais. Op. cit. p.103.

available in the territory of Central Asia¹. The similar opinion can be stated in regard of the sacral place *Mashhad maydan* in the Besharyk district of the Fergana oblast, which has not survived until present. In various documents of the 19th century of the epoch of the Kokand khanate, the kishlak was referred to as *Shahid maydan* and *Mashhad maydan*, and for this reason the sacred place also was known among people under this name².

According to some data, the memorial complex of that sacred place included a mosque and madrasah, called by this name. As the informants claim, the height of a dome of the mausoleum of *Mashhad maydan buva* was about 12-15 meters, and there were two burials inside. Now the only constructions remained from the complex are the near-the-gate building - *darvazahana* dating from the beginning of the 20th century. Unfortunately, the inscriptions on the *peshtak* of the *darvazahana* were recoated with plaster, and one can read some *ayat* with great difficulty.

During the in-depth research carried out in regard to the *Mashhad maydan* there has been found a *wakf*-document issued in the beginning of the 19th century to the mazar and madrasah of Imam Abdullah Bohir. It was this rare document that enabled us to define the person with whom the above-mentioned sacred place is associated. According to the data provided by the historian Dzhamala of Karshi in his work "Al - Mulhakat bi-i-surah", the grandson of Khazrat 'Ali ibn Abi Talib imam Zayn al-'Abidin (d. 713) had the children bearing the names of Sulayman, 'Abd ar-Rahman, 'Umar, al-Husayn, Muhammad Bakir, 'Abdallah al-Bahir, 'Abdallah al-A'radzh, al-Hasan, al-Aftas, al-Husayn al-Asgar.³ Hence, the history of occurrence of the sacred place of Imam Bahir, i.e. *Mashhad maydan buva*, is associated with the name of imam 'Abdallah al-Bahir lived in the first half of the 8th century, being the great-grandson of Khazrat 'Ali, whose name is mentioned among the

¹See.: Buryakov Yu. F., Kasimov M. R., Rostovcev O.M, Arheologicheskie pamyatniki Tashkentskoy oblasti. T.: Fan, 1973; Mirboboev A. K. Medrese Kanibadama i Isfari kak pamyatniki arkhitektury // Arkheologicheskie raboty v Tadzhikistane, Issue XIV. (1974). D.: Donish, 1979; Abu Tokhirkhozha. Samariya. - T.: Kamalak, 1991; Nemtseva N. B. Mnogofunkcionalniy memorialno-kultoviy kompleks Hodzha Mashad na yuge Tazhdikistana // ONU. 1995. № 5-6-7-8; Abdulakhatov N, Eshonboboev O'. Kokhhna Marghilon ziyoratgokhlari. F.: Farghona, 2007.

²Nabiev R.N. Istorii Kokandskogo hanstva. T.: Fan. 1973. p. 372.

³Dzhamal al-Karshi. Al-Mulhakat bi-s-surah (Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. Vol.I. Almaty: Dayk Presss, 2005. p. 67.

names of imam Zayn al - 'Abidin's children. For this reason when the question is the sacred place of Mashhad-Maydan-Buva located in the Besharyk territory, the local population claims that it is very ancient.

Special emphasis should be placed on the fact that the site of worship of Imam Abdullah Bahir was known among local population under the name of *Mashhad maydan buva*. In one of the documents preserved in the Central State Archives of Uzbekistan, this sacred place is mentioned under the name of "mazar Mashhad maydan"¹.

Of sacred places of the Fergana valley, a special place is occupied by the places associated with Khazrat 'Ali and with his descendants², similar to the mazar of Imam Abdullah and Muhammad Bakir. In turn, this specifies that in the Fergana valley since antiquity there have been *mashhads*, i.e. places where Ali's descendants died for faith. For example, the mazar of Khazret Shakh in the kishlak Charkukh located 21 kms southward from Isfara (Republic of Tadjikistan, Sogd oblast). The mausoleum was constructed in the 10th century of wood, and today is in a good condition having withstood the ravages of time³. According to folk narrations, here was buried the prince Abulkasym, one of the descendants of Imam Huseyn, the son of Hazret Ali⁴. As a well-known researcher S.Khmelnitskiy stated, one of Ali's descendants, the victim in fights for faith at the end of the 7th - the beginning of the 8th century was buried in this place of worship⁵.

The mazars, similar to these, such as Sayyid Battal Gazi, the Kara yazi baba, Hodja Hasan Nuri, Imam ata (Zayn al - abidin), are available also in close to Besharik Uchkuprik (Fergana oblast) and Pap (Namangan oblast) districts. The folk tales associated with mazars are almost identical: they narrate that one of the Prophet's descendants arrived from Medina for propagating Islam disappears during the fight. A famous mazar Shayh-i Zinda Ali in the kishlak Chadak of the Pap district in the Namangan oblast is included into their number. By all accounts, here such an affair happened: a holy man came into the cave

¹ TsGA Uz. Fund № I- 19. Op. № 1, D. 13965. l. 2.

² Saidboev T. S. Islam i obschestvo. M.: Nauka, 1984. p. 118.

³ Field research of the author. 2005. Republic of Tadjikistan, Sogd oblast, Isfara district, kishlak Charkukh.

⁴ Khasanov F. Tarikhi Mukhtasari dekhote Isfara. D.: Matbuot. 2001. p.38 (In Tadjik).

⁵ Khmelnitskiy S. Chorku. Amir Hamza Hasti podsho. Drevneyshee derevyannoe zdanie Sredney Azii s reznim i skul'turnim dekorom. Berlin - Riga. 2002. p. 132.

alive and disappeared there; it was Shayhi Zinda Ali originated from Khazret Ali's family, one of the disseminators of the Muslim order and science in the beginning of the 9th century.¹

In our opinion, employment of names of well-known preachers of Islam, in particular, the authority of Khazret Ali's descendants in a chain of events taken place in the the Fergana valley in first half of the 8th century with the military troops of the Arabs, became the pretext for places of worship associated with them to emerge. Later all that found reflection in oral people's tradition and historical eposes, including "The story of Safed Bulan"².

According to the data presented by the Russian scientist V.L.Ogudin, in the Fergana valley there are 18 natural monuments associated with Khazrat 'Ali³. However, these data are relative, because unthe till now in Fergana valley the quantity of the sacred places associated with Khazrat 'Ali, has not precisely determined. Thus, while carrying out in 2001-2006 our field research in the Fergana oblast alone we managed to define over ten of the above-mentioned monuments.

In the Fergana valley, the sacred places associated with Khazrat 'Ali, his son Muhammad ibn al-Hanafiya, his grandson Imam Zayn al-'Abidin, the horseman Kamar-ata and his nephew Akhtam Sakhab, down to the present-day are reputed as places of worship where the foot of a holy man stepped. These sacred places can be classified in the following order:

1. The sacred places associated with Khazrat 'Ali (Shakh-i Mardan, Sokh, Kadamdzhay).

2. The sacred places associated with Khazrat 'Ali's son Muhammad ibn al-Hanafiya, his grandson imam Zayn al-'Abidin and great-grandson 'Abdallah ibn 'Ali (Hojja Turab, Mashhad Maydan, Hojja Ilgar, Imam Ata, the Baba-yi Khorasan, Shakh Talib).

3. The sacred places related to the attendant of Khazrat 'Ali - Kamar, Ahtamom Sahaba, 'Umar Umia: (Baba Kamar, Kamar ata, Baba Ahtam, Shakh Ahtam, Umar Umiya).

¹O'lmas Bahromzoda. Chodak (qishloq tarihidan lavhalar). Namangan.: Namangan, 2000. p.17 (In Uzbek).

²Abdulakhatov N, Khaydarova Z, Azimov O. Bibi Ubayda tarikhi. F.: Farghona, 2003. p.23 (In Uzbek).

³Ogudin V. L. Svyatye mesta v islame // Sredneaziatskiy etnograficheskiy sbornik. M.: Nauka, 2006. p. 182.

4. The sacred places linked with the mule of Khazrat 'Ali Duldul (Duldul ata, Pa-yi Duldul, Kyshnagych ata).

5. The sacred places coupled with a white camel of Khazrat 'Ali: (Kara-Tash, Tash-Salar, Ak-Mazar, Tuya-Tash);

6. The sacred places associated with Khazrat 'Ali's descendants.¹

Unfortunately, in the present book we have the opportunity to discuss only several of all sacred places. It is also possible to say that the history of each sacred place associated with the descendants of Khazrat 'Ali is worthy of writing a particular book. Here we shall present some brief data on these sacred places.

On the basis of our research it has been established that the majority of sacred places in the Fergana valley is associated with the followers of the Prophet Muhammad and Khazrat 'Ali. We observed, in particular, that in views of informants each saint is related with others holy men in the district either blood kin bonds (father - son, mother - daughter, husband - wife, brother - sister, distant relatives, "etti-oghayni"- "seven brothers") or of subordination relationships (the master-servant, the leader, fellow-fighter, flagman, the warrior). All the saints, including Khazrat 'Ali's descendants are considered to be historical persons and they came during one "Great campaign". The idea about "Great campaign" is known in various parts of Central Asia – in Dasht-i Kipchak (a campaign under the leadership of caliph Abu Bakr as-Siddik)², in the river basin of the Syr-Darya (the campaign under the the leadership of the three descendants of Imam Muhammad ibn al-Hanafiya)³ and in Eastern Turkestan (a campaign under the leadership of

¹Abdulakhatov N U. Ziyoratgokhlar va o'zbek mental tafakkurining shakllanishi // FDU. Ilmiy habarlar. 2006. № 4. p.44 (In Uzbek).

²See.: DeWeese D. Islamisation and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and the Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania, 1994.

³See.: DeWeese D. Yasavian Legends on the Islamization of Turkistan / Denis Sinor (ed.): Aspects of Altaic Civilization III: Proceedings of the 30th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Indiana University, Bloomington, Indiana, June 1925, 1987. Bloomington, 1990. p. 119; Muminov A.K. Die Erzählung eines Qožas über die Islamisierung der Länder, die dem Kokander Khanat unterstehen // Muslim Culture in Russia and Central Asia. Vol. 3: Arabic, Persian and Turkic Manuscripts (15th-19th Centuries) / Edited by Anke von Kügelgen, Aširbek Muminov, Michael Kemper [Islamkundliche Untersuchungen, Band 233]. Berlin, 2000. p. 385-428. Russian version of this publication: Muminov A. K. Kokandskaya versiya islamizatsii Turkestana // Podvizhniki islama. Kult svyatykh i sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze. M., 2003. p. 117-153.

Imam Dzha'far as-Sadik)¹. In the second and third cases the routes of campaigns are directly connected with the Fergana valley. The last two legends differ from each other by that they were shaped in different historical and cultural regions. The analysis of these versions of the legend about the "Great campaign" will become a subject of special attention. As far as it concerns the names of the places associated with Khazrat 'Ali it is worthwhile to say that the linkage of various water pools, trees and rocks with his name has a traditional character. For example, the *hauz* (pond) at the mazar of Khazrat-i the Shakh in the city of Istaravshan (Ura-tyube), according to narration had emerged from the Khazrat 'Ali's staff².

The mazar in the kishlak Kabr-Kul situated 20 kms from the Arslan-bab (Kyrgyzstan), local population also connects with Khazrat 'Ali. Yet they associate with Khazrat 'Ali, the name of the kishlak Paytug of the Izbaskan district in the Andizhan oblast (Uzbekistan). The legend quoted by V.P.Nalivkinym(1852-1918) says that this place had received such a name because Khazrat 'Ali having stopped here after one of his victories set up a banner³. People say that the upright stones called "Sang-i La'nat" (Damned stone) in the kishlak Gava in the Namangan oblast had appeared by dint of the Khazrat 'Ali's sword, and the hills in the Kukim bay farm in Kasansay in the same oblast come into existence from the ground fallen from the hoof of Duldul, a horse on which 'Ali rode⁴. In the Namangan oblast people connect with Khazrat 'Ali the mazar Zirk, located in the Yangikurgan district⁵.

The place-names Solikur and Katput in the Altyaryk district in the Fergana oblast the local population also attaches to Khazrat 'Ali and his horse Duldul. For example, they say that the word *Katput* "*Katta put*" (a Big foot), is associated with "Khazrat 'Ali's foot"⁶.

One more sacred place – the mazar associated with the name of

¹See.: Blochet E. La conquête des Etats nestoriens de l'Asie centrale par les Shiites. Les influences chretienne et bouddhique dans le dogme islamique // Revue de l'Orient chretien, № V. 1925-1926. pp. 12-129.

²Rahimov N. T. Mavzoley Hazrati Shoh. Khudzhand: Nuri ma`rifat, 2002. p. 7.

³Nalivkin V. Kratkaya istoriya Kokandskogo khanstva. Kazan, 1886. p. 8.

⁴Saksonov T. "Muqaddas" zhoylar - hurofot va bid`at o'choghi. T.: Medicina, 1986. p. 14 (In Uzbek).

⁵Ipak yo'li afsonalari. T.: Fan, 1993. p.74 (In Uzbek).

⁶Abdulakhatov N., Azimov V. Oltiariq ziyoratgohlari. T.: Sharq. 2005. p. 20 (In Uzbek).

Khazrat 'Ali is located in the kishlak Sarikanda of the Sokh district. At the end of the 19th century here was a grave attributed to Khazrat 'Ali and a mosque named by his name. However, the mazar and the mosque were destroyed during the Soviet times¹.

In the territory of Sokh there are several sacred places associated with the name of Khazrat 'Ali. According to the informant Rakhman-'Ali Makhmudov the name of the kishlak Tul also is associated with Khazrat 'Ali. The word "tul" in many Turkic languages means "a widow". The story goes that when Khazrat 'Ali was lost, his spouse groaned, wailing over that she remained a widow, i.e. "tul". The people think that was the reason why the kishlak started to refer to as Tul².

There exists association between the name of Khazrat 'Ali and a sacred place in the kishlak Devayron Sokha, as well as with the mazar Duldul ata in the kishlak Voruh. The informant Rayimdjan Tashbaev rendered information that long since the people had had a view that the grave of Khazrat 'Ali is situated among the mountains, in that part, where the rivers become confluent. Therethrough, the tomb of Khazrat 'Ali was built in Sokh, which was surrounded with mountains, and through which the rivers Sokh, Tagabi, and Abishir flew. In opinion of the scholar-historian A.Juldashev, one of the objectives to build a mazar was that lacking the opportunity to attend the burial place of Khazrat 'Ali in Nadzhaf, people having erected the mazar in this place, believed that "our prayers will be accepted even in this mazar"³. In the narration about the fortress Djanadil-Makatil located in the Pakhtaabad district in the Andizhan oblast, the legend is also presented⁴.

Such legend can be heard in any mountain district of Tajikistan. In the folk tales about Khazrat 'Ali, written by A.A.Bobinskiy in the beginning of the 20th century during his study of life of mountain-men in the upper reaches of the Pyandz river, it is also narrated about the fight of 'Ali with Kakhkacha during the conquest of the fortress Ishkashim.⁵ According to some data, here there is a fortress of Kakhkacha and the

¹Dzhahonov U. Zemledelie tadjikov doliny Soha v kontse XIX - nachale XX v. D.: Donish, 1989. p. 68.

²Field research of the author. 2004 . Fergana oblast, Sokh district, kishlak Tul.

³Field research of the author. 2004 . Fergana oblast, Sokh district, kishlak Sarikanda.

⁴Mamadaliyev I, Abdumalikova D. Zhonodil-Maqotil qal'asi // Andizhonoma. № 41 (17311) 20 May, 1997 (In Uzbek).

⁵Bobinskiy A. A. Gortsi verhoviev Pyandzha. M., 1908. p. 16.

mazar Shakh-i Mardan is right opposite it. As they say, Iskander Zulkarneyn (Alexander Bicorn or Macedonian) had conquered Pamir for three years, but Khazrat 'Ali by virtue of his reasonable actions had managed to seize Pamir within three hours¹.

As we stated above, in people's minds Khazrat 'Ali was represented as a person of perfection, and that image was shaped in people's consciousness over the centuries. If his boldness deserved people's approval, such his virtues as generosity and valour put everybody into amazement. In particular, the fights of Khazrat 'Ali accomplished by him in the name of religion, resulted in the even greater aggrandizement of his personality. For this reason, people could not imagine unusual things surrounding them or the wars occurred in the past without participation of Khazrat 'Ali. For example, such views became ordinary, as that if the old *tut* (mulberry tree) grows crookedly it is because of that Khazrat 'Ali leant against it while having a rest, or the traces on stones are the traces from his sword².

Each ancient city or hills of unusual shape, in perceptions of people were understood as associated with Khazrat 'Ali³. In our ancestors' consciousness of image of Khazrat 'Ali was perceived with love and reliance, and they had no doubt that Khazrat 'Ali would cope with performance of great undertakings, those which ordinary people are not capable to accomplish. Alongside with that, the names of ancient cities also were associated with Khazrat 'Ali. In particular, we shall pay attention to the former name of the city of Shahkadam in Turkmenistan, the former Krasnovodsk under the Soviet power (modern Turkmenbashi). The reason of that it was called Shahkadam was the presence on the local rock of alleged traces of a shakh ('Ali)⁴. Though these traces appeared as a result of geological processes, nevertheless, in people's perceptions they were the footprints remained from Khazrat 'Ali. According to the data presented by N.G.Mallitskiy(1873-1947), the origin of the name of Margelan local population also associated with

¹Gornenskiy I. Legendy Pamira i Gindukusha. M.: Aleteyl. 2000. p.113.

²Snesarev G. P. Khorezmskie legendy. Op. cit. p. 66.

³Mandelstam A. M, Rozenfel'd A. Z. Kalai Imlok i Kalai Dzhamakhur v Karategine i svyazannie s nimi legendi // Pamyati Mihaila Stepanovicha Andreeva. Vol. CXX. S., 1960. p. 97.

⁴Qoraev S. Op. cit. p. 138.

Khazrat 'Ali¹.

Academician V.V.Bartold(1869-1930) studying in 1893 ancient monuments in the village Shahrستان Ura-tyube (modern Istaravshan), provided the data that the structure named Chilkhudjra, the local population connects with Khazrat 'Ali². Until now people's memory cherishes the narrations that Khazrat 'Ali lived in Chilkhudjr³.

Kh.Khasanov noted that the name of the archaeological monument Ulkan-Toytepa located in the Sredne-Chirchik district of the Tashkent oblast has the relation to the meaning "a fortress, a fortified hill, a hill with an army"⁴. However, the local inhabitants considered that the hill was linked with Khazrat 'Ali. Professor M.E.Masson(1897-1986), in 1928 during his trip to that place stated here the presence of legends associated with Khazrat 'Ali. He writes as follows:

"Half an hour later ... all of us, sitting on the *koshma* (felt pad) at the evening meal with *kokchay* (green tea), listened to the interesting variant of a legend about the origin of the name of Toytyube (literally "Bugor toya", i.e. a celebratory feast). It was vastly and fascinatingly narrated by an elderly and skilled *sartarash* - the barber Sultan Pirimkulov.

The plot lay in that during the old times the ruler of Kashgar, Turkestan, Afghanistan and Caucasus was a certain sovereign Zarkul. He was strongly disturbed with rumours of successes of the caliph 'Ali in spreading Islam with the help of a wonderful sword Zulfikar and a famous horse Duldul. He summoned a brave and strong man Kabil, and he gave his word to kill 'Ali, for what in reward Zarkul promised to give him in marriage his beautiful daughter Gumayunrui by name. By mistake Kabil killed another person, brought his head and received the promised bride. The joyful celebrating lasted many days on the hill dumped for a wedding feast *toy*, the hill - "*tyube*" (whence supposedly was originated the modern name – "Toytyube"). Unexpectedly appeared genuine 'Ali had demonstrated a number of feats, then sustained a heavy fight against pagans, and, eventually had won them. Both the ruler himself, and Kabil, and many other strong warriors had fallen

¹Pisarchik A. K. Nekotorye dannye po istoricheskoy topografii gorodov Fergani // Sbornik statey posvyashennih isskusstvu. Stalinabad, 1956. p. 146.

²Bartold V. V. Collected works. Vol. IV . M., 1966. p. 90.

³Pulatov U.P. Chilkhudra. D.: Donish, 1975. p. 7.

⁴Khasanov H. O'rta Osiyo zhoy nomlari tarixidan. T.: Fan, 1965. p. 53 (In Uzbek).

smite in the battle-field; as for inhabitants they were converted in Islam. Evident traces of these events have remained the settlement Ulkan Toytyube and numerous gullies. There are lots of them in the vicinities of the settlement, and they are admitted to be the rests of pitfall traps in which the Zarkul warriors tried to entrap the tireless Duldul and Arabs"¹.

In the Tashkent oblast the sacred places related to the name of Khazrat 'Ali were available in the kishlak Khodzhikent, located on the bank of the river Chirchik. The local legends about it were published in the article by the Russian researcher S.Lidskiy "Mountainous vicinities of Tashkent", in the newspaper "Turkestan gazette".²

The scholars-archaeologists who carried out in 1954-1955 archaeological research in the valley Karategina in Tajikistan confirmed the presence among local population of the legends connecting with Khazrat 'Ali such archaeological monuments as Kala-i Imlak, Kala-i Dzhamahur, and Kala-i Dev-i safid³. Yet, the orientalist A.V.Stanishevsky in one of his works describing his travels to Tajikistan presented the data on the linkage with Khazrat 'Ali of the fortress "Shahri Barbar" located in the Pamir⁴.

Academician G.A.Pugachenkova(1915-2007), carried out in 1959-1960 investigations on the archaeological monument Dalverzintepa in the Denau district, Surkhan-Darya oblast (Uzbekistan), having emphasized that among the local inhabitants there were available folk tales about Dal'verzintepa associated with Khazrat 'Ali, she quotes the legend about Dal Zal. Pursuant to that legend, in order to seize the ancient city of Dalverzin, Khazrat 'Ali waged war against the tsar of fire-worshippers Dal Zal during three months⁵.

There are also similar legends about the monument Erkurgan

¹Masson M. E. Iz vospominaniy Sredneaziatskogo arheologa. T.: Izdatel'stvo literaturi i iskusstva imeni Gafura Gulyama, 1976. p. 35.

²Lidskiy S. Gornye okrestnosti Tashkenta // Turkestanskije vedomosti. №48. 1886. p. 184. Fond rukopisey i dokumentov Ferganskogo kraevedcheskogo muzeya. KP № 5858.

³Mandel'shtam A. M, Rozenfeld A. Z. Kalai Imlok. p. 98.

⁴Abaeva T. G. Issledovaniya A. V. Stanishevskogo (Aziza Niallo) o Pamire // Strani i narodi Vostoka. Vip. XVI. Pamir. M, 1975. p. 279.

⁵Pugachenkova G. A. K istoricheskoy topografii Chaganiana // Nauchnie trudi. Vipusk 200. Arheologiya Sredney Azii VI. T., 1963. p. 55.

situated near Karshi¹. Besides, the ancient Bukharan city of Paykend (Uzbekistan) has its own legend associated with Khazrat 'Ali as well:

"Khazrat 'Ali could not besiege Paykend. Then he built a construction of masts and ropes on which rope-walkers go, and then he showed a game on ropes. The Paykend dwellers had never seen suchlike things, having opened the gate they started to come out. Khazrat 'Ali having seen where the people come and he killed all of them. Having pulled off the gate he threw it, and today ostensibly in that place where they fell, there is a mount. If Khazrat 'Ali let off his horse to graze, when he called it, the horse always came to him. But that once, no matter how many times he called the horse, it did not come. There was a lot of grass in the steppe, so that the horse overindulged in grazing and did not come to its owner's call. Then Khazrat 'Ali discontentedly damned it all and the steppe surface turned into stone on which the grass had ceased to grow"².

As we have noted above, the sacred places associated with Khazrat 'Ali are meet by quantities in the Muslim countries. Sacred tombs of Caliph 'Ali in Nadzhaf (Iraq), Mazar-i Sharif (Afghanistan), the kishlak Shakh-i Mardan of the Fergana valley, since ancient time were esteemed as sacred places and on them the mausoleums were built in days of the Abbasids, Timurids and the Kokand Khanate. Therefore, it is also possible to find on the historical monuments data related to the name of Khazrat 'Ali. For example, on one marble plate kept in the funds of the State History Museum of Uzbekistan, there is an inscription in the Arabian language "... If this world is one city, his gate is 'Ali ...". On the jade gravestone in the Gur-i Emir Mausoleum in Samarkand, Amir Timur's genealogical tree is presented as follows:

"Amir Timur kuragan ibn Amir Taragay ibn amir Burkul ibn Ilangiz ibn amir Iydzhil ibn amir Karachor-noyon ibn amir Sogu-chesan ibn amir Erdamchi-barlas ibn amir Kachuli ibn amir Tumanay". Then it is followed by the family tree of Genghis Khan:

"Genghis Khan ibn Amir Yasugey bakhadir ibn amir Burtan bahadir ibn amir Kabul-khan ibn amir Tumanay ibn amir Baysungur ibn amir Kaydu ibn amir Tutumanin/Dutumanin ibn amir Buga amir

¹Sulaymonov R. Nahshab - unutilgan tamaddun sirlari. T.: Ma`naviyat, 2004. p. 37 (In Uzbek).

²Zho'raev M., Saidova R. Buhoro afsonalari. T.: A.Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 2002. p.73 (In Uzbek).

Bozundzhar; "Dutummaninkhan who was the father of this noble person is not known, his mother was Alankuva; according to the legend, ... happened by means of a true ray and it (ray) belonged to descendants of the lion of Allah 'Ali ibn Abi the Talib"¹.

Last phrase of the genealogy in the inscription, i.e. the legend associated with the name of Khazrat 'Ali is not met in the family tree in the work by Hafiz-i Abru" Zubdat at-tavarih", as well as in the work by Sharaf ad-din 'Ali Yazdi "Zafarname". This legend, in A.Buriev's opinion, was added in time when this inscription was engraved on the stone².

The renowned orientalist A.A.Semenov scrupulously examining this gravestone on the tomb of Amir Timur, stated that the reason of an engraving these words on the gravestone of the sakhbikiran was Amir Timur's respect in relation to Khazrat 'Ali³. For example, this is true and can be seen in case of the family tree of Karakhan. In the above mentioned family tree also it is mentioned that Amir Timur was of Khazrat 'Ali's descendants⁴.

In Chardzhuy (presentday Turkmenabad, Turkmenistan) and in the Pamir, on the riverbank of the Gunt there were present sacred places associated with 'Ali, to which people made pilgrimage. To "The Sacred Stone" ("Aulie tas"), standing on the bank of the Bagsan river (Kazakhstan), the Kazakhs offered sacrifices revered it as a place where Khazrat 'Ali stepped his feet. To the stone called "'Ali's foot" located on the coast of the Caspian Sea near Baku, people had the same attitude as to the above mentioned sacral places⁵. In the submountain region of the Hindu Kush, until recently named Kafiristan (Afghanistan), in the kishlak Namatgul there is a mazar associated with the name of Khazrat 'Ali. Within the mazar, on the *sufa* there were some candlesticks and two spherical black stones, the weight of each made 1.5 poods. According to narrations, when Khazrat 'Ali came to conquer the valley of the river

¹Amir Temur azhdodlari. T., 1992. p.6.

²Ibid. p. 7.

³Semenov A.A. Nadpisi na nadgrobiyah Timura i ego potomkov v Guri emire // Epigrafika Vostoka. M.-L.: Izdatelstvo Akademii nauk, 1948. № II. p. 53.

⁴Rodoslovnaya Karahana. Patrona gor. Auliya ata // Protokoli zasedaniy i soobsheniya chlenov Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii. T., 1899. p. 87-91.

⁵Klimovich L.I. Op.cit. p.. 272.

Pyandzh he, effortlessly, as if it were a child's play, practised with them.¹

In 1939, in connection with construction of the Big Fergana Canal, the archaeologists studied numerous historical monuments in the areas through which the Canal passed. In particular, the researcher A.Zayniddinov in his diaries provides information on a stone 2x2.5x2 in size, called "Sanga 'Ali" which is located in the Asht district (Tajikistan), as well as the folk tales related to it. According to the folk tales this stone belonged to Khazrat 'Ali. For this reason, from the local population it received the name of "Sangi 'Ali", i.e. "the stone of 'Ali"².

Not far from the city of Fergana, on the bank of the Isfayram *say* (mountainous river) formerly there was the mazar "Kara tash". It is said that here Khazrat 'Ali had a rest, coming back from Osh-Taht-i Suleyman (Solomon's Throne). As it happened, here his camel petrified³.

In the city of Khiva (Uzbekistan) near Ichang kala there was a mazar Shakhi Mardan, here according to legendry Khazrat 'Ali was buried⁴. That mazar was recognized as one of the seven graves of Khazrat 'Ali on the lands of Turan⁵.

Besides, in the kishlak Gazgan of the Nuratin district in the Navoi oblast (Uzbekistan) is located a mazar associated with Khazrat 'Ali⁶. About that the folk storyteller-*bahshi* Rahmatulla Yusuf ogli provides the following:

"A short distance away from Gazgan, marble minefield, there is a sacred place Shakh-i Mardan. As people say, here inside one of the rooms a statue made of white marble is standing, representing a kneeling camel. The head of a camel is cut off. The parted off head appears to lie near a spring-well. Some people worship it thinking that this statue was that same camel on that 'Ali's dead body was put, and which, having

¹Sheraliev M. Shokhimardon haqida o'ylar. F.: Farghona, 1993. p. 8 (In Uzbek).

²Zayniddinov A. Dnevnik BFK. 1939. Arhiv Glavnogo upravleniya po ohrane pamyatnikov kul'turnogo naslediya i ih ekspluatatsii ministerstva po delam kul'turi i sporta Respubliki Uzbekistan. F 1487/ 021.

³Alimukhamedov A. Op.cit. p. 28.

⁴Abdurasulov A. Khiva. T.: O'zbekiston, 1997. p. 48 (In Uzbek).

⁵Mankovskaya L, Bulatova V. Pamyatniki zodchestva Horezma. T.: Izdatelstvo literatury i iskusstva imeni Gafura Gulyama, 1978. p. 177.

⁶Abashin S.N. Shahimardan // Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii. Enciklopedicheskiy slovar. Issue. 2. M., 1999. p. 109-111.

come here turned into stone"¹.

In the kishlak Karatepa of the Shafirkan district in the Bukhara oblast there is also a sacred place named Khazrat 'Ali Shakh-i Mardan². It should be noted that according to Ya.S.Akhmetgaleeva's statement, the events reflected in the epos "Kisek bash kitaby", probably, were also associated precisely with Nurata. Because the main hero of the epos during his occurrence before the Prophet Muhammad and his followers, told that he was from the fortress Nur³.

In accordance with some data, in the middle of the 19th century in Uch Turfan, which is located in Eastern Turkestan, the mazar was erected, devoted to Khazrat 'Ali and to his horse Duldul⁴. N.N.Pantusov's(1849-1909) article about this sacred place was published for the first time in 1909. This article says that during ancient times the ruler named Barbar reigned in Uch Turfan. After Khazrat 'Ali made a stand against him, and defeated the enemy gaining the battle, the local population built a mazar in honour of Khazrat 'Ali⁵.

As far as it concerns the sacred places known under the name Khazrat of 'Ali, it is necessary to bear in mind that these sacred places can be associated with other persons also having the name 'Ali. As there is also information and folk tales that several holy men and brave strong warriors with the name 'Ali were in the territory of Turan⁶.

Take as an instance a well-known mazar of the saint Abu 'Ali Dakkak in Turkmenistan. The legend associated with Abu 'Ali Dakkak is very similar to the legend about "Iskandar Zu-l-karnayn" ("Bicorn Alexander", i.e. Macedonian)⁷. Local legends about it were published in

¹Bobolardan qolgan naqlar. Yozib oluvchi: Rakhmatulla Yusuf o'gli. Nashrga tayyorlovchilar, so'zboshi va izohlar muallifi M. Zho'raev va U. Sattorov. T.: Fan, 1998. p. 41 (In Uzbek).

²Salim Muhtor, Karim Bobomurod. Shofirkon tarihi. T.: Yozuvchi, 1998. p. 191 (In Uzbek).

³Ahmetgaleeva Ya. S. Issledovanie tyurkoyazichnogo pamyatnika "Kisek bash kitabi". M.: Nauka, 1979. p. 34.

⁴Klimovich L.I. Op.cit. p. 272.

⁵See.: Pantusov N. N. Musulmanskie mazary v g. Uch-Turfane i ego okrestnostyah // Zapiski RGO po etnografii. SPb., 1894. Vol. 34; Mullo Mo'so Sayramiy. Tarihi qamidi. Beyzhing.: Millatlar nashriyoti, 2007 (In Uigur).

⁶Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat // Selected works. T. XV. T.: Gafur Gulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. p. 155.

⁷Imomov K.Op.cit. p.26.

the article of Academician M.E.Masson. About it he writes as follows:

"With reference to the origin of 'Ali Abu Dakkak the present-day inhabitants of Bagir ... only narrate in diverse variants the legend which for the first time was written down from words of the collective farmer Sultan Muhammad. By the legend plot, 'Ali Abu Dakkak was a giant and a man of muscle at the age of seven years old, the only son of a poor widow, when Khazrat 'Ali took notice of him in the city of Medina. Intending to go to Khorasan he persuaded his mother to let the boy go with him to fight with disbelievers. During their stay in Nisa, when the Arabs were praying in the out-of-town mosque Namazgoh, the disbelievers attacked them and killed almost everybody. By will of Allah Khazrat 'Ali became enwrapped in a cloud, which had hidden him for a while from enemies, until he finished reading the *namaz* (prayer); then he, having shouted to the adolescent 'Ali Abu Dakkak that he remained sitting hidden in the room, rushed to beat the disbelievers. The boy looked out of the room and noticed that dozens of enemies were going to attack his master, then, he jumped out of his shelter to help him and was killed. Having spifflicated with the disbelievers, Khazrat 'Ali ordered to put a big gravestone construction over the place of burial of his young warrior, as well as and to erect a *gumbez* (dome).

When during the meeting with 'Ali Abu Dakkak's mother in Medina Khazrat 'Ali told her the truth, she wanted to check on the truthfulness of his story and to see the grave of her son. A miraculous horse Dul-dul teared at full speed and quickly brought her to Nisa. Having stopped at a tomb, the widow called her son uttering the words: "Oh, 'Ali!" And from under the ground the answer was replied by 72,000 of voices (according to other variants the response sounded from sixty places). The sheikhs explained to her that many tens of thousands of Muslims bearing the name 'Ali became *shahids* and suggested the mother to utter her son's name in full. When she called - "Oh, Abu 'Ali Dakkak!", one voice of her deceased boy responded that told her, that he had got into paradise and he was pleased to be there. Mother, having made certain in sight of a quite good mausoleum, returned safely to Medina, while miracles began to happen at the tomb of her son"¹.

After a lapse of time, because of people's respect shown to Khazrat 'Ali, all the sacred places associated with the name 'Ali became to be

¹Masson M.E. Gorodisha Nisi v selenii Bagir i ih izuchenie // Trudy YuTAKE. Vol I. Ashhabad. 1949. p. 104.

attributed to him. Probably, on this account, the sacral places with the name of Khazrat 'Ali in our territory are so numerous. Take for example the legends about the mazar of the Shakh Kutayba located in the district Dzhalakuduk of the Andizhan oblast. Though the mazar of the Shakh Kutayba is related to the Islamic commander Kutayba ibn Muslim al-Bahili (660-715), but people still keep such views that the Shakh Kutayba was in reality Khazrat 'Ali himself, what we saw for ourselves during our conversation with local people¹. As the proof to our opinion can serve the data derived from the family tree of "The Shakh Kutayba Kukbulaki Andizhani", preserved in the family of descendants of the Shakh Kutayba². As it is presented in the above mentioned manuscript, Kutayba ibn Muslim on his paternal line was the descendant of 'Ali ibn Abi Talib.³ Though the given data are far from truth, the military actions which were carried out by Kutayba ibn Muslim in the Fergana valley, probably, in after years had been accredited to Khazrat 'Ali. And it, probable, over the years had brought about the occurrence of views about the presence of kinship between Kutayba and Khazrat 'Ali. Yet, what is more, as informants claim, they heard from elderly people such words that "Kutayba is 'Ali, in very deed". However that may be, it seems likely that in occurrence of legends and folk tales about Khazrat 'Ali, of special value were regarded military campaigns of Arabs to the Fergana valley in the early Islamic period.

KHAZRAT 'ALI AND DREAMS

Our research has shown that dreams had a great significance in visiting sacral places associated with the name of Khazrat 'Ali. As is known, in people's eposes and legends, Khazrat 'Ali was depicted as the one who appeared in the dreams and indicated the right way to those

¹Field research of the author. 2004. Andizhan oblast, Dzhalakuduk district, kishlak Shakh Kutayba.

²See.: Mazar documents from Hinjayg and Fergana (fakcsimile). Edited bu Sugawara Jun Kawahara Yayoi. Tokyo University of Foreign Studies 2006; Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Studu of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28.Tokyo University of Foreign Studies 2007.

³This genealogy is kept at the family library of Nusrullakhan Khasanov, residing in the Akhunbabaev town, Dzhalakuduk district, Andizhan oblast .

seeking for justice, the one who cared for the people at large and for courageous individuals; being their deliverer from various troubles and misfortunes¹.

In the book of Bina'i "Interpretation of dreams", there is given the following description: "That person who sees Khazrat 'Ali in his dream, will become a possessor of wonderful might, bravery, and will be a cheerful person".

Even today interesting stories still survive on the dreams linked with the sacred place Khazrat 'Ali in Mazar-i Sharif. As the story goes, Khazrat 'Ali, having appeared to the people of Balkh in their dreams, told them where his grave was located. One more example, about the dreams associated with the esteemed place of Khazrat 'Ali is reported in O.Alimov's article under the title "The Inscription on a ceramic tile":

"The exposition of the museum of the Timurids' History has been enriched with one more valuable exhibit kept previously in the State History Museum of Uzbekistan. It is a ceramic tile. Compiled from several pieces - when and where it was found is unknown - it is two centimetres thick, is covered with enamel on one side, along the middle line against the white background there is an inscription of Arabic ligature in brown, on the edges against the brown background bright flowers are drawn.

The inscription consisting of twenty eight lines, executed in handwriting *nasha*, for the first time had been read and investigated by Tereza Bittar, the French scholar and staff member of the Louver Museum.

Madam Tereza Bittar and the Uzbek orientalist Turgun Fayziev translated this text into the Uzbek language. The content of the text is as follows:

In the name of Allah the Merciful, the Compassionate

On the first day of the month Shavval in the year 711 of Hidjra (10 February 1312), on the night of Thursday to Friday Sayyid Fahriddin Hasan Tobariy had a dream as if he was in the emir's garden, located outside the gates Mehri Koboz of the city of Koshon. Apparently, the marquees were pegged out in that garden, the people gathered - men and women; horses and one-humped camels were on the leash, the

¹Abu Muslim zhangnomasi. T.: Yozuvchi, 1992. p. 91 (In Uzbek).

spears were stuck in the ground. Out of the richest marquee, a young man of unusual angelic cleanliness came out. He wore a turban typical of the Arabs with the cloth-end lowered a little along his neck and had a sabre in his waist-belt. He gave a sign to a person standing among people, the one who saw a dream (i.e. Sayyid Fahriddin Hasan Tobar). Sayyid Fahriddin Hasan Tobar approached him and inclined his head in a respectful bow. The young man led him to the marquee. In the marquee, he saw a person in a chain armour looking like an aged soldier. He was sitting with his hands put on his knees, with his face exhaling light to heavens, and it seemed that the land would come in movement by virtue of his power and greatness. The young man said to the one who was dreaming, "He is Amir al-mu'minin 'Ali, let Allah bless him, and bid welcome". The one, who was having a dream with keeping his head down, fell prone before him and began to pray. And then Amir al - muminin told, "Lift your head up". And when he lifted his head, he addressed him with such a speech: This young man is our son – the peacemaker Mahdy. We are going now to India where we convert to Islam a number of *kyafirs*. And here we accord you command to construct a majestic shrine the place for which will be indicated. The one, who has the need in me, will come to this shrine to offer worship to it".

And here the sleeping one had woken up and went to the emir's garden where he marked the place where he sat, Amir al-muminin, and he traced a square, each of its sides of twenty five bricks. He saw there the traces of hoofs of a horse and a camel. The above-stated is inscribed on a hoof of a horse.

The person had returned to the city. Two or three days later, two holy men and two holy women seemed to see the face of Amir's al-mu'minina 'Ali who told them, "Tell Haydar Fares that he should build a shrine in the specified place".

When these words reached the ear of the well-wisher and well-doer of the nation and religion Mavlon Fares, he immediately set about the construction of a shrine"¹.

As it is reported in the books, appearance of Khazrat 'Ali in dreams of great persons, played an important role in the subsequent life of these people. The historian Sayf ad-din Ahsikandi, lived in the 16th century, in his work "Madjmu' at-tavarih", informed how Khazrat 'Ali appeared in

¹Olimov O'. Sopoltahtachadagi bitik // Moziydan sado. 2.(14). 2002. p. 46.

the dream of Amir Timur as follows:

"At that time when Amir Timur Sahib-i Kiran came into the house and fell asleep, he dreamed Khazrat Shakh-i of Mardan Murtazu 'Ali sitting on Duldul, *karramallah vadzhhah* (Let Allah hallow his holy face!). On his way he met Khazrati Maulana A'am, having taken in hands of Zu-l-Fikar, showing it to every person in each street of Samarkand he said, "Actually, Said Mir Djalil Mavlana A`zam is our descendant. If anybody cherish a resentment, or harbour enmity against him, he will be our enemy. He saw Said Burhaniddin Kilich near the Duldul's reins. When Said Burhaniddin struck the khan's son with a sword, he was divided in two. Amir Timur woke up from sleep, and he felt a sensation of fear"¹.

It is necessary to note that one more example similar to the event, presented by Sayfiddin Akhsikandi related with Amir Timur's dream when he saw Khazrat 'Ali, is reported also in the work of a well-known historian of the 15th century Sharafiddin 'Ali Yazdi "Zafarname", considered to be the basic source on Amir Timur's history. According to his testimony, Amir Timur dreamed that while he organized a campaign and was away from home he was visited by Sheikh Burhaniddin Kylych (Khazrat 'Ali's descendant). Then Amir Timur hastened towards him and asked him to supplicate from the Supreme God health for Dzhahangir Mirza, being laid up in Samarkand. Then Sheikh Burhaniddin told whereat that this business was known only to God. With a fright having woken up, Amir Timur with haste had sent a messenger expecting him to bring news from Samarkand. Then it became known that Dzhahangir Mirza died².

For this reason, parents having made a pilgrimage to the mazar Khazrat 'Ali, on the basis of the dreamed events, gave their children the names associated with Khazrat 'Ali. In many cases, the pilgrims claim that had dreams that Khazrat 'Ali gave childless women a cradle or any other thing.

SACRED PLACES OF SHAKH-I MARDAN, ASSOCIATED WITH THE NAME KHAZRAT 'ALI

¹Sayf adadin ibn damullo Shah Abbos Aksikenti zhana anin uulu Nur Muhammad. Tarihtardin zhiynagi.(mazhmu at tavorih). Bishkek.: Akil, 1996. p.78 (In Kyrgyz).

²Kattaev K. Mahdumi A`zam va Dakhbed. S.: Sughdiyona, 1994. p.14 (In Uzbek)

As is known, in the Central Asia performing pilgrimage (hajj) to Mecca, in view of significant remoteness and large financial charges for a trip, caused certain difficulties and was inaccessible for people at large. Instead of this important prescriptions of Islam (*farz*) many local residents made pilgrimage to sacred places (*ziyarat*), located in their native and neighbouring districts of the Fergana valley, as well as in other districts of the Central Asia, Afghanistan, Eastern Iran and Chinese Xinjiang. The most popular centres of such pilgrimage in Fergana were, in particular, the tomb of Khazrat Ali located southward from Margelan, mountain Takht-i Sulayman in Osh, and the mausoleum Safid Bulan northward from Namangan. According to their status such shrines in eyes of ordinary people were regarded equal to Kaaba in Mecca.

The kishlak Shakh-i Mardan (Uzbekistan), being one of beautiful places of the Fergana valley situated 60 kms to the south from the city of Fergana, at the foothills of the Alay Mountains. In Shakh-i Mardan there are situated the mazars "Archamazar", "Talmazar", "Tashmazar", "Belmazar", "Zirkmazar", the mazar and the sacred places associated with Khazrat 'Ali being especially famous among them.

Here people usually narrate the legends about a white camel (*oq tuyu*) on which his body was transported - in seven places where he stopped the sacred places appeared bearing the name of a hero who lost his life for religious faith. Or they tell a legend of how after Khazrat 'Ali's death his followers prepared seven coffins (*tobut*). These coffins were brought by his admirers to different countries - in such a way several sacred sites with a name of one and the same person have appeared. The second answer is *kadam-dzhay* (foot-print) of Khazrat 'Ali. Its location was identified and discovered by one god-fearing true believer, who whether had a prophetic dream that he was directed to the location of that sacred place specified as his *kadam-dzhay*; or he read about it in any book. Multi-variant approach and amorphism of such-type legends make their almost impregnable for criticism on the part of Muslim bibliognosts. Another feature of them is simplicity as well as availability for understanding by people, untutored in philosophy and history; employment of "wandering" plots (as a rule, for the majority of the regions the quantity of such plots does not exceed ten variants).

The poem about the mazar Khazrat 'Ali in Fergana composed by Shakh Hakim Halis "Gazatnamei Shakh Dzharir", copied in 1906, also

includes a poetic story devoted to the above mentioned mazar. The works of the Russian geographers and the historians issued at the end of the 19th - the beginning of the 20th century contain the description of the Fergana valley where special attention is given to Shakh-i Mardan and it was admitted as one of the most sacred places for local people.¹ A.F.Middendorf argued that the mazar Shakh-i Mardan was known among the people under the name of "Khazrat Shakh-i Mardan"².

It is worthwhile to say that apart from the data about the mazar Shakh-i Mardan presented by the above mentioned researchers, other information can be hardly found elsewhere until now. The Russian researchers did not confine themselves to rendering information on the mazar Khazrat 'Ali, but were at the pains to give a fascinating description of its exterior appearance. In particular, the book "Turkestani territory" prepared by V.I.Massalskiy gives the description of the general outward appearance of the mazar Khazrat 'Ali at the end of the 19th century³.

L.Kostenko having arrived in this mountain natural boundary, wrote an article entitled "Expedition to the Alay Mountains". The article was published in the newspaper "The Russian Invalid" in 1876. He writes about Shakh-i Mardan as follows:

"... its best beautification is the mosque and the tomb of a holy man by whose name a small village is also called. Shakh-i Mardan in translation from Persian means "The king of Manhood" (Shakh-i-mardan). Under this assumed name, as the local mullahs assured, the son-in-law of the great Prophet, the fourth caliph of the Muslims 'Ali masquerades. The tombs of this Muslim saint, in mullahs' opinion, are located in seven more places.

Shakh-i-mardan is considered the most popular saint in the whole Kokand khanate. This is the Supreme patron of Fergana, he is of the same significance as Bogouddin for the Bukhara Khanate and Palvan-ata - for Khivan.

The shrine is extremely picturesquely located on a high terrace of a ridge and faces by its front facade to the edge of a slope. There is a mosque at a tomb, ... itself the tomb of a saint is located in the small

¹Zemlya i lyudi. Vseobshaya geografiya. Aziatskaya Rossiya i Sredne-Aziatskie hanstva. SPb., 1892. p. 407.

²Middendorf A.F. Ocherki Ferganskoy dolini. SPb. 1882. Pribavlenie IV.A. XX.

³Masalskiy V.I. Turkestanskiy kray. SPb., 1913. p 707.

building forming a monument constructed by type of the Central Asian monuments.

This building is in the form of a parallelepiped with the front representing a wall. Along the middle part of the wall a niche is made by the pear-shaped vaulting. It is in this niche that the wooden, two-folding door decorated with an intricate carving is also made. At the top of a niche above the door there is written a large inscription in Arabic: "Allah, Mohammed, Abu-Bakr, Omar, Osman, 'Ali ". Under the inscription there are drawn in paint the representations of various sacred places in Mecca and Medina. Before the entrance into the inside part of the building several tugs tower, that is, the high wooden poles with copper tips and horse, or yak tails.

The external door leads into the first, small, but high enough room, illuminated by two windows covered fretted with carved lattices. Horns of rams and goats lie at the windows. The following next room of the same size as the preceding, is partitioned lengthwise by a wooden lattice atop of which the colour drapery is added completely closing "the tomb of a saint". This drapery rises only in special rare occasions, namely in case of particularly largess of the prayers expressed on a grand scale.

... Sanctity of "The King of Manhood" not only attracts dozens of pilgrims generously supporting the well-being of the mullahs living near the tomb, but even supports the entire small village paying pay impositions exclusively for the benefit of the mosque.

As far as it concerns to the origin of the described tomb I had managed to hear in a site the following legend:

The local mullahs interpreted that 'Ali was the Prophet's son-in-law. After his death he was not buried, but his dead body was put onto the white camel's back, which they let go to the four winds. Soon the camel moved away, no one knew where. Good deal of time had passed after that event, when in the place where a tomb is located now ... such an affair happened. Children, playing, raised small artificial mounds from the earth, and each time they dug the ground, a white camel emerged and destroyed the mounds made by children and evened the ground surface.

Such unusual and miraculous event could not but attract the attention of the neighbouring population. The learned men had opened their books and found out the information spoken about a white camel who carried the ashes of a great hero; these books also clarified that this

camel was to stop in a mounted place between the two mountains and two waters, and that here the 'Ali's ashes would be committed to earth.

As the place where the white camel appeared actually met the indications of wise books it had been determined that precisely in that place should be located the grave of 'Ali. Many a miracle accomplished in the specified place had convinced the faithful in the trueness of their conjecture and after that the authenticity of the burial place of 'Ali for inhabitants of Fergana had become doubtless ¹.

Here is pertinent to give some explanations concerning seven coffins and a camel, on which the coffin was transported. This assertion is found not only in narrations about Khazrat 'Ali, but also in legends about Uvays Karani(d. 657)². Precisely the same details are stated in the stories about the sheikh Burhaniddin Sagardzhi lived in the 14th century in Samarkand.

As the legend goes, Burhaniddin Sagardzhi was buried precisely in the place where the camel with his body put on its back made a halt: "They narrate that the coffin of Khazrat Sheikh Burhaniddin was brought to Samarkand, then carried to the mausoleum of the sheikh Nuriddin Basyr. The Khazrati Sheikh's last will crossed everybody's mind, and they wanted to execute it in full. However, the camel carried the coffin, as though making pilgrimage, had passed around the mausoleum and stopped having reached the locality of Ruhabad. After that it then began to stamp the ground by its extremity"³. According to the data, presented by H.Argynbaevym, this custom was available and for Kazakhs. As reported, the dead body of Rayimbek, a famous Kazakh *batyr* (a brave and strong male), lived in the 17th century, also was put on a camel and was buried in the place where the camel lay down on its belly⁴.

People's narrations also informed that in the 18th -19th centuries in the Fergana valley there was a custom, according to which a coffin with a body, having been put on a camel was inhumed in the place where it stopped. For example, precisely the same is narrated about Saki ishan,

¹Guliyanc. L.Legendy i byli Shahimardana // Ferganskie zori. 20 April 2002.

²Snesarev G.P. Op.sit. p. 88.

³Abul Khafs Nasafiy. Qandiya. T.: Minhozh, 2005. p. 77 (In Uzbek)

⁴Arginbaev H. Narodnie obychai i poveriya kazakhov, svyazannie so skovodstvom // Hozyaystvenno-kulturnie traditsii narodov Sredney Azii i Kazahstana. M.: Nauka, 1975. p. 196.

buried in the mazar Sher Muhammad Ahund in the kishlak Palasan of the Altyaryk district, and Sayyid Ubaydullakhan lived in the beginning of the 19th century in Margelan.

So, here the question is pertinent, of why since ancient times the dead bodies of the holy men were put on the camel's back? In opinion of G.P.Snesareva, this custom, first of all, is related to ancient views about a camel in quality of a sacred animal¹. As the camel, as a divine animal, took an important place in religious beliefs of the Central Asian peoples. For example, as it is presented in the sacred book of Zoroastrians "Avesta", the God of war and victory Veretragna was depicted in the image of a two-humped camel².

It is known from the historical sources that in Central Asia the camel was worshipped alongside with a horse or the bull. The bronze items with the representation of a camel were found on as well on the Saka lanterns. In the early Middle Ages, in the pre-Islamic period, the camel served as an object of reverence. A fragment found in Samarkand of a bronze statue of a camel serves as evidence.³ The image of a camel engraved on the crown of the Khorezmshahs in the 3rd and the 4th centuries, also testifies to that he was esteemed as a divine animal⁴.

However, it is impossible to deduce the final conclusion that possibly in the basis of depicting a camel in Islamic tradition as a reasonable animal laid pre-Islamic religious beliefs. Because in the Muslim literature on a camel there are alternative views as well.

The Arabic historian Ibn Hisham (d. 835) in his work "Siyрати rasulullah" presents interesting data. It is reported that by will of Allah the angel Gibra'il (biblical angel Gabriel) assumed the similitude of a big camel and protected the Prophet Muhammad from his foes⁵.

The above mentioned data about the camel also found reflection in religious beliefs of the Muslims. In particular, as O.A.Suhareva(1903-1983) reported, among the local inhabitants of Samarkand there are still survived such views that the great saints appeared in dreams make an

¹Snesarev G.P. Op.cit. p.185.

²Rempel' L.I. Fragment bronzovoy statui verblyuda iz Samarkanda i krilatyy verblyud Varahshi // Srednyaya Aziya v drevnosti i srednevekov'e. M.: Nauka, 1977. p. 99

³Ibid. p.95.

⁴Gudkova A.V. Tok-Kala. T.: Fan, 1964. p. 114.

⁵Shidfar. R. K. Perezhitki totemizma i tabuirovaniye u araviyskiy plemen. V VI VII vv.(po "Zhizneopisaniyu poslanca Allaha" Ibn Hashima) // SE. M.,1990. №2. p. 67.

appearance of a camel¹. At the same time, Binai has the following interpretation "... if someone dreams of camels going through the desert, the look of saints will fall on him, and he will achieve greatness "². In created in the beginning of the 9th century ancient Turkic manuscript "Irk bitigi " (Ta`birnoma - The Dream-book), which is devoted to dreams and their interpretation, it is also spoken that to dream of a camel is a good sign³.

As is obvious, in ancient times the Turkic peoples regarded the camel as a sacred animal and for this reason to dream of a camel was considered a favourable prophetic sign. In Islam the first event that the place is sacred where the camel lay, is connected with arriving of the Prophet Muhammad in Medina⁴. The book " Siyari Nabi" reads that the camel first lay onto the ground intended for construction of a house of two orphans of Nadzhar's sons and then it immediately got up. On account of that the Prophet bought this land-plot and the Sacred mosque was constructed there⁵. It follows thence, that in the basis of a custom of putting the coffin on a camel's back are laid the events associated with the Prophet. As the persons considering his activity as Sunna, i.e. the duty for each Muslim, in the life tried to befit him and be in the track of him. As a consequence, by requesting to fulfill their last will that their coffin was put on a camel and buried in the place where it would lie on its belly, they probably, prevented the occurrence of disagreements concerning their place of burial among their children and followers.

Data on the Shakh-i Mardan presented by the Russian researchers represent the real and true facts. As each new khan enthroned never missed the pilgrimage to Shakh-i Mardan. For example, according to historical documents, Hudayarhan during his rule jointly with his family frequently performed pilgrimage to Shakh-i Mardan⁶. And it, in turn provided arrival for pilgrimage to Shakh-i Mardan of even greater numbers of people.

¹Rempel L.I. Op. cit. p. 101.

²Binoiy. Op. cit. p. 80.

³Irq bitigi (Ta`birnoma) // Qadimgi hikmatlar. T.: Gafur Gulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti, 1987. p. 50 (In Uzbek).

⁴Kreyk. Kh.A.L. Hazrati Bilol (r.). D.: Ilim, 2002. p. 78 (In Tadjik).

⁵Siyari Nabi. T.: Qomuslar bosh tahriryati, 1997. p. 52 (In Uzbek).

⁶Troitskaya A. L. Katolog arhiva Kokandskih hanov XIX veka. M.: Nauka, 1968. p.374.

It is necessary to note that name Khazrat 'Ali occupied a specific and significant place in life of the Kokand khans that is recorded in written sources. Because, it had become a habit for each khan while taking a sit on the throne or beginning the fight to utter the words: "Let 'Ali the Lion of Allah, always be with us". For example, "The History of khans of Fergana", the work of the 19th century historian Ziyavuddin Mahdum (Makhzuni), contains precisely the same data¹.

Since ancient times the kishlak Shakh-i Mardan has been esteemed by peoples of the Fergana valley as a sacred place. This position existed in the pre-Islamic epoch and continued to remain since the first centuries of arrival of Islam. The drawings found in 1969 in the cave Katta kamar, located 12 km to the south from the kishlak Shakh-i Mardan, on the riverbank of the Aksu, at a height of 2,100 meters above sea level, testify to that people settled in Shakh-i Mardan millennia back. People esteemed this cave sacred already since the Neolithic Age (between the 5th and the 3rd millennia B.C.). As, in drawings made on stones of the cave drawn in hoarse antiquity found reflection performance of the ceremonies associated with hunting. It represents the visible evidence in support of our opinion that the sacred places of worship were present in Shakh-i Mardan as early as the pre-Islamic era. The fact that the cave Katta kamar, in after years lost the function of a sacred place for performance of religious practices, was explained by V.P.Ogudin in the following way, "The cave lost its value as a sacred place not in the 20th century, but in the earlier period. The reason of it was occurrence of places of worship of Khazrat 'Ali, Yordan ata in the adjacent to the cave settlements in the 17th century"². Corroborating that opinion, the scholar-ethnographer S.N.Abashin states that occurrence of the above mentioned sacred places associated with Khazrat 'Ali dates from the 17th and 18th centuries³. However, our investigations carried out in this occasion became the basis for our assumption that the sacred place, located at a height of 1,540-1,570 meters above sea level, existed in the kishlak Shakh-i Mardan even earlier. Although that sacred place did not bear the name of Khazrat 'Ali, but, definitely, it was held in great reverence by

¹See.: Magzuni. Fargana handarinin tarihi. Bishkek, 2007 (In Kyrgyz).

²Ogudin V.L. Strana Fergana. M.: Centr strategicheskikh i politicheskikh issledovaniy, 2002. p. 53.

³Abashin S.N. Shahimardan // Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii. Tom I. M.: Vostochnaya literatura, 2006. p. 460.

the local population. Otherwise, the sacred place would not get to itself the glory of such a popular sacred place for relatively short period of time.

The inscriptions on the tombstones found in the place of the presentday cemetery Shakh-i Mardan have shown that these lands since the Middle Ages had turned into one of the sacred places in the Fergana valley. It ought to be noted that in the modern cemetery the first burial places appeared in 1949, previously, the cemetery was located near the mazar Khazrat 'Ali. During grave-digging ceramic vessels dating from the Middle Ages were found there.

Discovery in the kishlak Okhna, located near to Shakh-i Mardan, of the burials from the 7th and 8th centuries belonged to the Turkic tribes indicates also to that the city life in Shakh-i Mardan was always in full swing. The kishlak before receiving the name of Shakh-i Mardan, was referred to as "Parsin" (now the main street of the kishlak ia called Parsin). The manuscript entitled "Nasabname-i turki", contains the data precisely related to the name Parsin. As it is presented in the above mentioned genealogy, the children of Muhammad ibn al-Hanafiya (637-700), the son of Khazrat 'Ali, Shakh Abdurahman, Shakh Mansur and Khazrat Parsinshakh together with the Prophet's fellow-fighters and followers arrived here to convert to Islam the people of Mawaraannahr. It reported that Khazrat Parsinshah died a death of the martyr for faith and reposed in the mountains of Margelan¹.

It is known, that among people Shakh-i Mardan was referred to as the mountains of Margelan. It means, the kishlak received the name Parsin for the reason that here was a grave of Khazrat Parsinshakh, and, evidently after a lapse of centuries, its origin had been forgotten. And, probably, a small mazar near the mazar Khazrat 'Ali, called the mazar of the Shakh Talib, actually represents the tomb of Khazrat Parsinshakh. Anyway, the sacred mazar in the kishlak Shakh-i Mardan has existed long since and this mazar is authentic.

Constructed in Shakh-i Mardan at the end of the 19th century the mausoleum and the mosque devoted to Khazrat 'Ali, amazed each pilgrim with their beauty. So, who headed at that time the construction of the mazar Khazrat 'Ali and built a rare architectural monument of the epoch. Unfortunately, similarly to the regrettable lot of this architectural

¹Muminov A. K. Op.cit. p. 136.

monument, the destiny of Shakir mingbashi, having restored the mazar, ended tragically as well. Only, if Shakir mingbashi was shot dead as the enemy in the first years of the Soviet power, i.e. in 1918, the mazar and the mosque built by him were destroyed at the end of the 1930s. Talking of Shakir mingbashi we can present the following.

Muhammad Shakir the son of Mirza Kalandar was born in 1834 in the kishlak Rishtan. His father Mirza Kalandar in days of reign of the Kokand khan Hudayar held the post of *sarkar*, i.e. the collector of taxes¹. After Mirza Kalandar's death, this position since 1881 for 1907 was occupied by *mullah* Shakir held the post of *mingbashi*, and was known among people under the name of Shakir *naib*, or Shakir *mingbashi*.

As reported, between 1894 and 1898, Shakir *mingbashi* spent of his personal means the sum of 60 thousand roubles for capital improvement of the mazar and the mosque of Khazrat 'Ali in Shakh-i Mardan². His generosity struck even the officials of the tsarist administration. At that time not every mingbashi was capable to give in such measure the donation to sacred places and improve them. For this reason the poet from Shakh-i Mardan Mulla Niyaz(1823-1896) wrote, "I have not ever met such noble and courageous person as Shakir"³.

In the beginning of 1909 the population in kishlaks Shakh-i Mardan and Yordan numbered 1818⁴. At that time in Shakh-i Mardan there were six mosques, among them the mosque Khazrat 'Ali was distinguished for being a rare architectural monument of that epoch. L.Kostenko says that the mazar Khazrat 'Ali in Shakh-i Mardan was destroyed approximately in 1826 as a result of the strong earthquake⁵. In accordance to our data, the mazar Khazrat 'Ali was destroyed approximately in 1822 and 1894 as a result of powerful earthquakes.

As Khazrat 'Ali was considered to be the saint patron of young brave fighters, Madaminbek(1892-1920), one of members of the movement for independence, frequently visited the mazar Khazrat 'Ali in Shakh-i

¹Abdulakhatov N U. Ziyoratgohlar va O'zbek mental tafakkurining shakllanishi. Op.cit. p. 45.

²Zolotaya kniga Rossiyskoy imperii. M 1905. Fond rukopisey i dokumentov Ferganskogo kraevedcheskogo muzeya. KP №5998. ПД 912.

³Mollo Niyaz. Sanat digarsttar. Bishkek., 1993. p.82 (In Kyrgyz).

⁴Spisok naseleennih mest Ferganskoy oblasti. Ot Ferganskogo oblastnogo staticheskago komiteta. Skobelev. 1909. p.77.

⁵Guliyanc L. Legendi i bili Shahimardana. Ferganskie zori. 20.04.2002.

Mardan¹. Only after the death of such a well-known representative of the movement for independence as Madaminbek the Bolsheviks dared enter Shakh-i Mardan.

A year had not elapsed after Madaminbek's death when it happened. At the end of December, 1921 in fights between the Bolsheviks and Normat mahsum the mazar and the mosque were burnt down.² In the beginning of the 20th century each year in July and August alone, Shakh-i Mardan was visited by over 15 thousand pilgrims. Due to that so many pilgrims arrived, money resources at the sum of 80,000-100,000 roubles were gathered in hands of the sheikhs of the mazar Khazrat 'Ali every year³. That, certainly, caused special attention of the Soviet government to Shakh-i Mardan. In 1921 the armed detachment of the Bolsheviks was sent to Shakh-i Mardan for expropriation of the accumulated wealth.

According to informants, a lot of rare hand-written books, various endowment credentials and *waqfname*, granted by the khans were kept here in the mosque. When the Red-Army men entered Shakh-i Mardan, the local population adhered to the trust that "the mosque is the house of God and they will not come here", therefore, they brought all their valuable things to the mosque⁴, but soon they were appeared to have been mistaken. Because, all major events took place inside the mosque. The fight, between the Red-Army men and Normat mahsum's people, gradually passed to the territory of the mosque. As a result of firing, the building of a mosque went up in flames and that fire lasted several days. The fire consumed the whole building of the magnificent mosque considered to be a rare architectural monument, its portals fell down⁵.

During the fire 47 Red-Army men were lost⁶. However, there is some inexactness in these data and some explanations are required.

As witnessed the commander of the 1st-squadron of the 13th-regiment of horse V.V.Bardadin who came on the following day after the

¹Suhareva O. A. Islam v Uzbekistane. Op.cit. p.25.

²Hatamov A. Hamza Shoximardonda. T., 1979. p. 62. (In Uzbek)

³Klimovich L. Op.cit. p.118.

⁴Field research of the author. 2003. Fergana oblast, Fergana district, kishlak Shakhimardan.

⁵Ermoliev N.I, Kovalev N.I. Devyatnadcat' ognennih let. Rostovna Donu.: Rostizdat. 2004. p. 36.

⁶Alimukhamedov A. Op.cit. p.17.

events happened to Shakh-i Mardan for gathering the foodstuffs, the armed detachment commanded by Kaplin included 47 horse soldiers, as a whole 48 soldiers were sent. Of them 41 Red-Army men perished because of the fire in the mosque, the rest five soldiers died of wounds in the hospital located in the city of Fergana¹. According to information presented by V.V.Bardadin, during the fire three Red-Army men had managed to rescue their life finding shelter in the mazar. The surnames of the two survived were Shoshist, the machine gunner and Kuznetsov, the sergeant. Of interest is that how they had saved their lives. When they left the mosque under fire, they came inside the mazar. Having shifted a stone plate over the tomb of Khazrat 'Ali inside the mazar, they went down inside the tomb and hid there for some time. When they have started to choke with a smoke, they got out from the grave and abandoned the mazar.² They paid attention to that inside the Khazrat 'Ali grave there were human bones (instead of "various size ordinary stones and clay lumps" as the Soviet historians wrote. These two Red-Army men, who saw the human bones inside the tomb, at a later date participated in World War II, before the 40-anniversary of Victory, having arrived in Fergana, and, whole recollecting the fire which happened sixty four years ago in Shakh-i Mardan in the mazar Khazrat 'Ali, were insistent on truthfulness of their words. In very deed, there was no benefit for them to say lies. In that case, there is no doubt that the great person is really buried in the mazar Khazrat 'Ali.

The dome of the mazar Khazrat 'Ali destroyed during the fire, was restored in 1924. According to some data, in 1926 repair work was accomplished in the mazar Khazrat 'Ali, and there was set a new door approximately 4 mx2 m in size, representing a unique sample of ornamental art. On the door, among the relief carved patterns there is an inscription "1345 *amali usta* Umrzak Marginani" from which it is obvious that the door was made in 1926 by the renowned Margilan *usta* (craftsman) Umrzak. The ethnographer A.K.Pisarchik wrote that during her stay in Margelan in 1939 she met with *usta* Umrzak. According to her, at that time *usta* Umrzak was approximately fifty years old, and he also made the door for the government building of Uzbekistan

¹Vospominaniya komandira kaveskadrona 13 kavpolka 7 otd. Turk. Kavbrigadi Bordadina V.V. FOKM № 3235. p.3.

²Gorshunova O.V. Zhenskoe palomnichestvo k svyatim mestam (po materialam Ferganskoy dolini) // Field research results. M., 2000. p.39.

(SovNarKom)¹.

However, not only *usta* Umrzak deserves credit in manufacturing this masterpiece, but also the master in chain manufacturing *usta* Abulkasimhodja the son of Dzhamalhodja. He demonstrated his skill in ornamentation of metal fragments of the door. Therefore, the inscription "Abulkasimhodja Dzhamalhodja" is placed on the door handle. Today this door is the only thing survived from the former building of the mazar Khazrat 'Ali, that has its own history how it was managed to survive in those turbulent years.

Down to the end of the 1920s the key holder at the mazar Khazrat 'Ali was the representative of sheikhs of Shakh-i of Mardan, the chief *mutavalli* Ismailhodja the son of Said ishan. According to V.A.Parfentiev's statement, Ismailhodja's father Said ishan had many *myurids* (disciples) in areas around Vuadil and Shakh-i Mardan². It indicates to the fact that his position in Shakh-i Mardan was high. After Said ishan's death the assignment of his son Ismail ishan to the post of the chief *mutavalli* met the requirements and optation of the inhabitants of Shakh-i Mardan. As the *mutavalli*-treasurer there was a representative of the Margilan *hajji* Buzrukhan ishan the son of Langarhodja ishan. The Kokand *hajji*, have transferred reposed the management of the third mazar in hands of Giyashodja the son of Salahiddin ishan³.

The letter-petition written in 1886 to the military governor of the Fergana oblast by the Shakh-i Mardan *hajji* - Mahmudhodja the son of Langarhodja and Babahodja, the son of Kalanhodja on behalf of the group of the Shakh-i Mardan *hajji* is kept in the Central State Archives in Uzbekistan. This document reads that Deybner, the former chief administrative authority of the *uyezd* (canton), in 1883 by his order №5 appoints Padshahodja ishan, the son of Zakirhodja ishan to the post of *mutavalli* of the mazar Shakh-i Mardan instead of the above mentioned persons. It became the reason of discontent of the Shakh-i of Mardan *hajji*. As the petition states, despite the writs of protection and letters of privilege concerning the *hajji* of Shakh-i Mardan granted to their

¹Pisarchik A.K. Polevoy otchet po ekspedicii v Ferganskuyu dolinu 1938. Arhiv Glavnogo upravleniya po ohrane pamyatnikov kul'turnogo naslediya i ih ekspluatacii ministerstva po delam kul'turi i sporta Respubliki Uzbekistan. № 1491.p.38.

²Parfentiev V. A. Selenie Vuadil // Ezhegodnik Ferganskogo oblasti. Vol III. G.Novyy Margelan. 1904. p. 64.

³Khatamov A. Op.cit. p. 9.

ancestors by Genghis Khan, Amir Timur and other Muslim khans reigned in Mawaraannahr, and in spite of all the decisions issued by the *qadis* (judges) of Margelan and Chimion, the former *uyezd* chief Deybner appointed to the post of *mutavalli* of the mazar Shakh-i Mardan the person who has no bearing on that cause. On that account the *hajji* of Shakh-i Mardan sent the petition to the military governor requesting to assign to the post of *mutavalli* the *hajji* elected by them. What decision was taken upon that petition is unknown to us. However, of extreme importance is that this document contains the names of all the *hajji* in Shakh-i Mardan. Until that, we have not had such data on Shakh-i Mardan *hajji*. Mentioning of names of the *hajji* in the document is to be helpful in obtaining new data about Shakh-i Mardan¹. This letter contains the list of over 200 names of Shakh-i Mardan *hajji*. Certainly, it took them considerable amount of time to settle and remain to live in the kishlak Shakh-i Mardan. So, the fact that for a short time-span the *hajji* settled in Shakh-i Mardan and became the mazar *sheikhs* does not correspond to reality. On the contrary, it is obvious that they lived on this land within several centuries.

The famous Kazakh scholar Chokan Valikhanov⁽¹⁸³⁵⁻¹⁸⁶⁵⁾ in his writings also presented interesting data on sacred places of the Fergana valley. In particular, there are worthy of special attention his pleasant associations and recollections of the mazar of Khazrat 'Ali in Shakh-i Mardan. Thus, Chokan Valikhanov mentions that the *sheikhs* of the mazar in Shakh-i Mardan were *hajji* from the *makhalla* Mashhad of the city of Margilan².

Before performing pilgrimage to the mazar Khazrat 'Ali in Shakh-i Mardan peoples of the Fergana valley visited the sacred places located in the territory where they lived. However, after attending these mazars visiting several mazars more, was considered as the duty of each person intended to go to Shakh-i Mardan. These sacred places are the following:

1. Sacred place of Hodja Ahmed vali in the kishlak Vuadil.
2. Sacred place of Hodjam pashsha and Mir Abdul Avval in the kishlak Avval.

The Mazar of Hodja Ahmed vali. As the phrase goes, the gate of Shakh-i Mardan begins with Vuadil and those passing through this gate

¹TsGA Uz. Fund № I- 19. Op. № 1, D. 1821. l. 3

²Valikhonov Ch. Selected works. M.: Nauka, 1986. p.157.

should make a pray to the souls of the saints in this area. For this reason, the pilgrims, having reached the center of the kishlak Vuadil, visited the mazar of Hodja Ahmed vali, located not far from to a huge plane tree¹.

The mazar of Hodja Ahmed vali is considered one of ancient sacred places in the Fergana valley. According to legends, on it mazar it is buried the attendant groom of Khazrat 'Ali. The sacred place is known among the people under the name of Hodja Matvali pirim.

In days of the Kokands Khanate the khan's family forwarding Shakh-i Mardan also made a stop in Vuadil and visited the local mazar of Hodja Matvali. In opinion of the ethnographer O.V.Gorshunova, each pilgrim going to Shakh-i Mardan to the mazar of Khazrat 'Ali had to visit the sacred mazars in the kishlak Avval² About this duty people have the following legend: As it happens, Khazrati Shakh-i Mardan (t.e 'Ali) said to the prior sacred persons, "Let them (pilgrims) visit you *at first* (in Uzbek "*avval*"), and then visit us". Therefore, the pilgrims going to Shakh-i Mardan through Avval, began their pilgrimage from stopping here and visited all esteemed places. In Avval among such esteemed places it is possible to mention sacred places of Hodjam Padshah and Mir Abdu Avval.

The Sacred site of Hodjam pashsha. After that, pilgrims visited water-springs and the mazar Hodjam pashsha (Hodjam Padshakh) located in the centre of Avval. Until now the people's memory still keeps the legends associated with Hodjam Pashsha's hill. It is necessary to note that this sacred place though has relation to the name of Afakhodja, in fact, however, is associated with the name of one of his sons, who lived in the beginning of the 18th century - Hodja Hasan. Insofar as Hodja Hasan is mentioned in the written sources under names of Gazi Padshakh and Padshakh Hodjam³. The family of T.Valiev residing in the Altyaryk district preserves a *tezkire* (story), testifying to that Hodja Hasan lived for some time in Margilan. It reads that Hodja Hasan participated in fights at Kuva against the Kalmyks who invaded to the Fergana valley and rendered great help to local people in driving the enemy away from the lands of Fergana. Though Hodja Hasan died far

¹Qulfiddinov H. Vodilga bir nazar. F.: Farghona, 2006. p. 46 (In Uzbek).

²Gorshunova O.V. Zhenskoe palomnichestvo k svyatim mestam (po materialam Ferganskoy dolini) // Field research results. M., 2000. p.29.

³Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley // Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006. p. 224.

away from Fergana, in the kishlak Karatal (Tajikistan), later people has in honour of places where his feet went, in such territories of Fergana as Margelan, Avval and Kuva, built the sacred places, which turned into favourite places of pilgrimage for local population¹.

For instance, from data derived from the book "Manakib-i Dukchi Ishan" we can find out that Muhammad-'Ali Caliph the son of Sabir (1856-1898) known under the name of Dukchi Ishan often visited a sacred place in the Kuva district associated with the name of Hodjam Padshakh.²

By virtue of the fact that Hodjam Padshakh was the son of Afakhodja, the sacred places associated with him in after years became attributed to Afakhodja. Coupling the above-mentioned places not with Hodjam Padshakh, but particularly with Afakhodja turned into the peculiar tradition³.

The data presented show that pilgrimage to Shakh-i Mardan started with visiting sacred places in the territory of kishlaks Vuadil and Avval' and then proceeded to Kadamdzhay.

The sacred place Kadamdzhay is located in the district also called Kadamdzhay (Kyrgyzstan). In this place of worship there are stones, ostensibly with prints of Khazrat 'Ali's hand (a bunch of fives) and knees known under the name "*Alining Kadamdzhay*", i.e. "the place where the 'Ali's feet stepped". One of the peculiarities inherent to this

¹Field research of the author. 2006. Fergana oblast, Kuva district, kishlak Khodja Khasan.

²Manakibi Dukchi Ishan.(Anonim zhitiya Dukchi Ishana - predvoditelya Andizhanskogo vosstaniya 1898 goda). Tashkent-Bern-Almati. 2004. p. 284.

³See.: Kutluqov M. Mukhammad Sodiq Qoshghariy. T., 1968; Mukhammad Emin Qurboni. Qashqardagi yodgorliklardan termalar. Qashqar - uyghur nashriyoti. 1990; Zotov O. V. Kitay i Vostochniy Turkestan v XV-XVIII vv.: mezghosudarstvennie otnosheniya. M., 1991; Abduvali Ali. Opoqho'zha.1-2 kitob. Shinzhong.: Shinzhong halq nashriyoti, 2000; Odil Mukhammad Turon. Qashqardagi Qadimgi izlar. - Shinzhong.: Shinzhong halq nashriyoti, 2001. Rokhila Dovud. Uyghur mozorlari. Shinzhong.: Shinzhong halq nashriyoti, 2001; Vey Lya Lyuchigin. Hozhalar zhamiyati khaqida / Tarzhima qilguchi qurbon Turon. Beyching. Millatlar nashriyoti, 2006; Mullo Muso Sayramiy. Tarihi Hamidiy. Beyching. Millatlar nashriyoti, 2007; The Bazaars and Mazaars of the Hinjiang Uighur by Sanada Yasusi, Wang Jianxin, Shnmen. Studia culturae islamicae 70. 2002; Zamir Sadullozoda, Farkhod Gaffor. O'rta Osiyodagi islom mazkhablari. Urumchi.: Shinzhong halq nashriyoti, 2002. Nepomnin O.E. Istoriya Kitaya. Epoha Cin. XVII -nachalo XX veka. M., 2005; Kadirbaev A.Sh. Hodzhi Sufiyskogo ordena Nakshbandie v Vostochnom Turkeстане nakanune v epohu Man'zhuro-Kitayskogo vladichestva XVII - nachala XIX veka // Sufizm v Irane i Centralnoy Azii. Almaty: Dayk-Press. 2007.

sacred site is that it brings back to memory the Khazrat 'Ali's exploit in his fight with a dragon in the city of Barbar's, described in the novel "Baba Ravshan".

Meanwhile, if on the one side of the *say* there is a sacred stone with traces of Khazrat 'Ali's knees, on its other side there is a rock bearing a resemblance to a dragon with its head cut off. So, why precisely this place is connected with Khazrat 'Ali? The cities of Shakhr-i Barbar and Shakhr-i Haybar made it into history. The first city was situated in the vicinities of Balkh¹, the latter was eight *barids* (about 250 kms - N.A.) of Medina in the direction of Sham (Syria)². These two cities are mentioned in narrations about Khazrat 'Ali. In the Fergana valley there are also ancient fortresses called in the midst of people by those names - Shahr-i Barbar (Markhamat) and Haybar (Eylatan).³ For this reason, the local population believed that Khazrat 'Ali visited those places. Thus the narration "Baba Ravshan" says that " Khazrat 'Ali led Baba Ravshan to Shahr-i Barbar located in six months of travel from Medina"⁴. The written sources among other things indicate that the mountains at water-sources of the city of Margilan actually are situated in six months of travel from Medina⁵. That is why local people name Kadamdzhay as the place of Khazrat 'Ali's fight with a dragon, and as the proof they refer to a sacred stone with traces of Khazrat 'Ali's knees on one side of the *say*, and the rock reminding a beheaded dragon on its other side⁶.

Precisely the same sacred place where Khazrat 'Ali's feet went, is also in the kishlak Shakhr-i Kalach Hodzhend. As they say, before going to Fergana, Khazrat 'Ali performed here a prayer and the traces of his knees retained on the stone. Now a mausoleum is erected over this

¹Makhmud ibn Vali. Op.cit. p.23.

²Abd ar-Rashid al-Bakuvi. Kitab talhis al-asrar va adzhaib al-malik al kahhar. M.: Nauka, 1971, p.26.

³Latinin B. A. Nekotorie itogi rabot Ferganskoy ekspeditsii. 1934 g // Arheologicheskiy sbornik. Vypusk 3. M.: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 1961. p.111.

⁴Bobo Ravshan qissasi.Op.cit. p.153.

⁵This manuscript is held in the Kishlak Buvimazar, Buvaydan district, by the family of Shermatova Adinakhon.

⁶Field research of the author. 2004. Republic of Kyrgyzstan, Batkent oblast, Kadamdzhay district.

place¹.

In the kishlak Shakh-i Mardan proper there were several sacral sites:

1. The Stone Ellik paysaki.
2. The Sacred place Koktash.
3. The Small or *Kichik* mazar (mazar-i Shakh Talib).
4. The Big or *Katta* mazar (mazar Khazrat 'Ali).
5. The Mazar of Umar Umiya.
6. The Sacred place Chakka tamar.

The Ellik paysaki Stone (Weighing Fifty *Paysas*). A stone placed near bridge Ellik paysaki at the approach to the kishlak Shakh-i Mardan, is called "Khazrat 'Ali's tree-pound stone". It is known that the weight "*paysa*" was equal approximately to 50 grams, and accordingly, fifty *paysas* make 2.5 kg. Whereas, in Shakh-i Mardan the above mentioned stone weighs several tons. If it is so, why it became referred to as "Weighing Fifty *Paysas*"? The story goes that in order to put the enemies into a fright, Khazrat 'Ali before their eyes lifted this huge stone and told "Only fifty *paysas*", then he threw it away. Opposite the Fifty-*Paysa* stone there is also a stone called a "camel-stone". The stone having shape of a camel people associate with the camel that brought the coffin of Khazrat 'Ali².

People who came to the mazar Khazrat 'Ali before going up stairs, at first should read the Koran in honour of all the sacred souls rested in peace here in Shakh-i Mardan. This place was called Mazarbashi, i.e. the beginning of the mazar. According to the informant Saltanat Ergasheva, here too was a sacred place named Ak mazar. At the beginning of the 20th century people used to walk up here on direct and spiral stairs made of *archa* (cedar red juniper). The pilgrims having come upstairs, first entered the *darvozakhana*, i.e. the room directly adjoining to the gate.

The Small mazar (Kichik mazar). In those days, the sheikhs led the pilgrims who came up to the *darvozahana* to the small mazar. The mazar of Khazrat 'Ali was called "Big mazar", and the mazar of Shakh Talib, his descendant in the fourth degree, located 150 m to the northwest was referred to as "Small mazar".

¹Field research of the author. 2005. Republic of Tadjikistan, Sogd oblast, Khodzhenid city, kishlak Kalacha.

²Field research of the author. 2003. Fergana oblast, Fergana district, kishlak Shakhimardan.

It is said that the mazar of Khazrat 'Ali in Fergana had been erected for the first time by Shakh Talib. According to the legend, Shakh Talib governed in the city of Mecca and at the end of his life made a vow to restore the mazars of Khazrat 'Ali situated in seven territories. When he was in Fergana, during the construction of the mazar he heard the voice of his grandfather Khazrat 'Ali sounded from the tomb. After that he became the *sheikh* of the mazar and later he was buried here¹. The informants claim that Shakh Talib is a true descendant of Khazrat 'Ali. If compare these data with the family tree, it is possible to see that the sixth descendant of Khazrat 'Ali Imam 'Ali Riza (killed in 818) had the son Sayyid Shakh Talib by name. It means that Shakh Talib lived in the 9th century. But Sayyid Shakh Talib did not rule in Mecca or Medina. In our opinion, the Shakh Talib and Parsinshakh actually represent one and the same person, and Parsinshakh, to all appearance, was known under the name Shakh Talib.

Unfortunately, people's legends only in part give data about mazar. Anyway, since ancient times, popularity of Shakh Talib among people, as well as popularity of Khazrat 'Ali, probably, became the reason of occurrence of the sacral places associated to him.

The Big mazar (Katta mazar). After making pilgrimage to the Small mazar the pilgrims went toward Big mazar, passing under the mazar portal facing the kishlak. In front of the Small mazar there was a stone, called the "cradle-stone" or a "holed stone", which was also attended by pilgrims. In 1947 the photographer P.Panchenko photographed the pilgrims who arrived in Shakh-i Mardan, during their visiting a sacred stone. This photo is now kept in the Fergana museum of regional ethnography, number 5611.

Five more burials were situated between the Small and Big mazars². In our opinion, these burials belonged to Shakh-i Mardan *hajji*. After visiting these burials, pilgrims went further toward the Big mazar, i.e. the mazar of Khazrat 'Ali. Visiting this mazar for each pilgrim was considered as the duty and prescription.

Descriptions of the ethnographer R.Ya.Rassudova concerning that matter are even more interesting: "The following seven mazars were

¹Field research of the author. 2003. Fergana oblast, Fergana district, kishlak Shakhimardan.

²Vospominaniya komandira kaveskadrona. 113 kavpolka. 7 otd. Turk. Kavbrigada Bordadina V.V. FOKM № 3235. p.2.

considered as the most sacred in the Fergana valley: 1. Osh (Takht-i Suleyman); 2. Dzhahalabad (Khazrat Ayyub); 3. Aravan (the place where the 'Ali's feet went and the mazar Duldul ata); 4) Kampir ravat (the place where the 'Ali's feet went); 5. Haydarkan-Kadamdzhay (the place where the 'Ali's feet stepped); 6. Shakh-i Mardan (mazar of 'Ali); 7. Sokh (Yigit - 'Ali-Pirim, the place where the 'Ali's feet went)"¹. Pay attention to these data: "five of the above mentioned sacred places are associated with Khazrat 'Ali. According to legends, each Muslim during the life-span should make pilgrimage to the above mentioned seven mazars. First of them should be made at the age of one year (with relatives), and the last when being 63 years old, i.e. at the age of the Prophet Muhammad"².

Considering that Khazrat 'Ali was the *pir*-patron of young men, the pilgrimage of youth to his mazar continued within the whole year. Young men-pilgrims brought many sacrificial animals, especially, during the time of *sayil* (people's festival). For example, having taken some water flowing out of the holy water-spring of the sacred place of Khazrat 'Ali in the Sokh district, they sprinkled it onto the boys wishing them to be as brave as 'Ali was³.

According to informants, each person, if possible, while making pilgrimage to the mazar Shakh-i Mardan, made animal sacrifices. Part of meat of an immolated animal was used for cooking meal in the same place. The remaining part divided into portions and in the raw state was distributed as the offering to the mazar *sheikhs*. The women who came to pilgrimage, offered prayers in front of the mazar, mainly, in the evening. Because in the afternoon, a plenty of pilgrims precluded them from performing due ceremonies.

In the beginning of the 20th century pilgrims were met near the mazar Khazrat 'Ali approximately by fifty-sixty sheikhs. The sheikhs, leading the way for pilgrims, invoked them to kiss uncountable polls with the yak tails hung up on them, horns of animals, old trees, bricks of each threshold. If someone did not carry out these requirements of the *sheikhs* they warned that he invites misfortune for himself. And only after that the pilgrims were brought to the main sacral place, the place named the mazar *qibla* (the direction of the sacred shrine of the Ka'ah in

¹Rassudova R.Ya. Kultovie ob`ekti Fergani kak istochnik po istorii oroshaemogo zemledeliya // SE. 1985, №4. p. 96.

²Ibid. p.97.

³Ibid. p.97.

Mecca, toward which Muslims turn five times each day when performing the daily ritual prayer). The pilgrims coming here, presented the *mutavalli* the gift-offerings intended for him, and by that finished the ritual of fulfilment pilgrimage.

The local residents of Shakh-i mardan thought that any person, who dropped a hint of doubt on sanctity of the mazar of Khazrat 'Ali, as well who dared somehow abuse or offend it, inevitably would be punished (*qarghish, teskari fotiha, du'o-yi bad*). People narrate thousands of stories, how within the years of atheistic ideology domination it was not possible to destroy that sacred place. According to informants the sacred place Shakh-i mardan can push forward to the attack: it puts the doubting individual (*shukkak*) to the test. For example, in the sacred place Ak-Mazar in Shakh-i Mardan the pilgrim counts the number of stairs. If a person is sinful, that can make a mistake in counting.

The older persons of the kishlak keep in memory that in the beginning of the last century the mazar Shakh-i of Mardan during the winter time was attended by deer and a sole that in the procedure of pilgrimage several times went round the mazar. After that, without doing violence to anybody, they forwarded to Yardan. Here it is pertinent to quote Academician M.E. Mason's words about the similar cases:

"In former times among the local population the belief was spread that the fierce and fearless kinglike predator tames only near the tombs of especially esteemed Muslim saints, and it was admitted a true attribute of their spiritual greatness. Thus, the staff providing services to the mausoleum of Hakima Termezi located among the near-the-Amudarya group of ruins of Old Termez, assured me that the tigers who went in winter time following the wild boars to the lower reaches of the Amu-Darya, passing by way of pilgrimage nearby the mazar, made annual worship to the tomb of Termez ata ... According to the Tadjiks from the mountain village of Zarkent in the Tashkent oblast, as early as the end of the last century the tigers (one at a time) came in the late autumn to worship to the located a little bit above this kishlak esteemed mazar of some Imam Muhammad, better known under the nickname of "Bobo-i muradbahsh (i.e. "Father granting the fulfilment of desires"). Predators, going to mazar as it befits the real pious *ziaratchi*, ostensibly "abstained from a sin", did not cut the horses grazed in the mountains and allowed themselves to do that only on their return way. Coming

nearer to the place of burial of Imam Muhammad, where in that season remained to live only one of the foolish - *divana*, each tiger allegedly performed the ceremony obligatory for pilgrims, three times came around the mazar, and at the end was it put its muzzle to the threshold of the construction erected above a "sacred" tomb".¹

The Mazar of 'Umar Ummya. According to informants, near Big and Small mazars there was one more sacred place named the mazar of Umar Ummya.² In "The Story of Zufunun" it is informed that Umar Ummya was the worker of Khazrat 'Ali and was known for his heroism.³

The Sacred place Koktash (Dark blue stone) is located in the makhalla Koktash in Shakh-i Mardan. According to informants, to those people, who come to pilgrimage with sincere and true faith, here, ostensibly, a horseman in blue clothes would appear. In former times to this Dark blue stone they brought children sick with whooping cough and allowed them to lick this stone. Thus, after doing so children recovered.

On the way from Shakh-i Mardan to Kulhubban (Kul-i Kubban, or Kuli Kurban) there were sacred places named Talmazar, Archamazar, mazar Aksu, Beshpandzha, Altinbeshik.

The Mazar Aksu. This sacred place was also located along the road to Kulhubban, and it was associated with White camel of Khazrat 'Ali. The story goes that the White camel stopped having approached the place of confluence of the two rivers in the mountains. However hard they tried to drive urge the camel, it did not move a foot. After the camel lay here, everybody understood that this was the place which had been willed; then they took the coffin of Khazrat 'Ali off the camel's back and buried him in the in the designated point. Afterwards, some ill-intentioned persons wanted to take hold of a white camel. But however hard they tried they could not take a white camel from the grave of Khazrat 'Ali. From disappointment they decided to beat it with a whip. Dissatisfied with such disgusting actions of people, the white camel went toward mountains and disappeared in those places, having come

¹Masson M.E. Iz proshlogo tigrov v Sredney Azii // Nauchnie trudi. Vipusk 200. Arheologiya Sredney Azii. VI. T., 1963. pp. 151-152.

²Field research of the author. 2003 год. Fergana oblast, Fergana district, kishlak Shakhimardan.

³Zufunun qissasi. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 1993. p.39.

into one of the rocks. Since then, from the place in which it had disappeared white water began to flow continuously in winter and in summer. This water is said to be allegedly the tears of a white camel. Anyway, since then people began to regard this place sacred and started to esteem it as a shrine. According to another narrative version, the white camel together with a coffin had disappeared here.¹

Beshpandzha (Bunch of Fives). The water filtering out of the rocks on the road leading to lake Khubban was called "Beshpandzha", i.e. Bunch of Fives. According to folk tales, Khazrat 'Ali with his sword Zulfikar cut off a part of a rock and made a hand. In order to gain water, he struck with 'the bunch of five' into the rock and at once water began to flow from five points, and in the sequel this place was named "Beshpandzha", i.e. "Bunch of Fives". Apparently, the narrations of how Khazrat 'Ali stemmed the river contained in people's books caused the occurrence of beliefs that lake Khubban (Kulikhubban) is also the creation of Khazrat 'Ali.

Altinbeshik (The Gold cradle). This sacred place is located in a cave within an upright rock above Kulhubban. The gold cradle of Khazrat 'Ali is said to have been ostensibly hidden here. People have a legend that here Khazrat 'Ali's son is rocked in a cradle.²

In the kishlak Yardan located 5 kms westward of the kishlak Shakh-i Mardan, there several sacred places, namely:

1. The Sacred place Tashsalar;
2. The MazarYardan ata;
3. The Archa mazar;
4. The Sacred place Kiz kurgan (the Maiden Fortress).

In the past, the pilgrims going from Shakh-i of Mardan to the kishlak Yardan, first made a stop in the sacred place named Tashsalar.

The Sacred place Tashsalar is located along the road leading from Shakh-i Mardan to the kishlak Yardan. As the female inhabitant of Yardan Saltanat Ergasheva said, once, when the camel with one of the seven coffins of Khazrat 'Ali put on its back was going from Yardan, it caught foot on the road and fell to its knees. In after years, people began to revere this place as sacred and named it "Tash salar", i.e. "the place to put stones". Each traveller coming to this place, speaks out his or her

¹Field research of the author. 2003. Fergana oblast, Fergana district, kishlak Shakhimardan.

²Alimukhamedov A. Op.cit p.16.

wishes or requests to a stone asking hopefully to comply with them, and in a hollow in it, throws small stones.

Sometimes, some people with good intention and driven by good motive take several of these stones home. Previously, Tashsalar was in proximity to the road, thank to that it encourage attention of travellers. Now because of the new road passes far from Tashsalar, people have ceased to come here.

The Mazar Yardan ata. The esteemed place Yardan followed next in turn after Tashsalar. Local population keeps the following legend concerning this sacred places: "The Camel with the coffin of Khazrat 'Ali put on his back having come to the kishlak Yardan, stopped in the place of the present mazar. At that moment the voice sounded from the coffin: "My grave is in such place where there is a confluence of the two rivers between the two mountains. You are to build a mazar here, and name it Yardam ata". After that the camel continued its way. Then they constructed a sacred place and gave it the name of "Yardam ata". Later on, Yardam ata became known among people under the name of Yardan ata.

EPILOGUE

As we have mentioned above, in occurrence of sacred places, associated with Khazrat 'Ali, an important role was also played by the geographical position of sacred places, by virtue of the fact that reverence em Khazrat 'Ali has found reflection in caves, high mountains, water-springs, *says* and rivers, as well as in huge trees. Of traditional character is that the local population persistently associates natural monuments with Khazrat 'Ali. On this account the cult of Khazrat 'Ali is widely spread, in particular, in the mountainous regions and in areas situated in the close vicinity of water-springs, *says* and rivers. One of the reasons of it, in our opinion, is that in people's books the basic events associated with Khazrat 'Ali happened in the mountainous areas. Because the mountains and stones, streaming waters, being a very convenient object for depicting his bravery and courage, enabled people to represent the heroic exploits Khazrat 'Ali not as mythical deeds but as real events. As a matter of fact, for this reason, each rare nature sanctuary was considered as a thing created by the miraculous force and power of Khazrat 'Ali. It in turn, in due course opened the way to

identification of these places directly with Khazrat 'Ali. The place-names from people's books, thus, were attributed to local areas. On the grounds of that Khazrat 'Ali also had personified pre-Islamic cults of heroes and saints, his reverence by local population continued from century to century in the traditional form. Khazrat 'Ali had managed to embody the images of such renowned in Central Asia legendary and historic figures as Iskander Zulkarnayn (Alexander the Great), the epic hero Rustam, and the Prophets Hizr, Er Hubbi, Suleyman (Solomon).

Many writings about Khazrat 'Ali has been produced, but still there are numerous folk tales, eposes, and uncountable legends that people hand down by word of mouth, however, their collecting, commenting, somewhat emending, comparison with ancient and modern views have not been accomplished completely yet. In this research work, though, in preference, the sacral places of the Fergana valley have been discussed, but the sacred places located in other regions of Uzbekistan, as well as in other countries of Central Asia, the Middle and Near East have been also mentioned.

Until recently, investigations on the above mentioned subject have been carried out in two opposite directions, i.e. in religious - Islamic and scientific-atheistic spirit. Internal antagonism, strong contrasts were shown not only in methods of their writing, but also in approaches to historic facts, events, historical persons and data. In particular, if in the first case the data of written sources and oral tradition were treated in the critical and ironic form, in the latter, on the contrary, there was an attitude of mistrust toward the research of scholars- historians and the archaeological sources.

One cannot miss that large space in this book is given to both scientific, and to religious sources, in particular, to oral evidence of informants. Fraternal peoples – the Tadjik, Kazakhs, Kirghiz, Turkmen and Uigurs - have immense respect for the sacred places associated with Khazrat 'Ali.

By all means, we could not submit all the sources we have collected for your consideration. And therefore, the research related to the given theme, undoubtedly, will proceed. Since, our people have inextinguishable reverence and never-ceasing interest to the personality and life of Khazrat 'Ali, even more detailed and interesting works will be written in future.

ҲАЗРАТ АЛИ ҲИКМАТЛАРИДАН

Кишининг иймони аҳдига вафо қилишидан билинади.
Фалокат етканда ёрдамга келган киши — биродаринг.
Бойликнинг изҳори — шукрдир.
Болаларингни тарбия қил — уларга фойда келтирасан.
Кишининг одоби унинг бойлигидан яхшидир.
Бурчни ўташ — диндандир.
Ёмонга яхшилик қилиш билан уни қайтарган бўласан.
Бу замоннинг одамлари айб қидирувчилардир.
Руҳнинг роҳати маъюсликдадир.
Мурувват қийинчиликларни тўсади.
Ота-онага меҳрибонлик — меросдир.
Ўзингга сабрдан кейин зафар келишини билдириб қўй.
Умрнинг баракаси чиройли амаллардадир.
Мол-дунё баракаси. закотни адо этишда.
Бу дунёни охираат учун сотиб юбор, фойда кўрасан.
Кишининг Аллоҳдан қўрқиб йиглаши кўзни равшан қилади.
Кишининг қорни — душманидир.
Шанба ва пайшанба тонглари баракадир.
Инсонга бало тилдан келур.
Эзгулик қил, аммо уни миннат қилиш билан йўқ қилма.
Кишининг мулойимлиги [аҳсондан сўнг] иккинчи совгадир.
Аллоҳга таваккал қил — шунинг ўзи кифоя.
Балонинг кечикиши — иқболдир.
Умринг аввалида ўтган ишлар ҳатосини умринг охирида тўғрила.
Кишининг номозда эринчоқлик қилиши — иймонининг заифлигидандир.
Яхшилик башоратини бер — уни ҳадея этгандай бўласан.
Макруҳ ишни рад этишда гофиллик қилсанг, у кўпайиб бораверади.
Қўлларнинг таом билан меҳрибонлик қилиши барака келтиради.
Гуноҳларни тарк этишга гайрат қил.
Кишининг камтаринлиги унга ҳурмат келтиради.
Уч нарса ҳалокатга олиб келади: бахиллик, худбинлик ва такаббурлик.
Уч нарса иймондандир: ҳаё, вафо ва саҳийлик.
Уламолар ўлими динга раҳнадир.
Ҳирс етказган раҳнани фақат тупроқ тўлдиради.

Хукмронлик адолат билан мустаҳкам бўлади.
Охират савоби дунё роҳатидан яшидир.
Эҳсон қилсанг, уни хокисорлик билан яна такрор эт.
Тан овқат билан, руҳ эса куй билан тирикдир.
Кишининг берувчига раҳмати унинг неъматларига барака беради.
Нимаики топсанг, садақа қил.
Фақир учун-оз бало ҳам кўндир.
Кишининг ҳусни — мулойимлигидадир.
Ёмон дўст — шайтондир.
Ботилнинг умри бир соат, ҳақиқатники эса қиёмат соатигачадир.
Кишининг ҳамсуҳбати унинг ўзи каби бўлади.
Сўзнинг яхшиси — қисқадир.
Яхши ҳамсуҳбат — ганиматдир.
Беришда кўп бер, олаётганда оз билан қаноатлан.
Камбағаллар билан суҳбатда бўлиш, шукрни кўпайтиради.
Ўлмайдиган нарса — улугдир.
Кишининг юмшоқ феълли бўлиши унинг мададкоридир.
Кишиларнинг безаги — одобдир.
Кишининг ҳаёси — унинг пардасидир.
Аччиқ сўздан аччиқ овқат яхши.
Кишининг қизиққонлиги уни ҳаракатга бошлайди.
Ёмонга вафо — ҳаромдир.
Хулқ чиройлилиги — ганиматдир.
Хунар — кишининг бойлигидир.
Худодан қўрқсанг бас, ундан бошқасидан омон бўласан.
Дўстларнинг яхшиликка бошлагани — яхшироқдир.
Нафсинга қарши тур — дам оласан.
Кишининг дўсти — унинг динига далилдир.
Қалбнинг холи бўлиши — чўнтакнинг тўла бўлишидан яхшидир.
Дўстнинг холислигини унинг ваъдасига амал қилишидан бил!
Хотиннинг яхшиси — суюмли ва кўп тугадиганидир.
Молнинг Аллоҳ йўлида сарф бўлгани — яхшироғидир.
Қалбнинг шифоси — қазога рози бўлиш.
Кишига алам — ҳирсдан етади.
Кишининг офати — ҳирсининг инжиқлигидан деб бил.
Кимса сенга жафо қилса ҳам ундан уялиб муроса қил.
Кишининг сўзи — ақлига далолатдир.

Кишининг асл эканлигини феъли намоён қилади.
Дўстларни кўриш, хурсандчиликка хотима бермайди.
Нокасларнинг давлати — кишиларнинг офати.
Кишини бурчи — маҳзун бўлиш.
Шоҳларнинг давлати адолат узрадир.
Бахилнинг олтини фойдасиз тошдан ўзга нарса эмас.
Жаҳлга йўл берма — оқибатлари мақталади.
Исён қилувчини ўз исёни ҳалок қилади.
Гуноҳнинг биттаси ҳам кўп, ибодатнинг мингтаси ҳам камдир.
Авлиёларни эслаш — илоҳий раҳмат ёғдиради.
Кишининг тўғри йўлдан озиши — таъмадан.
Подшоларнинг овқати лабни куйдиради.
Фақирларнинг энг хори Аллоҳ ҳузурида азиздир.
Ёшликни эслаш — ҳасратдир.
Тилнинг равонлиги — бойлик эгасидир.
Ўлимни эслаш — қалб жилосидир.
Севимли кишини кўриш — кўзни равшан қилади.
Отанга риоят қил — болангдан қайтади.
Яшашнинг гўзаллиги — осойишталикнинг мавжудлигидадир.
Илмнинг даражаси — сифатидадир.
Хотиржам бўл — ризқингни ўзи сени топиб олади.
Ўлимнинг хабарини тугилиш беради.
Нафсга безак берма — уни чарчатасан.
Нафсинг талаб қилса, ҳақ йўлини тут.
Кишининг меҳрибонлиги ақлига далолатдир.
Кишиларнинг вазни — тарозиларидир.
Кишини зиёрат қилиш унинг саховатига қараб бўлади.
Дунё бурчаклари мотамларга тўладир.
Дўстларни зиёрат қилиш муҳаббатни оширади.
Заифларнинг ҳолидан хабар олиш — камтарликдандир.
Ботиний ҳусн зоҳирий ҳусндан яхшироқдир.
Авом кишининг зоҳидлиги — гумроҳликдир.
Бадгумонлик — кибрдандир.
Дунё билан фахрланиш — кибрдир.
Ёмон хулқдан халос бўлиш қийин.
Кишининг руҳий оламини унинг сийрати очиб беради.
Инсон тилига эҳтиёт бўлса, саломат бўлади.
Фиқҳ уламолари — халқ сарваридирлар.

Қалбан уйгоқ кишининг маст бўлиши — хулқларнинг ёмонидир.
Нотавонларнинг кураши шикоят орқали бўлади.
Тавозеъли киши - улуғ кишидир.
Тил сукути — инсон саломатлиги.
Илмнинг заволи — мақтанишдадир.
Ёмонга яқин бўлган иш — ёмон ишдир.
Жаннат талабида белингни маҳкам боғла.
Бойнинг бахиллиги унинг азобидир.
Кўп тоатдан оз маърифат яхши.
Қарилик ўлим хабарини келтиради.
Жаннатий бўлишни истасанг Қуръон ўқи.
Улфатчилик шарти — кулфат йўқлигидир.
Кишиларнинг ёмонроғи — халқдан ўзини олиб қочувчисидир.
Кишининг тўғри сўзлилиқ фазилати унинг нажоткоридир.
Баданнинг сиҳати — рўзадан.
Сабр галаба келтиради.
Тунда ўқилган намоз кундузга ҳусн бўлади.
Тан сиҳатлиги — сукутдан.
Инсон саломатлиги — тилга эҳтиёт бўлишликда.
Яхши кишилар билан ҳамсуҳбат бўлиш — ёмонликдан асрайди.
Нодоннинг сукути — айбларига пардадир.
Меҳрибон бўл — ҳурматли бўласан.
Диннинг саломатлиги — худодан қўрқишда; фасоди эса —
таъмагирликдир.
Аллоҳдан ўзга кишига умид боғлаган киши — гумроҳдир.
Аллоҳ ҳар бир нарсанинг ризқига кафилдир.
Дўст ачитиб гапирди.
Қалб нури — ҳалол таомдан пайдо бўлади.
Тил зарбаси — тиш оғригидан кучлироқ.
Ёмонга қайишган киши — заллатдадир.
Кимки динни дунёга алиштирган бўлса, йўлдан адашибди.
Кўли очиқ бўлмаган кишининг юраги тор бўлади.
Дунё — қалби торлар учунгина тордир.
Аллоҳга ишонганнинг вақти чоғ бўлади.
Офият ила ризқлантирилган киши қандай яхши!
Умр бўйи ибодат — набийлар шиоридир.
Ғам азоби қисқарганнинг умри узун бўлади.
Одоб талабида бўлиш — дунё талаб этишдан аълодир.

«Кабутар — кабутар билан учади, гоз — гоз билан».
Қаноатли кишининг умри узун бўлади.
Душманга итоат — ўлимдир.
Аллоҳга тоат — ганиматдир.
Киши зулм қилса, ўзи хор бўлади.
Мазлумнинг ранж-уқубати зоеъ кетмайди.
Золимнинг зулми уни ҳалокатга йўллайди.
Мол-дунёга ташналик — сувга ташналикдан кучлироқдир.
Золим умрининг сояси қисқа бўлади.
Сахийликнинг сояси кенг бўлади.
Букри кишининг сояси ҳам эгридир,
Қаноат билан яшасанг, шоҳликка ҳам эришасан.
Олий ҳимматлик — иймондандир.
Узун гап — нуқсонли гапдир.
Золимнинг охири яхши бўлмайди. .
Ақлли душман — аҳмоқ дўстдан яхшироқдир.
Ишнинг қийини — осонига эшик бўлади.
Китобларни йиққандан кўра, ундаги нарсаларни хотирангда
сақлаганинг яхшироқ бўлади.
Золимнинг уқубати — ўлимининг тезкорлигидир.
Ҳар бир тундан сўнг албатта кун келади.
Соғлиқ — ганиматдир.
Тақводордан ҳам кўра Аллоҳга таваккал қилувчиларнинг қадри
кўпроқдир.
Ўлим гами — қалбинг севмаган киши билан ҳамсуҳбат бўлишдан
енгилроқдир.
Оқил гўдак — нодон кексадан яхшироқдир.
Йўлини йўқотган, ўзини ҳам йўқотибди.
Сени ёмонликка бошлаган киши душманингдир,
Ким сени ботил ишга йўллаган бўлса, сени алдабди.
Тўғри нарсдан жаҳлнинг чиқиши — қабиҳликдан.
Ҳикматни ҳис қила олиш — мўъмин учун совгадир.
Дин орқали қозонилган галаба — ҳақиқий галабадир.
Кишининг фазилати билан фахрланиши — асл эканлиги билан
фахрланишидан аълодир.
Душманинг устидан галаба қозонишинг осон нарса.
Кимки ақлли бўлса — у асл кишидир.
Кимки нафс ёмонлигидан омон қолган бўлса, галаба қилибди.

Нарсанинг бир кичик парчаси ҳам унинг асслигидан далолат бериши мумкин.
Кишининг эркин ва озод бўлиши — тўғри сўзлилиги шарофатидандир.
Ҳар бир қалбнинг ўз ташвиши бор.
Кимки неъматга куфр келтирса — фосид ҳукмидадир.
Кишининг гапи қалбидагини фош этиб қўяди.
Қалбнинг қуввати — иймон саломатлигидандир.
Амал — ибодат қилишни қадрла — шодлик, хушнудлик топасан.
Кишининг дўсти — унинг динига далилдур.
Ёмонларнинг яқинида юриш ҳам зарарлидир.
Тошюрак бўлиш — «тўқлик» оқибатидир.
Кишининг қадри, биров уни қадрласа билинади.
Аллоҳнинг каломи — қалбларнинг шифосидир.
Неъматга куфр қилиш — уни зойил қилади.
Қариликнинг ўзи сенга етарли касалликдир.
Ҳасадгўйга унинг ҳасади [ҳалок бўлиши учун] кифоядир.
Илмнинг камоли — мулойимликдадир.
Яхшилик — узрлик бўлиш билан комил бўлади.
Дунёнинг айблари унда қолмаслик учун сенга етарли бўлади...
Ўлимни ёдга олиш гами сенга етарлидир.
Юмшоқ сўз қалбларни маҳбуб қилади.
Сўзингни юмшоқ қил — севимли бўлиб қоласан.
Қарилик йилларини умр йилларим деб ҳисоблама.
Илмли шоҳга-завол йўқдир.
Кибр билан шуҳрат топиб бўлмайди.
Ҳасад душманлигидан бошқа ҳамма душманликнинг иложи бор.
Кимки кўп сўзлабди — ўзига маломатни орттирибди.
Тиниқ булоқ атрофида - ҳамма одамлар тўпланишади.
Ҳиммат даражаси - баланднинг қайғу торлари узун бўлади.
Ёмон билан ҳамсуҳбат бўлиш — денгиз сафари каби хатарлидир.
Сукут сақлаган одам сўнг надомат қилмайди.
Илм мажлиси — жаннат боғига ўхшайди.
Жўмардлик мажлиси — сўз қалъасидир.
Кишининг ҳунари тили остида бўлади.
Тунни бедор ўтказиш мўъмин кишига нур ато этади.
Ўлимни унутиш — қалбнинг занглаганидан далолатдир.
Тунги намозлар билан қабрингни мунаввар эт.
Сочингга тушган оқ сенга ўлимдан хабар беради.

Иймон келтириб ухла, уйқунг яхши бўлади.
Мақсадга қийинчилик орқали эришилади.
Фироқ ўти дўзах ўтидан кучлироқдир.
Бадфеъллик ила кексалик нуруни сўндирма!
Юз софлиги — тўғри сўзликдандир.
Ўз ўрнида қилинмаган яхшилик — зулм билан баробардир.
Миннат билан қилинган садақанинг гуноҳи савобидан кўпроқ бўлади.
Аҳмоқ юрт бошқарса, заволнинг келиши тезлашади.
Хулқи ёмон ва халқига «ҳурадиган» кишининг ҳолига вой!
Ёмон билан ҳамсуҳбат бўлгандан ёлғизлик яхши.
Сенга нисбатан гофиллик қилишган бўлса, бу сеи учун катта ёрдам!
Сени менсимаган киши — сенга ёрдам беради.
Яхшиларни тарк этган кишининг ҳоли вой бўлади!
Ҳасадчиларнинг ҳолига вой!
Болани Худо ризқи билан беради.
Кишининг иши натижаси унинг гайратига қараб бўлади.
Бахтли одам охираат гамини, бахтсиз одам бу дунё гамини ўйлайди.
Кишининг худбинлиги уни ҳалок қилади.
Нафсингдан қочишинг, шердан қочишингдан кўра кўпроқ фойда беради.
Кишининг улуглиги унинг ҳимматидан билинади.
Ҳирс бандаси ҳалокат сари кетаётганлигини билмайди.
Кишининг ҳиммати унинг қийматини белгилайди.
Борингни кўрсат, кимлигингни айтиб бераман.
Иймони йўқнинг дини ҳам йўқдир.
Мурувватсиз кимсада дин ҳам йўқ.
Оқил кишига фақирлик йўқдир.
Ҳасадгўйга роҳат йўқ.
Қаноат қилувчида гам бўлмайди.
Фосиқ кишининг ҳурмати бўлмайди.
Фоҳиш кишига танбеҳ кор қилмайди.
Сенга тақдир этилган нарсагина берилади.
Садақа — умрни узайтиради.
Нимадан хавфсираб юрган бўлсанг, ўшанга учраганингдан сўнг эмин бўлиб қоласан.
Сабр соҳиби албатта муродига етади,

Киши ростгўйлик билан улуглар даражасига етади.

Ким қавмига яхшилик қилса, уларнинг хожаси бўлиб қолади.

Қалб маъюслиги — жон роҳатидир.

Бахтли киши билан ҳамсуҳбат бўлган киши ҳам бахтиёр бўлади.

Қариган чоғингда мамнун шод бўлишинг учун ўғилларингни ёшликда одоб-ахлоққа унда, қизиқтир.

Айни ёшлик чоғида сен тўплайдиган одоб-ахлоқ тошга ўйилган нақш каби бўлади.

У (одоб-ахлоқ) кўлами кўпайиб борадиган бойликдир. (Тақдирнинг) ўзгарувчанлигидан бахтсиз ҳодиса (рўй берган)да унинг учун хавф йўқ.

Агар одобли (киши) ҳато қилса, ипак тўшак ва ўриндиқларни орзу қилади.

Одамлар икки тоифадирлар: илмлилар ва эшитиб ёдда сақловчилар, қолганлар эса фойдаси йўқ, бетайин одамлардир.

Аллоҳ эр кишига берган энг афзал нарса унинг ақлидир. Неъматлар ичида унга тенг келадиган нарса йўқ.

Агар Раҳмон (Аллоҳ) эр кишининг ақлини баркамол қилса, унинг ахлоқи ва ниятлари мукамал бўлади.

Ўйигит киши одамлар ичида ақли билан бекам-кўст яшайди. У ақлига таяниб илми, тажрибаларини ишга солади.

Ўйигит киши гарчи муваффақият қозонмаса ҳам, унинг соғлом ақли одамлар орасида унинг учун безакдир.

Ўйигит киши гарчи таг-туғли, насл-насаби яхши бўлса ҳам ақлсизлиги уни одамлар орасида бадном қилади.

Агар кимда ким ақли ва жасорати билан голиб бўлса, омадли киши ҳаётда, турмушда ундан голибдир.

Ҳар қандай сўраб-суриштирувчидан сир сақла ва сақлан. Ақлли иш қилиш фақат эҳтиёткорлик билан бўлади.

Агар сен сирингни сақласанг, у сенинг асирингдир. Агар у ошкор бўлса, сен унинг асири бўлиб қоласан.

Агар гуноҳларим ҳақида ўйласам, улар кўндир. Раббимнинг марҳамати эса гуноҳларимга нисбатан кенгдир.

Менинг қилган ҳайрли ишимга эмас, балки Аллоҳнинг марҳаматига иштиёқим баланд.

Агар кечирилсам, бу Аллоҳнинг марҳамати туфайлидир. Агар кечирилмасам, қилмишимга яраша бўламан(тортаман).

У менинг эгамдир, раббимдир, асровчимдир. Мен эса унинг қулиман.

Бунини эътироф этаман ва бўйсунаман.

Умринг билан қасам ичаманки, инсоннинг инсонлиги фақат унинг дини, иймонидадир. Насл-насабга ишониб тақводорликни тарк қилма.

Ислом форсий Салмоннинг обрўйини кўтарди. Ширк эса аслзода Абу Лаҳабнинг обрўйини тўкди.

Агар бўш бўлсанг, дам олаётган бўлсанг, Аллоҳнинг лутфу марҳаматига сазовор бўлиш учун икки ракат (намоз) ўқишни ганимат бил.

Агар ичингда бир нима демоқчи бўлсанг, унда Аллоҳга ҳамду сано айт.

Яратувчи турганда махлуққа не ҳожат, ростгўй турганда ёлгончига не ҳожат.

Раҳмон (Аллоҳ) нинг марҳаматидан ризқлан. Аллоҳдан бошқа ризқ берувчи йўқ.

Агар кимда-ким ризқ унинг қўлида деб ўйласа ва Раҳмонга ишонч билдирмаса ёки одамлар уни қутқарадилар деб ўйласа, унинг оёқлари тойиб, юқоридан йиқилиб кетади (яъни муваффақиятсизликка учрайди).

Агар фаровон ҳаёт кечираётган бўлсанг, уни қадрла. Шунинг билгинки, гуноҳ ишлар фаровон ҳаётни йўққа чиқаради.

Ҳаётингнинг фаровонлигини тақводорлигинг билан таъминлайсан. Унутмаки, худо жазоласа, тез жазолайди.

Агар кўнглингда тилаганини берсанг, бунинг натижасида сенга афсус-надомат етади.

Шунча-шунча авлодлар ва уларнинг атрофидаги қавмлар қани? Улар бир-бирларини нобуд қилдилар. Раббим уларнинг устидан олий ҳакамдир.

Бой бўл ёки камбағал, барибир ҳаётинг гам-ташвишсиз бўлмас.

Қанча-қанча бежавотир, фаровон ҳаёт кечираётганлар камбағаллик кутилмаганда келиб қолгунча сезмадилар.

Ҳаётинг лаззати заҳарга айланган. Асални заҳарсиз тотмассан.

Сен қилган мақтовга сазовор ишлар қораланган. Қораланмасдан мақтовга эришолмассан.

Агар бирор иш битса, унда нуқсон кўзга ташланади. Шу сабаб иш битди, дейилса ҳам унинг заволи топишидан эҳтиёт бўл.

Қанча марта тақдир кишиларни гафлатда қолдирди. У кишиларни ютиб юбормагунча улар буни сезмадилар.

Меҳр ва дўстлик ўзгача бўлиб қолди. Ростгўйлик камайди. Умидсизлик бошланди.

Тақдир мени ўта хиёнаткор, дўстликка риоя қилмайдиган дўстга йўлиқтирди.

Кўп бор дўстимнинг ҳаққини адо этдим. Лекин у ўз аҳдига вафо қилмади.

Агар дўстларингга муҳтож бўлмасанг, улар сенга дўст бўладилар. Агар бошинга мусибат тушса, душманга айланадилар.

Улар мен билан юз кўришиб юрганларидагина дўстлашадилар. Бу

дўстлик биз учрашганда бор, бўлмаса йўқ.

Агар уларнинг бирортасидан бой бўлсам, мени ёмон кўради ва менга «жазо» бериб, бундан қониқиш ҳосил қилади.

Уни мендан бой қилган мени ҳам бой қилади. На камбағаллик ва на бойлик абадийдир.

Худо йўлидаги ҳар бир меҳр-муҳаббат самимий бўлади. Фисқи фасод бор экан, дўстлик чин бўлмайди.

Ҳар бир жароҳатнинг давоси бор. Лекин ёмон феъл- атворга даво йўқ.

Бахт-саодат абадий эмас. Шунингдек, бахтсизлик ҳам боқий эмас.

Агар сен қадрдон дўстингга нисбатан аҳд-паймонингни инкор қилган бўлсанг, менинг кўнглимда дўстлик аҳд-паймонига олийҳимматлик ва уялиш ҳисси бор.

Агар Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва саллам хонадонининг боши бурилса, яъни омади кетса, уларга одамлардан бераҳмлик етади.

Қалбингни асра ва уни безайдиган нарсага унда. Шунда тинч-омон яшайсан ва сенинг ҳақингда чиройли сўзлар айтилади.

Замон сенга боқмаса, ёки дўстинг ташлаб кетса, одамларга фақат сабр-тоқатингни намойиш қил.

Агар бугунги ризқи-рўзинг етарли бўлмаса, эртагача сабр қил. Балки дунёнинг бу қийинчиликлари сендан узоқлашар.

Бойлиги кам бўлса-да қалбан бой бўлган киши шон-шавкатли бўлади.

Ҳар қандай йўл билан бойлигини кўпайтирган киши бой бўлса-да пасткаш бўлади.

Кишининг беқарор дўстлигидан хайр йўқ. У шамол қайси томонга эсса, шу томонга бурилади.

Унинг давлатидан олиб фойдаланишга ҳожат сезмаганинда, у сахий бўлади. Муҳтожликни бошдан кечирганинда сенга бахиллик қилади.

Агар санайдиган бўлсанг, дўстларинг қанча кўп. Лекин бошингга кулфат тушганда, улар камайиб қоладилар.

Ҳирс ҳавас деб Аллоҳ яратган мавжудотга тобе бўлиб қолма. Бу эътиқодингда нуқсондир.

Яратилган нарсалар ичидан сен умидвор бўлиб, сўрайдиган нарса жуда ночор, арзимас нарсадир.

Дунёда ва динда сахийлик қандай яхши. Лойдан яралганлар ичида бахиллик қандай ёмон.

Дин ва кундалик ҳаёт қўшиб борилса қандай яхши. Динсиз ҳаётга Аллоҳнинг марҳамати йўқ.

Агар доно ақли билан янада бойиганида эди, ҳар бир доно Қорун каби ўта бой бўлар эди.

Лекин ризқи рўз олий ҳакам Аллоҳ томонидан ўлчаб қўйилгандир. У уни

донога ҳам ҳар қандай аҳмоққа ҳам ато қилади.
Агар кеча ёмонлик қилган бўлсанг, бугун эзгулик қил. Шунда мақтовга сазовор бўласан.
Бугунги ҳайрли ишингни эртага қўйма. Балки эртага сен ўларсан.
Агар ҳар бир кунингдан камчилик топиб, уни қораласанг, бунинг фойдаси бўлади. Кечаги кун эса қайтмайди.
Мусибатларга йўлиқанингда, сабр тўнингни кий. Чиройли сабр қилсанг, яхши натижаларга эришасан.
Ҳар бир мажлисининг билимдони бўл. Ақл кишига яхши дўстдир.
Дўстлик аҳду паймонини сақла ва унга риоя қил. Аҳду паймонга тўлиқ риоя қилишининг натижасида қадаҳлардан тоза ичимлик ичасан(яъни яхши натижаларга эришасан).
Ҳар бир қилган марҳаматинг учун Аллоҳга шукр айт. Шунда у давлатингга қўшиб кўплаб туҳфалар тортиқ қилади.
Эр киши борки, ўзини тўғри йўлга солиши керак. Одамлар ўртасида энг баланд мартабага эришишга интил.
Ризқ-рўзинг ҳалоллик билан топ. Шунда сенга ризқ ҳар томондан икки ҳисса бўлиб келади.
Ўз обрўйингни сақла, унинг қадрига ет. Орзу-истакларингнинг таҳқирланишига сабабчи бўлма.
Агар дўстинг сеникига яхшилик истаб келса, унинг ҳожатини чиқар. Бу вожибдир.
Ота-онангга гамхўр бўл. Тақводор қўшинингга ва яқинларингга ёрдам бер.
Илм талаб қилган кишининг талабида ҳаммиша жаннат бўлади.
Кимнинг дастмояси дунё (бойлик) бўлса, динининг зиёнини таърифлашдан тиллар чарчабди.
Дунё неъматларидан – ислом неъматлари сизларга кифоя.
Шугуланишликда – тоатда шугулланмоқлик кифоя.
Ибратда – ўлим сизларга кифоя.
Аллоҳнинг суннати - сирни беркитмоқликдир.
Расулуллоҳнинг суннатлари – одамлар билан муроса қилмоқликдир.
Аллоҳ дўстларининг суннатлари - инсонлардан етган азиятларга бардош бермоқликдир.
Охирати учун амал қилган кишига, дунё ва дин ишларида Аллоҳнинг ўзи кафил.
Қалбини чиройли қилган кишини Аллоҳ устини (ташини) чиройли қилиб қўяди.
Ўзи билан Аллоҳ ўртасини ислоҳ қилган кишини у билан инсонлар ўртасини ислоҳ қилиб қўяди.
Аллоҳ таоло ҳузурида бандаларнинг яхшиси, афзали бўл.

Нафс-ҳаво ҳузурида инсонларнинг ёмони бўл.

Инсонларнинг ҳузурида уларнинг бири (яъни инсонлар билан теппа-тенг) бўл.

Ҳоҳлаган кишинга фазилатли бўл – баски, сен унинг амирисан.

Ҳоҳлаган кишингдан сўрайвер – бас, сен унга асирдурсан.

Ҳоҳлаган кишинга беҳожат бўл – баски, сен у билан баробарсан.

Уч нарса хотирани зиёда қилади ва сафрони кеткизади:

1. Мисвок ишлатиш. 2. Рўза тутиш. 3. Куръон ўқиш.

Жаннатга муштоқ киши яхшилик қилишга шошилади.

Дўзахдан қўрққан киши шаҳватдан тийилади.

Ўлимни англаган кишининг лаззат-фарогати бузилади.

Дунёни таниган кишига мусибатлар енгил бўлибди.

Модомики тўрт нарса мавжуд бўлса, дин ва дунё қоимликда бўлади:

1.Бойлар Аллоҳ берган нарсаларга бахиллик қилмасалар. 2. Уламолар билган нарсаларига амал қилсалар. 3. Илмсиз кишилар билмаган нарсаларини сўрашликда мутакаббир бўлмасалар. 4. Фақир кишилар охиратларини дунёларига сотмасалар.

Тўрт нарсанинг ози кўпдир: 1.Озриқнинг. 2. Камбағалликнинг. 3. Ўтнинг. 4. Душманчиликнинг.

Олти хислатга эга бўлган кишида жаннатдан маҳрум бўлиш ва дўзахга кириб қолиш хавфи бўлмайди: 1. Аллоҳни таниб унга итоат қилса. 2. Шайтонни таниб унга осий бўлса. 3. Охиратни таниб, уни изласа. 4. Дунёни таниб уни тарк этса. Ҳақни таниб, унга эргашса. Ноҳақни таниб, ундан четлашса.

Буюк неъматлар олтидир: 1. Ислом неъматини. 2. Куръон неъматини. 3. Муҳаммад алайҳиссаломнинг бизга пайғамбарлик неъматини. 4. Тинчлик неъматини. Аллоҳнинг ҳифзу-ҳимоятида бўлишлик неъматини. 6. Инсонлардан беҳожат бўлишлик неъматини.

Хушусиз ўқилган намозда яхшилик йўқ.

Бекорчи сўздан тийилмай тугтилган рўзада яхшилик йўқ.

афаккурсивиз ўқилган қироатда яхшилик йўқ.

Парҳезсивиз илмда яхшилик йўқ.

Эҳсон қилинмаган молда яхшилик йўқ.

Бир-бирини ҳимоя қилмаган биродарчиликда яхшилик йўқ.

Доимий бўлган неъматда яхшилик йўқ.

Ихлоссивиз қилинган дуода яхшилик йўқ.

Фазл илм ахлигагина ҳосдир. Улар тўғри йўл излаганларни тўғри йўлга бошлайдилар.

Ҳар бир кишининг билмагани унинг душманидир. Жоҳилар илм ахлига ганимдир.

Илм ол ва унинг ўрнига бошқа нарса ҳоҳлама. Зеро, одамлар ўладилар, илм аҳли эса ўлмаслар.

Биз ер фарзандларимиз ва унда яшаймиз. Биз ундан бунёд бўлганмиз ва унга қайтажакмиз.

Киши имони қаттиқлигини унинг берган ваъдаларидан билса бўлади.

Ўз бойлигини билдириш ҳам шукрдан саналади.

Ёмонлик қилганга ҳам, яхшилик қил. Зеро, сенинг қилган яхшилилигинг унинг ёмонлиги йўлини тўсур.

Одамнинг роҳат ва ороми унинг умидида бўлади.

Киши бошига тушган қаттиқлигини бировга билдирмаслик ҳам жувонмардликдан саналади.

Ота-онани севиш ҳамма одамнинг бурчи.

Модомики бетоқат нарсаларга сабр – тоқат қила олдингми, бўлди, ўзингни зафар билан қутлайвер.

Сахархез бўл, бахтиёр бўласан.

Яхши иш баракали умр демакдир.

Инсоннинг бошига тушадиган бало кўпинча унинг тилидан келади.

Миннат қилиб барча саҳоват ва яхшилигингни бекор қилма.

Аллоҳга таваккал қил – ишон, шуни ўзи сенга етарли

Ёмонликнинг кечиктирилиши ҳам хайрли ишдур.

Умринг аввалида қанчалик сергак бўлсанг, умринг сўнгида ҳам шунчалик сергак бўлиб, тадорикингни кўриб қўй.

Хайрли ишга интилсанг, албатта, эришасан.

Оз таомга кўп қўлларнинг чўзилиши барака нишонасидан бўлади.

Гуноҳинг кечирилиши ва жаннатга киришинг кайфига тайёр бўл, ахир яхши ният, ёрти молку.

Камтаринлик ҳурмат – эҳтиромга сазовор бир хилқатдур.

Уч нарса ҳалокатга элтади: бахиллик, нафс истаги ва худбинлик.

Кишидаги учдан бир имон, бу ҳаёдир: яна бир учдан бир имон – ақл, қолган учдан бир имон эса саҳоват ва олийжаноблик бўлади.

Эҳсон қилсанг, керилиб бажо келтирма, уни доимо камтарона, узр этиб баён қил.

Охират савоби – дунё лаззатидан афзалдур.

Сахий одамнинг бировни мақташи мақталган одам обрўсини кўтариб юборади.

Доимо яхшиликка интил, албатта уни топмай қўймайсан.

Одатда камбағал – мол дунёга кўпроқ интилади.

Эр кўрки унинг ҳалимлигида бўлади.

Ёлгончининг ҳамласи бир лаҳза бўлса, ростчининг ҳамласи эса узоқ вақт бўлади.

Яхши киши билан ўтириш катта ўлжага эга бўлиш деган сўз.
Улуғликка етишган одам ўлмас одамдир.
Кўп мол – мулкни хайру саҳоват қилгину, лекин ўзинг озгинага қаноат қил.
Кишининг олийжаноблиги унинг ёрдамчисидир.
Одамнинг беағи одобдур.
Одамдаги ҳаё киши айбининг ёпинчигидур.
Болалар қўли очиқлиги оталар жигархунлигидур.
Яхши хулқ – нақд ўлжадур.
Пасткаш одам вафони ҳаром қилади.
Фақат худодан қўрқ, бошқасидан хотиржам бўл.
Сени яхшиликка йўллаган дўстинг, дўстларингнинг яхшисидур.
Динини дунёга сотган одам охир – оқибатда ҳалок бўлгусидур.
Эр кишининг ақли унинг дўст ё душманлигига далил бўла олади.
Дилни худодан бошқа барча нарсадан холи қилиш кассани тўлдиришдан яхшидур.
Холис дўстлик аҳд – паймоннинг яхшилигидан бўлади.
Аллоҳ иродасига кўникишнинг ўзи – юрак давосидур.
Эр кишининг билимини унинг сўзидан ахтар, аслини билмоқчи бўлсанг, унинг кирдикоридан ахтар.
Разилларнинг давлати, яхшиларнинг офати.
Сенга жафо қилган бўлсаям сен унга ёрдам бер, шуни яхши феълнинг билан уни хижолат қилган бўласан.
Ишинг дастлаб юришмаса, кўп ғам-ғусса чекаверма, сабр қилсанг, охирида яхши бўлиб кетиши турган гап, зеро сабр тағи раҳмондур.
Бировнинг адолатсизлиги, деб адолатсизлик йўлини тутма.
Баъзан битта гуноҳ шундай кўп бўладики, унга минг бор тоат – ибодат қилиш ҳам озлик қилади.
Таммаъ деган нарса эр кишини хор қилади.
Тил ширинлик мўминнинг давлатидур.
Ўлган кишини эслаш дилга равшанлик берур.
Осуда ҳаёт тинч – тотувликда бўлади.
Ўжарлик кишини кўп машаққатга солади.
Доимо тўғрилиқ йўлини тут, ҳар нарсадан устун келасан.
Ақлли киши кўпроқ тояди.
Илмнинг йўқ бўлиши олимларнинг ўлимидан ҳам осонроқдур.
Кишиларнинг сенга кўрсатган меҳрибонлигига қараб, сен ҳам уларга меҳрибонлик қил.
Нодон доимо гумроҳлик йўлини тутади.
Ожиз одамларни зиёрат қилиш камтаринлик ва хуш хулқликка киради.

Дунёнинг ёлгон молларига хушҳол бўлиб кетаверма, булар ҳаммаси
фирибгарлик иши холос.

Одамнинг сиртқи кўриниши унинг ички кўринишидан хабар бериб
туради.

Тилни тийган инсон, доимо бўлгай омон.

Ожиз одамларнинг қуроли шикоятдир.

Эр кишининг устунлиги ўзини камтар тутишидадир.

Бойнинг бахиллиги унинг жазосидир.

Сабр – бардош зафар қозонтиради.

Ҳукм қилишда адолатли бўлган, ўз таомидан бошқаларни ҳам
таомлантирган, Дунё ҳаётида охирати учун ҳам савобли ишлар қилган
киши пушаймон бўлмайди, асло зиён кўрмайди.

Сени ҳақ кўрсатиб, сенга хушомад қилганни эмас, сенга қаттиқ ва
аччиқ гапириб ҳақни тавсия қилган кишини мақтагин ва севгин.

Яхши ҳамсуҳбат - ганиматдир.

Камбагаллар билан суҳбатда бўлиш, шукрни кўпайтиради.

Заифларнинг кучлиларга, ақлсиз, жоҳилларнинг ҳаким, (олим, фозил,
донишманд) ларга хусумати, ёмонларнинг яхшиларга душманлиги
ўзгартириши мумкин бўлмаган табиий бир ҳолдир.

Уламолар ўлими динга раҳнадир.

Охират савоби охират роҳатидан яхшироқдир.

Кишининг эркин ва озод бўлиши – тўғри сўзлилиги шарофатидандир.

Художўйликнинг энг яхшиси ибодатни кўз-кўз қилмасдан, яшириброқ
бажо келтиришидир.

Ҳай ва сабр қилишдек иймон бўлмас.

Киши ўзи билан Аллоҳ ўртасидаги алоқасини яхшиласа, Аллоҳ ҳам
бандалари ва унинг ўртасидаги алоқасини яхшилайдди.

Ҳар нарсанинг закоти бор, бадан закоти рўза тутишидир.

Аллоҳнинг бир фариштаси ҳар куни «Ўлмоқ учун туғилинлар, фоний
бўлмоқ учун йигилинлар, хароб бўлмоғи учун иморат қуринлар» деб
нидо қилиб туради.

Сабр қилинлар, чунки сабр этиш – иймондан. Худди бош жасадда
бўлганидек, сабр ҳам иймонда бўлади.

Тақво – Яратгандан қўрқиш, танзил (Қуръон карим)га амал, озга қаноат
қилиш ва охиратга тайёргарлик кўришидир.

Энг улуғ тақво ҳаром нарсадан қўл тортишидир.

Зоҳидлик мисоли бир хазина бўлса, художўйлик унга бир қалқон
саналади.

Кимки холис ният билан дуо қилса, дуоци ижобатдан маҳрум бўлмайди.

Ўқишни билсангиз, ҳар бир инсон бир китобдир.

Билмаган нарсани билмайман, деб жавоб беришдан уялманг.
Ақлдек хазина йўқ, жаҳлдек фақирлик йўқ, одобдай мерос йўқ,
машваратдек ёрдамчи йўқ.
Дунё ҳаёти билан охират ҳаёти бир эркакнинг айни вақтда никоҳида
бўлган икки хотинига ўхшайди. Бири мамнун бўлса, иккинчиси
куяверади.
Поклик фақирликнинг зийнати саналади, шукр қилиш эса мол-дунёнинг
зийнати саналади.
Бойлик гурбатда ҳам ватан бўлади, фақирлик ватанда ҳам гурбат
бўлади.
Қизганчиқлик ожизликнинг исёнидир.
Ризқу рўзинг кўп бўлсин десанг, кўп садақа қил.
Энг эзгу эҳсон ҳожатмандга берилганидир.
Муҳтожга ёрдам беришни эртага қолдирманг. Зеро, сизга ёки унга нима
бўлишини билмайсиз.
Кимни ҳожати тушса, унга кўмак бериш сиз учун вожибдир.
Бойлик эҳсон қилинса – иззат, беркитилса – хорлик келтиради.
Адолат – охиратда нажот, дунёда саодат бошидир.
Инсоф – олийжанолик белгисидир.
Ҳар бир нафс тортиш билан бирга умрдан бир қисми ўтиб кетаверади.
Даҳр орзуларни янгилайди, тақдирни яқинлаштиради, ёмон
истаклардан узоқлаштиради.
Аллоҳ банда яхшилигига муҳтож эмас, аммо бир ёмонлик сени бир
яхшиликка элтса ажаб эмас.
Сабр икки хил бўлади: ёмон кўрилган нарсага чидамоқлик ва яхши
нарсани эшитишга сабр этмоқлик.
Ёрдамини ўзгалардан дариг тутмаган инсон зикри кенг ёйилади.
Кечириш – энг яхши галабадир.
Ишининг мазаси бўлмаган кишининг насаби иш бермай қўяди.
Қандайдир манфаат кўзлаб қилинган яхшилик яхши амал
ҳисобланмайди.
Кимки керилиб, ўзидан мамнун-у мағрур бўлиб юрса, у ўзига нисбатан
бошқаларнинг нафратини келтиради.
Эй мутакабир банда, сен жаннатга киришни ҳаёлинга ҳам
келтирмагин. Чунки Иблис жаннатдан кибру ҳавоси туфайли
ҳайдалган. Кибру ҳаво қилган инсонлар жаннатга киритилмайдилар.
Шахсингизга душманлик қилгани авф этингиз. Лекин ватангизга,
миллатингизга ва динингизга душманлик қилган кишини кечирмангиз.
Ўзига дўст тополмаган киши одамларнинг энг ожизи саналади. Бундан
ҳам ожизроғиёса олдинга бирорта дўст топади-ю кейинчалик уни ҳам

йўқотиб қўяди.

Ўз аҳлингизни қадрланг. Зеро, улар учар қанотингиз, ўрнашган пойдеворингиз ва тутар қўлингиздир.

Кимда – ким гаразгўйлик жилови билан бир нарсага эришишга ҳаракат қилар экан, у шу истагига эришолмайди, ҳатто ажали ҳам етмай ўлиб кетади.

Кимдаки олти хил табиат жамланган бўлса, у жаннатга тушади, жаҳаннамдан омон қолади:

1. Аллоҳни таниб, унга итоат этса .2. Шайтонни туниб унга эргашмаса. 3. Ҳақни таниб, унга таслим бўлса. 4. Ботилни таниб, ундан қочса. 5. Дунёнинг ҳавойи ҳаётини таниб уни тарк этса. 6. Охират ҳаётини таниб, унга тайёргарлик кўрса, яъни охират учун ҳам ишласа¹.

ҲАЗРАТ АЛИ ХУТБАЛАРИДАН БИРИДА АЙТГАН СЎЗЛАРИ

«Эй инсолар, билиб қўйингки, сиз муқаррар ўласиз ва ўлгандан кейин албатта тирилтириб амалларингиз кўпроқ бўлса мукофотланасиз, ёмон амалларингиз кўпроқ бўлса жазоланасиз. Ўткинчи дунё дунё ҳаёти сизни алдаб қўймасин, чунки дунё ҳаёти турли турли бало-офатлар билан нақшланган, унинг охири фоний, гаддордир. Дунёда мавжуд бўлган ҳар нарса ҳам фонийдир. Дунё ҳаёти Ер юзида яшовчиларни таҳдид-тараддудга солади, ёмонликлардан қутула олмайсиз. У Ер юзида яшовчиларни гоҳ севинчга гарқ этади, гоҳ балоларга кўмади. Қисқаси, турфа ҳоллар!... Замон тўхтовсиз ўтаверади, завқу сафога чўмиб, кайфиятга берилиб яшаш чиркин бир нарсадир. Севинчли ва нашъали онлар узоқ давом этмайди. Дунё кишилари нишонга ўхшаган бир нарса, дунё ҳаёти уларни бўйнига уриб синдиради ва ўлдириб олиб кетади. Ҳар жонли зот ўлим шарбатини тотажақдир. Эй Аллоҳнинг бандалари, бу дунёда сиздан олдин ҳам инсонлар бор эди. Улар сиздан узунроқ умр кўрар, сиздан кучлироқ, сиздан дуркунроқ эдилар. Масканларини сизникидан муҳаташамроқ қилгандилар, буюк

¹Ҳазрат Алининг ушбу ҳикматлар тўплами Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Мукошоафат-ул қулуб», Алишер Навоийнинг. «Назм ул-жавоҳир», Абдушукур Лақҳнавийнинг «Хулафои Рошидин», Шайх Аҳмад ибн Али-Асқалонийнинг «Мунаббихот», Собир Сайқалийнинг «Равзат уш-шуҳадо» асарига киритилган Ҳазрат Али насиҳатларидан ҳамда, Абудсодиқ Ирисовнинг «Ҳазрат Али ўғитлари», Сарвар Очиловнинг «Ҳазрат Али маънавияти», «Ҳазрат Али – шеър ва илм сарвари», «Шарқ донишмандлари ҳикматлари» сингари рисолаларида келтирилган ҳикматларга асосан тайёрланди.

иншоотлар барпо этгандилар. Лекин бу узоқ умрдан фойда чиқмади, шундай кун келдики, улардан ном-нишон қолмади, овозлари маҳв бўлиб кетди. Вужудлари чириди, йўқ бўлди. Қурган бинолари хароб бўлди. Баланд-баланд, ҳашаматли ва бақувват кўринган кўшқу қасрлар қабрга айланди. Кўшқлардаги юмшоқ ёстиқлар ўрнига энди қабрда қаттиқ тошларни ёстиқ қилиб ётибдилар. Кўшқлардан қабрга, юмшоқ масканлари (қабрлар) узоқда эмас ва лекин бу масканларнинг сокинлари (яъни шу масканларда тиниб-тинчиган кишилар) гарибдирлар, бир-бирларига бегонадир. Ёнгиналарида дунёда мол-дунё орттириш билан машғул бўлган, бирга ишлаган дўстлар ётади. Лекин энди қаср қуришда уларга ҳеч ким ёрдам беролмайди. Ётоқлари яқин бўлишига қарамай, яқинларини ва қўшнилларини зиёрат қилишга келмайдилар. Қандай келсинларки, уларнинг ҳам бағирлари эриди, вужудларини тошу тупроқлар еди. Илгари бақувват инсонлар кейин ўзларини ўлик ҳолда топдилар, аввалари покиза, терга ботиб юрган вужудлар энди чириб, парча-парча бўлди. Дўстларини ва яқинларини маънос ҳолда қолдирдилар, ер остига шимилдилар, кўчдилар, кетдилар, ортиқ улар учун қайтиш йўқ. Оҳ қанчалар узоқлашдилар! «Олдиларида уларни тирилтириб, тикка турғизадиган кунгача тўсиқ (олис масофа) бор». Эй инсонлар, улар охир оқибатда нимага дучор бўлган эсалар, сиз ҳам, ҳеч шубҳасиз, ўшанга юзма-юз бўлажаксиз. Қабрга ёлғиз ҳолда кирасиз, амалларингизга омонат бўлиб қоласиз. Қабр сизни ҳам ичига олади. «Қабрлар ичидан кавлаб чиқарилганингизда, кўкракларингизда бор нарсалар ҳам бир тўп бўлиб ўртага чиқишган пайтда», ҳақиқатларни яланғоч ҳолда кўрган ва Аллоҳ ҳузурида тикка турғизилган чоғингизда ҳолингиз нима кечади? Ана ўша вақтда, қилган гуноҳларингиз туфайли, қалбларингиз қўрқувдан сапчийди. Пардалар кўтарилади, айбларингиз сирларингиз очилади. «Бу ерда ҳар нафс қилган яхши ишларининг мукофотини, ёмон ишларининг жазосини олажак»...

Аллоҳ сизу бизни Қуръон китобига биноан амал қилувчилардан ва ҳабибларининг йўлида кетувчилардан айласин. Фазлу карами билан сизу бизни жаннатига қўйсин. Ҳамду санога лойиқ фақат Аллоҳдир, ҳар қандай шону шараф ёлғиз унга оиддир»¹.

¹Абу Ҳомид Ғаззолий.Мукошоафат-ул қулуб. Т.: Янги аср авлоди, 2004. – Б.197-199.

АХБОРОТЧИЛАР РЎЙХАТИ

1. Тулибой Бобоев – 1930 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Сўх тумани Обишир қишлоғидан.
2. Муртазохон Сайдалиев – 1946 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани Шоҳимардон қишлоғидан.
3. Салтанат Эргашева – 1925 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани Ёрдон қишлоғидан.
4. Райимжон Тошбоев – 1955 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Сўх тумани, Занги қишлоғидан.
5. Абдувоҳид Ҳамзаев – 1956 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани Шоҳимардон қишлоғидан.
6. Назира Саййидаҳмедова – 1960 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани Шоҳимардон қишлоғидан.
7. Қумрихон Аҳмедова(1915 – 1991) Фаргона вилояти, Кува тумани Қалинпўстин қишлоғида яшаган.
8. Сойибхон Ҳамзаева(1922–1996) Фаргона вилояти, Фаргона тумани Шоҳимардон қишлоғида яшаган.
9. Исоқжон Охунов – 1927 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Тошлоқ тумани, Қўргонча маҳалласидан.
10. Шерали Исмоналиев – 1927 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани, Шоҳимардон қишлоғидан.
11. Сабохон Аҳмедова – 1946 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Кува тумани Шрейдер хўжалиги Гулистон кўчасидан
12. Акбарали Зокиров (1922–2004 й.й.) Фаргона вилояти, Кува тумани Янгичек қишлоғида яшаган.
13. Саодатхон Шокирова – 1923 йилда тугилган. Фаргона вилояти Риштон тумани, Шокир ота маҳалласидан.
14. Озодахон Собирова – 1950 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани, Шоҳимардон қишлоғидан.
15. Раҳмонали Маҳмудов – 1938 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Сўх тумани, Тул қишлоғидан.
16. Муҳаммаджон Халилов – 1961 йил тугилган. Фаргона вилояти, Риштон тумани Ёйилма қишлоғидан.
17. Жениш Кудакеев – 1946 йилда тугилган. Қирғизистон Республикаси Талас вилояти, Талас тумани Ўзгариш қишлоғидан.

18. *Исроилжон Усмонов – 1942 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани Шоҳимардон қишлоғидан.*
19. *Ҳамдамали Қорабоев – 1937 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани Шоҳимардон қишлоғидан.*
20. *Абдуллахон Бургутхонов – 1924 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Бешариқ тумани Узун қишлоғидан.*
21. *Холдорали Юсупов – 1932 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани Шоҳимардон қишлоғидан.*
22. *Умарали Омонбоев – 1936 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Фаргона тумани Шоҳимардон қишлоғидан.*
23. *Муҳаммад Асилхон Исаев – 1956 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Ёзёвон тумани Хонобод қишлоғидан.*
24. *Абдурасул Умаралиев– 1970 йилда тугилган. Фаргона вилояти, Олтиариқ тумани Катпут қишлоғидан*

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

I. МАНБАЛАР

Абд Ар-Рашид Ал-Бақуви. Китаб талхис ал-асрар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. М.: Наука, 1971.

Абдулазиз Шанавий. Расулulloхнинг издошлари / Таржимон Илхом Элмуродов. Т.: Мовароуннахр, 2008.

Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккинчи қисм. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Асомиддин Ўринбоев. Т.: Ўзбекистон, 2008.

Абдурахмон Жомий. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.

Абдушукр Лакҳнави. Хулафои Рошиддин. Д., 2004.

Абдуқаюм Ваҳмий. Достон ва ва ғазаллар. Ф.: Фарғона, 2001.

Абу аль Аля аль-Маари. Избранное. М.: Художественная литература, 1990.

Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. Т., 1995.

Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. Т.: Фан, 1977.

Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I том. Т.: Фан, 1968.

Абу Райҳон Беруний. 100 ҳикмат. Таржимон ва нашрга тайёрловчи. Абдусодиқ Ирисов. Т.: Фан, 1993.

Абу Тоҳирхожа. Самария. Т.: Камалак, 1991.

Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Т.: Ёзувчи, 1993.

Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. С.: Суғдиён. 1994.

Абул Ҳафс Насафий. Қандия. Т.: Минҳож, 2005.

Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошоафат-ул қулуб. I. Т.: Янги аср авлоди, 2004.

Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошоафат-ул қулуб. II. Т.: Минҳож, 2004.

Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. Т.: Адолат. 2005.

Абу Муслим жангномаси / нашрга тайёрловчи Б. Саримсоқов. Т.: Ёзувчи, 1992.

Азизиддин Насафий. Ал-инсон ал-Комил. Техрон нашри. 1987.

Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Танланган асарлар. III

том. Т.:Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948.

Алишер Навоий. «Насойим ул-муҳаббат». Ўн бешинчи жилд. Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968.

Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

Алишер Навоий. Лисонут тайр. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991.

Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн бешинчи жилд. Т.: Фан, 1999.

Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ўн еттинчи жилд. Т.: Фан, 2001.

Алишер Навоий. Муншаот / Изоҳли баён муаллифи, нашрга тайёрловчи: Ю.Турсунов. Т.: Маънавият, 2001.

Аль-Худжвири. Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец. (Кашф аль-мажуб ли арбаб аль-кулуб). Старейший персидский трактат по суфизму. М.: Единство, 2004.

Ашарай Мубашшара. Араб имлосидан ҳозирги имлога ўгириб нашрга тайёрловчилар: Асадали Ҳакимжон, Анварали Ҳакимжон. Т., 1994.

Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий “Муъин ал-фуқаро”. Тарихи муллозода (“Бухоро мазорлари зикри”). Сўзбоши, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Б.Аминов. Т.: Янги аср авлоди.2009.

Бадойиъу-р-ривоёт. Т.: Ёзувчи, 1995.

Бобораҳим Машраб. Мабдаи Нур. Т.: Фан, 1994.

Боситхон бин Зоҳидхон Ҳаким. Жавоҳиру-л-ҳикоя.Т.: Фан, 2004.

Васлий Самарқандий. Ал-калому-л-афҳам фий маноқиби-л-имоми-л-аъзам. Т., 1991.

Дада Қўрқут ҳикоялари / Таржимон: Тўхти Ҳожи Тилло. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2007.

Джамал ал-Карши. Ал-Мулҳакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005.

Девони Ғурбатий. Ф.: Фарғона, 2008.

Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ / Форсийдан Н.Норқулов таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

- Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. М.: Эксмо, 2007.
- Зуфунун қиссаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
- Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т.: Мехнат, 1992.
- Имад ибн Муҳаммад ан-Наари. Жемчужины бесед. М.: Наука, 1985.
- Имом Абу Абдурахмон ас-Суламий. Табақоти суфиййа. Таржима, нашрга тайёрловчи ва муқаддима муаллифи Маҳмудхўжа Нуриддинов. Т.: Фан, 2004.
- Имом Али ибн Мусо ар-Ризо. «Лувлуъ ул-макнун» («Яширин марвардлар»). Форсийдан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. Т.: Мажнунтол, 1991.
- Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари / Таржимон: Зокиржон Шарифов. Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
- Имом Термизий. Шамоили Муҳаммадия. Т., 1991.
- История ат-Табари. Т.:Фан, 1987.
- Комил. Девон / Нашрга тайёрловчилар: А. Ҳайитметов, В. Мўминова. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
- Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Олтинчи китоб. Форсийдан Жамол Камол таржимаси. Техрон.: Ал-худо халқаро нашриёти, 2004.
- Магзуни. Фаргана хандарынын тарыхы. Бишкек, 2007.
- Манакиб-и Дукчи Ишан (Аноним жития Дукчи Ишана – переводителя Андиганского восстания 1898 года). Ташкент–Берн–Алматы. 2004.
- Манбаъ ул - маъориф. Т.: Янги аср авлоди, 2001.
- Маҳдуми Аъзами Даҳбеди. Зубдат ус-соликин ва танбият ус-соликин. С.: Суғдиён, 1994.
- Маҳмуд ибн Вали. Море тайн. Т.: Фан, 1977.
- Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ут-таворих» асарининг тошбосма нусхаси. Хўқанд шаҳри. Шмаков босмаҳонасида чоп этилган. 1914.
- Мир Амон Деҳлавий. Боғу баҳор. Т.: Радуга, 1989.
- Мирза Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.
- Мирзо Салимбек. «Кашкўли Салимий таворихи муттақадимин ва муттаахирин». Б.: Бухоро, 2003.

Мирзо Ғолиб. Ғазаллар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2008.

Михри-Хатун. Диван. Критический текст и вступительная статья Е.И. Маштаковой. М.: Наука, 1967.

Молло Нияз. Санат дигарсттар. Бишкек, 1993.

Мулло Мўсо Сайрабий. Тарихи Ҳамиди. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2007.

Мухаммед Юсуф Мунши. Мукимханская история. Т.: Издательство АН, 1956.

Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. Т.: Маънавият, 1999.

Муҳаммад Авфий. Нодир хикоялар / Форс тилидан И.Низомиддинов ва Т.Ғайзиёв таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг васиятлари. Т.: Ўзбекистон, 1992.

Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллох маноқиби. Т., Имом ал-Бухорий жамғармаси. 2002.

Муҳаммад ибн Абу Бакр. Ҳадиси Усфурий. Нашрга тайёрловчи, масъул муҳаррир, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Маҳмудхон Маҳмуд Ҳсанхон Маҳдум ўғли. Т.: Мовароуннахр, 2002.

Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи К.Каттаев. Т.:Фан, 2007.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Авлиёлар султони. Нашрга тайёрловчи Икромиддин Останакул ўғли. Т.: Камалак, 1995.

Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома / Нашрга тайёрловчи: Насрулло Даврон. Т., 1961.

Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.

Нажмуддин ан-Насафий. Самарқандия. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001.

Наршахий. Бухоро тарихи. Т.:Камалак, 1991.

Низомидин Шомий. Зафарнома. Т.: Ўзбекистон, 1996.

Низомулмулк. Сиёсатнома. Т.: Адолат, 1997.

Нодир. Ҳафт гулшан / Нашрга тайёрловчи: Тамила Ғофиржонова. Т., 1961.

Носир Хисрав. Сафарнома. Т.: Шарқ, 2003.

Носуридин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2– китоб. Т.: Ёзувчи, 1991.

Пошшоҳўжа. «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»дан. Т., 1962

Путешествия Ибн Батуты (Арабский мир и Центральная Азия). Т.,1996.

Равзат ул ансоб қўлёмаси. Мазкур қўлёмма Марғилон шаҳрида яшовчи, Ахрорхон Қиличхонов хонадонида сақланмоқда.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т.Ш. Перевод с персидского А.К.Арендеса под редкцией А.А. Ромаскевича, Е.Э.Бертельса и А.Ю.Якубовского, М.– Л., 1946.

Рашид-ад-дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А.И.Филиной. М.,1971.

Ризоий. Хуршид ва Маликаи Дилором достони // Ўзбек адабиёти.Тўртинчи том. Т.,1960

Рисолайи мазороти Ҳирот. Ҳирот, 2001.

Рисолайи Ҳайри билод. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи. Қўлёмалар фонди № КП 4432.

Роқим. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчи: О. Қосимхўжаева. Т., 1965.

Саййид Сулаймон Надавий. Ҳазрати Оиша / Таржимон Тўхти хожи Тилло. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2008.

Саййид Қосимий. Маснавийлар мажмуаси. Т.: Фан, 1992.

Сайф ад-адин ибн дамулло Шах Аббос Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы.(Мажму атут-таворих). Бишкек.: Акыл, 1996.

Саъдий Шерозий. Гулистон. Т.: Гафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968.

Сейди Али Раис. Миръотул мамолик. Т.: ЎзФА нашриёти, 1963.

Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор хужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун. Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №2.

Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор хужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти.2007. №3

Сияри Набий. Т.: Қомуслар бош таҳририяти. 1997.

- Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. Т.: Чўлпон, 1991.
- Тарихи муқаддас. Типография при Канц. Турк. Ген. Губ. Т., 1916.
- Темур тузуклари. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.
- Темурнома. Т.: Чўлпон, 1990.
- Усама ибн Мункыз. Книга назидания / Перевод М.А. Салье. М.,1958.
- Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул авлиё. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1997.
- Фасих Ахмад ибн Джалал ад-дин Мухаммад ал-Хавафи. Муджмаил-и Фасихи / Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой. Т.: Фан. 1980.
- Фахриддин Али Сафий. Латофатнома / Форсчадан Сотимхон Хожа Инъом Мунаввар таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
- Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ. Т.: Абу Али ибн Сино, 2004.
- Фурқат. Танланган асарлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
- Фирдоуси. Шахнаме. Том первый. М., 1957.
- Хишам ибн Мухаммад ал - Калби. Книга об идолах. М.: Наука, 1984.
- Хафыз Таныш Бухари. Шараф-нама-йи шахи. М.: Наука, 1983.
- Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар. Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўз боши ва изоҳ муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ, Ҳамидуллоҳ Амин. Т.: Адолат, 2004.
- Чорёр достони. Ёрлақаб охун Бекназар ўғлидан ёзиб олинган. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви.
- Шамс Табризий. Ғазаллар / Форсидан Асқар маҳкам таржимаси. Т.: Ўқитувчи, нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2006.
- Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Т.: Шарқ, 1997.
- Шараф-хан ибн Шамасиддин Бидлиси. Шараф-наме. Том I. М.: Наука, 1967.
- Шайх Муҳйиддин Ургутий. «Мактубот» / Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: М.Қ.Муҳиддинов. Т.: Мовароуннаҳр, 2006.

- Шайх Фаридиддин Аттор. Мантиқут Тайр. Т.: Фан, 2006.
- Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. Т.,1999.
- Юсуф Товаслий. Ҳикматлар хазинаси. Т.: Қатортол–Камолот, 1998.
- Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билик / Нашрга тайёрловчи: Қ. Каримов. Т.: Фан, 1972.
- «Қиссаи Сайқол». Казань. Типография императорского университета. 1897.
- Қобуснома. Т.: Ўқитувчи, 1968.
- Қуръони карим. Маъноларнинг таржима тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур. Т., 2004
- Ғарибий Ёрмозорий. Девон. Ғ. Ғуллом номидаги вилоят адабиёт музейи. Инв №6403/1.
- Ғиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Форчадан М.Фахриддинов, П.Шамсиев таржимаси. Сўзбоши муаллифи Иззат Султон. Т.: Ғафур Ғуллом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967.
- Ҳазрат Али жангномаси. Ушбу қўлёзма Зиёвуддин Ҳазиний уй музейида №46 рақам остида сақланади.
- Ҳазрат Али ибни Абу Толиб. Девон. Жамол Камол таржимаси. Т.: Мовароуннаҳр, 2005.
- Ҳаким ота китоби. Қарши.: Насаф, 1993.
- Ҳасанхожа Нисорий. Музакири Аҳбоб. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
- Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. Иккинчи китоб. Т.: Шарқ, 2000.
- Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар / Олимжон Бўриев таржималари. Техрон-Тошкент, 2005.
- Ҳудуд ул-олам / Тузувчи Аблат Нурдун Қурғор. Қашқар.: Қашқар уйғур нашриёти, 2003.
- Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи муҳсиний. О.А.Порцев литографиясида (йили кўрсатилмаган) чоп этилган.
- Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.

II. АДАБИЁТЛАР.

Абаева Т. Г. Исследования А. В. Станищевского (Азиза Ниалло) о Памире // Страны и народы Востока. Вып. XVI. Памир. М.: Наука, 1975.

Абашин С. Н. Бурханиддин – Кылыч: Ученый, правитель, чудотворец? // Подвижники ислама. М.: Восточная литература, 2003.

Абашин С.Н. Шахимардан // ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 2. М., 1999.

Абашин С.Н. Шахимардан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: Восточная литература, 2006.

Аббас-Кули - Ага Бакиханов «Кудси». Гюлстан-Ирам. Баку, 1926.

Абдурахмон Раъфат ал-Бошо. Саҳобалар ҳаётидан лавҳалар / Таржимон: Д. Анорбоев. Т.: «Қатортол-Камолот», «Мовароуннаҳр», 1998.

Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Мўйи муборак. Ф.: Фарғона, 2000.

Абдулаҳатов Н. «Қирғил ота». Фарғона. «Устоз» №5. 2003.

Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Қўқон хонлигида зиёратгоҳларга муносабат // Қўқон асрлар силсиласида. Қўқон, 2004.

Абдулаҳатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий амалий анжумани материаллари. Т., 2004.

Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. Т.: Шарқ. 2005.

Абдулаҳатов Н. У. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши // ФДУ. Илмий хабарлар. 2006. №4.

Абдулаҳатов Н. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги ривоятлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2006. №2.

Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. Ф.: Фарғона, 2007.

Абдулаҳатов Н. Марғилон саййидлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2007. № 1.

Абдулаҳатов Н., Исҳоқова З. Ўзбек халқининг демонологик қарашлари // «Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари» мавзусидаги IV Республика илмий-назарий конференция

- материаллари. Тошкент-Наманган, 2007.
- Абдулахатов Н., Азимов В. Эл ва ер фарзанди. Т.: Шарқ, 2008.
- Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: Ўқитувчи, 1992.
- Абдуллаев И. Баҳоуддин Нақшбанд // Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Т.: Ўзбекистон, 1994.
- Абдуллаев Э. «Оғир қилмиш интиҳоси». Даракчи №42 (345) 21.10.05.
- Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Равзаи Шариф // Тафаккур. 1999. №2.
- Абдурасулов А. Хива. Т.: Ўзбекистон, 1997.
- Абдурахмонов Д, Бектемиров Ҳ. Ўзбек халқ достонларининг ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди. Т.: Фан, 1967.
- Абдусаломов Т., Ортиқов А., Турсунов Т. Дарё одамлари. Ф.: Фарғона, 1999.
- Абдусодиқ Ирис. Чаҳорёр // Мулоқот. Т., 1993. № 3–4.
- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л.: Наука, 1971.
- «Авесто» ва Хоразм. Маълумотнома / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: А.Н. Салим-Гареев, К.Нуржонов. Урганч.: Хоразм, 2001.
- Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. Т.: Ўзбекистон, 1986.
- Алексеев А. Н. Ранние формы религии тюрко – язычных народов Сибири. Новосибирск.: Наука, 1980.
- Алиев И., Абдумаликова Д. Жонодил–Мақотил қалъаси. Андижоннома. №41(17311) 20 май, 1997.
- Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Биринчи китоб. Т.: Оқ булоқ, 1991.
- Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Т.: Шарқ, 2003.
- Алишер Бек. Туркийзабон саййид авлодлари. Ф.: Фарғона, 1998.
- Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. Т.: Фан. 1966.
- Абдурахмон Ҳошим Машҳадий. Атуш (1). Қашқар.: Қашқар уйғур нашриёти, 2005.
- Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М., 2003.
- Алимбеков А. Ишқ асири бўлган жон. Т.: Ўзбекистон, 1996.

- Алимухамедов А. «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т., 1966.
- Алпомиш. I китоб. Т.: Ўзбекистон, 1992.
- Алпомиш. II китоб. Т.: Ўзбекистон, 1993.
- Альбом индийских и персидских миниатюр. М.,–Л.: Издательство Восточной литературы. 1962.
- Амир Темур аждодлари. Т., 1992.
- Андреев А. М. Чильтаны в среднеазиатских верованиях // В.В.Бартольд. Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Т., 1927.
- Андреев М.С. Таджики долины Хуф. Сталинобод, 1953.
- Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Т.: Шарқ, 1999.
- Аргынбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством // Хозяйственно–культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1975.
- Арутюнов С.А, Жуковская Н.Л. «Святые» реликв.в.ии: Миф и действительность. М.: Политиздат, 1987.
- Аршавская З.А. Легенды и памятники // Вехи Времен. Т., 1989.
- Асатов Р. Ғозғоннома. Т.: Наврўз, 2003.
- Асотирлар ва ривоятлар. I китоб. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Муродов, М. Шайхова. Т., 1990.
- Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпоха бронзы юга Узбекистана. Т., 1977
- Афзалов М. И. Ўзбек эртақлари ҳақида. Т.: Фан, 1964.
- Ахмедов Б.А. Историко–географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. Т.: Фан, 1985.
- Ахметгалеева Я. С. Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». М.: Наука, 1979.
- Ашуров Т. Халқ дostonларида қахрамон-титанлар образи талқинига доир // Ўзбек халқ ижоди. Т.: Фан, 1967.
- Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. Т.: Ўзбекистон, 1996.
- Аҳмедов Н. «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т., 1960.
- Бабаджанов Б.М, Муминов А.К, Олкотт М.Б Мухаммаджан Хиндустани и религиозная среда его эпохи (предварительные размышления о формировании «советского ислама» в Средней Азии) // Восток (Oriens), №5, М., 2005.
- Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., А.фон Кюгельген. Диспуты

мусульманских авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы. «Дайк–Пресс», 2007.

Бабаева Н. С. Древние верования горных таджиков в похорона поминальной обрядности южного Таджикистана (конец XIX – начало XX века). Д.: Дониш, 1993.

Бакир Юлдуз. Карбало фожиаси. Ҳалифа Ҳазрат Али ва имом Ҳасан, Имом Ҳусайнларнинг қатл этилиши тарихи / Русчадан Собир Ўнар таржимаси. Т.: Чўлпон, 1993.

Бартольд В. Мўнғуллар даврида Туркистон. Самарқанд: Ўзбек Давлат нашриёти, 1931.

Бартольд В. В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии. Сочинения. II. Часть 2. М.: Наука, 1964.

Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том I. М.: Наука, 1966.

Бартольд В.В. Статьи из «Энциклопедии ислама». Том III. М.: Наука, 1965.

Бартольд В. В. Сочинения. Том IV. М.: Наука, 1966.

Басилов В. Н. Пережитках тотемизма у туркмен. – ТИИАЭ, 1960. Т., VII.

Баходиров Р. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. Т.: Ўзбекистон, 1995.

Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1998.

Бейсимбеев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-ата.: Наука, 1987.

Бейсимбеев Т.К. Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII–XIX веках (по некоторым сочинениям кокандской историографии) // Духовенство и политическая жизнь на ближнем и среднем Востоке в период феодализма. М.: Наука, 1985.

Беленицкий А.М. Мавзолей у селения Саят // МИА. №15. М.,– Л., 1950.

Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М.: Наука, 1966.

Бернштам А. Н. Историко–археологические очерки центрального Тянь–Шаня и Памиро–Алая. Материалы и исследования по археологии. М.– Л.: Наука, 1952. №26.

Бернштам.А. Н. Тюрки и Средняя Азия в описаниях Хой Чао // Вестник древней истории. М., 1952.

Бертельс Е. Э. История персидского – таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960.

Бетгер Е. К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн - Хаукаля // Труды САГУ. Т., 1957 №4.

Билкиз Аладдин. Муҳаммад қиссаси // Сирли Олам. 1991. №2.

Бобо Равшан қиссаси. Т.: Ёзувчи, 1991.

Боболардан қолган нақллар. Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев ва У. Сатторов. Т.: Фан, 1998.

Бобринский А. А. Горцы верховьев Пянджа. Том I. М.,–Л.: Московский рабочий, 1931.

Бобровников В. О., Сефербеков Р. И. Абу Муслим у мусульман Восточного кавказа // Подвижники ислама. М.: Восточная литература, 2003.

Бойко К. А. Арабская историческая литература в Египте VII – IX вв. М.: Наука, 1983.

Болтакай ботир. Айтувчи Қурбонбой Тожибой ўғли. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Ф. Султонова. Т.: Фан, 1971.

Большаков О. Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX –XII вв // Эпиграфика Востока. XVI. М., 1963.

Большаков О.Г. История халифата. В 4 т. Т.1. Ислам в Аравии (570-633). М., 2002.

Боровков. А. Дорвоз // Известия Средне–Азиатского комитета. Выпуск третий. Т., Средазкомстарис, 1928.

Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М.: Издательство АН, 1956.

Булатова В. А. Некрополь X–XI вв. В Куве // История материальной культуры Узбекистана. Выпуск. 6. Т.: Наука, 1965.

Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). Т.: Гафур Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1998.

Буряков Ю.Ф., Касымов М.Р., Ростовцев О.М, Археологические памятники Ташкентской области. Т.:Фан, 1973.

Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Ўрта Осиё. Т.: Ўзбекистон, 1997.

Бўриев М., Қамбаров Т. Хожаи Туроб бобо тарихи. Т.: Мовароуннахр, 2000.

Валиев А.Х. Положение дехканства Ферганы в конце XIX-начале XX веков. Т., 1958.

- Валихонов Ч. Избранные труды. М.: Наука, 1986.
- Вахтин Ю. Б. Жизнь пророка Мухаммеда. Т.: Литературно-художественное издание, 1991
- Вечеслов М.Г. Археологические памятники в Афганистане // Афганистан. М., 1923.
- Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка 7 отд Турк. Кавбригада Бордадин В.В. ФОКМ № 3235.
- Гафферберг Э.Г. Пережитки религиозных преставлений у белуджей // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М.: Наука, 1975.
- Гафуров А. Имя и история. М.: Наука, 1987.
- Гибби О.Х. Араб адабиёти (қисқача тарихи) / Таржимон: Баҳовуддин Қодир. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 1998.
- Гольдцигер И. Ислом ҳақида маърузалар. Т.: Академия, 2001
- Горненский. И. Легенды Памира и Гиндукуша. М.: Алетейл, 2000.
- Горшунова О.В. Проблема бездетности и религиозные обряды узбеков // Традиционные ритуалы и верования. Библиотека Российского этнографа. Часть 2. М., 1995.
- Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. М., 2000.
- Григорьев С.Е. Святые реликв.ии ислама и Афганистан. Хирка пророка Мухаммада по материалам афганских исторических источников // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007.
- Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. М.: Наука, 1986.
- Гудкова А.В. Ток-Кала. Т.: Фан, 1964.
- Гулиянц Л. Легенды и были Шахимардана. Ферганские зори. 20.04.2002.
- Гулшан боғ. Т.: Гафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.
- Гўрўғлининг туғилиши. Т.: Гафур Ғулом номидаги бадий адабиёт ва санъат нашриёти, 1967.
- Дадахўжаев С. Замондошлар, зиёратгоҳлар, зиёрат...Ф.: Фарғона, 2006.
- Давыдов А.С. Некоторые представления таджиков, связанные с животным миром // Этнография Таджикистана. Д.: Дониш, 1985.

- Дадажон Абдурахмон ўғли. Ҳазрат Али. Ф.: Фарғона, 2005.
- Джаббаров И.М. Ремесло узбеков южного Хорезма в конце XIX- начале XX в // Занятия и быт народов Средней Азии. СЭС. III. Л.: Наука, 1971.
- Джахонов У. Земледелие таджиков долины Соха в конце XIX – начале XX в. Д.: Дониш, 1989.
- Джо–Анн Гросс. Мусульманская Центральная Азия: Религиозность и общество. Д., 2004.
- Дивана-и-Машраб. Т.: Издательская полиграфическая объединения имени Гафур Гулама, 1992.
- Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей института Востоковедения Российской академии наук. М.: Восточная литература, 2002.
- Додхудоева Л. Лидерство в культуре: Центральная Азия в древности и средневековье. Д., 2003.
- Дорошевич В.М. Легенды и сказки. Алма-ата.:Онер, 1991.
- Дракон и богатырь Узгендский // Киргизские народные сказки. Фрунзе.: Кыргызстан, 1981.
- Дьяконов М.М. Несколько надписей на кайраках из Киргизии // эпиграфика Востока. II. М., 1948.
- Ёднома (Ҳазрати Мавлоно Муҳаммадҷон Қўқондий (Ҳиндистоний) фарзандлар, шогирдлар ва дўстлар хотирасида). Д.: Илҳом, 2003.
- Ермольев Н.И, Ковалев Н.И. Десять огненных лет. Ростов–на–Дону.: Ростиздат, 2004.
- Жаббор Эшонкул. Фольклор: образ ва талқин. Қарши: Насаф, 1999.
- Жавлиев Т. Табиат инсон ва дин. Т.: Фан, 1986.
- Жалилов О. Офоқ Хўжа // Мулоқот. Т., 1993. № 5–6.
- Жандарбек З.З. Ходжа Ахмет Ўасави и возрождение тюркской государственности // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007.
- Жувонмардиев А. XVI–XIX асрларда Фарғонада феодализм эгалитет оид муҳим ҳужжат // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Т.: Фан, 1962. №5.
- Жувонмардиев А. XVI–XIX асрларда Фарғонада ер–сув масалаларига доир. Т.: Фан, 1965.
- Жуков Ф. Верхнее течение Аму Дарьи // Туркестанские

ведомости, 21, 27 мая 1880.

Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002.

Завқий. Ажаб замона.Т.: Шарқ, 2003.

Зайнутдинов А. Дневники БФК. 1939. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармаси архиви. Ф 1487/0 –21.

Замятнин С. Н. Разведки пещер в Таджикистане осенью 1943 года // Труды том XXIX. История, археология, этнография, язык и литература. С., Издательства таджикского филиала АН, 1951.

Занд М.И. Антихалифатские и социально-обличительные мотивы в таджикской поэзии X в // Труды том XXVII. С., 1954.

Земля и люди. Всеобщая география. Азиатская Россия и Средне-Азиатская ханства. СПб., 1892.

Золотая книга Российской империи. М 1905. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёмалар фонди. КП №5998. ПД 912.

Зоҳидов А. Абу Али ибн Синонинг фалсафий ёзишмалари тўғрисида // Абу Али ибн Сино туғилган кунининг 1000 йиллигига (мақолалар тўплами). Т.: Фан, 1980.

Ибрагимов Н. Культ «святых» в исламе по арабским источникам XII-XIV вв.(арабская народная сира и «Путешествие Ибн Баттуты») // Ислам в истории народов Востока.М.: Наука, 1981.

Ибрагимов Н. Арабский народный роман. М.: Наука, 1984.

Ибрагимов Н. Позднесредневековый арабский книжный эпос. Т.: Фан, 1994

Иброҳимов Н. Ҳазрат Али. «Мухбир» журналининг 1990 йил №10 сони.

Иброҳимов Н. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т.: Шарқ машғали, 1993.

Иванов Г.П. Отчет об археологической экспедиции Ферганского областного музея в 1977 г. Архив ФОКМ. № 451.

Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний.Т.: Ўзбекистон, 1996.

Ильясова С.Р., Ильясов Ж.Я. Арабская эпиграфика Ташкента в IX–X вв // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Т., 2007.

Имомов К. Эртақ ва дostonларда идеал қахрамон талқини

масаласига доир // Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4 китоб. Т.: Фан, 1976.

Имомов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. Иккинчи том. Т.: Фан, 1989.

Интизор Нурали. Халқ дostonлари. Т.: Тошкент бадиий нашриёти, 1964.

Иордан М.В, Кузеев Р.Г. Червонная С.М. Ислам в Евразии. М., 2001.

Ипак йўли афсоналари. Т.: Фан, 1993.

Ирқ битиги (Таъбирнома) // Қадимги ҳикматлар.Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

Исламизация и сакралные родословные в Центральной Азии: наследия Исхак Баба нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Составители, перевод на русский язык, комментарии, приложения указатели: А.Муминов, З.Жандарбек, Д.Рахимжанов, Ш.Зиядов. Алма-аты.: Дайк-пресс, 2008.

Ислом энциклопедия.Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.

История Узбекистана в источниках. Т.: Фан, 1988.

Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Т.: Фан, 1977.

Йўлдошев И. Революциягача Бухоролик тожик ва ўзбекларнинг бола туғилишига муносабати ва бешик тўйи маросими // Илмий ишлар ва ахборотлар. Т.: Фан, 1961.

Кавахара Я. Офоқ хожанинг ўғли Хожа Ҳасан шажараси ҳақида // Шарқшунослик, № 12. Т., 2004.

Кадырова Т. Из истории крестьянских востаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. Т.: Наука, 1965.

Камалиддин С.Б. Туркестанский старец и его мистический путь // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007.

Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. Т.: Ўзбекистон, 1996.

Камолиддинов Ш. Араб исмларидан ясалган қадимги жой номлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т.,2006. №1.

Караффа-Корбут К. Узгенская легенда // Протоколы и заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 2-й (11 декабря 1896-11 декабря 1897). Таш

Протокол заседания 16 октября 1897г.

Каримий З., Саттор З. Диёримиздаги бир қисм ер номлари ҳақида. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2006.

Кармышева Дж. Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды и культы народов Средней Азии. М.: Наука, 1986.

Кармышева Б. Х. О мусульманских духовенстве в сельских районах Бухарского ханства в конце XIX – начале XX века // Духовенства и политическая жизнь на Ближнем и Среднем востоке в период феодализма. М.: Наука, 1985.

Кармышева Б.Х. К вопросу о культовом значении конных игр в Средней Азии // Прошлое Средней Азии. Д.: Дониш, 1987.

Касиетту Нылды Ата. Бишкек, 2006.

Кастанье И. Археологические разведки въ Бухарскихъ владенияхъ // Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Том XXI . Т. 1915.

Каттаев К. Махудуми Аъзам ва Даҳбед. С.: Суғдиён, 1994.

Каттаев К., Мамараимов К. Гўри Амир мақбараси ва қабртошлари тарихи. С.: Зарафшон, 2007.

Каталог фонда института рукописи. I том Т.: Фан, 1989

Климович Л. Ислам в Царской России. М., 1936.

Климович Л.И. Ислам. М., 1962.

Книга Марко Поло. М.: Государственное издательство географической литературы, 1956.

Кобланды Батыр. Казахский героический эпос. М.: Главная редакция восточной литературы, 1972.

Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т.: Ёзувчи, 1996.

Короглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983.

Корытов Н. Самозванец Пулат-хан // Ежегодник Ферганской области. Томъ I. Новый Маргелан, 1902. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёмалар фонди. КП №5209. ПД 736.

Крейк. Ҳ.А.Л. Ҳазрати Билол. Д.: Илим, 2002.

Крымский А. Е. Очеркъ разития суфизма до конца III века гижры // Древности восточныя. Труды восточной коммисии. Том второй. Выпуск I. М., 1896.

Кушелевский В. И. Материалы для мединцинской географии и санитарного описания Ферганской области. Новый Маргелан, 1891.

Латынин Б. А. Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции. 1934 г // Археологический сборник. Выпуск 3. М.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961.

Лидский С. Горные окрестности Ташкента // Туркестанские ведомости. № 48. 1886. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг қўлёзма ва хужжатлари фонди. КП №5858.

Липец Р.С. «Лицо волка благословенно» // СЭ. М.: Наука, 1981. №1.

Липец Р. С. Отражение погребального обряда в тюрко-монгольском эпосе // Обряды и обрядовый фольклор. М.:Наука, 1982.

Литвинский Б. А. Курганы и курумы западой Ферганы. М.: Наука, 1972.

Литвинский Б.А. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии(опыт истолкование в свете истории религии) // СЭ №4. М.: Наука, 1982.

Маллицкий Н.Г. Ягонобцы. ИТОРТО, т. XVII. Т., 1924.

Маллицкий Н. Г. Система наименования у коренного населения (гор. Т) // Известия Средне-Азиатского комитета. Выпуск третий. Т., Средазкомстарис, 1928.

Мандельштам А. М, Розенфельд А. З. Кала-Имлок и Калаи-Джамахур в Каратегине и связаннке с ними легенды // Памяти Михаила Степановича 142. Андреева. Труды, т. СХХ. С., 1960.

Маньковская Л, Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1978.

Масальский В.И. Туркестанский край. СПб., 1913.

Массон М. Е. Городища Нисы в селении Багир и их изучение // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том I. Ашхабад, 1949.

Массон М.Е. Куфическая надпись мавзолея Мухаммеда сына Зайда в старом Мерве // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том XIV. Ашхабад.: Ёлым, 1969.

Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафур Гуляма, 1976.

Массэ А. Ислам. М.: Издательство Восточной литературы, 1961.

Махмуд ибн Вали. Море тайн. Т.: Фан, 1977.

Махмуд Мухаммади Ираки. Исламский мистизм // Суфизм в

- Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007.
- Махмуд Хасаний. Устод ва шогирд. Т., 2000. ж
- Махмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида. Т.: Фан, 1972.
- Меремкулов В.Н. Кавказско-тюрские фольклорные связи // Фольклор литература и история Востока. Т.: Фан, 1984.
- Меҳди Дибба. Мусулманская иконаграфия в Иране // III Международный конгресс по Иранскому искусству и археологии. М–Л., 1935.
- Мец А. Мусулманский ренессанс. М.: Наука, 1966.
- Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб, 1882. Прибавление IV.А. XX.
- Мирбобоев А.К. Мадраса Канибадама и Исфары как памятники архитектуры // Археологические работы в Таджикистане, вып. XIV(1974). Д.: Дониш, 1979.
- Мирзаев Б, Аҳматкулов К. Нурота тарихидан лавҳалар. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997.
- Мирзаева М. Ўзбек халқ дostonларида туркумлик. Т.: Фан, 1985.
- Мирзаев Дж. Роль Термезских саййидов в истории Центральной Азии // Ўзбекистон тарихи. 2004. №3
- Мирзаев Дж. З. К функционированию института накиба как главы саййидов // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Т., 2007.
- Мирзаев Т. Алпомиш дostonининг Ўзбек вариантлари. Т.: Фан, 1968.
- Мохаммад Джавад Омидварниа. Путь вероисповедания Кобравие в Китай // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007.
- Муминов А. Святые места в Центральной Азии (Взаимодействие общеисламских и местных элементов) // Маяк Востока. 1986. № 1-2.
- Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003.
- Мурашко О. А. Священные места народов севера: Защита по закону и по обычаю // Этнографическое обозрение. М.: РАН, 2004. №6.

- Мусина Ғолима. Туроннинг Алп қизлари. Т.: Ёзувчи, 1997.
- Мустафина Р. М. Представления. Култы, обряды у казахов. Алма-Ата.: Козок университеты, 1992.
- Мухиддинов И. Земледелия Памирских таджиков Вахана и Ишкашима. М.: Наука, 1975.
- Мухтаров А.М. Эпиграфические памятники Гузгана (Северный Афганистан) // Прошлое Средней Азии. Д.: Дониш, 1987.
- Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т.: Камалак, 1991. 1956.
- Муҳаммад Хусайн Обидиний. Ҳазрати Али - Ражаб ойининг фарзанди, Рамазон ойининг шаҳиди // Сино. 2007. №26.
- Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства. Т.: Фан, 1973.
- Набиев Ф. Х. 1921–1924 йилларда Туркистонда озиқ–овқат сиёсатининг таснифига доир // Ўзбекистонда ижтимоий Фанлар. Т.: Фан, 1994. №8.
- Навоий замондошлари хотирасида / Тузувчи тарих фанлари доктори Б.Аҳмедов. Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
- Назаров Н. Лақайлар этнографияси. Т., 2007.
- Нақшбандийя тариқатига оид қўлёзмалар фихристи. Т.: Мовароуннахр, 1993,
- Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886.
- Наливкин В. П. Туземцы раньше и теперь. Т., 1913.
- Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX- начале XX вв.). Составители: И.Юлдашев, К.Убайдуллаев, О.Д. Чехович, К.З.Хакимова. Т.: Университет, 2001.
- Немцева Н. Б. Многофункциональный мемориально-культурный комплекс Ходжа Машад на юге Таджикистана // Ўзбекистонда ижтимоий Фанлар. 1995. № 5–6–7–8.
- Обзорь Ферганской области за 1894 год. Новый Маргелан, 1896. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП №5205.
- Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. Т.: Фан, 2001.
- Носириддин тўра ибн амир Музаффар ал-Ханафий ал-Бухорий. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Тўпламни тузувчи, таржимон, кириш сўзи, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Б.Қазақов. Бухоро. 1993.

Нуртазина Н. Суфийский идеал рыцарства и героические традиции кочевников // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: Дайк-Пресс, 2007.

Оболдуева Т. Г. Отчет о работах на холме Худжам–пошо в 1973 // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418.

Огудин В.Л. Страна Фергана. М.: Центр стратегических и политических исследований, 2002.

Огудин В. Л. Места поклонения в исламе // Среднеазиатский этнографический сборник. М.: Наука, 2006.

Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тўплаб нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.

Олимов Ў. Сополтахтачадаги битик // Мозийдан Садо. Т., 2(14) 2002.

Орлов В. Клыч Бурханиддин, сын Саид-Камаледдина (Узгенский Георгий Победононец) // Туркестанские ведомости. 13(26).04.1908, №82.

Орлов А. С. Казахский героический эпос. М–Л., 1945 .

Очилов С. Ҳазрат Али ва маънавияти. Т.: Ўқитувчи, 1998.

Очилов С. Ҳазрат Али – шеър ва илм сарвари. Т.: Минҳож, 2004

Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари.: Кўп томлик. Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1972.

Пантусов Н. Аулия тасъ (Священный камень) // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1899.

Пантусов Н. Мусульманские мазары в г. Уч–Турфане и окрестностях его. «Записки РГО по этнографии», СПб., 1904.

Парфентьев В. А. Селение Вуадиль // Ежегодник Ферганского области. Том III. Г.Новый Маргелан, 1904.

Персидско – русский словарь. Составил. Б.В. Миллер. М.,1953.

Петрушевский Ислам в Иране в VII–XV веках. С.–Петербург., 2006.

Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству Таджикского народа. С., 1956.

Писарчик А.К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую

долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирилиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491.

Полосин В. В. Фихрист Ибн ан Надима. Как историко-культурной памятник X века. – М.: Наука, 1989.

Пугаченкова Г. А. К исторической топографии Чаганиана // Научные труды. Выпуск 200. Археология Средней Азии VI. Т., 1963.

Пулатов У. П. Чильхуджра. Д.: Дониш, 1975.

Пўлотжон Домулла Қайюмов. «Тазкираи Қайюмий».Т.: ЎзРФА Қўлёзмалар инсититути тахририй нашриёт бўлими, 1998.

Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш – шуаро. II – китоб. Т.: ЎзРФА Давлат адабиёт музейи, 2006.

Ражабова М. «Наср ул-лаолий»нинг яратилиши ва унинг қўлёзма манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. №5.

Рассудова Р.Я. Культурные объекты Ферганы как источник по истории орашемого земледелия // СЭ. 1985. №4.

Рахимов М.К. Художественная керамика Узбекистана. Т.,1961.

Рахимов М. Некоторые обычаи и обряды, связанные со скотоводством, у таджиков Каратегина и Дарваза // Памяти Михаила Степановича Андреева. Труды, т. СХХ. С., 1960.

Рахимов Н. Т. Мавзолей Хазрати Шох. Худжанд.: Нури маърифат, 2002.

Раҳман Х.У. Хронология исламской истории: 570–1000 гг от Р.Х. Нижний 197. Новгород, 2000.

Раҳматулина Р. Андижонда истиқлолчилик ҳаракати. Андижон нашриёти, 2002.

Раҳматуллаев Т. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитишда археология материалларидан фойдаланиш. Т.: Ўқитувчи. 1994.

Раҳмон Абдурахмон. Уйғурларда шомонизм. Бейчинг.: Миллатлар нашриёти, 2006.

Раҳмонзода З. Диний мўъжизаларнинг сири. Т., 1975.

Раҳмонов А., Юсупов С. Хоразмда «муқаддас» жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари. Т.,1963.

Раҳмонова М. Тарихий афсоналарда ҳаёлий–мифологик образлар // Фольклоршунослик. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётига доир тадқиқотлар. 1–китоб. Навой, 2003.

Ремпель Л.И. Фрагмент Бронзовой статуи Верблюда из Самарканда и крылатый верблюд Варахши // Средняя Азия в

дервности и средневековые. М.: Наука, 1977.

Родословная Карахана. Патрона гор. Аулия ата // Протоколк заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1899.

Розенфельд А. З., Колесников А. И. Материалы по эпиграфике Памира // Эпиграфика Востока. XXIII. Л.: Наука, 1985.

Росикова А.Е. Среди пустыни по великой среднеазиатской реке Амударье / Науч. Обозр., 1899. №12.

Роҳила Довуд. Уйғур мазорлари. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2001.

Руденко М.Б. Курдская обрядовая поэзия. М.: Наука, 1982.

Саидбоев Т. С. Ислам и общество. М.: Наука, 1984.

Сайидумари Султони. Қиссаи Яққабоб. Д.: Сурушан. 2002.

Сайфиддин Рафъиддин. Ҳазрат Али ҳақида қиссалар. Т.: Ёзувчи, 1992.

Саёд ва Ҳамро. Ўзбек халқ дostonлари / Нашрга тайёрловчи: Ж.Қобулниёзов. Т.:Фан, 1964.

Саксонов Т. «Муқаддас» жойлар – хурофот ва бидъат ўчоғи. Т.: Медицина, 1986.

Салим Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи. Т.: Ёзувчи, 1998.

Саримсоқов Б. Дostonлар юзасидан тестологик қайдлар // Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4-китоб. Т.: Фан, 1976.

Сарчашмаи ривоят – воқеият (ривоятҳои Вахон). Мусанниф ва мурағиб Н. Шакармамадов. Хоруғ, 2007.

Семенов А.А. Исмаилитский панегирик обожествленному Алию Федаи Хоросанского // Иран. III. – Л., 1929

Семенов А. А. Перечень землетрясений в Средней Азии и сопредельных с нею странах с древних времен до 1830 г. Сбор. Статей и докладов Института сейсмологии строительства Ан Таджикистана. Тр., Т. 94, С., 1958.

Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и эмире // Эпиграфика Востока. М.–Л.: Академии Наук, 1948. № II.

Серебренников А. Памир // Ежегодник Ферганской области. Томъ I. Новый Маргелан, 1902.

Сетон Ллойд. Реки – Близнецы. М.: Наука, 1972.

Сказки и легенды Систана. М.: Наука, 1981.

Симонов А. В предгорьяхъ Алая // Туркестанские ведомость. №4. 1886. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг қўлёзма ва хужжатлари фонди. КП №5858.

Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов узбеков Хорезма. М.: 1969.

Снесарев Г. Ҳазрат Али (эътиқод, ибодат ва афсоналар) // Атеистик суҳбатлар. Т.: Ўзбекистон, 1990

Собири Шоҳони. Қалъаи Ҳисор. Д.: Ирфон, 2002,

Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том IV. Т.: Издательство Академии Наук, 1957.

Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том VI. Т.: Издательство Академии Наук, 1963.

Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи. Т.: Маънавият, 1997.

Соснин В., Очил М. Амир Темур ғори ажойиботлари. Т.: Чўлпон, 1993.

Список населенных мест Ферганской области. От Ферганского областного статического комитета. Скобелев, 1909.

Средневековая персидская проза. М., 1986

Стори Ч. А. Персидская литература. I–III том. М.: Наука, 1972.

Сулаймонов Р. Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари. Т.: Маънавият, 2004.

Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. Т.: Ўзбекистон, 2007.

Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. XXI. М.: Наука, 1954.

Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане. Т.: Издательство АН, 1960.

Сухарева О. А. к вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Института истории и археологии. Том. II. Т.: Издательство АН Уз, 1950.

Тансыкбаева С.И Ислам в повседневной жизни современной Пакистанский деревни // Ислам в странах ближнего и среднего Востока. М.: Наука, 1982.

Тожимуҳаммад ҳожи Фозилжон ўғли. Маориф гулшани. Ф.: Фарғона, 2008.

Толстов С. П. Очерки первоначального ислама. С Э. 1932. №2.

Толстов С. П. Древний Хорезм. М.: Издание МГУ. 1948.

Тоҳир Қаҳҳор. Аҳмад Яссавий // Ғойиблар хайлидан ёнган

чироқлар. Т.: Ўзбекистон, 1994.

Тошлонов Т. Ҳамма жойда ҳам ислом урф-одати бир хилми // Ёшлар ва дин. Т., 1989.

Троицкая А. Л. Из прошлого календаров и мадахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М.: Наука, 1975.

Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968.

Турсун Али Мухаммад. Замондош валийлар // Сирли Олам.11.12.1992.

Тўраев Ў. Маълумотнома дар бораи ачдод ва авлоди Ҳазрати Маҳдуми Аъзам ал-Косони (Даҳбеди). Д., 2000.

Тўхлиев Б. «Қутадғу билиг»да ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти.Т.: Фан, 2001. №3.

Тўхтиев Ш. Ўзбекистон худудида Ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар масаласи // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш Шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. Т., 2006.

Умянков И.И. Аннотированная библиография трудов В.В.Бартольда. М., 1976.

Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Т.: Истиқлол, 1999.

Усмонов Й. Жаннат боғи. Ф.: Фарғона нашриёти, 1995.

Файзиев Т. Зебуннисо. Т.: Фан, 1991.

Файзиев Т. Темурийлар шажараси. Т.: Ёзувчи, 1995.

Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. М.: Географгиз, 1950.

Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. М.: Наука, 2002.

Фильштинский И. М. Арабская классическая литература. М., 1965.

Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь. М.: Политиздат, 1980.

Фозил Йўлдош ўғли. Маликаи Айёр / Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. Т.: Ўздавнашр. 1941.

Фольклор Памира. Том 2. Мифы, легенды и сказания. Составитель, автор, предисловия и комментарии Н.Шакармамадов. Д., 2005.

Ҳабиба Фатхи. Смысл женских ритуалов Биби Мушкулькушод и Биби Сешанбе в современной Центральной Азии // Ўрта Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 2-қисм. Т., 2005.

Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная

традиция. М.: Наука, 1985.

Ханьков Н. Записки по этнографии Персии. М.: Наука, 1977.

Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда. Т., 1979.

Хашимов М.А. По следам легенд. Т.: Ўзбекистон, 1990.

Хмельницкий С. Чорку. Амир Хамза Хасты подшо. Древнейшее деревянное здание Средней Азии с резным и скульптурным декором. Берлин – Рига, 2002.

Холматова Т. Ю. Спелеономия Западного Тянь-Шаня и Гиссаро-Алая. Научный архив ФОКМ. №838.

Хорошихин А. П. Сборникъ статей касающихся Туркестанского края. СПб., 1876.

Худойкулов М. Ривоятлар ва ҳикоялар. Т.: Ўзбекистон, 1998.

Хўжаев. М. Ер ости тилсимотлари. Т., 2002.

Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манокби. Т.: Шарқ, 1996.

Шайх муфассир мутаққий Абу Муҳаммад Маҳбубий Марғилоний ҳазратларининг фарзандларига қилган насиҳатлари. Ф.: Фарғона, 2005.

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис. Усмон ва Али ибн Абу Толиб розияллоху анҳумо. 22 жуз. Т.: Шарқ, 2008.

Шарқ донишмандлари ҳикматлари. Тузувчи Аҳмад Муҳаммад Турсун. Т.: Шарқ, 2006.

Шацкий Г.В. Рисунки на камне. Т.: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1973.

Шералиев М. Шоҳимардон ҳақида ўйлар. Фарғона.: Фарғона 1993.

Шефер Э. Золотые персики Самарканда. М.: Наука, 1981.

Шидфар. Р. К. Пережитки тотемизма и табуирование у арабийских племен. В VI – VII вв.(по «Жизнеописанию посланца Аллаха» Ибн Хашима) // СЭ. М., 1990. №2.

Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. Т.: Шарқ, 1999.

Шукуров Ш. М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. М.: Наука, 1983.

Эгамназаров А. Сургун. Т.: Адолат, 1999.

Эшонбобоев Ў, Усмонов Т. Марғилон уламолар шаҳри // Марғилон шаҳри ўтмиши, бугун ва эртаси мавзусидаги Республика илмий семинар материаллари. Фарғона, 2007.

Юсупов И.Ю, Мирзалиев Э.Ю. Наманган вилояти меъморий

обидалари. Наманган, 2008.

Юсуф ва Аҳмад. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. М.: Рус тили нашриёти, 1981.

Ўзбек халқ эртаклари. Т., 1991.

Ўзбек халқ асотирлари / Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Малик Муродов. 3 жилд. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

Қаюмов А. Асарлар. 2-жилд. Т.: Mumtoz so'z, 2008.

Қаюмов А. Асарлар. 4-жилд. Т.: Mumtoz so'z, 2009.

Қаюмов М. Соҳибқирон билан учрашув // Сомон йўли. Т.: Камалак, 1992.

Қиссаи Мавлавий – Ҳиндистоний. Т.: Адолат, 2004.

Қодиров А. Шокир мингбоши – маҳалла фидойиси эди. Фарғона, 2006.

Қодирова М. Давр Нодираси. Т.: Фан, 1991.

Қайғисиз Отабоевнинг қайғулари // Ўзбегим. Т., 1992.

Қамчибек Кенжа. Буюклар изидан. Т.: Шарқ, 2006

Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? Т.: Ўзбекистон, 1970.

Қораев Т., Воҳидов Р. Тахаллуслар. Т.: Фан, 1979.

Қори–Ниёзий. Т. Н. Ҳаёт мактаби. Т.: Фан, 1970.

Қулфиддинов Х. Водилга бир назар. Ф.: Фарғона, 2006.

Ғаниева С. Ҳар нуқтага бир тарона // Имом ал–Бухорий сабоқлари, 2002, 3–сон.

Ғафуров О. Асма ул–ҳусна ёхуд табаррук исмлар. I қисм. Т., 1998.

Ғафуров О. Асма ул–ҳусна ёхуд табаррук исмлар. II қисм. Т., 1998.

Ғафуров Т. Мўъжиза, каромат ва илмий далиллар. Фрунзе.: Қирғизистон нашриёти, 1969.

Ғозиев Ҳ. Туманнинг жуғрофий ўрни ва қисқача тарихи // Чортоқ тумани тарихи. Т.: Университет, 1995.

Ғоибов Ғ. Имом Чаъфари Содик ва мазори масуб ба дар деҳаи Ҳазрати Имом // Чаҳордаҳ мазор. Д., 2001

Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

- Ҳазрат Пайғамбар ҳаёти. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
- Ҳазрат Али ҳақида қиссалар. Т.: Ёзувчи, 1992.
- Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т.: Ўқитувчи, 1993.
- Ҳайдар Хоразмий // Асрлар нидоси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.
- Ҳайдаров Т. Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида. Адабий мерос 4(38) 1986.
- Ҳамза Камол. Мавлоно Шамсуддин Сабзпўш // Чаҳордах мазор. Д., 2001.
- Ҳамза Камол. Мозорҳои шимоли Тоҷикистон. Д.: Нашриёти Деваштич, 2004.
- Ҳамид Олимжон. Шоҳимардон. Мукамал асарлар тўплами. Иккинчи том. Т.: Фан, 1979.
- Ҳасанов Ф. Таърихи Мухтасари деҳоти Исфара. Д.: Матбуот, 2001.
- Ҳасанов.Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965.
- Ҳоди Зариф. Т.: Ўздавнашр, 1941.
- Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Хожа Убайдуллоҳ Мулло Бозор Охунд // Меҳрибоним сен ўзинг. Наманган, 2006.
- Abdulhatov N. The Importance of Studying the Mazar Documents of Fergana Region // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hinjiang. 2008.
- Abliz Orhun. Muhammad Sidiq Zelili and his work «Täzkirä-yi chehlten» // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hinjiang. 2008.
- Ihsan Surayo Surma. O'rnak xalifalar do'nemi. Istanbul. 1990.
- Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley // Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006.
- Osmonlixa ansiklopedik buyuk lug'at. Anqara, 1993.
- Toshqulov A. Documents of the Descendants of Hakim Termiziy // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hinjiang. 2008.

МУНДАРИЖА

Ҳазрат Али Шоҳимардон	
Ҳазрат Али исмлари.....	
Ҳазрат Али билан боғлиқ зиёратгоҳ ва жой номлари	
Ҳазрат Али фарзандлари	
Ҳазрат Али ва Дулдул	
Ҳазрат Али ва Зулфиқор	
Ҳазрат Али - Али Чинор.....	
Ҳазрат Али илмлар ҳомийси	
Ҳазрат Алини тушда кўришнинг хосияти.....	
Ҳазрат Али ва чилтанлар.....	
Шоҳимардон зиёратгоҳлари	
Хотима ўрнида	
ХАЗРАТ 'АЛИ И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ.....	
КHAZRAT 'ALI AND CENTRAL ASIA.....	
Ҳазрат Али ҳикматлари.....	
Ахборотчилар рўйхати	
Фойдаланилган адабиётлар.....	

